غۇلام ئۇمەر

باياۋاندىكى گۇلخان

(تارىخىي رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

野火/吾拉木·吾买尔著. —乌鲁木齐:
新疆人民出版社,2003.8

ISBN 7—228—08202—8

Ⅰ.野… Ⅱ.吾… Ⅲ.长篇小说—中国—当代
—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 067330 号

责任编辑:依明江·艾木都拉
责任校对:热娜·阿不里米提
祖来哈·艾则孜
封面设计:艾克拜尔·萨力

野火(1) （维吾尔文）
（历史长篇小说）
吾拉木·吾买尔 著

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编:830001）
新 疆 新 华 书 店 发 行
乌鲁木齐市大金马印务有限公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 14.125 印张 2 插页
2003 年 8 月第 1 次印刷 2003 年 8 月第 1 版

ISBN 7—228—08202—8 总定价:60.50 元

بېغىشلىما

دالا ۋە ئورمانىدا، تاغدا، چۆللەردە
كارۋاننىڭ چۈشكۈنى ــ ئۆتەڭلىرى بار.
هارارەت، نۇر ئۈچۈن يېقىشىپ گۈلخان،
شۇ يەردە دەم ئالار، تۈنەر كارۋانلار.

كارۋانلار بۇ يەردىن كەتكەندە ئۇزاپ،
چۆللەرنى يورۇتۇپ قالىدۇ گۈلخان.
چىرىسلاپ ئۆچىدۇ يالقۇنى ئاستا،
قارىيىپ بىر گەۋدە بولۇدۇ ئورمان.

چوغلارنىڭ يۈزىنى توسار كۈل — پەردە،
شۇ يوسۇن ئۆتىدۇ يەنە بىر زامان.
(يا چوغ بار، چوغ ئۆچسە كۈلدە ئىسسىقى)
سالقىنلار يەلپۈسە پىلىلدار شۇئان.

باشقىلار بۇ يەرگە باسقاندا ئاياغ،
بولۇدۇ كۈل ئىزى ئۇلارغا نىشان.
ئاخىرقى چوغلارنى تېپىپ كۈللەردىن،
كېيىنكى كارۋانلار ياقىدۇ گۈلخان.

كىشىلەر ماڭا: «ئەگەر سەن تاتلىق ئۇخلاۋاتقان قۇلنى كۆرگىنىڭدە ئۇنى ھەرگىز ئويغاتما، بەلكىم ئۇ ئەركىنلىكنى چۈشەۋاتقاندۇر» دەيدۇ. مەن ئۇلارغا: «ئەگەر سىلەر تاتلىق ئۇخلاۋاتقان قۇلنى كۆرسەڭلار ئويغۇتۇپ، ئەركىنلىك ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار» دەيمەن.

ــ خ. جىبران: «ياش ۋە كۈلكە»

ھەقىقەت يولىدا ئىزدىنىش ھەقىقەتكە ئىگە بولۇشتىنمۇ قىممەتلىك.

ــ لېسسىنگ(نېمىس پەيلاسوپى
([1781 ــ 1729]

ھاياتنىڭ مەخسىدى ھاياتتىنمۇ يۈكسەك بولغان نەرسىنى قوغلۇشۇشتۇر.

ــ خ. جىبران.

مەيلى شېئىر، مەيلى غەزەل ــ بومبا ۋە بايراق،

غەزەلچىنىڭ مۇددىئاسى ــ سىنىپنى ئويغاتماق.

ــ ماياكوۋسكى

برنچي قسم

سؤبهی

ياخشى سۆز ۋە كەچۈرۈش كېيىن ئەزىيەت يەتكۈزىدىغان سەدىقىدىن ئەۋزەل.

— «قۇرئانى كەرىم» سۈرە «بەقەرە» 263 ـ ئايەت.

—دۇنيانىڭ قىزىقى نېمىدىلىكىنى بىلەمسەن؟

— خۇشچاخچاق بولۇشتا. ھەتتا ئىش ئۆگىنىدىن كەلمىگەن تەقدىردىمۇ خۇشچاخچاق بولۇشتا.

— ۋ. گىيوتى

كۆلكە كۆچلۈكلۈك ئالامىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى كۆچلۈكلۈكنىڭ ئۆزىدۇر.

— ئا. لۇناچارىسكى

خۇشچاخچاق كىشىنىڭ بۇگۈنىمۇ، ئەتىسىمۇ قۇۋناق ئۆتىدۇ.

— ل. ن. تولستوي

1

بوغۇزنىڭ سالقىنى ئېسەتتى. بۇ سالقىن باھارنىڭ ئەلچىسىدەك، يېقىملىق، ئاللىقانداق پۇراقلارنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ يۈرەتتى. بۇ پۇراقتا يېقىن كەچمىشنىڭ خاتىرىلىرىنى قوزغىتىدىغان نېمىدۇر يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى. زېمىستان قىش مەھرۇم قىلغان شۇ نەرسە پات يېقىندا ھاياتقا قايتا كىرىپ كېلىدىغانلىقىنىڭ بىشارىتى «قىستۇرۇلغان» سالقىنىنىڭ سوغۇقى ئەنە شۇ سەۋەپتىنمىكىن بەك ھىس قىلىنمايتى؛ ئەكسىچە ئۇنىڭ تېخىمۇ بىر ئاز بىلىنەرلىك ئۇرۇلىشىنى كۆڭۈل ئىستىگەندەك قىلاتتى. قەلبلەر ئۆزگە تونۇش، ئەمما يەنىلا نېمىلىكى پۈتۈنلەي ئېنىق بولمىغان، «چالا تونۇش» ئاللىنېمىگە ئالدىرايتى.

بوغۇزدىن شەرققە ۋە شەرقتىن ئوڭ قولنى بېسىپ يەلپۈگۈچ شەكىللىك ــ تا غەربىي جەنۇپقىچە بېقىلغىنىدا، قەدىمىي يۇرت ئاتۇش ئالقاندىكىدەكلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھازىر تېخى دەل- دەرەخلەر يوپۇرماق چىقىرىپ، قاراڭغۇلىشىشقا ئۈلگۈرمىگەچكە، ھېچبىر يۇرت ئورمانلار قۇچىقىغا يوشۇرۇنمىغان، ھەربىرىنى ئۇچۇق ئىلغا قىلغۇدەك ھالدا ئىدى. ئەگەر سول تەرەپتىكى پارچەتاغ دەپ ئاتالغان، ھېچبىر تاغ تىزمىسىغا چېتىلمىغان، سۇنئىي دۆۋىلەپ قويۇلغاندەك ئىدىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارىسىغۇ ھەممە يەر بىر پەتنۇس ئۈستىدىكىدەكلا ــ تا مېيىدىن

قۇمسېغىغىچە[1] پەرق قىلارلىق كۆرۈنەتتى.

ئوڭ تەرەپتىكى تاغنىڭ بوغۇز تەرىپى قەدىمىي ئەپسانىلەردە زىكرى قىلىنىدىغان بەھەيۋەت پالۋانلارنىڭ قىلىچىدا، بىرلا چېپىش بىلەن كېسىپ چۈشۈرۈلگەندەك تىك — تا ساينىڭ يۈزىگىچە چۈشسە؛ جەنۇپ يۈزى ئىشتاچى يېزىسى تەرەپكە تەدرىجى پەسلەپ بارغان يانتۇلۇق؛ غەربى بولسا ئەجدىھارنىڭ دۈمبىسىدەك، ئۈستۈنئاتۇش تەرەپكە «سويلاپ» كېتەتتى.

قەدىمقى ئەجداتلار بەلكى بوغۇزدىكى مۇشۇ ئىگىزلىكتىن تۆۋەنگە — يۇرتلار جايلاشقان ۋادىغا باققان ۋە تەبىئىي ئالاھىدىلىككە كۆرە بۇ يۇرتلارنى ئىككى چوڭ سۇغۇرۇش رايونىغا ئايرىغان بولسا كېرەك: ئوڭ قول تەرەپتىكىسى ئوڭ ئېرىق؛ سول تەرەپتىكىسى سول ئېرىق دەپ ئاتالغان بۇ ئىككى رايون، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فونېتىك ئۆزگۈرۈشلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، «ئوڭ ئېرىق» — ئوڭۇرۇق، «سول ئېرىق» — شورۇق دېگەن يۇرت ئىسىملىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسا كېرەك. ئەمما ھازىرغىچە بوغۇزدىن ئېقىپ چىققان سۇ ئىككى ئاساسىي بۆلەككە بۆلۈنۈشتەك ئەنئەنە داۋام قىلىپ كەلمەكتە.

باھار دەل- دەرەخلەرنىڭ يېڭى شاخلىرىغا بىرىنچى «ئەستەر بويىقى»نى بېرىشكە باشلىغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورۇز بايرىمىنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بولۇشىغا قارىماي، نورۇز ھارپىسىنىڭ كەيپىياتى بىلىنمەيتتى. تەبىئەتتىكى ئويغۇنۇش ۋە جانلىنىشقا ئۇيغۇن، ئىنسانلار كەيپىياتىدىمۇ جانلىنىش، شادلىق تۇغدۇرۇدىغان، ھاياجان قوزغايدىغان نورۇزنىڭ جىمجىت، ساداسىز بىر پىچىمدە كېلىشى ۋە كېتىشى كۈتۈلەتتى. چۈنكى، بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئايىغى ئۈزۈلمىگەن يېغىلىقلار ھاياتنى ئىزدىن چىقارغان، ئادەملەرنىڭ ھايات ھەلەكچىلىكى بىلەن، بايرام

---

[1] مېيى، قۇمسېغى — قۇمالتاغ بويلاپ جايلاشقان ئاتۇش يېزىلىرى، بىرى ئەڭ غەرپتە، بىرى ئەڭ شەرقتە. — ئا.

تەنتەنىسى سۇرگۈدەك ھەپسىلىسىنى قويمىغانىدى.

بەزى ئاالامەتلەرگە دىققەت قىلغان بىلەرمەنلەرنىڭ دېيىشىچە، يېغىلىقلار ئاساسەن بېسىلىپ قالغانمىش، يېڭىشەر- يېڭىسار ئەتراپىدا بىر ئاز توقۇنۇشنىڭ داۋام قىلىۋاتقىنىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، پاالاكەتلەر ئۆتۈپ كەتكەندەك قىلارمىش. بۇ توقۇنۇشلارمۇ تۇڭگانلار بىلەن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئەسكەرلىرى ئارىسىدا «بەزلىشىۋالغان» شەكىلدە، بىر خىلدا داۋام قىلىۋاتاتتى. ھېچبىر تەرەپتە ئىلگىرىلەش، يېڭىش - يېڭىلىش بولمايۋاتاتتى.

گەرچە بۇ تەرەپلەر تىنچىپ قالغاندەك قىلسىمۇ، ئانچە يىراق بولمىغان قوشنا شەھەردە ئاتموسفىراغا تۈتەپ تۇرغان پوروخ ھىدى، يۇرىگالدى بولۇپ كەتكەن خەلقنى خاتىرجەم قىلمايتى.

تەبىئەتنىڭ بۇنىڭ بىلەن نىمە ئىشى؟ ئۇ ئۆزىنىڭ قانۇنىيەتلىك قەدىمىنى بېسىپ كەلمەكتىدى، ھەر گىيانى ئۆز رېتىدە بوياشقا، تۇپراقنى يۇمشۇتۇپ، ئۇنىڭدىن «توپا ھىدى» ئۆرلۈتۈشكە، قىشچە ئۆلۈك، بىر تەرزدە ئۆيۈپ قالغان ھەر نەرسىدە ھاياتلىق قىمىلتىسى پەيدا قىلىپ، ھەممە نەرسىنىڭ خاس پۇراقلىرى بىرلەشمىسىدىن ئومۇمي «باھار ئاتموسفىراسى» ھاسىل قىلىشقا داۋام قىلماقتا ئىدى.

«ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار» دېگەندەك، يەنە يېغىلىقلاردىن ئېشىپ قالساق، جاھان لازىم بولىدۇ ئەمەسمۇ، دېگەنگە ئىشەنگەن ئادەملەر، كۆڭۈلسىزرەك مىدىرلىسىمۇ ھەرھالدا باھارنىڭ ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشاتتى؛ كۆچەت تىكەتتى، ئېتىز- ئېرىقنىڭ ھازىرلىق ئىشلىرىنى باشلىۋەتكەن ئىدى.

پوستەك توپىلىرى يۇمشاپ يېڭىۋاشتىن چېڭىشقا باشلىغان يېزا يوللىرىدا، خۇددى باھاردەكلا، ئىنسانلار جەمىيتىنىڭ بالاسى، قازاسى بىلەن ئىشى يوق، غەمسىز ھالدا ئۆز كۆڭۈل خاھىشىنى ئىپادىلەشتىن چەكلەنمەيدىغان باللار، خوشال قىقاسلىرى، سۆگەت تاللىرىدىن چىقىرىلغان «بۇت- بۇت»لىرىنىڭ توم - ئىنچىكە ئاۋازلىرى بىلەن مەھەللىنى تولدۇرماقتا ئىدى. باھار ئەگەر زۇۋانغا كەلسە جەزمەن بۇ

كىچىك بەڭۋاشلارنى سۆيۈپ قالغانلىقىنى بايان قىلغان بولاتتى؛ ئۇلارنىڭ ئۆز پەلسەپىسىگە كۆرە ھەركەت قىلىش خۇسۇسىيىتى، ئۆز مەنتىقىسى بىلەن ياشاش ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە ئوخشۇتۇپ، ئۇلارغا يېقىنلىق ئىزھار قىلغان بولاتتى.

بەزى بالىلار ھەتتا يېغىلىقلارنىڭ ئىلگىرىسىدىكىدەك، نورۇز تەييارلىقىدا بولۇپ، مولللىكىسىغا «نورۇزلۇق» يازدۇرۇپمۇ يۈرەتتى. كاشكىدى، بۇلارنى ئوقۇغۇدەك پۇرسەت، سورۇن، ئىمكان بولسا. ئاللاھ شۇنىڭغا نېسىپ ئېتەرمىكىن، بالىلارنى نورۇز قوشاقلىرى ئوقۇشقا؟ سايغا ياكى جەمەتلە[1] گە يىغىلىپ، ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرۈشكە؟...

2

بالىلارنىڭ سەبىي قەلبىدىن مىكرو دولقۇندەك تارالغان — تىل بىلەن ئىپادىلەنمىگەن تىلەكلەرنى ئاللاھ ئىجابەت قىلغاندەك ئىش بولدى. ئۇلارنىڭ مولللىكىسى ياكى خەلپەتلىرىگە يازدۇرىۋالغان بىرەر كۇپلىت «نورۇزلۇق»لىرىنى ئوقۇشىغا، تەڭتۇشلىرى بىلەن چېلىشقا چۈشىشىگە، ... پۇرسەت بولۇشى بىلىنگىلى تۇردى. ساي بويلىرىدا نورۇزنىڭ ھارپا ئاخشىمى ۋاقىتلىق ئوچاقلار ياسىلىپ، ئەتىكى جامائەت توپلانغان پۇرسەتتە بىر ئاز تاپاۋەت قىلىشنى نىيەت قىلغان بازارلىقلارنىڭ ھازىرلىق ھەركىتىدىن خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. بوزتاغ باغرىدا — جەمەتلە ئەتراپىدىمۇ بۇنداق بىشارەتلەرنى بار دېيىشەتتى.

نىزامىددىنىنىڭ بالىلىرى بۇ خەۋەرنى ئۇقىشى بىلەنلا ئۆيگە

---

[1] جەمەتلە — ئاتۇشنىڭ تەختىھون يېزىسى بىلەن، بوز تاغ ئارىسىدىكى يانتۇ كەتكەن سايلىق (ھازىرقى ئۈرۈمچى - قەشقەر تاشيولى بويى) بۇ يەرگە شۇ ناملىق بىر مازار جايلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان — ئا.

چىپىشتى. ئۇلار بىر نەچچە كۈندىن بېرىلا دادىسىغا نۇرۇز سەيلىسى ئۆچۈن سايغا ئېلىپ بېرىش ھەققىدە يېلىنىپ يۈرەتتى. بۇنداق بىر توپلۇنۇشتىن ئۈمىدى بولمىغان نىزامىددىن بولسا، ئۈمىدسىز تۇتۇم ئىپادە قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلارنىڭ نورۇزلۇق يېزىپ بېرىش ھەققىدىكى تەلەپلىرىنى بىر باھانىلەر بىلەن رەت قىلىپ يۈرەتتى. مانا ئەمدى بازار تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ كەلتۈرگەن خەۋىرىدىن ئەتە سەھەردىن باشلاپ ساي بويىنىڭ قىزىپ كېتىدىغانلىقى ئېنىق بولدى. بالىلار ئەمدى دادىسىنىڭ ھەرقانداق باھانىلىرىگە ئۇنىماي، ئۇنى نورۇزلۇق يېزىپ بېرىشكە قىستاشقا باشلىدى.

— يامانىنى ياردا قىستاڭ دېگەندەك، مېنى ھەممىڭلار قىستىساڭلار، ھەممىڭلارغا نورۇزلۇققا نەگە باراي؟ نەدىن تاپىمەن ئۇنچە گەپنى؟ — دەيتى نىزامىددىن بالىلىرىنىڭ تاتلىق ئەركىلەشلىرىدىن سۆيۈنگەن ھالدا يالغان ئاغرىنىپ.

— مولدىكاڭلار بولغان بولسىغۇ، نورۇزلۇق دېگەننىگە كۆمۈپلا قوياتتى، — دەپ گەپ قىستۇردى زورىخان، — ئۇنىڭ ئىچى بىر دەريادى. دە، قوشاق يازغانغا تۈگەيدىغان ئەمەس...

— شۇنى دەيمەن، — دېدى نىزامىددىن ئايالىنىڭ گېپىدىن ئىنىسىنى يادىغا ئېلىپ ۋە چىرايىمۇ بىر ئاز قارىداپ كەتتى، — مەمتىلى بولغان بولسا، پۈتۈن بويامەتنىڭ بالىلىرىغا نورۇزلۇق يېزىپ بەرسىمۇ گېپى تۈگەپ كەتمەيتى،...

دادىسىنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگۈرۈشنى بىرىنچى بولۇپ بايقىغان غېنى، نورۇزلۇق ھەققىدىكى غەلۋىنى قويۇپ، دادىسىغا ئىچى ئاغرىغاندەك، گەپنىڭ تېمىسىنى باشلامچىلىق بىلەن بۇرىدى:

— مولدىكامنىڭ گېپىنى تولا قىلىپمۇ بىزنى كۆمەي تۇرۇپلا ئۇنىڭغا ئامراق قىلىۋەتتىڭلا، مولدىكام توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بەگىنە بولمىسا.

— مولدىكام بۈگۈن ئاخشام كېلىپ قالسا كۆرۈڭ...

— ھېچنېمە دەپ بولمايدۇ، — دېدى نىزامىددىن ئاللىقانداق ئۈمىد بىلەن پەپىلىنىپ، — ئاللاھقا ئاسان...

— ۋاي خۇدايىمەي، ما ئەدەمنى، — دېدى زورىخان يېقىملىق تەرزدە ئېرىنى ئەيىپلەپ، — كىچىك بالىدەك، شۇ گەپ بىلەنلا ئەمدى كەلسىكەن دەپ قويسا، كېلىدىكەن دېگىلى تۇدىغۇ...،

— ياق،... دېگىنىڭ بىلەن، مەن بىكادىنلا خىيالىمغا كەلگەننى دەۋاتمايمەن، يېقىنىنىڭزى چۈشلۈرۈمۇ سەل باشقىچە، تۈنۈگۈندىن بېرى قاپىقىممۇ توختىماي تاتىۋاتىدۇ، دېدىمغۇ.

بىراق زورىخانمۇ ئېرىنىڭ تۇرقىدىكى بىچارىلىكنى پەملەپ، كۆڭۈل ياساپ گېپىنى ئۇڭشىدى:

— راست دېگەندەك، كېلىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس، جۇما. بىز نەچچە كۈن بولدى، ئىشىك ئالدىدىكى تېرەكتە سېغىزخان ساراپ قىلىۋاتىدۇ.

ئەمدى ئۇلار نورۇز ھەققىدىكى تالاشلىرىنى ئۇنتۇپ، بۇ ئۆيدە ھەرقاچان سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ يادلىنىپ تۇرىدىغان مەمتىلى ھەققىدە پاراڭغا چۈشتى.

— موللىكام شۇنداق ئىشقۋاز ئادەمكەن، قوشاق يازسا تۈگىمەيدىكەن، سەن نېمىشكە يازالمايمەن دەيسەن؟ ئاكىسى بوغاندىكىن، سەن ئۇنىڭدىن چوڭ بولغاندىكىن، مەنچە سەن تېخىمۇ بەك يازىدىغان يەدە...؟ — دېدى ھەيران بولغان ئايىمگۈل، — سەن ئەجەپ ئۈگەنمەپتىكەنسەنا؟

— چوڭ بولغانغىلا بولىدىغان ئىش ئەمەستە بۇ، بالام. بۇ دېگەن ئاللاھ سالغان بىر ئوت. بۇنداق ئوتنى ئاللاھ ھەممە ئادەمگە سېلىۋەرمەيدىغۇ؟ ئۇ دېگەن بىز يەدە ئوقۇپ ئۈگىنىلىدىغانمۇ ئىش ئەمەس.

ئۇلار مەمتىلىنىڭ يۇرتتىكى ۋاقىتلىرىنى، باللارنى قاتار قىلىۋېلىپ، مەش دەسسىتىپ يۈرۈشلىرى، ئۆزلىكىدىن ئۇلارغا دەرس بېرىپ يۈرگەنلىرى، شۇنىڭ بىلەن كىچىك تۇرۇپلا «ئەپەندى» ئاتىلىپ قالغىنى، تەمبۇر چېلىشىدىكى ئۇستىلىقى،... ھەققىدە باللارغىمۇ ئاساسەن ياد بولۇپ كەتكەن، ئەمما ئاڭلىسا يەنىلا يېڭى تۇيۇلىدىغان ئەسلىمىلەر بىلەن ئۇزاققىچە ئېچىلىپ- يېيىلىشتى.

ئۇلار ئائىلىدىكى ئەڭ كۆڭۈللۈك ۋە قىزىق تېما بولغان مەمتىلى ئەپەندى تاغىسىنى ئەسلەشتىن كېيىنمۇ ئەتىكى نورۇز ھەققىدىكى

ئارزۇسىنى ئۇنتۇپ قالمىدى. نىزامىددىن ئۇلارنى بۇ تەلەپلىرىنى ئۇنتۇپ قالغاندۇر دەپ ئۈمىد قىلىپ تۇراتتى، ئەمما گەپ ئاخىرىدا يەنىلا بۇ ھەقتە ۋەدە ئېلىۋېلىشنى ئۇنۇتمىغان غېنى:

— شۇنداق قىلىپ، ئەتە سايغا ئاپىرىشىڭ راست بولىدىغۇ؟ — دېدى قىستاپ.

بۇ قەدەر كۆڭۈللۈك ئەسلىمىلەردىن كېيىن بالىلارنىڭ سەبىي ئۈمىدلىرىنى يەردە قويۇش نىزامىددىننىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. شۇنداق بولسىمۇ بالىلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىشقا ھازىر تۇرغان ئانا رەت قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالدىراپ سالا قىلدى:

— ئەمدى ماقۇل دەڭ، ئۆزىڭىزمۇ كىچىككىنە ئېچىلىپ قالارسىز، تونۇش بىلىشلىرىڭىز بىلەن شۇ يەردە ئۇچقۇشۇپ، بىژدەم- يېرىمدەم ئىچ قارىڭغۇلارنى تۆكۈشۈۋالاسىلەر، بالىلارمۇ بى پۇخاندىن چىقسۇن، بىچارىلا تولا دەپ كەتتى.

— مەنمۇ شۇنى ئويلاپ تۇرۇۋاتىمەن. ئەمىسە بالدۇرراق يېتىپ ئەتە ئەتىگەن قوپۇشقا ھازىر بولۇڭلار، ئەمما نورۇزلۇق يازدۇرىمەن دەپ مېنى قىينىمايسىلەر. توغرا، ئەگەر ساي بويىدا تونۇشلاردىن قولىدىن كېلىدىغانراق بىرەسى بالدۇرراق ئۇچراپ قالسا يازدۇرۇپ بېرەمەن.

— كىممۇ ئۇچقىشا دەيسىز؟ — دېدى زورىخان يەنە بالىلارغا يان بېسىپ، — بولسا ـبولمىسا ئىككى كەلىمە بېژىنىمنى پوملاپ بېرەي دېمىدىڭىز.

— ئۇ دېگەن پوملايدىغان نەرسە ئەمەس، ئۇ دېگەن شېئىر، — دېدى نىزامىددىن زورىخان چۈشەنمەيدىغان بولسىمۇ شېئىرغا بولغان ئەستايىدىل مۇئامىلىسىنى بايان قىلىپ.

— خەقلەرچىلىكقۇ قاملاشتۇرادىڭىز، ئۆلگەن جېنىڭىزدا...

— ئەمما مەن خەقتەك ئويلىمايمەن، تۈزى يوق بىر نېمىنى شېئىر دەپ مېنىڭ بالىلىرىم ئوقۇپ يۈرمىسۇن دەيمەن، —ئۇ يەنە جىددىي تارتىشقا باشلىغان قاپىقىنى بارمىقى بىلەن بېسىپ، پىچىرلاپ بىرنېمىلەر دېدى.

ئۇنىڭ قاپىقى تارتىۋاتقىنىنى بىلگەن زورىخانمۇ:

— ياراشقىلى نىسىپ قىلار، ئىلاھىم،... — دەپ تىلىكىنى بىلدۈردى.

3

باچاڭ تەرەپتە تاڭ شەپىقىنىڭ قىزىللىقى رەڭسىزلىشىپ ئاقىرىپ بېرىۋاتقاندىلا ساي بويىدا ئوچاقلار تۈتەشكە باشلىغانىدى. بازار ئەتىگىنى بولمىغان بۇ كۈندە ساي بويىدا بولۇۋاتقان بۇ ھەركەتلەر يۇرتتا سۆزى ئۆتىدىغان ئادەملەر تەرىپىدىن بۇ كۈن نورۇز پائالىيىتى قىلىنىدىغانلىقىنىڭ جەزمەنلىكىدىن ئىدى. لەڭپۇڭچىلاردىنمۇ ياخشىراق دوقمۇشتىن ئورۇن ئېلىشنى كۆزلىگەنلىرى غالتەكلىرىنى سۆرەپ، ئۆزى ئەپلىك دەپ بىلگەن جايلارغا توختۇتۇپ ئۈلگۈرگەنىدى.

كىملەردۇر ساي ئىچىدىكى كەلكۈن قۇم تاشلىغان يەرلەرنى تۈزلەپ قويغانلىقى بۇ يەرنىڭ چېلىش ھەۋەسكارلىرى ئۈچۈن ھازىرلانغانلىقىنى بىلىندۈرەتتى. يۇرت- يۇرتلاردىن بۇنداق كۈنلەردە پالۋانلار بىر توپ ئىخلاسمەنلىرىنىڭ ئارىغا ئېلىۋېلىپ، يېقىنچىلىق قىلىشلىرى ئىچىدە بۇنداق سورۇنلارغا كەلمەي قالمايتى. ھەممىدە يېڭىش ئىستىكى بولاتتى؛ بىرلىرى ئالدىنقى قېتىملىق مەغلۇبىيىتى ئۈچۈن ئۆچ ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كېلەتتى. بۇنداق چاغلاردا قانلىق جىدەللەر بىلەن تۈگەيدىغان بۇ پالۋانلىق تالىشى، ئۇزاق زامانلار ئۈچۈنمۇ يۇرتلار ئارا زىددىيەت ئۇرۇقى بولۇپ قالاتتى.

داڭلىق قوچقارلىرى بولغانلار، داڭلىق خورازلىرى بولغانلار، داڭلىق ئىتلىرى بارلارمۇ بۇ سورۇندا ئۆزىنى كۆرسىتىشنى قولدىن بەرگۈسى كەلمەيتى. ھەتتا ھايۋانلىرىنى سوقۇشقا سېلىشنىڭ ئارقىسىدىنمۇ قانلىق جىدەللەرگە كېتىلەتتى. بۇ مۇسابىقىلارنىڭ ئارقىسىدا تەڭگىلەر، قويلار، ھەتتا تىللا ياكى ئاتلار قولدىن قولغا ئۆتىدىغان قىمار ياتاتتى. ئەمما ناھايىتى كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدىغان ئاۋام ئۈچۈن يەنىلا بىر

كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى، يىلدا بىر قېتىملا بولىدىغان مەنىۋى ھوزۇر ئىدى.

بالىلارمۇ ئۆز تەڭتۇشلىرى بىلەن چوڭلار مۇسابىقىلىشىدىغان ھەممە تۈرلەر بويىچە ئويۇنلىرىنى باشلىۋېتەتتى. ئۇلارنى ئاساسەن بەزى شوخ، ساياق يىگىتلەر خۇددى ئىتنى كىش- كىشلىگەندەك بىر - بىرلىرى بىلەن يا چېلىشقا سالاتتى ياكى مۇشتلاشقا سالاتتى. كىمنىدۇر چېقىۋېلىش، كىمنىدۇر ئىزىۋېلىش بىلەن گويا خۇمارى چىقىدىغاندەك ئىچى قارىلىق، دۈشمەنلىك توپلۇمنى چولغىۋالغىنى ئوچۇق بىلىنەتتى. دوستانىلىق، قېرىنداشلىق ناھايىتى تار دائىرىلەردە قاپسىلىپ قالغاندەك ئىدى.

ئۇقۇمۇشلۇقلارغىمۇ ئۆزلىرىگە يارىشا سورۇن بولاتتى: ئىلمىي مۇھاكىمىلەر، مۇلاھىزىلەر ياكى مەلۇم بىر كىلاسسىكنىڭ بىرەر ئەسىرى ھەققىدىكى تالاش- تارتىش؛ مۇشائىرە، لەپەر ئېيتىشلار ئۇقۇمۇشلۇقلارنىمۇ ئازدۇر- كۆپتۇر خۇماردىن چىقىراتتى.

ئادەملەر غولداشقا باشلىشى بىلەنلا، ئۇ يەر، بۇ يەردە توپلار شەكىللىنىشكە باشلىدى. ھەركىم ئۆزى قىزىققان توپقا باراتتى. كىملەردۇر بىر نەچچە بالىنى چېلىشقا سېلىپ قويغانىدى. كىشىلەر رەسمىي پالۋانلارنىڭ چېلىشى باشلانغىچە ئادەتتە سورۇننى مۇشۇنداق شەكىللەندۈرەتتى.

توپلار ئارىسىدا پۈتلۈشۈپ بىر ئاشىق مۇڭلۇق ھۆكمەت ئېيتىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ھۆكمىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئازاپلىق جاراھەتنى قايتا يېڭىلىغاندەك، ئاچچىق بىر لەززەت — تىراگېدىيە لەززىتى بېرەتتى. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئەقلى بېجىرىم بولمىغاچقا ھە دېگەندىلا ھۆكمەتنى كېسىپ، خەلق ناخشىلىرىدىن بىرىگە بۇرۇلۇپ كەتتى. ئۇ توپتىن توپقا ئۆتۈپ، ھەر توپتا ئەڭ دەسلەپ ئۆزىگە نېمە تەسىر قىلسا شۇنىڭغا كۆرە بىر نېمىلەرنى دەيتى ياكى پەقەت ئاشىقلارلا چۈشىنىدىغان غەلىتە تەسەۋۋۇرى، بۇ تەسىراتتىن باشقا بىر تۈرلۈك ئىنكاس تۇغدۇرۇپ، ئۇ ئەنە شۇنى ئىپادىلەيتى. كۆرگىنى بىلەن دەۋاتقىنىنىڭ ئالاقىسى يوقتەك، تازىمۇ

«كاللا دېسە پاقالچاق» دېگەندەك كۆرۈنسىمۇ، دىققەت قىلىنسا ئۇنىڭ ئارىسىدا سىرلىق بىر باغلىنىش، غەلىتە مۇناسىۋەت بارلىقىمۇ سېزىلەتتى. گويا بۇ ئۇقۇمۇشلۇقلار سۆزلەيدىغان «ئۇلانما تەسەۋۋۇر»دىن ئەنە شۇنداق چاتاقلاپ كەتكەندەك.

— كۆزەڭگە قاراۋا، ساراڭ سولامچى!... — دېگەن ئاچچىق ھاقارەت، ئاشىقنى مەڭدىتىپ قويىدى. ئۇ بىر لەگپۇڭچىنىڭ ھارۋىسىغا پۈتلىشىپ كەتكەنىدى، — ئىت پوق يېمەستە سەن سولامچىغا نېمە بادۇ...

— ئانچىۋالا تىللىمىساڭچۇ ئۇكامۇي، ئاللاھنىڭ ئاشىقىنى. ئاللاھ سەن بىزنى ئىبرەت ئالسۇن، تىۋۋا قىلسۇن دەپ ياراتقان پەرىشتىدەك بىر جانغۇ بۇ، ھېچكىمگە زەرەرى يوق...

— ماڭ- ماڭەۋە، پالان...تولا يېمەي، ئىشىڭنى قىلە! ھېلى بىكار خامىرىڭنى يارىمەن.

— ماڭا قاراڭ، بولدى قىلىڭ، گەپ قىلماي مايانغا مېڭىڭە، — ئۇنى بىرسى يېڭىدىن تارتتى، — بىلمەمتىڭىز بۇ بازارلىق ئۇششۇقلارنى، دادىسىنى «خوتنۇڭنى!...» دەپ تىللايدىغان ياۋايى ئېشەكلەنى؟ بىكاردىن ئەتتىگەندىلا ئۆزىڭىزنى رەنجىتىۋالدىڭىز.

— ياق، دەيمىنا،...

— شىش، ئۇنىڭىزنى چىقارماڭ، «خوشولغاي»[1] دەڭ. دادىسى بىلەن بىر تاۋكادا ئوينايدىغان بۇ قىلىقسىزلار بىلەن تەڭ تۇغىلى بولامتى. ھېلى ھەممىسى ھۆمۈرۈلەپ كېلىدۇ بۇ خەقنىڭ. ئاستا يولىڭىزغا مېڭىڭ. راھمان ساراڭمۇ شۇلارنىڭ ئۆزىدىن، ئۆزلىرى چىقىشىۋالاتتى، سىز بىز ئارىلاشمىساقمۇ...

بۇلارنى بالاغا قويغۇچى راھمان ساراڭ بولسا ئەمدىلەتىن توپ بولۇشۇۋاتقان، پاكىز سەللىلەرنى ئوراپ، رەتلىك كېيىنگەن ئۇقۇمۇشلۇقلارنىڭ توپىغا بېرىپ بولغانىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، خەلپىتىم، سىلىدەك مۆتىۋەرلەرگە بۇنداق

---

[1] ئاتۇش شىۋىسىدە «ئەلھەزەر، خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت» مەنىلىرىنى بېرىدۇ. — ئا.

سورۇندا نېمە بار؟ ــ دېدى ئۇ ئۇچلۇق ساقال، ئاۋاقراق كەلگەن ئۇتتۇرا ياشلىق بىر كىشىگە تازىم بىلەن سالام قىلىپ.

سالاپەتلىك ئادەم بىر ئاز مەڭدەپ قالغاندەك بولدى، ئەمما ئۇ تەربىيە كۆرگەن ئادەملەردەك سەمىمىيلىك بىلەن راھمانغا جاۋاپ بەردى:

ــ خەلق بار يەردە بىزمۇ بولىمىز- دە، راھماناخۇن، نېمىشكە بىزگە ياراشماس بولۇپ قاپتىكەن؟

ــ نەغمە- ناۋا، ئۇسۇل- ساما، جېدەل- ماجرا بولۇدىغان يەرلەردە دەيمەنغۇ،... ــ راھمان ئەمدى تامامەن نورمال ئادەملەردەكلا سۆزلەيتى. ئۇ ئەنە شۇنداق، بەزى چاغلاردا ئاجايىپ چوڭقۇر پىكىر قىلىپ كېتىدىغان، كىشىلەرنى ئويلاندۇرۇپ قويۇدىغان بولغاچقا، بەزىلەر ئۇنى يالغان ساراڭ، «جاھان سارىڭى» دەپمۇ قارايتى. شۇڭا ئۇنى كەمسىتىپ «ساراڭ» دېيىش ئورنىغا «ئاشىق» نامىنى قوللىناتتى.

ــ ماڭا بولمىسىمۇ، ياش تالىپلىرىم بار ئەمەسمۇ، ئۇلارنى ئېلىپ كەلمىسەم كۆڭلى يېرىم بولۇدۇ- دە، ــ دېدى خەلپەت يەنە شۇنداق سەمىمي ئاھاڭدا. ئەمما ئۇنىڭ بۇ باھانىسىدە يەنە زامانىسىنىڭ رەسمىلەشكەن قاتماللىقلىرىدىن ھېيىققىنى، شۇڭا بىرەر ئىشنى سەۋەپ قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولغىنىمۇ بىلىنەتتى.

راھمان بۇ يەردىنمۇ چاپسانلا زېرىكتى ۋە بۇ سورۇن تۇپەيلىمۇ، ئەيتاۋۇر ئابدىقادىر داموللا ھەققىدىكى مەرسىيەلەردىن بىر نەچچە كۇپلىتنى ۋارقىرىغاچ كېتىپ قالدى.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، تاھىر خەلپىتىم، راھمان ئاشىق بىلەن بەك سۆزلۇشۇپ كېتىپسىلغۇ؟

بۇ سالام ئۇچلۇق ساقاللىق ۋىجىك خەلپەتنى مەڭدىتىۋەتتى.

ــ ۋۇي، ۋۇي، نىزامىددىنغۇ بۇ؟ سىزمۇ كەپسىز - دە؟

نىزامىددىنمۇ بالىلىرنى باھانە قىلدى:

ــ بالىلار قويمىدى، نەچچە كۈن بولغان، باش ئاغرىتقىلى تۇرغان. ئاخىرى قۇتۇلالمىدىم، ــ ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ تاماشاغا كەلگەن «ئەيىبى»نى بەكمۇ ئاقلاپ كەتمىدى، ــ ئۆزۈممۇ شۇ ھەبىسلىرىدەك

پىكىر ساھىپلىرىنى خۇمارداپ، ئۇچراپ قالسا بىردەم يېرىمدەم كۆڭۈلنىڭ خۇمارىنى باسامەن دەپ ئۈمىد قىلىپ كەلگەنىدىم. مانا، يولۇم ئوچۇقكەن، ئەتتىگەندىلا سىلىگە يولۇقتۇم.

— مەنمۇ شۇ، مەنمۇ شۇ، — دېدى تاھىر خەلپەت ئوچۇق يورۇقلۇق بىلەن، ئەمدى ھېچ باھانىگە ئورۇن قالمىغانىدى.

— تېخى بالىلىرىمغا «نورۇزلۇق» قەرزىمىمۇ با دېسىلە، ئۇلاغا بازادا بىرەر نەزمىچى بۇرادەر ئۇچراپ قالسا يازدۇرۇپ بېرەمەن دەپ ۋەدىمۇ قىلغانىدىم. قارىغاندا بۇ ۋەدەمدىمۇ ئوسال بولمىغۇدەكمەن.

— ھە، ھە،... سىلىنىڭ قەستلىرى نېمىدىلىكىنى بىلدىم، ئەمما مەن نەدىمۇ نەزمە پۈتكۈدەك بولاي، ...

— باھانە كۆرسەتمىسىلە، مېنى ئوسال قىلمىسىلا، خەلپىتىم! — ئۇلار ئېچىلىپ سۆزلۈشىۋاتقانىنىڭ ئۈستىگە غېنى باشچىلىقىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى ساي بويلىرىنى بىر ئايلىنىۋېتىپ يېتىپ كەلگەنىدى. نىزامىدىن ئۇلارنى كۆرسىتىپ داۋام قىلدى، — مانا «قەرز ئىگىلىرى»مۇ كېلىشتى.

تاھىر خەلپەت مەدەنىي ئادەملەرنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن مۇلايىم، ئاتىلارچە ۋە سەمىمىي تەلەپپۇز بىلەن بالىلارنى بىر قۇر ئەركىلىتىپ، ئىسىملىرىنى سوراپ، تونۇشۇپ چىققاندىن كېيىن:

— ئەمما نا ئۈمىد بولۇشقا ئورۇن يوق، مېنىڭ كونا تالىپلىرىمدىن بىرسى با، ئۇ ھازىر ئوخشۇرۇقتا مەمتىمىن سوپىزادىدە ئوقۇيدۇ. ئاڭلىسام ئۇنى قالتىس شېئىرلانى يازىدۇ دەيدۇ. ئەمما ئۇزى بەك تارتىنچاق بولغاچقا مەن تېخى كۆرۈپ باقمىدىم. ئىنىم ۋە ئۇنىڭ بىز نەچچە دوستى بۈگۈن مېنى ئۇنىڭ ئۇچۇنمۇ بۇ يەرگە ئازدۇرۇپ كەلدى: ئۇنى مۇشائىرىگە چۈشۈرەمىش.

— مانا بۇ بىر ياخشى گەپ ئىكەن، قېنى ئۇلار؟

— بۇ ياققا كەلسىلە، — تاھىر خەلپەت بىر توپ ياشنىڭ يېنىغىراق سۈرۈلدى. ئۇلار نېمە توغرىسىدىدۇر تالىشىپ، قىزىشىپ سۆزلۈشىۋاتاتتى، — مانا بۇ مېنىڭ ئىنىم، ئابلىمىتقارى، كۆرۈشكەنمىدىڭىزكىن؟ بەلكىم

ئىسىڭىزدە يوقتۇ، ماۋۇسى ئىبلى ئۇستىنىڭ مۇھەممەت قارى، بۇنىسى سابىت، قوشنىمىز، ھەپتىيەك بىلەن قۇرئاندا مەندە ئوقۇغان، ئەمدى مېنى ياراتماي ئوتكۇرۇقا بىرىۋاتىدۇ، — بۇ گەپتىن كېيىنلا پولامپاي ھەركەتلەر بىلەن نىزامىددىنغا قول ئۇزاتقان بەستلىك، قوپال ئۇستقان يىگىت، بەستىگە ياراشمىغان بىر خىل نازاكەت بىلەن قىزىرىپ، ئۇستازىنىڭ چاخچىقىدىن ئۇجۇقۇپلا كەتكەچكە، نىزامىدىنغا تۇزۇكرەك سالام - سائەتمۇ قىلماي، مېيىقىدا كۇلگىنىچە تىكىلىپ قالدى.

— ئابلىمىت قارىنىغۇ كۆرگۈنۇم ئىسىمدە، سابىتقارىم بىلەن تونۇشۇپ قىلىشقا نىسىپ بولماپتىكەن، — دىدى نىزامىددىن.

— ئەمما ئۇنى سابىت ئەپەندى دىسىڭىز تېخىمۇ ئۇيغۇن كىلىدۇ. سىلىنىڭ ئىنى مەمتىلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تەرەپلىرى نۇرغۇن.

— ھە، ماندا دىسىلە، — دىدى نىزامىددىن ۋە ئىنىسىنىڭ ئىسمى چىقىشى بىلەن يەنە تېنى شۇۋ قىلىپ يىنىپ كەتتى. ئۇ دەرھال گەپكە كىرىشىپ، بۇ يارىنى ئۇنتۇش ئۇچۇن، — سىلىگە مېنىڭ شۇ باللىرىمنىڭ بىر ئىلتىماسى بار، ئەمما بۇنداق دىگىلى تۇرسام يەنە «‹ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم›، دىسە، ‹ھە، ھېلىقى بەش تەڭگەمنى بىرىۋېتىڭ› دەپتۇ» دىگەندەك چۇشۇنۇپ قالماڭ، بۇ بىر ئىھتىياج، يەنى، باللار «نورۇزلۇق» يىزىپ بىرىشكە قىستاپ ھالىمنى قويمىغانتى، ئەمدى مانا شۇنىڭدىن بىر قۇتقۇزىسىز - دە...

سابىت يەنە قىزىرىپ كەتتى. تارتىنچاقلىق بىلەن دۇغدۇيۇپ، نە ئۆزرەخالىق ئىيتىپ رەت قىلىشنى، نە خۇشخۇي ئادەملەردەك، «چاتاق يوق» دەپ كۆلكە بىلەن ئۆتكۈزۈۋېتىشنى بىلمەي، مەڭدەپ تۇراتتى، ئابلىمىت قارى سۆز ئىلىپ،

— نەزمە - قوشاق دىگەننىڭ پادىشالىرى كېلىدىغۇ ھېلى، — دىدى.

— يەنە كىملەر ئۇ؟ — تاھىر خەلپەتمۇ چۇشۇنەلمەي.

— تىجەندىن موللا ئىبزىز داموللامىنىڭ ئوغلى ئەمەت مەخسۇم كېلىدۇ، ئىشتاچىدىن چوڭاخۇنبايىنىڭ ئابدىراھمانلار كېلىدۇ، يەنە باشقا بىز بىلمەيدىغان شائىرلارمۇ كەلسە كىرەك.

— ھە، مانا ئەمدى بىلدىم، — دېدى تاھىر خەلپەت، — سابىتنى مۇشائىرىگە ھازىرلىغىنىڭلارنىڭ تېگىدە گەپ بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ئاڭلىغان، ئاڭلىغان، سىلىمۇ بىلىلا، — دېدى ئۇ نىزامىددىنغا، — چوڭاخۇنباينى، قاراشەھەردىمۇ تۇرغۇن يەر زېمىنلىرى بار ئادەم. ئۇ ھەممە بالىلىرىنى ئوبدان يېتىشتۈرۈپتىكەن، چوڭ ئوغلى ئابدۇكېرىماخۇنمۇ، ئىككىنچىسى ئابدىرېھىماخۇنمۇ قەلەمدە يېتىشكەنلەردىنمىش. مانا بۈگۈن نېسىپ بولۇپ، بۇلارنىڭ كارامىتىنى بىر كۆرۈپ باقىدىكەنمىز- دە! ياخشىمۇ كەپتىمەن، ئەمدى كەلگىنىمدىن رازى بولدۇم. ئەمەت مەخسۇمنىغۇ ئوبدان بىلىمەن، سورۇنى بار يىگىت، پىكرى ئۆتكۈر. شېئىرلىرىنىمۇ كۆرگەنمەن. ئەمما سىلەرنىڭ ئىچىڭلاردىن جىدەل چىكەتمەس؟ ئاۋۇ ئىت تالاشتۇرىدىغانلار... دەك؟ — ئۇ چاخچاقتەك دېگەن بولسىمۇ، جەمىيەتنىڭ بۇزۇقچىلىقىغا، مېھرى مۇھەببەتنىڭ سۇنۇپ، دۈشمەنلىكنىڭ ئېغىرلاپ كېتىۋاتقىنىغا بولغان ئېچىنىش ئاھاڭىدىن بىلىنىپ تۇراتتى.

سابىت ساۋاقدىشى ئابلىمىت قارى بىلەن مۇھەممەت قارىنىڭ زورى بىلەن بالىلارغا بىرەر كۇپلىتتىن نورۇزلۇق يېزىپ بەردى. ئەمما ئۇنى دوستلىرىغا كۆرسەتمەيلا بالىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ نېرى كەتكۈزىۋەتمەكچىدى، مۇھەممەد قارى يېپىشقاق مىجەزى بىلەن بۇنى كۆرمىگىچە قويمىدى.

— مانا قاراڭ، خەلپىتىم، — دېدى ئۇ بالىلاردىن ئېلىۋالغان قەغەزنى تاھىر خەلپەتكە تەڭلەپ، — تالىپىڭىزنىڭ كارامىتىنى كۆرۈپ بېقىڭ، بالىلارغا يازغاندىكىن دەپ، تەپمەھالال قىلىپلا قۇتۇلماي، قاراڭ، قانداق يېزىۋەتكەن!

— بولدى قىلە، تازىمۇ... — دەيتى سابىت ئۇنى ئۇستازىنىڭ كۆرۈشىدىن توسماقچى بولۇپ.

ئاۋال نىزامىددىن ئېلىپ، تاھىر خەلپەتنىمۇ، سابىتنىمۇ خىجالەتتىن قۇتقازدى. نىزامىددىن ئانچە جىددىيەتسىز ھالدا كۆز يۈگەرتىپ كۆرۈپ، يۈرىكىدە نىمدۇر داۋالغۇپ كەتكەندەك بىر سېزىم بىلەن سابىتقا

بىلىندۇرمەي بىر قارىۋېتىپ:

— باللارغا بۇ قەرزگە بوغۇلۇپ تازىمۇ بېشىم قاتقانىدى، ھەجەپمۇ قۇتقازدىڭىز مېنى، ئاللاھ رەھمەت قىلسۇن، — دېدى ئۇ. ئۇنىڭ راسا ماختىغۇسى بارىدى. يۇ، سابىتنى تەڭلىككە سالماسلىق ئۈچۈن ئاددىيلا رەخمەت ئېيتىش بىلەن چەكلەندى.

— مەن بۇلارغا ئۆزەم يادلىتىمەن، — دېدى مۇھەممەد قارى، — كېلىڭلار، مەن ئوقۇپ بېرىمەن، سىلەر يادلايسىلەر، — ئۇ باللارنى چەتكىراق ئېلىپ كەتتى. بۇ ئۇنىڭ يېپىشقاقلىقى ئۈچۈن سابىتنىڭ سەت كۆرمەسلىكىنى كۆزلەپ قىلىنىۋاتقان ياغلىمچىلىقى ئىدى. سابىت بۇنى چۈشۈنۈپ كۈلۈپ قويىدى.

بۇ جەرياندا يېغىلىقلارنىڭ ئەۋۋىلىدە بولۇدىغىنىدەك، نورۇز كەيپى ساينى ئۆز قۇچىقىغا ئالغانىدى. ئاللىقەيەردە راۋاپنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن بىللە، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرى ياڭراشقا باشلىغانىدى. چېلىش سورۇنىدىكىلەرنىڭ شاۋقۇنلىرى يوقۇرى پەللىگە چىققان بولسا، ئىت تالاشتۇرۇش سورۇنىدىن ئىتلارنىڭ قاۋىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەپسانە تىللاشلىرى ئاڭلىناتتى.

مۇشائىرە باشلاش ئۈچۈنمۇ ئاۋال باللار، كىچىك تالىپچاقلارنى ئوتتۇرىغا ئىتتىرىپ كىرگۈزۈپ، نورۇزلۇقلىرىنى ئوقۇشقا زورلاشتىن باشلاشتى. دەسلەپ ھەركىم تارتىنىش بىلەن تىرەجەپ مەيدانغا چۈشكىلى ئۇنىمىغان بولسا، «غورا غورىنى كۆرۈپ ئالىيىپتۇ» دېگەندەك، بارا- بارا نۆۋەت تالىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنەتتى.

باللارنىڭ نورۇزلۇق ئوقۇشلىرى ئۈستىگە زىكرى كەچكەن ئەمەت مەخسۇم، ئابدىراھمان، مۇھەممەد قارى دېگەن ئوخشاش ئىسىملىكتىن يەنە ئىككى يىگىت تەرەپ- تەرەپتىن كېلىشىپ، توپقا قىستالدى. تاھىر خەلپەت ۋە نىزامىددىنلار بۇ ياش يىگىتلەر بىلەن كۆرۈشتى. بەكرەك تەرىپى بولۇدىغان ئابدىراھمان يۈزىنى دانىخورەك باسقان بولىشىغا قارىماي، بۇ دانىخورەكلەر خۇددى يىگىتلىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىۋىدەك ئۆزىگە ياراشقان، قىزغۇچ چىراي يىگىت ئىدى. بىر

كۆرۈشتىلا نىزامىددىن ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭدا چوڭ كىشىلەردەك سالاپەت، يېقىملىق ۋە ئېغىر- بېسىق مىجەز ئاجايىپ جىپىسلاشقان بولۇپ، چوڭ كىشىلەرمۇ ئۇنى تەڭتۇشۇمىكىن دەپ قالىدىغان بىر خىل تەسىراتقا كېلىپ قالاتتى. ئىككى مۇھەممەد قارى سۇنتاغدىن كەلگەنىدى. بىرى راۋاپ، تەمبۇر دېگەنلەرنى ئوينىتىۋېتەتتى. ھېلىمۇ ئۇ تەمبۇرنى كۆتۈرىۋالغانىدى.

شائىرلىقى ھەققىدە تەرىپى بولۇنغان يىگىتلەرمۇ نىزامىددىن بىلەن تونۇشقىنىدىن مەمنۇن بولۇشتى. چۈنكى نىزامىددىنمۇ زامانىسىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇقلىرىدىن سانىلاتتى. ئۇ بىر زامان تاغىسى تاشاخۇنۇمنىڭ سودا ۋەكىلى بولۇپ رۇسلار بىلەن بىللە ئىشلىگەن بولغاچقا رۇسچە بىلەتتى. بۇ ھال ئۇنى ياشلار ئىچىدە «مەشھۇر» ئورۇنغا ئىگە قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرىپى، ئۇنىڭ ئىنىسى مەمتىلى تۆپەيلىدىن ئىدى. بىر زامان يۇلتۇزدەك چاقناپ ئۆچكەن بۇ يىگىت ھەققىدە يۇرتتا كۆپ ھىكايىلار باردى. شۇڭا ھەممە مەمتىلى ئەپەندى دېگەن قانداقراق ئادەمىدىكىن؟ مۇشۇ ئاكىسىغا ئوخشامتىكىن دەپ ئۇنىڭغا قارىشىپ قوياتتى.

بۈگۈنمۇ ياشلار ئۇنىڭدىن ئىنىسى ھەققىدە گەپ سورىدى. ھەممە ئۇنى چەتئەلدە ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتىدۇ، كېيىن قايتىپ كېلىپ يۇرتقا خىزمەت قىلىدۇ، دەپ بىلگەچكە، ئۇنىڭ قاچان كېلىدىغانلىقى، نەلەردە يۈرگىنى ھەققىدە سوراپ كېتىشتى.

باللارنىڭ نورۇزلۇق ئوقۇشى قىزىغىلى تۇرغاندا نىزامىددىن باللىرىنى مەيدانغا ئۈندىدى. ئۇلار سەل- تارتىنىپ تۇرسىمۇ يەنىلا مەيدانغا چىقىپ، قوللىرىدىكى سابىت يېزىپ بەرگەن نەزمىلەرنى ئوقۇدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇغىنى كېيىن كەلگەن ياش تالىپلارنى ھەيران قالدۇردى.

— بۇلارنى مەمتىلى ئەپەندى يېزىپ بېرىپ كەتمىگەن بولغىيدى؟

— دېدى ئابدىراھمان چاخچاقچىمۇ راستىقىمۇ ئوخشىمايدىغان ئاھاڭدا.

— سابىتنىڭ چاخچىقى بولمامدۇ، — دېدى مۇھەممەدقارى دوستى بىلەن ئېيتىشالانغان ئاھاڭدا، — چاخچاقنىڭ ئورنىدا مۇشۇنداقلا ئىلمەپ

قويسا ئاشۇنچىلىك چىقىپ قالىدۇ ئەمەسمۇ.

— ھەي سابىت، ھەي سابىت، — دېدى ئابدىراھمان، ئۆزىگە دەۋاتقاندەك، — ھەمىشە بىر قىلىقى بىلەن توككىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئادەم ھەيران قالدۇرۇشقا ئۇستا ـ دە.

— ھەبىسلىرى بىلەن بۇگەن (بۇگۈن) مۇشائىرىدە تۇتۇشماقچى، — دېدى ئابلىمىت قارى ئەمەت مەخسۇم بىلەن ئابدىراھمان ئارىلىقىدا تۇرۇپ پەقەت شۇلار ئاڭلىغىدەك قىلىپ.

— شۇنداقلا بولسا ياخشىدىغۇ، ئەمما ئۇنى ئوتتۇرىغا چىقارغىلى بولماسمىكىن؟ — دېدى ئەمەت مەخسۇم.

— بۇ يېقىنى مۇھەممەد قارىغا قويىۋېتىڭلار، ئۇ چاپلاشقاق بىر نېمىلەر قىلىپ، ئۇنى چىقىرىدۇ. ئۇ قىزىتىشنىڭ ئېپىنى بىلىدۇ.

ئەمدى ياش تالىپلارمۇ بىرەر شېئىر ئوقۇپ بەرسە دېگەن كىرىش سۆز بىلەن، مۇشائىرىنى باشلىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن سۇنتاغلىق مۇھەممەد قارى تەمبۇرنى سازلاپ بىر پەدە چالدى. كىمدۇر تېپىپ كەلگەن داپنى يەنە بىر مۇھەممەد قارى چالدى. مۇڭ بىلەن خالايىق دىققەتكە كەلگەن پۇرسەتتە داپ چالغان مۇھەممەد قارى كۆپچۆلۈكنى دىققەتكە ئۈندەپ:

— ئەمدى ياش تالىپلىرىمىزدىن نەزمە ئاڭلاپ باقايلى، قانداق دەيسىلەر؟ — دېدى. كۆپچۆلۈك تەرتىپسىز سۈرەن سېلىپ، ئالقىش ياڭراتتى.

تارتىنمايدىغان ھەۋەسكارلار ئوتتۇرىغا چىقىپ شېئىر ئوقۇشقا باشلىغاندىلا، مۇھەممەد قارى سابىتنىڭ بېقىنىغا كىرىۋېلىپ، ئۇنى «بىلەشكە» باشلىغانىدى. لەپەرلەر، شېئىرلار ئوقۇلۇپ، ھەتتا زور ئالقىش ئىچىدە ئابدىراھمان ۋە ئەمەت مەخسۇملارمۇ نورۇزغا ئاتىغان نەزمىلىرىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن سابىت ئاران ئەيۋاشقا كەلدى ۋە قىزارغانچە ئوتتۇرىغا چىقتى.

بىرىنچى مىسرانى تارتىنىش ئىچىدە خىرىلداپ، ئاۋازى ئارانلا ئاڭلانغۇدەك باشلىغان سابىت، بارا ـ بارا شۇ سورۇننى تامامەن ئۇنتۇپ،

ئۆزىنىڭ شېئىرىي ئالىمىگە پەرۋاز قىلىپ كەتكەچكە، قىزىپ كەتكىنىدىن شۇنداق گۈزەل ئاھاڭدا ئوقۇدىكى، شېئىر چۈشۈنىدىغانلارنىڭ يۈرەكلىرىدە ئىسسىق ئېقىم تېنىگە يامراپ، كۆزلىرى ياشاڭغۇراپ كېتىشتى. كىمدۇر ئۇنىڭ شېئىردىن توختاپ قېلىشىنى خاھلىمىغاندەك ئارقىدىن بىر نېمە دېۋىدى، سابىت ئۇنىڭغا جاۋابەن بىر رەددىيە شېئىرنى ھازىر جاۋاپلىق بىلەن شۇئاندىلا توقۇپ ئوقۇپ كەتتى.

ھەممىدىن بەك سۆيۈنۈپ كەتكىنى ئابدىراھمان ئىدى. چۈنكى ئۇ ھەممىدىن بەك چۈشەنگىنى، شېئىرنىڭ ئەھلى ئىدى. ئۇ سابىتنى مۇرىسىدىن مەھكەم قاماللاپ سىلكىتىپ، مەمنۇنلۇقىنى ئىپادە قىلىۋىدى، ئارىغا كىرگەن مۇھەممەد قارى:

— دوستىمىز قانداق ئىكەن؟ — دېدى.

— ھەممىدىنمۇ سېنىڭ ئۇنى قانداق قىزىتقىنىڭ قىزىق تۇيۇلۇۋاتىدۇ، شۇنى بىزگە ئېيتىپ بەرگىنە، — دېدى ئەمەت مەخسۇم.

— بۇ بىر سىر. ئەمما سوئالىمغا جاۋاپ بېرىڭلار، دوستىمىز قانداقراق ئىكەن؟ — تەكرارلىدى ئۇ.

— دەيمەنغۇ، ئۇ ھەر زامان كۈتمىگەن بىر يەردىن چىقىپ، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

تاھىر خەلپەتنىڭ چېھرىسىدىمۇ شاگىرتى قۇچقان شەرەپكە بىر ھەغدالىق ئىپتىخارى بىلىنەتتى. ئۇ نىزامىددىنغا قانداق دېگەندەك قارىۋىدى، نىزامىددىنمۇ ئۇنىسىز كۈلۈمسىرەش بىلەن باش لىڭشىتىپ قايىللىقىنى ئىپادىلىدى. ئارتۇقچە ماختاشلار بىلەن سابىتنى خىجالەت قىلماسلىقنى ئويلىغانىدى.

— ئۇ مانا شۇنداق، — دەپ خۇلاسىلىدى ئابلىمىت قارى، — سۆزگە كىرىشىۋالغۇچە قىز بالىدەك ئۇياتچان، قىزىشىپ كەتكەندىن كېيىن ھېچكىمگە نە يول، نە گەپ بەمەيدىغان مەمەدانە.

ئەمدى يەنە تەمبۇرچى مۇھەممەد قارىنى بىر پەدە چېلىشقا ئۈندەشتى.

ئىككىنچى باب

ئۇلۇغ پەزىلەت بولمىسا، ئۇلۇغ ئادەم بولمايدۇ.

— رومىن روللان

ھەركىمنىڭ تىلى تاتلىق، گۈزەل بولسا،

دوستلىرى كۆپ بولىدۇ.

— «قابۇسنامە»

تەبىئەتنىڭ سەنئەتكار قولى دالىلارغا يېشىل رەڭ بەرگەن، ئورمانلار يىراقتىن گويا يامغۇردا يۇيۇلغاندەك توق يېشىل رەڭدە كۆرۈنەتتى. دەل- دەرەخلەر باھاردا بەكرەك يېشىل بولامدۇ ياكى قىشچە قاخشال ھالەتنى كۆرۈپ ئۆگەنگەن كۆزلەرگە تەبىئەتنىڭ بۇ يېڭى ئەسىرى ئاشۇنداق يېشىل كۆرۈنەمدۇ، ئەيتاۋۇر باھاردا سۆگەتلەر گوستاڭ بولغاندا شۇنچىلىك پاكىز ئوچۇق كۆرۈنەتتى. تۇپراقتىن باھارغا خاس پۇراق كېلەتتى، يېشىل رەڭدە بۇيالغان زېمىن — يەكەن دەريا ۋادىسى تاكى ئۇپۇققىچە تەپتەكشى سوزۇلۇپ ياتاتتى.

قاغىلىق (قاغىلىقتىن كېيىن يىلقىچى) تەرەپتىن چىققان خېچىر قوشقان ھارۋا ئەگرى- بۈگرى يېزا يولىدا توپا تۇزۇتقان ھالدا شىمالغا قاراپ كېلەتتى. ھارۋىدا چەتئەل پاسونىدا كىيىنگەن ئۈچ كىشى، يەرلىك كىشىدىن ئىككىسى ۋە ھارۋىكەش بولۇپ ئالتە كىشى قىستىلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى.

ھارۋىكەش 25 ياشلاردىن ھالقىغان، ئەمما كۆرۈنۈشىدىن 30 ياشلاردا كۆرۈنىدىغان يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ ئورۇق يۈزى سەپەر چاڭلىرى بىلەن ئاقىرىپ تېخىمۇ جۈدەڭ كۆرۈنەتتى. بىراق ئۇنىڭ بىر جۈپ كۆزى ئۇيغۇر يىگىتلىرىگە خاس شوخلۇق بىلەن ئويناپ تۇراتتى. ئوڭ تەرەپتە ئۇنىڭ بىلەن ياندىشىپ ئولتۇرۇپ بىر پۈتنى شوتىغا ئېلىۋالغان ئاق- سېرىق، مەڭزى قىزىل، يۇمىلاق يۈزلۈك، قاڭشارىنىڭ ئاستىغىلا كىچىكىنە

بۇرۇت قويۇۋالغان، كۆزلىرىدىن ئەقىل- پاراسەت نۇرى چېچىلىپ تۇرغان، ئاق شىلەپە، سۇررەڭ كاستيۇم- بۇرۇلكا كىيگەن 30 ياشلار چامىسىدىكى كىشى هارۋىكەش بىلەن سۆھبەتنى ئۈزۈلدۈرمەي كېلەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر- بىرىگە قىيا بولۇپ، هارۋىنىڭ يېنى تەرەپتىن پۇتىنى ساڭگىلىتىپ يۈك - تاقىلار ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىككى كىشىنىڭ بىرى سۇررەڭ شىلەپە، ئوچۇق يوللۇق رەختتىن كاستيۇم- بۇرۇلكا كەيگەن، كاستيۇمى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ يىپەك گالستۇك تاقىغان، پۇتىغا ئېنگلىز ئۆتۈكى كىيگەن، ئىنتايىن سالاپەتلىك، سېمىز، قاۋۇل، جىددىي كۆرۈنىدىغان 35 ياشلار چامىسىدىكى كىشى ئىدى. يەنە بىرى بوي - بەستى كىچىك بۇرۇت قويغان ئەپەندىگە ئوخشۇشۇپ كېتىدىغان، ئەمما چېھرىسى تۇتۇق، قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى يوغان كۆزلىرىدىن ئېغىر غەمكىنلىك چىقىپ تۇرغان 30 ياشلار چامىسىدىكى كىشى ئىدى. هارۋىنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىر- بىرىگە ياندىشقان هالدا سەپەر يۆنىلىشىگە ئارقىسىنى قىلىپ، هارۋىدىن پۇتلىرىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان ئىككەيلەن چەكمەندىن چاپان، ماتادىن كۆينەك، پۇتلىرىغا كونىراپ كەتكەن كۆك چورۇق كەيگەن 20 ياشلاردىن سەل هالقىغان دېهقان يىگىتلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ياشلىق هاياتى كۈچى ئۇرغۇپ تۇراتتى. كۆزلىرى بولسا ئارقىدا قېلىۋاتقان مەنزىرىگە تىكىلگەن ئىدى. بۇلار ئاشۇ چەتئەلچە كىيىنگەن جاناپلارنىڭ مۇلازىملىرىدەك قىلاتتى.

— مەمتىلى ئەپەندى ئاجايىپ كىشىكەن جۇما، — دېدى مۇلازىم يىگىتلەرنىڭ بىرى، ئۇ بېشىغا چۆچۈرە بادام دوپپا كەيگەن قىلىقلىرىدىن شوخلۇق چىقىپ تۇرىدىغان، تولا گەپ قىلىدىغان يىگىت ئىدى. ئۇ تېخىچە قىشنىڭ تەۋەررۈكى بولغان ئۇزۇنچاق ئاق تۇمىقىنى تاشلىمىغان ھەمرىيىغا هارۋىكەش بىلەن قىزغىن سۆھبەتلىشىپ كېتىۋاتقان كىچىك بۇرۇتلۇق كىشىنى ئىشارە قىلىپ داۋام قىلدى، — بەك چىقىشقاق ئادەمكەن، هارۋىكەش بىلەن بىردەمدىلا قەدىناس بولۇپ كەتتىيا.

— توختاجىكام ھېرىپ بولالمايلا قاپتۇ، — دېدى تۇماق كىيگىنى جاۋابەن، يۈك- تاقىلار ئۈستىدە ئولتۇرغان سېمىز، قاۋۇل كىشىنى ئىما

قىلىپ.

ئۇلارنىڭ پوتكول سەپەر جەريانىدا قىلغۇدەك گېپى قالماي، ئەمدى جاناپلارنى باھالاشقا باشلىغانىدى. دوپپىلىق يىگىت گەپنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەندەك داۋام قىلدى.

— ئەخمەت ئەپەندىغۇ گەپنى پۇلغا ساتىدىغان ئادەمكەن، مۇگدەپلا ماڭدى. ھازىرغا كەلگىچە بىرە ئېغىز گېپىنى ئاڭلىغىنىم يادىمدا يوق، — بۇ گەپ چېھرىدىن غەمكىنلىك چىقىپ تۇرىدىغان قويۇق قاشلىق، يوغان كۆزلۈك كىشىگە قارىتىلغانىدى.

— نېمە دېيىشىۋاتىسىلەر، يىگىتلەر؟ — دەپ سورىدى توختاجى چالا يۇمۇۋالغان كۆزلىرىنى ئېچىپ، يىگىتلەرنىڭ نېمە دېيىشىۋاتقىنىغا قىزىقىپ ئەمەس، زېرىككەنلىكىدىن سۆھبەتكە قوشۇلۇشقا قىزىقىۋاتقاندەك قىلاتتى. شۇڭا ئۇ يېنىدىكى ھەمرىيىنى نۇقىدى، — ئەخمەد ئەپەندى، كۆزلىرىنى ئاچسىلا ئۇخلاۋېرەملا دەيمەن.

ئەخمەد ئەپەندى كۆزلىرىنى ئاچتى ۋە بېشىنى چايقاپ قويدى. بۇ ئۇنىڭ «ئۇخلىمىدىم» دېگىنى ئىدى. مۇلازىم يىگىتلەر توختاجىنىڭ پاراڭ قىلىپ ماڭغۇسى كېلىپ قالغانلىقىنى سېزىپ:

— بىز ئاۋۇ مەمتىلى ئەپەندىنى دەيمىز. يا، بەك چىقىشقاق، قىزىق كىشىكەن، ھارۋىكەش بىلەن بىردەمدىلا ئەسرا بولۇشۇپ كەتتىيا، — دېدى.

— بۇ ئۇنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگىنىدىن خۇشلىقىنى ئىچىگە پاتقۇزالماي قېلىۋاتقىنى، يەنە كېلىپ ھارۋىكەش ئەسكەر بولغان ژىگىتكەن ئەمەسما، ئۇنىڭدىن ئىنقىلاپ ھەققىدە سوراپ تىنماي كەتكىنى شۇ دە، — مۇلازىم يىگىتلەرگە ۋەتەن ئاتالمىسى ئۇ قەدەر تونۇشلۇق بولمىسىمۇ يۇرتنى كۆزدە تۇتىۋاتقىنىنى بىلدى ۋە بۇ سۆز مەدەنىي تۇيۇلدى.

— سىلىچۇ، توختاجىكا؟ يۇرتقا قايتىپ كەلگەنلىرىدىن سىلى خۇش بولمايۋاتامدىلا؟

— مەنمۇ خوش، بىراق مەن بۇ ئىككى ئەپەندىدەك ۋەتەنىدىن

ئايرىلغىلى ئۇزۇن بولغانلاردىن ئەمەستە. مەن سودا ئىشى بىلەن ھەمىشە كېلىپ ـ بېرىپ تۇرىمەن. ماڭا ھەممە يەر «قوغۇنلۇقنىڭ يولى» بولۇپ كەتتى. مەمتىلى ئەپەندىگە ۋەتەندىن ئايرىلغىلى يەتتە يىلچە بولۇپ قالغانىدى. ئەخمەد ئەپەندىگە تېخىمۇكۆپ بولدى.

ــ ئەمسە ئەخمەد ئەپەندى نېمىشقا جىملا مۆگدەپ ئولتۇرىدۇ؟

ــ بۇ دوستىمىز ھامان شۇنداق،ــ دەپ چاقچاق باشلىدى توختاجى، ــ «بۇ ئالەمنى توپان باسسا ھوشۇڭغا ئالمايدىغان»لاردىن، «ئىچىدىن پىشقان سىر بەرمەس» دېگەن شۇ. مەمتىلى ئەپەندىنى ئادەم دورىيالامدىغان، ئۇ دېگەن بىر پارچە ئوت ـ دە.

ــ توختاجى يېنىدىن سىگارت چىقىرىپ ئاۋۋال ئەخمەد ئەپەندىگە تۇتتى، ــ چەككىلىرى كەلگەندۇ؟ ئۇيقۇلىرى قاچىدۇ، بىر تال چەكسىلە، ــ ئاندىن مەمتىلى ئەپەندىگە تەڭلىدى، ــ چېكىۋالسىلا، ئەپەندى، نىمانچىلا تۇگىمىگەن گەپ بۇ؟ ــ دېدى چاقچاق قىلىپ، ئارقىدىن مۇلازىم يىگىتلەرگە تەڭلىدى. ئۇلاردىن دوپپىلىق يىگىت ھازىرغىچە تارتىنىپ ئەپەندىلەرنىڭ چېكىدىغان نەرسىسىنى ئالمىغان ئىدى، ئەمدى سىگارتنى ئېلىپ چەكتى.

ــ قالتىس نېمىكەن بۇ، شۇ بىر قاپچۇقى قانچە پۇل شۇنىڭ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ ھەممىگە قىزىققۇچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ.

توختاجى ئۇنىڭغا سىگارتنىڭ نەرقىنى قەشقەر پۇلغا سۇندۇرۇپ ئېيتىپ بېرىۋىدى، يىگىتنىڭ قاشلىرى ئويناپ كەتتى:

ــ ۋاھ، يېرىم چارەك قوناقنىڭ پۇلىكەن.

مەمتىلى ئەپەندى سىگارتنى ئېلىپ تۇتاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن دوستىغا ئەدەپ بىلەن رەخمەت ئېيتىپ كۇلۇپ قويدى ۋە يەنە ھارۋىكەش تەرەپكە قايرىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ نۇرلۇق چاقنىشى، قىزىللىق تەپكەن يۈزلىرىدىن دائىمىي تەبەسسۇم يېغىپ تۇرۇشى، ئۇنىڭغا بۇ ئۇزۇن سەپەرنىڭ ھېچقانچە تەسىر قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

ــ شۇنداق قىلىپ، جەڭلەردىمۇ بولدۇم دەڭ، ــ دېدى ھارۋىكەشنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ يېقىملىق تەبەسسۇم بىلەن ئۇنىڭ گەپ ـ

سۆزلىرىدىكى ئاھاڭنىڭ يېقىملىقلىقى، چىرايىنىڭ ئىللىقلىقى ھەر قانداق كىشىدە شۇئانلا بىر خىل يېقىنلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلاتتى. كۈلۈمسىرىگەندە كۆزلىرى سەل - پەل يۇمۇلۇپ، ئۇنىڭ كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدىكى بىلىنەر- بىلىنمەس تاتۇق يۇمۇلۇشتىن ھاسىل بولغان تالا- تالا پۈرۈكلەر ئارىسىدا كۆرۈنمەي قالاتتى. بۇنداق كۈلۈمسىرىشى ۋە شۇ چاغدىكى كۆزلىرىنىڭ يۇمۇلۇش ھالىتى بەكمۇ يېقىملىقىدى.

— ھە، — دېدى ھارۋىكەش،— خوتەندىن قەشقەرگە قاراپ ماڭغان «ئىسلام قوشۇنى»[①] مېنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ ماڭغانىدى. يەكەندە جەڭگە قاتناشتىم، دەسلەپ تازا قوقتۇم، كېيىنچە ئانچە قوقمايدىغان بولدۇم، ئەمما- زە، قىغان ئىشىمىزنىڭ ھېچ تۈتامى يوقتەك، ئۇيان سېكىلدەپ، بۇيان سېكىلدەپلا يۈرىمىز، مۇشۇنداغلام تايىنى يوق ئۆلەپ كەتسەم، ئارماندا كەتمەي دەپ ئۆيگە كېتىشنىڭ ئېپىگە چۈشتۈم.

— قانداق قايتىپ كەلدىڭىز؟ قاچتىڭىزمۇ يە؟

— ھەئە، قاچتىم، — دېدى ھارۋىكەش ۋە ئارقىدىنلا داۋام قىلىپ، — بۇ يىل قىشتا خوجانىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭلار[②] قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا بىز، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ[③] ئەسكەلىرى ئەمىر ساھىپ نۇرمۇھەممەتنىڭ باشچىلىقىدا يېڭىشەھەردىكى «چولاق زىخۇي[④]» بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانىدۇق. خوجانىياز ھاجىلار كېلىپلا يېڭىشەر ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ماجەنسەڭلار ئاجىزلىشىپ بەل قويۇۋېتەي دېگەندە ئۇرۇسلاردىن يېڭىلىپ ئۈرۈمچى تەرەپتىن چېكىنىپ كېلىۋاتقان مافۇيۇەن، ماشىمىڭلار كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدارلىرى ھەر تەرەپكە تېزىپ كەتتى. سابىت داموللا ئۆزىنىڭ سىپاھلىرى بىلەن يېڭىسارغا قاچتى، بىزدەك ئاددىي سولتەكلەرنىڭ

---

① مەمتىمىن بۇغرا باشلامچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى دېمەكچى ـ ئاپتۇر.

② مەھمۇت مۇھىتىنى جەنۇپ خەلقى مامۇت سىجاڭ دەپ ئادەتلەنگەن.

③ 1933- يىلى 12- نويابىردا قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى دېمەكچى.

④ چولاق زىخۇي ـ ماجەنساڭنى دېمەكچى.

بىرمۇنچىسى خۇجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىغا قېتىلىپ، پەيزاۋات، مارالۋېشى ئەتراپىدا ئۇرۇش قىلدۇق، ئاخىرى تۇڭگانلارنىڭ جىمى ئادىمى ئۈرۈمچى تەرەپتىن كېلىپ ئاۋۇپ كەتكەچكە، خۇجنىياز ھاجى ئازراق ئەسكەر بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق سايىزغا[1] كەتتى. بىلەرمەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە سايىزدا توختاملىشىپ قويغان قوراللىرى بارىكەنمىش، بىر قىسمىنى ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا ئالغانىكەن؛ بەزىلەر ئۇنى تۇڭگانلاردىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى دەيدۇ، ئىشقىلىپ، ئۇ سايىزغا كەتكەندىن كېيىن ئېپىنى كەلتۈرەلىگەنلىرىمىز خۇدانى بىردەپ جاننى ئېلىپ قاچتۇق. كەلسەم ئۆيۋاقامنى ھادىن قاچقان، يادىن قاچقان ئەسكەرلەر قۇرۇقداپ قويغانىكەن، شۇنىڭ بىلەن خەققە ياللىنىپ ئىشلەپ جان بېقىپ ژۇدۇق، ئاكا.

— قايتىپ كەلگەندىن كېيىن نىملەرنى ئاڭلىدىڭىز؟

— ھەرخىل پاراڭلارنى ئاڭلاپ تۇردۇق...

— بىلگىنىڭىزنى سۆزلىگەچ ماڭمامسىز، تۇڭگانلار قەيەرگىچە كەلدى؟ يەكەندە بارمۇ؟

— بەزى خەقنىڭ پارىڭىغا قارىغاندا يېڭىسادا با ئۇخشايدۇ، يەنە بىر خىل كوچا پارىڭىدا يەكەنگىمۇ كەلدى دىيىشىدۇ. لېكىن، يېقىندا قەشقەگە بېرىپ يانغان بىر ژۇتلۇقىمىز يېڭىشەردىن باشقا يەدە تۇڭگان كۆمىدىم دەيدۇ، قايسى راستكىن تاڭ، ئىشقىلىپ يەكەنگە چىرىشمىسلە، چىمدۇدىن كاچۇڭغا ئۆتۈپ، كاچۇڭدىن ئۇتتۇرلا كۆكراۋاتقا ئۆتۈپ كېتىشىسلە.

— بولمىسا تۇڭگانلار ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالىدۇ، دەپ ئويلامسىز؟ — دەپ سورىدى مەمتىلى ئەپەندى چاخچاق ئارىلاش.

— ھېچنىمە دەپ بولمايدۇ. يا، — دېدى ھارۋىكەش ئەستايىدىللىق بىلەن، بۇ خەق بىر بالاكەن. يا، ئىمانى بار دېگەن بىلەن، ئەجەپلا باغرى

---

[1] سايىز رۇسچە: سويۇز (союз —ئىتتىپاق) سۆزىدىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلگىرى ئۇيغۇر دېھقانلىرى تىلىدا شۇنداق ئاتالغانىدى. ـ ئاپتور.

قاتتىق خەقكەن، ئاڭلىساق مۇشۇ ئىككىنچى ئايدا قەشقەردە شۇنداغ قەتلىئام قىپتىمىشكى، ئادەملەنىڭ قىنى بىلەن كوچىلار چىلىق-چىلىق بولۇپ كېتىپتۇ.

— ئىككىنچى ئايدا؟ نېمىشكە؟

— ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىلمەيمەن، مېنىڭ ئاڭلىغىنىممۇ شۇنچىلىكلا.

— «ئەر كىشىنى جەڭگە ياراتقان» دەيدىغان گەپ بولىدىغان، سىز ياش تۇرۇپلا ئەسكەرلىكتىن قېچىپسىزغۇ؟

— گەپلىرىنى قالسىلا، بىكادىن- بىكا جاننى دوغا تىكىپ بېرىدىغان ساراڭمۇ مەن؟ بى كۈن بوسىمۇ كۈننىڭ سېرىغىنى كۆمەيلىما، — هارۋىكەش دېھقانلارچە نادانلىق ۋە كۆزى كىچىكلىك بىلەن شۇنداق دېگەندىن كېيىن يەنە ئۆزىنى ئاقلاپ، — دېدىم يا، بىز يا ئۇ خەقنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىنى بىلمىسەك، يا پايدىسىنى كۆمىسەك؛ بىزدەم ئۇنىڭ بىلەن سوقۇشۇڭ، بىزدەمدىلا بىرلىشىڭ، تازىمۇ ئەتى- مەتى يوق ئىشىقۇ ئۇ؟ بىھۇدە كەتمەمدۇ، كىشى.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن بىر ھەقىقەتنى چۈشەنگەندەك بولدى. دېھقان يىگىت ئۇنى ھەيران قالدۇردى. دېمەك، ئىنقىلاپ قىلغاندا بىر نەچچە ئادەم ئۆزلىرى بىلگىنچىلا ئىش كۆرۈۋەرسە، ئاددىي ئەسكەرلەر ھېچنەرسىنى ئۇقمىسا، ئۇلاردا ئاڭلىق پوزىتسىيە، جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلىش روھى بولمايدىغانلىقىنى ھىس قىلدى.

— ئەسكەرلىكتە يۈرۈپ خېلى كۆزىڭىز ئېچىلىپ قاپتۇ جۇمۇ، ئىنىم، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى دوستانە كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

— قالسىلا، يەكەن دەرياسىغا كېلىپ قالدۇق، ئالدىمىزدىكى زۇرت چىمدۇ. چىمدۇنىڭ ئارقىسىدا يەكەن دەرياسى. ھەبىسىلىرى بىلەن مۇشۇ يەدە خوشلىشىمىز. مۇشۇ زۇرتتىن قىيىقچى تېپىپ كاچۇڭ تەرەپكە كەتكىلى بولىدۇ، چېغىمىدا، — دېدى ھارۋىكەش بىر كۆجۈم مەھەللىگە يېقىنلاشقاندا.

— ھوي، ئەپەندىلەر، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ،

— مەنزىلگە كېلىپ قالدۇق، ئۇخلاپ قالمىغانسىلەر؟

— ئۇخلىمىدۇق،— دەپ ئاۋۋال جاۋاب بەردى ئارقىدىكى يىگىتلەردىن بىرى.

— ھاجىم، ئۆزىڭىزنى قانداقراق ھېس قىلىۋاتىسىز؟ سىزمۇ ئادەمنىڭ ئىشى تەسقۇ دەيمەن؟ — دەپ چاخچاق قىلدى مەمتىلى ئەپەندى توختاجىغا قاراپ، ئاندىن ئەخمەد ئەپەندىگە بۇرۇلۇپ، — سىزچۇ، دوستۇم؟ خىياللىرىڭىز بىلەن ئۇبداق مۇڭدىشىۋالغانسىز؟

— شۇنداق، تەۋپىق، — دېدى ئەخمەد ئەپەندى ئۆزىگە خاس غەمكىن كۈلۈمسىرىشى بىلەن مەمتىلى ئەپەندىگە، ئاندىن يەنە شۈكلەپ كەتتى.

— سىلىرزە، كەلمەي تۇرۇپلا نۇرغۇن ئەھۋال بىلەن تونىشىۋاللا - ھە؟

— دېدى توختاجى، — ئەمدى قەشقەرگە بارغىچە بىزگە سۆزلەپ بېرىلا جۇمۇ.

— ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ- دە، ئۇنىڭسىزمۇ يول تۈگمەيدۇ.

— ۋۇ! ۋو! — دېدى ھارۋىكەش ئاتلارغا خىتاپ قىلىپ، مەھەللىنىڭ دەسلەپكى ئۆيلىرىگە كەلگەندىلا ئاتنى ئاستىلىتىشقا باشلاپ.

— چۈشىمىزمۇ، ئىنىم؟

— «بىلمىگەن يەرنىڭ ئوي- چوقۇرى تولا» دەپتىكەن- يا، يەنە كېلىپ بۇ دېگەن تازىمۇ ئەنسىز يىللار- دە، مۇشۇ يەردە خوشلىشىمىز. مەن بۇ يەردە بىرەسىنىڭ ئۆيىدە ئاتلىرىمنى چالدۇرۇپ، ئارقامغا ياناي، بولىسغۇ قەشقەگىچە بىللە باسام ياخشى بولاتتى، كۆنۈشۈپ قاپتىكەنمىز، .... — ھارۋىكەش راستىنلا يېقىن قېرىنداشلىرى بىلەن ۋىدالىشىش ئالدىدا تۇرغاندەك كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا دېدى، — ھەربىرلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولالمىدىم، خاپا بولۇشماي رازى قېلىشالا...

— سىزنى ئاۋارە قىلدۇق، ئىنىم، رەخمەت سىزگە، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ھارۋىدىن ئىرغىپ چۈشۈپ، — چۈشەيلى، ئەپەندىلەر ياردەملىشەيمۇ، ھاجىم؟ — دېدى ئۇ توختاجىغا، ھەم ئىتتىكلا ئۇنىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇپ ھارۋىدىن چۈشۈشىگە ياردەملەشتى.

مۇلازىم يىگىتلەر چامادانلارنى بىر- بىرلەپ چۈشۈرۈپ، بىر تال

بادرىنى بالداق قىلىپ تۇتقۇچىلاردىن ئۆتكۈزۈپ كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئەپەندىلەر قول سومكىلىرىنى ئېلىشىپ، ھارۋىكەش بىلەن خوشلاشتى. مەمتىلى ئەپەندى ھارۋىكەشنىڭ دوستانىلىق ۋە يېقىنلىق بىلەن قايتا- قايتا ئېيتقان خوشلۇشۇش سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ئۇنىڭغا ياخشى تىلەكلەرنى تىلىگەندىن كېيىن ھېلال ئاي سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن دورا سومكىسىنى تاسمىسىدىن مۈرىسىگە ئارتىپ، قول سومكىسىنى بېلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۆزى گويا مۈشۈ يېزا كىشىسىدەك ئەڭ ئالدىدا يول باشلاپ، يېنىك قەدەملەر بىلەن يۈرۈپ كەتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئەمدىلا دۇنياغا كۆز ئاچقان بالىدەك ئەتراپقا تويماي قارايتتى. توختاجى مۇلازىم يىگىتلەر بىلەن پاراڭلاشقاچ كېلەتتى. ئەخمەد ئەپەندى بولسا ھېچقانداق مەۋجۇداتنى سەزمەيۋاتقاندەك ھېچ ياققا قارىماي، بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە كېلەتتى. باھارنىڭ كېلىشى بىلەن يامغۇردىن كېيىنكى باغچىدەك گۈزەللەشكەن يېزىلارغا، ئەگرى- بۈگرى يېزا يوللىغا، پاكار ئۆيلەرگە، سازلىقتا بۈلتۈردىن قالغان قۇرۇق ئوتلارنى قىدىرىپ ئوتلاپ يۈرگەن پادىلارغا قارىغانسېرى كىشىگە يېڭى ۋە راھەتبەخش تۇيىلاتتى. ھاۋامۇ ئۆزگىچە ساپ، نەمخۇش ئىدى. يولۇچىلارغا ئەڭ ئەۋۋەل ئۇچرىغان ئادەم ئون نەچچە ياشلاردىكى بىر ئوغۇل بالا بولدى. بالا غەلىتە كىيىنگەن مېھمانلارنى كۆرۈپ، بالىلارغا خاس قىزىقىشى بىلەن بىردەم قاراپ تۇردى ۋە ئۇلارنىڭ يېقىنىراق كېلىشىنى كۈتمەيلا ئارقىسىغا بۇرالدى.

— قاچما، ئوغلۇم، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاھاڭدا، — بىز يامان ئادەم ئەمەس، سەندىن بىرسىنى سورىماقچىمىز.

— كىمنى ئىزدەيلا؟ — دېدى بالا ئارقىغا بۇرۇلۇپ مۆلدۈرلەپ تۇرغان كۆزلىرىنى مېھمانلارغا تىكىپ، شۇنداقلا ئاستا يىراقلاشقاچ، ئۇنىڭ بېشىدا ياغلىشىپ كەتكەن شاپاق دوپپا، ئۇچىسىدا كۆك بويالغان ماتا كۆينەك، تامبال بارىدى، پۇتى يالىڭاياقىدى.

— بىز دەريادىن ئۆتمەكچىدۇق. قېيىقچى بارمۇ؟ دەريادىن ئۆتكۈزۈپ

قويسا پۇلنى جىق بېرەتتۇق.

بالىنىڭ سەبى قەلبى مېھمانلارنىڭ يامان ئادەملەر ئەمەسلىكىنى پەملەپ، قەدىمىنى توختاتتى. مەمتىلى ئەپەندى بالىنىڭ يېنىغا كېلىپ، دورا سومكىسىنى ئۇ مۇرىسىدىن بۇ مۇرىسىگە يۆتكىۋالغاندىن كېيىن، يانچۇقىدىن بىر نەچچە تال كەمپۈت چىقىرىپ ئۇنىڭغا تەڭلىدى.

— مە، يىگىن، تاتلىق نەرسە، — دېدى ئۇ كۆيۈمچان ئاتىلاردەك، — يەنە قورقۇۋاتامسەن؟

— ياق، مەن دېگەن ھېچنەرسىدىن قورقمايمەن. يا، — دېدى بالا مەغرۇرلۇق بىلەن، — مەن دېگەن بىز قېتىم پوسكامدىن بۇ يەرگە چېرىكلەر كەلگەندە تامنىڭ كەينىدە تۇرۇپ چامىما ئاتقانتىم، تېخى!

— ھە بەللى! ئوغۇل بالا دېگەن مانا شۇنداق بولۇشى كېرەك، شۇنداققۇ، ئەپەندىلەر؟ — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ھەمرالىرىغا قاراپ، ئاندىن يەنە بالىغا قاراپ، — سەن باتۇر بالىكەنسەن، بىز تونۇشۇپ قويايلى، مېنىڭ ئىسمىم مەمتىلى، سېنىڭ ئىسمىڭ نېمە؟— دەپ سورىدى.

— ئېتىممۇ؟ ئېتىم سۇلايمان.

— ھە، مانا تونۇشۇپمۇ قالدۇق، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى سۇلايماننىڭ بېشىنى سىلىغاچ كېتىۋېتىپ، — سۇلايمان، بىزگە قېيىقچىنى تېپىپ بېرەلەمسەن؟

— مېنىڭ دادامنىڭ قېيىقى با - يا، ئاشەدە بىر قولتۇققا باغلاغلىق.

— شۇنداقمۇ؟ بىزنىڭ ئۇچرۇشۇشىمىز خاسىيەتلىك بولغان ئىكەن-دە! سەپىرىمىزنىڭ ئالدى ياراشتى، بۇرادەرلەر، ئەمدى بۇ كىچىك دوستىمىز دادىسىغا تونۇشتۇرۇپ قويۇدۇ، شۇنداقمۇ سۇلايمان؟

— ھەئە، — دېدى سۇلايمان قەتئىيلىك بىلەن.

— داداڭنىڭ ئىسمى نېمە؟

— تۇداخۇن.

بالا بىردەمدىلا بۇ ئىللىق تاغىلىرى بىلەن چىقىشىپ قالدى. ئۇ ھەتتا تەۋپىقنىڭ دورا سومكىسىنى كۆتۈرۈشۈپ بەرمەكچىمۇ بولدى، بىراق مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىپ رەت قىلدى.

— سەن بۇنى كۆتۈرەلمەيسەن، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ مېھرىبانلىق بىلەن، ئاندىن بالىنىڭ كۆڭلى ئۈچۈن قول سومكىسىنى بەردى، — بۇنى كۆتۈرۈۋالساڭمۇ چوڭ ياردەم قىلغان بولىسەن.

بالا سومكىنى ئېلىپ ئۆزىنى چوڭ بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلدى.

بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كېلىۋاتقانلار مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چىقىشقاقلىقىدىن ھەۋەسلەنگەندەك، بىر- بىرىگە قاراپ كۈلۈشۈپ قويدى. توختاجى ئەخمەت ئەپەندىگە قاراپ:

— تەۋپىقكە ھەم ھەۋەس قىلىمەن، ھەم ھەيران قالىمەن. ئۇ خۇددى ئون نەچچە بالىلىق ئائىلىنىڭ ئاتىسىدەك، يانچۇقىدىن تاتلىق- تۈرۈملەرنى ئۈزمەيدۇ. خەق بىلەن بىردەمدىلا چىقىشىپ كېتىدۇ. ئەگەر مەنمۇ بالىلارغا تاتلىق- تۈرۈملەرنى بەرسەم ئۇلار ئالىدۇ- دە، قاچىدۇ، يەنىلا دوست بولۇپ قالالمايمەن. مەنغۇ ئاتىقى چىققان باينىڭ ئوغلىمەن، دەپ چوڭچىلىقمۇ قىلمايمەن، شۇنداقتىمۇ قىياسىمچە كىشىلەر مېنى تەكەببۇرراق كۆرىدىغان ئوخشايدۇ... تەۋپىق بولسا تامامەن باشقىچە ئادەمكەن- دە، ئۇنى ماڭا قارىغاندا ئوبدانراق چۈشىنىلا ھەقچان، مەن دېگەن سىلەرگە تېخى يېقىندىلا قوشۇلۇپ قالغان ئادەم، بىراق مۇناسىۋىتىمىز ئادەتتىكى سەپەرداشلىقتىن ئۆتۈپ، نەچچە يىللىق قەدىناسلاردىن بولۇپ كەتتۇق، بۇمۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاللىقانداق سىرلىق كۈچىدىن بولغان گەپ، بۇ ئادەمدە نېمە خىسلەت باركى؟

ئەخمەد ئەپەندى ئويچان كۈلۈمسىرەپ، قويۇق قاشلىرىنى ھېمىرىپ قويۇپ:

— ئۇنىڭ قەلبى پاكىز، ناتىلىقلىق سەنئىتى ھەممىدىن كارامەت، ئۇ كىمگە قانداق سۆزلەش كېرەكلىكىنى ناھايىتى ئوبدان بىلىدۇ، — دېدى.

ئىككىسى دوستىنغا ھەۋەس بىلەن قاراپ جىم مېڭىشتى. بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندى سۇلايمان بىلەن پاراڭلىشىپ كېتىۋاتاتتى:

— مەكتەپتە ئوقۇمسەن؟

سۇلايمان بېشىنى چايقىدى.

— مەھەللەڭلاردا مەكتەپ يوقمۇ؟

— مىچىتنىڭ يېنىدا تاتۇق موللام بالا ئوقۇتىدۇ، مەن ئۇ يەرگە بارمەيمەن. دادام ئەۋەتمەيدۇ.
— ئۆيۈڭلاردا سەندىن چوڭلار بارمۇ؟
— يوق، ئۆلۈپ كېتىپتىكەن، ھازىر ھەممىسىدىن مەن چوڭ، ئىككى ئۇكام بار.
ھويلىلارنىڭ پاكار تاملىرىدىن يېزىلىقلار يات مېھمانلارغا قىزىقىش، قورقۇش، ھەيران قېلىش بىلەن تولغان كۆز نۇرىدا قارىشاتتى. كىچىك باللار بولسا مېھمانلار بىلەن بىللە كېلىشىۋاتقان سۇلايماننى كۆرۈپ ئۇنىڭغا تارلىقى كەلگەندەك بولۇپ، ئانىلىرىنىڭ توسقىنىغا قارىماي ھويلىلاردىن يۈگرەپ چىقىپ، مېھمانلار بىلەن قاتارلىشىپ مېڭىشتى. سۇلايمان تەڭتۇشلىرىغا ۋە ھويلىلاردىن مارىشىۋاتقان چوڭلارغا قاراپ قويۇپ، مەغرۇر ماڭاتتى. ئۇ دوستلىرىنىڭ تېخىمۇ تارلىقىنى كەلتۈرۈش ئۈچۈن قولىدىكى خورۇم سومكىنى ئەتەي ئۇ قولىدىن بۇ قولغا يۆتكەپ قوياتتى. بەزىدە باللارغا قىزغىنىش تۇيغۇسىدا ھۆرپىيىپ قوياتتى.
— مەيلى، بىللە ماڭسۇن، ئوغلۇم، — سىلەرنىڭ ئۆيگە بارغاندا مەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مېھمان قىلىمەن.
باشقا باللار بۇ چىرايلىق بۇرۇت قويغان مېھرىۋان كىشىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، يۈرەكلىنىپ تېخىمۇ يېقىنراق مېڭىشتى. مۇلازىم يىگىتلەر باللار بىلەن چاخچاقلىشىپ ماڭدى. توختاجىمۇ ئۇلاردىن ئۇنى - بۇنى سوراپ قوياتتى. پەقەت ئەخمەد ئەپەندىلا باللارنىڭ توپا- چاڭ باسقان يۈز- كۆزىگە جۇل- جۇل كىيىملىرىگە قاراپ، بەتتام بىرنەرسىنى يۇتۇۋاتقاندەك تۈپرىكىنى يۇتۇپ قويۇپ جىم ماڭاتتى.
ئۇلار سۇلايماننىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە ئەگىشىپ كەلگەن باللار سۇلايماننىڭ باش ئېغىتىشى بىلەن دەرۋازا تۈۋىدە قېلىشتى. سۇلايمان مېھمانلارنى باشلاپ ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاۋۋال كۆرگىنى ھويلا سۇپىسىدا يىغلاۋاتقان بەش ياشلاردىكى قىز ۋە ئۇنى بەزلەۋاتقان ئايال بولدى. خوجايىن ئايال مېھمانلارنى كۆرۈپ تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. ئۇچ يىللىق يېغىلىق كىشىلەرنى خۇدۇكچان قىلىپ

قويغانىدى. شۇڭا بۇ ئايالمۇ دەسلەپ يوچۇن مېھمانلارنىڭ كىرىپ كەلگىنىدىن قورقۇپ كەتتى. بىراق، مېھمانلارنىڭ ئالدىدا خۇشال-خۇرام كېلىۋاتقان ئوغلىنى كۆرۈپ، كۆڭلى سەل ئارامىغا چۈشتى. يىغلاۋاتقان قىزچاقمۇ يىغىسىنى توختۇتۇپ بولارغا قاراشقا باشلىغانىدى.

— ئاشۇ يىغلاۋاتقانغۇ مېنىڭ كىچىك ئۇكام، ئىتى تەلەيقىز، — دېدى سۇلايمان.

بۇ گەپ ئانىسىنىمۇ، تەلەيقىزنىمۇ ھەيران قالدۇردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، تۇققانلار — دېدى مەمتىلى ئەپەندى سۇپىغا يېقىن كەلگەندە ساھىپخانغا سالام قىلىپ.

بۇ مېھمانلاردىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى تۇرۇۋېرىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ ئىشىك تۈۋىدە تۇرۇپ قالغان ئايال سالامنى ئىلىك ئېلىپ باش لىڭشىتتى ۋە:

— ئۆيدە ئەكىشى يوق... — دېدى، بىر خىل چەكلىگۈچى ئاھاڭدا.

— بىز سۇلايمان بىلەن يول ئۈستىدە دوستلۇشۇپ قالدۇق، يېڭىلىشمىسام يەڭگىمىز سۇلايماننىڭ ئانىسى بولىسىزغۇ دەيمەن؟ — دەپ سورىدى مەمتىلى ئەپەندى قىلچە تارتىنىپ تۇرماي، بىر خىل ئىشەنچكە تولغان تەلەپپۇزدا ئۆزىنى ئەركىن، ئازادە تۇتۇپ، — بىز تۇرداخۇنكامغا ھاجىتىمىز چۈشۈپ كېلىۋاتاتتۇق.

— ھە، ... ۋايەي، ئېسىم قۇرسۇن، ئۆيگە چىرىشسىلىيا، بىر پىيالا چاي قۇياي...

— رەخمەت يەڭگە، بىز مۇشۇ سۇپىدىلا ئولتۇرايلى، سۇلايمان بىزنى تۇرداخۇنكام بىلەن تونۇشتۇرۇپ قويماقچى بولغانىدى. بىز كاچۇڭغا ئۆتمەكچىدۇق.

— ئۇبدان بوپتۇ، دادىسى بىر ياقىغا كەتكەنىدى، كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى. خاپا بومماي بىردەم ئولتۇرۇشۇپ تۇرۇشسىلا، — دېدى ئايال سۇپىغا كىگىز سېلىپ، ئاندىن مېھمانلارنىڭ ئۈنىمىغىنىغا قويماي كۆرپە سېلىپ. بۇ چاغدا توختاجى مۇلازىم يىگىتلەرگە پىچىرلاپ:

— قانداق، مەمتىلى ئەپەندى بولسىلا بىزگە ھەر يەردە كۆرپە-يىكەنداز

ئۇستىدە ئورۇن بار. ئۇنىڭغا ھەممە ئادەمنىڭ ئۆيى ئۆزىنىڭكىدەك، — دېدى چاخچاق قىلىپ.
— راستىنلا، ئۇ قالتىس ئادەمكەن، نەچچە كۈننىڭ ياقى كۆرۈۋاتىمىز - يا. ئاقتامدا[1] ئۇ نورۇز دەپ بىردەمدىلا يۇرتنى قىزىتىۋەتمىدىما...
توختاجىمۇ ئاقتامدا بولغان نورۇز پائالىيىتىنى ئەسلەپ، ۋۇجۇدى قايتا ھاياجاندىن قىزىشىپ كەتتى. دەل نورۇز كۈنلىرىدە مۇشۇ يېزىغا يېتىپ كەلگەن يولۇچىلار، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەشكىللەش تالانتىنى جانلىق ئەمەلىيەت ئۈستىدە كۆرۈپ ھەيران قالغانىدى: ئۇ بۇ ناتونۇش مۇھىتتا بىردەمدىلا كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپلا قالماي، بىر قانچە سازەندىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن ساز چېلىپ، بىر نەچچە يىللىق يىغلىقتىن كېيىن بۇ يەردە تۇنجى ۋە كىشىلەر ئۇزاققىچە ئۇنتالمىغۇدەك بىر نورۇز كېچىلىكى ئۇيۇشتۇرغانىدى. يېزىدىن خوشلۇشۇپ چىققانلىرىدا بىر مۇنچە باللار ۋە ياشلار كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا، خۇددى قەدىناس ئادەمدىن ئايرىلىۋاتقاندەك ئۇزۇتۇپ قېلىشقانىدى...
ئۇلار ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى بايا ئۆزلىرىگە ئەگىشىپ كېلىۋاتقان باللارنى ئېسىگە ئالدى. ئۇ قارشىسىغا كېلىپ ئولتۇرغان سۇلايمانغا:
— ئوغلۇم، بىز يالغانچى بولۇپ قالغىلى تاس قاپتۇق ئەمەسمۇ، بۇ يەردە باللارنىڭ ھەممىسىنى مېھمان قىلىشقا ۋەدە بەرگەن ئەمەسمىدۇق. يۈگۈر، بېرىپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى باشلاپ كىر، — دېدى.
باللارنىڭ جىمىسى دەرۋازا تۈۋىدە چۇۋۇلدۇشۇپ تۇرۇشقىنى ھويلىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار ھايال بولمايلا بىر- بىرىنى ئالدىغا ئىتتىرىشكەن ھالدا كىرىشتى. مەمتىلى ئەپەندى باللارغا قاراپ كۈلۈمسىرە تۇرۇپ:
— كەچۈرۈڭلار، باللىرىم، مەن سىلەرگە سۇلايماننىڭ ئۆيىگە بارغاندا

[1] ئاقتام — پوسكامغا تەۋە يېزىلاردىن بىرى، — ئا.

مېھمــان قىلىــمەن، دەپ ۋەدە بېرىــپ قويــۇپ، ئىســمىدىن چىقىرىــپ قــويغىلى تــاس قــاپتىمەن، كــېلىڭلار، يېقىنــراق كــېلىڭلار، يېقىنــراق كــېلىڭلار، ــ مەمتىلــى ئەپەنــدى ئۆلارنىــڭ ھەممىســىگە كەمپــۇت تارقىتىــپ بەردى، ــ ســىلەرنى مانــا شــۇنچىلىكلا مېھمــان قىلىــمەن، ئــاز بولســىمۇ مېنىــڭ كۆڭلــۈم، ــ مەمتىلــى ئەپەنــدى ئەســتايىدىللىق بىــلەن، گويــا تەڭتۇشــلىرى بىــلەن سۆزلىشــىۋاتقاندەك ســۆزلەيتتى. بــالىلار بولســا بــۇ كىشــىنى چاپســانلا يــاقتۇرۇپ قېلىشــقانىدى. بــۇ چاغــدا قاياقتىنــدۇر چــوڭ ئۆكىســىنى تېپىــپ كەلگەن سۇلايمان، ئــۇنى مېھمانلارنىــڭ ئالــدىغا باشــلاپ كەلدى.

ــ بۇ مېنىڭ چوڭ ئۆكام، ھەمراجان، ــ دېدى سۇلايمان.

مەمتىلــى ئەپەنــدى 7 ـ 8 ياشــلار چامىســىدىكى بــۇ بالىغــا قــاراپ، نىمىشــقىدۇر يــۈرىكى «شــۇر» قىلىــپ قالــدى. ئۇنىــڭ خىيــال ئېكرانىــدا شەمەيدە قالغان ئــوغلى ئابدۇســەمەد پەيــدا بولغانىــدى. ئــوغلى ھەققىــدىكى خىيــال ئــۇنى چــۆچەككە، ئانــدىن شــەمەيگە ئېلىــپ كېتىــپ، ئايــالى سەرۋەرنىڭ جاپاكەش، قەيسەر سىماسى كۆز ئالدىدا جانلىنىشقا باشلىدى... ئەممــا ئــۇ دەرھــاللا ئــازابلىق خىيــاللارنى ئۆزىــدىن نېــرى قىلىــپ، كــۆز ئالدىدىكى رېياللىققا قايتىپ كەلدى. ئۇ ھەمراجانغىمۇ كەمپۇت تۇتقۇزۇپ قويــدى ۋە ئۇنىــڭ قەيەردىــدۇر توپىــدا ئوينــاپ مەيــنەت قىلىــۋەتكەن بــاش كۆزىنى كۆرسۈتۈپ:

ــ قارا، سېنى، توپىدا ئوينىساڭ كىسەل بولۇپ قالماسەن، كــيىم ـ كېچەكلىرىڭمــۇ پاســكىنا بولــۇپ كېتىپتــۇ، چــوپ ـ چــوڭ بــالا تۇرۇپمــۇ شــۇنداق بەڭۋاشلىق قىلامسەن؟ ــ دېدى ۋە يەنە ئــوغلى يادىغــا يەتتــى. «ئابدۇســەمەد توشــقان يىلــى تۇغۇلغــان، بــۇ دېمەك 1927 ـ يىلــى،... ئەگەر ئــۇ تىــچ ـ ئامــان بولغــان بولســا مۇشــۇ بالىچىلىــك بولــۇپ قالغانــدۇر...» ئــۇ يەنە خىيالىــدىن ئــۆزىنى تارتىــپ، ھەمراجــاننى يېنىغــا يېقىنــراق كەلتــۈردى ۋە ئۇنىــڭ ياغلىشىــپ كەتكەن شاپاق دوپپىسىــنى ئالــدى. بــالا ياپمــا تــاز ئىــدى. بــۇنى كــۆرۈپ مەمتىلــى ئەپەنــدىنىڭ قىزىللىــق كەتمەيــدىغان يۈزىــدە بىــر يېــرى چىدىغۇســىز ئاغرىۋاتقانــدەك ئىپــادە پەيــدا بولــدى. ئــۇ توختاجىغــا قــاراپ، ــ

بىز بالىلارنى مۇشۇنداق تاشلىۋېتىمىز، مۇھىتىمىزمۇ مۇشۇنداق كېسەللەرگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. قىسقىسى ھەممە نەرسە مەدەنىيەتكە باغلىق، مىللەتنى ھەم مەنىۋى جەھەتتىن، ھەم جىسمانى جەھەتتىن سۇپەتلىك قىلىشقا تىرىشماي بولمايدۇ، — ئۇ توختاجى بىلەن ئەخمەد ئەپەندىگە قارىتىپ داۋام قىلدى، — مانا مۇشۇنداق كېسەلنىڭ يۇرتىمىزدا كۆپلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئەڭ يېڭى رېتسېپلارنى ۋە دورىلارنى ئالغاچ كەلگەنىدىم. مانا قاراڭ، ھەر مەنزىلدە ماڭا خىزمەت چىقىپلا تۇرۇۋاتىدۇ.

توختاجى بىلەن ئەخمەد ئەپەندىمۇ بالىنىڭ بېشىغا ئېچىنىش نەزەرىدە قاراپ قويدى. ئۇلار دوستىنىڭ قابىللىقىغا ھەۋىسى كەلگەندەك، مەمتىلى ئەپەندىگىمۇ قاراپ قويۇشتى.

— تەۋپىقنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىشىمۇ يوق، بار بولسىمۇ بەربىر ئۇزاق قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، — دېدى توختاجى كۈلۈمسىرەپ.

— ئەپەندى، مەن دېگەن تېۋىپنىڭ بالىسى، چەتئەلگە چىقىشنىڭ ئالدىدا دادامغا ياردەملىشىپ تېۋىپلىكمۇ قىلغان. مانا ئەمدى غەرپ تىبابىتى بىلەن ئازراق تونۇشتۇم، شۇ، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈپ، ئاندىن سۇلايمانغا، — ئاپاڭ قېنى ئوغلۇم؟ — دەپ سورىدى.

— ئانام سىلەرگە چاي قايىنىتىۋاتىدۇ، — دېدى سۇلايمان ماختىنىش ئاھاڭىدا.

— ئىھ، ئۇيغۇر مېھمان دوستلىقى! — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۆڭلى ئېرىگەن ھالدا، — ئۇنداق بولسا تېخىمۇ ياخشى بوپتۇ بار، ئوغلۇم، ئاپاڭ چۆگۈننى كۆتۈرۈپلا چىقسۇن.

ساھىبىخان ئايال چاپسانلا بوسۇغىدا پەيدا بولدى. ئۇ ھەيرانلىق بىلەن:

— ما بالا... چاي تېخى قايىنىمىغان ـ يا؟ — دېدى.

— مەيلى ئېلىپ چىقىۋېرىڭ، دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئىللىقلىق بىلەن. ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن ساھىبخان چۆگۈننى ئېلىپ چىققاندىن كېيىن، — بىز چاي ئىچمىسەكمۇ رەنجىمەيمىز، يەڭگە، سىز شۇ ئىسسىغان سۇ بىلەن ھەمراجاننىڭ بېشىنى يۇيۇۋەتسىڭىزكەن، —

دېدى.

ئايال يەنىلا ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن چىلاپچا ئېلىپ چىقىپ، ھەمراجاننى ئېڭىشتۈرۈپ تۇرۇپ بېشىنى يۇيۇشقا باشلىدى ھەم بالىنىڭ تاز بولۇپ قېلىشى قايسى بىر ساتراچنىڭ ئەسكى ئۈستۈرىسىدىن يۇققانلىقى، ساقايتىش ئۈچۈن قىلمىغان سەۋەبى قالمىغان بولسىمۇ يەنىلا بىر خىل تۈزۈۋاتقانلىقىنى سۆزلىدى.

— بالىنى پاكىزە بېقىڭ، مەينەتچىلىك ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبچىسى، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى دورا سومكىسىنى ئېچىپ، دېزىنفېكسىيە قىلىنغان پاختا ئېلىپ ھەمراجاننىڭ بېشىنى سۈرتتى. ئاندىن پاختا بىلەن پەلكۈچ ياساپ، دورا بوتۇلكىسىدىكى مەلھەم دورىغا مىلەپ چېپىشقا باشلىدى.

— ئەپكەلسىلە، مەن مىلەپ بېرەي، دېدى توختاجى بوتۇلكىنى ئېلىپ، —يارده‌مچى بولالامدىمكىن.

ئۇلار بىرلىكتە ھەمراجاننىڭ بېشىغا قويۇقلىقى يۇقۇرى بولغان ئاق رەڭلىك مەلھەمنى چېپىپ بولغاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى ئانىغا تاپىلاپ:

— بىزدە دورا ئاچچىق بولسا شىپالىق بولىدۇ، دەيدىغان ئېتىقاد بار، يەڭگە، بۇ دورىمۇ بالىنىڭ بېشىنى ئېچىشتۇرىدۇ، لېكىن شىپا قىلىدۇ. مەن سىزگە دورىدىن ئازراق بېرىپ كېتەي، سىز ئۆزىڭىز ئىسسىق سۇ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى پات - پات يۇيۇپ بېرىڭ، پاكىز تۇتۇڭ، توپىدا ئوينىمىسۇن، — دېدى.

ھەمراجان چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈشكە باشلىۋىدى، مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ بېشى ئېچىشىۋاتقانلىقىنى بىلىپ مەدەت بەردى:

— ئوغۇل بالا دېگەن بۇنچىلىك ئاغرىققا چىدالامتى، قانداق، بالىلار؟ دورىنىڭ ئاچچىقىغا چىدىمىغان ئادەم ساقايمايدۇ، چىدىغىن، ئوغلۇم، — دېدى. ئانىغا ئۇنىڭ دوپپىسىنى كۆرسىتىپ، — بۇنى يۇيۇۋېتىڭ، بەكلا كىرلىشىپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدا كېسەل مىكروبى بولۇشى چوقۇم، بۇنىڭدىن كېيىن بېشىمۇ، دوپپىسىمۇ پاكىز بولسۇن. بالىلارنى

ياخشى ئاسراش كېرەك، توق بېقىشلا كۆيۈنگەنلىك بولمايدۇ.

يۈز-كۆزى پاكىز يۇيۇلغان ھەمراجان مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇ ئەڭ يېقىملىق كىشىنىڭ كۆيۈنۈشىگە بىۋاستە ئېرىشكىنى ئۈچۈن ئۆزىنى مەغرۇر تۇتاتتى. ئۇنىڭدا ساقىيىش ئىستىكى كۈچلۈك بولغاچقا يېنىدىكى «خۇدا ئەۋەتكەن» ئادەمگە كۈچلۈك مۇھەببىتى قوزغالغانىدى. چۈنكى ئۇنى تەڭتۇشلىرى «تاز» دېگەن ئەيىپنى تىلغا ئېلىپ تىللايتتى. بۇ ئۇنىڭ سەبى قەلبىدە ئازاپلىق جاراھەت پەيدا قىلغانىدى. ئۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېنىغا جايلىشىپ ئولتۇرغان ھامان، قىزغىنىش تۇيغۇسى قوزغالغان تەلەيقىز ئەخمەد ئەپەندىنىڭ قۇچىقىدىن قوپۇپ كېلىپ توپ- توغرا ئاشۇ مېھرىبان تاغىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇۋالدى.

سۈپىنىڭ ئۇ تەرىپىدە تەڭتۇشلىرى بىلەن ئولتۇرغان سۇلايمان «دادام كەلدى» دەپ توۋلىۋەتتى. دېگەندەكلا، تالادىن 45 ياشلار چامىسىدىكى چاساقال، يۈزلىرى قىزىل، تەمبەل بىر ئادەم كىرىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئۆز ھويلىسىدا بىرمۇنچە بالىلار بىلەن بىللە ئولتۇرغان يوچۇن مېھمانلارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئاۋال ئۆيىمىزدە بىر ئىش بولدىمىكىن دەپ ئويلاپ قورقۇپ كەتتى. ئەھۋالنى كۈزەتتى. قىزى تەلەيقىز كىچىك بۇرۇت قويغان مېھماننىڭ قۇچىقىدا ئولتۇراتتى. ھەمراجان بولسا ئىككى مېھماننىڭ ئارىلىقىدا قىسىلىپ ئولتۇراتتى. بالىلارنىڭ بۇنداق ئولتۇرۇشىدا ئەڭ يېقىن تۇغقانلىق باردى. مەھەللىنىڭ بالىلىرى بولسا باشقا مېھمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كونا قەدىناسلاردەك ئولتۇرۇشاتتى. بۇنى كۆرگەن تۇداخۇن بالىلارنىڭ سەبى قەلبى تونىغاندىكىن بۇلار چوقۇم ياخشى ئادەملەركەن دېگەن ئىشەنچكە كەلگەنىدى.

سۇلايماننىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپلا مېھمانلار ئۇ تەرەپكە قاراشتى ۋە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقا تەمشەلدى. ئالدىراپ يېتىپ كەلگەن تۇداخۇن ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ:

— قوزغۇلۇشمىسىلا، ئولتۇرىۋېرىشسىلە، — دېدى ۋە ئۇلار بىلەن بىر-بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ئاندىن ئۆي ئىچىگە قاراپ توۋلىدى،

— ئانىسى، هوي، ئانىسى، — سۇلايمانغا قاراپ ئاناڭ قاياقتا يوقالدى - يا؟ — دەپ سورىدى. بۇ چاغدا ساھىپخان ئايال ئاشخانا ئۆيدىن ئالدىراپ چىقىپ كەلدى، تۇداخۇن ئۇنىڭغا، — مېھمانلارغا داستىخان سالماي نىمە قىلىپ ژۈرىسەن؟ — دېدى.

— سالاي دەپ چاي قۇيغان شۇ، — دېدى ئايال، ماۋۇ بالىنىڭ بېشىنى... — ئۇ مەمتىلى ئەپەندى بىلەن توختاجىنىڭ ئارىسىدا ئولتۈرغان ھەمراجاننى كۆرسۈتۈپ توختاپ قالدى. ئاندىن، — يەنە چاي قويدۇم، ئاز قالدى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

تۇداخۇن ئوغلىنىڭ بېشىغا دورا چېپىلغانلىقىنى كۆرۈپ، كەلگەنلەرنى پەرەڭلەرنىڭ[1] ئەمچىسى بولسا كېرەك دېگەن ئويغىمۇ كەلدى. بۇ چاغدا ھەمراجانمۇ دادىسىغا قاراپ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلدى.

— ھەر بىرلىرىنى قەيەدىن سورايمىز؟ — دەپ سورىدى تۇرداخۇن ئۆزىگە زور بېرىپ، سەل ئوڭايسىزلانغان ھالدا.

— بۇ ئۈچىمىز تۈركىيەدىن كېلىۋاتىمىز، — دەپ جاۋاپ بەردى مەمتىلى ئەپەندى، — ئەسلىمىز مۇشۇ يەردىن — سىز بىلەن ۋەتەنداش، بۇ ئىككى يىگىت كۆكياردىن كېلىۋاتىدۇ. بىزگە ياردەملىشىپ يۈك-تاقلىرىمىزنى كۆتۈرۈشۈپ بېرىۋاتىدۇ. بايا بۇ مەھەللىگە كېلىپ سۇلايمان بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق، ئۇ بىزنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلدى. ئۆزلىرىنى مالال قىلىدىغان ھاجىتىمىز باردى.

تۇرداخۇن سۇلايمانغا قاراپ قويدى. سۇلايمان دادىسىنىڭ قارىشىغا جاۋابەن «مەن باشلاپ كەلدىم، مەن شۇنداق ئوبدان بالا» دېگەندەك كۆزلىرىنى ئوينىتاتتى.

— ئوبدان بوپتۇ، ئوبدان بوپتۇ، — دېدى تۇرداخۇن دوستانىلىق بىلەن، خىزمەتلىرىگە تەييامەن. ئەمدى، مۇشۇ ئۆيدە قونۇپ، ھادىقلىرىنى ئېلىشىسىلا، ئەتە سەھەردە ئۆتكۈزۈپ قوياي.

— يۇرتىمىزدىن ئايرىلغىلى ئۇزۇن بولدى، بىر كۈن بولسىمۇ

[1] پەرەڭ — ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىلگىرى ياۋروپالىقلارنى پەرەڭ دەپ ئاتايتى — ئا.

بۇرۇنراق ماڭايلى. «تۇرمىغان مېھماننىڭ كەتكىنى ياخشى» ئەمەسمۇ، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈمسىرەپ.

— ئىلاجى قىلىپ بۈگۈن دەريادىن ئۆتۈپ كېتەيلى، ئاكا، — دېدى توختاجىمۇ گەپ قىستۇرۇپ.

پەقەت ئەخمەد ئەپەندىلا بىر خىلدا جىم ـ جىت ئولتۇرۇپ، قېشىدا ئولتۇرغان بىر كىچىك قىزچاقنىڭ بېشىنى سىلايتتى. ئەمما ئۇنىڭ خىيالى بۇ يەردە ئەمەسلىكى بىلىنىپلا تۇراتتى. مەمتىلى ئەپەندى ئەخمەد ئەپەندىنىڭ شۈكلەپ كەتكىنىگە قاراپ، ئۇنىڭ شۇتاپ نىملەرنى ئويلاپ كەتكىنىنى قىياس قىلدى.

— ھازىرچە كېتىشنىڭ گېپىنى قىلىشمىسىلا، ھازىرچە سىلەر مېنىڭ ئىختىيارىمدىكى مېھمان، — دېدى تۇراداخۇن داستىخان سېلىپ، چاي قويغاچ، — بۇ ئۆيگە كېلىشكەن ئىكەنلا مەچىت بومىغاندىكىن قۇرۇقلا چىقساق سەت تۇرىدۇ. ئاۋۋال ھاردۇقلىرىنى ئېلىشسىلا، ئۆيدىكىلە ھاردۇق ئېشى ئەتسۇن، غورىگۈل بوسىمۇ ھەمداستىخان بولىلى، ئاندىن بىژ گەپ بولا.

— كۆردۈڭلارمۇ، ئىنىلىرىم، — دېدى توختاجى كۆكيارلىق ئىككى يىگىتكە بۇرۇلۇپ، مەمتىلى ئەپەندى بىلەن چېقىشىپ، مەمتىلى ئەپەندى جان بېقىشنى بىلەمدىكەن؟ بىردەمدىلا تونۇشتى، ئەمدى مېھمان بولماقچى.

مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈپ، دوستىنىڭ مۈرىسىگە نوقۇپ تۇرۇپ:

— ئۆز مىللىتىڭىزنى چۈشەنمەمسىز، ئەپەندى، ئۇيغۇر دېگەن مېھماندوستلۇقى، رەھىمدىللىكى، ئاقكۆكۈللىكى، ساددىلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغۇ؟

— دېمىسىمۇ، مەمتىلى ئەپەندى بەك ئىسسىق چىراي ئادەمكەن ـ يا، — دېدى مۇلازىم يىگىتلەردىن بىرى.

— نېمە دەيدىغاندۇ، ماۋۇ يىگىتلەر، ئۇغۇ ھازىر مېھماندوستلۇق،

ئۇيغۇر دېگەن شۇنداق بولمامتى، ۋاھاكازا، دېدى، ھىندىستاندىچۇ؟[1] ــ بۇ ئادەم ئوردۇلار، ھىندىلار ئارىسىدىمۇ ئوخشاشلا جان باقالايدۇ. قالتىس كىشى بۇ.

ــ توختاجكام ـ زە، مەمتىلى ئەپەندى بىلەن بەك چېقىشىدىكەن جۇما، ــ دېدى دوپپىلىق يىگىت.

ــ بۇنى چېقىشقان دېگىلى بولامدۇ، ــ دەپ كۈلدى مەمتىلى ئەپەندى چىرايىدىن يېقىملىق تەبەسسۇم ياغدۇرۇپ، ــ قەشقەردە بىر دوختۇر دوستىمىز بار، ئۆزى تاشكەنتلىك، تۈركىيەدە ياشىغان ۋە تۈركىيەدىن قەشقەرگە كەلگەن، ئىككىمىز جان دوستلاردىن. ئۇ كىشى مىنى كۆرسە بولدى، يوپۇشۇپلا ئالىدۇ. ئەگەر ھېلىمۇ ئېسەن بولسا ئۇ ماڭا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېيىش ئورنىغا چاخچاق قىلىشنى باشلايدۇ.

ئۇلار ساھىپخانىنىڭ ئۆزلىرىنى قويۇۋەتمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقاندىن كېيىن توختاجى دوستىدىن سورىدى:

ــ ئەمدى تۇرداخۇن ئاكامغا تۇتۇلدۇق، بۇ كىشى بىزنى قويۇپ بەرگىچە نىمە قىلىمىز، ئەپەندى؟

ــ مەن سىلەرگە كونسېرت ئويۇشتۇرۇپ بەرسەم قانداق؟ ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىق بىلەن. ئۇنىڭ كەيپى چاغلىقى بىلىنىپ تۇراتتى، ــ مەن كونسېرتنى مۇشۇ باللار بىلەن بىللە قويىمەن. بۇلاردىن شۇنداق بىر خور ئۆمىكى تەشكىللەيكى، ئۇلار بۇ خورنى ئۇزاقىچە ئوقۇپ يۇرىدىغان بولسۇن. دېسەم ـ دېمىسەم ئۇيغۇر دېگەننىڭ ئۆيىدىن بىرەر چالغۇدەك نەرسە تېپىلماي قالمايدۇ. تۇرداخۇنكامنىڭ ئۆيىدە چوقۇم بار، بولمىسا قوشنىسىنىڭكىدە بار، ــ مەمتىلى ئەپەندى ئىشەنچ بىلەن شۇنداق دېدى، ــ ئەگەر پىيانىنوسىمنى ھىندىستاندىكى ئوردۇ دوستۇمغا تاشلاپ كەلمىگەن بولسامغۇ ھېچنەرسىگە ھاجىتىم چۈشمەيتى.

[1] ھازىرقى پاكىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئۇ چاغلاردا ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئايرىلمىغانىدى ــ ئا.

— خوش؟ ... — توختاجى سوئال نەزىرىدە ساھىپخانغا قارىدى.

— راستىنىلا خىجىلمەن، دېدى تۇرادخۇن، — ئۆيدە ساز يوق، ئەمما قوشىنىمىز تەمبۇرچى، سوراپ كىرەي. ئۇ شۇنداق دەپلا بۇ چىقىشقاق مېھمانلارنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماي دېگەندەك ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

— ئاقتامدا كۆردۇققۇ سىلىنىڭ كارامەتلىرىنى، خور ئۆمىكى تەشكىللەش دېگەن سىلىگە ئانچە بەك تەس ئىش ئەمەسكەن. سىلى بايا پىئانىنونى ھىندىستاندا تاشلاپ كەلمىگەن بولسام دەيلا، توۋا دېسىلە، ئاشۇ تاغلاردىن قانداق ئۆتكۈزەتتىم دېمەيلا - ھە؟ قاراقۇرۇم تاغلىرى دېگەن جاھاننىڭ ئۆگزىسىغۇ؟ شۇ كېلەڭسىز نەرسىلىرىنى- زە... — توختاجى گېپىنىڭ تېمىسىنى ئۆزگەرتىپ سورىدى، — بىزگە نىمىلەرنى ئورۇنلاپ بېرىلا، ئەپەندى؟ — دەپ سورىدى توختاجى ساھىپخان كىرگىچە كۈنتەرتىپنى بېكىتىشۋالماقچى بولغاندەك.

— مەن بۇ ئوماق باللارغا بىر ناخشا ئۆگىتىپ قويسامىكىن دەيمەن. قانداق، ئۆگىنەمسىلەر؟

— ئۆگىنىمىز! — دەپ چوقان سالدى باللار.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارغا قاراپ، بۇ باللارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىش شارائىتىنىڭ ناچارلىقى، تەربىيلەشنىڭمۇ ئەقىلغە مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ھەققىدە ئويلاپ كەتتى. ئۇ بۇ باللارغا ئۆگەتمەكچى بولۇۋاتقان ناخشىسىنىڭ ئاھاڭىنى چېگرىدىن ئۆتكەندىلا تۈنجى تاغلىق يېزىدىكى بىر توپ باللغا قاراپ ئىجاد قىلغانىدى. كۆكياردا ئۇنى شۇ يەرلىك باللارغا ئۆگىتىپ قويۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، مۇزىكىسى پىشمىغانىدى. ئۇ بۇلارنىڭ مىللەتنىڭ كەلگۈسى ئىكەنلىكىنى ئويلىغىنىدا ۋۇجۇدى يېنىپ كېتەتتى. مانا ئىچكى ھاياجان مۇزىكا تۇغدۇرۇپ، باللار ناخشىسىنىڭ مۇزىكىسىمۇ پىشىپ باردى.

مەمتىلى ئەپەندى قويۇن دەپتىرىنى ئېلىپ، تۇرداخۇن كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا نوتىغا قاراپ ئىچىدە ئوقۇپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ قوچىقىدىكى تەلەيقىز، يېنىدىكى ھەمراجانلار ئۇنىڭ خاتىرىسىدە نىمە

باركىن دېگەندەك بويۇنداپ قاراپ كەتتى.

تۇرداخۇن تەمبۇرنى ئېلىپ كىردى. مەمتىلى ئەپەندى تەلەيقىزنى قۇچىدىن ئېلىپ كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، تەمبۇرنى قولغا ئالدى:

— تۈركىيەدىن چىققاندىن تارتىپ تەمبۇرنى قولۇمغا ئالمىغانتىم، ئۆزۈممۇ بۇ ئۆلپىتىمنى بەك سېغىندىم، — دېدى تەمبۇرنى سازلىغاچ،

— ئەگەر تەمبۇر تېپىلمىغان بولسا سىلەردىن قانداق قۇتۇلاردىمكىن.

— ئاقتامدىكىدەك، راۋاپ تېپىلسىمۇ، دۇتار تېپىلسىمۇ بىر ئىش قىلىلىغۇ سىلى، سىلى بوش كېلىدىغان ئادەممۇ. ھېچ بولمىسا پەتنۇسنى چېلىپمۇ جاھاننى قىزىتىشقا يارايدىغان ئادەمغۇ سىلى، — دېدى توختاجى.

— مېنى مۇنچە شىلىمىسىڭىزمۇ بولىدۇ، — دېدى تەۋپىق قاپىقىنى سۇنئىي تۈرۈپ.

ئۇ ئاۋۋال بالىلارغا ئۆگۈتىدىغان ناخشىنىڭ ئاھاڭىنى تىرىڭشىتىپ چېلىپ كۆردى، ئاندىن غىڭشىپ ئوقىغاچ تەڭكەش قىلدى. ئارقىدىن بالىلارغا:

— ئاۋۋال مەن بىر قېتىم ئوقۇپ بېرەي، سىلەر ئاڭلاپ بېقىڭلار، ئاندىن بىرلىكتە ئۆگىنىمىز، قانداق؟ — دېدى-دە، ئوقۇشقا باشلىدى:

مەن ئۇيغۇر بالىسى — ۋەتەن غۇنچىسى،
زەرەپشان، تارىمنىڭ سۈزۈك ئۈنچىسى.
كۆزۈمدە ئازاد تاڭ نۇرى — بەلگۈسى،
مەنسۇپتۇر بىزلەرگە ۋەتەن كەلگۈسى.
نەقرات: تۇرەلدىم قانلاردا، ئۆستۈم قانلاردا،
بارىمەن ئەجداتلار باسقان يوللاردا.

ناخشا جەڭگىۋار مارش ئاھاڭىدا بولۇپ، ھەم بالىلارنىڭ چاپسانراق ئۆگىنىۋېلىشى ئۈچۈن باشقا كۇبلىتلىرىنى قىسقارتىۋەتكەنىدى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى ساز بولغاچقا مۇشۇ ئاددى بالىلار ناخشىسىنمۇ ناھايىتى ھېسسىياتلىق ئوقىدى. ھويلا ئىچى جانلىنىپ كەتتى. ئۆز بالىلىرىنى ئىزلەپ كەلگەن ئاتا - ئانىلار تۇرداخۇننىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ۋە پاكارتام چىتلاقلار كەينىدە مارىشىپ تۇراتتى.

ئەمدى مەمتىلى ئەپەندى بالىلارغا مىسرامۇ- مىسرا ئۆگۈتۈشكە باشلىدى. بالىلارنىڭ زىل ۋە چىقىراق ئاۋازلىرى مىسرالارنى تەكرارلايتتى. ئۇلارنىڭ غۇبارسىز لەپىزىدىن چىققان كۈمۈش قوڭغىراقتەك ئاۋاز چىمەدۇننىڭ ئاسمان بوشلۇقىدا يىراقلارغا تارقالماقتىدى. باھارنىڭ قوينىغا قايتىپ كېلىشكە باشلىغان قۇشلار بۇ ئاۋازغا مەھلىيا بولغاندەك، پوتلا تاشلاۋاتقان شاخلار ئۈستىدە ئولتۇرۇشۇپ ئۆز ئارا تەسىرات سۆزلۈشۈۋاتقاندەك چۇرۇقلىشاتتى.

— ئاڭلىمىغانلا ناخشىكەن - يا، — دېدى دوپپىلىق يىگىت شېرىكىگە، تۇماق كىيگەن يىگىت جاۋابەن دولىسىنى چىقىرىپ قويدى. توختاجى ئۇلارغا قاراپ:

— بۇنداق ناخشىلار تەۋپىقنىڭ قورسىقىدىن چىقىۋېرىدۇ. ئۇ دېگەن ھەم قوشاق توقۇيدۇ، ھەم ئاھاڭ ئىجاد قىلىدۇ. دېسەم - دېمىسەم بۇ ناخشىنى ئۇ ھازىرلا قورسىقىدىن چىقاردىغۇ، — دېدى.

— ئاجايىپلا ئادەمكەن - يا، بۇ مەمتىلى ئەپەندى، — دېدى مۇلازىم يىگىتلەرنىڭ بىرى.

ئەخمەت ئەپەندى ئۈنچىقماستىن ھەممىنى ئاڭلاپ تۇراتتى. ئۇ يىگىتلەرنىڭ مەمتىلى ئەپەندى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلاپ، «تۈرك گەنچلەر بىرلىكى»[①]دىكى بىر دوستىنىڭ مەمتىلى ئەپەندى ھەققىدىكى باھاسى ئېسىگە كەلدى. ئۇ سىياسىيون شۇنداق دېگەندى: «تەۋپىق كۆيۈپ تۇرغان بىر پارچە چوغ. ئۇ ھەم كۆپ ھارارەت بېرەلەيدۇ، ھەم شۇنىڭ ئۈچۈنلا ھەممىدىن بۇرۇن كۆيۈپ تۈگەيدۇ. بۇنىسى بولسا

[①] «تۈرك گەنجلەر بىرلىكى»، (gençler birliği) —«تۈرك ياشلار بىرلىكى») ئەينى يىللاردا تۈركىيەدە قۇرۇلغان بىر تەشكىلات، قۇرغۇچىسى ۋە رەئىسى مەجىددىن دەلىل (دوختۇر) — ئا.

ھەقىقەتەنمۇ شانلىق ھايات، ئارمانسىز ھايات».

«شۇنداق، — دەپ ئويلىدى ئەخمەد ئەپەندى، — ئۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر پارچە چوغ.»

بالىلارنىڭ غۇبارسىز زېھنىگە ناخشا ئورۇنلۇشۇپ قالدى. قانداقلا بولمىسۇن «تىلى چىققان ھامانلا ناخشا ئېيتىيالايدىغان، ئايىقى چىققان ھامانلا ئۇسسۇل ئوينىيالايدىغان» ئۇيغۇر بالىلىرى ئۈچۈن بۇنداق قىسقا ناخشىنى ئۆگىنىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەسىدى. قايسىڭلار ئۆگىنىپ بولدۇڭلار؟ — دەپ سورىدى مەمتىلى ئەپەندى بالىلارغا قاراپ جىددىي تەلەپپۇزدا، گويا تەڭتۇشلىرى بىلەن رەسمى ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىۋاتقاندەك.

— مەن!

— مەن!

— ...

بىر قانچە بالا تەڭلا چوقان سالدى. مەمتىلى ئەپەندى رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ:

— ياخشى. لېكىن، تەرتىپلىكراق بولۇش كېرەك، چوقان سېلىش ياخشى ئەمەس، يېقىن ئارىدا سىلەرمۇ مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇشۇڭلار مۇمكىن، شۇ چاغدىمۇ مۇشۇنداق غەلۋىچى بولساڭلار ياخشى ئەمەس، مەقسەتنى ئېيتىش ئۈچۈن تەلەبەلەر[1] قانداق قىلىدۇ، بىلەمسىلەر؟ مانا مۇنداق قول كۆتۈرۈش كېرەك، — ئۇ زەخمەك تۇتقان قولىنى كۆتۈرۈپ بالىلارغا ئۈلگە كۆرسەتتى. بالىلارمۇ ئۇنى دورۇپ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ بېقىشتى.

— قايسىڭلار ئوقۇپ باقىسىلەر؟

بالىلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قول كۆتۈردى.

---

[1] تەلەبە (telebe)— ئوقۇغۇچى (ئەسلى ئەرەبچە «تالىب»نىڭ كۆپلىكى بولۇپ، تۈركچىدە ئوقۇغۇچى مەنىسىدە قوللىنىلغان، تىل ئىسلاھاتىدىن كېيىن بۇنىڭ ئورنىغا öğrenci — ئۆرەنجى — دېگەن سۆز ياسالغان) — ئا.

— قىزىم، سەن ئوقۇپ باق، — دېدى تەۋپىق، ھەم قىزغا ئۆزى ناخشىنى باشلاپ بەردى. قىز ئاساسەن ئۆگۈنۈپ بولغانىدى. ئۇ ئوقۇپ باققاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى رازىمەنلىك بىلەن باش لىڭشىتتى ۋە قىزچاقنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇنى ئەركىلىتىپ تۇرۇپ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى.

— ئەمدى ئاخىرقى قېتىم يەنە بىر تەكرارلايمىز ئاندىن سىلەر بۇ ناخشىنى ئېيتىپ ئاپاڭلارنىڭ، ئاتاڭلارنىڭ ئالدىغا قايتىڭسىلەر، ئۇلار سىلەرنى ئىزلەپ ئاۋارە بولۇپ قالسا ياخشى ئەمەس، شۇنداق قىلايلىمۇ؟

— دېدى ئۇ.

يەنە بىر قېتىم مىسرامۇ - مىسرا تەكرارلىغاندىن كېيىن، مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارغا ناخشىنى باشلاپ بەردى. باللار بىر ئاز ئىككىز - پەس بولۇشقان بولسىمۇ، ياخشى ئۇگەنگەنلەرگە ئەگىشىپ ئۆزلىرىنى تۈزۈتۈپ، جۆر بولۇپ كېتىشتى. شۇنىڭ بىلەن قاچاندۇر بىر كۈنى بۇ يەردىن ئۆتكەن ئەسكەرلەرگە تەقلىد قىلىپ، پۇتلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئىگىز- پەس دەسسەپ چىقىپ كېتىشتى.

ئەخمەد ئەپەندى باللارنىڭ ئارقىسىدىن ئۈنسىز قاراپ، دوستىنىڭ متودىغا زوقلاندى.

توختاجى گويا «قانداق، يىگىتلەر، بىزنىڭ دوستىمىز تەۋپىق مانا قانداق كىشىكەن؟» دېگەندەك قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرگە ۋە تۇراداخۇنغا قاراپ قويدى.

مەمتىلى ئەپەندى باللارنىڭ ئارقىسىدىن مەمنۇنىيەت، مېھرىۋانلىق، زوقلۇنۇش، شۇنداقلا ئېچىنىش ئارىلاشقان سۇس كۈلۈمسىرىشى بىلەن قاراپ تۇرۇپ ئۈزۈتۈۋەتكەندىن كېيىن، دوستلىرىغا قارىدى:

— كەچۈرسىلەر، زېرىكتۈرۈپ قويمىغاندىمەن؟ — دېدى ئۇ.

— ياق، ئەپەندى، ئەكسىچە، بەك ياخشى بولدى،— دېدى ئەخمەد ئەپەندى خىيالچانلىق بىلەن. مەمتىلى ئەپەندى «ئۇنىڭ دېگىنى راستمۇ؟» دېگەندەك توختاجىغا قارىدى ۋە:

— ئەمدى نۆۋەت سىلەرگە، دوستلار، بىردەم مۇقاملاردىن مۇڭ قىلايلىمۇ؟ — دېدى.

— قوللىرى دەرت كۆرمىسۇن، شۇنداق قىلسىلا، — دېدى توختاجى جانلىنىپ.

تەۋپىق تارلارنى تىرىڭشىتىپ تىڭشاپ، ئاندىن قايتىدىن سازلىدى، تەمبۇر غەمكىن تىرىڭلاپ، ئارقىدىن شوخ كۈيلەرنى، شاد- خوراملىقنى ھېكايە قىلىشقا باشلىدى. تەۋپىق راكنىڭ بىرىنچى داستانىنى ناھايىتى بەلەن ئاۋازدا ئوقۇدى:

ئەي دىلا گۈل ۋاقتىدا گۈلزاردىن ئەندىشە قىل،
ئۈزمىگىل بىھۇدە گۈلنى كاردىن ئەندىشە قىل.
كىمكى كىردى بۇ چىمەنگە تا گۈلنى ئۈزمەي يانمىدى،
ئارى- ئارى گۈل ئۈزەرسەن خاردىن[1] ئەندىشە قىل.
پاشا كىم بىدارلىقىدىن ئىچتى ئادەم قېنىنى،
بەزى- بەزى مەردۇمى[2] بىداردىن ئەندىشە قىل.
راست گېپىڭنى ئېيتمىغىل ھەركىمنى سەن مەھرەم بىلىپ،
ئاقىل ئەرسەڭ مەھرەمۇ ئەسراردىن[3] ئەندىشى قىل.
گەنجى- گەنجى، زاھىر[4] ئەتمە، تۇت ناھان[5] ئەلدىن نېرى،
تاپسا شەھۋەت زالىمى بەتكاردىن ئەنشىدە قىل.

*

**

تۇراخۇن تاماقنىڭ تەييار بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىش بىلەن ناخشىنى ئۈزۈپ قويۇپ، مېھمانلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇۋېتىشتىن خىجىل

---

[1] خار — تىكەن، — ئا.
[2] مەردۇمى — ئادەملەر، — ئا.
[3] ئەسرار — سىر، سىرداش، — ئا.
[4] زاھىر — ئاشكارە، — ئا.
[5] ناھان — يوشۇرماق، يوشۇرۇن، مەخپىي، — ئا.

بولۇپ تەمتىرەپ تۇراتتى، توختاجى بۇنى سېزىپ، مەمتىلى ئەپەندى بىر ناخشىنى تۈگۈتۈپ، بىرىنى باشلىغىچىلا ئۇنى نوقۇپ:

ــ رەخمەت، ئەپەندىم، سەپەرنىڭ ھاردۇقىنى چىقاردىلا، ئەمدى ساھىپخانىنى ساقلىتىپ قويمايلى، ــ دېدى.

مەمتىلى ئەپەندى تەمبۇرنى تۇداخۇنغا سۇنۇپ:

ــ ئارزۇلىرىمىزنى يەردە قويمىغىنىڭىز ئۈچۈن رەخمەت ئېيتىشقا تىلىمىز ئاجىز، ــ دېدى كۈلۈپ.

ــ يوغسۇ، يوغسۇ،... ــ دېدى. تۇرداخۇن، مۇشۇنداق ياخشى مېھمانلارغا دېگەندەك ئىش قىلىپ بېرەلمىگەنلىكىگە ئۆكۈنۈپ، ــ قول چايقاشسىلا، ــ ئۇ چاقچان ھەركەتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى ... تاماق يەپ بولۇشقاندىن كېيىن، بىر ھازا پاراڭ سېلىپ ئولتۇرۇشتى. تۇرداخۇننىڭ ئۆيىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ كىرىشتى، شۇنداق قىلىپ ساھىبخانىلارنىڭ خاھىشىغا بويسۇنۇپ، قونۇپ قالدى.

ئەتىسى ئۇيۇق سۆزلىگەندە مېھمانلار كېتىش ئۈچۈن تەييارلىنىشتى. مەمتىلى ئەپەندى دورا سومكىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن چاپىدىغان مەلھەم دورا ئېلىپ ساھىپخان ئايالغا بېرىشنى ۋە بالىنىڭ بېشىغا قانداق پەرۋىش قىلىش ھەققىدە تاپىلاشنى ئۇنۇتمىدى. باشقا بالىلار ھەققىدىمۇ بىر مۇنچە گەپ تاپىلىدى.

بۇ چاغدا بالىلارنىڭ ھەممىسىلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشكەنىدى. چۈنكى ئۇلار تۈنۈگۈنلا مېھمانلارنىڭ ماڭىدىغان ۋاقتىنى ئۇقۇۋالغاچقا، ئىنتايىن سەگەك يېتىشقانىدى. مەمتىلى ئەپەندى بالىلارنىڭ ھەممىسىنى بىر- بىرلەپ سۆيۈپ خوشلاشتى. بىراق، بالىلار دەريا بويىغىچە بىللە بارىمىز دەپ تۇرۇۋېلىشتى. تۇداخۇن بالىلارغا كايىدى. لېكىن، مەمتىلى ئەپەندى گەپنى ئۇزارتماسلىق ئۈچۈن گەپ- سۆزسىزلا تەلەيقىزنى كۆتۈرۈۋالدى، ئاندىن مەڭدەپ قالغان قېيىقچىغا:

ــ مەيلى، بارسا بارسۇن، بىز شۇ يەردە خوشلىشايلى،ــ دېدى.

تۇرداخۇن ئامالسىز قالغاندەك ئايالىغا قاراپ بېشىنى ئىغىتىپ قويۇپ، تەۋپىقنىڭ مۇرىسىدىكى دورا سومكىسىنى ئالدى- دە،

مېھمانلارنى باشلاپ يۈرۈپ كەتتى.

كوچىدا تونۇگۇن ناخشا ئۇگەنگەن باللارنىڭ ھەممىسى ۋە تونۇگۇنكى قىزىق مۇراسىمغا قاتنىشالماي قالغان باللارمۇ كۆتۈپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار ئاخشام سۇلايماندىن مېھمانلارنىڭ تاڭ سەھەردە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. مېھمانلار ۋە ئاساسەن ئۈششاق باللاردىن ئىبارەت بولغان ئۇزاتقۇچىلار قۇملۇق ساھىلىنى بويلاپ، نەم قىرغاقتا روشەن ئىزلارنى قالدۇرۇپ، كېچىككە قاراپ كېتىشتى. باھارنىڭ قوياشى شەرق ئۇپۇقىنى قىزارتىۋەتكەن، ھاۋا نەم ۋە سوغۇق ئىدى. سەھەرنىڭ جىملىقىدا دەريانىڭ شاۋقۇنى ئالاھىدە ئاڭلىناتتى. ئۇلار كېچىككە يېتىپ كەلدى. مۇلازىم يىگىتلەر چامۇدانلارنى قېيىققا سالدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئاخىرلىشىپ قايتىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ سەل- پەل كۆڭلى يېرىم بولدى:

— خەير، ئۇكىلار، سىلەرنى تازا ئاۋارە قىلدۇق — دېدى ئۇ تەسىرلىك ئاھاڭدا.

— ئانداغ دېمىسىلىيا، بوسىغۇ قەشقەرگىچە ئاپىرىشىپ بەرسەك بولاتتى، ئەمما بەك يىراققا كېتىپ قالىدىكەنمىز، ھېلىمۇ سىلىگە چىدىماي شۇ، قاغىلىقتىن يانىمىز، پوسكامدىن يانىمىز دەپ مۇشۇ يەرگىچە كەپتۇق... — دېدى. ئۇلار يىغلامسىرىغاندەك ئاھاڭدا. كۆڭلىدە بولسا دەسلەپ ياللانغاندا مېھمانلاردىن پۇل ئالغىنى ئۈچۈن خىجىل بولۇپ قېلىشقاندەك قىلاتتى.

توختاجى بىلەن ئەخمەد ئەپەندىلەرمۇ بىر- ئىككى ئېغىزدىن تەكەللۇپ ئېيتىپ، ئۇلار بىلەن خوشلاشتى.

تۇرداخۇن قېيىقنى يەشكىچە تەۋپىق تەلەيقىزنى يەرگە قويۇپ پېشانىسىدىن سۆيدى ۋە:

— خەير، قىزىم، — دەپ خوشلاشتى،- دە قېيىققا سەكرەپ چىقىۋالدى.

— ئۇكاڭلارنى ئېلىپ ئۆيگە كېتىڭلار، بالام، — دېدى تۇرداخۇن سۇلايمانغا، قېيىقنى سايازدىن ئىتتىرىپ چىقىرىۋېتىپ.

— ياق، كەتمەيمىز، سەن كەلگىچە تۇرىمىز، — دېدى ئوغلى خاتىرجەملىك بىلەن.

تۇرداخۇن قېيىقنى سايازدىن ئىتتىرىپ چىقارغىچە مەمتىلى ئەپەندى قىرغاقتا تۇرغان بالىلارغا:

— ئاخشام ئۇگەنگەن ناخشىنى ئۇنتۇپ قالمىغان بولساڭلار، سۇلايمان، ئوغلۇم، سەن باشلاپ بەرگىن، — دېدى.

سۇلايماندا بالىلارغا خاس ماختىنىش تۇيغۇسى پەيدا بولۇپ، تەڭتۇشلىرىغا ئىشەشسىزلىك بىلەن بىر قاراپ قويغاندىن كېيىن گېلىنى قىردى ۋە ناخشىنى باشلىدى.

ئالدىراپ قالغان بالىلار دەرمەھەل ناخشىغا جۆر بولۇپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، بىر- ئىككىدىن باشلاپ، ئاندىن ئومۇمىي خورغا ئايلاندۇرۇشتى. مەمتىلى ئەپەندى دولقۇنلار ئىچىدە ئېقىم يۆنىلىشى بىلەن قىيپاش تۆۋەنگە سۈرۈلۈپ كېتىۋاتقان قېيىق ئۈستىدە تۇرۇپ، بالىلارنىڭ ساھىلنى زىل- زىلىگە كەلتۈرىۋاتقان ساداسىغا قۇلاق سېلىپ، توختىماي قول بولاڭشىتتى. شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن قوياشنىڭ نۇرى تارام- تارام بولۇپ، غەرب تەرەپ ئاسمىنىدىكى بۇلۇتلارنى قىزارتقان، شۇنداقلا دولقۇن يۈزىدە جىلۋە قىلىپ جىمىرلايتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇ قاتتا قالغان بالىلارغا قاراپ گويا ياخشى كۆرگەن كىشىسى بىلەن ئەبەدىلىككە خوشلىشىۋاتقاندەك قىيماسلىق تۇيغۇسىدا يۈرىكى «شۇر» قىلىپ ئېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ خىيالى تۈركىيىگە كېتىش ئالدىدا شەمەيدە قالغان ئايالى سەرۋەر ۋە ئوغلى ئابدۇسەمەت تەرەپكە كەتكەنىدى... ئارقىدىن تۈركىيىدىن يولغا چىقىش ئالدىدا شەپقەتچىسى ئابدۇللا ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ يالغۇز قىزى ئەدىبە بىلەن خوشلاشقان چاغلىرىمۇ كۆز ئالدىدىن ئۆچۈپ ئۆتۈپ، ئېغىر، مۇڭلۇق ۋە تەسىرلىك مىسرالارغا ئايلىنىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئەخمەد ئەپەندىمۇ تۈركىيىدىن يولغا چىقىش ئالدىدا ئايالى ۋە ئوغلى بىلەن خوشلاشقان چاغلىرىنى ئەسلىمەكتىدى ... ئۇلار شىمالىي قىرغاققا يېتىپ كەلدى. تۇرداخۇن مېھمانلارنىڭ يۈك- تاقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قۇرۇق يەرگىچە

ئاپىرىپ بەردى. توختاجى ئۈنىڭغا پۇل تەڭلىۋىدى، ئۇ خاپا بولۇپ:

— نېمە قىلىۋاتىلا، ئەپەندىم؟ كەمبىغەل بولسامىمۇ ئادىمەتچىلىكنى ئۇنتۇپ قالمىدۇق جۇما، — دېدى.

— سىزنى دېسەكقۇ بەرمىسەكمۇ بولاتتى، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى توختاجىغا بولۇشۇپ، — لېكىن باللارغا كۆڭۈلدىكىدەك سوۋغا قالدۇرالمىدۇق، شۇڭا بۇ بىزنىڭ باللارغا تۇتقان سوۋغىمىز بولسۇن — تەۋپىق كۆلۈمسىرەپ گەپ قىلىۋاتقان بولسىمۇ ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئۆزگىچىلا خاس بولغان، رەت قىلىۋېتىش قىيىن بولغان بىرخىل كۈچ بار ئىدى.

تۇرداخۇن ھېچنەرسە دېيەلمىدى. پۇلنى ئالغاندىن كېيىن ئاۋازى تىترىگەن ھالدا:

— خەير- خوش، ئاقىۋول بولسۇن، خۇدايىمغا ئامانەت! — دېدى ۋە بوش ئاۋازدا قوشۇپ قويدى، — يىمىسەكمۇ ئىچمىسەكمۇ باللارنى ئوقۇتىمىز، خۇدا بۇيرىسا... يەكەنگە ئاپىرىپ قويىمەن، ئۇ يەردە تاغىسى با... — ئۇ بۇ گەپلەرنى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ باللارنى ئوقۇتۇش ھەققىدىكى تاپىلاشلىرىغا قارىتا ئېيتىۋاتاتتى.

ئۇلار خوشلاشتى. تۇرداخۇننىڭ قېيىقى دولقۇنلار ئۈستىدە لەپەڭشىپ ئارقىغا قاراپ ئۈزۈپ كەتتى. يولۇچىلارنىڭ ئالدىدا كاچۇڭ يېزىسى سەھەر قوياشىنىڭ نۇرىغا پۈركۈنۈپ ياتاتتى. ئۇلار بۇ يەردىن يەنە ئىككى ئادەم ياللاپ، سەپىرىنى داۋام قىلاتتى.

توختاجى دوستىغا چاقچاق قىلىپ:

— ئەپەندى، ئەرەپلەرمۇ، ھىندىلارمۇ، ئوردۇلارمۇ سىلى بىلەن بىردەمدىلا چىقىشىپ قالىدىكەن ھەم تېخى ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي كۆزلىرىگە ياش ئالىدىكەن، سىلىدە نېمە خاسىيەت بار؟ — دېدى.

تەۋپىق جاۋابەن ئېچىلىپ- يېيىلىپ كۈلۈش بىلەن چەكلەندى.

ئۈچىنچى باب

1

مارتنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى. بۇندىن سەل ئىلگىرى قەشقەر ئەتراپىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىلەن يېڭىشەھەرگە بېكىنىۋالغان ما جەنسىڭ قوشۇنلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇھاسىرە ئۇرۇشى ئاياقلىشىپ، نىسپىي تېنچلىق شەكىللەنگەنىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي قىسمى مەھمۇد مۇھىتى باشلامچىلىقىدا يەكەنگە كەتكەن؛ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ شامەنسۇر، ئەمىر ساھىپ نۇرمۇھەممەت باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلىرى يېڭىسارغا جايلاشقان ئىدى. بۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىدىن كېلىۋاتقان مافۇيۈەن قىسىملىرىنى توسۇش ئۈچۈن مارالبېشىغا بىر بۆلۈك ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۆزى ئاقساش ئەتراپىدا تۇراتتى. مارالبېشىدىكى توسۇپ زەربە بېرىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئاتۇش ئاغۇ بىلەن تەڭگە تار تەرەپكە چېكىندى. مافۇيۈەن قىسىملىرى ئارقىدىن قوغلاپ تەڭگە تارغا كەلگەندە خوجانىياز ھاجى ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ دۈشمەننى چېكىندۈرۈۋېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن توختاپ قالغان ئەركەشتام سۆھبىتىنى داۋام قىلىش ئۈچۈن كەتكەنىدى.

مافۇيۈەن قىسىملىرى قەشقەرگە كېلىپ ماجەنساڭ قوشۇنلىرىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، 27- مارت تاڭ سەھەردە يېڭىسارغا ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نىسپىي تېنچلىق بۇزۇپ تاشلاندى. ئەمىر ساھىپ نۇرمۇھەممەت بەرداشلىق بېرەلمەي، سېپىل دەرۋازىلىرىنى تاقاپ مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا مەھمۇد مۇھىتىلار يەكەندە ئىدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال يېڭىسارغا قاراپ ئاتلاندى.

*

**

«مامۇت سىجاڭ ئەسكەر باشلاپ يېڭىسار بازىرىغا كىرىۋاتقۇدەك» دېگەن خەۋەر هايت- هۇيت دېگىچە پۈتۈن بازارغا پۇر كەتتى. ھەربىيلەرنى كۆرسە قورقۇدۇغان توخۇ يۈرەكلەردىن باشقا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كوچىلارغا چىقىپ، يەكەن دەرۋازا تەرەپتىن كېلىۋاتقان جەڭچىلەرنى زور ھۆرمەت ۋە ئىشەنچ ئىچىدە كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزەتتى.

ئەڭ ئالدىدا 45 ياشلار چامىسىدىكى ئورتا بويلۇق، گەۋرە كەلگەن، كالتە سىرىق ساقال، كەڭ يۈزلۈك، بۇغداي ئۆڭلۈك، قىلىچ ھەم تاپانچىلار بىلەن قوراللانغان ئىنتايىن سۈرلۈك، يوغان كۆزلىرىدىن كىشىنى تىترىتىدىغان ئاللىقانداق نۇر چېچىپ تۇرغان كىشى كېلەتتى. ئۇنىڭ قېشىدا قوش تاپانچا ۋە قىلىچ ئېسىۋالغان چەبدەس بىر يىگىت ياندىشىپ كېلەتتى.

— ئاشۇ سۈرلۈك ئادەم مامۇت سىجاڭ دېگەن شۇ! — دېدى ھەممىدىن خەۋەردار، پاراڭچى سارايۋەن ئۆزىنىڭ ھەممىنى سوراپ تۇرغۇچى مېھمىنىغا ھېلىقى ئورتا بويلۇق، كالتە سىرىق ساقال كىشىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — قېشىدىكىسى ئۇنىڭ نەۋكىرى ئىلياس، ئۇ يىگىت مامۇت سىجاڭنىڭ قوروقچىلىرىغا باشلىق.

سارايۋەننىڭ قېشىدا قورشاۋدىن بۇرۇن يېڭىسارغا كېلىپ، سارايۋەنگە مېھمان بولۇپ تۇرۇپ قالغان مەمتىلى ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تۇراتتى. سارايۋەن قېرىندىشىدەكلا بولۇپ قالغان كىچىك بۇرۇتلۇق بۇ ئەپەندىگە بۇ يەرنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە كۆپ سۆزلەپ بەرگەن، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭغا مۇشۇ يىللاردىكى زور ۋەقەلەرنىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى.

— ئاينا ئاۋۇسى قۇربان نىياز... ئاۋۇ قۇربان سەئىدى، — سارايۋەن ھەر بىر بۆلۈمنىڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان ئوفىتسېرلارنى تونۇشتۇراتتى، —

ئاۋۇ سەمتاجى، ئاۋۇسى غوپۇ، بۇلا تەنجاڭلا[1] .

— تاغا، سىز ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوبدان بىلىدىكەنسىزغۇ؟ — دەپ سورىدى مەمتىلى ئەپەندى قوشۇنلار ئۆتۈپ بولۇپ، ئۇلار سارايغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا.

— ئۇلار بۇندىن ئىلگىرى يەكەنگە ئۆتكىچە چوڭلىرىنى تونۇۋالغان گەپ بولمامدۇ. ھەم ئۆزۈمنىڭمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر تونۇشۇم بار، ئۆزى چوڭ كاتتىۋاش ئەمەس، ئەسكەر باشلىقى، يۈز بېشى چېغىمدا، ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇنىياز، ئۆزى مامۇت سىجاڭ بىلەن تۇرپاندىن تاتىپ بىللە كەلگەن ژىگىت. ئۇنىڭ بىلەن خېلى ئوبدان تونۇشلاردىن بىز. ئەگەر چولىسى تەگسە مېنى ئىزدەپ كېلىپمۇ قالىدۇ، چېغىمدا، — دېدى سارايۋەن ئىشەنچ بىلەن.

سارايغا قايتىپ كىرىشكەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى ھامان ئۇرۇش ھەققىدە باشقىلارنىڭ پىكرىنى بىلىشكە تىرىشىپ گەپ كوچىلىدى. باشقىلارمۇ ئۇرۇشنىڭ چاپسانراق ئاياقلىشىپ ئۆيگە پاتراق يېتىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. شۇڭا ھەممە ئادەمنىڭ ئاغزىدا ئۇرۇش ھەققىدە گەپ بولۇۋاتاتتى.

******

مەھمۇد مۇھىتى يېڭىسارغا كېلىپلا ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئەمىر ساھىپ نۇرمۇھەممەت ئەسكەرلىرىدىن سەپنى ئۈتكۈزۈۋالدى. تۇڭگانلار ماڭشىن تەرەپتىن سېپىلغا يېقىنلىشىشقا تىرىشاتتى. سېپىل ئۈستىدىكىلەر ئۇلارغا يېقىنلىشىش ئىمكانىيىتى بەرمەيتتى. ئۇرۇشتا شامەنسۇرنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ، ئەمىر ساھىپ نۇرمۇھەممەدنىڭ ئەسكەرلىرى پۇتۇنلەي سەپتىن چېكىنىپ چىقتى.

[1] تەنجاڭ 团长 — (tuanzhang)نىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، مىڭبېشى (پولكوۋنىك) دېمەكتۇر، — ئا.

جەڭگاھتا پەقەت مەھمۇد مۇھىتى قوشۇنلىرىلا قالدى.

2

كۆلكە شۇنچىلىك قۇدرەتلىككى، ئۇنىڭغا جاھاندىكى ھەر قانداق مەن- مەن دېگەن كىشىلەرمۇ بوي سۇندۇ.

—ئېمىل زورلا

بۇ چاغدا سارايدىكى مېھمانلار كېچە جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ ئاندا - ساندا ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازلىرىغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرۇپ، مۇشۇ ۋەزىيەت ھەققىدە سۆزلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئازدۇر-كۆپتۇر تەشۋىش بار ئىدى. تەۋپىقنىڭ ھەمراھلىرىدىن باشقا سارايدا يەنە بىر قانچە سودىگەر ۋە ھەر خىل يولۇچىلارمۇ باردى. سودىگەرلەرنىڭ قولىدا پۇللۇق مال بولغاچقا ھەممىدىن بەك تەشۋىشلىنەتتى. ھەتتا بەزىلەر خوتۇن-باللىرىنى كۆرەلمەي ئۆلۈپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ يىغلاشقا باشلىغانىدى.

— ۋەتەنداشلار، ئۇرۇشقا ئاز- پاز بولسىمۇ پايدىمىز تەگسە، غەمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەسسىمىزنى قوشساق ياخشى بولاتتى، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى تىت- تىت بولۇپ.

— نېمە دەيدىغانلا، ئەپەندى؟ زېرىكىپ قېلىۋاتقان ئوخشىمامىلا؟ — دېدى توختاجى بېشىنى چايقاپ، — بىز ئۆزىمىزنىڭ جېنى بىلەن ھەلەك، سىلى تېخى... يوق گەپنى قىلماي ئىچلىرى پۇشقان بولسا ساز چېلىپ بەسىلە، ئۇمۇغۇ كۆڭۈل خاتىرجەم بولسا تېتىيدىغان نېمە...

— شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇرۇشنى پاتراق تۈگۈتۈش ئۈچۈن بىر كىشىلىك ھەسسە قوشساق دەيمەن - دە، قولىمىزغا قورال ئالايلى، مەھمۇد مۇھىتى ئالدىغا بارساق بىزگە قورال بەرمەسمۇ؟

شۇ چاغدا سارايۋەن خوشال ھالدا كىرىپ كەلدى.

— مەن دېمىدىمۇ، ئابدىنىياز بىلەن بىز ئانداق. مۇنداق تونۇشلاردىن ئەمەس، ئۇ چوقۇم مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىدۇ، دېمەپمىدىم. مانا، دېگىنىمدەك ئۇ مېنى ئىزلەپ كەپتۇ، — دېدى ئۇ ۋە ئارقىسىدىكى بەستلىك ئادەمنى كۆرسەتتى، — مانا ئۇلار، مەن بۇ كىشىگە سىلەرنىڭ گېپىڭلارنى قىلىپ بېرىۋىدىم، ئۇ كۆرۈشۈشكە قىزىقىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىردەم. يېرىمدەم گەپلىشىپ ئولتۇرىمىز دەپ باشلاپ كەلدىم.

سارايۋەن ئۇنى تونۇشتۇردى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭدىن ئۇرۇش ۋەزىيىتى ھەققىدە سوراشقا بولۇدىغانلىقىنى ئويلاپ خوشال بولدى. ئۇلار ئولتۇرۇپ بولۇشقاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى ئابدىنىيازدىن سورىدى:

— ئۇرۇش ۋەزىيىتى قانداق؟ ئۈستۈنلۈك قايسى تەرەپتە؟

— ئۇ گەپلىرىنى قويسىلا، ئەپەندى، — دېدى سودىگەرلەردىن بىرى، — بىز قاچانغىچە تۆشۈككە بېكىنگەن چاشقاندەك ئولتۇرىمىز، دەپ سورايلى ئاۋۋال، — ئابدۇنىياز سودىگەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغانغا سېلىپ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بەردى:

— تۇڭگانلار بىزنى چاشقان تۆشۈككە كىرىۋېلىشقا مەجبۇر قىلغاندىكىن ئۈستۈنلۈك ئەلۋەتتە شۇلار تەرەپتە بولۇدۇ - دە! — ئابدىنىيازنىڭ ئاۋازىدا نارازىلىق سېزىلەرلىك جاراڭلاپ تۇراتتى.

— بۇ ھالەت قاچانغىچە داۋاملىشار؟

— بىزنىڭ ئوقىمىز تۈگەپ تۇڭگانلارغا تەسلىم بولغىچە! يا بولمىسا يېڭىسارنى تاشلاپ قاچقىنىمىزغىچە داۋاملىشىدۇ!

مەمتىلى ئەپەندى ئابدىنىيازنىڭ كۆڭلىدە يوشۇرۇن بىر نەرسە بارلىقىنى ھېس قىلدى. ھەمدە ئۇنىڭ يۈرەكلىك، دادىل ئادەم ئىكەنلىكىنى جەزىملەشتۈردى.

— قارىغاندا، كۆڭلىڭىزدە غۇمىڭىز باردەك تۇرىدۇ، ئويلىغانلىرىڭىزنى دەپ باقامسىز، ھېچ بولمىسا قورسىقىڭىز بوشاپ قالار، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى دوستانىلىق بىلەن، — كىم بىلىدۇ «ھەر سۆھبەتتە

يىلىــك بــار، ھەر كــۆينەكتە بىــر ئەركەك»[1] دېگەنــدەك تېخــى ســىزگە ياردىمىمىز تېگىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس.

ئابدىنىياز بۇ يېقىملىق كۇلۇمسىرەپ تۇرىدىغان، چىقىشقاق ئادەمگە لەپپىدە قاردى. ئارقىدىن ئەخمەد ئەپەندى، توختاجىلارغىمۇ بىر- بىرلەپ قاراپ گويا «سىلەرنىڭ قولۇڭلاردىن نېمە كېلەر» دېگەندەك باش چايقاپ قويدى.

— دوســتۇم، قارىغانــدا بىزنــى مەســلىھەتكە يارىمايــدۇ، دەپ ئويلاۋاتقاندەك تۇرىسىز، مەن سىزگە شەيخ سەئدىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ بېرەي:

بەزىدە كاللىسى ئۆتكۈر دانادىن
چىقمايدۇ دۇرۇسراق تەدبىر - مەسلىھەت.
بەزىدە ئۇقۇشماي بىر گۆدەك نادان —
ئوق ئاتسا، نىشانغا تېگىدۇ ھەيۋەت.

— بۇنىڭغا نېمە دەيسىز؟

ئابدىنىيازنىڭ چېگىشىپ تۇرغان كۆڭلى بىردىنلا ئېچىلدى. ئۇ سۆھبەتداشلىرىنىڭ ئاددىي ئادەملەر ئەمەسلىكىنى، ئۇلار ئالدىدا كۆرەڭلىك قىلىپ قويغىنىنى ھېس قىلىپ، كۆڭلىدىكى نارازىلىقنى، قارىغۇلارچە قىلىنىۋاتقان ئۇرۇشنى بىر- بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ پىلانىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى.

— مەنچە بولسا سېپىل ئىچىگە سولۇنۇپ يېتىپ مۆكۈشمەك ئوينىماي، سىرتقا چىقىپ ئۇرىشاتتىم! ھاڭگىتلىق تەرەپتىن بىر بۆلۈك ئەسكەر چىقىرىپ، چولانئېرىق، قوشمە تەرەپلەر بىلەن ئايلىنىپ ستىلگە[2] — تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن كېلىدىغان بولسا لومودى[3] چولاقنىڭ كۆرگۈلىكىنى كۆرسەتكىلى بولاتتى!

---

[1] شەيخ سەئدى «گۈلىستان» — ئا.
[2] ھاڭگىتلىق، چولانئېرىق، قوشمە، ستىلە — يېڭىسار يېزىلىرى، — ئا.
[3] لومودى — تۇرپان شېۋىسىدە تىللىغان سۆز، —ئا.

— ئۆزىڭىزنىڭ تەدبىرىنى نىمىشكە باشلىقىڭىزغا ئېيتمايسىز؟ — دەپ سورىدى مەمتىلى ئەپەندى.

— شۇنى دەيمەن، — دەپ لوقما سالدى توختاجى، — تەدبىرلىرىڭىزنىڭ خېلى جايىدا تۇرىدۇ. نىمىشكە سىناپ بېقىش ئۈچۈن باشلىقلىرىغا دېمەيلا؟

— دېسەم ئاڭلىسىغۇ، بىر نۆرى، ئاڭلىماي قالسا، تېخىمۇ چاتاق يېرى «ماڭا ئاقساقاللىق قىلىپ ئەقىل ئۆگەتمەكچىمۇ» دەپ يامان كۆرۈپ قالسا پايدىسى يوق - تە.

— ئىنقىلاپچىلار ئەگەر بىر نىيەتكە كەلمىسە، توغرا پىكىرنى قوبۇل قىلىپ، خاتانى تۈزەتمىسە قانداقمۇ غەلىبە قىلغىلى بولىدۇ؟ قارىغاندا بۇ ئىش بەك مۇھىم ئىكەن، مەن بۇ ئىشقا بەك دەقەت بولىۋاتىمەن. ئەگەر سىز ئېيتىشنى خالىمىسىڭىز مانا مەن ئېيتىمەن. توپ- توغرا مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ئۆزىگە ئېيتىمەن. شۇنداق قىلسام بولارمۇ؟

— سىجاڭنىڭ ئۆزىگە؟!...

— ھەئە، بولمامدۇ؟ ئۇ كىشى ئىنقىلاپ باشچىلىرىدىن بىرى بولغاندىكىن ئەلۋەتتە بۇنىڭغا توغرا قارار؟ بولمىسا ئىنتايىن خاتا قىلغان بولىدۇغۇ؟

— ئۇ كىشىغۇ توغرا پىكىرلىك ئادەم، بىراق... — ئابدىنىياز توختاپ قالدى.

— ئۇ دېقىقەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم ئىشتىن بىرى مۇشۇنداق ئىشلار تۇرسا، ئۇ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەس؟ ھازىرلا بېرىپ ئېيتسام بولارمۇ؟

— بۇ چاغ بولغاندا بەك ئەپسىز بولار، ئەتە بارالا، — دېدى سارايۋەن گەپ قىستۇرۇپ.

— سىز بۇ ئىشقا راستىنلا بەك كۆڭۈل بۆلۈپ كەتتىڭىزغۇ؟ — ھەيران بولۇپ سورىدى ئابدىنىياز:

— نىمىشكە كۆڭۈل بۆلمەيدىكەنمەن؟ ئىنقىلاپ يالغۇز ھەربىيلەرنىڭلا ۋەزىپىسىمۇ؟ ئۇ پۈتۈن خەلقنىڭ، ھەر بىر پۇخرانىڭ

مەنىپەئەتكە مۇناسىۋەتلىك تۇرسا كۆڭۈل بۆلمىسەم بولامدۇ؟ قانداق، ئەپەندىلەر؟ ــ ئۇ ھەمراھلىرىغا قارىۋىدى، ئۇلار باش لىڭشىتىشتى.

مەمتىلى ئەپەندى كۆپچۈلۈكنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەتىسى ئەتتىگەندە مەھمۇد مۇھىتى بىلەن كۆرۈشۈشكە نىيەت قىلدى. ئابدىنىياز ئەتىسى ئەتىگەندە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بولغاچقا بالدۇرراق ئارام ئېلىش ئۈچۈن مېھمانلار بىلەن خوشلاشتى.

ــ يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز، ــ دېدى ئۇ بۇ يېڭى تونۇشلىرىغا ئەمدىلا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاشكارىلاپ، ــ بىزنىڭ دوستلۇقىمىز مۇشۇ يەردىن باشلانسۇن.

ــ بەلكىم ئەتىلا مەھمۇد مۇھىتى ئالدىدا ئۇچرىشىپ قالامدۇق، تېخى. مەن سىزنى ئۇ كىشىنىڭ دىققىتىگە ھاۋالە قىلماقچىمەن. تەدبىرلىك سۇبايلار[1]نى بايقاش قوماندان دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىشلارنىڭ بىرى ـ دە!

ــ رەھمەت ، ئەپەندىم، ــ ئابدىنىياز ئۇلار بىلەن قول ئېلىشىپ خوشلۇشۇپ سارايدىن چىقىپ كەتتى.

*

**

ــ مەمەمەم! مەمەمەم![2] نېمە ئادەمسىلەر؟ بۇ يەردە توي بولۇۋاتامدۇ، ئۇرۇش! جەڭ! ئادەم ئۆلۈدىغان گەپ! ــ سېپىلغا چىقىپ كېتىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى، توختاجى، ئەخمەد ئەپەندىلەرنى قاۋۇل بىر ئەسكەر توسۇۋېلىپ شۇنداق دېدى:

ئۇلار مەھمۇد مۇھىتنى ئۇچرىتالماي، جەڭ مەيدانىغىلا كېلىشكەندى. سېپىل ئۈستىدە ۋە سېپىلنىڭ ئۇ تەرىپىدە ھېلىدىن-ھېلىغا ئوق ئاۋازلىرى، گۈمبۈلگەن پارتلاش سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

---

[1] سۇباي ــ ئوفىتسېر(تۈركچە) ــ ئا.

[2] مەمەمەم ــ (تۇرپان شىۋىسى) ئاچچىقلاش، ھاياجانلىنىشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق، ــ ئا.

ھاۋا بوشلۇقىدىن سىپىل ئىچىگە قاراپ ئوقلار ئۇچۇپ ئۆتەتتى.
— بىزمۇ تويغا ئەمەس، سوقۇشقا كېلىۋاتىمىز، ئىنىم! نېمە، بىزنى مىلتىق تۇتالمايدۇ دەمسىز؟ — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈپ.
— بولمايدۇ، بۇياققا چىقماڭلار! — جەڭچى بىردە ئۇلاردىن گۇمانلانسا بىردە ئۇلارنى بىھۇدە ئۆلۈمدىن توسايتتى، — جېنىڭلارغا ئۆگىلانامسىلەر[①]؟
— قارىغاندا تۇرپانلىقتەك قىلىسىلەر، بۇ دېمەك، مەھمۇد مۇھىتىنىڭ كونا يولداشلىرى دېگەن سۆز - دە، بىزمۇ مەھمۇد مۇھىتى بىلەن كۆرۈشمەكچىدۇق، ئۇ كىشى سىپىلدىكەن.
— سىجاڭ بىلەن؟ ئۇ ئادەم بېشىنى قولتۇقىغا قىسىپ قويۇپ ئوقنىڭ ئارىسىدا يۈرسە، بۇلار ئۇنىڭغا مېھمان بولغىلى كەلگەن ئوخشايدۇ، تېخى! — جەڭچى نارازى بولغاندەك ئۇياقتا دۈشمەن تەرەپكە قورال بەتلەپ ياتقان ھەمرىيىنى توۋلىدى، — ھاي، نىمتۇللا، بۇ يەردە بىزگە مېھمان كەپتۇ.
— نىمە مېھمان؟ ئاياللارمۇ؟ — سېپىل ئۈستىدىن سوئال ئاڭلاندى. ئۇلارنىڭ تۇرغان يېرى ھاڭگىتلىق تەرەپ بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردە پەقەت تاسادىپىيلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆزەتتە تۇراتتى. ئۇرۇشنىڭ قايناۋاتقان يېرى ماڭشىن تەرەپتە ئىدى.
— ياق، سون سون[②] ئەپەندىلەركەن، سىجاڭ بىلەن كۆرۈشمىز دەيدۇ.
— نېمە؟ توختا، مەن قاراپ باقاي، — نىمتۇللا بۇ تەرەپكە كېلىپ ئەپەندىلەرگە بىر- بىرلەپ قاراپ چىقىپ، — سىجاڭنى نىمە قىلىسىلەر؟ بۇ يەر بەك خەتەرلىك، سىجاڭ بىلەن جاھان تىنچىغاندا كۆرۈشەرسىلەر، — دېدى.
— ھوي، ئىنىم، بىز بالا ئەمەسقۇ؟ بىزمۇ جەڭ قىلىمىز دەپ كەلدۇق، نېمە، بىز تۆشۈكتە ئولتۇرىدىغانلاردىنمىدۇق؟

[①] ئۆگىلانماق — ئىچ ئاغرىتماق، ئېچىنماق(تۇرپان شىۋىسى)، — ئا.
[②] سون سون - يوچۇن، غەلىتە (تۇرپان شىۋىسى) — ئا.

نىمتۇللا ھەمرىيىغا:

— مەڭلىك، سەن قاراپ تۇر، ئۇلار سىپىلغا چىقماي تۇرسۇن، كىم بىلىدۇ، ئادەم دىگەننىڭ ئالىسى ئىچىدە نىمە، مەن باشلىقلاردىن بىرسىگە ئېيتىپ باقاي، — دىدى ۋە كېتىپ قالدى.

— كۆپ ئۆتمەي ئۇ قايتىپ كەلدى.

— لەنجاڭغا[1] دىسەم چۇشۇنۇپ - چۇشەنمەيلا «جەڭ قىلىدىغان ئادەم بولسا كەلسۇن، قولىغا قورال بىرىڭلار» دەۋاتىدۇ. مەيلى، ئۇ دىگەندىكىن بۇلار چىقىپ كۆرۈپ باقمىسۇنمۇ، جىنىغا ئۆگىلانسا كېتىپ قالار. ھەر ھالدا ئېھتىيات ئۈچۈن بۇلارنى داشۇ[2] ياققا ماڭدۇرىۋېتىلى، — دىدى نىمتۇللا.

مەمتىلى ئەپەندى ھەمراھلىرى بىلەن سىپىلغا چىقتى.

— سىجاڭغا قەيەردە يولۇققىلى بولۇدۇ، يىگىت؟ — سورىدى تەۋپىق.

— ھەر ھالدا پەسراق تۇرۇپ گەپ قىلىڭ، باشنىڭ لازىمى بولسا، كىم بىلىدۇ بۇ ئەتراپتىمۇ تۇڭگانلارنىڭ پىستىرمىسى بارمۇ، چىڭ قىلىپ بىر ئوق كەلسە بېشىڭىز يوق! سىجاڭنى دەمسىز؟ ئۇ ئادەم ئەمىر نۇرمۇھەممەد بىلەن بىر يەردە بولسا كېرەك، ئۇ كىشىنى بىلىدىغانسىز؟

— نۇرمۇھەممەدىگىزنى كىم بىلسۇن، قىزىقكەنسىز، بىز چەتئەلدىن كېلىۋاتىمىز.

— بوپتۇ، مىنى گەپكە تۇتماڭلار، داشۇ قايىنىغان يېرىگە بىرىڭلار، تەلىيىڭلار بولسا كەچتە كۆرۈشۈپ قالامىز، مەڭلىكاخۇن شۇنداق دەپلا ئۆز ئورنىغا بېرىپ، سىپىلنىڭ سىرتىنى كۈزۈتۈشكە باشلىدى ۋە نىمتۇللاغا،

— بۇلار ئۆزى زانانە[3] سارىيىدا ئولتۇرماي ئۆزىگە جاپا سېلىپ نىمە قىلىتىكىن؟ — دىدى.

— دوستلۇققا يارايدىغان ئادەملەردەك قىلىدۇ، بىراق، ھازىر ۋاقتى

[1] لەنجاڭ —(连长) — روتا كوماندىرى، يۈز بېشىغا توغرا كېلىدۇ، — ئا.

[2] داشۇ — ئاشۇ (تۇرپان شىۋىسى) — ئا.

[3] زانانە — نازۇك، نەپىس، چىرايلىق(تۇرپان شىۋىسى) — ئا.

ئەمەس بولۇپ قالدى ـ دە.

ئۈچەيلەن جەڭنىڭ بارغانسېرى جىددىيلىشىپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، دەرھال مەڭلىكاخۇن كۆرسەتكەن تەرەپكە بېرىپ روتا كوماندىرىدىن قورال تەلەپ قىلدى ۋە ئۇ كۆرسەتكەن جايغا بېرىپ مىلتىقلىرىنى تۆۋەنگە قارىتىپ بەتلەشتى.

توختاجى بىمەھەل يېڭىسارغا كېلىپ بۇنداق ئۇشۇقچە دەدىسەرگە چۈشۈپ قالغىنىدىن بىزارلىق ھېس قىلىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ قورال تۇتقان قوللىرى بىلىنەر ـ بىلىنمەس تىترەيتتى. قاپاقلىرى سېلىنىپ كەتكەن، ھەرىكەتلىرى ئانچە قولاشماي تۇرۇشلىرىدىن خورلىقى كېلىۋاتقاندەك قىلاتتى.

ئەخمەد ئەپەندى ئارتۇقچە قىزىشىپ كەتكەن بولۇپ، بارلىق جىمغۇر، ئەمما ھىسسىياتچان ئادەملەرگە خاس ئىپادىلەر رەڭگى ـ روھىدىن بىلىنىپ تۇراتتى.

مەتىللى ئەپەندى توختاجىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، زاتۇۋۇرنى تارتىپ مىشەك چىقىرىۋاتقان پۇرسەتتە چېقىشىپ دېدى:

— ئادەتتە باي ئادەملەرنى ئۆلۈمدىن بەك قورقىدۇ، دېيىشىدىغان، سىزنىڭ ھازىرقى ھالىڭىزغا قاراپ، بۇگۇن ئىشەندىم.

توختاجى خاھلار ـ خاھلىماس كۈلۈپ قويۇپ:

— تۇۋا قىلدىم، ما ئادەمنى! جان بىلەن ئويناشقاندەك، مۇشۇ يەردىمۇ شۇ مىجەزى بىلەنلا! ئەپەندىم، سىلىدىن ئايرىلىپ قالغۇم كەلمىگەچكىلا ئارقىلىرىدىن كەلدىم، بولمىسا ئاتىمەن دېسىمۇ كەلمەيتتىم.... بەلكىم بىر سائەت ئىچىدە ئەجەل كېلەر، يەنە نېمە ئانچە خاتىرجەم سىلى؟ قانداقمۇ كۈلگىلىرى، چاقچاق قىلغىلىرى كېلىۋاتىدۇ؟

— بۇ گەپلىرى بىلەن،«قۇرئانى كەرىم»دىن شۇنداق بىر ئايەتنى ئوقۇغۇنۇم ئېسىمگە كېچىۋاتىدۇ: «ئەجەل كەلگەندە نەدە بولساڭلارمۇ ئۇ سىلەرنى ئىزدەپ تاپىدۇ، ھەتتا مۇستەھكەم قەلئەلەردە بولغان تەقدىردىمۇ». مانا قارىسىلا، ئەجەل كېلىدىغان بولسا كۈلمىسەممۇ

كېلىۋېرىدۇ، ئەپەندىم.

ئۇلار تاكى دىۋېزىيە شتاۋىنىڭ ئالاقىچىسىغا يولۇققىچە جەڭ قىلىپ تۇرۇشتى. جەڭ مەيدانىغىلا ئېلىپ كېلىنىپ تارقىتىپ بېرىلگەن «ئەسكەر تامىقى»دىن تېگىشلىكىنى ئالدى. گەرچە بۇ بىر ۋاقلىق قۇرۇق نان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا بەكمۇ تاتلىق تېتىدى. ئەخمەد ئەپەندى ئۆزىنى ھەقىقىي جەڭچىگە ئايلاندىم دەپ ئويلىدىمىكىن، خېلى شوخلۇشۇپ قالغاندەك بولدى. ئۇ مەتىنلى ئەپەندىگە قەلبىدىكىنى ئاشكارىلاپ «ھايات مانا مۇشۇنداق جىددىيلىك ئىچىدە ئۆتسە دەيمەن، كىشى ئارتۇقچە غەملەرنى ئويلاشقا ۋاقت تاپالمىسا...» دېدى. بۇ بىر ئازاپلىق ئىڭراشقا، ئېغىر دەرت تارتقۇچىنىڭ ئۆز ئۆزىگە ئۆلۇم تىلىگىنىگە ئوخشاش سۆز ئىدى. تەۋپىق ئۇنى چۈشىنەتتى. شۇڭا ئۇ كۆز چاناقلىرىنىڭ ئېچىشىۋاتقانلىقىنى ھىس قىلدى. شۇنداق، مەتىنلى ئەپەندىمۇ مۇشۇنداق جەڭگىۋار ھاياتنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇ تاپ ئۇمۇ ئۆزىنى ھەقىقىي جەڭچىدەك ھىس قىلماقتا. پەقەت توختاجىلا بۇنداق جىددىلىككە، ئېغىرچىلىققا كۆنەلمەيتتى. چۈنكى ئۇ ئۆمرىدە بۇنداق رىيازەتلەرنى چېكىپ باقمىغان، ئاۋۇ ئىككىسىنىڭ بولسا سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا كۆرمىگىنى قالمىغانىدى.

دىۋېزىيە شتابىنىڭ ئالاقىچىسى ئەتىسى چۈشتىن كېيىن بۇيرۇق ئېلىپ پولكوۋنىكلار بىلەن كۆرۈشكىلى كېتىۋاتقاندا مەتىنلى ئەپەندى ئۇنىڭغا سىجاڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

بۇ چاغقىچە ئەجنەبىيلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئۈچ ئەپەندىنىڭ ئۆزلىكىدىن كېلىپ جەڭگە قاتنىشىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتۈن لىنىيە بويلاپ تارقىلىپ كەتكەنىدى.

— سىلەرنىڭ جەڭگە قاتنىشىۋاتقانلىقىڭلارنى سىجاڭمۇ ئاڭلىدى، — دېدى شتاپ ئالاقىچىسى، — ئۇ جەزمەن سىلەرنى چاقىرىدۇ.

3

كەچقۇرۇن، مەھمۇد مۇھىتى شىتابىدا ئۆزلىكىدىن ئۇرۇشقا ئىشتىراك قىلغان يوچۇن ئادەملەرنى كۈتۈپ ئابدۇللا داموللا نەئىمى بىلەن ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يوغان كۆزلىرىدە جىددىيلىك، ئاق سېرىق كەلگەن چىرايىدا غەمكىنلىك بىلىنىپ تۇراتتى. تاشقىرقى بۆلۈمدە مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى ئىلياس مېھمانلارنى كۈتۈپ تۇراتتى. سەلدىن كېيىن ئىلياس ئىچكىرىگە كىرىپ چاس بەردى:

ــ مېھمانلار كەلدى، كىرسۇنمۇ؟

ــ چاقىر، ــ مەھمۇد مۇھىتى هاياجانلىنىۋاتقاندەك ئالقانلىرىنى بىر- بىرىگە سۈركەپ قويدى.

ئىلياسىنىڭ ئىشىك ئېچىپ بېرىشى بىلەن مېھمانلار بۆلۈمگە كىرىپ كەلدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىگە خاس جاراڭلىق، ئىشەنچكە تولغان ئاۋازدا سالام بەردى. ئارقىدىن توختاجى ۋە ئەھمەد ئەپەندىلەرمۇ شلەپىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، رەھمەتۇللاھى ۋەبەركاتاھۇ، ــ مەھمۇد مۇھىتنىڭ روشەن ۋە تولۇق باس ئاۋازى جاۋاب بەردى. ئۇنىڭ ئەستايىدىل سالىمى مېھمانلاردا ئىشەنچ پەيدا قىلدى. ئارقىدىن ھەربىيلەرچە پىشقان قوللىرىنى ئۇزۇتۇپ كۈچلۈك - كۈچلۈك قول سىقىشىپ كۆرۈشتى.

ــ كۆرۈپ تۇرۇپسىز، ئاغا، قوللىرىمىز خېلى يىرىكلىشىپ قالدى. ئەسلى قەلەم تۇتۇپ كۆنگەن قوللار ئەلەم تۇتۇش بىلەن خېلى پىشتى، ــ دېدى تەۋپىق ئۇچۇق- يورۇقلۇق بىلەن.

توختاجى دوستىغا هاي بەرمەكچى بولغاندەك پېشىنى بىلىندۇرمەي تاتىپ قويدى. ئۇ «سىجاڭ سېنىڭ تەڭتۇشۇڭ ئەمەس، ھۆرمەتتە تۇرغىن» دېمەكچىدى. بىراق، مەمتىلى ئەپەندى ھەر قانداق ئوردا- ساراي ياكى مەشھۇر ئەرباپ ئالدىدىمۇ ئۆزىنى ئەركىن تۇتۇپ، تارتىنمايدىغان كۆنۈپ قالغاچقا، ئومۇمەن ھېچ كىشى ئالدىدا قورۇنۇپ تۇرمايتتى، ئۆزى ياخشى دەپ بىلگەن ئادەملەر ئالدىدا گەپ ياساپ ئولتۇرمايتتى.

ــ ئاڭلىدىم، ئاڭلىدىم، جەڭگە قاتنىشىپسىلەر، ــ دېدى مەھمۇت

مۇھىتى كۆلۈمسىرەپ، — خوش ئۆزۈڭلار كىم؟ نېمە ئۈچۈن جەڭگە قاتناشماقنى ئىختىيار قىلىپ قالدىڭلار؟

— بىزمۇ مۇشۇ قان- ياشقا تولغان زېمىننىڭ پەرزەنتلىرى. ئەسلىمىز قەشقەردىن. بۇ كىشىنىڭ ئىسمى توختاجى، قەشقەر قىزىل دۆۋىدىكى تۇداخۇنباينىڭ ئوغلى، ئۆزى ھەم سودىگەر، ھەم سەيياھ، ئىلىم ئەھلىنىڭ دوستى، ئازادلىق جەڭچىلىرىنىڭ ھامىيسى. بىز چەتئەلدە تونۇشقان، ماۋۇ دوستىمىز ئەخمەد ئەپەندى. ئەسلى قەشقەر شەھىرىدىن. ۋەتىنىنىڭ تەقدىرى، مىللەتنىڭ ئىستىقبالىنى دەپ سەرسان - سەرگەردان بولۇپ، ئەل كېزىپ، ئاخىر تۈركىيىدە ئوقۇغان. ئەمدى ئۇ ۋەتەنىدە ئاقارتىش ئىلىپ بېرىش، ئىنقىلاپقا ئىشتىراك قىلىش ئۈچۈن كېلىۋاتىدۇ. كەمىنىڭىز مەمتىلى ئەپەندى، لەقىمى تەۋپىق، قەشقەر ئاتۇشتىن. مېنىڭ كەچمىش - كەچۈرمىشلىرىمۇ ئەخمەد ئەپەندىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، مەنمۇ شۇنداق مەقسەتتە ۋەتەنگە قايتتىم. قورشاۋدىن بىر كۈن ئاۋۋال يېڭىسارغا كېلىپ چۈشكەنىدۇق، تەقدىرى قىسمەتتە بىزنىڭ قورشاۋدا قېلىشىمىز پۈتۈلگەنمۇ قانداق، بۇ يەردە جەڭلەردىمۇ بولدۇق. دوستلىرىمغا ۋاكالىتەن ئاخىرقى سوئالىڭىزغا جاۋابىم شۇكى، ۋەتەن ھەممىمىزنىڭ، ئىنقىلاپ ھەربىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ بۇرچى، شۇڭا گېزى كەلگەندە ئەلەم تۇتۇشمۇ، قەلەم تۇتۇشمۇ بىزنىڭ كۆزلىگەن مەقسىدىمىزگە ئۇيغۇن.

— ئولتۇرۇڭلار، بۇرادەرلەر، نىمىشقا تۇرىمىز، ئولتۇرۇپ سۆزلىشەيلى، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى كۆلۈمسىرەپ. ئۇ مېھمانلارغا ئەمدىلا ئىشەنچ قىلغانىدەك ئۆزىنى تونۇشتۇردى، ئاندىن كاتىبى ئابدۇللا داموللىنى تونۇشتۇردى. ھەممەيلە بەھۇزۇر ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن، — تۈركىيىدىن كېلىۋاتقان بولساڭلار قەشقەردىكى يۈسۈپ زىيا، مەجىددىن[1] ئەپەندىلەرنى

[1] مەجىددىن دەلىل 1902-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان، كېيىن ئۇزۇن يىل تۈركىيىدە تۇرۇپ سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان. «تۈرك ياشلار بىرلىكى»نى قۇرغان ۋە رەھبەرلىك قىلغان. 1938-يىلى تۈركىيەگە قايتقان. 1943-يىلى كېسەل بىلەن ئۆلگەن، 1980-يىللاردا ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن بۇ دوختۇر ھەققىدە پەقەت قېرىلارنىڭ ئەسلىمىسىگىلا تايىنىلغان. شۇڭا تۇنجى نەشرىدە ئىككى خاتالىق ساقلانغان: ئۇنىڭ يېشى ۋە يۇرتى خاتا بولۇپ قالغان.— ئا.

تۇنۇيدىكەنسىلەر- دە، ئۇلارمۇ تۇركىيىدىن كەلگەنلەرىكەن، ــ ئۇ تەۋپىقنىڭ ئاللىقانداق بىر يەرلىرىنى ئاكىسى مەخسۇد مۇھىتىغا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشۇتۇپ يۈرىكى دۈپۈلدەپ كەتتى. «ئۇلارنىڭ سۆزلىرى نەقەدەر ئوخشايدۇ - ھە؟» دەپ ئويلىدى ئۇ.

ــ شۇنداق، ئۇ ئەپەندىلەر بىلەن ئوبدان بىلىشىمىز، ئۇلار ئىلگىرىرەك كېلىشكەن. دېمەك، ئۇلار ساق - سالامەت ئىكەن - دە؟

ــ بۇ يەردە ۋەزىيەت شۇنداقلا بولسا قانداق قىلىسىلەر؟ جەڭگە قاتنىشىۋېرەمسىلەر؟

ــ بىز شۇبھىسىز ئىنقىلاپنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قالدۇق. ئەمما سىزگە بەزى پىكىر- تەكلىپلەرنىمۇ بەرمەكچىمىز.

ــ خوش؟ مەنمۇ سىلەرنىڭ كۆرۈشۈشىنى تەلەپ قىلغىنىڭلارغا قاراپ شۇنداق ئويلىغاندىم، ئەمسە ئويلىغانلىرىڭلارنى قالدۇرماي ئېيتىپ بېقىڭلار.

مەمتىلى ئەپەندى يوشۇرۇن ھالدا سېپىلدىن چىقىپ، تۇڭگانلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈش ھەققىدىكى چارىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ بولىدىغان مەسىلىھەتكەن، سىناپ باقساق بولىدۇ. قارىغاندا سىزلەرنىڭ ھەربىي بىلىمىڭىزنىمۇ خەۋىرىڭلار بارىكەن - دە؟

ــ ياق، بىز بۇ ئىشقا ساۋاتسىز، بىراق، قوشۇنىڭىزدا ھەربىي ئىقتىدارى بار ئادەملەرنى ئۇچراتتۇق، ئەگەر ئۇلار مۇۋاپىق ئىشقا قويۇلۇپ، رولىنى جارى قىلدۇرسا ئىنقىلاپ ئۈچۈن بەكمۇ پايدىلىق بولاتتى. ئەپسۇسكى، قوشۇن ئىچىدە مەسىلە ئېغىردەك قىلىدۇ، ــ تەۋپىق سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە توختاجىنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالدى. توختاجى ئۇنىڭغا بولدى قىل دېگەندەك ئىشارە قىلاتتى.

ــ بىزنىڭ قوشۇندىكى كىمنىڭ ئويلىغان چارىسىكەن بۇ؟

ــ ئابدۇنىياز، دېگەن ئەسكەر باشلىقى. ئۇ ئۆزىنى يۈز بېشى دېدىغۇ دەيمەن.

ــ ئابدۇنىياز؟ ــ مەھمۇد مۇھىتى شۇنداق بىر سوئال قويۇپ سەل تۇرىۋالغاندىن كېيىن ئىلياسنى چاقىرىدى، ــ ئابدىنىيازنى دەرھال بۇ

يەرگە هازىر قىل!

ــ خوپ! ئۇ غوپۇر تەنجاڭنىڭ قولىدا، هازىرلا باشلاپ كېلەي.

ئىلياس چىقىپ كەتتى.

ئابدىنىياز چاپسانلا چاقىرتىپ كېلىنىدى. ئۇ ئۆزىنى دادىل تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ تەكلىپىنى كونكېرىت ئوتتۇرىغا قويىدى. مەھمۇد مۇھىتى ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى يېقىن ئارىدا سىناپ كۆرۈشكە ۋەدە قىلدى.

ــ قوشۇنىمىزدا يەنە قانداق مەسىلە ئېغىركەن؟ ــ سورىدى سىجاڭ.

ــ ھەربىي ئىنتىزام ياخشى ئەمەس، ھەربىي ئىنتىزامنىڭ ياخشى بولماسلىقى جەڭگىۋارلىقنىڭ سۇسلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. جەڭگىۋارلىق بولمىسا ئۇرۇشتا ئۇستۇنلۇك قازانغىلى بولمايدۇ.

ــ يەنىچۇ؟ ــ مەھمۇد مۇھىتى تەۋپىقتىن كۆزىنى ئۈزمەي ئولتۇرۇپ، يەنە بىر قېتىم ئاكىسىنى ۋە ئابدۇخالىقنى ئەسلىدى.

ــ يەنە ئەسكەرلەردە ئاڭلىق جەڭ قىلىش روھى كەم، ھەتتا يوق. كوماندىرلاردىمۇ شۇنداق. ئىنقىلاپنىڭ دەسلىۋىدە نېمە ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، بارا- بارا ئۇ نىشان سۇسلۇشۇپ كەتكەندەك، پەقەت باشلىقلىرى ئۈچۈن «هاشار»غا جەڭ قىلىدىغان بولۇپ قېلىشقان. ئەمەلدارلاردا بولسا، شەخسىي مەقسەت ئۈچۈن شۇنچە كۆپ ئادەمنى قۇربانلىق قىلىشتىن يانمايدىغاندەك بىر خىل...

ــ مەسىلەن؟ ــ مەھمۇد مۇھىتى بۇ سۆزلەرنىڭ توغرىلىقىنى ھىس قىلىپ تۇرغاچقا سۆز ئارىلىۋەتكۈسى كەلمەي پەقەت قىسقا سوئاللارنى سوراش بىلەن چەكلەندى.

ــ تەۋپىق ئەپەندى شامەنسۇرنىڭ پۈتىغا ئوق تېگىشى بىلەنلا ئۇنىڭ پۈتكۈل قوشۇنى سەپنى تاشلاپ، ئۇنى كۆتۈرۈپ چېكىنىپ چىققانلىقىنى نەزەردە تۇتىۋاتىدىغۇ، دەيمەن، ــ دېدى ئەخمەد ئەپەندى سۆز قىستۇرۇپ. ئۇ بۇ ئىشقا تەۋپىقتىن كەم كۆڭۈل بۆلمەيتتى. شۇڭا تارتىنىشنى قويۇپ، قاراشلىرىنى سۆزلەشتىن ئۆزىنى تۇتۇپ قالالمىدى، ــ ئۇغۇ سىزنىڭ قوشۇنىڭىز ئەمەس، ئىشقىلىپ شۇنداق ئىشلار

سىلەردىمۇ يوق ئەمەستەك تۇرىدۇ. بىر باشلىقتا ئوق تەككىنى ئۈچۈنلا پۈتۈن قوشۇن سەپنى تاشلاپ كەتسە بۇ قانداق كۆرەش؟ ئەگەر ئۇ ئۆلۈپ كەتسە كۆرەشنى پۈتۈنلەي توختۇتۇپ، قوشۇننى تارقىتىۋېتىش كېرەكمۇ؟

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى تەۋپىق، — شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىلەرنىڭ قوشۇنىڭلاردىمۇ خېلى باردەك قىلىدۇ. قوشۇندا بىرى، ھەربىي تەلىم - تەربىيىنى چىڭ تۇتقۇلۇق، ھەربىي مەشىقنى ھەر ۋاقىت تاشلاپ قويماسلىق كېرەك. ئىككىنچى ھەربىيلەردە ئاڭنى ئويغۇتۇش، ئۇلارغا سىياسىي دەرس بېرىش كېرەك. ئۇلار قارىسىغا ئۇرۇش قىلىدىغان ئەمەس، ئاخىرقى نىشاننى بىلىپ ئۇرۇش قىلىدىغان بولۇشى كېرەك!

مەھمۇد مۇھىتى بۇ سۆھبەتكە بەكمۇ ئېتىۋار بىلەن قارىدى. شۇنداقلا سۆھبەتداشلىرىنى ياقتۇرۇپ قالدى. ئۇ ئەپەندىلەرنىڭ پات- پات كېلىپ، مەسلىھەت بېرىپ تۇرۇشىنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇ مېھمانلارنى ئۇزۇتۇپ قويغاندىن كېيىن ئابلا داموللىغا:

— مېنىڭچە، بۇلار بىزنىڭ قوشۇنغا تازا كېرەكلىك ئادەملەركەن. ئۇلارنى ئەسكەرلەرنىڭ سىياسىي تەلىم- تەربىيە ئىشلىرىغا قويسا بەك ياخشى ئىش بولغۇدەك، — دېدى.

— بولمىسا ئۇلارنى بىللە ئىشلەشكە تەكلىپ قىلايلى، — دېدى ئابدۇللا داموللا نەئىمى.

— كېيىنچە بىر نېمە دەرمىسىز، — دېدى قوماندان ۋە ئابدۇنىيازنىڭ تەكلىپىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن كۆڭلىدە كونكرېت لايىھە ئويلىنىشقا باشلىدى.

4

غەربىي شىمال تەرەپتىن دۈشمەن ئارقىسىغا ئۆتۈش چارىسى سىناپ كۆرۈلدى. شۇ كۈنى زەربىدارلار ئەتىرىتىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلغان تەۋپىق، رازۋېتكىچلار بىلەن بىللە بارماقچى بولغانىدى. بىراق مەھمۇد مۇھىتى ئۇنىڭ بۇ خەتەرلىك ئىشقا قاتنىشىشىغا قوشۇلمىدى. زاپاستىكى

قىسىملارغا سىياسىي دەرس بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئاڭلىغان تەۋپىق ھەمراھلىرىغا:

— ماھمۇد مۇھىتى بىلەن تونۇشقىنىمىز زىيان بولدى، — دېدى، توختاجىنى تېرىكتۈرۈپ، — تونۇشمىغان بولساق جەڭچى دېگەن شەرەپلىك نامىمىز بولاتتى، ئەلەم تۇتاتتۇق. سېپىلدىن چىقىدىغانلار بىلەن بارالمىغان تەقدىردىمۇ سېپىل ئۈستىدە مىلىكە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتۇق. مانا ئەمدى ئەپەندىلىك قىلىدىغان بولدۇق، توختاجى دوستىمىزغۇ بىر ئۇھ دەپ تىنىۋالىدىغان بولدى، جېنى تاتلىق ئادەمكەن ئەمەسمۇ.

مەھمۇد مۇھىتى جاۋابەن سالاپەتلىك قىياپەتتە كۈلۈمسىرەپلا قويدى.

شۇنداق بولسىمۇ تەۋپىق زەربىدارلار ھەققىدە ھەر ۋاقىت سۈرۈشتە قىلىپ تۇردى. بۇ چارە ئوبدانلا ئۈنۈم بەرگەن بولۇپ، ماجەنساڭ قوشۇنلىرى زور تالاپەتكە ئۇچرىتىلدى. بىراق، ئۈرۈمچى تەرەپتىن چېكىنىپ كېلىۋاتقان ماجوڭيىڭنىڭ قىسىملىرى ماجەنساڭ تەرەپنى تولۇقلاپ كۈچلىنىپ كەتكەچكە كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتە تەڭ كېلىشكە بولمىدى. مەھمۇد مۇھىتى بۇ چارىنى بىر نەچچە كۈن ئىلگىرى سىناپ كۆرگەندە ناھايىتى ياخشى ئۈنۈم بېرىدىغانلىقىنى ئويلاپ قالدى.

7- ئاپرېل كۈنى ئەركاشتامدا سوۋېت تەرەپ بىلەن سۆھبەتلىشىپ قايتىقان خوجىنياز ھاجى يېڭىسارغا يېتىپ كەلدى. ئۇ كېلىپلا مەھمۇت مۇھىتى بىلەن مەخپىي مۇزاكىرە ئۆتكۈزدى. مۇزاكىرىدىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ خادىملىرى، خاس قۇرۇقچىلىرىنى ئېلىپ ئالدىن يەكەنگە يۈرۈپ كەتتى. مەھمۇد مۇھىتى بۇ يەردىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئارقىدىن ماڭىدىغان بولدى.

ئۇ ئاۋۋال ئەمىر نۇرمۇھەممەدنى چاقىرتىپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى ئېلىپ يەكەنگە كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئىككىسى ھەربىي ئىشلار ھەققىدە ئۇزاق سۆھبەتلەشتى. ئاندىن ئىلياسنى ئەۋەتىپ مەمتىلى ئەپەندىلەرنى چاقىرىپ كەلدى.

— ئەپەندىلەر، ھاجىمنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مەن ئەسكەرلەرنى ئېلىپ

يەكەنگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرىمەن. ئەمىر نۇرمۇھەممەد يېڭىساردا قالىدۇ. بۇلار بۇ يەرنى ئۇزاق تۇتۇپ تۇرالمايدۇ. ئاڭۋاچۇن[1] مەن سىلەرنى بۇنداق تاشلاپ كېتەلەيمەن، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى ئاللىقانداق ئېچكى ئازاپ بىلەن چىرايى پۈرۈشكەن ھالدا — ئەسلىدە مەن سىلەرنى بىز بىلەن قېلىشقا تەكلىپ قىلىش خىيالىدا بولۇپ يۈرگەنىدىم. شۇنداق قىلسام، سىلەر قوشۇندا بىزگە مەسلىھەتچى، ئەسكەرلەرگە ئۇستاز بولساڭلار پايدىلىق بولاتتى. ئەمدىكى ئەھۋال بۇ نىيىتىمنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلىۋاتىدۇ. قوشۇن بىلەن بولۇدىغان ئىشلارنىڭ قۇيرىقىنى قۇم باستى، ھاجىمنىڭ بۇيرىقىدىن بۇ نەرسە ئاشكارىلاندى. ئاڭۋاچۈن، سىلەرنىڭ تېنچراق مۇھىتقا ئېرىشىپ مەكتەپ ئاچمىقىڭلار دۇرۇستراق تۇرىدۇ. ساۋاتسىز خەق بىلەن قىلغان ئىنقىلاپنىڭ قانچىلىك نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى ئەمەلىيەتتىن كۆردۈم، تويدۇم. ئىنقىلاپ ئۈچۈن بۇ نەرسە تولىمۇ مۇھىم ئىكەن... مەن سىلەرنى بۈگۈن كېچە مۇھاسىرىدىن چىقىرىپ، لومپا، ئاتۇشباغ تەرەپ بىلەن يولغا سېلىپ قويماقچىمەن، تاشمىلىقتا قاسىمبەگنىڭ ھوزۇرىغا كىرىڭلار. مەھمۇت مۇھىتى ئەۋەتكەن كىشلەرمىز دەڭلار، ئۇ سىلەرنىڭ خىزمىتىڭلاردا بولىدۇ. قەشقەرگە تېنچ ـ ئامان يېتىپ بارساڭلار مەجىددىن ئەپەندى، يۈسۈپ زىيا ئەپەندىلەرگە مەندىن سالام ئېيتىپ قويارسىلەر.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر نەرسىلەرنى كوچىلاپ سورىغۇسى بار ئىدىيۇ، بىراق، بۇ چاغدا مەھمۇد مۇھىتىنىڭ قوڭۇر ساقاللىق كەڭ يۈزىدە ھەربىيلەرگە خاس جىددىلىك، سۈرلۈك قىياپەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھەر قانداق سۆھبەت ئۈچۈن ۋاقتى ۋە ھەپىلىسى يوقتەك قىلاتتى.

— ئىلىياس! — مەھمۇد مۇھىتى جىددىي بۇيرۇق قىلدى، — ئابدىنىياز ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن يىگىرمىنى ئېلىپ دەرھال ھازىر بولسۇن،— ئۇ ئىلىياس چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئەپەندىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك قولىنى ئارقىسىغا

[1] شۇڭا، شۇڭلاشقا (تۇرپان شىۋىسى) —ئا.

قىلىپ، بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە تۇرۇۋەردى. بۆلۈمدە سۈرلۈك جىم - جىتلىك ھۆكۈم سۈرەتتى. پەقەت سىرتتا ئەسكەرلەرنىڭ قەدەم تىۋىشلىرى ئاڭلانغاندىلا، — ئەپەندىلەر، بىز دوستلاردىن بولۇپ قالدۇق. بىز داستىخان ئۈستىدە تونۇشقان دوستلارغا ئوخشىمايمىز. جەڭ مەيدانىدا تونۇشتۇق. مۇشۇ دوستلۇقنىڭ يۈز خاتىرىسى ئۈچۈن سىلەردىن سورايدىغىنىم، ھەر قانداق ئىككىلىنىشلەردە بولماي، خەلقنى ئوقۇتۇڭلار. ئامان بولساق كۆرىشەرمىز! — ئۇ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن ئەپەندىلەرنىڭ قوللىرىنى ئاغرىغىدەك سىقتى.

ئەپەندىلەر بولسا ئۇنىڭ قەلبىدە نېمىلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى بىلىش كويىغا چۈشكەندەك زۇۋان سۈرۈشمىدى. پەقەت ئاخىرقى مىنۇتلاردىلا:

— خەير، خوش! خۇدايىمغا ئامانەت!... — دېيىشتى.

ئابدىنىياز ئۇلارنى ھاڭگىتلىق تەرەپ بىلەن ئېلىپ چىقىپ، ئۇزۇتۇپ قويۇش ئۈچۈن لومپا تەرەپكە ئېلىپ كەتتى.

تەۋپىق ئىنقىلاپ تەقدىرى ھەققىدە ئويلاپ، كۆڭلى مەيۈسلىنەتتى. چۈنكى ئۇ مەھمۇد مۇھىتىنىڭ تەلەپپۇزىدىن خوجا نىياز ھاجىمنىڭ يامان خەۋەر بىلەن كەلگەنلىكىنى، قوراللىق كۈرەشنىڭ توختايدىغانلىقىنى، ... ئىنقىلاپنىڭ ئاللا كىملەر تەرىپىدىن شىڭ شىسەيگە سېتىۋېتىلگەنلىكىنى ھىس قىلغانىدى...

تاڭ سەھەرنىڭ نەمخۇش، سوغۇق ھاۋاسى ئادەمنىڭ تېنىنى شۈركەندۈرەتتى. چېچەككە پۈركەنگەن باغلار گىرىمسەن كۆرۈنەتتى. كائىنات «ئانا ئۇيقۇسى» غا چۆككەن بولۇپ، قۇلاقنى ئېتىۋالغاندەك جىملىق ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئابدۇنىياز نىمتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇنلارنى ئالدىن رازۋېتكا قىلىپ مېڭىشقا بۇيرۇپ، ئارقىدىن ئۆزى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئەپەندىلەرنى ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. مەمتىلى ئەپەندى ئاللقانداق قىممەتلىك نەرسىنى تاشلاپ كېلىۋاتقاندەك كۆڭلى قىيمىغان ھالدا يېڭىسار بازىرى تەرەپكە ئۆرۈلۈپ قاراپ قوياتتى. ئۇلار ئارىلىقتىكى سايدىن شەپىسىز ھەركەتلەر بىلەن

ئۆتـۈپ لومپىغـا يېقىنلاشـقاندا ئالدىـدىكى چـارلىغۇچىلاردىن «دىقـقەت» سـىگنالى كەلـدى. ئابدۇنىياز ئەسـكەرلەرنى دەرھـال مۆكۈنـۈپ كۈزۈتۈشـكە بۇيرىدى ھەم بىردەم تىڭشاپ تۇرغاندىن كېيىن:

— پاپىلاپ[1] مىڭىڭلار! — دېدى.

ھەممىنىــڭ كــۆڭلىنى ۋەھــمە ئەســىر قىلىۋالــدى. ئــۇلار لومپــا تەۋەلىكىــدىكى بىــر باغنىــڭ ئارقىســىدا گۇمــانلىق بىــر نەچچەيلەننــى قورشىۋېلىشتى. نىمتۇللا ئابدۇنىيازغا دوكلات قىلىپ:

— ئـۇلار قوراللىـق ئـادەملەر، بۇنىڭـدا شـەك يـوق. ئەمـما كىملىكىنـى خۇدا ئۆزى بىلىدۇ، — دېدى.

قورشاۋدىكىلەرگە خىتاپ قىلىندى:

— قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولۇڭلار!

— ئاناڭنى! ... «تازغا تاڭاتقـان نەدە بـار» دېگەنـدەك، تەلـيىمىـز تـازىمۇ كــاژ كەلــدىغۇ... يەنە قولغــا چۈشــۈپتۇق!... — قارشــى تەرەپتىكىلەرنىــڭ سۆزلىرى كېچە جىمىلىقىدا ئۈزۈك- ئۈزۈك ئاڭلاندى.

— ھـوي، ئـۇلار تۇڭگـانلار ئەمەس ئوخشـايدۇ، شامەنسـۇرنىڭ ئـادەملىرى، يـا بولمىسـا خوجانىيـاز ھاجىنىــڭ ئـادەملىرى... — گۇمـانلىق كـۆلەڭگىلەر تەرەپتىن پىچىرلاش ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— ياق، تۇڭگانلار! بىـز خەقنـى ئالـدىغا سېلىـپ كەلـگەن بولسـا نېمە دېگۈلـۈك؟ قـاراپ تـۇرۇپ دامىغـا چۈشـكىچە ئېتىشـىپ ئـۆلەيلى، ھەقچـان تەسلىم بولساقمۇ بىزنى ئاتىدۇ...

— ھوي! بىز خوجانىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى!

— مامۇت سىجاڭنىڭ! تېزرەك بۇ تەرەپكە كېلىڭلار!

— بىزنى ئىشەندۈرىدىغان دەلىلىڭلار بارمۇ؟ بولمىسا ئېتىشىمىز!

— بـۇ لومـۇدىلار بىـلەن ۋاقــت ئۆتكـۈزۈپ تۇرغانـدا تۇڭگـانلار ھـازىرلا يېتىپ كېلىدۇ، ئاتايلى، — دېدى مەڭلىكاخۇن.

— توختــاڭلار، — دېــدى تەۋپىــق ســۆزگە ئارىلىشــىپ، — ئــوق

---

[1] پاپىلماق — ئۆمىلىمەك (تۇرپان شىۋىسى) — ئا.

چىقىرىپ جىملىقنى بۇزۇش تېخىمۇ پايدىسىز. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلۇقى ئېنىق تۇرسا ئۆز مىللىتىمىزنى قىرىمىزمۇ؟ مەن ئۇلارنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇلارنى ئىشەندۈرۈپ ئېلىپ كېلەي، ــ شۇنداق دەپ ئۇ بەخرامان ھالدا تام تۈۋىدىكى قېرىمدا قورال بەتلەپ ياتقانلار تەرەپكە قاراپ كەتتى.

ــ توختا! ئاتىمەن! ــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇياقتىكىلەر.

ــ ئەپەندىم، قايتىپ كېلىڭ، داۋۇ[1] تەلۋىلەر ئېتىپ سالمىسۇن! سىجاڭ مېنىڭ بېشىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلىدۇ!

ــ مەندە سىلەرنى ئىشەندۈرىدىغان دەلىل بار. ئوق چىقىرىشپ نېمە قىلىمىز؟ ئۇلارمۇ ئوق چىقارمايدۇ.ــ تەۋپىق شۇنداق دېدى كېتىۋېتىپ،

ــ بىز ھەممىمىز بىر مىللەت تۇرۇپ، كىم ئۈچۈن بىر ـ بىرىمىزنى ئاتىمىز؟ بۇنچىلىك ئىشنى ئويلىغۇدەك ئەقلىڭلار باردۇر؟ ــ ئۇ كېتىۋېتىپ شۇنداق دەيتى. ئارىلىقمۇ ئانچە يىراق بولمىغاچقا ئىككى تەرەپتىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ــ سىلەر بىزنى تۇڭگانلارغا تۇتۇپ بېرىسىلەر، ...

ــ ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇلار تۇڭگان قوشۇندىن قاچقانلاركەن، ــ ئابدىنىياز شۇنداق پەرەز قىلدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارغا يېقىن بېرىپ:

ــ مانا مېنىڭ جېنىم بىزنىڭ دۈشمەن ئەمەسلىكىمىزنىڭ دەلىلى، ئەمدى قوراللىڭلارنى ماڭا بەتلەپ، ئارقامدىن مېڭىڭلار ئەگەر بىزنىڭ تەرەپتە تۇڭگانلار بولسا يېقىن بارغاندا قاراپ بېقىپ، ئاندىن مېنى ئېۋەتسەڭلار بولۇدۇ، ــ دېدى.

بۇ گەپ بىلەن قاچاقلار ئىككىلىنىپ قالدى. تەۋپىق ئۆزلىرىنىڭ سەممىيىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۇلارنى شۇنداق قىلىشقا ئۈندىدى. ئۇلار تەۋپىقنىڭ ئارقىسىدىن بۇ تەرەپكە كېلىشتى. يېقىن كەلگەندە توختاپ ئەھۋالنى كۆزەتتى. سەل ئىشەنچ ھاسىل قىلىپ تېخىمۇ يېقىن كەلدى.

---

[1] داۋۇ ــ ئاۋۇ (تۇرپان شېۋىسى) ــ ئا.

— بىز ماجەنساڭنىڭ قولىدىن قاچتۇق قوراللىرىمىزنى ئېلىۋېلىپ، بىزگە ئۆيلىرىمىزگە كېتىش ئۈچۈن ئىجازەت بەرسەڭلار بولىدى، — دېيىشتى ئۇلار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەمدىلا 17 ـ 18 ياشلارغا كىرگەن بىر يىگىتمۇ باردى. تۈڭگانلار ئۇنى مەجبۇريي ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان بولسا كېرەك، مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپ قالدى.

نىمتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇن ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى يىغىۋالماقچى بولغانىدى، تەۋپىق ئۇلارنى توستى.

— بۇلار يەنە نى ـ نى پالاكەتلەرگە يولۇقۇشى مۇمكىن، قوراللىرى ئۆزىدە قالسۇن، قورال دېگەن ئىشەنچلىك ھەمراھ — دېدى ئۇ، ئاندىن بىر ئاز خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن قاچاقلارغا قاراپ، — مېنىڭ ئىسمىم مەمتىلى، قەشقەر ئاتۇشتىن، ... — ئۇ ئۆزىنى تونۇشتۇردى، — تونۇشۇپ قويايلى، بۇ تار دۇنيادا بىر كۈنى يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز، — ئاندىن قاچاقلارنىڭ ئىسمىنى سورىدى، ھېلىقى بالا چىراي يىگىتكە قىزىقىپ ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئالاھىدە سورىدى.

— ئېتىم رېھىم، ئارالدىن، مۇشۇ يەرگە يېقىن، مېنى تېخى ئىككى ئاينىڭ ئالدىدا تۇتۇۋالغان، — دېدى يىگىت.

— يۇرتىڭىز بۇ يەرگە يېقىن بولسا ئۆيگە بارماڭ، ئۇ يەرلەردە تېخى تۈڭگانلار بولۇشى كېرەك، ئەڭ ياخشىسى قەشقەرگە كېتىپ بىر زامان شۇ يەردە پاناھلىنىپ تۇرۇڭ، — دېدى تەۋپىق ئەنسىرەپ.

— قەشقەردە ھېچكىمىم يوق، شە دېگەندە تېنەپ قالسا يامان، — دېدى رېھىم.

— مانا بۇ ئاكىڭىز چوڭ باي، قىزىلدۆۋىلىك، ئىسمى توختاجى، ئۇنى ئىزدەڭ، بولمىسا قەشقەر نوۋېشىغا بارسىڭىز ئۇ يەردە يۇسۇپ دېگەن بۇرادىرىمىز بار، ئۇنى تاپسىڭىزمۇ بولىدۇ، ئۇ مۇئەللىم، سىز تېخى بالىكەنسىز، بەلكىم ئوقۇپ قالارسىز.

بۇ گەپ بىلەن گومىندىن پۈتۈنلەي خالاس بولغان قاچاقلار چىن كۆڭلىدىن:

— بولدى بىزگە بۇ كۆسەيلەرنىڭ كېرىكى يوق، زېرىكتۇق، زادى! ...

— دېيىشتى.

— خاتا دەۋاتىسىز، ئىنىم، بىزنىڭ جىمى بەختسىزلىكىمىز قولىمىزدا مۇشۇ «كۆسەي»لەرنىڭ بولماي كەلگەنلىكىدە. ئۇنىڭ خەتىرى — سىز ئۇنىڭ ئالدىغا روبىرو بولۇپ قالسىڭىز بولۇدۇ. ئۆزىڭىزنىڭ قولىدىكى قورالدىن سىزگە زىيان يەتمەيدۇ. ئۇ خاتىرجەملىك ۋە بەخت كەلتۈرگۈچى. ھەدىستىمۇ «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسىدا» دېيىلگەن. دېمەك، مۇشۇ كۆسەي دېگىنىڭىز ئەنە شۇ قىلىچ. ئۇ قولىمىزدا بولسا جەننەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە ۋاستە بولۇدۇ. ئالغاچ كېتىڭلار. بىر يەرگە يوشۇرۇپ قويساڭلار ئاخىرى بىر كۈنى ئەسقاتىدىغان ۋاقتى كېلىدۇ.

تەۋپىق رېھىمگە ئېچىنىش، ئىچ ئاغرىتىش ھىسسىياتىدا بېقىپ، ئۇنىڭ قورالنى تاشلىماي بىر يەرگە يوشۇرۇپ قويۇشىنى تاپىلىدى ۋە قەشقەرگە بېرىشنى يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتتى.

— سىلەرگە ئىجازەت! — دېدى ئابدىنىياز، — يولۇڭلارغا مېڭىڭلار.

قاچاقلار تاڭ سۈبھىسىنىڭ گىرىمسەن يورۇقىدا يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن بۇلارمۇ يولىنى داۋام قىلدى، ئابدىنىيازلار مېھمانلارنى لومپىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتتى.

تۆرتىنچى باب

لومپىدىن چىققاندىن كېيىن يەنە كەڭ دائىرىلىق سايلىق باشلىناتتى. غىلاڭ تاشلىق سايلىقنىڭ غەربى جەنۇپ تەرىپىدىن شەرقى شىمال تەرەپكە قاراپ ئىككى ـ ئۈچ تاشلىقچە تاغ سۈيى سايىنى كېسىپ ئېقىپ تۇراتتى. سايلىقنىڭ ئەتراپىنى يېزىلار يىراقتىن ئوراپ ئالغان، غەربى جەنۇپ ۋە جەنۇپ تەرەپتە پەس تاغلار گىرىمسەن كۆرۈنەتتى تاڭ سەھەرنىڭ تۇمانىدا ئۇ خۇددى دەرپەردە ئارقىسىدا تۇرغاندەك بىلىنەتتى.

ساي غەرپ تەرەپتە كىچىككىنە يېشىل بەلۋاغ بىلەن ئۈزۈلۈپ، ئارقىدىن يەنە ساي باشلىناتتى. بۇ كىچىككىنە يېشىل بەلۋاغ تۈن دەپ ئاتىلاتتى. تۈندىن كېيىنكى سايمۇ شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرى يىراقتىن يېشىل سىزىق بىلەن؛ جەنۇپ ۋە غەربى جەنۇپ تەرەپلىرى سۇس كۆك رەڭدىكى تاغلار بىلەن ئورالغانىدى. بۇ ساي بولسا غەرپ تەرەپتە يەنە يېشىل بەلۋاغ بىلەن ئۈزۈلەتتى. بۇ يەرنى موغۇل دەپ ئاتىشاتتى.

موغۇلدىن چىققاندىن كېيىن يول غەربكە قاراپ 30°لۇق يانتۇلۇق بىلەن داۋاملىق يوقۇرى ئۆرلەپ، ئۇپۇق سىزىقىدا غايىپ بولاتتى. يولنىڭ سول تەرىپىدە خۇددى گۈزەل سۈرەتلەرنىڭ ئارقا مەنزىرىسىدەك غۇۋا تاغلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوڭ تەرەپ چېكى يوقتەك بىلىنىدىغان يانتۇ سايلىق، يول بولسا مانا شۇ بۈلۈتنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغاندەك قارا سايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاقۇش لېنتىدەك سوزۇلۇپ ياتاتتى. بىراق بۇ نەپىس لېنتا ئەمەس، كىشىلەر ئاياقلىرى بىلەن پەيدا قىلغان، توپا ئۆرلەپ تۇرغان ئاياق يولى ئىدى.

يولۇچىلار موغۇلدىن ئۆتكەندىن كېيىن شەرق ئۇپۇقى قىزىرىپ قوياش كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، غەرپ تەرەپ ئاسمىنىنىڭ يىراق بىر

يېرىدە لەيلەپ يۈرگەن بىر پارچە ئاق بۇلۇت قوياشنىڭ دەسلەپكى نۇرلىرىدا شەلپەر ئاسقاندەك نۇرلۇنۇپ كەتتى. بۇ 1934- يىل 8- ئاپرېلنىڭ سەھەرى ئىدى.

— بۇ قېتىمقى سەپىرىم ھەقىقەتەنمۇ پالاكەتلىك بولدى، — دەپ غۇدۇڭشىدى توختاجى تەقدىردىن ئاغرىنغان ھالدا. ئۇ ھېرىپ قالغانىدى.

— خۇداغا شۈكرى دېيىشىڭىز كېرەكمىدى، خەير...، سىز قانداق ئويلايسىز، ئەخمەد ئەپەندى؟ — سورىدى تەۋپىق ئەمەك ئۇچۇن گەپنى ئۇزارتىشنى كۆزلەپ.

— ھەر ھالدا ئانچە خاپا ئەمەسمەن.

— مەن ئەكسىچە ئىنتايىن خوشالمەن. چۈنكى بۇ يەردە ئىنقىلاپنىڭ مۇھىم بىر يولباشچىسى بىلەن دوستلۇشۇپ قالدۇق. بۇ تەقدىردىن يەنە نېمە ئۈچۈن ئاغرىنغۇدەكمىز؟

— ئەگەر قەشقەرگە بارغىچە مۇشۇنداقلا ماڭىدىغان ئىش بولسا سىلىنىڭ خوشاللىقلىرى تۇتۇندەك غايىپ بولۇپ كېتەرمىكىن.

— نېمىشكە بۇنداقلا ماڭاتتۇق؟ ئەمدى ھەر ھالدا تېنچ مۇھىتقا ئېرىشتۇق. ئالدىمىزدىكى يېزىدىن ھارۋا كىرا قىلىمىز، كىراغا ھارۋا تېپىلمىسا بىر- ئىككى يىگىتنى ياللاپ ئالىمىز. تاشمىلىققا بارغاندىغۇ ھارۋا تېپىلار؟

— ھارۋا بولمىسا ئۇلاق تېپىلسىمۇ بولاتتى.

— ئۈمىدۋار بولۇڭ، ئەپەندى.

يۇقىرى ئۆرلەپ كېتىۋاتقان ساي يولىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تۈگىگەندە 30° گرادۇسلۇق يانتۇلۇق بىر ئاز تۈزلىنىپ 20°گرادۇسلۇق يانتۇلۇققا ئايلاندى. بۇ يەردىن ئەمدى ئاتۇشباغ يېزىسىنىڭ دەرەخلىرىنى كۆرگىلى بولاتتى.

ئاتۇشباغ كۆسەن دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىغا جايلاشقان، تەخمىنەن ئەللىك تۈتۈنلۈك يېزا بولۇپ، بۇ يەردىن ھارۋا تېپىلمىدى. بەكمۇ كەمبىغەل ۋە ئىپتىدائىي تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بۇ يېزىدىن ئاتمۇ تېپىلمىدى. ھەر ھالدا يامان ئەمەس ئېشەكلەردىن تېپىپ مىنىشكە

مۇۋەپپەق بولۇشتى. بىراق، ئۇلاق ئىگىلىرى ئۇلارنى تاشمىلىققا ئاپىرىپ قويۇشقىلا رازى بولدى. مېھمانلار ئاتۇشباغدا چۈشلۈك ئازراق بىر نېمە يەۋالغاندىن كېيىنلا يولغا راۋان بولۇشتى.

ئۇلار ئاتۇشباغنىڭ غەربىي جەنۇپ تەرىپى — ئالتۇنلۇق مەھەللىسىنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كۆسەن دەريا قېشىغا چۈشۈشكە باشلىدى. دەريا بويلىرىدىكى سايازلاردا ئۇششاق ئاچ قىزىل مېۋىلەيدىغان چاتقاللار باراقسان ئۆسۈپ كەتكەندى. شاخلاردا ئۆتكەن يىلدىن قالغان مېۋىلەرمۇ باردى. دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە گۈلباغ يېزىسىنىڭ دەرەخلىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دەريا قىنى تولىمۇ كەڭ بولۇپ، ئازغىنە سۇ بۇ كەڭ ساي ئىچىدە يېيىلىپ ۋە تارماقلارغا بۆلۈنۈپ ئاقاتتى. دەريانىڭ ئاخىرى شەرقىي شىمال ئۇپۇقىدا غايىپ بولاتتى.

يولۇچىلار تارماقلاردىن كېچىپ ئۆتۈپ، قارشى قىرغاقتىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان گۈلباغقا يېتىپ كېلىشتى. گۈلباغ يېزىسىنىڭ يېرى قۇمساز، سۈيى مول بولغاچقا ئورمان ياخشى ئاينىيتى. گۈلباغ ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى يەلگەن يېزىلىرىدا تۇغراق كۆپ ئۆسەتتى. دەريا سۈيى تاشقان چاغلاردا ھەر دائىم نۇرغۇن مىقداردا قۇم ئېقىتىپ كېلىپ بۇ يەرلەرنى قۇم بېسىپ تۇرىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. يولۇچىلار ئىشەكلىك بولغاچقا ئانچە ھارغىنلىق ھېس قىلمىدى. ئەكسىچە چۈشتىن ئاۋالقى ھارغىنلىقى بىر ئاز تارقىغاندەك بولۇپ قېلىشتى. ئۇلاق ئىگىلىرىنى يول بويى پاراڭغا سېلىپ ماڭغاچقا زېرىكىشمۇ ھېس قىلمىدى.

ئۇلار كەچقۇرۇن تاشمىلىققا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئۇلار قاسىمبەگنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى. تەۋپىق بۇ يەردىمۇ ئۆزىنىڭ ئاجايىپ سېھرى بىلەن خۇددى ماگنىتتەك جەلپ قىلىپ، بىرمۇنچە دوست تېپىۋالدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەتىسىلا كەتمەكچى بولۇشى ساھىپخانلارنى تولىمۇ مەيۈسلەندۈردى.

مېھمانلارغا گەز دەرياسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغان بولغاچقا ھارۋا ياللاشقا قولايسىزدى. شۇڭا قاسىمبەگ ئۇلارغا ئات تېپىپ بەردى. ئۇلار ئوپالغىچە ئاتلىق بېرىشى كېرەكدى.

ئۇلار سەھەردىلا ئاتلىق يولغا چىقتى. بۇ يەردە گەز دەرياسى تەرەپتىن سالقىن ئۇرۇلۇپ، دىماققا نەم هاۋانىڭ ئۆزگىچە خاس پۇرىقى ۋە ئالىلىقاندىق كۆكاتلارنىڭ پۇرىقى بىلىنەتتى. ئۇلار 30- 40 مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى قاشقا چىققاندىن كېيىن دەريا تەرەپتىن تېخىمۇ كۈچلۈك نەملىك بىلىندى.

گەز دەرياسىنىڭ قېنى بۇ يەردە مىڭ مېتىردىن ئارتۇقراق كېلەتتى. بۆلۈنۈپ- بۆلۈنۈپ، ئاشۇ كەڭلىك ئىچىدە ئەركە بالىدەك قىيغىتىپ ئاقاتتى.

گەزنىڭ سۈيى بىر قەدەر مول بولغاچقا ھەربىر تارامىلىرىمۇ كىشىنى ئەيمىندۈرگىدەك ھەيۋەت بىلەن ئاقاتتى. دەريا قىنىنىڭ سۇسىز يەرلىرىدە ياۋا چاتقال، زىرق، ژۇلغۇن قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ، باراقسان ئۆسكەن، دەريانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر يېشىل نۇقتا كۆزگە تاشلىناتتى. بۇ ئارال كەنت ئىدى. بۇ يەردىن غەربى قىرغاقتىكى چامئېرىق كەنتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تۆۋەن ئېقىم تەرەپتە بىر كىچىك تاغ دەريا قىنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا چوقچىيىپ تۇراتتى.

ئۇلار ھەيۋەتلىك، شوخ ۋە تارام- تارام تاغ سۈيىنى بىر-بىرلەپ كېچىپ ئۆتۈپ چامېرىققا چىقىشتى. ئۇ يەردىن جۇلۇقباشقا قاراپ ئاتلىنىشتى. بۇ ئارىنى ئىدىرلىق ساي ئۈزۈپ تۇراتتى. ساي يولىنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن بىر تۆپىلىكنىڭ يانباغرىغا جايلاشقان قىرغىز يېزىسى جۇلۇقباشىنى ئارقىغا تاشلاپ دۆلەتبۇلىقىغا[1] كېلىشتى. بۇ يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن سازلىق بولۇپ، ئۇپاللىق سۇلايمان قازىھاجىمغا قارايتتى. بۇيەرنى ئۇنىڭ قىرغىز ئوتاقچىسى مۇساق باشقۇراتتى.

يولۇچىلار بۇ يەردە ئاتلارنى دەم ئالدۇرۇپ، ئۆزلىرى ئۇسسۇلۇق ئىچىپ مېڭىش ئۈچۈن توختاشتى. سۇلايمان قازى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ يەردە ئىكەن. ئۇ توختاجى بىلەن ھەم ئۇنىڭ

[1] دۆلەت بۇلىقى ــ هازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستلىق نەسىللىك قوي فېرمىسى جايلاشقان بىناملىقنىڭ ئەسلى نامى «دۆلەتبۇلىقى» ئىدى ــ ئا.

ئاتىسى بىلەن يېقىن تونۇشلاردىن بولغاچقا مېھمانلارغا ئۆزىنىڭ مېھماندۇستلۇقىنى كۆرسەتتى.

مۇشۇ قىسقىغىنە پۇرسەتتە مەمتىلى تەۋپىقنىڭ چىقىشقاق مىجەزى بۇ مۆتىۋەر ئادەمنى ئۆزىگە رام قىلىپلا ئالدى. ئۇ ھەتتا مېھمانلار كېتىش ئۈچۈن قوزغالغاندا قىيالماسلىق بىلەن:

— ئەگەر ئالدىراش بولمىسام سىلەرنى قەشقەرگىچە ئۇزۇتۇپ باراتتىم، — دەپ ئۆكۈنۈپ قالدى.

ئۇلار مېھماندۇست ساھىپخان بىلەن خوشلۇشۇپ ئوپالنىڭ تېرەك، شوتا، دۆڭئۆستەڭ، قۇمباغ كەنتلىرىنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئوپال بازىرىغا كەلدى. بۇ يەردە ئاتلارنى ئىگىسىگە بېرىۋەتكەندىن كېيىن ھارۋا ياللاپ دەرھال سەپىرىنى داۋام قىلىشتى.

ھارۋىغا جايلىشىۋالغاندىن كېيىن ئۇلار ئۆزلىرىنى خېلى يېنىك ھېس قىلىشتى. كەيپى كۆتۈرۈلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن مەمتىلى ئەپەندى ھارۋىكەشنى پاراڭغا سېلىشقا باشلىدى. بۇنىڭسىز زېرىكىپمۇ قېلىشاتتى. ھارۋىكەش ئەسكەر بولۇپ بىر نەچچە قېتىم جەڭلەرگە ئىشتىراك قىلغان يىگىت بولۇپ چىقتى. ئۇ ئۆزى قاتناشقان جەڭلەر ھەققىدە تولىمۇ جانلىق، تەسىرلىك سۆزلەپ بەردى. ئارقىدىن قەشقەردە يۈز بەرگەن «فېۋرال پاجىئەسى»[①] ۋە شۇ ئايدا تۇڭگانلار بىلەن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ھىمىتنىڭ سېپىدا بولغان قانلىق جەڭ ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ پاجىئەلىك ھالاكىتى ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىنى ھېكايە قىلىپ ماڭدى.

— بۇ تۇڭگان دېگەن بەك رەھىمسىز خەقكەن، بىز خەقنى چامغۇرنىڭ كۆكىنى يۇلغاندەكلا، كاللىسىنى ئېلىپ تاشلاۋېرىدىكەن، خۇدايا! ئىگىسى يوق جاھانمىدۇ بۇ؟ پاشىچىلىكمۇ قەدرىمىز يوق

[①] «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى — 12» دا بۇ پاجىئەنى 6- فېۋرال شەمبە يۈز بەرگەن دەپ يازغان، بۇنىڭدا خاتالىق باردەك قىلىدۇ. شۇ يىللىق كالېنداردىن قارىغاندا 6-فېۋرال شەنبە ئەمەس، سەيسەنبە ئىكەن. ئەگەر شەنبە ئىكەنلىكى ئېنىق بولسا، ئۇ ھالدا بۇ 6- فېۋرال ئەمەس، 3- ياكى 10- فېۋرال بولۇشى كېرەك، — ئا.

خەقكەنمىز...

— ئۆز مىللىتىڭىز ھەققىدە نېمىشكە بۇنداق يامان گەپلەرنى قىلىسىز، ئىنىم؟ — دېدى تەۋپىق جىددىيلىك بىلەن ئۇنىڭ ئاۋازىدا نارازىلىقمۇ، چېكىپ بېقىشمۇ باردى، — سىز بۇ مىللەتنىڭ «پاشىچىلىكمۇ قەدرى يوق» ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشۈنۈپسىز، بۇ ياخشى ئەھۋال، لېكىن بۇ چۈشۈنۈش ئۆز- ئۆزۈمىزنى مەسخىرە قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، مىللەتنى «ئالتۇندەك قەدرى بار» قىلىش ئۈچۈن بولسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى.

ھارۋىكەش بۇ سۆزلەرنىڭ ۋەزنىنى دەڭسەپ كۆرۈش ئۈچۈن ئويلاشقا باشلىدى. مەمتىلى ئەپەندى يەنە ئۇنىڭغا نادانلىق ئاپىتى ھەققىدە، ھۆرلۈكنىڭ بىردىن - بىر يولى خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئىلىمگە يۈرۈش قىلىش ئىكەنلىكى ھەققىدە ئاددىي قىلىپ سۆزلەپ ماڭدى.

تەۋپىقنىڭ شۇنچە ئەستايىدىللىقىدىن كۈلگىسى كەلگەن توختاجى ئۇنى بېقىنلاپ:

— ئەپەندى، قىزىق- قىزىق لەتىپە ئېيتىپ ماڭساقچۇ، بەربىر ئۇ بۇلارنى چۈشەنمەيدۇ، — دېدى.

— مەن ئۇنداق بولۇشىغا ئىشەنمەيمەن، ھەر ھالدا بىر ئادەم بالىسى ياخشى گەپ دېگەننى روھى بىلەنمۇ بىر ئاز سېزىدۇ. ھېچ بولمىسا ئازراق مەنپەئەتى بولۇدۇ.

بىر خىلدا سوزۇلۇپ ياتقان يولدىن زېرىككەن توختاجى يەنە:

— ئەگەر شۇ تاپ بۇ يولنى پايىزدا ماڭغان بولساق، سىلى تەمبۇر چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ماڭسىلىرى، بىلىنمەيلا يول تۈگەپ قالاتتى، — دېدى.

— نېمە، سىز پەقەت مەمتىلى ناخشا ئوقۇيدۇ دەپ ئويلامسىز؟ — دېدى تەۋپىق كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، چېقىشىش تەلەپپۇزىدا، — خەلق ناخشىلىرىدىن بىر نەچچىنى ئاڭلىساق نېمىسى يامان؟ مانا بۇ ئىنىمىز بىزگە بىر نەچچە يىلدىن بېرى ئاڭلىيالمىغان ناخشىلارنى ئوقۇپ بېرىدۇ، — دېدى.

ئۇلار ھارۋىكەشنىڭ تۈزۈت قىلغىنىغا قويماي ئۇنى ناخشا ئوقۇپ بېرىشكە ئۈندىدى. يىگىت ئاخىر:

— قاملاشتۇرۇرالمىسام زاڭلىق قىلىشمايلا، — دەپ گېلىنى قىرىپ، سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن بىردىنلا جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن ناخشا باشلىدى.

ھارۋىكەش يىگىتنىڭ ناخشىسى سۈكۈتكە چۆمگەن دالىدا يىراقلارغىچە دولقۇن تارتىپ كەتتى. ناخشىنىڭ ئاھاڭىدا ئۆزگىچە بىر خىل كۈچ يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. ناخشىنىڭ مۇڭى ھەربىر ئادەمنى خىيال سەھراسىغا باشلاپ كېتەتتى.

شۇ تاپ مەمتىلى ئەپەندى ناخشىنىڭ مۇڭىدىن ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى ۋاراقلىغاندەك بولدى: يۇرتىدىن ئايرىلىپ «تاغ ئارقىسى»غا كەتكىنى، يېڭى مەدەنىيەت بىخلىرى بىلەن تونۇشقىنى، سەرۋەرگە ئۆيلەنگىنى،... «ئىسيانچى» دەپ قارىلىپ تەقىپ قىلىنغىنى ۋە ئىلاجىسىزلىقتىن سوۋېتكە كېتىپ شەمەيدە تۇرۇپ قالغىنى،... ئوغلى ئابدۇسەمەتنىڭ تۇغۇلۇشى،... «ھەي ي، ئۇلار ھازىر قانداقراق تۇرۇۋاتىدىكىن!؟...» ئوقۇش ئارزۇسى بىلەن تۈركىيەگە كەتكىنى، دەسلەپكى سەرسان- سەرگەردانلىقتا ئۆتكەن ھايات، ... دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇش، ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش، تىرىشىپ سىرتتىن ئۆگىنىش،... گۈزەل ئەدىبە، ئۇنىڭ باياشات ئائىلىسىنىڭ ياردىمى، ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ مېھرىبانلىقى،... ۋەتەندىكى ئىنقىلاپ خەۋىرى... قاتارلىقلار بىر- بىرلەپ كۆز ئالدىدىن ئۆتەتتى.

ئەخمەد ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ غەمسىز بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ ئويلاشقا كىرىشىپ كەتكەنىدى... ئويلا- ئويلا تۈركىيەدىكى ھاياتى يادىغا كەلدى. سادىق رەپىقىسى — تۈرك قىزى سارماشىق[1]، ئوغلى ئىستىقلال كۆز ئالدىغا كېلىش بىلەن سېغىنىش پىراقىنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا قالدى...

توختاجىمۇ ئاللىقانداق ئەسلىمىلەر قوينىغا چۆمگەنىدى. ھارۋىكەش

---

[1] سارماشىق — ھەمىشە باھار(گۈل ئاچىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك) (تۈركچە) — ئا.

بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كەچمىش دەپتىرىنى ۋاراقلىغاندەك قىلاتتى.

لەڭگەرنىڭ دەرەخلىرى كۆرۈنۈپ تەدرىجىي يېقىنلاپ، ئاندىن ئارقىدا قالدى. سايۋاغنىڭ يوللىرى ئۇلارنى كۈتۈۋالدى.

****

ئۇلار پاختەكلىدىن ئۆتۈپ قىزىل دەرياسىغا يېقىنلاشقاندا ھەممەيلەننىڭ قەلبىنى ئاجايىپ بىر ھىسسىيات ئۆز قۇچىقىغا ئالدى. بۇ شۇنداق ھىسسىياتىدىكى، ئاشىق ئۆز مەشۇقىدىن ئايرىلىپ، قايتىدىن يار ئاستانىسىگە يېقىنلاشقاندا، جەڭگە كەتكەن ئوغۇلمۇ ئۆز ئۆيىنىڭ بوسۇغىسى ئالدىغا كەلگەندە ئەنە شۇنداق ھىسسىياتقا كېلەتتى. بۇ چاغدىكى ئىنتىزارلىق شۇ قەدەر تەخىرسىز بولاتتىكى، ئۆتكەن نەچچە يىل، نەچچە ئون يىلمۇ مۇشۇ ئاخىرقى سائەتلەردەك ئۇزۇن بىلىنمەيتى. ھەممەيلەن ئالدى تەرەپكە — شاۋقۇنلۇنۇپ ئېقىۋاتقان دەريا دولقۇنلىرىغا ۋە ئۇ قاتتىكى شامالباغ، قىزىل دۆۋە تەرەپلەرگە خۇددى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان مەشۇقلىرىنى كۆرمەكچى بولغاندەك بويۇنداپ قاراشتى. قەشقەر قانداقراق بولۇپ قالدىكىن؟ ئاخىرقى يىللاردا بۇ قەدىمىي شەھەر نۇرغۇن پاجىئەلەرنى باشتىن كەچۈردى، بۇ يەردە قانلار دەريا بولدى؛ بۇ يەردىن كۆتۈرۈپ چىقىلغان جەسەتلەر بىلەن يېڭىدىن- يېڭى قەۋرىستانلىقلار پەيدا بولدى... شەھەر ئۆزىچۇ؟ ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدى تىترەپ كەتتى.

تەۋپىقنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى خىياللىرى قاناتلىنىشى بىلەنلا شائىرانە ھىسلار قەلبىنى تولدۇردى. ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا گۇمنامنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى شائىرانە ئاھاڭدا دىكلاماتسىيە قىلدى:

مەزرەئى لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشىق ئېلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مەزارى كاشغەر.
ئىشقۇ- ئۇلفەت چەشمەسىدىن دەردۇ - مېھنەت جۇش ئېتەر،
تۇفراغى ھەسرەت بىلەن پۈتكەن ھىسارى كاشغەر.

دىلرەبالەر باغرىنى لەئىلە بەدەخشان ئەيلەگەي،
بىر نىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۇزارى كاشغەر.
ئەيش ئېلىگە خارىدىن كەلگەي ئىشرەت ئېسى،
چۈن سۈلەيمان دەۋلەتىدۇر خارۇ- زارى كاشغەر.
ئۇدۇ- ئەنبەر تۇفراغىدۇر، ئابى -كەۋسەردۇر سۈيى،
دۇررى- مەرجان تاشلارىدۇر كوھسارى كاشغەر.
....

مەمتىلى ئەپەندى ئۇ قىرغاقتىكى يېشىللىققا پۈركەنگەن يېزىلارغا تىكىلگىنىچە جىمىپ قالدى. سەلدىن كېيىن ئەخمەد ئەپەندى قوشۇپ قويدى:

يا پەرى، يا ھۆر، يا باغى - ئېرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۈنتار، بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.

ئۇلار ئاللىقانداق ھەيۋەتلىك گۈمبۈرلەشنى كۈتۈپ، دېمىنى ئىچىگە ئالغاندەك جىمىپ كېتىشتى. ھارۋىنىڭ غىچىرلىشى بىلەن تاراقلىشى، دەريانىڭ شارقىرىشى ئاڭلىنىپ تۇراتتى...

ئۇلار ئالدى بىلەن قىزىل دۆۋىگە بېرىپ تۇداخۇنباينىڭ قەدەم جايىغا — توختاجىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. ئۇ يەردە توختاجىنىڭ ئىنىسى ئابدېكرىماخۇن، ساھىپخانلىق قىلدى.

بەشىنچى باب

1

ئۇلار شۇ كۈنىلا توختاجىنىڭ ئاكىسى ئىمىنھاجى، ئىنىسى ئابدىكېرىماخۇنلاردىن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشتى. مەمتىلى ئەپەندى كونا تونۇشلىرىنى — يۈسۈپ زىيا ۋە مەجىددىن دوختۇرنى سورىدى. ئۇ يۈسۈپ ئەپەندى بىلەن ئىكساقتىكى «ھۆسەينىيە» مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان چاغدىن تارتىپلا تونۇشاتتى، گەرچە ئۇلار تەڭ قۇراملىق بولمىسىمۇ بۇ ئۇلارنىڭ دوستلۇقىغا توسقۇن بولالمىغانىدى. كېيىن ئۇلار تۈركىيىدىمۇ بىللە بولۇشقانىدى. مەجىددىن ئەپەندى بىلەن تۈركىيەدىكى تونۇشلۇق مەزگىلى ناھايىتى قىسقا بولغان بولسىمۇ، بىر- بىرىگە بەك ئامراق بولۇپ قېلىشقانىدى.

يۈسۈپ زىيا ئوردا ئىشىكىدە ئولتۇرىدىكەن، نۆۋىتى مەكتەپتە دەرس بېرىدىكەن، مەجىددىن ئەپەندى «ھىلال ئەھمەر»[1] دە ئىشلەيدىكەن ھەم شۇ يەردە ئولتۇرىدىكەن. ئۇلار يەنە يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ توي قىلىۋالغانلىقىنى ئۇقتى. بارلىق ئىشقى- مۇھەببىتىنى مىللەتنى ئاقارتىش ئىشىغا بېغىشلىغان بۇ كىشى ئوتتۇرا ياشقا بارغاندىلا ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە ئويلاشقا ئېشىنغانىدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرى ۋە ئادەتلىرىدىن ئېيتقاندا ئاددىي مەسىلە ئەمەس، كىچىك قۇربان بېرىش ئەمەسىدى. ئۇلار يەنە مەجىددىن ئەپەندىنىڭمۇ ئۆيلەنمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىشتى. «بوۋاي» شامالباغلىق ئىبادەتخان دېگەن ئايال بىلەن توي قىلىش ئالدىدىكەن.

يۇقىرىقى سۆھبەتلەر بولۇپ ئۆتكەن پۇرسەتتە ئازراق دەم ئېلىۋالغان ئەخمەد ئەپەندى تەۋپىقنى شەھەردە كۈتۈدىغان، نۆۋىتى مەكتەپتە

---

[1] ھىلال ئەھمەر — (قىزىل يېڭى ئاي) — «قىزىل كىرىست جەمىيىتى»نىڭ ئىسلام ئەللىرىدىكى ئاتىلىشى. قەشقەردىكى «ھىلال ئەھمەر» 1933 - يىلى ئاتۇش ئوڭۇرۇقلۇق نامان ئەپەندىنىڭ باشچىلىقىدا قۇرۇلغان، ئورنى ياۋاغدا ئىدى — ئا.

ئۈچرۈشۈدىغان بولۇپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى، توختاجى ۋە باشقا ساھىبخانلار ئۇنى ئىلىپ قىلىشقا خىلى تىرىشقان بولسىمۇ، دوستىنى ھەممىدىن بەك چۈشىنىدىغان تەۋپىق ئۇنىڭغا ئىجازەت بىرىش ئەڭ ئاقىلانىلىق دەپ قارىدى. ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىغا كەلگەندە كىم بۇنداق ئالدىرىمىسۇن؟ تەۋپىق ئۆزى توختاجىنىڭ ئۆيدە قوناق بولۇپ قالدى.

تەۋپىق سەپەر چاغلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇزاق يۇيۇندى. ئادەتتە ئۇ ئاۋال ئىسسىق سۇ بىلەن ئۇزاق يۇيۇنۇپ ئارقىدىن مۇزدەك سوغوق سۇدا چايقىناتتى. بۇنداق قىلىش بەدەننىڭ كىسەلگە قارشى كۈچىنى ئاشۇرىدۇ، دەپ چۈشەندۈرەتتى ئۇ.

ئەتىسى ئەتتىگەندە ئۇ ھەممىدىن بالدۇر تۇردى، ئۇزاق گىمناستىكا ئوينىغاندىن كىيىن يۈز-كۆزىنى يۇيدى. ئاندىن بىر بۇردا قاتتىق نان يىدى. بۇمۇ ئۇنىڭ ئۇزاقتىن بىرى داۋاملاشتۇرۇپ كىلىۋاتقان ئادىتى بولۇپ، دادىسى ــ تىۋىپ موللا توختاجىنىڭ قارىشىچە قاتتىق نان كىچىسى ئاشقازاندا پەيدا بولىدىغان ۋە زەردىنى قايىنىتىدىغان ئاچچىق سۇيۇقلۇقنى شۈمۈرۈپ، ئاشقازاننىڭ پائالىيىتىنى ياخشىلاشقا پايدىسى باركەن، ئۇ دادىسىنىڭ شۇ نەزەرىيىسىگە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كىلەتتى. تەۋپىق تاكى ساھىپخان ئەتتىگەنلىك چايغا تەكلىپ قىلغۇچە قىزىل دۆۋىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئايلىنىپ يۈردى.

ئەتتىگەنلىك ناشتىدىن كىيىنلا مەمتىلى ئەپەندى شەھەرگە كىرىشكە ئالدىرىدى.

ــ قەشقەر بىر ياققا قاچمايدۇ، ئەپەندىم، بىر- ئىككى كۈن، ھىچ بولمىسا بۈگۈن بىر كۈن دەم ئالسىلا ئاندىن كىرەيلى، ــ دەپ توستى توختاجى.

ــ شۇنداقمۇ؟ ــ دىدى تەۋپىق كۈلۈمسىرەپ، ــ دوستۇم، دۇنيادا بىرمۇنچە قاچمايدىغان نەرسىلەر بار، لىكىن ئىنسان ۋاقتى كەلگەندە ھامان ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدۇ. ئەگەر سىزنى بىر گۈزەل كۈتۈۋاتقان بولسا، ئۇنىڭ بەربىر كىتىپ قالمايدىغانلىقىنى بىلسىڭىزمۇ ئالدىرايسىزغۇ؟

ــ ئۇغۇ راست.

ــ شۇنداقتىمۇ مىللىتىمىزنىڭ يۈرىكى بولغان بۇ دىيارنى كۆرمىگىلى ئۇن نەچچە يىل بولغانلىقىنى نىمىشكە نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتىسىز؟

ــ يائاللا، نىمانچە ھاياجانلىنىپ كېتىلا، ئەپەندىم؟ ئۇنداق بولسا جۇرسىلە مەن تېخى مەمتىلى ئەپەندى بىر پارچە چوغ دېسە، نېمە دەيدىغاندۇ دەپ تىكەنمەن، ئەمدى قارىسام سىلى كۆيۈپ تۇرغىنىدىن ئىكەنلىغۇ، ــ توختاجى كۈلۈپ كېتىپ، دوستىغا ئىجازەت بەردى ۋە ئۆزىمۇ بىللە كېرىشكە تەييارلاندى.

مەمتىلى ئەپەندى يوق- تاقلىرىنى ئېلىپلا كەتمەكچى بولۇۋېدى، توختاجى ئۇنى توسۇپ:

ــ يوق- تاقلىرىنى ئالمىسىلىمۇ بولىدۇ، يەنە كېلىمىز. بۈگۈن قايتىپ كېلىمىز، بىزنىڭكىدە قونۇلا. ئەتە ئەتتىگەندە نەگە بارىمەن دېسىلە، يول بولسۇن دەيمەن، ــ دېدى.

تەۋپىق ئۇنىڭ سۆزىنى يىرالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى توختاجىنىڭ پوچتىسىغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. شەھەر سېپىلىغا يېقىنلاشقانسېرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆكرەكلىرى تېز- تېز كۆتۈرۈلۈپ - پەسىيىشكە باشلىدى. ئۇ ئۇزۇن يىل ئايرىلىپ كەتكەن ئەزىز ۋە مۇقەددەس جاينى قايتا كۆرۈش شاتلىقىدا مەست ئىدى.

ئۇلار قۇم دەرۋازىسى بىلەن شەھەرگە كىرگەندىن باشلاپ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەتراپتىكى بارلىققا قاراشلىرىدا چوڭقۇر ۋەتەن سۆيگۈسى بىلەن سېغىنىشنىڭ ئوتى يالقۇن چېچىپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا زىچ جايلاشقان ئۆيلەرنىڭ قەدىمىيلىكى، ئۈستى يېپىق كوچىلار ئېگىز- ئېگىز سىرەج تاملار، سالاسۇنلار... ئومۇمەن شەرق ئۇسلۇبىدىكى بۇ شەھەرنىڭ تۈركى مىللەتلىرىگە خاس ئۆزگىچىلىكى قىزىق ۋە يېقى تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭغا ھەتتا چىرمىشىپ كەتكەن، ئادەم ئېزىپ قالغۇدەك مۇرەككەپ كىچىك كوچىلىرىمۇ ئاجايىپ زوق بېغىشلايتتى. قەشقەر بازىرىغا يېتىدىغان بازار يوقىدى.

ئۇلار ئۆستەڭ بويى كوچىسى بىلەن ھېيتگاھ ئالدىغا چىققاندا

مەمتىلى ئەپەندى بۇ ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشقا بالىلىق مېھرى بىلەن ئۇزاققىچە تىكىلدى. ئۇنىڭ شائىرغا خاس قەلبى ھاياجانغا، تەسەۋۋۇرغا باي مېڭىسى ئاجايىپ خىياللارغا چۆمدى. ئۇ خىيالىدا قۇش بولۇپ ئۇچتى ۋە قۇببە ئۈستىدىكى ھىلال ئاينى سۆيدى. ئۇ خىيالىدا غايەت زور بىر كىشىگە ئايلىنىپ مۇنارنى قۇچاقلىدى. ئاخىردا ئۇنىڭ خىيالى ئۆزىنى ئاشۇ مۇنارغا ئايلاندۇرىۋەتتى. بۇ مۇنارە بولسا تەدرىجىي بەھەتۋەت نەيزىگە ئايلىنىپ جاھالەتكە روبىرو بولدى...

توختاجى ئۇنى ئۈنسىز بېقىنىلغانىدى، ئۇ شۇندىلا خىيالى مۇھىتتىن ئايرىلىپ ھېيتگاھ ئالدىغا — رېئاللىققا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ مېڭىسىدە ھېيتگاھ ھەققىدە بىر شېئىر پۈتۈپ قالغانىدى. ئۇ ئىچىدە ئاشۇ يېڭىلا دۇنياغا كەلگەن مىسرالارنى تەكرالىغاچ نوۋبىشى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

توختاجى ئەسلىدىمۇ كۆپ گەپ قىلمايتتى، ئەمدىلىكتە ئۇ تەۋپىقنىڭ كۆڭلىدە ئاجايىپ كارتىنىلارنىڭ پەيدا بولۇپ ۋە يېڭىلىنىپ تۇرىۋاتقانلىقىنى بىلگەچكە تېخىمۇ شۈك ماڭدى. ئۇ شائىرلارنىڭ خىيالغا پاتقان ھامان كۆڭلىدە سۆھبەت، مۇشائىرە باشلايدىغانلىقىنى بىلەتتى.

— ئەپەندىم، نېمىشكە گەپ قىلمايسىز؟ — دەپ سورىدى تەۋپىق دوستىدىن، ئۇ خىيالدىن باش كۆتۈرگەنىدى.

— سىلىنىڭ خىياللىرىنى بۆلۈۋەتمەي دېدىم.

— شۇنداقمۇ؟ مېنىڭ خىيال سۈرىۋاتقانلىقىمنى قانداق بىلدىڭىز؟

— شائىر دېگەن جىم بولغاندىكىنلا ئىچىدە بىر نېمە توقۇشقا باشلايدۇ دەپ ئۇققانتىم.

— شۇنداقمۇ، مېنىڭچە ھەممىشىمۇ ئۇنداق بولۇۋەرمەيدۇ. ئەمما مەن ھېلىراقتا ھېيتگاھ توغرۇلۇق خىيال قىلغانىدىم، بۇنى نەزەردە تۇتقاندا پەرىزىڭىز ھەقىقەتەنمۇ توغرا.

ئۇلار نوۋبىشى مەكتەپكە بۇرۇلىدىغان دوقمۇشتا تۇرغان ئەخمەد ئەپەندى بىلەن ئۇچراشتى.

— خەيرلىك كۈن، ئەپەندى، — دەپ سالام قىلدى، تەۋپىق ئاۋال

ئېغىز ئېچىپ، — قانداق، تۇقفانلار بىلەن تېپىشتىڭىزمۇ؟ ھەممىسى تېچلىقمىكەن؟ خۇداغا شۈكرى.

— ھە، يامان ئەمەسكەن، — غەمكىن جاۋاب بەردى ئەخمەد ئەپەندى.

ئۇلار نوۋېشى مەكتەپكە يېتىپ كەلدى. مەكتەپ ئورنىدا ئىنقىلاپتىن ئىلگىرى بۇتخانا بولۇپ، ئىنقىلاپتا بۇتخانا چېقىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا مەكتەپ سېلىنغانىدى. ئۇلار مەكتەپ ھويلىسىغا كىرىپ كەلگەندە چۈشكە يېقىنلاشقانىدى. شۇڭا ئۇزاق كۈتۈشكە توغرا كەلمەيلا ئەپەندىلەر دەرستىن چۈشتى. مەمتىلى ئەپەندى سىنىپتىن چىقىۋاتقان يۈسۈپ زىيانىڭ ئالدىغا قاراپ ماڭدى. يۈسۈپ ئەپەندى قىرىق ياشلاردىكى قارا مۇتۇق، ئورۇق، سوزۇنچاق يۈزلۈك كىشىدى. ئۇ ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان كىچىك بۇرۇتلۇق، كېلىشكەن ئادەمنى كۆرگىنىدە قولتۇقىدىكى كىتاپ-دەپتەرلەرنىڭ چۈشۈپ قالغىنىنىمۇ تۇيماي قۇچىقىنى ئاچتى. ئۇلار شۇ يوسۇن ئۇنىسىز قۇچاقلىشىپ تۇرۇشتى. ئارقىدىن بىر-بىرىنى نېرى ئىتتىرىپ ئۇزاق تىكىلىشتى. ئاندىن قوللىرى ئاغرىپ كەتكۈدەك قول قىسىشىپ تۇرۇپ:

— سالام...، — دېيىشتى ۋە ئۆز-ئارا ھال-ئەھۋال سورىشىپ كەتتى.

بۇ كەيپىياتنى جىددىيلەشتۈرىدىغان مۇراسىم تۈگىگەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن كىتاب-دەپتەرلەرنى ئېلىپ، ئەستايىدىل قېقىشتۇرۇپ، قاراپ چىققاندىن كېيىن ئۇنى يۈسۈپ ئەپەندىگە سۇندى.

— تەبرىكلەيمەن، مەرىپەتنىڭ زىياسىنى[1] چېچىشنى باشلاپسىلەر، —دېدى ئۇ.

— تېخى يېقىندىلا... ئاسان بولمىدى، ئەپەندىم.

بۇ چاغدا نوۋېشى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن تۇرغۇن ئەپەندى، ساۋۇت ئەپەندىلەر ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى. يۈسۈپ زىيا ئۇلارنى تەۋپىق

---

[1] زىيا — نۇر. بۇ يەردە تەۋپىق سۆز ئويۇنى قىلىپ، يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ تەخەللۇسىغا ئىشارە قىلىۋاتىدۇ، — ئا.

بىلەن ئەخمەد ئەپەندىگە تونۇشتۇردى، تەۋپىق بولسا ئەخمەد ئەپەندىنى ۋە ئۆز- ئۆزىنى تونۇشتۇردى.

— يۇرۇڭلار، ئاۋۋال بىزگە مېھمان بولۇڭلار، چۈشتىن كېيىن مەجىددىن ئەپەندىنىڭ قېشىغا بارىمىز، — دېدى يۇسۇپ زىيا.

— ياق، دوستۇم، ئاۋۋال «بوۋاي» بىلەن كۆرۈشەيلى، تاماقنى شۇ يەردە يەيلى، — دەپ ئۇنىمىدى تەۋپىق، ئۇ مەجىددىن ئەپەندى بىلەن دائىم چېقىشىپ تۇرۇشقا ئامراق، سىرداش دوستلاردىنىدى. شۇڭا ئۇ دوستىنىڭ ھوزۇرىغا بېرىشقا بەك ئالدىرىغانىدى.

يۇسۇپ ئەپەندى ئۆزىمۇ خېلىدىن بېرى مەجىددىن ئەپەندى بىلەن كۆرۈشمىگەنىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزۈن بىر جۇدالىقتىن كېيىن ئەمدىلا كۆرۈشۈپ تۇرغان دوستىنىڭ كۆڭلىگە بارماي بولمايتتى. شۇڭا ئۇ دەرھال قوشۇلدى.

— جۇرۇڭلار، ھەممىمىز بىللە بارايلى، — دەپ تەكلىپ قىلدى تەۋپىق ئوچۇق- يۇرۇقلۇق بىلەن ھېلىلا تونۇشقان تۇرغۇن ئەپەندى ۋە ساۋۇت ئەپەندىگە.

ئۇ ئىككەيلەنمۇ بۇ كىشىنىڭ سەمىمىيلىك، دوستانىلىق يېغىپ تۇرغان چىرايىغا قاراپ ئۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىشقا ئاجىز كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىسى بىللە ياۋاغقا — «ھىلال ئەھمەر»گە قاراپ كېتىشتى.

2

ئۇلار «ھىلال ئەھمەر»گە بارغاندا مەجىددىن ئەپەندى ئىشخانىسىدا ئىكەن، ئۇ 35 ياشلار ئەتراپىدىكى ياش كىشى بولسىمۇ، ساقال قويۇۋالغاچقا خېلى قېرى كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ دائىملا قولىدا ئەگرى ساپلىق ھاسا بولاتتى. بۇ كىشىلەرگە ئۇنى بوۋايدەك كۆرسىتەتتى. شۇڭا كۆپ ئادەملەر ئۇنىڭ يېشى ھەققىدە خاتا قىياستا ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى بولسا چېقىشىپ، بەزىدە ئۇنى «بوۋاي» دەيتى.

ئۆزى ئورۇق، ۋىجىك، ئويناپ تۇرغان كۆزلىرىدىن چاققانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ تەۋپىقنى ئۇزاق قۇچاقلىدى. كىچىك كۆزلىرىنىڭ چانىقى ياش بىلەن پارقىراپ كەتتى.

— خوش گېلدىڭىز، سەفا گېلدىڭىز، ئەپەندى؟ — دېدى ئۇ قويۇق ئىستانبۇل شىۋىسىدە، دوستلىرى يېڭىدىن تۈركىيەدىن كەلگىنى ئۈچۈن نېزىقىغاندەك قىلىپ ئەتەي تۈركچە سۆزلىمەكتىدى.

— سالامەت، ئۆزىڭىز ئوبدان تۇرغانسىز؟ ئوبدان بولمىسىڭىز تويىڭىزنى قانداق ئوينايمىز؟

تەۋپىق ئۇنىڭ ئۆيلەنمەكچى بولغىنىنى ئاڭلىۋالغاچقا چاقچاق قىلدى.

— مەنمۇ مانا شۇنچىلىك، — دېدى ئۇ مۈرىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈپ ئىنتايىن چاققان ھەرىكەت بىلەن ئۆزىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى نامايەن قىلىپ، — تىرىك يۈرۈپتىمەن، ئىستىخبارات[1]سىستېمىلىرىڭىزنىڭ سەزگۈرلىكىدىن سۆيۈندۈم، مېنىڭ جىمى ئەھۋالىمنى سىزگە مەلۇم قىلىپ بولغان چېغى؟

تەۋپىق كۈلۈپ قويۇپ:

— تىرىك بولۇڭ، دوستلىرىڭىزنىڭ ھەممىسى سالام ئېيتىشتى، — دېدى.

— سالامەت بولسۇن ، بۇ ھەقتە ماڭا كېيىن سۆزلەپ بېرىسىز، ھازىر يېمەك ۋار، سوفرايا گېلىنىز، — دېدى ئۇ يەنە ئاغزى ئىستانبۇل شىۋىسىگە كېتىپ، ھاسىسىنى يېپ ئەشكەندەك بىر پىرقىرىتىپ قويۇپ، مېھمانلارنىڭ ئالدىدا يول باشلاپ ماڭدى، — بىز سىزنىڭ ۋەتىنىڭىزدە نۇرغۇن بوران - چاپقۇننى باشتىن كەچۈردۇق. بۇلار ھەققىدىمۇ كېيىن سۆزلىشىمىز،— ئۇ كېتىۋېتىپ شۇنداق دەيتتى. ئۇ توختاجىنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ پەس ئاۋازدا دېدى، — مەن سىزنى بىلىمەن.

---

[1] ئىستىخبارات — رازۋېدكا، جاسۇسلۇق ۋە ئانتى جاسۇسلۇق، — ئا.

— مەنمۇ شۇنداق، سىلىنى تونۇيمەن، — دېدى توختاجى قىسقىلا.

ھويلىدا ئۇلارغا بىر كىشى ئۇچرىغانىدى، مەجىددىن ئۇ كىشىنى يېڭى كەلگەن مېھمانلارغا تونۇشتۇرۇپ:

— بۇ كىشى نامان ئەپەندى بولۇدۇ، تەۋپىق بىلەن يۇرتداش، «ھىلال ئەھمەر»نىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن، — دېدى ئاندىن نامان ئەپەندىگە، — يۈرۈڭ، سىزمۇ بىز بىلەن بىللە مېڭىڭ، بۇلار بىلەن تونۇشۇپ قېلىڭ، ھەر ھالدا ئۈلپەتچىلىككە يارايدىغان ئادەملەر، — دېدى.

نامان ئەپەندى تەۋپىقنىڭ يۇرتدىشى، «ھىلال ئەھمەر»نىڭ قۇرغۇچىسى دېگەن گەپلەرگە قىزىقىپ قالغان مەمتىلى ئەپەندى مەجىددىن دوختۇرنىڭ ئۆيىگە كىرگىچىلا نامان ئەپەندى بىلەن تونۇشۇۋالدى ھەم ئۇنىڭ ئاتۇش ئوڭئېرىقتىن ئىكەنلىكىنى، تىبابەت ساھەسىدە ۋە پەننىڭ باشقا ساھەلىرىدە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالى، شۇنداقلا جامائەت ئەربابى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا ئۈلگۈردى.

ئۇلار مەجىددىن ئەپەندىنىڭ ياتاقخانىسىغا كىرگەندىن كېيىن ساھىپخانىنىڭ پارىڭى تۈگمەيلا كەتتى. ئۇنىڭ سۆز- ھەرىكىتىدىن تەۋپىقنى ئۆز قېرىندىشىدىنمۇ يېقىن كۆرىدىغانلىقى، شۇڭا ھازىر خۇشاللىقىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي مەڭدەپ كېتىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ قولىدىكى ھاسىسىنى پات- پات يىپ ئەشكەندەك پىرقىرىتىپ قويۇپ، گاھ تەۋپىققە چاخچاق قىلاتتى؛ گاھ سوئال سورايتى، ئارقىدىنلا ئۆزىنىڭ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىنكى كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ كېتەتتى. ئىنقىلاپ ھەققىدە سۆزلىگەندە ئالاھىدە جانلىنىپ كېتەتتى. كېيىن روي بەرگەن پاجىئەلەر، تېرورلۇق ھەرىكەتلەر — يوشۇرۇن تۇتۇپ كېتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش... لەر ھەققىدە سۆزلىگەندە غەمكىنلىشىپ قالاتتى. ئۇ ئۇلار باشتىن كەچۈرگەن بارلىق بەختسىزلىككە ئىچ ئاغرىتىپ سۆزلىدى.

تۇرغۇن ئەپەندى، ساۋۇت ئەپەندىلەرنىڭ چۈشتىن كېيىن دەرسى بولغاچقا مەكتەپكە قايتىپ كەتتى. قالغانلار يەنە بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

— ئەمدى، ئەپەندىلەر، بىزگە ھەمرا بولساڭلار، قەشقەرنى ئايلانساق، ھەممە يەرنى كۆرۈپ سىغىنچىلىرىمىزنى باسساق، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى.

— ئۈلگۈرسىز، ئەپەندى ھەممىگە ئۈلگۈرسىز، نېمە ئانچە ئالدىرايسىز؟ — دېدى مەجىددىن ئەپەندى، — ئاۋۋال بىز سىلەرگە بولغان سېغىنچىمىزنى باسمايلىمۇ.

— ھەممىمىز بىللە چىقساق، پاراڭلىرىمىزنى كوچا ئايلانغاچ داۋاملاشتۇرساق بولىدىغۇ، — دېدى تەۋپىق ئورنىدىن تۇرۇۋېلىپ، باشقىلارمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ئۇلار «ھىلال ئەھمەر»دىن چىقىپ ھېيگاھ تەرەپكە قاراپ مېڭىشتى. شۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندى دوختۇردىن سورىدى:

— ئەپەندىم، ئۇيغۇرلارنىڭ يۈرىكى بولغان، «شەرقنىڭ يۇلتۇزى» دەپ ئاتالغان قەشقەر شەھرى سىزگە قانداق تەسىرات بەردى؟ ياقتىمۇ؟

— ھەقىقەتەنمۇ قايناق شەھەر ئىكەن، قەشقەرنىڭ بازىرىدىن ياۋرۇپادىكى چوڭ شەھەرلەردىمۇ ئاسانلىقچە تاپقىلى بولمايدىغان نەرسىلەرنى تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم، تېخىمۇ ئوبدان يېرى، بىزنىڭ تاشكەنتنىڭ ئەسكى شەھرىنىڭ ئەينەن ئۆزىكەن دېسەممۇ بولىدۇ، كوچىلىرى، ئۆيلىرى، ھەتتا ئۆيلەرنىڭ ئالدىلىرىدا يولۇقۇدۇغان بوۋايلىرىغىچە، — دېدى دوختۇر چىن قەلبىدىن ماختاپ.

— «قەشقەرنىڭ بازىرىدا توخۇ سۈتىدىن باشقىسى تېپىلىدۇ» دېگەن گەپ بىكار ئېيتىلمىغان - دە! — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئىپتىخار بىلەن.

— بىراق،... — دەپ توختاپ قالدى دوختۇر.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنى قولتۇقلىۋالدى ۋە ئۇنىڭ دېمەكچى بولغان، ئەمما دېيەلمىگەن سۆزىنى بىلىۋالغاندەك سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىراق، مۇشۇ بىر قەدىمىي شەھەر تەرەققىي قىلماي ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدا، مەڭگۈلۈك ئاسارە- ئەتىقە بولۇپ تۇرۇپتۇ، دەپ ئېچىنىۋاتىسىزغۇ دەيمەن، شۇنداقمۇ؟ — دېدى ئۇ نۇرلۇق كۆزلىرىنى

ئالدى تەرەپتىن ئۆزمەستىن كېلىۋېتىپ، — بىز بۇ شەھەرنى گۈزەل قىلىپ قۇرۇشنى، تەرەققىي قىلدۇرۇشنى خالايتتۇق. ئالدىنقىلارمۇ خالايتتى. لېكىن، بەختسىز ئۇيغۇر خەلقى ئاسارەت زەنجىرىدىن قۇتۇلالمىدى. جاھانگىرلار، مۇستەملىكىچىلەر ھەرخىل چىرايلىق نىقاپلارغا ئورۇنۇپ بىزنىڭ بېشىمىزنى سىلىغۇچى «ماشايىخ»لار سۈپىتىدە كېلىشىپ، مىللىي مۇناپىقلار، ۋەتەن ساتقۇچىلار، ئاخماق ۋە قىزىلكۆز موللىلار بىلەن بىرلىشىپ ۋەتىنىمىزنىڭ بايلىقىنى گويا بىر بۆيۈك تەندىن قان شورىغاندەك شوراشتى. ئامىتىگە شېرىك بولدى، ئاپىتىگە ئىگە بولمىدى — پايدا بولغاندا ھەممىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، ھەقىقىي ئىگىلىرىنى يېقىن كەلتۈرۈشمىدى؛ بىراق زىيان بولغاندا مەزلۇم ئەلنىڭ ئۆزىگە ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزلىرى چەتكە چىقىۋېلىشتى. ئەنە شۇنداق قىلىپ بايلىقلارنى توشۇپ كېتىپ ئۆز شەھەرلىرىنى ھەشەمەتلىك قىلىپ قۇرۇشتى. بۇ يەر بولسا خۇددى سۈت بەرگەن كالىدەك باشقىلارنى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئەتتى - يۇ، ئۆزى بېقىش تاپمىدى. — توختاجى، ئەخمەد ئەپەندى، يۈسۈپ زىيالار پاراڭ قىلماي مىڭىشتى. ھەممەيلەن تەۋپىقنىڭ ھاياجان بىلەن ئېيتىۋاتقان سۆزلىرىگە قۇلاق سالاتتى، — لېكىن، بىز ئەمدى ئەسىرلىك ئۇيقۇدىن ئويغىنىمىز، ۋەتىنىمىزدە تەبىئىي بايلىق مول، ھەرخىل «تەييارغا ھەييار» «دوست»لارنى بىزگە «ماشايىخ» بولۇۋالغان ئالدامچىلارنى قوغلىۋەتسەكلا ناھايىتى تېز پۇرسەتتە ھەر قانداق مەدەنىيەتلىك ئەل بىلەن تەڭلىشىپ قالىمىز. مانا بۇ جانلىق ئاسارە- ئەتىقىنىمۇ پارىژدەك، بېرلىندەك، لوندوندەك قىلىپ قۇرۇپ چىقىمىز. چۈنكى بىز ئوغۇز ئەۋلادى! بىز ئىنسانىيەتكە قەغەزنى، مەتبەنى ۋە يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى تەقدىم قىلغان خەلقمىز!

ئۇلار قىززىق پاراڭ بىلەن ھېيتگاھ جامەسى ئالدىغا يېقىنلاشقاندا ئۇلارنىڭ قارشىسىدىن 45 ياشلار چامىسىدىكى دۈپچەك، قاڭشار بۇرۇن، ئاق سېمىز، بۇرۇت قويغان، ساقالسىز بىر كىشى چىقىپ كەلدى ۋە ئۇلارغا گۇمان ھەم دۈشمەنلىك نەزىرىدە قاراپ قويدى. ئۇنىڭ چېھرىسىدىن بىر

خىل سوغۇق، رەھىمسىز نۇر تارقىلىۋاتقاندەك بىلىنەتتى. ئۇ ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن يۈسۈپ ئەپەندى:

— بۇ ساقچى باشلىقى قادىر ھاجى دېگەن كىشى بولىدۇ، ئۆزى قازىرىقلىق[1]ھاشىمباي دېگەننىڭ ئوغلىكەن. ئىلگىرى دادىسى بىلەن ھەجگە بېرىش سەپىرىدە سوۋېت يېرىدە قېلىپ يولدىن چىققان، ئەتكەسچىلىك، قىمارۋازلىق قاتارلىق بولمىغۇر ئىشلارنى قىلغانىكەن، شۇڭا ھاشىمباي ئۆلۈش ئالدىدا «كاپىرغا مىراس قالدۇرۇش دۇرۇس ئەمەس، قادىر كاپىر بولۇپ كەتتى، ئۇنىڭغا ھېچنىمە بەرمەڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن. بىراق، قادىر ھاجى سوۋېتتىن كەلگەندىن كېيىن ئەمەلدار بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بىر تۇغقانلىرى ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ مال- مۈلۈكنىڭ كۆپرەك بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇمىش، — دەپ تونۇشتۇردى.

— بۇ كىشىدە راسا جاللاتلىق تەبىئىتى باردەك قىلىدۇ، — دېدى تەۋپىق.

— شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ئۇنىڭ مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە مۇشۇ خىزمەتكە قويۇلغان - دە، — دېدى يۈسۈپ زىيا.

— نېمە گەپ بۇ، ھازىر بۇ يەردە سوۋېتتە ئوقۇغانلار ئىش بېشىغا چىقىۋاتقان ئوخشىمامدۇ؟

— ھازىرچە تېخى بەك ئاشكارىلانمىدى، ھەرھالدا كېلىشىملەرنىڭ مەزمۇنلىرى شۇنداق بولۇشى كېرەك، ئاستا - ئاستا كومۇنىستلار ھاكىمىيەت قاتلاملىرىغا چىقىۋاتقاندەك قىلىدۇ. ئاقسۇ ساقچى ئىدارىسىغىمۇ سوۋېتتىن كەلگەن بىرنى قويۇپتىمىش، يېقىندا يەنە بىر بولشۇۋىك خىتاي كەپتۇ دېيىشىدۇ، قەشقەرگە ۋالى بولارمىش. ئەمما تېخى ئاشكارىلانمىدى.

ئۇلار جامە ئىچىگە كىرىپ زىيارەت قىلىشتى. ئىككى رەكئەت

---

[1]قازىرىق — قەشقەر كونىشەرگە تەۋە يېزا، بەشكېرەم بىلەن قوغان ئارىلىقىدا، — ئا.

تەھىييەتۇل مەسجىد[1]نامىزى ئوقۇپ، ئۇ يەردىن قايتىپ چىقىپ ئۆستەڭ بويى كوچىسىنى ئايلىنىپ، ئاندىن يان دەرۋازا، قوناق بازىرى، ئوردا ئالدى كوچىلىرىنى زىيارەت قىلىشتى. ھەممە يەردە پۈتكۈل شەرق بازارلىرىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى چىقىپ تۇراتتى.

— مەن دەيمەن، — دەپ سۆز باشلىدى مەجىددىن ئەپەندى، — ئۇيغۇرلار بەك ئاقكۆڭۈل خەلق بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئىنتايىن قىزغىن مىجەزلىك خەلق ئىكەن. دىققەت قىلىدىغانلارمىكىن، بىز ئايلىنىپ ئۆتكەن كوچىلاردىلا نەچچە يەردە توپلىشىۋالغانلارنى كۆردۇق، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىق بىلەن ئولىشىۋالغانلىقىغا قاراپ ئۇ يەردە قىزىق بىر ئىش بولغان ئوخشايدۇ،دەپ قالىسىز. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنچىۋالا ئىش يوق. يا بىر چەتئەللىك مال ئېلىۋاتقان بولىدۇ، يا ئىككى ئادەم قىزىرىشىپ قالغان بولىدۇ... ئىشقىلىپ شۇنچىلىكلا بىر ئىش.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چىرايىغا قويۇق قىزىللىق تەپتى. ئۇ بۇ گەپتىن ئۆزى ياكى يېقىن كىشىسى ھاقارەتكە ئۇچرىغاندەك نومۇسى كەلدى. لېكىن ئۇ مەجىددىن ئەپەندىدىن رەنجىمىدى، دوختۇرنىڭ ھاقارەت مەخسىتىدە دېمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ گەپلەر ھەقىقەتەنمۇ راستىدى. شۇڭا ئۇ يۈرىكىنىڭ شىددەت بىلەن تېپىشىنى سەل تىزگىنلىۋېلىپ دېدى:

— ئومۇمەن، ھاياتتىن لەززەت تاپالمايدىغان، تۇرمۇشنى ھايۋانلاردىن سەللا يۇقىرى سەۋىيىدە ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىپ شۇنىڭدىن قانائەتلىنىدىغان، بەلكى بۇنىڭدىن يۇقىرىراق تۇرمۇشنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدىغان، مەنىۋىي دۇنياسى قۇرۇق بولغان ئادەملەر ھەربىر ئۇششاق

---

[1] مەسچىدكە سالام نامىزى دەپ ئاتالسىمۇ، ئەرەپچە ئەسلى مەنىسىدە «مەسجىدنىڭ پەرۋەردىگارىغا سالام» مەنىسى بار. ئېلىمىزدە بۇ بىدئەتچى مولللار تەرىپىدىن بۇرمىلىنىپ، مەسجىد بىنا قىلغۇچىنىڭ روھىغا ئاتاپ ئوقۇلىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. قۇرئاننىڭ تىرىكلەرگە چۈشۈرۈلگەنلىكى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ ناماز ئوقۇلمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننىتى بولۇپ، ھەرزامان مەسچىدكە كىرىلسە پەرز نامازغا تۇرۇلمىغانلا بولسا ئولتۇرماستىن مۇشۇنداق ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇلىدۇ، — ئا.

ئىشلارغىمۇ قىزىقىپ، ھېچنەرسە كۆرمىگەن كىشىدەك ئۆزىنى ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئەسلىدە بۇ ئادەملەر ھاياتىنىڭ باشقا قىزىقچىلىقلىرىنى، ھەقىقىي لەززىتىنى تېتىپ كۆرمىگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسى تېخىمۇ كەمبىغەل بولۇدۇ. بەزىلىرى ماددى جەھەتتىن ئالاھىدە باي بولسىمۇ، يەنىلا مۇشۇ قالاق مۇھىت ئىچىدە ياشاپ تۇرغىنىچۇن مەنىۋى جەھەتتىن ئوخشاشلا گاداي بولۇدۇ. چۈنكى بايلىققا تايىنىپ، تۇرمۇشى ئۈچۈن مەنىۋى بايلىق يارىتىشنى بىلمەيدۇ. روھى لەززەت ئېلىشنى بىلمەيدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق تەلەپمۇ بولمايدۇ. مانا شۇنداق كەڭ دائىرىلىك مەنىۋى گادايلار مۇھىتىدىكى بۇ ئادەملەر يولدا بىرسى يىقىلىپ چۈشسىمۇ گويا كەم ئۇچرايدىغان قىزىق تاماشا تېپىلغاندەك ئەتراپىغا ئولىشىۋالىدۇ. مۇشۇنداق ئەرزىمىگەن نەرسىلەرنى ئەمەك قىلىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزىدۇ، مەنىۋى ئاچلىقنى بېسىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ زادى نېمىگە تەشنا بولۇۋاتقانلىقىنى، كۆڭلىدىكى ئاچلىقنىڭ ئوزۇقى نېمە ئىكەنلىكىنى ئۆزلىرىمۇ چۈشەنمىگەچكە بىرسىنىڭ دوپپىسى چۈشۈپ كەتكەنگىمۇ، بىرسىنىڭ تېيىلىپ كەتكىنىگىمۇ «ھو!... » توۋلىشىپ دۈەيلىشىدۇ، — تەۋپىق ئازاپ ۋە ئېچىنىشقا تولغان ئاۋازدا سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە بىر ئاز زەردىلىك ئاھاڭدا قوشۇپ قويدى، — بىز ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ياخشىمۇ ئاران ئون مىليونكەن[1]، ئاز بولغىنىمىز بىلەن بىز توپلۇشۇپ، قىستىلىپلا

[1] نوپۇس ھەققىدىكى بۇ سان سوۋېت تارىخچىسى ئا. ھاكىمبايېۋنىڭ «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرى» ناملىق ماقالىسىدا تىلغا ئېلىنغان 20 - يىللاردىكى نوپۇس سانىغا كۆرە ئېلىندى (بۇ ماقالە ئىلگىرى سوۋېتتە چىققان «تارىخ مەسىلىلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىلى 10 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ئىكەن). نوپۇسىمىز ھەققىدىكى بۇ تەخمىنىنى باشقا ئىككى مەنبە بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ھېس قىلغىلى بولىدۇ: بىرى، 1915 - يىللاردا ئاتۇش ئېكسىقاتا مەكتەپ ئېچىشقا كەلگەن تۈركىيەلىك ئەھمەت كامالنىڭ شۇ يىللار ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرى بولغان «چىن — تۈركىستان خاتىرىلىرى»دۇر. ئەھمەد كامال شۇ يىللاردىكى (1915) نوپۇسنى 10 مىليوندىن كۆپ دەپ تەخمىن قىلغان؛ يەنە بىرى، 1908 — 1909

يۇرىمىز. بىزگە تەرتىپ، قائىدە ـ قانۇنمۇ ئاسانلىقچە ئۆزلۈشۈپ كەتمەيدۇ. بۇنداق چېچىلاڭغۇلۇقتا يۇرتۋازلىق ئىللىتى قوشۇلۇپ، جاھاگىرلارنىڭ بىزنى كولدۇرلىتىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت شارائىت ھازىرلايدۇ. بىزدىكى يۇرتۋازلىق شۇ دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇكى، يۇرت بىلەن يۇرت ئارىسىدىكى زىدىيەتتە ئۆز مىللىي قېرىنداشلىرىمىز ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئۈچۈن ئورتاق دۈشمىنىمىزنى ئىتتىپاقچى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشتىن يانمايمىز. ئۆز ئىچىمىزدىن بىرى يۇرت سورىسا ھېچكىم ئۇنى قوللىمايدۇ، ياراتمايدۇ ــ يا ئۇنىڭ يۇرتىنى پەس كۆرىدۇ، يا ئۇرۇقىنى پەس كۆرىدۇ. ئەمما چەتتىن كەلگەن بىرى شىللىمىزگە مىنىۋالسا ھېچكىم ئۇنىڭ نەسەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرمايدۇ. ئەكسىنچە ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق، ئۇنىڭ ياردىمى ۋە يەل بېرىشى بىلەن ئۆز ئارا نىزاھ ـ جاڭجال قىلىشنى توختاتمايدۇ... ھېلىقى چەتتىن كەلگەن كەلگىندى بولسا ئەسكەر، يالاقچى ۋە باشقا زۆرۈر خادىملارنى ئۆزىمىزدىن ئېلىپ، ئۆزى يالغۇزمۇ جاھان سوراپ كېتىۋېرىدۇ...

تەۋپىقنىڭ ھەمرالىرى باشلىرىنى سېلىپ جىم مېڭىشتى. ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقلىرى ھەققىدە مەمتىلى ئەپەندى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقان باھاغا قوشۇلاتتى. بۇ مىللەتتىكى ئىللەتلەر ھەققىدە ئەڭ ئەۋەل دىموكرات ئابدۇقادىر داموللا دىئاگنوز قويغان، شۇنداقلا داۋالاشقا جىددى كىرىشكەنىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى يا كېسەلنى داۋالاشقا جىددىي ئۇرۇنۇلمىغانىدى، يا كېسەل يوشۇرۇلغانىدى. كېسەلنى يوشۇرۇشنىڭ ئىنتايىن پايدىسىز ئىكەنلىكى ھەر بىر زىيالىغا ئايان بولغىنىدەك سۆھبەتداشلارنىڭ ھەممىسىگىمۇ ئايان بولغاچقا بۇ نۇقتىنى چۈشىنەتتى. مەجىددىن ئەپەندى بولسا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئازاپلىق ئىقراردىن يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا يەر ئاستىدىن ئۇنىڭغا قاراپ قويدى. بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يۈرىكى ئۆزى بايا دىئاگنوز قويغان

يىللىرى دىيارىمىزنى ۋە جوڭگونى كەزگەن تۈرك سەيياھى ئابدۇرېشىت ئىبراھىم شۇ يىللاردىكى نوپۇسىمىزنى 12 مىليون دەپ خاتىرىلىگەن، ــ ئا.

كېسەلنى ساقايتىش ئىستىكى بىلەن تولغانىدى. مەجىددىن ئەپەندى ئۇنىڭغا تەسەللى ئېيتماقچى بولغاندەك:

— بۇ ئىللەتلەر يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى ئەمەس، ئومۇمەن تۈركى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىگىلا ئورتاق، ئەپەندىم، — دېدى.

— بىراق، بۇ بىر ئۇلۇغ ئانا، قېرى ئانا... ئۇنى ئەيىپلەش ھەددىمىز ئەمەس، — دېدى تەۋپىق خىيالچان ھالدا.

ئۇلار ئوردا ئالدى كوچىسى بىلەن يەنە ھېيتگاھ ئالدىغا چىققاندا قوياش غەربكە قىشايغان بولۇپ، ھېيتگاھ مۇنارىسىنىڭ سايىسى ئۇزىراپ كەتكەنىدى.

بۇ يەردە بىر نەچچە ساقچى ئۇلارنى توسۇپ، مەمتىلى ئەپەندى بىلەن ئەخمەد ئەپەندىنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈردى.

ساقچىلار كەتكەندىن كېيىن يۈسۈپ ئەپەندى:

— بايىقى قادىر ھاجى ئەۋەتكەن ئادەملەر ئوخشايدۇ،— دېدى،— ئۇلار ھەربىر ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرگە، يەنە بىرگە، باي ئادەمگە ئەنە شۇنداق دىققەت قىلىدۇ، ئۇلاردا ھەربىرىمىزنىڭ تەپسىلى ئارخىپىمىز بولۇشىمۇ مۇمكىن... ئاجايىپ ئەنسىز جاھان بولۇپ كەتتىغۇ... — يۈسۈپ ئەپەندى كۆڭلىنى خىرە قىلغۇچى سۆزلەرنى ئانچە ئۇزۇنغا سوزمىغان بولسىمۇ بەزى مۇھىم ھالقىلىرىنى سۆزلەپ ئۆتتى.

كەيپى خېلىلا بۇزۇلغان زىيارەتچىلەر مۇشۇ مەنزىلدە توختاپ، ھەر قايسى ھەر تەرەپكە تارقاشماقچى بولۇشتى.

— ئەپەندىم، قەيەرگە بارماقچىسىز؟ — دەپ سورىدى مەجىددىن ئەپەندى، — مېنىڭ ئۇۋامغا كېتەمدۇق ياكى ئوردا ئىشىكىگە كېتەمسىز؟ سىزنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرىڭىزنى خويمۇ سېغىنىۋېدىم...

يۈسۈپ ئەپەندىمۇ ئۇنى «قانداق قىلىسەن؟» دېگەندەك قارىدى.

— مېنىڭ نەرسە- كېرەكلىرىم قىزىل دۆۋىدە، ھازىر توختاجى بىلەن كېتىمەن. ئەتە نەرسە- كېرەكلىرىمنى ئېلىپ ئۇزاپ كېلىمەن. ئاۋۋال ئوردا ئىشىكىگە ـ زىيانىڭ ئاستانىسىگە چۈشۈمەن، ئۆگۈنلۈككە سىزگە قوناق بولىمەن، لېكىن شۇندىمۇ نەغمە- ناۋادىن تامادا بولمىغايسىز. بۇ

گەپنى ئېچىپ خاپىلىقىمنى قوزغاپ قويدىڭىز. بىلەمسىز، پىئانىنوسىمنى ھىندىستاندا تاشلاپ كېلىشكە توغرا كەلدى.

— بۇ كىشى ئۇ يەردە مېھمانخانا خوجايىنى بىلەن دوستلۇشۇپ قېلىپ، ئايرىلىدىغان چاغدا ئاغىنىدارچىلىقنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن ھىسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ پىئانىنوسىنى قالدۇرۇپ كەلگەندى، ئەمدى چىدىمايۋاتىدۇ.— دېدى توختاجى كۈلۈپ.

— ئۇ چاغدىكى ئەھۋالدا ئۇنى ئاياپ ئولتۇرۇشقا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېلىقى ئاجايىپ داۋانلاردىن ئۇنى ئېلىپ ماڭماقمۇ مۇمكىن بولماسكەن، قالدۇرغىنىمىزمۇ توغرا بولغانىكەن، دەپ ئويلاۋاتاتتىم. بىراق، ئەمدى ماڭا پىئانىنو بەكمۇ لازىم بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمەن.

— غەم قىلماڭ، دوستۇم، ئۇنىڭسىزمۇ قەشقەر دېگەن دۇتار-تەمبۇرنىڭ كانىغۇ، بىز شۇلار بىلەن قىلىدىغىنىمىزنى قىلىۋېرىمىز.

— بىراق پىئانىنومۇ ئۆز نۆۋىتىدە لازىم - دە، بۇ ئىشتىن كۆڭلۈم بەكمۇ يېرىم.

تەۋپىقنىڭ راستىنلا كۆڭلى يېرىم بولغىنىنى چۈشەنگەن دوختۇر تەسەللى ئېيتىپ:

— ئالدىرىماڭ، كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماي تۇرۇڭ. مېنىڭ شىۋېد دوختۇرخانىسىدا بىر تونۇشۇم بار، ئۇنىڭكىدە بىر پىئانىنونىڭ بارلىقىنى كۆرەتتىم، ئەمما بىر قېتىممۇ چالغىنىنى كۆرگىنىم يوق، يا ئۇ ئاۋالقى دوختۇر قالدۇرۇپ كەتكەن نىمە، بولمىسا بۇزۇق مال.

— قېنى سىز سۆزلۈشۈپ كۆرۈڭ، بۇزۇق بولسىمۇ مەيلى، ئوڭشىۋالىمەن، سېتىپ بېرىشكە ئۇنىسىلا بولغىنى.

ئۇلار شۇ يەردە خوشلۇشۇپ ھەر قايسى ھەر تەرەپكە تارقاشتى.

3

تۈن نىسپىدىن ئاشقان بولسىمۇ مەمتىلى ئەپەندى ئويقۇسىنى

قوغلاپ تۈتالماستىن ئۆيان - بۇيانغا ئۆرلەتتى. ئۇنىڭ خىيالىدىن نۇرغۇن ئىشلار تىزىلىپ ئۆتەتتى.

قەشقەر ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدىن يامانراق بولۇپ چىقتى. ئەسلىدە ئۇ ئۆزى چەتتە يۈرگەن يىللار ئىچىدە قەشقەردە مەلۇم تەرەققىياتلار بولىدىغۇ دەپ ئويلىغانىدى. لېكىن قەشقەر جاھالەتنىڭ تۇمانىدا غۇۋۇلىشىپ تۇرغان، يەنە كېلىپ ئالدىنقى ئۈچ يىللىق يىغلىق خەلقنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. نامراتلىق ھەر قاچان خۇراپات ياخشى كۆكلەيدىغان تۇپراقىدى. خۇراپات بولسا قاشقا بېدىگە ئوخشاش ئۆزى ئۆسكەن تۇپراقنى «ياخشىلايتى».

«نامراتلىق ــ خۇراپاتلىق ــ نامراتلىق» دەۋر قىلىپ بۇ قەدىمىي مىللەتنىڭ قەدىمىي شەھىرىنى ئۆزىنىڭ ئۆۋىسىغا ئايلاندۇرىۋالغانىدى. قەشقەر بازىرىدىكى تەرتىپسىزلىك، بىكارچىلىك، نامراتلىق، جىدەل - ماجىرا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يۈرىكىنى سانسىز خەنجەردەك ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغانىدى.

ھەممىدىن يامىنى شۇ ئىدىكى، خەلقنىڭ نادانلىقىدىن پايدا ئېلىپ ئۈگەنگەن ھۆكۈمران گورووھ ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى يوق قىلىۋېتىش كويىدا ئىدى. ئىلگىرى ئابدىقادىر داموللىنى قانداق يوق قىلىشقانلىقلىرى ھەققىدىكى خاتىرە كۆڭۈل ئېكرانىدىن ئۆتمەكتىدى. ئۇقمىشلاردىن قارىغاندا ھازىرقى ۋەزىيەتكە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايتتى. سوۋېت بولشېۋىكلىرى شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشى ئۈچۈن ياردەملىشىپ، بۇ تۇپراقلاردا ئىمتىياز قازانماقتا، ئاشكارە يوشۇرۇن شەكىللەر بىلەن ئۆز ئادەملىرىنى بۇ يەرلەردىكى ھاكىمىيەت قاتلاملىرىغا تىقماقتىدى. بۇ ھالدا كېتىۋەرسە تەبىئىيكى، بۇ يەردىمۇ بولشېۋىكلارنىڭ تازىلاش سىياسەتلىرى، رەھىمسىز سىنىپىي كۈرەشلەر ئەۋج ئېلىپ كېتىشى مۇقەررەر. بۇ ۋاقىتلىق تېنچلىق بۇزۇلغان ھامان ئىشپىيونلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان رويخېتى تۈزۈلۈپ تەييارلىنىپ بولغان ئادەملەر ھەرخىل شەكىلدە يوقۇتۇلۇشقا باشلايتتى.

مەمتىلى ئەپەندى بىشى تەرەپتىكى ئېچىۋېتىلگەن دەرىزىدىن يولتۇزلۇق ئاسمانغا قاراپ ياتاتتى. نەدىدۇر بىر يەردە پاقا كۇكىرىدى. قىزىل دۆۋىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىر سازلىق ئېرىق، جەنۇبىدا قىزىل دەرياسى باردى، شۇڭا بۇ يەردە پاشىلارمۇ يىتەرلىكىدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇچ - چېكى يوق خىيالدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن شامنى ياقتى. (ئۇ ھەر قانداق جايدا ياتسا ياستۇقى يېنىغا چىراق، سەرەڭگە ۋە يانچۇق دەپتىرىنى قويۇپ ياتاتتى) ئاندىن بوگۇن ھېيتگاھ ھەققىدە كۆڭلىگە تىزىۋالغان شېئىرنى خاتىرلەپ قويدى. ئاندىن يەنە چىراقنى ئۆچۈرۈپ، ئۇخلاش ئۇچۇن ئۆز - ئۆزىنى مەجبۇرلىدى.

لېكىن ئويلا- ئويلا، ئۇيقۇسى كەلمىدى. ئۇخلىيالمىغانسېرى خىيال باستى ئاخىرى ئۇنىڭدا ھەممىدىن بىزار بولۇش تۇيغۇسى پەيدا بولدى. ئۇ بۇ يەرگە كېلىشتە بىرمۇنچە زىيان تارتقانىدى. ئۇنىڭ ئوبدان خىزمەت ئورنى باردى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەدىبە ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى بىلەن بولغان باغلىنىشى تېخىمۇ ئاجايىپىدى. ئەگەر ئۇ ئەدىبەگە ئۆيلۈنۈشنى خاھلايدىغانلا بولسا كاتتا بىر بايغا مىراسخور بولۇپ قالاتتى. بۇنچە كۆپ مال- مۈلۈك بىلەن ئۇ غەمسىز ياشىيالايتى. ئەدىبەدەك تېپىك ئۇيغۇر گۈزىلى ئۇنىڭ ھاياتىغا بەخت ۋە خوشاللىق بەخش ئېتەلەيتى. .. ئۇنىڭدا ئىككىلىنىش تۇيغۇسى پەيدا بولدى. نىمىشكە ئىككىلىنىش پەيدا بولمىسۇن؟ ئۇ شۇنچە كۆپ قۇربان بېرىپ — ئاۋۋال يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئاندىن ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ خوتۇن، بالا- چاقىسىنى تاشلاپ ئوقىغان، كېيىن ئەدىبەدەك گۈزەلنى ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن مال مۈلكىنى تەرك ئېتىپ، شۇنچە ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ كەلسە بۇ يەردە ئۇنى دار كۈتۈپ تۇرسا... جاھاننىڭ تېنچ ۋاقتىدا قايتىپ كەتكەن تۈزۈكمۇ، قانداق؟

تەۋپىق بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئاخىر ئۇ ئالدى بىلەن قەشقەردىكى دوست بۇرادەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، پىكىرلىشىپ، ئاندىن ئاتۇشقا بېرىپ ئۇرۇق- تۇغقانلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن بۇ ھەقتە بىر قارارغا كەلمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن سەل- پەل يىنىكلەشكەندەك بولدى.

ئۇ ئۇيقۇغا كەتكەندە باش توخۇ چىللىغانىدى.

ئالتىنچى باب

1

تۈن پەردىسى ئالەمنى قاپلىغان، ئەتراپ جىمجىت...

... نىزامىددىن بىلەن مەمتىلى ئەپەندى قەھرىلىك ئۆركەشلەۋاتقان، شاقىراشلىرى كېچە جىمىلىقىغا سۈر بېغىشلايدىغان بىر دەريانىڭ ساھىلىدا ئۇچراشتى. سەل ئىلگىرى ئىككىسى دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ قول پۇلاڭلىتىشقان، ھېلىراقتا مەمتىلى ئەپەندى بۇ تەرەپكە ئۆتكەنىدى.

دەريا بويى بۇلۇتلار ئارىسىدا ماراپ چىققان ھىلال ئاي نۇرىدا سۇس يورىغان، سۇ يۈزىدە ئاي شولىسى ئەلەڭلەپ تۇراتتى. ئۇلار بىربىرىنىڭ قولىنى سىقىشقان چاغدا نىزامىددىننىڭ سوزۇنچاقراق، گۆشلۈك، كەڭ يۈزى ۋە قېلىن كالپۇكلىرى دىرىلدەپ كەتتى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ پىشقان ئالمىدەك يۈزىدىن نۇر تۆكۈلۈپ تۇراتتى. نۇرلۇق كۆزلىرىدە كۈلۈمسىرەش،... سۇس يورۇقلۇقتا ئۇلارنىڭ رەڭگى- روھىدا ئىپادىلىنىۋاتقان تېخىمۇ نازۇك ئىپادىلەرنى بايقىغىلى بولمايتتى.

— ئاخىرى قايتىپ كەپسەن -دە؟ — دېدى نىزامىددىن، ئىككىسى بىر- بىرىگە قارىشىپ بىر ھازا ئۈنسىز بېقىشىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، — ئەمدى ئىككىمىز ئايرىلمايلى، مېنىڭ سەندىن باشقا قېرىندىشىم يوق ئەمەسمۇ...

— مېنىڭ تۇرۇشۇم قانداق بولاركىن، ئاكا، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە بىلىنەر- بىلىنمەس مەيۈسلۈك چاقناپ ئۆتكەن بولسىمۇ ئىللىق كۈلۈمسىرىشىنى داۋام قىلىپ، ئۇ پات- پات دەرياغا گويا سۇ ئۇلغىيىپ دولقۇن كۆتىرىلىۋاتامدۇ قانداق دېگەندەك قاراپ قوياتتى.

— نېمىشقا؟ نېمىشقا تۇمايسەن؟ ئەجەبا ئۇن نەچچە يىللىق

جۇدالىق ساڭا يەتمىدىمۇ؟ ئۆز ۋەتىنىڭدىن زېرىكتىڭمۇ؟ بىزدىن زېرىكتىڭمۇ؟

— ياق، ئاكا، ئۇنداق ئەمەس، لېكىن، ... مەن بەك كېچىكىپ قاپتىمەن، بەك كېيىن كەپتىمەن ئەگەر بۇرۇنراق كەلگەن بولسام بەك ياخشى بولاتتى... ئىنقىلاپنىڭ راسا قىزىغان ۋاقتىغا ئۈلگۈرۈپ كېلەلمەپتىمەن...

— مەيلى، كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما، كۆڭۈلدىكىدەك ياشاپ كېتەلەيسەن. ساڭا ئوخشاش چەتتە ئوقۇغان ئادەمگە ھەر قانداق مەھكىمىلەردە خىزمەت تېپىلىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ئىستىھزا بىلەن كۈلۈمسىرىدى.

— ئاكا، «پادىشاغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار. ھەم نان ئۈمىدى، ھەم جان قورقۇنچىسى»[1]. شۇڭا ئاشۇ ئۈمىدنى دەپ قورقۇنچقا چۈشۈپ قېلىش ئاقىللارنىڭ پىكىرىگە خىلاپ،— دېدى ئۇ ئىلگىرىكىدەكلا سالماق قىياپىتىنى بۇزماي.

— ئانداغ بوسا تېخى ياخشى، ئۆيدە ھۈنە قىلساقمۇ بەخۇدۈك جان بېقىپ كېتىمىز. بىلەمسەن، مەن خېلىدىن بۇيان ئۆيدە بوياقچىلىق دوكىنى ئېچىپ كېلىۋاتىمەن، ئالدىراش بولغاندا ئونچە نىمكا سالىمەن، ئادەتتىكى ۋاقىتلادا ئىككى نىمكا ئىشلەيدۇ. دەسلەپ بىژ مەزگىل ئاخۇن دادامغا ۋەكىل بولۇپ ئورۇس كونسولخانىسىدا تۇردۇم، ئىشنىڭ تەقەززارسىدىن شۇ يەدە ئاشۇ خەقنىڭ تىلىنىمۇ ئۆگىنىپ كەتتىم دېگىنە... كېيىن ئاخۇن دادامنىڭ سودا ئىشى توختىغان ھامانلا بوياقچىلىقىمنى قىلغىلى تۇردۇم، ئىككى نىمكانى دائىمىي يالللىۋالدىم،... مېنىڭ ئەھۋالىم ئەنە شۇنداق، سەن ئەمدى تېۋىپچىلىك قىلساڭمۇ بولىدۇ، ئىشىقلىپ قولۇڭدىن ھېچ ھۈنە قېچىپ قۇتۇلالمايدىغۇ؟...

— ھۈنەر بولۇدىغان گەپ،... مەن ماۋۇ لايقا سۇدىن ئەنسىرەيمەن،...—

---

[1] شەيخ سەئىدى :«گۈلىستان» دىن.

مەمتىلى ئەپەندى كۆڭلىدىكىنى ئېيتىشتىن ئەنسىرەۋاتقاندەك جىمىپ قالدى. ئۇ يەنە دەرياغا قاراپ قويدى. تاشقىن بولۇش ئېھتىمالى باردەك قىلاتتى. ئۇ ئاي پېتىپ كەتسە مۇشۇ گىرىمسەن يورۇقلۇقتىنمۇ مەھرۇم قالارمەنمۇ دەپ ئەنسىرىگەندەك باش كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قاراپ قويدى.

— بومىغان گەپلەنى قويۇپ جۇ ئۆيگە!

— مۇشۇ ئۆي بولماي قەيەر؟

نىزامىددىن ھەيران بولۇپ ئەتراپىغا قارىۋىدى، راستىنلا ئۇلار ھويلىغا كېلىپ قېلىشقانىكەن، خۇلۇم- خوشنا، ئۇرۇق- تۇققانلار ھويلىنى بىر ئالغانىدى، ھەممىسى مەمتىلى ئەپەندىگە ئېھتىرام بىلدۈرەتتى، مەمتىلى ئەپەندى بولسا ئۇلارغا تېخىمۇ تۆۋەنچىلىك بىلەن تازىم قايتۇراتتى.

ئۆز- ئۆزىدىن مەرىكىلەرمۇ پەيدا بولدى. مېھمانىنىڭ شەرىپىگە نەغمە- ناۋا قىلىنىشقا باشلىدى. مەمتىلى ئەپەندى سۆيىنىڭ لىۋىدە نىزامىددىنىنىڭ كىچىك قىزى پاتىمەنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان بولۇپ «ئانام، ئانام» دەپ ئەركىلىتەتتى. بۇ قىز مومىسى بىلەن ئىسىمداش ئىدى.

بىردەمدىلا ئۆينىڭ ئالدىدا چوڭ جىيەنى غېنى پەيدا بولدى. تەۋپىق ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— يەكەن دەرياسى بويىدا سەن بىلەن تەڭ بىر دوستۇم قالدى...

— ماللىكامنىڭ قىزىقلىقىنى، — دەيتى بالىلارنىڭ ئەڭ چوڭى ئايىمگۈل، — غېنى بىلەن تەڭ بالا ماللىكامنىڭ دوستىكەن!...

نەبى بىر چەتتە تۇرۇپ بۇ ئاجايىپ كېلىشكەن ئادەمنىڭ ئۆز تاغىسى ئىكەنلىكىگە ئىشەنگۈسى كەلمەيۋاتقاندەك قىزىقىش بىلەن قارايتى.

— كىچىك بولسا دوست بولمامدىكەن؟ دوستلۇق دېگەن چوڭ- كىچىك دەپ چەكلەنمەيدۇ، گەپ كۆڭۈلدە.... — دەپ چۈشەندۈرەتتى تەۋپىق جىيەنلىرىگە، ئۆزىگە خاس ئەستايىدىللىق، زېرىكمەيدىغان پوزىتسىيە بىلەن، — سىلەر ھەممىڭلار ماڭا يېقىن كېلىڭلار، نېمىشكە ئۇنداق قاراپ تۇرىسىلەر، مولۇندەك، — دەيتى ئۇ چەتتىراق يېتىرقاپ تۇرغان رەجەپ بىلەن خانگۈل ۋە نەبىلەرگە قاراپ.

زورخان قېينى ئىنىسىگە ئولۇشۇۋالغان بالىلىرىغا قاراپ ھەم

سۆيۈنگەن ھەم چىچىلغان ھالدا:

— ماللىكاڭلارنىڭ ئارامىنى بۇزۇپ ھەممىڭلار يامىشۋاپسىلەغۇ؟ — دەيتى. نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ قىزىق مىجەزىگە قىزىقىپ قاراپ تۇراتتى... مېھمانلار كۆپەيمەكتىدى. ھەممە ئادەم مەمتىلى ئەپەندىگە ئىھتىرام بىلدۈرەتتى...

...نىزامىددىن ئىختىيارسىز خىيالغا پېتىپ ئۆزىگە كەلگەندەك ئەتراپقا قارىغان چاغدا ئاكا- ئۇكا تېخىچە ھېلىقى سۈرلۈك دەريانىڭ ساھىلىدا تۇرۇشاتتى. گۆگۈم پەردىسى كۆكنىڭ يۈزىنى يېپىپ، ئەتراپ قاراڭغۇلاشقان بولۇپ، دولقۇنلارنىڭ ئۆرلىشى ۋە قايناملارنىڭ سۈرلۈك تولغۇنۇشلىرىنى كۆرگىلى بولمىسىمۇ شاۋقۇننىڭ ۋەھىملىك ئاۋازىدىن ھەممىنى ھېس قىلغىلى بولاتتى. دەريانىڭ باش- ئايىقى بولسا ئاسماننىڭ قارا رەڭگى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كەتكەندى.

نىزامىددىن ئىنىسى بىلەن بىللە بولغان قىسقا، تاتلىق دەملەرنىڭ پەيزىدە مەست بولغاندەك، ھېچنىمىنى ئاڭقىرالماي ئەتراپقا قارايتى، قەلبى ۋىسال شارابىغا قانمىغان ئىدى. بىراق، ئۇ ئىنىسىنى تۇتۇپ قېلىشقا ئاجىز كەلدى.

مەمتىلى ئەپەندى نېمىشقىدۇر خوشلاشماستىن جىم- جىتلا گۆگۈم قوچىقىدا ئىگراۋاتقان دەريا تەرەپكە مېڭىپ كەتتى. ئۇ شۇنچىلىك تۇيۇقسىز كەتتىكى، ھەممە گويا ئەسلىمىدەك تويۇلۇپ كەتتى.

— توختاپتۇ، نەگە بارىسەن؟ مەنمۇ بىللە باراي!.... — نىزامىددىن قول پۇلاڭشىتىپ ۋارقىرايتى.

مەمتىلى قول ھەركىتى بىلەن ئاكىسىنىڭ بىللە مېڭىشىنى خالىمىغاندەك ئىپادىنى بىلدۈردى ۋە دولقۇنلار باغرىدا كۆرۈنمەي قالدى. نىزامىددىن تېڭىرقىغانچە ساھىلدا تۇرۇپ قالدى. ئەتراپ ئاۋالقىدەك جىمىپ قالغان بولۇپ، سۈكۈتكە چۆمگەن كائىنات رىۋايەتلەردىكى ئابى ھايات يوشۇرۇنغان زۇلمەتتەك چەكسىز ۋە چوڭقۇر بىلىنەتتى، نىزامىددىننىڭ ئەتراپىدا يۇرتداشلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى ۋە ئۇنى ئورىۋالدى، ئۇلارنىڭ ئىختىيارسىز نەپەسلىرىنى ئاڭلىغاندىلا ئۆزىگە كەلگەندەك

بولدى ـ دە، دەريا تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ قەھرى بىلەن نەرە تارتاتتى، ئارقىدىن ساھىلدا تۇرغانلار ئىچىدىكى بىر مۇنچە كىشى ھەم دولقۇنلار باغرىغا ئۆزلىرىنى ئېتىپ غايىپ بولدى. گەرچە بۇ مۇدھىش قىسمەتنى سېزىپ تۇرسىمۇ نىزامىددىنىدا ئۆزىمۇ ئۆلۈپ بولغاندەك تۇيغۇ بولغىنى قىزىق ئىدى. ئۇ ھەم ئەندىكىپ ھەم بوغۇلۇپ تىپچەكلەيتى...

... ئۇ سوغۇق تەرلەپ كەتكەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ چۈش كۆرگەنلىكىنى بىلىپ خۇداغا شۈكرى. سانا ئېيتتى ۋە تۈننىڭ قالغان قىسمىدا ئىنىسىنى ئويلاپ ئۇخلىيالماي تولغۇنۇپ ياتتى ...

ئۇ ئەتتىگەنلىك چاي ئۈستىدە بۇ چۈشىنى زورىخانغا ئېيتتى. بالىلارمۇ داستىخاندا جەم ئىدى.

ــ خەيردۇ، ئىنشائاللاھ خۇدا نېسىپ قىلسا پات يېقىن دىدالاشساق ئەجەپ ئەمەس، كۆڭلۈمدە ئۇ كېلىپ قالىدىغاندەكلا قىلىپ تۇراتتى، ــ دەپ ئۈن قاتتى زورىخان چوڭقۇر تىنىپ.

ــ دادا، مالىكام قانداق ئادەم؟ ــ دەپ سورىدى نەبى ھەمشە ئۆيدە تەرىپى بولۇپ تۇرىدىغان، ئەمما ئۆزى كۆرۈپ باقمىغان تاغىسىنى بىلگۈسى كېلىپ.

ــ مەن بىلىمەن، مالىكام ئوتتۇرا بوي، ئاق سېرىق، چىرايلىق ئادەم، چاخچاقچى، بالىلارغا ئامراق، ھە، يانا، يانا... ــ دەپ چوڭقان سالدى غېنى.

ــ بىكا گەپ، ــ دېدى ئايىمگۈل ئىنىسىنى رەت قىلىپ، ھەممىڭنىڭ ئاچىسى تۇرۇپ مەنمۇ تازا ئەسلىيەلمەۋاتسام، سەن قانداق بىلەتتىڭ؟

ــ ئىشەنمىسەڭ دادامدىن سوراپ باق، مېنىڭ دېگەنلىرىم راستمۇ قانداغ؟ مەن دېگەن بەك كىچىك ۋاقتىمدىكى ئىشلارنىمۇ ئېسىمگە ئالالايمەن.

ــ دېگەنلىرىڭغۇ راست. لېكىن ھەممىسى دادام ئېيتىپ بەرگەن گەپلە. ئۇنداق گەپنى دېسەڭ سەن تۇگۇل پاتىمەممۇ بىلىدۇ.

ــ سەن نىمىشكە بىلمەيسەن، ئايىمگۈل، دېدى زورىخان،ــ

مالىكاڭ تاغ ئارقىسىغا چىقىپ كەتكەندە سەن نەبىجانچىلىك بارىدىغۇ دەيمەن.

— چۈشۈمدىكىدەك بىلىمەن، تازا ئاڭقىرىپ كېتەلمەيمەن.

— بۇ كالۋا، مەن بولسا بىلىتتىم، — دېدى غېنى.

— دادا، — دېدى نەبى، مالىكام نىمىشكە تاغ ئارقىسىغا چىقىپ كەتكەن؟

— بۇ ئىشلارنى سەن چوڭ بولغاندا ئېيتىپ بېرىمەن. ھازىر بۇنى دېسەممۇ چۈشەنمەيسەن، — دېدى نىزامىددىن قېلىن كالپۇكىنى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترىتىپ.

دۇئادىن كېيىن ئۇ بۇياقخانىغا كىرىپ كەتتى.

2

نىزامىددىن قويلارغا ھەلەپ ئېتىپ بولۇپ ئوقۇرنىڭ تۆشۈكىدىن باشلىرىنى چىقىرىپ، ھەلەپنى تۇمشىقى بىلەن ئۈرۈپ كېپەكلىك يېرىنى تاپماقچى بولۇپ ئۇرۇنۇۋاتقان قويلارغا قاراپ، ئۇلارنىڭ بىر خىلدا «گىرت- گىرت» قىلىپ ھەلەپ چايناشلىرىغا قۇلاق سېلىپ، خىيالچان تۇرۇپ قالدى. ئۇ دېھقانچىلىق ۋە بوياقچىلىقتىن تاشقىرى ئۇلاق بېقىش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇ ئۇلاقنى بىرخىل ئەرمەك دەپ بىلەتتى، ئىچى پۇشقاندا ئۇلار بىلەن مىلىكە بولاتتى.

ئۇ ئاشۇ ھالەتتە يەنە قانچىلىك تۇراتتىكىن، بىراق بىرمۇنچە كىشىنىڭ يېقىنلا جايدىن ئاڭلانغان، سۆزلىشىش ئاۋازى ۋە ئۇششاق باللارنىڭ ۋاراڭ- چۇرۇڭى بارغانسېرى يېقىنلاپ كىلىپ، ئۇلارنىڭ دەرۋازىسى غىچىرلاپ ئېچىلدى. مانا شۇندىلا نىزامىددىن خىيال ئەسىرلىكىدىن قۇتۇلۇپ ئارقىسىغا ئىتتىك ئۇرۇلۇۋىدى، جەنۇب تەرەپكە قاراپ تۇرىدىغان دەرۋازىنىڭ بوسۇغىسىدا ئۇستى- بېشىغا سەپەر چاڭ-

توزاڭلىرى قونغان، كاستيۇم- بۇرۇلكا، بېشىغا بېرى[1] كىيگەن، كىچىك بۇرۇت قويغان، نۇرلۇق يۈزلىرىدىن تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان ئوتتۇرا بويلۇق بىر كىشى تۇراتتى. نىزامىددىن ئۆز كۆزىگە ئىشەنمىگەندەك كۆزىنى چىمچىقلىتىپ بىر نەچچە سېكونت مەڭدەپ قالدى. بۇ ۋاقىت ئىچىدە مېھمانمۇ نىزامىددىننىڭ ئىگىز بويلۇق، بەستلىك قامىتىگە كۆز تىكىپ ئۇنى باشتىن- ئاياق كۈزۈتۈپ چىقىشقا ئۈلگۈردى. مېھمانغا ئەگىشىپ كەلگەن مەھەللە- كويلار ۋە كەپسىز بالىلارمۇ بۇ ئاجايىپ هاياجانلىق مىنوتلارنىڭ كەيپىنى بوزۇۋېتىشنىڭ ياخشى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئالدىن كېلىشىۋالغاندەك تاپسىدا ۋە بۇسۇغىدا تۇرۇپ قېلىشتى. ئۇلار مېھماننىڭ يۈك- تاقلىرىنى كۆتۈرۈۋېلىشقانىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئاكا! ... — دېدى ئاخىرى مېھمان تىترەڭگۈ ئاۋازدا. ئۇ «مېنى تونۇمىدىڭمۇ؟» دېمەكچىدى، لېكىن هاياجاندىن بوغۇلغان تىلىغا بۇ گەپلەر دەرمەھەل كەلمىگەچكە ئۇنداق دېيىشكە ئۈلگۈرمىدى، ئاڭغىچە نىزامىددىنمۇ ئېسىنى يىغىپ:

— ۋەئەلەيك...مەمتىلى! ... — دەپ ۋارقىرىدى ۋە ئۇنىڭغا ئېتىلىپ كەلدى، نىزامىددىننىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، نېمىلەرنى دېگىنىنى ئاڭقىرىپ بولمايتى.

ئۇلار هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇچاقلاشتى. نىزامىددىن بەك هاياجانلىنىپ كەتكەچكە هېلى سىڭىنچلىرى ھەققىدە بىر نەچچە ئېغىز پىچىرلايتتى. كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچىلىك ئارىلىقتا هويلىدا قىيا- چىيا باشلاندى. ئارقىدىنلا يېتىپ كەلگەن ئۇرۇق- تۇغقانلار ۋە يېقىن خۇلۇم قوشنىلار خۇددى بىرسى قازا قىلغاندەكلا يىغا- زارە كۆتۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ هەر بىرى مەمتىلى ئەپەندىگە ئېسىلىپ يىغلىشاتتى. مومايلارنىڭ ئىچىدىن بەزىلىرى مۆڭلۈق قوشاقلارنى قوشۇپ يىغلىشاتتى. گاھ ئۇنىڭغا، گاھ بۇنىڭغا ئېسىلىشىپ، هويلا سەيناسىدا دەۋر قىلىپ

[1] بېرى — تۈركلەرنىڭ بىر خىل باش كىيىمى، — ئا.

ئايلىنىشاتتى. قوشنا ـ خۇلۇملار، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، كىچىك باللار هويلىغا سانجاق ـ سانجاق تولۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مويسىپىتلىرى پىشايۋان سوپىسىدا ئولتۇرۇشۇپ، ئۇزۇن يىل ئايرىلىپ كەتكەن قېرىنداشلارنىڭ مەرھۇملارغا هازا تۇتۇپ ھەمدە قايتا دىدارلىشىش خۇشاللىقىدىن يىرىلىپ يىغلاشلىرىغا قاراپ، ئۆز قاراشلىرىنى، تەقدىرنىڭ سىرلىق يازمىشلىرى بولۇدىغانلىقىنى سۆزلىشەتتى. ئورۇن تەگمىگەنلەر تام بويلاپ تىزىلىشىپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. بۇ ئاجايىپ قايىنام ـ تاشقىنلىقنىڭ چۈش ئەمەسلىكىگە ئىشىنىش ئىزامىددىن ئۈچۈن ئاسان بولمىدى.

يىغا ـ زارە قوشاقلىرىدا مەرھۇم موللا توختاجى ۋە پاتىمەلەر يادلىناتتى. ئۇلار هايات بولسا، بارسا كەلمەس يولدىن قايتىپ كەلگەن ئوغلىنى كۆرسە نېمە بولۇپ كېتەرىدى، دېگەندەك ئارمانلار بايان قىلىناتتى.

جامائەت ئىچىدىن يورت ئاقساقاللىرىدىن چىقىپ يىغا ـ زارە قىلىشۋاتقانلارنى سەۋرىگە ئۈندىدى، خۇدانىڭ ھەممىتىگە شۈكرى سانا ئېيتىشقا دەۋەت قىلدى.

يىغا ـ زارە بېسىققاندىن كېيىن مەمتىلى ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە ئۇزۇن يىللىق جۇدالىقتىن كېيىن ھەربىرەيلەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، تېنچلىق سورۇشۇپ چىقتى. شۇ پۇرسەتتە كىشىلەرنى ئىنىسىگە تونۇشتۇرىۋاتقان ئىزامىددىن بۇ سورۇندىكى مويسىپىت بىر ئادەمنى بويامەتنىڭ ئىمامى مۇھەممەد ئىمام دەپ ئىنىسىگە ئاستىلا ئەسكەرتتى ۋە ئىنىسىگە باشقىچىلا قاراپ قويدى. بۇ مويسىپىت تەۋپىققا بىر خىل شۈبھىلىك نەزەردە قاراپ سوغۇقلا كۆرۈشۈپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن باشقىلار بىر ئىككىدىن تارقاشتى.

قالغانلار پىشايۋان سۇپىسىدا بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشۇپ، سۇنچاي ئىچكەچ ھەر خىل تېمىلاردا پاراڭغا چۈشتى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلاردىن يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى سورىسا، ئۇلار ئۇنىڭدىن چەتئەلدە كۆرگەن ـ

ئاڭلىغانلىرىنى سورايتتى.

بۇ سورۇنمۇ ئۇزاققا بارمىدى. قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۆي ئىگىلىرى بىلەن ئەڭ يېقىن تۇققانلاردىن بىر نەچچىسى قېلىپ، باشقىلار خوشلۇشۇپ:

— مېھمان ئۇزۇن يولدىن كەلدى، بالدۇرراق ھاردۇق ئالسۇن،— دەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

نىزامىددىن ئۇلارنى ئۇزۇتۇپ دەرۋازىنى تاقاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تېخىچە ئۇخلىماي كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ ئولتۇرۇشقان باللارغا تاتلىق- تۈرۈملەرنى بېرىپ، پەپىلەپ ئولتۇرغان ئىنىسىگە قاراپ:

— ئانامنىمۇ، دادامنىمۇ سەنسىز ئۇزۇتۇپ قويدۇق، ئۇكام،... — دېدى غەمكىنلىك بىلەن، — ئۇلار سېنىڭ كەلگىنىڭنى بىر كۆرگەن بولسا نېمە بولۇپ كېتەردى...

— ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن[1]، ئاللاھ جايىنى جەننەتتىن قىلغاي،— مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ۋە ئاكىسىنىڭ كۆڭلى ئۈچۈن تەسەللى ئېيتتى. قايغۇلۇق سۆزلەردىن پەيدا بولغان سۈكۈت ئارىدا بىردەم ھۆكۈم سۈردى. جىم- جىتلىقنى يامان كۆرىدىغان تەۋپىق باللار بىلەن پاراڭ قىلىش ئارقىلىق ئارىدىكى سۈكۈناتنى قوغلىۋېتىش ئۈچۈن باللارنىڭ چوڭى بولغان ئايىمگۈل بىلەن غېنىغا:

— ۋۇي، ئايىمگۈل، غېنى، ئىككىڭلار ماڭا ئۇكىلىرىڭلارنى تونۇشتۇرۇپ قويامسىلەر؟ — دېدى.

15 ياشلار چامىسىدىكى ئايىمگۈل تاغىسى يۇرتتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان ئۇكىلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى:

— بۇ رەجەپ، غېنىنىڭ ئارقىسىدىكى، بۇنىڭ ئارقىسىدىن ماۋۇ، خانگۈل، توققۇز ياشقا چىدى؛ بۇنىڭ كەينىدىن بىر ئۇكام ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىكىسى ماۋۇ نەبى، بەش ياشقا چىدى؛ بۇنىڭ كەينىدىن پاتىمەم، يەنە تېخى روشەنگۈلمۇ بار، ئۇ بۆشۈكتە ئۇخلاۋاتىدۇ.

---

[1] «بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدامىز، چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز» — ئايەت، «بەقەرە سۈرىسى » 156 ـ ئايەت.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئادەت سۆزىنى ئىختىيارسىز تەكرارلاپ،— ۋوي، بۇ مېنىڭ ئانام ئىكەنغۇ، — دېدى ئۇ يېتىرقاپ تۇرغان پاتىمەمنى قۇچىقىغا ئېلىپ، — قانداق، ئانجان؟ — دەپ چېقىشتى ئۇ.

— ئانامنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن بۇنىڭغا ئانامنىڭ ئىسمىنى قويۇپ قويدۇق، — دېدى نىزامىددىن.

مەمتىلى ئەپەندى باللارنىڭ بۇرۇنراق ئۇخلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇلار بىلەن خوشلاشتى:

— شۇنداق قىلىپ سىلەر بىلەن تونۇشۇپ قالدۇقمۇ؟— دېدى باللارنى بىر- بىرلەپ سۆيۈپ، — ئەمدى ئەتە يەنە كۆرۈشىمىز، بىللە ئوينايمىز، قانداق؟ ئەمسە هازىر بېرىپ ئۇخلاڭلار، ياخشى باللارنىڭ ياخشى يېرى، گەپ ئاڭلايدۇ، شۇنداقمۇ؟ — باللار گەرچە بەك گەپ ئاڭلايدىغانلاردىن بولمىسىمۇ، نىمىشىكىدۇر تاغىسى شۇنداق دېگەن هامانلا سېھىرلەنگەندەك ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئانىسىغا قاراپ قويۇشتى. ئۇلارنىڭ قەلبىدە تاغىسىنىڭ نوپۇزى يۈكسەك ئورۇنغا چىققانىدى.

— بۇلارنى ئۇخلىتىڭ، يەڭگە، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى زورىخانغا.

زورىخان پاتىمەنى كۆتۈرۈپ، باللارنى باشلاپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئاكا- ئۇكا ئىككەيلەن يۇرتتىكى ئۆزگۈرۈشلەر، خەلق قوزغىلىڭى، تۇڭگان يېغىلىقى، هازىرقى ئەھۋاللار ئۈستىدە پاراڭلاشتى. نىزامىددىن ئىنىسى يۇرتتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىنكى كەچمىشلىرىنى ۋە يۇرت ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى.

— ما دوتەي ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاخۇن دادام قايتىپ كېلىپ سوۋېت بىلەن سودا توختامى تۈزدى. مېنى ئۆزىگە ۋەكىل قىلىپ كونسۇلخانىغا ئەۋەتتى. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك سودا بولماقچىدى. شۇڭا مەن ئىشىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن كونسۇلخانىدا تۇرۇپ روسچە ئۆگەندىم. سودىمىز يېغىلىق يىللىرىغىچە داۋام قىلغانىدى. كېيىن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ھەممە ئىش ئاستىن- ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. خەلق

قوزغىلىڭدىن كۆتكەن ئۈمىدىمىز يوققا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆيدىكى بوياقخانىنى ژۇگۇزۇشكە باشلىدىم. .. ئەمدى سەن كەلدىڭ، ژۇرۇكۇم توق بولدى. ھەر نىمە قىلساقمۇ بىللە قىلىمىز.

ــ مەن ۋەتەنگە قايتىشتا زور بىر ئىسلاھات قاينىمىغا چۆمۈشنى ئويلاپ كەلگەنىدىم، بۇنداق دىيىشىمدە مەنمۇ قوزغىلاڭغا ئۈمىد باغلىغانىدىم. خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەسىرلىك زەنجىر-كىشەنلەرنى چېقىپ تاشلاپ، يېڭى دۇنيا قۇرۇشنىڭ دولقۇنىدا ئۈزۈشنى ئارمان قىلغانىدىم. بۇنداق ئارزۇدىكىلەر ئاز ئەمەسىدۇق. ئەپسۇسكى، كۆپ كېچىكىپ قاپتىمەن ... ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەزىيەت ئىنتايىن قالايمىقان بولغاچقا چەتئەلدىن كېلىدىغانلار قاتتىق كونترول قىلىنىۋاتقانىكەن، ھىندىستاندا ھايال بولۇپ قالدۇق... قوزغىلاڭ ئىنتايىن مەككار ئادەملەر تەرىپىدىن بۇرمىلىنىپ كېتىپتۇ، ... ئاڭسىزلىق ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىپتۇ، شىر كۈچلۈك بولغىنى بىلەن ئاڭسىز بولغىنىچۇن قاپقانغا دەسسەگەندەك ئىش بوپتۇ... ئەمدى ۋەزىيەت بىزنىڭ خاھىشىمىزغا ئىستەك - ئارزۇيىمىزغا، غايىمىزگە يارىشا بولامدۇ يوق، كۆزۈتۈپ بېقىپ، نېمە قىلىش توغرىسىدا بىر نېمە دېيىشەرمىز... ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى.

ــ ئەگەر بالدۇ كەلگەن بولساڭلامۇ بىز ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىش قىيىنىدى. بۇ ئىشقا ھەدېگەندە چەتئەل كۈچلىرى، چەتئەل قولچوماقلىرى ئارىلىشىپ ئىشنى مۇرەككەپلەشتۈرىۋەتتى، دەسلەپ بىرى ئارىلاشقان بولسا، كېيىن قالغانلارمۇ تەسىر دائىرە تالىشىش ئۈچۈن تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ ئارىلىشىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى گاڭگىراپ قالدى. بۇنداق ئەھۋالدا نېمە قىلغىلى بولۇدۇ؟

ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قوزغىلاڭ پارتىلىغان غەزەپنىڭ مەھسۇلى، ئويغانغان ئاڭنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، دەڭا!

ــ شۇ... بىزنىڭ ۋەتىنىمىز باشقىلا تالىشىپ ئوينايدىغان ئىگىسىز نەسىدەك بولۇپ قالغانىكەن...

ــ ئاڭلىسام، سوۋېت تەرەپ دەسلەپتە قوزغىلاڭچىلارنى

قوللىغانلىكەن، كىيىن ھۆكۈمەت تەرەپكە ياردەم بېرىپتۇ[1]، سىز بۇنىڭغا نىمە دەپ قارايسىز؟

— ھەي، ئۇكام، «جانمۇ- جان ئۆزىنىڭ جىنى، كىشىنىڭ جىنى - ئىتنىڭ جىنى» دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ. دۇنيادا خالىس ياردەمچىنىڭ بولۇشىغا ئىشەنمەيمەن. سوۋېتنىڭ دەسلەپ قوزغىلاڭچىلارنى قوللىشى، كىيىن شىڭ ھۆكۈمىتىگە ياردەم بېرىشى ئوخشاشلا بىر مەقسەتنى ئاساس قىلغان — ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەنپەئەتى. قوزغىلاڭچىلارنى قوللاپ، ئۇلارنىڭ غەلىبىسىدىن كىيىن بولۇدىغان ئىمتىيازدىن كۆرە، مەۋجۇت ھۆكۈمەتنى قوللاپ، نەختىنى نېسىغا تېگىشمىسە پايدىلىقراق ئەمەسمۇ؟ بۇنىڭدا ھەم ئۆزلىرىگە پايدىسىز ئاقىبەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلىمۇ بولۇدۇ، «ئىنەكنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن موزاينىڭ بېشىغىمۇ كېلىدۇ» دىگەندەك، خىتايلارنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈننىڭ ئۆز بېشىغىمۇ كېلىشىنى ئويلىماي قالامدۇ،— نىزامىددىن بىردەم شۈكلەپ كەتكەندىن كىيىن پەس ئەمما قەتئى ئاۋازدا قوشۇپ قويدى، — ھەركىم ئۆز غېمىنى ئۆزى يىيىشى كېرەك! ... ئاخىر زامان بولۇپ ئىسانىڭ ئاسماندىن چۈشۈشىنى، ئاخىر زامان پادشاھى ئىمامھەسەننىڭ بەنت بولۇپ كەتكەن تاغدىن چىقىپ بىز ئۈچۈن غازات قىلىشىنى كۈتۈش ھاماقەتلىك، ئەلۋەتتە.

مەمتىلى ئەپەندى جىم- جىت قۇلاق سالدى.

— سىنىڭ قارىشىڭ قانداق؟— دەپ سورىدى نىزامىددىن.

— ... شۇ، شۇنداق، خەقتىن ياكى غايىپ روھلاردىن ئۈمىد كۈتۈش ئەخمەقلىق! ھەركىمنىڭ چىرىقىنىڭ يورۇقى ئۆزىگە چۈشىدۇ، شۇڭا ھەر كىم ئۆزىگىلا ئىشەنچ قىلىشى كېرەك!... — ئۇ بۇ سۆزلەرنى ئۆرە تۇرۇپ قىلدى ۋە پەگادا ئاستا ماڭغاچ داۋام قىلىپ، باغ تەرەپكە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكىنى نىمىدۇر بىر نەرسە قاماللىۋالغاندەك بولۇپ قالغانىدى.

---

[1] بۇ ھەقتە بورھان شەھىدىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئەللىك يىلى» ناملىق كىتابىغا — 454 — 476 - بەتلەردىكى كىچىك ماۋزۇلارغا قارالسۇن— ئا.

شۇڭا كۆك ئاسمانغا قاراپ بىردەم نېرۋىسىنى ئاچماقچى بولدى ھەم بىر تال «سۋىرناي»نى تۇتاشتۇرۇۋېلىپ، تۇتۇننى كۆك ئاسمانغا قارىتىپ پۈۋلەشكە باشلىدى.

ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشەنگەن نىزامىددىن ئىنىسىنى مەيلىگە قويۇپ، زورىخاننى چاقىردى:

— ئىسسىق سۇيىڭ بارمۇ؟ مەمتىلى ھەقچان نەچچە ھەپتىدىن بېرى يۇيۇنمىدى، يۇيۇنىۋالسۇن، ئوبدانىراق ھاردۇقى چىقسۇن، — دېدى.

— ئىسسىق سۇنى راسلاپ قويدۇم.

باغدىن قايتىپ چىققان تەۋپىق، ئاكىسىنىڭ يۇيۇنۇۋېلىش تەكلىپىنى ئاڭلاپ يەڭگىسىگە:

— يەڭگە، خاپا بولماي ئايرىم بىر چۆگۈن سوغۇق سۇمۇ بېرىڭ، ئاچيارلىكى بۇلاقنىڭ مۇزدەك سۈيىدىن بولسا تېخىمۇ ياخشى، — دېدى.

نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ دادىسىنىڭ تېبىبىي قاراشلىرى بىلەن شەكىللەنگەن ئادەتلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتقىنىغا قاراپ كۈلگىسى كەلدى، ھەم ئاللىقانداق روھىي تەسىرلەر بىلەن يۈرىكى لەرزىگە كەلگەندەكمۇ بولدى.

تەۋپىق قازناقتىكى ئەۋرەزدە ئىسسىق سۇ بىلەن ئۇزاق يۇيۇنۇپ بولغاندىن كېيىن، سوغۇق سۇ بىلەن بەدىنىنى چايقاپ، تازا راھەتلەنگەندەك بولدى، ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلدى. ئۇ شۇنداق كەيپىي چاغ بولۇپ قازناقتىن چىقىپ نىزامىددىننىڭ يېنىغا سېلىنغان ئورۇنغا كىرىپ ياتتى. ئاكا- ئۇكا ئىككەيلەن يەنە ئۇزۇنغىچە ئۆيقۇلىرى كەلمىگەچكە پاراڭلاشتى.

ئەتىسى تەۋپىق ئاكىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتا- ئانىسىنىڭ تۇپراق بېشىغا چىقتى. قەۋرىستانلىق بويامەتنىڭ غەربىي جەنۇپ تەرىپىدە، ئاچيارنىڭ شىمالى قىرغىقىغا يېقىن جايدا- تېتىر يېزىسىغا كېتىدىغان يولنىڭ شەرق تەرىپىدە ئىدى. بۇ بىر پارچە ئاپپاق ئاقىرىپ تۇرغان قاغچىراق يەر بولۇپ، ئاندا- ساندا شاپ ۋە كۆك يانتاقلار ئۈنگەنىدى. قەۋرە ئۈستىدىكى جىم- جىتلىق ۋە قۇرغاقچىلىق كىشىگە ئىختىيارسىز

بىچارىلىك بېغىشلايتتى. ھاياتنىڭ ئاخىرىقى مەنزىلى بولغان بۇ جايدىمۇ جەمىيەتتىكى تەكشىسىزلىك بىلىنىپ تۇراتتى؛ ئېگىز ياسىلىپ پۇختا سۇۋالغان قەۋرىلەر بايلاردەك، سانسىز توپا دۆۋىلىرى بولسا ئاۋامدەك تۇيۇلاتتى. بىراق، بۇ يەر جەمىيەتتەك قىزىق ۋە قىزغىن ئەمەسىدى. بىر چاغلاردا ھەيۋەتلىك بولغان گۈمبەز ۋە قەۋرىلەرنىڭ شامال ھەم يامغۇر زەربىسىدىن — يىللار دەھشىتىدىن ئۇپراپ، ئۆۋۈلۈپ چۈشكەن ھالەتلىرى گويا بىر چاغلاردا جاھانغا پاتماي قالغان شوخ ۋە ساياق قىزنىڭ ئاخىرىدا ئىگە- چاقىسىز بىچارە مومايغا ئايلىنىپ، دوڭغاقلاپ قالغىنىدەك ئۆمسە بىلىنەتتى. ئۇمۇمەن بۇ سۆزلىيەلمەيدىغان، مىدىرلىيالمايدىغان، قىسقىسى، تاۋۇش چىقىرالمايدىغانلار ماكانى شۇ قەدەر سۈرلۈك سۈكۈنات باسقانىدىكى، خۇددى جىنازا نامىزى ئالدىدىكى مۇسىبەت جىمجىتلىقىنى ئەۋزىگە سىڭدۈرىۋالغاندەك ھەربىر كۆرۈنۈشىدىن مۇڭ ۋە ھەسرەت تۆكۈلۈپ تۇراتتى.

بۇ جىمجىتلىقنى بۇزغۇسى كەلمىگەندەك ئۈلارمۇ جىمجىت تۇرۇپ ئۈنسىز دۇئا قىلدى. ئەسلىدە نىزامىددىن ئىنىسىنى قۇرئان ئوقۇمىدىكىن دېگەندەك بىر ھازا كۈتكەن بولسىمۇ، تەۋپىق دۇئاغا قولىنى كۆتۈرۈپ پەقەت رەسۇلۇللاھ قەۋرىستانلىقتا ئوقۇغان دۇئانى ئوقۇش بىلەن چەكلەندى. ئارقىدىن ئۆزىنىڭ تىلەك ئىلتىجالىرىنى بىلدۈرۈپ، ئاتا - ئانىسىغا جەننەت تىلىدى.

— نېمىشكە قۇرئان ئوقۇمۇدۇڭ؟ — دەپ سوراپ قويدى نىزامىددىن قەۋرىستانلىقتىن يولغا چىقىۋاتقىچە.

— بىدئەت، پەقەت دۇئا قىلىش كېرەك، رەسۇلۇللاھ قەبرىلەرنى زىيارەت قىلغاندا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، يا ئەھلەل قۇبۇر ۋە ئىننا ئىنشائاللاھۇ بىكۇم لەلاھىقۇن»[1] دېگەن دۇئانى ئوقۇغان، قۇرئان ئوقۇمىغان، — دەپ جاۋاپ بەردى تەۋپىق.

---

[1] بۇخارى ۋە باشقا ھەدىس كىتاپلىرىغا قارالسۇن. مەنىسى: «ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئەي قەبرە ئەھلى، ئىنشائاللاھ يېقىندا بىزمۇ سىلەرگە يېتىشىمىز» — ئا.

يەتتىنچى باب

1

دٔۋچىنچى كۈنى نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ تېنچ - ئامان قايتىپ كەلگىنى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرۋاھلارغا ئاتاپ ياغ پۇرىتىش ئۈچۈن تۇز[1] قۇيۇشقا تۇتۇندى. بۇ تۇز ئەينى ۋاقىتتا يەنە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يۇرتتىكىلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈش مۇراسىمى بولاتتى. ئۇزۇن يىللىق سەپەردىن كەلگەنلەرنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن نەزرە بېرىش قەدىمدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەتىدى.

هويلا، يىراق - يېقىندىن كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر بىلەن تولۇپ، بوشاپ تۇراتتى. نىزامىددىن ئاتۇشىنىڭ ئاتاغلىق كىشىلىرىدىن بولغان تاشاخۇنۇمنىڭ جىيەنى بولغاچقىمۇ، ھەم ئۆزى ھۈنەرۋەن — ئەلنىڭ مۇلازىمەتچىسى بولغاچقىمۇ ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىسى خېلى كەڭ ئىدى. مەرھۇم تاغىسى تاشاخۇنۇمنىڭ كىچىك خوتۇنى سارىخېنىم ئوغۇللىرى سەيپىددىن ۋە لىۋاھىددىنلارنى ئېلىپ ئەتتىگەندىلا كەلگەنىدى.

تەۋپىق، ئاخۇن دادىسىنىڭ ئوغۇللىرىنى چاپسانلا ياقتۇرۇپ قالدى. يىگىتلەرنىڭ تەسىراتىمۇ ئۇنىڭدىن باشقىچە ئەمەسىدى، ئۇلارنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسىنى ياقتۇرماسلىقى مۇمكىن ئەمەسىدى، ئەلۋەتتە. سەيپىددىن بىلەن لىۋاھىددىن ئىككىسى ئاق - قارىنى پەرق ئېتىدىغان، ئوقۇمۇشلۇق يىگىتلەرىدى. چوڭى سەيپىددىن ھازىر قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىدە كاتىپلىق قىلىپ يۈرەتتى. ئىنىسى لىۋاھىددىن بولسا

---

[1] تۇز — تۇز قۇيماق — ئومۇمەن داش قازاندا ئاش ئېتىپ جامائەتكە بېرىدىغان مۇراسىملارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە شۇنداق ئاتىلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئاتۇشتا مۇشۇنداق ئاتاش بىر يايغىن ئادەت، — ئا.

ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدىكى مەكتەپتە تاتار مۇئەللىم سالاھىدىن بىلەن ئۇنىڭ ئايالى مۇشىپىقە خانىمنىڭ ھەم ئوقۇغۇچىسى، ھەم ياردەمچىسىدى. ئۇ يول يۈرگەندە ئازراق ئاقسايدىغان ئەيىپى بولۇشىغا قارىماي، تولىمۇ چىرايلىق، كېلىشكەن، چىچەن يىگىت ئىدى.

تەۋپىقنىڭ بىر نەۋرە ئىنىلىرى ئۇنىڭغا يۇپۇشۇپلا ئالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىنى بىلىشكە تەشنا قەلبى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۆزلىرىدىن لەززەت ۋە ئارام تاپقاندەك بولاتتى. شۇڭا سوئال سوراپ ھارمايتتى.

نەزىرگە ئاتۇش قازىلىرىدىن تېجەنلىك موللا ئىبىز داموللا ئوغلى ئەمەت مەخسۇم بىلەن قەدەم تەشرىپ قىلىشقانىدى. موللا ئىبىز داموللام تۆرت قازىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئادالەتپەرۋەر كۆڭلى يۇمشاق كىشى بولغىنىچۇن، ئاۋام خەلق ئىچىدە ھۆرمىتى چوڭ ئىدى. ئۇ كىشى ئاددىي پۇقرالارنىڭ ھەرخىل مەرىكىلىرىگىمۇ كۆڭۈل ئاياپ قەدەم تەشرىپ قىلاتتى. ئۇ قازىلىق قىلغاندىن تاشقىرى ئۆگرۈقتىكى موللا تۇداجى، ئىمىنھاجى ئاكا- ئۇكىلار سالدۇرغان مەدرىستە مۇددەرىسلىك قىلاتتى. ئوغلى ئەمەت مەخسۇممۇ شۇ مەدرىستە ئوقۇيتى. ئۇلارنىڭ جامائىتىدە يەنە تېجەن بايلىرىدىن قۇناجىممۇ باردى. ئۇنىڭ بىلەن ئوغلى ئابدىغوپۇر بىللىدى. ئابدىغوپۇرمۇ ئوگۈرۈقتىكى مەدرىستە موللا ئىبىز داموللام ۋە مەمتىمىن سوپىزادىلەردىن دەرس ئالدىدىغان تەلەبىلەردىن بولغاچقا ياش يىگىتلەر بىر بىرلىرىگە يات ئەمەسىدى. بەزىدە مەدرىسكە كېلىپ تەلىم ئېلىپ تۇرىدىغان لىۋاھىددىن بىلەن تونۇشاتتى. شۇڭلاشقا ئابدىغوپۇر بىلەن ئەمەت مەخسۇممۇ مېھماننى ئورىۋېلىشقان ياشلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

ھايال ئۆتمەي نىزامىددىن ئۆزى بىلەن قۇرداش، ئورۇق بىر كىشىنى ئىنىسگە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن باشلاپ كەلدى. مېھماننىڭ ئارقىسىدا يەنە بىر ياش يىگىت باردى.

— بۇ مېنىڭ دوستۇم تاھىر خەلپىتىم، — دېدى. نىزامىددىن، — شورۇقتىن. بۇخارا، ھىندىستانلاردا ئىلىم تەھسىل قىلغان. بۇ يىگىت ئۇنىڭ ئىنىسى ئابلىمىت قارى، مانا بۇ شائىر ئىنىمىز سابىت، بىز تېخى

يېقىنىدا، مۇشۇ نورۇزدا تونۇشقانتۇق، مۇھەممەد قارىنى ئالغاچ كەلمەپسىلە ـ دە؟ ــ دەپ ئېسىگە ئالدى نىزامىددىن، ــ بۇلا مۇشۇ يىگىتلەر بىلەن تونۇشىدىغۇ، دەيمەن،...

تاھىر خەلپەت مەمتىلى ئەپەندى بىلەن بىردەم پاراڭلاشتى. ئاندىن خوشلۇشۇپ قايتماقچى بولۇپ، ئىنىسىگە قارىۋىدى، ئىنىسى بۇ چاغدا ياشلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ، سۆھبەتكە شۇڭغۇپ كەتكەنىدى، شۇڭا نىزامىددىنغا قاراپ «ئۇنىڭ ۋاقتى چاغ تۇرۇپتۇ، زېرىككەندە كەتسۇن» دېگەندەك ئىشارە قىلىپ ئۆزى نىزامىددىننىڭ ئۇزۇتىشى بىلەن چىقىپ كەتتى.

ياشلار ئۆزلىرىنى ئاتۇشنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىردىكى يېڭى ئەۋلادى دەپ ھېس قىلىشقاچقا ناگان ـ ناگاندا ئۇچۇرۇقتىكى مەدرىستە بىرىيەرگە توپلۇنۇپ قېلىشسا مەسىلىلەرنى مۇتائىلە قىلىشىپ، ئۆز ـ ئارا پىكىرلىشىپ كېتىشەتتى. مۇشۇ بىر ئەۋلاد پىكىرداشلارنىڭ ئىچىدە ئىشتاچىلىق ئابدىراخمان بىلىم ۋە ھۆرمەتتە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگىنىدى... يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىخارى بولغان بۇ يىگىتنى تۇشمۇ ـ تۇشتىن تەرىپلەپ، مەمتىلى ئەپەندىگە تونۇشتۇرۇپ كەتتى. ئابدۇراخماننىڭ دادىسى چوڭاخۇنباي ئىشتاچىنىڭ چوڭ بايلىرىدىن بولۇپ، مەرىپەتلىك كىشى ئىدى. ئۇنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىلىشى بىلەن بالىلىرىمۇ ئوقۇمۇشلۇق بولۇپ ئۆسكەنىدى. ئابدۇراخماننىڭ چوڭ ئاكىسى ئابدۇكېرىماخۇنمۇ شېئىر يازاتتى. ئىككىنچى ئاكىسى ئابدۇرېيىماخۇنمۇ كىلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشلۇقىدى. چوڭاخۇنباينىڭ قارا شەھەردە قۇراجاي، يەر ـ زېمىنلىرى بولغاچقا ئۇلار قاراشەھەردە بەزەن يىللاپ تۇرۇپ قالاتتى. قارا شەھەر بىلەن ئاتۇش ئارلىقىدا قاتناپ سودىگەرچىلىك قىلىشاتتى.

تەۋپىقنىڭ ياش ئىخلاسمەنلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ سۆھبىتىمۇ قىزىپ كەتتى. تەۋپىق بۇ ياش دوستلىرىنى ياقتۇرۇپ قالدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سورىغان سوئاللىرىغا ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ جاۋاب بەرگەندىن باشقا، ياشلارنى قىزىقتۇرىدىغان پەن

يېڭىلىقلىرىنى سۆزلەپ بەردى. كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە بولسا كەلگۈسى ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىگە كېرەكلىك قابىل ۋە ساداقەتلىك ياردەمچىلەرنىڭ تېپىلىدىغانلىقىغا سۆيۈنمەكتىدى. شۇنداقلا بىر كۈن ۋاقىت چىقىرىپ ئوڭۇرۇققا مەدرىسكە بېرىپ، مەدرىسنى كۆرگەچ، ياش يىگىتلەر بىلەن تونۇشۇپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى. بۇندىن باشقا مەدرىسمۇ ئۇنىڭ مەلۇم پىلانلىرىغا مۇناسىۋەتلىكتەك قىلاتتى.

نەزىرگە كېلىپ - كېتىۋاتقان مېھمانلاردىن بىرەر- يېرىم ياش ئايرىلىپ كېلىپ، تەۋپىقنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە قوشۇلۇپ تۇراتتى... گەرچە تەكلىپ قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئەنئەنىمىزدىكى «تۈزغا بېشچە بولسىمۇ بارغۇلۇق» دېگەن قاراشتىن پايدىلىنىپ، مەشھەتنىڭ جامائىتىگە قوشۇلۇپ، ئاتۇشنىڭ ئامانلىق مەسئۇلى توختى زۇنۇنمۇ كەلدى. بەلكى قەشقەردىن يولىيورۇق تاپشۇرۇپ ئالغان بولسا، «ئوۋ»نى تونۇپ قويۇش ئۈچۈن كەلگەندۇ. ھەرھالدا ۋەزىيەتنى بەك سىلىق بېجىرىشنى بىلىدىغان كىشىدى؛ ئاممىۋى مۇناسىۋەتكە بەك دىققەت قىلاتتى، توي- تۆكۈن، نەزىر- چىراقلاردىن قالمايتى، كۆلۈمسىرەپلا تۇرىدىغان سىلىق، سىپايە ئادەم ئىدى، شۇڭا، ساددە ئادەملەر ئۇنى بەك ئادىمىگەرچىلىكى بار، دەپ باھالىشاتتى. نىزامىددىن ئىنىسىگە ئۇنى تونۇشتۇرغاندا ئىسمىنىلا ئاتاپ:

— كۆپنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغان ئاقكۆڭۈل ئاغىمىز، توختى زۇنۇن، مەشھەتتىن، — دەپلا تونۇشتۇرغان بولسىمۇ، ئۇ داستىخان تەرەپكە كېتىۋاتقاندا ئىنىسىنىڭ قۇلىقىغا شىۋىرلاپ ئۇنىڭ سالاھىيىتىنى ئېيتىپ قويدى. ھە، دېگەندە بۇ ئادەمنىڭ «ئادىمىگەرچىلىك»نى ئىپادىلەپ تۈزغا كېلىپ ئولتۇرۇشى نېمىشقىدۇر نىزامىددىنىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويدى. چۈنكى ئۇ تاغىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش تۈپەيلىدىن ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرگە خېلى ساۋاتلىق بولۇپ قالغاچقا خەلق سىپايە، ئوبدان ئادەم كۆرىۋاتقان توختى زۇنۇننى بىر ئاز بىلگەندەك قىلاتتى.

يىگىتلەر بىلەن تەۋپىقنىڭ سۆھبىتى تاكى مېھمانلارنىڭ ئايىقى

ئۈزۈلگىچە داۋام قىلدى. تەۋپىق ئۇلارنىڭ باشقا دوستلىرى بىلەن مەدرىستە بىركۈن ۋاقىت چىقىرىپ كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىۋىدى، ياشلار تۇشمۇ-تۇشتىن ئۇنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ۋە ئەڭ كۆپ توپلىشىدىغان كۈنى بازار ئەتىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى، شۇنداقلا باشقا ياشلار بىلەن خەۋەرلىشىپ، ئالغاچ بارىدىغان بولۇشتى. شۇندىن كېيىنمۇ ئۇلار چەتئەلدىن كەلگەن ئەپەندىنىڭ يېقىملىق چىرايىغا قاراپ، ئۇنىڭ كىشىنى جەلپ قىلىدىغان سۆزلىرىگە بولغان ئەسىرلىكىنى يوشۇرالمىغان هالدا قىيماستىن خوشلاشتى.

ئۇلار كوچىغا چىققاندىن كېيىنمۇ ئاڭلىغانلىرى هەققىدە قىزغىن تالاش-تارتىش قىلىشتى، هەيرانلىقىنى، مەپتۇنلىقىنى ئىزهار قىلىشتى. ئاخىردا هەر بىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شەخسىي سۈپەتلىرى ۋە ئۇ سۆزلەپ بەرگەن يېڭىلىقلار هەققىدىكى ئاخباراتنى ئېلىپ كەنتلەرگە تاراپ كەتتى. تەۋپىق ناهايىتى چاپسانلا سۆهبەتلەرنىڭ تېمىسىغا ئايلىنىپ، نۇرغۇن كۆڭۈللەردە قىزىقىش پەيدا قىلدى.

2

ئابلىمىت قارى بىلەن سابىت خېلى كەچ قايتتى. ئۇلار تالىپ ئاتالغىنى بىلەن ئىزچىل ئوقۇش يوق، بەزەن بېرىپ، بەزەن بارماي ئوقۇپ يۈرۈشەتتى. بەزىدە بارسىمۇ دەرس بېرىدىغان ئادەم يوق، قايتىپ كېلىشەتتى. چىڭ تۇتمىغان ئوقۇشنىڭ تايىنى بولاتتىمۇ؟ بەزىدە ئوڭۇرۇق مەدرىسكە بارسا، بەزىدە تاشاخۇنۇمنىڭ هويلىسىدىكى سالاهىددىن ئەپەندىگە بېرىشاتتى. هېچبىرىدە ئىزچىللىق يوقىدى.

ئۇلار بۈگۈن هاياتىنىڭ ئەڭ هاياجانلىق بىر كۈنىنى ياشىغاندەك بولۇشتى. قانداق ئادەم-هە؟ مۇشۇنداق ئۇستازىڭ بولسا... دېگەنلەر كۆڭۈللىرىدىن كېچەتتى.

— مۇهەممەد قارىنى بىللە ئېلىۋالغان بولساقچۇ، ئېسىت، — دېدى

ئابلىمىت قارى، ــ ئەمدى بۇ يېڭىلىقلارنى ئۇقسا ئۇ چىچاڭلاپ كېتىدىغان بولدى ـ دە، تاپا ـ تەنىسىدىن قۇتۇلماقمۇ تەس.

سابىت جاۋاپ بەرمىدى. ئۇنىڭ خىيالى بۈگۈن ئاڭلىغان دۇنيا يېڭىلىقلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. تەپەككۇرى ئاللىقاچان ئاشۇ ئاجايىپ شەھەرلەرگە پەرۋاز قىلىپ كەتكەنىدى.

ئۇلار مەشھەدتىن ئۆتكەندە ئوتتۇراق بىلەن مەشھەد ئارىسىدىكى سايلىق بىلەن ئاق بوز توپىلىق قاغجىرىغان ئۇزۇك ئارىلىقتىن ئۆتەتتى. ئاق بوزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىگىز پەخشى تام بىلەن قورشالغان بىر قورغانچە باردى. ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ بۇ قەدەر ئىگىز تام سوقۇپ مۇھاپىزەت قىلغۇدەك ھېچنېمە يوق، ئوخشاشلا ئاق بوز ئىدى. بۇ قورۇقنى «تاشاخۇنۇمنىڭ قورىقى» دېيىشەتتى. بۇ تېنىمسىز يېڭىلىقپەرۋەر ئادەمنىڭ بۇ قورۇقنى چۆرۈشتە قانداق پىلانلىرى باردىكىن، ئەمما ئۇ مەلۇم بولۇشقا ئۈلگۈرمىگەچكە، بۇ قورۇق خۇددى چۆچەكلەردىكى غايىپ غەزنىلەر يوشۇرۇلغان سىرلىق يەردەك بىر تۇرلۇك سىر بېغىشلاپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ياشلار ئوتتۇراقنى ئارىلاپ ياقۋاغىنىڭ بوستان مەھەللىسىگە يېقىنلاشقاندا ئابلىمىت قارى دوستىغا چاخچاق باشلىدى:

ــ ئاستانەڭگە كېلىپ قالدۇق، ــ دېدى ۋە ناۋايى غەزەللىرىدىن بىر بېيىت ئوقۇدى:

ئاستانەڭگە بېرىپ مەنزىلدە ياتماق ئارزۇ،
سەگلىرىڭنىڭ[1] سانىغا ئۆزۈمنى قوشماق ئارزۇ.

سابىت بۇ چاخچاقلارغا كۈلۈمسىرەپلا قويدى. بوستاندا ئۇنىڭ مەشۇقى باردى. شۇڭا دوستى ئۇنىڭغا شۇنداق چاخچاق قىلاتتى.

سابىتنىڭ مىجەزى قانداق ئىغىر بولسا ئۇ باشتىن كەچۈرگەن

---

[1] سەگ ــ ئىت (چاغاتاي تىلىدا. لوپنۇر شىۋىسىدا شۇ بويىچە ساقلانغان)، ــ ئا.

كەچمىشلەرمۇ شۇنداق ئىبغىرىدى. بەلكىم ئاشۇ كەچمىشلەر ئەنە شۇنداق خاراكتېرنى ياراتقاندۇر.

سابىت ئانىسىنىڭ قانداق ئايال ئىكەنلىكىنى بىلمەيتى. ئۇ ئېسىگە كەلمەستە ئانىسى ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. يېتىم سابىتنى شۇندىن كېيىن بوستاندىكى هاممىسى بېقىۋالدى. دادىسى ئۇنى تاھىر خەلپەتتە ئوقۇتتى، كېيىن ۋاقۋاغقا بېرىپ تاشاخۇنۇمنىڭ هويلىسىدا سالاهىددىن ئەپەندىدىنمۇ دەرس ئالدى، مۇشۇ جەرياندىمۇ ئۇ يەنىلا هاممىسىنىڭ ئۆيىدە تۇراتتى. بۇ هال دادىسى قازا قىلغانغا قەدەر داۋام قىلدى. بوۋاي ئاخىرقى يىللاردا كېسەلچان بولۇپ قالغىنىچۇن تاھارىتىگە سۇ بەرگۈدەك بىر كىشىگە مۇھتاج بولۇپ، «سابىتنىڭ مىراسىغا شېرىك كۆپەيتمەيمەن» دېگەن ۋەدىسىنى بۇزۇپ ئۇرۇق- تۇققان، يار- بۇرادەرلىرىنىڭ سالاسى بىلەن بىر تۇغماس ئايالغا ئۆيلەنگەنىدى. بۇ ئىنتايىن هازازۇل خوتۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەجىلىنى تېزلىتىشتىن باشقىغا كېرەككە كەلمىدى. بوۋاي قازا قىلىش ئالدىدا قىيامەتلىك قەرز بولۇپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئايالنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۇنىڭغا لايىقىدا مىراس قالدۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ دەۋاسى تۈگىمىگەنىدى، سابىت يىتىملىكتە چەككەن رىيازەتلىرى ئاز كەلگەندەك ئەمدى ئۆگەي ئانىسى بىلەن بولغان مىراس دەۋاسىدىن بىر مۇنچە كۆڭۈلسىزلىك تېپىۋالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن، ئۇ تېخىمۇ شۈكلەپ قالغانىدى.

— ناۋايىنىڭ دىۋانىنى ئوقۇپ بولدۇڭمۇ؟ — دەپ سورىدى ئابلىمىت قارى دوستىنىڭ دىققىتىنى تارتىش ئۈچۈن.

سابىت بۇ سۆزنى خىيال ئىچىدە ئاڭلاپ، ناۋايى دېگەن ئىسمغا ئاۋۇ باغلارنىڭ تېمىدىن چىقىپ تۇرغان چېچەككە پۈركەنگەن شاخلارنى بىرلەشتۈرۈپ ئويلىدى:

«باغ ئىچرە ماڭا ساچتى گۈل ئاقۇ- قىزىل ياپراق»...

باهار پۇراقلىرىغا، توي- تاماشانىڭ خۇشال- خۇراملىقىغا تولغان بۇ

مىسرالار ئۇنىڭ كۆڭلىگە يورۇقلۇق بەخش ئەتكەندەك بولۇپ، خىيالدىن باش كۆتۈردى ۋە دوستىغا قاراپ باش لىڭشىتىپ قويدى.

— ئوقۇپ بولغان بولساڭ «دىۋان زەللى»نى ئوقۇغىن كەچتە ئۆيۈڭگە ئالغىلى كىرىمەن، ئالماشتۇرۇپ ئوقۇيلى. ئاكامنىڭ كىتابىدا بىز كۆرمىگەن كىتابلار تېخى نۇرغۇن، تاھىر خەلپەتنىڭ سەككىز كۆزلۈك بىر كاتتا لىق كىتابى بار دىيىشكىنىنى ئاڭلىماپمىدىڭ.

سابىتنىڭ كۆزلىرى كوچا بويىدىكى باغ تېمىنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، كېيىن جىگدە شاخچىلىرى بىلەن قاشالاپ قويۇلغان جايغا تىكىلگەنىدى.

سابىتنىڭ يۈرىكى تۇيۇقسىزلا قاتتىق دۈپۈلدەپ كەتتى، ئۇنىڭ كۆزلىرى چىتلاق كەينىدىن غىل- پال كۆرۈنۈپلا پەخشى تام كەينىگە ئۆتۈپ كەتكەن ئادەم كۆلەڭگۈسىگە چۈشكەنىدى. سابىت ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ مېڭىشنى قارار قىلدى.

— «يار دوستلىرى بىلەن كەلسە جاپا قىلىش ئۈچۈن كەلگەندۇر، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇنداق ئۇچرۇشۇش رەشىك ۋە ھەسەتتىن دېرەك بېرىدۇ[1]» دېگەندەك، گۈلزادەم شۇنداق ئويلاپ قالمىسۇن، ئاغىنە، — دېدى ئابلىمىت قارى، — مەن كەتتىم، گېپىڭنى پاتراق تۈگۈتۈپ قايتاسەن، كەچتە ئۆيۈڭدە ئولتۇرماقچى بولغىنىمىز ئېسىڭدە بولسۇن، ھېلىقى چاپلاشقاق ئاغىنەڭ بىتاقەت بولۇپ كۈتۈۋاتىدۇ ھەقچان، ئۇنى ئاڭلىغانلىرىمىز بىلەن ھەيران قالدۇرىۋېتىمىز.

3

سابىت مەيۈسلۈك، مىننەتدارلىق ئارىلىشىپ كەتكەن غەمكىن كۈلۈمسىرىشى بىلەن دوستىنىڭ ئارقىسىدىن ئۈنسىز قاراپ، ئۇ ئەگرى-

[1] شەيخ سەئدى: «گۈلىستان» — ئا.

بۇگرى يېزا يولىدا ئۇزاپ كەتكۈچە جايىدا تۇرۇپ، ئاندىن قاشا تەرەپكە ماڭدى.

كوچىدا تۇرۇپ قىز بىلەن سۆزلىشىش بىئەپ ئىدى. شۇڭا ئۇ ياق- بۇياققا قارىۋېتىپ چاققانلىق بىلەن قاشادىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، باغ ئىچىدىكى كۆكۈرۈشكە باشلىغان بېدىلىككە چۈشتى ۋە چوڭقۇر بىر تىنىۋېلىپ، تام تۈۋىدە پۈتىنىڭ ئۇچىغا قاراپ تۇرغان 15ـ 16 ياشلاردىكى، بويالغان ماتا كۆينەك، پۈتىغا نىمكەش كۆن ئۆتۈك كىيگەن ۋىجىككىنە قىزغا ھەۋەسلىنىپ قارىدى. قىز تامغا ئارقىسىنى قىلىپ بىر خىل ھالەتنى ساقلاپ تۇرۇۋەردى.

گۈگۈم پەردىسى كائىناتقا ئېتەك يېيىۋاتقان بولسىمۇ سابىت مەشۇقىنىڭ تەڭداشسىز گۈزەللىكىنى پۈتۈن بەدىنى بىلەن كۆرۈپ تۇرغاندەكىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ قىزىقىش، سۆيۈنۈش ۋە ھاياجان ئارىلىشىپ كەتكەن قارىشىدا ئاجايىپ مەستانىلىك بىلىنىپ تۇراتتى. ئاشۇ تەقلىدتە بىر نەچچە سىكونتلا تۇرغان بولسىمۇ، مۇشۇ سۈكۈتتە ئۆتكەن بىر لەھزە ئۇنىڭغا بىر ئۆمۈردەك ئۇزۇن بىلىنىپ كەتتى. ئارقىدىن ئۆزىنىڭ قوپال بەستىگە مۇناسىپ كەلمەيدىغان بىرخىل نازۇكلۇق بىلەن ھاياجانغا تولغان تىترەڭگۈ ئاۋازدا:

— گۈلزادە!... — دەپ خىتاب قىلدى.

بۇئاۋاز ھېلىقى ئاددىي «تاغ گۈلى»نىڭ ۋۇجۇدىنى تىترىتىۋەتتى.

— كەلدىڭىزمۇ؟...

— بۇ يەردىن قاراپ تۇرۇپتىكەنسەن....

— بايا ئۆگزىگە تېزەك يايغىلى چىققانتىم، يولغا قارىسام ئابلىمىت قارىكام بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋاتىدىكەنسىز،... يانسا .... دەپ پات- پات قاراپ تۇرغانتىم...

— بىز بويامەتكە نەزىرگە باغانتۇق، ... — سابىت توختاپ قالدى، ھەممە گەپنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىش ھاجەتسىز دەپ قارىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىزنىڭ ئالدىدا ئەپلەشتۈرۈپ سۆزلىيەلمەسلىكىدىن ئەنسىرىدى.

ئۇلارنىڭ ئۇچرۇشۇشلىرى ھەممىشە شۇنداق بولاتتى. كۆرۈشۈش ئالدىدا گويا ئۆزىنى كۆڭۈللۈك ئىشلار، قىزىق تاماشا كۈتۈپ تۇرغاندەك ئالدىراش، تەشنالىق، ھاياجان ئىلكىدە ئازابلانسا، كۆرۈشكەندىن كېيىن پاراڭنىڭ تايىنى بولماي يۈرەكلىرى سىقىلاتتى. شۇنىسى تېخىمۇ قىزىق ئىدىكى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھازىرغىچە مۇھەببەت ھەققىدە سۆز بولمىغانىدى. شۇنداق تۇرۇپمۇ ئۇچرۇشۇپ تۇرۇشاتتى ۋە ئۇچرۇشۇش ھەققىدە پۈتۈشۈپ قويۇشاتتى. ئۇلارنىڭ تونۇشلۇقى ناھايىتى بۇرۇن — باللىق ۋاقىتلىرىدىن باشلانغان بولسىمۇ، ئۇلار ئارىسىدىكى ئۆزگىچە مۇناسىۋەت بۇلتۇر كۈزدىن باشلانغانىدى.

سابىت ھاممىسى بىلەن بىللە تۇرۇشقا باشلىغاندىن تارتىپلا ئۇلار بىللە ئوينايتتى. سابىتنىڭ ھاممىسى بىلەن گۈلزادىلەر قوشنا ئىدى. ھەر ئىككىسى ئانىسىز يېتىملەردى. گۈلزادە ئۆگەي ئانىسىدىن تاياق يېسىلا بۇ ئۆيگە كىرەتتى. پەقەت مۇشۇ ئۆيدىلا تەسەللىگە ئېرىشەتتى. سابىت ئۇنىڭدىن ئۈچ ياشچە چوڭىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ كۈچلۈك، قاۋۇل بالا بولغاچقا ھەممىشە قىزغا ياردەم قىلىپ تۇراتتى. كېيىن ئۇلار جاڭگالدا ئۇلاغ باقتى. بىللە تېزەك تېرىشتى، ئۇلار تولا ئۇرۇشۇپ قالاتتى. لېكىن بىردەمدىن كېيىنلا بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشاتتى...

كېيىن سابىتنى مەكتەپكە بەردى. سابىت تۇغۇلغان مەھەللىسىگە بېرىپ تاھىر خەلپەتتە ئوقىدى. ئارقىدىن ۋاقۋاغدا ئوقىدى. شۇ جەرياندا ئىككىسى يىراقتىن كۆرۈشكەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ئايرىم ئۇچرىشالمىدى...

كۆپ ئۆتمەي تەقدىر سابىتنىڭ دادىسىنىمۇ ئارىدىن ئېلىپ كەتتى. قاراقسىز قالغان ئۆيگە دادىسىنىڭ چىرىقىنى ياندۇرۇش ئۈچۈن قايتتى. بۇ مەزگىلدە ئۇلار تېخىمۇ ئۇچراشمىدى. بۇلتۇر كۈزدىن باشلاپ سابىت ۋاقۋاقتا بېرىشنى توختۇتۇپ، ھەپتىدە بىرەر كۈن ئوڭۇرۇقتا بېرىپ ساۋاق ئېلىپ كەلگەندىن باشقا، ئۆز تېرىكچىلىكى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇ يەنە جاڭگالغا باردى. مانا شۇ چاغدا ئۇلار قايتا ئۇچراشتى.

بۇ چاغدا ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقىچە ھېس قىلىشتى. ئارىدا يېتىرقاش ۋە

يەنە ئاللىقانداق نازۇك تۇيغۇلار پەيدا بولۇپ قالغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قەلبىدە نېمىدۇر پىشىپ يېتىلگەنىدى. بۇرۇنلاردا دايىملا گەپ تالىشىپ سوقۇشۇپ تۇرۇدۇغان، ۋاتىلداپ، سابىتنى ئېغىز ئاچۇرمايدىغان بۇ قىز نېمىشقىدۇر ئەمدى سابىتنى ئۆزىمۇ سەزمەستىن «سىز»لەپ گەپ قىلىشقا باشلىغانىدى. چۈنكى ئايال كىشى ئەر كىشىنى شۇنداق ئاتىشى كېرەككىدى. بىرىنچى كۈنىلا ئۇلار جاڭگالدىن قايتىدىغان چاغدا زەيكەشتىن ئۆتكىچە سابىت گۈلزادىنىڭ قېپىنى سۇنۇۋېلىش ئۈچۈن قول ئۇزاتقىنىدا ئىككىسىنىڭ قوللىرى بىر- بىرىگە تېگىپ كېتىپ، ھەر ئىككىسىنىڭ ۋۇجۇدىغا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر خىل ئىسسىق ئېقىم تاراپ كەتتى. بۇرۇن ئۇلار ھەمىشە دېگۈدەك سۈركۈشۈپ يۈرسىمۇ بۇنداق سېزىم بولمىغانىدى. مانا شۇ ئىش ئۇلارنىڭ كېيىنكى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى.

ئەمما ئۇلار ئۇچراشقاندا «يۈرەك سۆزلىرى»نى تۆكۈشۈپ، سېغىنىشلىرى، چۈشلىرى، خىياللىرى ھەققىدە سۆزلۈشۈپ كەتمەيتتى. ئۈنسىز سۈكۈت ئىچىدە تۇرۇپ، ئاخىردا خوشلىشاتتى.

— خاپا بولماڭ... ھېلىقى ھازارۇلىنىڭ ئاھانىتىگە قالماي يەنە...

سابىت ئۇنىڭ ئۆگەي ئانىسىدىن قورقۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ ئۇنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرماسلىق ئۈچۈن :

— ياق، نېمىگە خاپا بولىمەن، چىرىپ كېتىۋە،— دېدى خوشلۇشۇپ،— كېلەر قېتىم مەن ساڭا ئاجايىپ- غارايىپ گەپلەرنى سۆزلەپ بېرىمەن، — دەۋەتتى ئۇ سادىدا ئادەملەرگە خاس خۇسۇسىيەت بىلەن قورسىقىدىكىنى يوشۇرالماي.

— ئاجايىپ گەپ؟

— ھەئە. بۈگۈن بويامەتكە بېرىپ ئەپەندىمدىن ئاڭلاپ كەلدۇق... — ھەمىشە خىجىل بولغاندەك بۇرنىنىڭ ئۇچى تەرلەپ تۇراتتى، قولىدا ھەمىشە سىقىملىۋالىدىغان بىر غاڭزا بولاتتى ۋە قىلغىلى قىلىق تاپالمىغان، خىجالەتتىن قوللىرىنى نەگە قويۇشىنى بىلمىگەن چاغلىرىدا غاڭزىنى ئۇيناپ خىجالىتىنى يوشۇرماقچى بولغاندەك قىلاتتى. بۇ

غاڭزىنى بۇلتۇر قەشقەرگە ئوتۇن ساتقىلى كىرگەندە دوتەي يامۇل ئالدىدىن تېپىۋالغانىدى.

— ھە،... — دېدى قىز ھېچنېمىنى ئاڭقىرالمىسىمۇ، — ماقۇل ياخشى چۈش كۆرۈڭ...

— خوش...

سابىت قاشادىن كوچىغا ئاتلاپ ئۆتۈپ، گۈلزادىنى بارمۇ، كىرىپ كەتتىمۇ دېگەندەك كەينىگە قاراپ قويۇپ، ئاندىن يولىغا يۈرۈپ كەتتى.

سەككىزىنچى باب

1

نەزىردىن كېيىن نىزامىددىن ئىنىسىنى تۇققانلارنىڭ ئۆيلىرىگە پاتىھە قىلدۇردى. ئۇلار ئەڭ ئەۋۋەل ۋاقۋاقتا — تاغىسى تاشاخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە پاتىھە قىلىشتىن باشلاپ، ئاخىرىدا يېقىن ئۆتۈشكەن باشقا ئادەملەرنىڭ ئۆيلىرىگە باش ئۇرۇشتى. بۇ رەسمىيەتلەر ئاخىرلاشقاندا بازار كۈنىمۇ كېلىپ قالغانىدى.

— ئەمدى ئاتۇشنىڭ بازىرىنىمۇ كۆرۈپ قوي، بەلكى ئېسىڭدىنمۇ چىقىپ قالغاندۇر، — دېدى نىزامىددىن دۈشەنبە[1] كۈنى ئەتىگەندە.

تەۋپىق بۇگۈن چەتئەلدىن كېيىپ كەلگەن غەلىتە «پەرەڭچە ئۇستىۋاش»تا ئەمەس، (نىزامىددىننىڭ زورى بىلەن) شۇ مۇھىتتىكى يىگىتلەرنىڭ چەكمەن تونىنى كېيىۋالغان، شايى بەلۋىغىنى باغلىۋالغان ئىدى.

بۇ يەرنىڭ مۇھىتىغا ئۇيغۇنراق يۈرمىگەندە ياخشى بولمىشىنى بىلگەن توختاجى ئۇنىڭغا ئۆيدىن ئۇزايدىغاندا باي بالىلىرى كىيىدىغان قەشقەرنىڭ مۇھىتىغا كۆرە ئالىي ھىساپلىنىدىغان ئىككى قۇر كىيىم كېچەكنى تەۋپىقنىڭ سومكىسىغا سېلىپ بەرگەنىدى. ئۇ چاغدا ئۇ بىر ئاز تېرەجىگەن، ئالماسلىقتا ھەركەت قىلىپ كۈلگەن بولسىمۇ، ئەمدى ئاكىسى ۋە يەڭگىسىنىڭمۇ ئوخشاش تەۋسىيەدە بولۇشى ئۇنى ئويلاندۇرۇپ قويغانىدى. دېمەك، دوستى بىر ئىشلارنى ئالدىن پەملەپ بولارنى بىرىپتىكەن ـ دە!

تونىنىڭ ئوچۇق ياقىسىدىن ئىچىدىكى كۆينەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى، شىمى، خىرۇم پەتىنكىسى، بېشىدىكى تۈرك بىرىسىمۇ ئۇنى يەنىلا

---

[1] ئۇ چاغلاردا ئاتۇشنىڭ بازىرى دۈشەنبە كۈنىدە بولاتتى، كېيىن جۈمەگە ئۆزگەرتىلگەن، — ئا.

مۇھىتقا كۆرە باشقىچە كۆرسىتىپ تۇرۇشقا يېتەتتى. شۇڭا ئۆتكەن-كەچكەنلەرنىڭ ھەممىسى قىزىقسىنىپ قارىشاتتى؛ بەزىلەر مىش-مىشلاردىن ئاڭلىغانلىرىغا كۆرە قىزىقىپ قارىسا، بەزىلەر شۇ ئاندىكى تۇرقىغا قىزىقىپ قارايتتى.

بازار (مەشھەد) بىلەن بويامەتنى تېجەن يېزىسى ئايرىپ تۇراتتى. تېجەن قىران دەريا ئېقىنىدىكى يوپۇرماق شەكىللىك ئارال بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قۇرۇق دەريا ئېقىنى باردى. بەزى چاغلاردا بۇ قۇرۇق سايغا ھەيۋەتلىك كەلكۈن كېلىپ دەريانىڭ ساھىلىغا جايلاشقان يېزا خەلقىگە بالايى-قازامۇ كەلتۈرەتتى. بۇ خىل بالا قازالاردىن يالداما بولۇپ قالغان بىرمۇنچە خەلق قوشاقلىرى شۇئانغا قەدەر يادلىناتتى. سايىنىڭ شىمال ئېتىكىدىكى ئازغان كەنتىنى يالاپ، سايغا يېقىن ئۆيلەرنى ئېلىپ كەتكەن كەلكۈندە كەتكەن نەۋجۇۋانلار ھەققىدە شۇنداق قوشاقلار باردى:

ئانىنەمۇ-ئانىنەم،
لايدا ياتقان ئانىنەم.
لاينىڭ تېگىدە يېتىپ
«خۇدا!» دېگەن ئانىنەم!

ئاخشام كەلگەن بەش ئاتلىق،
بەشىلىسى قاراتلىق[1]،
ئانىنەمنى ئەپقاچقان
مەمتىمىن قاناتلىق....

سايدىن چىققاندىلا ئۇ قاتتىكى بازار كۆرۈندى.

— يېغىلىقلادىن كېيىن بازا قىممەتچىلىك بولۇپ كەتتى،

[1] قارا ئاتلىق سۆزى تەلەپپۇزدا قوشۇلۇپ كەتكەن. قوشاقنىڭ ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ۋە تەلەپپۇز قولايلىقى ئۈچۈن تۇغۇلغان تىل ھادىسىسى — ئا.

نىمىشكە دېسەڭ گا سىلىڭنىڭ[1] ئەسكەرلىرى خەلقنىڭ بىر قەۋەت تېرىسىنى شۇلۇپلا ئالدى، — دەپ پاراڭ سېلىپ كېلەتتى نىزامىددىن.

مەمتىلى ئەپەندى بولسا ئۇنىڭ سۆزلىرىگە جىم- جىتلا قۇلاق سېلىپ يولدىن ئۆتۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ چىرايىدىن ئەنە شۇ يىغىلىق قالدۇرغان ئازاپ، جاراھەتنىڭ ئىزناسىنى تاپماقچى بولغاندەك قاراپ باراتتى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ يۈرىكى تېنىمسىز دۈپۈلدەپ، ئاللىقانداق تۈيغۇلار كەلكۈنى قەلبىدە مەۋج ئۇرۇپ، ئۇنى چەكسىز ھىسسىيات دېڭىزىغا غەرق قىلماقتىدى. ئۇ كەچلىرى شەھەر بازاتتى، ئويلايتتى، تەسەۋۋۇر قىلاتتى... يۇرتلارنى ئارىلاپ يۈرگەندە ھەممە نەرسىگە سوئالغا تولغان كۆزى بىلەن ئۇزاق تىكىلەتتى... «ئىھ، مەن بۇ مىسكىنلىك يىغىپ تۇرغان زېمىننى قانچىلىك سېغىنغاندىم - ھە؟» دەپ ئويلىدى ئۇ. ئارقىدىن ئاكىسىنىڭ سۆزلىرىگە جاۋابەن:

— شۈكرى قىلىپ كۆنگەن خەلققۇ بىز، ئاكا — دېدى ئويچانلىق بىلەن، — بۇ كۈنلەرنىمۇ سەۋر بىلەن ئۆتكۈزۈۋېتىمىز. بۇ كۈنلەرمۇ پايدىسىز ئەمەس، قاتتىق سوغۇق كىشىلەرنى قېلىن كېيىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ؛ قاتتىق ئۇخلىغان ئادەم بېشى يېرىلغاندا ياكى تۇمشۇقى قانىغاندا كۆز ئۆچماي قالمايدۇ. ئەلۋەتتە.

— چالا ئويغانغان كىشىلەرنىڭ ئوبدانراق كۆز ئېچىۋېلىشىغا ئىمكان بەمەي يەنە ئەللەيلەيدىغان ئادەملە، تېخىمۇ قاتتىق ئۇخلىتىدىغان دورىلارمۇ تەييالا - دە!

— ئاكا، ئەڭ يوغان قەپەزدىكى ئىمكانىيەتمۇ پەقەت قەپەزگە چۈشلۇقلا بولىدۇ. ئۇزۇل- كېسىل ھۆرلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن قەپەزنىڭ كەڭلىكىگە ئالدانماسلىق كېرەك. قەپەزنى سۇندۇرۇپ گۈلزارلار ئۈچۈن قاشا ياساش كېرەك. تۈركىيەدىكى ئىسلاھاتنى ئاڭلىغانسىز؟ ئەنە شۇنداق، ھەم ھۆكۈمران گۇرۇھنى، ھەم جاھالەتلىك مۇھىتنى يىمىرىۋەتمىگىچە بىرسى يەنە بىرسىنى پەيدا قىلىپ، بىزەڭ چۈۋىن

---

[1] گا سىلىڭ — ماجۇڭيىڭنىڭ خەلق ئىچىدە تونۇلغان ئىسمى، — ئا.

بىلەن پاسكىنا مۇھىتتەك دەۋر قىلىشىۋېرىدۇ. تۈركلەردە مۇنداق بىر تەمسىل بار « Cami yıkılmış ama mihrabı yerinde» ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭ قىلدۇق دېگەن بىلەن ئاڭ بولمىغاچقا «جامەنى يىقىتىۋەتكەن بىلەن مېھرابى جايىدا» تۇرۇۋېرىدۇ. دە! شۇڭا «جامە» نىمۇ، «مېھراپ»نىمۇ يىقىتىپ، ھەممىنى قايتىدىن ياساپ چىقىش كېرەك! ... ئەڭ مۇھىمى ئويغانغان ئاڭنىڭ بولۇشى، قارا غەزەپ دېگەن يىرتقۇچتىمۇ بولۇدۇ.

ئۇلار پاراڭلىشىپ بازارغىمۇ كېلىپ قالدى. ئۇلار ئاۋۋال مەشھەدكە كىرىپ ھەزرەت سۇلتان جامەسىنى، سۇلتان سۇتۇق قەبرىسىنى زىيارەت قىلدى. ئۇلارنىڭ زىيارىتى ئاخىرلاشقاندا ۋاقىت چۈشكە تايىن بولۇپ قالغانىدى. نىزامىددىن غىزالىنىپ ئاندىن بىردەم ئايلىنىشنى تەكلىپ قىلدى. ئىككىسى يەنە ساي بويىدىكى بازارغا كەلدى.

شەرقنىڭ جىمى بازارلىرىدىكىگە ئوخشاش ئاتۇش بازىرىمۇ ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەھسۇلاتلار، چەتئەل ماللىرى، جۇڭگو تاۋارلىرى، خوتەننىڭ يىپەك توقۇلمىلىرى بىلەن تولغان بولۇپ، سېتىقچىلار دۇنيادىكى جىمى ياخشى سۈپەتلەر بىلەن ئۆز مېلىنى ماختاپ چوقان سېلىپ تۇراتتى.

بازاردا ئومۇمىي تەرتىپسىزلىك ھۆكۈم سۈرەتتى. مىغ- مىغ بازاردا پات- پاتلا جېدەللىشىۋاتقانلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. بازارلىقلار ھەمىشە ئۇششۇقلۇق، جېدەلخورلۇق بىلەن يىراق- يېقىندىن كەلگەنلەرنى بوزەك قىلىشقا تىرىشاتتى. سىرتتىن كەلگەنلەرمۇ بازارلىق بىلەن بىر يېرى سوگۇشۇپ كېتىشتىن ھەزەر ئەيلەيتى. چۈنكى ھەممە ئادەم ئۇلارنىڭ خۇي- پەيلىنى بىلگەچكە «بۇدۇشقاقلارنى ياماشتۇرىۋالغاندىن كۆرە، سېنىڭ راست دەپ قۇتۇلغىنىم ياخشىراق» دەپ ئويلىشاتتى. بەشكېرەم، پەيزاۋات قاتارلىق يىراق جايلاردىن ئەمەس، ئاتۇش تەۋەلىكىدىكى باشقا كەنتلەردىن بىر نەرسە ساتقىلى كەلگەن بىچارىلەرنىڭمۇ مېلىنى ئۆز ئەركى بويىچە سېتىش ئىمكانىيىتى يوقىدى، بازارلىقلار بىشەملىك بىلەن ئورۇشۇپ ئەرزان ئېلىۋېلىپ ئۆزلىرى ساتاتتى. ئۇلار قارشى تەرەپ

مەندىن قورقتى دەپ ئويلاتتى. گويا ئەڭ ياۋۇز دۈشمىنىنى يېڭىۋالغاندەك غەلبە ئىپتىخارى بىلەن گۈكىرەپ كېتەتتى، بۇ كىشىلەرنىڭ نادانلىقى، ئاڭسىزلىقى ئۆزلىرى ئۇرۇشۇۋاتقان، ئۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ يەنىلا بىردەريانىڭ سۈيىنى ئىچىدىغان قېرىنداشلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە ئىمكان بەرمەيتى. يۇرتلار ئارا ئۆچمەنلىك، ئىشەنمەسلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن بولۇپ، بۇنداق ئۆچمەنلىك ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىنى پەردىلەپ، ئۇلارنىڭ ھەقىقى دۈشمەنلىرىنى تونۇۋېلىشقا كاشىلا بولاتتى. خەلقنىڭ ئىناقسىز بولۇشىنى خالايدىغان ھۆكۈمرانلار بۇنداق «ئۇششۇق نوچى»لاردىن تولىمۇ ئۇنۇملۈك پايدىلىناتتى: بۇ ئىناقلىقنى بۇزغۇچى قورالنى قوغدايتى، ئاسرايتى، دەي-دەيگە سالاتتى، شۇلاردىن گۇناھ ئۆتسىمۇ سورىمايتى. ھەر قانداق يولسىزلىق قىلسىمۇ ئۇلارغا گۇناھ قويۇلمىغاچقا باشقىلارنىڭ ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىمەي ئىلاجى يوق ئىدى...

بازارنىڭ بىر دوقمۇشىدا راخمان ئاشىق ئۆتكەن. كەچكەنلەرگە قاراپ بىر ئوڭدىن، بىر سولدىن سۆزلەۋاتاتتى:

— ھەقاسىڭنى مۇشۇنچىلىك ئادەم قىلىپ قويدۇم، بوممىسا نېنىڭنى تېپىپ يىيىشەلمەيسەن! ئەمدى مېنى كۆزۈڭگە ئىلىشمەيسەن! مەن كىم؟ ھەممەڭنىڭ ئاتىسى! ھەربىر يۇرتتىن يەتتىدىن ئادەم بوغۇزغا سۇغا چىقىڭلا، چىقمىغانلاغا سۇ يوق! قېنى شۇ چاغدا سۇ دەپ بېقىشە، كەتمەن بىلەن سالىمەن!...

ئاتۇشنىڭ بازىرى ئانچە چوڭ ئەمەس، بىردەمدىلا بىر چېتىگە بېرىپ قالىدىغان، بۇ كىچىككىنە بازار بىرلا چۆرگىلىسە تۈگەپ قالىدىغان بازارچاق بولغاچقا تونۇش-بىلىشلەر ئۇچراپ تۇراتتى. قاقاس ساي بويىدا بولغاچقا توپا-چاڭ توزۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئاۋازلارمۇ مۇھىت تەرىپىدىن شۈمۈرۈلمەيتى. شۇڭا بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن ئومۇمي شاۋقۇن ئۇزاقلارغا كېتەتتى. يىپ بازىرىدىكى ئاياللارنىڭ ئاۋازى بىلەن دوپپا بازىرىدىكىلەرنىڭ تۈۋلاشلىرى بىرىكىپ كەتسە، ناۋاي بىلەن سامسىپەزنىڭ ئاۋازىمۇ بىر كىشىنىڭكىدەك ئىشىتىلەتتى. پەقەت ئومۇمي شاۋقۇن ئىچىدە راخمان ئاشىقنىڭ ئالىجوقى سۆزلىرى روشەن

بىلىنىپ تۇراتتى.

— سايغا شۇنداق بى سەلەپ كېلىدۇكى، ھەممەڭنىڭ سىپتىۋاتقان نەسىلىرىڭنى ئېقىتىپ كېتىدۇ. قايسىڭنىڭ كۈچى يېتىدۇ؟ خۇدانىڭ ئىشى شۇنداغ! ھەر بىر ژۇرت ماڭا تۆتتىن ئەكەك بېرىڭلا، سۇنى ئۆزەم ياقىلاپ بېرەي، قانداق دەيسىلەر؟ ساقىلى بولسىلا ئەكەك بولمايدۇ، «بەل باغلىغان بىلەن ئە ئەمەس، چاچ تارىغان بىلەن خوتۇن» دەپتىكەن،...

«ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق ئابدىقادىر ئەمەسمۇ؟ ... ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز، كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز، داموللامغا دە يۈزلەر قەست قىلالماس دەپتىمىز... » جىنىنىڭ گېپىنى قىلسا جىن كېلىدۇ. دېگەندەك، دامولامنىڭ غەزىلىنى ئوقۇۋاتسام مەيەدىنمۇ موللا ـ ئۆلىمالا كېلىپ قالدىغۇ؟ خوش تەخسىر،...

راخمان سۆزلەۋاتقان تەرەپتىن راست دېگەندەك يەڭدەك يوغان سەللىلەرنى يۆگىگەن بىر نەچچەيلەن ۋە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن بىرمۇنچە سالىكلار ھەزرەت سۇلتان جامەسى تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەستلىك، قويۇق ساقاللىق، كۆزلىرىدە قېرىلارغا خاس بولمىغان ئۆتكۈر نۇر چاقناپ تۇرغان بىرسى سالاپەت بىلەن كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشلىرىدا، قاراشلىرىدا بىر خىل مەغرۇرلۇق، پەقەت ئارزۇلۇق چوڭ بولغان، تۇغما ھۆكۈمرانلاردىلا بولۇدىغان خۇسۇسىيەتلەر ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئانچە ـ مۇنچە خوشامەتچىلىك قولىدىن كېلىدىغانلىقى، ئورنىنى تاپسا كاتىۋاللىقنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ قىلالايدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان يەنە بىر ھۆرمەتلىك شەخس كېلەتتى.

نىزامىددىن ئۇلار ئۆتۈپ كەتكىچە كەپسىز بالىغا ھېزى بولغاندەك ئىنىسىنىڭ يېڭىدىن تارتىپ يولنىڭ چېتىگىرەك سۈرۈلۈپ قول باغلاپ ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن تۇردى. ئۇلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن تەۋپىق تەخىرسىز سوردى:

— كىملەر ئۇ؟

— كۆزى چاقناپ تۇرىدىغىنى قازى ھابۇلھاجىم، ئۇنى يەنە «ھابۇل

شەيتان»مۇ دېيىشىدۇ، بۇندىن باشقىمۇ بىرمۇنچە لەقەملىرى بارىكەن، شۇ لەقەملەر بىكار قويۇلمىغان بولسا كېرەك، «لەقەمنى خىزىر قويىدۇ» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ. «هابۇل خىتاي»، «هابۇل زىناخور»، «هابۇل قىزىلباش» دېگەندەك؛ ئۇنىڭ قېشىدىكى كەنجى قازاخۇنۇم، ئارقىسىدىكىلەر ئۇلارنىڭ ئىخلاسمەنلىرى، ئۇلار ناماز ئەسرىنى ئوقۇش ئۈچۈن مەسچىتكە ماڭدىغۇ دەيمەن، — دېدى نىزامىددىن.

— ئەركە ئۈگەنگەن ئادەملىكى مانا مەن دەپ تۇرىدۇ.

— شۇنداغراق، ئۇ ئاغزىدىن چىققان سۆزنى راست قىلىشقا ئۈگۈنۈپ قالغان، تەرسا ئادەم، — نىزامىددىن سەل جىم تۇرغاندىن كېيىن، — بولمىسا بىزمۇ ناماز ئەسرىنى ئەسسۇلتۇنۇمدا ئوقۇۋالىمايلىمۇ — دېدى.

ئۇلار قازىلارنىڭ ئارقىسىدىنلا جامەگە قاراپ ماڭدى.

نامازدا ھۆرمەتلىك قازى- ئۆلىمالار مىھراپ تەرەپتە بولغاچقا تەۋپىق ئۇلارنى كۆرەلمىدى. قايتىپ چىققاندىن كېيىن چاقناپ تۇرغان ھەرىكەتچان كۆزلەر بىلەن مۇرەككەپ ئىپادىلىك كۆزلەرنى يەنە بىر قېتىم ئۇچراتتى. بۇ چاغدا هابۇلهاجىم كەنجى قازاخۇنۇمنى باشلاپ ئۆيى تەرەپكە ماڭغاندى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ مەغرۇر ۋە مۇتەكەببىر كىشىلەرنىڭ پەقەت توختى زۇنۇنغا ئىلتىپات بىلەن سالام قىلغانلىقىنى كۆرۈپ تۇردى.

2

كىچىككىنە ئاتۇشتا تەۋپىقنىڭ پەيدا بولۇشىدەك يېڭىلىق بىردەمدىلا بۇلۇڭ- پۇشقاقلارغىچە پۇر كەتتى. كۈتۈلگىنىدەك، ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگەن يېڭىلىقلىرى ھەممىگە قىزىققۇچى، يېڭىلىققا ئەڭ ئاسان مايىل بولۇدىغان ياشلار ئارىسىدا قىزىقىش، يېقىنلىشىش تۈيغۇسى ئويغاتقان بولسا، بىرمۇنچىلاردا گۇمان، شۈبھە، ھەتتا دۈشمەنلىك پەيدا قىلىشقىمۇ ئۈلگۈردى.

ئۇنىڭ كىيىم - كېچىكى، چېچى ھەققىدە مۇلاھىزىلەر باراتتى؛ ئۇنىڭ مۇرتەد بولۇپ كەتكەن بولۇش ئېھتىمالى ھەققىدىكى پەرەزلەر ئوتتۇرىغا

قويۇلۇش بىلەن، ئارقىدىن چالا ئاڭلىغان بىرەسىنىڭ گەپ تۇشۇشى ئارقىسىدا ئۇنى ئاللىقاچان مۇرتەد بولۇپ بولغانمىش دېگەن گەپكە ئايلىنىپ ئەتراپقا تارىدى. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن ھازىرچە ئۇ ھېچكىمنىڭ بىرەر مەنپەئەتىگە زىيان سالمىغىنى ئەمەلىيەت بولغاچقا، يامان كۆرۈش، دۈشمەنلىك تۇيغۇلىرى كونكرېت تۈس ئالمىغان، پەقەت قىزىقىش ئۈستۈنلۈكتە ئىدى.

بازار ئەتىسى ئوڭغۇرۇقتىكى مەدرىسكە ساۋاغ بەرگىلى، يېڭى تاپشۇرۇقلىرىنى ئالغىلى بارىدىغانلار كۆپ بولاتتى. بۇ كۈنى ياشلار بىلەن شۇ يەردە ئۇچراشماقچى بولغان تەۋپىق، ئاكىسىدىن مەدرىس ھەققىدە ئانچە ـ مۇنچە ئاخبارات ئىگىلەپمۇ باقتى.

— سىزنىڭچە مالتۇداجى، ئىمىنھاجىلار قانداقراق ئادەملەر؟ سوپىلاردىنمۇ؟ يا بولمىسا ھەشەمەتچىلەردىنمۇ؟ تەقۋادارلاردىنمۇ ياكى رىياكارلاردىنمۇ؟

— مېنىڭچە ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى خېلى يامان ئەمەس ئادەملە. شە كۆگەن، چەتكىمۇ چىققان ئادەملە. ئابدۇقادىر داموللىنىڭ بىز نەچچە كىتىپىنى ئاشۇلا پۇل چىقىرىپ قازاندا باستۇدى. مەدرىسنىمۇ ياشلار ئىلىم ئالسۇن دەپ سالدۇرغان ـ دە.

— ئەمىسە، ئۇلارنى تەرەققىيپەرۋەرلەردىن دېيىشكە بولىدىكەن. دېمەك ئۈمىد توقسان بەش پىرسەنت، — مەمتىلى سەل تۇرۇپ بىر نېمىنى ئويلاۋاتقاندەك قىلىپ ئاندىن، — رەنجىمەيسىز، ئاكا، ئىشلىرىڭىزغا قارىشىپ بېرەلمەيۋاتىمەن، بۈگۈن بەلكىم كەچرەك كېلەرمەن دېدى.

— نېمە دەيسەنۈي؟ ئۈمىد توقسەن بەش پىرسەنت، دەيسەن، كەچ كېلىمەن دەيسەن، نەگە بارماقچىسەن؟

— بۈگۈن ئوڭغۇرۇقتىكى مەدرىستە ئاتۇشنىڭ تەلەبە ياشلىرى بىلەن ئۇچراشماقچىدۇق، بىر بىرىپ، جاھاننىڭ رەپتايىنى دەڭسەپ كۆرەي، نېمە قىلىمەن، نېمىلەر قىلغىلى بولۇدۇ، مۆلچەرلەپ باقاي دەيمەن، — تەۋپىق شۇنداق دەپ، چۈشكە يېقىن ئۆيدىن چىقتى.

غەرپ تەرەپتىن شەرققە سوزۇلغان يول مەدرىس هويلىسىنىڭ جەنۇبى تېمى ياقىلاپ يەنە شەرققە كېتەتتى. ئاشۇ يول بىلەن ياندىش غەرپتىن شەرققە ئاقىدىغان ئۆستەڭ ئۇدۇل مەدرىس دەۋازىسىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى سۇڭگۇچتىن ئۆتۈپ قورا ئىچىگە كىرەتتى. غەرپ تەرەپكە قاراپ تۇرىدىغان دەرۋازىدىن كىرگەندە ئوڭ تەرەپتە ھەشەمەتلىك جامە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. جامەنىڭ رىشاتكا بىلەن ئايرىپ قويۇلغان هويلىسى مەدرىس قوراسى ئىچىدە بولۇپ جامەنىڭ دەرۋازىسى مەدرىس هويلىسىدا — شىمالغا قاراپ تۇراتتى. سول تەرەپتە تالىپلارنىڭ هوجرىسى بولۇپ دەرۋازا تۈۋىدىن شىمالى تامغىچە بەش ئېغىز شىمالى تامنى بويلاپ ئوقۇتۇش بىناسىغىچە ئون ئېغىز جەمئىي ئون بەش ئېغىزلىق هوجرا باردى. يول بويىدىن ئايرىلىپ كىرگەن ئۆستەڭ جامەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى رىشاتكىنى بويلاپ جەنۇپقا بۇرۇلۇپ مەدرىس هويلىسىدىن چىقىپ كېتەتتى. ئۆستەڭنىڭ هويلا ئىچىدە جەنۇپقا بۇرالغان دوقمۇشىدىن تاتىپ مەدرىس مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە چوڭ كۆل باردى. هويلىنىڭ شەرق تەرىپىدە ئوقۇتۇش بىناسى بولۇپ بۇ بىنا "لــا" شەكلىدە غەرپ تەرەپكە — مەيدانغا قاراپ تۇراتتى. هوجرىلار بىلەن ئوقۇتۇش بىناسىنىڭ ئارىلىقىغا يەنە بىر كىچىك دەرۋازا جايلاشتۇرۇلغانىدى ئوقۇتۇش بىناسىدا تۆرت سىنىپ (قوش دەرىزىلىك)، ئىككى ئىشخانا، بىر ئامبار، ئىككى دالان ئۆي بولۇپ بىنانىڭ ئالدى تەرىپى نەقىشلىك پىشايۋان ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى مەدرىسنىڭ ھەممە يېرىنى كۆزدىن كەچۈردى كۆل بويىدىكى دەرەخلەر مال- ۋاران ۋە ئۇششاق بالىلارنىڭ دەخلىسى تۈپەيلى قۇرۇپ كەتكەن دەرىزىلەرنىڭ ئەينەكلىرى چېقىۋېتىلگەنىدى.

ئۇ ئوبدان كۆرۈپ بولۇپ، كۆل بويىغا كېلىپ سۆگەت سايىسىدا ئېسىنى ئېلىپ تۇرغاندا ياشلار دەرسخانىدىن چۇۋالىشىپ چىقتى. بۇلار ئاتۇشنىڭ خەت - ساۋادى بار ياشلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئۇستازى موللائېزىز داموللامۇ چىقىۋاتاتتى. تەۋپىق ئۇلار بىلەن ئامانلىشىپ، تونۇش بولمىغانلار بىلەن ئۆزئارا تونۇشقاندىن كېيىن، داموللام قايتىشقا ئىجازەت سورىدى.

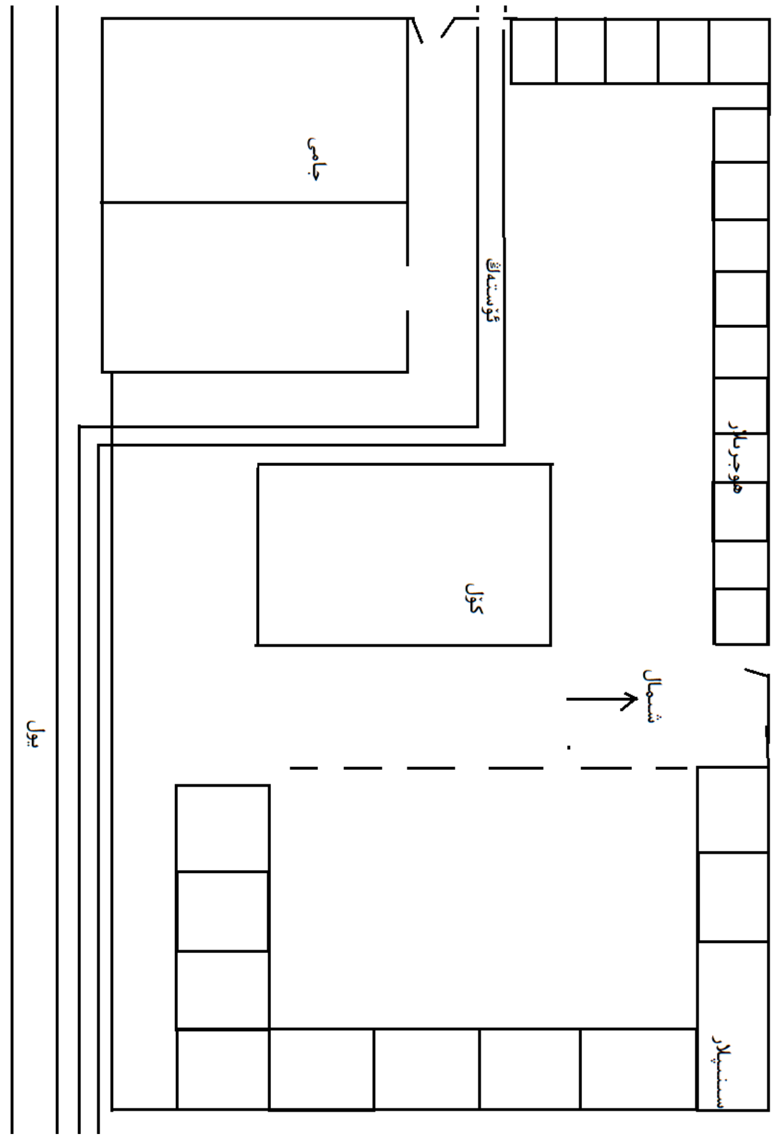

ــ داموللام، دەرس تۈگىمىگەن بولسا مەن مالال قىلىپ

قويمىغاندىمەن؟ — دېدى تەۋپىق مۆلايىملىق بىلەن.

— يوغسۇ، بىمالال پاراڭلىشىۋېرىڭ، ئەپەندىم، دەرس تۈگىدى، دەرس دېگىدەك نېمە ئىش دەيسىز؟ شۇ، تاپشۇرۇقنى ئاڭلايمەن، يېڭىسىنى بېرىمەن شۇ، ئىش جىق، سىجىل دەرس بەگىدەك ئەھۋالىم يوق، باللا ئۈزىمۇ يېڭى- يېڭى ئىلىم تەلەپ قىلىدىغان بولغان باللا بولغاچقا، مەندە بۇلانىڭ تەلىپىگە لايىق بىر گەپ يوق، مانا شۇنداغ. خوش ئەمىسە، ماڭا ئىجازەت بولسا، سىلەگىمۇ دەخلى بولماي، ئەمىسە، — دېدى داموللام.

موللا ئىبزىز داموللام كەتكەندىن كېيىن تەۋپىق سىنىپنىڭ ئىچىنى كۆرۈپ بېقىش نىيىتىنى بىلدۈردى. ئۇلار بىللە دەرسخانىغا كىردى ۋە تەۋپىقنىڭ مىجەز- خۇلقى ئوچۇق- يورۇق بولغاچقا تۇزۇت تەكەللۇپلارغا ئورۇن قالمايدىغان بولغاچقا، تېزلا پاراڭلىرى قىزىپ كەتتى.

بۈگۈن دوستلىرىنىڭ دەۋتى بىلەن ئابدىراھمانمۇ كەلگەنىدى. ئۇندىن باشقا تېجەندىن ئەمەت مەخسۇم، ئابدىغوپۇر قۇناجى، بىر نەۋرە ئىنىلىرى سەيپىددىن، لىۋاھىددىن، شورۇقتىن مۇھەممەت قارى، ئابلىمىت قارى، سابىتلار، سۇنتاغدىن ئىككى مۇھەممەت قارى،... كېلىشكەنىدى.

تەۋپىق بۇ سۆھبەتلەردىن نېمىنىدۇر كۆڭلىگە پۈكەتتى. ياشلار بولسا پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا ئەسىر بولغان ئىدى. ياشلار ئۇنىڭ رەسمىيەتچىلىككە ئايلانغان قۇرۇق تەكەللۇپلارنى قىلماسلىقى، سۇنئىيلىكتىن خالى بىر خىل چىن يېقىنلىق بىلەن توغرىدىن توغرى ھەمدە دوستانە مۇئامىلىسىدىن يېنىكلىك ھېس قىلىشتى. بۇ ھال ھەممە ئادەمنىڭ قورۇنۇشلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، نېمە بولسا شۇنى دەلەيدىغان كەيپىيات يارىتاتتى. ئۇ مۇشۇ سورۇندىلا مۇھەممەت قارى ئىسىملىك يىگىتتىن ئۇچى بارلىقىنى بىلگىنىدە ياشلارنى كۆلدۈرۈپ كۆڭۈللۈك چاخچاقلارنى قىلدى.

— بىز تېز پۇرسەتتىلا ئۇچىڭلارنى ئارىلاشتۇرىۋەتمەسلىكنىڭ ئوبدان چارىسىنى تاپىمىز، — دېدى ئۇ.

ئۇ ياشلارغا ھەم چەتئەللەردىكى تەرەققىياتلار توغرىسىدا سۆزلەپ

بەرسە، ھەم ياشلارنىڭ روھى دۇنياسىنى ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى.
بۇ سورۇندىن تارقىغاندىن كېيىن ياشلار ئاڭلىغان ئاجايىپ غارايىپ يېڭىلىقلار ھەققىدە ھەرقايسى يۇرتلاردا كىشىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ قىزىقىش ۋە ئىخلاسىنى يوشۇرالمىدى.
تەۋپىق ياشلاردىن ئايرىلىپ، مەدرىسىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولغان موللاتۇداجى، ئىمىنھاجى ئاكا - ئۇكىلار بىلەن تونۇشۇپ قويۇش نىيىتىدە ئۇلارنى ئىزدەپ كەتتى.

3

سابىت بويتاق ھەم يەككە - يىگانە بولغاچقا، كەچقۇرۇنلىرى، دوستلىرى ۋە باشقا قوشنا - قولۇملار ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ تۈن يېرىمىغىچە ئولتۇرۇشۇپ كېتىشەتتى. سابىت كىرگەنلەرگە چۆچەك، جەڭنامىلەرنى ئوقۇپ بېرەتتى.
سابىت ئوقۇرۇقتىن قايتىپ كېلىپ ئازراق غىزالاندى. ئاندىن قولىغا بىر پارچە كىتاب ئېلىپ تۇراتتى، مۇھەممەد قارى بىلەن ئابلىمىت قارى كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار سابىتنى مەشۇۇقى ھەققىدە گەپ قىلىشقا قىستاپ، چېقىشىپ بىردەم ئولتۇراتتى، سابىتنىڭ قوشنىلىرىدىن ئەبەيدۇللا ئوغلى ئابلەقنى يېتىلەپ كىرىپ كەلدى. ئابلەق سەككىز ياشلاردا بولۇپ، ئانىسى ئۆگەي بولغاچقا ھامان يىغلاپلا يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەڭتۇشلىرىمۇ «تاز» دەپ ئارام بەرمەيتى. بۇلتۇر سابىت بوستاندىن قايتىپ كېلىپ، بۇ ئۆيدە تۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئابلەق ئۇنىڭغا ئۆگۈنۈپ قالغانىدى. بىچارە يېتىم ئوغۇل سابىتتىنلا ياخشى گەپ ئاڭلايتى ۋە مۇلايىملىق، ئەركىلىتىشكە ئېرىشەتتى. سابىتمۇ يالغۇزلۇقىغا ئۇنى ھەمرا دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا ئاكىلارچە غەمخورلۇق قىلاتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئابلەق دادىسى سىرتتىكى ئوقەتلىرىدىن قايتىپ كەلسىلا «سابىتكامنىڭ ئۆيىگە كىرەيلى» دەپ

تۇرىۋالاتتى.

ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن سابىتنىڭ كىچىك ئۇلپەتلىرىدىن ئەكبەر كىرىپ كەلدى. ئۇ ئون نەچچە ياشلاردىكى ناھايىتى شوخ بالا ئىدى. ئۇ سابىتتىن باشقا ھېچ ئادەمدىن تەپ تارتمايتتى.

ئۇلارنىڭ كىرىشى بىلەن ياشلارنىڭ چاقچىقى ئۈزۈلۈپ، بىردەم ھەممىسى بالىلار بىلەن چېقىشتى.

— جەڭنامىلەردىن بىرەر كەلىمە ئاڭلىساق بولمامتى، يىگىتلەر، — دېدى ئەبەيدۇللا.

— يەنە ئاڭلىسىڭىز يەنە شۇ، چۆچەكنىڭ گېپىنى قىلماڭا — دېدى مۇھەممەد قارى، — سابىت ئۆزىنىڭ ئاشىقلىق تارىخىنى سۆزلەپ بەرسە ياخشىراقمىكىن دەيمەن.

سابىت جاۋابەن سۇسقىنا كۈلۈمسىرەپ قويىدى. بۇرنىنىڭ ئۇچىمۇ تەرلىگەندەك قىلدى، بىر قولى يانچۇقىدا غاڭزىنى سىقىمدا تۇتۇشتىن بوشىمايتى. بۇ چاغدا تەڭتۇش يىگىتلەردىن يەنە بىر قانچىسى كىردى. ئۇلارنىڭ كىرىشى بىلەن مۇھەممەد قارىنىڭ سابىتقا قارىتىلغان چاقچىقى ئۈنتۇلۇپ، يېڭى كىرگەنلەر بىلەن بىر قانچە ئېغىزدىن ئېسەنلىك سوراش، چاقچاقلىشىش بىلەن بولۇشتى.

ئاخىردا ئۇلار دىققىتىنى بۈگۈنكى ئوڭۇرۇقتا ئاڭلاپ كەلگەن چەتئەل يېڭىلىقلىرى ئۈستىگە ئاغدۇرۇشتى. بۇ مەۋزۇدىكى پاراڭنىڭ قىزىقلىقى ئاۋۇ كۈنى ئابلىمىت قارىلار بويامەتكە بېرىپ كەلگەن ئاخشامدىمۇ بىلىنگەن ئىدى. بۈگۈن ئەمدى بۇ ھەقتىكى پاراڭلارنى ئاڭلىغانلار ئۈچ بولۇشتى، شۇنىڭ بىلەن ئەبەيدۇللا، دېھقان يىگىتلەر ۋە ئەكبەرلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى ئۆزلىرىنىڭ خۇمارى ئۈچۈنمۇ ئۇلار بۇ تېمىدا پاراڭ قوزغاشتى. ئابلىمىت قارى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ نامىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ:

— مەمتىلى ئەپەندى قالتىس كىشىكەن جۇما، ئەگەر پۇرسەت بولۇپلا قالسا ئاكامغا دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، بىرەر ئاخشام پارىڭىنى ئاڭلىساق بولمايدۇ، — دېدى.

— ئۇ كىشى قىزىقچىمىكەن- يا؟ — دەپ سورىدى ئەبەيدۇللا. بۇ چاغدا ئابلەق ئۈنىڭ قۇچىدا مۈگدەشكە باشلىغانىدى.

— قىزىقچى دېسىمۇ بولۇدىكەن، — دېدى ئابلىمىت قارى، — دانىشمەن دېسىمۇ بولۇدىكەن، ئىشقىلىپ ئۇ ئادەمنىڭ پارىڭىنى ئاڭلاپ قالغان ئادەم يىراق كېتەلمەيلا قالىدىكەن. ئۆزى شۇنداق ئوچۇق، گەپلىرى قىزىق ھەم ئورۇنلۇق.

— ئۇ چەتتە كۆگەن- ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەدىما؟

— نىمىسىنى ئېيتىسەن، بىرىم كۈن دېگۈدەك پاراڭلاشتۇق، — دېدى مۇھەممەد قارى سەل كۆرەڭلىك بىلەن، — ئۈنىڭ گېپىدىن قارىغاندا ئۈچاق[1] دەيدىغان بىر نېمە بولۇدىكەن، ئۆزىنى تۆمۈردىن ياسىغان، ئىچىدە ئولتۇرىدىغان كوسىلىرى[2]، بولىدىكەن، ئون- يىگىرمە ئادەمنى ئېلىپ ئۇ چالايدىكەن، بىر ئادەم ئۈنى ھەيدەپ خاھلىسا يۇقىرى، خاھلىسا تۆۋەن قىلىپ باشقۇرىدىكەن. ئىلگىرى ئەنجانغا بارغانلار دەپ كەلسە ئىشەنمەيتىكەنمىز، قارىغاندا راست ئوخشايدۇ.

— يا ھەزرەت، خۇدايا تۇۋا دەگىلا، باللا، — دېدى ئەبەيدۇللا، — چۆچەكلەردىكى ياغاچ ئاتنى شۇنداق دەۋاتامدۇ، نېمە؟

— راست گەپ، مەن دېگەندەكلا دېدى، ئىشەنمىسەڭلار مانا سابىت، ئۈنىڭدىن باشقىمۇ مۆجىزىلەر ئاز ئەمەس ئوخشايدۇ. ئوقۇغانىنىڭ خاسىيىتى شۇ، دەيدۇ.

— سىلەرمۇ ئوقۇغانلارغۇ، ئابلىمىت قارىكا، — دەپ «ئاقساقاللىق» قىلدى ئەكبەر.

— ئۈنچىلىك ئوقۇش نېمىگە كېرەك كېلىدۇ؟ «سوپى ئاللا يار»نى ئون يىل يادلىساڭمۇ ئۈچاق پۈتمەيدۇ، دېگىنە.

— ئەمىسە ئۆلار نىمىنى ئوقۇيدۇ؟ ئۇ ئادەم ناسارالارنىڭ ئوقۇشىنى دەمدىغاندۇ يا؟

---

[1] ئۈچاق — (تۈركچە — uçak) — ئايروپلان، — ئا.

[2] كوسا — ئورۇندۇق، — ئا.

— «ئىنجىل»نى ئوقۇسا كېرەك.

— يا بولمىسا «تەۋرات»نى ئوقۇيدىغان گەپمىكىن؟ تەۋراتتا داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۈنىرىنىڭ سىرى بار دەيدىكەنغۇ؟ داۋۇت ئەلەيھىسسالام تۆمۈرچىلىكنىڭ پىرى دەيمىزغۇ، تۆمۈر داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ قولىدا خېمىردەك يۇمشاپ كېتىدىكەنمىش، مانا شۇنداغ ھنە بوسا ئاندىن ئۇچاقنى ياسىغىلى بوسا كېرەك.

— ھەي، سىلەر ھەر نېمە دەۋېرىسىلەر. دە، ئۇنىڭ دېيىشىچە پەن ئوقۇش كېرەككەن، پەن!

— پەن؟! — سابىت ئۆندەرىگەندەك بىر ئېغىز غۇدۇڭشۇپ قويدى.

— پەن؟ بىزنى كىم پەن ئوقۇتۇدۇ؟ ئۇچاق ياساشنى كىم ئۆگۈتىدۇ؟

— مەمتىلى ئەپەندى بىلەمدىكەن - يا؟

— ئۇ ئادەم بىلمەيدىغان نېمە يوقتەك، ئۆگۈنۈپ كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئۇ بەك ئەقىللىق ئادەمدەك قىلىدۇ.

ئۇلار داۋام قىلىدى. ئەبەيدۇللا قاتارلىق قوشنىلارنىڭ سوئالى بەك كۆپىيىپ كەتكەچكە، ئاۋۇ ئىككەيلەن ئاڭلىغانلىرىنى بىر باشتىن سۆزلەپ بېرىشكە باشلىدى. مۇھەممەد قارى سوئال بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇپ تۇردى. سابىت بولسا جىم- جىت ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ خيالى ئۇچاق ياسايدىغان پەننى ئۆگۈنۈۋېلىش بىلەن قاناتلىنىپ كەتكەنىدى.

— مەن دادامغا دەپ ئۇچاق ياسايدىغان ئۇستىغا شاگىيت بولىمەن. ئاندىن ئۆگزە بويى ئۇچۇپ، ئۆگزىلەرگە يېيىپ قويغان گۈلە- قاق، جىگدىلەرنى سېرىپ سۈرۈپۈرۈپ ماڭىمەن،— دېدى كەپسىز ئەكبەر. ئۇ چوڭلار ئالدىدا بىر كىشىلىك گەپ يورغۇلۇتۇپ تۇراتتى. مۇھەممەد قارى ئاڭلىغانلىرىنىڭ ھەممىسىگە سۆھبەداشلارنىمۇ ئورتاق قىلىش ئۈچۈن، مۆجىزىلەر ھەققىدىكى ھىكايىنى داۋام قىلاتتى:

— بىر ئۆيدەك، بىر ئۆيدىنمۇ چوڭراق تۆمۈرچاقلىق ھارۋىلار بولىدىكەن، بۇنداق ھارۋىلاردىن ئوتتۇز- قىرىقنى بىر- بىرىگە چېتىۋېلىپ سۆرەپ ماڭىدىغان يەنە بىر نېمە باركەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىزنىڭ شورۇق— ئۈچ يۇرتنىڭ پۈتۈن ئۆيۋاقىسىنى ئادەملىرى بىلەن

قوشۇپ يۇكلەپ ماڭغىلى بولۇدىكەن.
— تۇۋا قىلدىم! نىمىنىڭ كۈچى يېتىدۇ ئۇنىڭغا؟ بۇ بىر چۆچەك ئوخشايدۇ.
— سۇ قايىنىغان چاغدا چىققان هونىڭ كۈچى بىلەن ماڭىدىكەن...
بۇ گەپكە هېچكىم ئىشەنمىدى. ئەمما هەيرانلىقىدىن داڭقېتىپ قېلىشتى، ئۇلار بۇرۇنمۇ سودىگەرلەردىن مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان گەپلەرنى ئاڭلايتى، ئەمما ئۇ چاغلاردا بۇنى پەقەت بىر قىزىقچىلىق ئۈچۈن ئېيتىلغان گەپ بولسا كېرەك دەپ ئۆتكۈزۈۋېتەتتى. ئەمدىلىكتە بۇنداق گەپلەر كۆپەيگىلى تۇدى، يەنە كېلىپ بەزىلىرى راست چىقىۋاتاتتى. مەسىلەن، ئۇلار «كوڭكا» هەققىدە ئاڭلىغانلىرىدا ئەنە شۇنداق ئىشەنمىگەن، كېيىن بىر قېتىم ماشىنىنى كۆرۈشكەندى.
— ئاسمانغا تاقاشقىلى ئاز قالىدىغان ئۆيلەر بولۇدىكەن. ئۇنىڭ ئۆگزىسىگە قارىماقچى بولساڭ دوپپاڭ چۈشۈپ كېتىدىكەن.
— نېمە دەيدىغاندۇ، بۇ؟ ئۇنداق ئېگىز ئۆگزىگە شاخ- پاخ، ئوتۇن- ياغاچ قويماقچى بولسا قانداق تاتىپ چىقىرىدۇ؟
— بىزمۇ شۇنى سورىدۇق، شەهەرلەردە ئۆگزىگە شاخ باسىدىغان ئىش يوق - تە. ئوتۇنمۇ كەتمەيدىكەن، ئۆيلەرنى سۇ بىلەن ئىسىتىدىكەن، هېلىقىدەك سۇنىڭ هورى بىلەن.
— هە، سۆزلە، سۆزلەۋەر، بەربىر بىز ئىشەنمەيمىز.
— شەهەرنىڭ يوللىرى تۈز هەم سىلىق، ئەينەكتەك پاقىراپ تۇرىدىكەن، چاڭ- توزىمايدىكەن...
— پىتكىسىنى ئۆزەڭ قوشۇپ دەۋاتامسەن، ئاڭلىغانلىرىڭنىڭ ئەينى ئۆزى شۇمۇ؟
— شۇنى دەيمەن، بىر يۇرتنى پۈتۈن ئۈستىگە يۈكلەپ ماڭىدىغان نەرسىنىڭ بارلىقىغا ئىشەنگىلى بولامدۇ. بۇنىغۇ ئەنجانچى سودىگەلەمۇ دەيدىغانتى، شۇندىمۇ ئىشەنمەك تەس جۇما.
— بىزمۇ دەسلەپ ئىشەنمىگەن، قانداقلا قىلدى، بىر نىمىلەر قىلىپ بىزنى كۆرگەندىنمۇ بەك ئىشەندۇرۋەتتى، — دېدى ئابلىمىت

قارى جىددىيلىك بىلەن.

ئەبەيدۇللاھ يەنىلا ئىشەنمىگەندەك باش چايقاپ قويدى. بىراق، بىر نېمە دېمىدى. سابىت ھەممىنىڭ ئاغزىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى. ئەكبەر ئۆزىنىڭ بالىلارچە ئويىغا كەلگىنىنى دەپ قاتاردىن قالمايتتى.

— مەن ھېلىقى ئىگىز ئۆيلەرگە ھەيرانمەن،— دېدى ئەبەيدۇللا،— ئۆينى ئۇنداق ئىگىز سېلىپ نېمە قىلىدۇ؟

— شەھەرلەردە ئادەم كۆپ، يەر قىس بولغاچقا ئۆينىڭ تۆپىسىگە ئۆي سېلىپ ئاشۇنداق ئاسمانغا ئاچىقىپ كېتىدىكەن، مۇشۇ بىز خەقنىڭ بالىخانىسىغا ئوخشاش بىر گەپ- تە. قەشقەدىمۇ بەزىلەرنىڭ ئۆگزىلىرىدە ئۆيى بولىدىغۇ، شۇنداق.

—ئۆينىڭ تۆپىسىگە بىر ئۆيمۇ سالسۇن، ئۇنىڭ ئۆگزىسىگە يەنە بىرنىمۇ سالسۇن، سېلىۋەرسە چىقماقتا گەپ با - دە!

— ئۇنىڭغا چىقىپ- چىقماي شوتا قويۇپ چىقامتى، ئۆنىڭ ئىچىدە پەللەمپەي بولىدىكەن.

— ئۇنداق ئىگىزگە ھەركۈنى چىقىپ چۈشمەك ئاسان گەپما؟ قوياڭلا شۇ گەپنى، يا راستۇ، يا يالغان! بىز ئۆي دېگەندە قۇشتەك قونداقا چىقىۋېلىپ ئولتۇرىۋەسە قوساق ئاچمايدىغان گەپما؟ سۇ ئەكىرمەمدا؟ ئۇلاغلارغا ھەلەپ- پەلەپ ئەتكىلى چۈشمەمدا؟...

— بىزنى بۇلانى سورىمىدى دەمسەن؟ ئۇلانىڭ باقىدىغان ئۇلاغلىرى بولمايدىكەن، سۇنى كۆلدىن يا قۇدۇقتىن ئۇسۇپ چىقىدىغان ئىش يوق دەيدۇ، ئۆينىڭ ئاشخانىسىدا سۇ چۈشىدىغان جۈمەك بولىدىكەن، خۇددى ساماۋەرنىڭكىدەك، بۇراپ قويسىلا چۈشىدىكەن...

— ئۇنىڭ ئىچىدە تۈگىمەيدىغان قانداق سۇ باكەن؟ كۆل بامىكەن يا؟ كۆل بوسىمۇ تۈگەيدۇ، سۇ ياقىلاپ كېلىپ سۇ سالماق كېرەك.

ئابلىمىت قارى ئوسال بولغاندەك جاۋاپ بېرەلمەي دۇدۇقلاپ قالدى. ئۆزىنىڭ قانداقىسىگە مۇشۇنداق گەپلەگە شۇنچە ئاسان ئىشىنىپ قالغىنىغا ھەيران قالدى. ئەمما سۆھبەتداشلىرى ئۇنىڭ ياقىسىنى قويۇۋېتىدىغاندەك ئەمەسدى.

— تاھارەتكە چىقسا قانداق قىلىدۇ؟ يا بولمىسا شەلكتەك ئۆگزىسىگە چىچامدىكەن؟ — دېدى ئەبەيدۇللا.

— خالاسى ئۆيىنىڭ ئىچىدە بولىدىكەن، سۇ بىلەن ئېقىپ كېتىۋېرىدىكەن... — دەپ ئۈن قاتتى مۇھەممەد قارى.

— ئوھ! بۇنىسى شەلكتىنىمۇ ئۆتەراقكەنغۇ!؟

— پەسكە چۈشمەكچى بولسا پەللەمپەي بىلەنلا چۈشمەيدىكەن، يەنە ئاسانسۆر[1] دەيدىغان بىرنېمە بولىمىش، ئۇ بىرنەچچە ئادەمنى بىر ئېلىپ، چىقىدىغان يېرىگىچە ئاچىقىپ قويىدىكەن، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ھاۋايى مۇئەللەققە ئاچىقىپ قويىدىكەن...

— خۇدايا توۋا، بۇمۇ بىر مۆجىزە بولدى، ئەگەر راست بوسا.

— ئەسەنسەر دېگىنىڭ قانداق نىمىكەن؟ ئۇنى ئادەم تارتىپ چىقىرامدۇ، ئۇلاغمۇ؟

— توك دەمدۇ، تاك دېدىمۇ بىر نېمە بىلەن ماڭىدىغان ئوخشايدۇ.

— توك؟ غەلىتە بىرنىمىكەن، ئەنجانغا بارغانلارمۇ كۆرۈپ كەپتىكەنغۇ، ئۇنىڭدا ھەم چىراق ياقىلى بولىدىكەن، ئادەم قىلالمايدىغان ئېغىر ئىشلارنى قىلالايدىكەن،... شۇغىنىسى ئادەم تۇتسا ئۆلتۈرۈپ قويىدىكەن.

— راست، مەن سودىگەرلەردىن ئاڭلىغان، قارىغاندا بۇ راست گەپ ئىكەن - دە!

— ئىۋۇ قەشقەدىمۇ پەرەڭلەنىڭ يەلىرى باغۇ، كونسۇلخانىلا، شۇ يەدىمۇ شۇندا يورۇق چىراقلىرى بولىدۇ دەيدىغۇ، شەگە باغانلا، ھە شۇنداغ بوسا كېرەك، ئۇنى ئېلىكتېر دەيتىغۇ دەيمە؟

— سابىت، سەن ئىشىنىۋاتامسەن، قانداق؟ نىمىشقا ئۈنچىقمايسەن؟

— ھە... مەنما؟ ئىشقىلىپ مەن ئاشۇ ئەپەندى دېگەن ئوقۇشقا قىزىقىپ قالدىم... خۇدايىم نېسىپ قىلسا ئوقۇسام دەيمەن... — سابىت توختاپ قالدى.

— مەنمۇ ئوقۇيتتىم، — دېدى ئەكبەر، — سابىتكام بىلەن بىللە

---

[1] ئاسانسۆر — (تۈركچە ‹ئەسلى فىرانسۇزچىدىن› — asansör) — لىفىت، — ئا.

ئوقۇيتتىم ـ دە.

ئەمدى ئۇلار سابىتنىڭ گېپىنى چۆرىدىگەن هالدا «شۇنداق ئوقۇش بولۇپ قالسا ئوقۇش كېرەكمۇ قانداق؟» بۇنداق ئوقۇش مۇسۇلمانلارغا دۇرۇس بولامدۇ ـ يوق؟ موللىلار رۇخسەت قىلامدۇ، ... دېگەندەك تالاش ـ تارتىشلارنى قىلىشتى.

توققۇزىنچى باب

1

ھايت-ھۇيت دېگۈچىلا ماي ئېيىمۇ كىرىپ قالدى. كەچقۇرۇننىڭ مەيىن شاملى بۇغدايلىقتىن ئۆزىگە خاس پۇراقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. كۈندۈزلىرى بولسا ئىسسىقنىڭ تەپتىدىن ئاق يەرلەر ئۈستىدە ئالۋۇن ۋىلىلداپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

بۇ مەزگىل ئىچىدە مەمتىلى ئەپەندى ئاكىسىنىڭ توسقىنىغا قارىماي ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىغا قارىشىپ ئۆتكۈزدى. تاشمەت بىلەن ئىگەمبەردىگە قىزىق پاراڭلارنى سېلىپ بەرگەچ بوياقچىلىقنىمۇ قىلدى. ساچتراچلىق ھۈنىرىنى كۆرسىتىپ ئۆيدىكى بالىلارنىڭ ۋە نىمكارلارنىڭ چاچلىرىنى ئېلىپمۇ قويدى. بىراق ئۇ ئاخىرىقى ھىسابتا ئۆزىنىڭ زېرىكىۋاتقانلىقىنى ھىس قىلدى. ھەر خىل ئۇششاق-چۈشەك، پارچە-پۇرات ئىش بىلەن ئۆمۈرنى زايا قىلىش ئۇنىڭ يۈرىكىنى يىمەكتىدى. بۇنداق ياشاپ بولمايتى. بىرەر ھەقىقىي ئىش بىلەن شۇغۇللانماي بولمايدىغانلىقىنى ھىس قىلدى، ئۇنىڭسىز ھاياتتا نە لەززەت، نە مەنا بولمايتى.

بىراق، قايسى «ھەقىقى ئىش» بىلەن شۇغۇللىنىش كېرەك؟ نىزامىددىن تېۋىپچىلىك قىلىش، مۇزدۇرچىلىق قىلىش، ئاشخانا ئېچىش قاتارلىقلارغا بىرمۇ-بىر سايە قىلىپ چىقتى. ئەمما بۇلارنىڭ ھېچبىرى ئۇنى قىزىقتۇرمىدى. ئەجىبا ، ئۇ مۇشۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ پەقەت ئۆز جېنىنى جان ئېتىش ئۈچۈنلا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن بولسا-ھە؟ ئۇ قاينام-تاشقىن ۋەزىيەت ئىچىدە ئالدىراپ ياشاشنى خالايتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر خىل قىزىق ھەم تىنىمسىز قان مەۋج ئۇراتتى. لېكىن ئۇ ئۆتتەك قىزىق يىللاردا كېلەلمەي قاپتۇ. ئەمدى نېمە قىلىشى كېرەك؟ يەنە بىر قاراشتا بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىش خەتەرلىكتەكمۇ قىلاتتى.

نىمىلىكى بولمىسۇن بۇنى قەشقەردىكى دوستلار بىلەن مەسلىھەتلىشمەي بولمايدۇ. يۈسۈپ زىيا مەكتەپ ئېچىپ ياخشى قىپتۇ، جاھالەتكە ئوت ئاچماقتىنمۇ مەنىلىك ئىش بولامدۇ؟ بولمىسا يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئىشلىسىمۇ بولارمىدىكىن؟ ئاخىرى ئۇ نىزامىددىنغا بۇ خىيالىنى ئېيتتى.

— نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى قەشقەردىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كەلسەممىكىن، ئاكا.

— شۇنداق قىل، لېكىن بىزنىڭ ئۈمىدىمىز، قېشىمىزدىن ئاجرىمايدىغان قارارغا كەلگىن.

— ھېچ بولمىسا ھازىرچە ئىچ پۇشقۇمنى چىقارغۇدەك بىر نېمە تېپىپ كەلمەمدىمەن.

— بولىدۇ، بېرىپ كەلگىن.

مەمتىلى ئەپەندى ئەتىسى سەھەردىلا يولغا چىقتى.

ئۇ ئۇدۇللا نوۋبېشى مەكتەپكە باردى. مەجىددىن ئەپەندى مۇشۇ يەردە ئىكەن، يۈسۈپ ئەپەندى ئەخمەت ئەپەندىگە بالا ئەۋەتتى. توختاجى قەشقەردە بولمىغاچقا مەمتىلى ئەپەندى قىزىل دۆۋىگە چىقماسلىق نىيىتىگە كەلدى. باشقا دوستلار مۇشۇ يەردە جەم بولۇشتى.

— بەك ئۇزاق يوقاپ كەتتىلىغۇ، ئەپەندىم؟ — يۈسۈپ ئەپەندى تەۋپىقتىن ئاغرىنغان ھالدا سورىدى،— بىزنى ئۇنتۇپلا كەتتىلىغۇ؟

— كونا دوستلارنى قانداقمۇ شۇنچە تېز ئۇنتۇپ قالاي؟ ئۇنۇتمىدىم، سىز دېگەندەك بەك ئۇزۇن ۋاقت ئۆتۈپ كەتكىنىمۇ يوق. خوش، دوستۇم، نېمە قىلىۋاتىسىز؟ — سورىدى ئۇ ئەخمەد ئەپەندىدىن.

— بىكارلا يۈردۈم.

— مۇشۇنداق بىكارلا يۈرمىسەك بولاتتى...

— بىر ئىش قىلساق بولاتتى...

— بىر ئىش؟ — دېدى مەجىددىن ئەپەندى ئېتىراز بىلدۈرۈپ، — ئەمدى بىر ئىشنىڭ پېشىنى تۇتقۇدەك پۇرسەت قالمىدى، ئەڭ ياخشىسى «بىر ئىش»نى كەلگەن يېرىڭلارغا بېرىپ قىلساڭلارمىكىن؟! — بۇ گەپ

ھەممەيلەننى ئويلاندۇرۇپ قويدى.

— نىملەرنى دەۋاتىسىز، دوختۇر، چاخچاق قىلىۋاتامسىز؟ «ئۆزى كەلگەن يار- يار، ئۆزى كەتكەن يار- يار» دېگەندەك ئۆزىمىزچە كەلدۇق، ئەمدى كېتىشىمىز تېخىمۇ تېز بولسۇنمۇ؟— مەمتىلى ئەپەندى رەسمىي ئاھاڭدا سورىدى.

— نېمە قىلاي دەيسىز؟

— بىز ئاقارتقۇچىلارمىز، يەنە نېمە قىلاتتۇق؟ شۇتاپ خەلقىمىزگە ئەڭ زۆرۈرىمۇ شۇ.

— لېكىن، ئەپەندى، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى توغرا مۆلچەرلىمەكمۇ زۆرۈر، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى.

ئەخمەد ئەپەندى گويا سىلەر قانداق قارار چىقارساڭلار مەن شۇ دەۋاتقاندەك بېشىنى يەرگە سېلىپ جىملا ئولتۇراتتى. يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ تاشقى ئىپادىلىرىدىن مەجىددىن ئەپەندى بىلەن بىر پىكىردە ياكى مەمتىلى ئەپەندى تەرەپدە ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولمايتتى.

— ھېچ بولمىسا بىر نەچچە زامان تېنچ بولىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى شىڭ شىسەي تېخى ئەمدىلا پۇت تىرەپ تۇردى. قوزغىلاڭچى قوشۇنلا تېخى مەۋجۇت، — دېدى تەۋپىق مۆلازىمزە يۈرگۈزۈپ،— خوجانىيازھاجى مۇئاۋىن رەئىسلىككە تەكلىپ قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا يېڭى ھۆكۈمراننىڭ قانداق سىياسەت يۈرگۈزۈشىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلقچىللىق تونىنى كىيىدۇ، ھەمدە مۇشۇ تونغا لايىق تۇرۇشى چوقۇم.

— ئەمما ئاخىرىدىچۇ؟ — سورىدى مەجىددىن ئەپەندى.

— ئاخىرىدا؟ — دېدى تەۋپىق ياندۇرۇپ، — بەلكىم ھېچنىمە بولماس، ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئۆز رولىنى كۆرسەتسە، شىڭشىسەي بىزنىڭ سىياسىيغا ئارىلاشمايدىغان ئاقارتقۇچىلار ئىكەنلىكىمىزگە ئىشىنىپ قالسا...

— ئىشىنىپ قالسا! — دېدى مەجىددىن ئەپەندى قولىدىكى

ھاسىنى يەپ ئەشكەندەك قىلىپ بىرنەچچە پىرقىرىتىپ، ــ بۇ ئۇلاردىن كۆتىدىغان ئۈمىدمۇ؟ چوپان بۆرىگە ئۈمىد باغلىغاندەك سەمىمىي ئۈمىدمۇ؟ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ياخشى كۆرۈنمەك ئۈچۈن چوقۇم سوۋېت سىياسىتىگە ئۇيغۇن سىياسەت يۈرگۈزۈشى كېرەك، بۇنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىدىكى ئىجابىيلىقىنىلا كۆرۈپ، سىياسىي جەھەتتىكى تازىلاشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتسەك بەڭۋاشلىق بولارمىكىن دەيمەن.

ــ ھازىر بىزنىڭ بۇ تەقلىتتىكى مۇھاكىمىمىز سەل ۋىجداندىن چېكىدىن چىقىپ كېتىۋاتامدۇ، قانداق؟ ــ دەپ سۆز قىستۇردى يۈسۈپ زىيا.

ــ بۆرى توق بولسا بەلكىم يېمەس، دەپ ئۈمىد قىلىدۇ، بۇ كىشى،ــ دەپ باش چايقىدى مەجىددىن ئەپەندى.

ــ شۇنداق، بۆرى دېگەن يىرتقۇچ، ئۇ قوساق تويدۇرۇش ئۈچۈنلا يىرتقۇچ بولغان ئەمەس، ــ دەپ داۋام قىلدى تەۋپىق، ــ ئۇ توق بولسىمۇ جان ئېلىپ كېتىۋېرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ مەنتىقىسى.

ــ ئەنە خالاس! ــ دېدى دوختۇر، ــ يەنە نىمە «ئىشىنىپ قالسا» دەيسىز ئەمسە؟

ــ ئەپەندىلەر، بىز جان قايغۇسىغا چۈشۈپ قالغاندەكمۇ قانداق؟ ــ يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتتى يۈسۈپ ئەپەندى.

ــ بىراق قاراملىق قىلىشمۇ بولمايدۇ ـ دە، نەدىلا بولسا ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغىلى بولىدۇ. خالىساڭلار تۈركىيىگە قايتىپ كېتەيلى. بولمىسا ئافرىقىدىكى ئىپتىدائى دۆلەتلەرگە بېرىپ «پىدائى» بولايلى.

ــ ھا ھا... ــ مەمتىلى ئەپەندى جاراڭلىق ئاۋازدا خاتىرجەملىك بىلەن كۈلدى. ئارقىدىن چاخچاق ئارىلاش،ــ سىز نېمىدىن شۇنچىلا ھۈركۈپ كەتتىڭىز؟ ھارۋىنى ئېلىپ قاچماقچىمۇ؟ بىرىنچىدىن ئۆز ئېلىمىز ياردەمگە مۇھتاج تۇرغاندا باشقا ئەلگە «پىدائى» بولۇپ بېرىشىمىز كۈلكىلىك ئىش بولار، قارىغاندا بىزنىڭ يۇرتىمىز ئافرىقىدىن

ئېشىپ چۈشكىدەك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى تونۇدۇق؛ ئىككىنچىدىن ياخشى ئىش قىلىمىزلا دەيدىكەنمىز، ھەممە يەردە قارشىلىققا ئۇچرايمىز، ئىپتىدائى ئورمانىنىڭ بۆرىسى ئادەم يېمەيدۇ دەمسىز — دېدى.

— شۇنى سەمىڭىزگە سېلىپ قويايكى، بىزنى پايلاپ يۈرىۋاتقانلار بار. مەن بۇ «قۇيرۇق»لارنى بىر نەچچە قېتىم سىزىپ قالدىم...

— «قۇيرۇق»لارنىڭ ۋەزىپىسى شۇنداق، پايلاش بەدىلىگە مائاش ئالىدۇ؟ ئىنتقا ئىگىسى نېمە ئۈچۈن سۆڭەك بېرىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئاشۇنداق مەجبۇرىيەتلىرى بار- دە. بىراق، بىزنىڭ ۋەزىپىمىز قېچىش ئەمەس،— تەۋپىق دوستلىرىغا پاسسىپ تەسىر بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى خاتىرجەم تۇتۇپ شۇنداق دېدى، — ھەقانداق ھاكىمىيەتنىڭ ئەنە شۇنداق بىر تالاي «ئالاھىدە خىزمەتچىلىرى» بولىدۇ. ئەپەندىلەر، شۇنى ئۇنۇتماڭلاركى، ياز كۈنى چىۋىندىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. چىۋىنلەرنىڭ قونۇش ئېھتىمالىدىنلا كۆڭلىگە شەك كەلتۈرگەن كىشى ئاچ قالىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ خۇددى «قۇچقاچتىن قورقۇپ ئىكىن ئەكمىگەندەك» بىر ئىش بولىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ خاتىرجەم سۆزلىرى بىلەن تالاش- تارتىش ۋاقىتلىق توختىغان بولسىمۇ لېكىن كۆڭۈللەر قېتىغا يوشۇرۇنغان ۋەھىمە تارقاپ كەتمىگەنىدى. ئىنساننىڭ ياشاش ئىستىكى، ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىش تەبىئىي تۇيغۇسى خەتەر ئالدىدا دەككە- دۆككە پەيدا قىلاتتى. ئاردا پەيدا بولغان ئوڭايسىز ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مەجىددىن ئەپەندى تېمىنى يۆتكىدى؛

— ئەپەندىم، بىزگە قاچانغىچە مېھمان بولىسىز؟

— ئەتە كېتىمەن، — جاۋاب بەردى مەمتىلى ئەپەندى سالماقلىق بىلەن، — ئىچىم پۇشۇپ، سىلەر بىلەن دىدارلىشىپ چىقاي دەپلا كەلگەنىدىم. ئەتە چۈشكىچە بازار ئارىلىسام، چۈشتىن كېيىن كېتىمەن. بازاردا قىلىدىغان سودىلىقىممۇ كۆپ ئەمەس، كىتاب- پىتاپ ئالىمەن. ئاندىن ياخشى ئۇستىغا باشلاپ بارساڭلار بىر تەمبۇر سېتىۋالمىسام بولمىدى.

— ھە، راست ئەپەندىم، — دېدى مەجىددىن مۇھەممەت بىر ئىشنى يادىغا ئالغاندەك، — سىزنى بىر خوشال قىلاي دەپ شۋېد دوختۇرخانىسىدىن ھېلىقى پىئانىنونى سۆزلۈشۈپ ئېلىپ قويدۇم، قانداق، خوشال بولغانسىز؟

— شۇنداقمۇ؟ خوشال بولمامدىغان، بەكمۇ پەيزى ئىش بوپتۇ. مەن يەنە شۇ يەردىن ئاززاق دورا سېتىۋالماقچىدىم. پىئانىنونى شۇ چاغدا كۆرۈپ ئېلىپ كېتەرمەن.

— ئۇنداق بولغاندىكىن بۈگۈن ماڭا قوناق بولارسىز؟

— رەخمەت، بوۋا، — (مەمتىلى تازا ئامراقلىقى تۇتقاندا مەجىددىن ئەپەندىگە شۇنداق خىتاپ قىلاتتى) — يۈسۈپ زىياغا قوناق بولىمەن. مۇھىمى ئۇنىڭ بىلەن دېيىشىدىغان گەپلەر بار. يەنە بىر قېتىمدا سىزنى ئاۋارە قىلىمەن. ئەلۋەتتە.

تەۋپىق كەچتە يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ ئۆيىگە — قوناق بازىرىغا كەتتى. كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئىككىسى بىردەم كوچا ئايلىنىپ يۈرۈشتى. ئەنە شۇ چاغدا تەۋپىق يۈسۈپ ئەپەندى بىلەن ۋەتەندە قېلىپ خىزمەت قىلىش ياكى چەتكە چىقىپ كېتىش مەسىلىسى ھەققىدە ئېنىق پىكىرلىشىۋېلىشقا پۇرسەت تاپتى.

— سىز قانداق ئويلايسىز، دوستۇم؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

يۈسۈپ زىيا ئاسمان گۈمبىزىنىڭ ئالدى تەرەپتىكى قارىيىپ كۆرۈنۈۋاتقان ئۆگزىلەر ئۈستىگە ئىگىلىپ چۈشكەن يايىدىكى پىلىلداپ كۆرۈنۈشكە باشلىغان يۇلتۇزلارغا بىر ھازا قاراپ جىم- جىت ماڭدى. ئاخىر ئۇ ئۆز كۆز قارىشىنى قويۇشتىن كۆرە، مەمتىلىنىڭ كۆز قارىشىنى بىلىپ بېقىشنى توغرىراق ھساپلاپ، قايتۇرۇپ سورىدى:

— سىلىچۇ؟ سىلى قانداق ئويلاۋاتىلا؟ سىلىنىڭ ئويلىرىنى بىلىپ باققىم بار.

— مېنىڭ پىكىرىمنى سورىسىڭىز، مەن نېمە دەيتتىم. يولىمىزدىن قايتمىساق ياخشىراق بولۇدۇ، — دېدى ئەزەلدىن ئۆز قارىشىنى يوشۇرمايدىغان تەۋپىق، — ئاڭلىغانمىدىڭىزكىن، بۆرى قوي پادىسىغا

تېگىشتىن بۇرۇن پادىنى ئايلىنىپ ھوۋلايدىكەن، ئەگەر قويلار غۇژمەك بولۇۋېلىپ تۇرىۋەرسە بۆرى ئۇلارغا چېقىلالماي پادىنى ئايلىنىۋېرىدىكەن. مۇشۇنداق ۋەھىمە سالىدىكەن. بىراق، قوي دېگەن ساددا مەخلۇق بولغاچقا توپنىڭ سىرتىدىكىلەر ئىچكە كىرىۋېلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، لېكىن بەربىر بىر مۇنچىلارغا سىرتتا تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ ـ دە؟ بىراق ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز جېنىنىڭلا قايغۇسىدا بولغاچقا ھەممىسى ئۆز جېنىنى قوغداش ھەلەكچىلىكىدە پادىنىڭ مەركىزىگە قىستىلىپ، شۇنىڭ بىلەن تەرتىپ بۇزۇلىدىكەن. شۇ چاغدا بىر ـ ئىككىسى ئۆزىنى باشقىلارغا قارىغاندا داناراق ھېسابلاپ، قېچىپ قۇتۇلۇش ئەڭ ياخشى چارە دەپ ئويلايدىكەن ـ دە، سىرتقا ــ ئوچۇقچىلىققا قاراپ قاچىدىكەن. بۇ بولسا پۈتۈن پادىدا «سايىسىدىن ھۈركۈش» دېگەندەك ۋەھىمە پەيدا قىلىپ، ھەممىسى ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىدىكەن. مانا بۇ بۆرى ئۈچۈن ئەڭ ياخشى پۇرسەت ئىكەن، ــ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەلەپپۇزىدىن جىددىي كۈلۈمسىرەۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى، ــ شۇنداق دوستۇم بىز ئاشۇ بىرلىكنى بۇزىدىغان بىرىنچى قوي بولمايلى. ئەگەر بىرىمىزلا مۇشۇ بۇزۇلۇشقا رازى بولىدىغان بولساق «پىتىراپ كېتىش» يۈز بېرىدۇ...

ــ خاتىرجەم بولسىلا، مەن ھامان سىلىنىڭ پىكىرلىرىنى قوللايمەن... گەرچە ئەھۋال ھەقىقەتەن خەتەرلىك بولسىمۇ...

ــ بۇنىسى چۈشىنىشلىك، ھەممىمىزگە ئېغىر، چۈنكى بۇ ھايات مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ... لېكىن، ھەممە ئادەم ئۆز جېنىنىڭلا غېمىدە بولۇپ كەتسە بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا كىم باش قاتۇرىدۇ؟

مەمتىلى ئەپەندى يۈسۈپ زىيانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن سەل خاتىرجەم بولدى. لېكىن، كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە بىر ئارامسىزلىق يەنىلا تىركىشىپ تۇراتتى.

ــ ئۇنداقتا قىلىدىغان ئىش توغرىسىدا نېمە قارارغا كېلىۋاتىلا؟ مەن بىلەن بىللە نوۋېشىدا ئىشلىسىلە، سىلى شوتا بولسىلا مەن ياندا
بولاي، قانداق دەيلا؟

— رەھمەت، مەن بۇنىمۇ ئويلىمىدىم ئەمەس، موھىمى، ھەممىمىز كەتمەيدىغان قارارغا كېلىۋالساق بولغىنى، باشقىسى ئۆز ئۆزىدىن ھەل بولۇپ كېتىدۇ. قىلىدىغان ئىش توغرىسىدا كۆڭلۈمگە يەنە باشقا پىكىرلەرمۇ كېچىۋاتىدۇ، مەن بىر قارارغا كېلىۋالاي، دوستۇم.

— ئۆزلىرى بىلسىلە، ھەممىمىز بىر يەردە بولساققۇ بەك بەلەن ئىش بولاتتى.

ئۇ ئەتىسى يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ ھەمراھلىقىدا بازار ئارىلىدى. ئاۋۋال ھېيتگاھ جامەسى ئالدىغا كېلىپ، تۈنۈگۈن كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان كىتاپلارنى سېتىۋېلىشقا ئالدىرىدى. ئۇ ناۋاينىڭ «چاھار دىۋان»نى، «دىۋان مەشرەپ»نى ۋە يەنە كىلاسسىكلارنىڭ باشقا بىر نەچچە ئەسىرىنى سېتىۋالدى. ئۇندىن باشقا ئابدىقادىر داموللامىنىڭ قازاندا نەشر قىلىنغان «سەرپ نەھۋى»①، «نەسىھەتۇل ئەتپال»②قاتارلىق كىتابلىرىنى سېتىۋالدى. بۇ كىتابلارنى ئوڭئېرىق بايلىرىدىن موللا تۇداجى، ئىمىنھاجىلار پۇل چىقىرىپ نەشر قىلدۇرغانلىقىنى ئاكىسىدىن ئاڭلىغان ۋە ئاۋۇ كۈنى ئۇ ئۇلار بىلەن تونۇشقىلى بارغاندا ئۇلارنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلىغانىدى.

ئاندىن بۇلتۇر قەشقەردە نەشر قىلىنغان «ئەركىن ھايات» گېزىتىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىمۇ سېتىۋالدى ۋە بۇ گېزىتنىڭ قۇتلۇقھاجىم شەۋقى مۇھەررىرلىكىدە چىققانلىقىغا دىققەت قىلدى - دە، يۈسۈپ ئەپەندىگە قاراپ:

— ھازىرچە مۇشۇلار يېتىدۇ، — دېدى ۋە جىددى تۇردە، — گېزىت قەشقەرنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىدا مۆلچەرلىگۈسىز بۈيۈك ئىش، ئۇ بىر ئىنقىلاپ! بۇنداق بىر ئىشنىڭ بولۇشى ئادەمنى بەكمۇ خۇرسەن قىلىدۇ. سىز قۇتلۇقھاجىم شەۋقى بىلەن تونۇشامسىز؟ — دەپ سورىدى قولىدىكى گېزىتنى پۈلاڭلىتىپ قويۇپ.

① «مورفولوگىيە، سىنتاكسىس»، — ئا.
② «بالىلارغا نەسىھەت» — ئا.

— تونۇشمەن، — دېدى زىيا.

— ئەگەر ئۇ زات خالىسا مەنمۇ دوستلۇشۇپ قالسام بولاتتى، سىز بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايسىز.

— بولىدۇ، مەن ئۇ كىشى بىلەن ئۇچراشقاندا سىلى توغرۇلۇق پاراڭ قىلاي، ئۇ چوقۇم سىلىگە قىزىقىدۇ.

— يەنە بىر كەلگىنىمدە جەزمەن تونۇشۇپ قالىدىغانلىقىمغا ئىشەنسەم بولىدىكەن- دە؟ رەخمەت، ئەپەندىم. ئەمدى مېنى چالغۇ ئەسۋاپ ياسايدىغان داڭلىق ئۇستىنىڭ دۇكىنىغا باشلاپ بارسىڭىز، شۇنىڭ بىلەن مالال قىلىشىم توختايدۇ، ئاندىن «ھىلال ئەھمەر» گە كېتىمەن. بوۋاي بىلەن بىللە بولۇپ قايتىمەن، — يۈسۈپ زىيا مەمنۇنىيەت بىلەن دوستىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئۇنى ئۈستەڭ بويى كوچىسىغا باشلاپ كەتتى.

ئۇلار ھېيتگاھ ئالدىدىن ئايلىنىپ ئۆتەيلى دەۋاتقاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ۋالىنىڭ پوچتىسى سۇر ھەيۋىلىك قورۇقچىلىرى بىلەن ياۋاغ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىكەن، بۇنى كۆرۈپ يۈسۈپ ئەپەندى:

— سوۋېتتىن ئەۋەتىلگەن يېڭى ۋالى شۇ بولسا كېرەك، قارىغاندا تىرەكلىك جۇزىگە[1] مېڭىپتۇ- دە، — دېدى.

2

ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئەڭ مەخپىي يىغىنلار ئۆتكۈزىلىدىغان كىچىك خانىسىدا ساقچى، ھەربىي ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلارنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى. قادىرھاجى يىغىنىنىڭ ساھىپخانى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ياكى بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى يۇقىرى

---

[1] تېرەكلىك جۇزى — ھازىرقى بەشخىل مېتال ماگىزىنى جاشلقان يەر، ئىلگىرى بۇ يەردە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ۋە ياۋاغ تۈرمىسى بارىدى، بۇ يەرنى تېرەكلىك بولغىنى ئۈچۈن «تېرەكلىك جۇزى»مۇ دېيىشەتتى، — ئا.

مەنسەپتىكىلەر بولغاچقىمۇ بۇ يەرگە جەم بولغانلار ئىچىدىكى «ئەڭ پەگادىكى»لەردىن بىرسىدەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ «قار يېغىپ تۇرىدىغان» قاپىقى ئېچىلىپ قالغاندەك. شۇنداقلا ئادەتتىكى سۆز- ھەيۋىسىدىن ئەسەر قالمىغاندەك قىلاتتى. يىنىغا يەنە بىر ساھىپخان ۋۇ دارىن رەئىسلىك قىلاتتى.

ئېپەك يوپۇقلار يېپىلغان شىرەنىڭ ئۇ تەرىپىدە گىدىيىپ ئولتۇرغانلارنىڭ قىياپەتلىرىدىنلا سورۇننىڭ ئەڭ ئۇلۇغى كىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. ئۇزۇنچاق قەغەزلىك ئىككى پارچە ھۆسنخەت تىكىسىگە ئېسىلغان جاينىڭ ئوتتۇرىدا ۋاڭ «دارىن» ئولتۇراتتى. ئۇ تېخى ھازىرچە جامائەتكە ئاشكارە مەلۇم بولمىغان يېڭى كەلداخۇن بولغىنى بىلەن، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ يېقىن ئارىدا قەشقەر ۋالىيسى بولىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، سىياسىي سەزگۈرلىكى يۇقىرى بۇ كىشىلەر مۇۋەققەت ۋالىي ماشياۋۇغا ئېتىبار قىلماستىن، ۋاڭ باۋچىيەن (ۋاڭ دارىن) غا ئالاھىدە ئىھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇنىڭ بىر تەرىپىدە سېرىق چاچلىق، قىرلىق ئىگىز قاڭشارلىق بىر روس مۇشاۋۇر سۆلەت بىلەن گىدىيىپ ئولتۇراتتى. يەنە بىر تەرىپىدە ئىگىز بويلۇق، ئۇچلۇق ساقال، بېشىغا سەللە ئورىۋالغان ئاۋاق يۈز كەلگەن بىر ئۇيغۇر كىشى ئولتۇرغانىدى. ئۇ ھەر قانداق يېڭىلىق قايىنىمىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ھەممىنىڭ ھەۋەس- ھۆرمىتىنى قوزغىغان كىشى بولۇپ، جەمئىيەتتە ئۇنى ھەر تەبىقە ھەرخىل تونۇيتى، ئەمما ھېچقايسىسى دۈشمەن كۆرمەيتى. لىبراللار، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى زىيالىيسى، مەشھۇر ئاقارتىش ئەربابى، خەلقپەرۋەر دەپ تونۇيتى، ئۇ سابىت داموللا ھۆكۈمىتىدىمۇ ۋەزىپە ئالغان، ئۇنى ئاغدۇرغانلارنىڭمۇ ئىلتىپاتىدىن مەھرۇم قالمىدى. ئەشەددى ئوڭچىلار ئۇنى سوۋېتپەرەست ئۇنسۇر، 3- ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ئىشپىيونى (خەلقئارالىق كوممۇنىست ئىشپىيون) دەپ قارشاتتى. ئەمما ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭغا ئىلتىپاتلىق مۇئامىلىدە بولۇۋاتقانلىقى ئۇلاردا يەنە ئۆز

قاراشلىرىغا نىسبەتەن گۇمان تۇغدۇرغاچقا، ئۇلارمۇ ئۇنى يامان كۆرەلمەيتتى. ئۇنىڭ قېشىدا ھەربى ئەمەلدار لىيۇبىڭ ئولتۇرغانىدى.

روس مۇشاۋۇر ئاللىقانداق مەنىۋي كۈچ بىلەن ھەممىنى تىزگىنلەپ تۇرىۋاتقاندەك بىلىنەتتى. چۈنكى ئۇ «دارىن»لارنى قىلچە كۆزگە ئىلمەيتتى. ھەم بۇنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايتى. ئۇ شۇنداق كىبىرلىك، تولىمۇ مەغرۇر ئىدى. ئۇ پەقەت ئۇچلۇق ساقاللىق ئاۋاق ئۇيغۇرغا ۋە ۋاڭ دارىنغا ئىلتىپاتلىق مۇئامىلە قىلاتتى. بۇنىسى سۆز ئارىلىقىدا ئارىلاپ: «شۇنداقمۇ، مەخسۇم؟»، «سىز بۇنىڭغا نىمەن دەيسىز جاۋشى؟[①]» دېگىنىدىن بىلىنىپ قالاتتى. ئۇلار بۈگۈنكى قوزغىلاڭ تىنچىتىلغان مۇشۇ ۋەزىيەتنى قانداق ساقلاپ قېلىش، مۇستەھكەملەش؛ يەنە قوزغىلاڭ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ تەھدىتىنى قانداق تارايتىپ، قانداق ئازايتىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشمەكتىدى.

— ئەمدى قوزغىلاڭ چىقمايدۇ دەپ ھۆددە قىلغىلى بولمايدۇ. خوجا نىياز ھاجىنىڭ قۇشۇنلىرى تېخىچە مەۋجۇت، قوراللىرىمۇ بار تېخى! سابىت داموللامنىڭ تەسىرىمۇ يوق ئەمەس. بۇ ھال خەلقنىڭ ئۇيۇشۇشىنى ئۈچۈن تۈرتكە ھەم پۈت تېرەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بېرىدۇ،— ۋۇ دارىن ياسىما كىبىر بىلەن ئەتراپىغا ئايلىنىپ قاراپ، ئۇلۇقلارنىڭ ئۆز نۇتقىدىن قانداق تەسىرلىنىۋاتقانلىقىنى ئوغۇرلۇقچە كۈزىتەتتى.

— گېپىڭىزچە بولغاندا قوزغىلاڭچىلارنىڭ مەۋجۇتلىقى خەلقنىڭ قايتا ئۇيۇشۇشىدىكى تاشقى شەرتنىڭ بىرىكەن، شۇنداقمۇ؟ — دېدى مۇشاۋۇر ۋۇ دارىننىڭ تومتاقراق ئېيتىلغان سۆزلىرىنى ئۆز تەلەپپۇزىغا ئايلاندۇرۇپ، پەلسەپىۋى تۈس بېرىپ، — شۇنداق چۈشەنسەك بولامدۇ؟

---

① جاۋشى — ۋاڭ باۋچيەننىڭ يەنە بىر ئىسمى. ئۇ ۋە قادىرھاجى قاتارلىق كىشىلەر ھەققىدە «قەشقەر تارىخ ماتىرىياللىرى — 2» دىكى «مەھمۇد — قەشقەردە»ناملىق ماقالىغا ۋە بورھان شەھىدىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئەللىك يىلى» ناملىق كىتاپقا قارالسۇن، — ئا.

— شۇنداق چۈشۈنۈش مۇمكىن، —دېدى ۋۇ دارىن ئىشەنچسىزلىك بىلەن، چۈنكى ئۇ تاشقى شەرت دېگەننىڭ نېمىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى تازا ئاڭقىرالمىغانىدى، — ھەئە، شۇنداق، — ئۇنىڭدىكى ياسىما كىبىر يەنە ئەسلىگە كەلدى.

— ئۇنداق بولسا ئويۇشۇشنىڭ، قايتا قوزغۇلۇپ چىقىشنىڭ ئىچكى ئاساسى نېمە، جانابى ۋۇ دارىن؟ — ئاغزىنى غەلىتە بىر تۈرلۈك پۈرۈپ، مەسخىرە قىلغاندەك سورىدى رۇس مۇشاۋۇر.

— ...، — ۋۇ دارىننىڭ ياپپاڭ بۇرنىنىڭ ئۇچى تەرلەپ كەتتى. ۋاڭ دارىن مىللى بىرلىك تۈيغۇسىنىڭ سىبزىلمەس تۈرتكىسى بىلەن ۋۇ دارىننى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئورنىدا جاۋاب بەردى.

— ئىچكى ئاساسى — ئاڭنىڭ ئويغۇنىشى ۋە ئىتتىپاقلىق.

بۇ گەپ بىلەنلا ئەقلىنى تاپقان ۋۇ دارىن دەرھال سۆز ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئانچىۋالامۇ دۆت ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن ئالدىرىدى (بايقى خىجىللىق ئۇنى بەك ئازاپلىغاچقا ئۆزىنى كۆرسۈتۈپ، شۇ سەھۋەنلىكىنى خەقنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈۋېتىش ھەلەكچىلىكىدە تولا پالاقشىدى):

— شۇنداق، شۇنداق، مەنمۇ شۇنى دېمەكچىدىم. ئەمدى بىزگە قىلىدىغان ئىش. ئىسيانىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قىلىدىغان ئىش — ئىچكى بىرلىكنى بۇزۇش! ئېيتايلۇق: قەشقەرلىك بىلەن ئاتۇشلۇق بىر- بىرىنى دۈشمەن كۆرسۇن. قەشقەرنىڭ ئۆزىدە بولسا ھەربىر مەھەللە، ھەربىر كوچا بىر- بىرىنى تالاپ تۇرسۇن. بىز بولساق ئۇلارنىڭ جىدىلىنى ئايرىغۇچى بولايلى. بۇ ئەلنىڭ ئىناقلىقىدىن ئەلھەزەر!...

ئۇنىڭ دەۋاتقانلىرى قانداقتۇر كەشپىيات ئەمەس، ئەزەلدىن قوللۇنۇلۇپ كېلىۋاتقان كىلاسسىك ئۇسۇل ئىدى، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلاپ بىر نەچچەيلەن ھىجايغىنىچە باش لىڭشىتتى. ۋاڭ دارىنمۇ «ئەمدى ئەقلىڭنى تاپتىڭ، يارايسەن» دېگەندەك قىلىپ ئىلتىپاتلىق نەزەرىدە قاراپ باش لىڭشىتتى. مەسلىھەتچى رۇسلا ئۇنى ياراتمىغاندەك مىيىقىدا كۈلۈپ، مەخسۇم تەرەپكە قاراپ بىلىنەر- بىلىنمەس مۇرسىنى قىستى. ئۇنىڭ يىغىن ئەھلىنىڭ ئەقلىگە چوڭقۇر

ئورناتماق ئىستىگەن تۈپ مەخسەت بۇنداق كونكرېت ئۇسۇللار ھەققىدىكى تەپسىلاتلار ئەمەس، ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە — بۈيۈك دۆلەتنىڭ بۈيۈك ئىستراتېگىيىسىنىڭ بىر پارچىسى، يەنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇقىنى زۆرۈرىيەت دەپ ئېتىراپ قىلدۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى كەم بولسا بولمايدىغان زۆرۈرىيەت دەيدىغان تونۇشنى ھاكىم قىلىش، ك گ ب تىپىدا بىر ئاخبارات تورى قۇرۇپ چىقىش ئىدى. ئاندىن مەنسىتمەسلىك تەلەپپۇزى بىلەن:

— ئەپەندىم، خوجانىياز ھاجىدىن خاتىرجەم بولسۇن. ئۇنىڭ ئىشى يېقىن ئارىدا چىرايلىق بىر تەرەپ بولىدى ۋە بولىدۇ، بۇ ئىشتا بىز دوستلۇقىمىزنى يېتەرلىك ئىسپات قىلدۇق. بۇنىڭ بىلەن خەۋپنىڭ تاشقى شەرتى مەۋجۇتلۇقتىن قالىدۇ، دېگەن سۆز. ئەمدى ئۇنىڭ ئىچكى ئاساسى توغرىسىدا ئەپەندىنىڭ دېگەنلىرى ئورۇنلۇق، ئەمما تېخىمۇ مۇھىمى «ئاڭنىڭ ئويغۇنۇشى» مەسىلىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا يامانراقى زىيالىلار! بولۇپمۇ چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەنلەر! بۇ قايتا تەشكىللىنىش، قايتا توپىلاڭ قوزغۇلۇشنىڭ ئاساسىدۇر. تۈركىيەدە ئوقۇپ كەلگەنلەر جەزمەنكى، پانتۈركچىلىك ئۇرۇقى چاچىدۇ. بۇ بولسا سىلەرگىمۇ، بىزگىمۇ ياقمايدىغان يامان ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ بارىدۇ. مۇشۇنداق بىر ئىچكى ئامىل، يەنى تەشكىللىنىشنىڭ بىخلىرى مەۋجۇتكەن، قىلىشقا تېگىشلىك ئىش يېتىپ ئاشىدۇ، باش ئاغرىقىمىز كىچىك ئەمەس، ئەپەندىلەر! بۇنداق زور تىرەنمە كۆچىگە قارشى سىلەرنىڭ قولۇڭلاردىن نېمە كېلىدۇ؟ — ئۇ مەسخىرىلىك ئىپادە بىلەن دارىنلارغا بىر بىرلەپ قارىدى، ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇقىنى زۆرۈر دەپ ئىما قىلىشنى ئۇنتۇمىدى، — ھەرھالدا بىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق باسمىچىلىق ھەركىتىگە قارشى تەجرىبىمىز سىلەرنى بۇ باش ئاغرىقىدىن خالاس قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنسەڭلار بولىدۇ.

— تەبىئى، چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەنلەر، بولۇپمۇ تۈركىيەدە ئوقۇپ كەلگەنلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ئاپەتنىڭ ئۇرۇقى دېگەن گەپ.

— ئۇلاردىن يېقىن كەلگۈسىدە بىر خەۋپ كېلىشى ناتايىن

ئەلـۋەتتە،ــ داۋام قىلـدى مۇشـاۋۇر، ـــ ئەمـما ئـۇلار يـىراق كەلگۈسـىدىكى مىسلىسىز ئاپەتنىڭ ئاساسىنى تىكلىگۈچىلەر! شۇنداققۇ، جاۋشى؟

ۋاڭ باۋچيەن تېخـى ئاشـكارا سـەھنىگە چىقمىغاچقـا ئـاز پىكىـر بايـان قىلىشقا، مۇلايىمراق كۆرۈنۈشكە تىرىشۋاتقاندەك قىلاتتى.

قـادىر هـاجى بۇ گەپلەر ئىچىدىن ھەممىدىن كېرەكلىكىنى ئىلغـاپ چىقماقچى بولغاندەك دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. چۈنكى بۇ يەردە قـارار تاپقان ئىشلارنىڭ كونكرېت ئىجراچىسى ئۇ ئىدى.

ـــ تەبىئىيكى، بۇ ئىشـتىكى ئاساسـي خىـزمەت سـالمىقى ئامـانلىق ساھەسىگە چۈشىدۇ، ـــ داۋام قىلدى مۇشاۋۇر.

ـــ ئەلـۋەتتە، دۆلـىتىڭىزلارنىـڭ دوسـتانە يـاردىمى بىـلەن بـۇ ئىشـلار نەتىجىلىـك بولغۇسـى. ئەمـدى كونكـرېـت چـارىلار ھەققىــدە بىـر ئـاز توختالساق، قانداق دەيسىلەر؟ ـــ دېدى ۋۇ دارىن.

ۋۇ دارىـن زۆرۈر يـاردەملەر، مۇتىخەسسىسـلەر، مەسـلىھەتچىلەر، ئەسـلىھەلەر ھەققىدىمۇ سۆزلىدى.

ـــ سىـزنىڭچە قانـداق، مەخسـۇم؟ ۋۇ ئەپەنـدى ئوتتۇرىغـا قويغـان چارىلارغا نېمە دەيسىز؟ ـــ دېدى مۇشاۋۇر كۆزلىرىنى ئوينۇتۇپ تۇرۇپ.

ـــ بولـىدىغان گەپـلەر... ـــ دېـدى شـۇداڭ يـۈز مەخسـۇم سـالاپىتىنى چۈشۈرمەسلىك ئۈچۈن دانـاراق كۆرۈنۈشـكە تىرىشـىپ، ـــ بـۇ قەشـقەلىك (ئۇيغـۇر دېمەكچـى)باغۇ، بەكمـۇ تومـۇچى كېلىـدىغان خەق، نوخۇنىسـىنى ئۆستۈرۈپ قويسا، ھەددىنى بىلمەي قالىدا.

ـــ شـۇنداق، بولۇدىغـان گەپـلەر، ـــ دېـدى مۇشـاۋۇر چىرايىغـا ياسـىما جىددىيلىك بېرىپ، ـــ سىزگە مـاقۇل كەلـگەن بولسـا ئەلـۋەتتە بولغىـدەك قېنى ئىشنىڭ كونكرېت ئىجراچىسى بولغـان ھـاجى نـېمە دەيـدىكىن؟ ـــ دېدى ئۇ قادىر ھاجىغا بورۇلۇپ.

قــادىر ھــاجى چۆچـۈپ كەتتــى، ئۇنىــڭ گۆشـلۈك يــۈزى لىپىلــداپ، بۇرۇتلىرىمـۇ تىتىــرەپ كەتتــى. دەھشــەت يېغىــپ تۇرىـدىغان چىرايـى يەنە چاپسـانلا ئەسـلىگە كەلـدى. ئـۇ بـارلىق كەسـپى جاللاتلارغـا ئوخشـاش پەرۋاسىزلىق بىلەن:

— دارانىلار، ئەپەندىلەر كېرەك تاپسا بىز شۇنى ئىجرا قىلىمىز، دۆلەت مەنپەئەتى كېرەك تاپسا ھەر نەرسە ئۇنىڭ يولىدا قۇربان قىلىنىدۇ،... — دېدى ئۇ ئۆگۈتۈلگەن، فورمۇلالاشقان ئىبارىلار بىلەن. ئاندىن تەكلىپ بويىچە يېقىنقى قەشقەر ئەھۋالى، تەقىپكە نىشان بولغان يېڭى ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ كىملىك — سالاھىيەتلىرى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى. يېڭى ئېچىلغان مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پروگراملىرى ئۇلارنىڭ دىققەت نەزىرىدىن چەتتە ئەمەس ئىدى.

مۇشاۋۇر تولۇقلىما بېرىپ:

— ئۇلارنىڭ مەكتەپلىرى قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدىغان جايغا ئايلىنىپ قېلىش ئېھتىمالى چوڭ. بۇنىڭغا كۆز- قۇلاق بولۇش كېرەك. بىزنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك بىر دۈشمىنىمىز بار: ئۇ بولسىمۇ جامە! بىزنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك بىر ئىتتىپاقچىمىز بار: ئۇ بولسىمۇ جامە! جامە ئەھلى! — ئۇ بۇ يەردە ئولتۇرغان كالۋالار بۇ قارىمۇ- قارشى سۆزلىرىمنى چۈشىنىۋاتامدۇ- قانداق دەۋاتقاندەك ھەممەيلەنگە قاراپ چىقىپ داۋام قىلدى، — بۇمۇ بىر كىلاسسىك تاكتىكا. كىم ئۇستا كەلسە جامەدىن شۇ پايدىلىنىدۇ، كىم بالدۇر ھوشىنى تاپسا جامە شۇنىڭغا خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلار نېمىنى تەشەببۇس قىلسا شۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىپ تۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن سىزدە ئادەملەر بولسۇن!

قادىر ھاجى باش لىڭشىتتى. ئۇنىڭ كۆڭلى پاللىدە يورىغاندەك بولدى. ئۇنىڭ تەجرىبىلىك كاللىسىدا بۇ پىلان كونكرېتنى ئادەملەر، كونكېرت جايلار ئۈستىدە باردى. ئېنىق تەخسىماتلار بولدى. بىرى قۇلاقلارنى كۆپەيتىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىۋىدى، يەنە بىرەيلەن راسخودنى كۆپەيتكەننىڭ نېمە پايدىسى دەپ قارشى چىقتى. روس مۇشاۋۇر زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ:

— ئۇلارنى سىز مائاشىڭىز بىلەن باقمايسىز، يەنىلا خەلق ئۆزلىرى باقىدۇ. بۇركۈتى بار ئادەم ئۇنىڭغا ئۆز گۆشىدىن بېرەمدۇ، ئوۋ گۆشىدىنمۇ؟ ئوۋنىڭ گۆشى بىلەن باقىدىغۇ؟ شۇنداق، ھەر توپتا ئادەملىرىڭىز بولۇشى كېرەك، ھەر تەبىقىدە ئادەملىرىڭىز بولۇشى كېرەك! — دېدى.

ئونىنچى باب

1

هەش- پەش دېگۈچىلا تومۇز ئايلىرى كىردى.

تاڭ سەھەردە ئورنىدىن تۇرغان تەۋپىق گىمناستىكا ئويناپ بولۇپ، ساپ ۋە سالقىن ھاۋادىن راھەتلەنگەچ ئاچيارغا چۈشۈپ سوغۇق سۇدا يۈز- كۆزىنى يۇيدى. ئۆيگە قايتىپ كېلىپ ئادىتى بويىچە بىر پارچە قاتتىق نان يەۋەتتى- دە، تاھارەت ئېلىپ ئەمدىلا تەييارلانغان نىزامىددىن بىلەن نامازغا چىقىپ كەتتى.

مەمتىلى نامازدىن يېنىپ ئۆيگە كېلىۋاتقىچە ئاكىسىغا بۇگۈن ۋاق- ۋاغقا بېرىپ كەلمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىۋېدى، نىزامىددىنمۇ بىللە بارماقچىدى بولدى.

— توغرا ئويلاپسەن، كىچىك ئاپاملارنى يوقلاپ كېلەيلى، ئەتە - ئۆگۈن ئومىغا كىرىشىپ كەتسەك خېلى ئۇزۇنغىچە چولىمىز تەگمەيدۇ،— دېدى ئۇ.

خامانلاردا، ئېتىزلىقتا دېھقانلار ئالدىراشىدى. ئۇلار سەھەرنىڭ بىردەملىك سۆرۈن ھاۋاسىدا كۆپرەك ئىش تۈگۈتىۋېلىش ئۈچۈن ئالدىرايتى. ئېتىزلىقلاردا باللار مال بېقىشاتتى.

ئاكا- ئۇكا ئەتتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن يولغا چىقىشتى. ئىيونىنىڭ جان قاخشاتقۇچ ئىسسىقى باشلانغانىدى. نىزامىددىن يەنە تەۋپىقنىڭ ئىشلىرى ھەققىدە گەپ تەشتى. چۈنكى ئىنىسى ھېلىمۇ چەتئەلگە چىقىپ كېتىش ياكى قېلىش مەسىلىسىدە ئاكىسىنى خاتىرجەم قىلىدىغان بىرەر ئەمەلىي ئىپادىدە بولمىغانىدى. شۇڭا ئۇ ئىنىسىنىڭ يەنە كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتى، ئۇنى ئېلىپ قېلىش ئۈچۈن يېلىنەتتى. تەۋپىق كۆڭلىدىكى پاراكەندىچىلىكنى قىلچە چاندۇرماي، يەنىلا ناھايىتى خۇشخۇيىدى. ئۇنىڭ رەڭگى- روھىدىنمۇ

بىئارملىقى بىلىنمەيتتى. ئۇ نامازدىن كېيىن نامازخانىلار بىلەن مەسچىت ئالدىدا بىردەم- يېرىم دەم تۇرۇپ، ئۇلارغا قىزىق- قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ بېرەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بازارغا ياكى تونۇش- بىلىشلەرنىڭ سۆھبىتىدە بولغىلى باراتتى؛ باشقا چاغلاردا ئاكىسىنىڭ ئىشلىرىغا قارىشىپ بېرەتتى، قۇلۇم- قوشنىلارنىڭ ئىشلىرىغىمۇ قارىشىپ بېرەتتى. مەھەللە ئارىلىسا دائىم دورا سومكىسى مۈرىسىدە بولاتتى ۋە تاز داۋالاشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. كېيىنچە ئۇنى دوختۇركەن دەپ بىلىشكەنلىرىدە باشقا كېسەللەرنىمۇ كۆرسىتىدىغان بولۇشتى. بىراق ئىچىدىغان دورىلارنى ئىچىشكە تەرسالىق قىلىشاتتى، ئىككى كۈن ئۆتمەيلا پايدا قىلمايدىكەن دەپ تاشلىۋېتەتتى. بۇنداق نادانلىق تەۋپىقنى چەكسىز چۆلدە قالغاندەك بىر تۇيغۇغا غەرق قىلىپ، روھىنى ئېزىپ تاشلايتتى. ھەي، بۇ خەقنى قانداق قىلغاندا چاپسانراق ئادەم قىلغىلى بولاركىن!

— نېمە قىلىشنى ئويلاۋاتىسەن؟ كېتىش خىيالىڭ يوق ھەر ھالدا؟

— كېتىش خىيالىم يوق، تەبىئىي، ئەمما ئىش توغرىسىدا ئويلاۋاتىمەن، يۇسۇپنىڭ مەكتىپىدە ئىشلىسەممىكىن دەيمەن، قۇتلۇق شەۋقى دەيدىغان بىر چوڭىمىز گېزىت چىقىرىۋېتىپتۇ، بۇمۇ ياخشى بىر ئىش ئەلۋەتتە. ماڭا ھەممىسى توغرا كېلىدۇ... نېمە قىلىش ھەققىدە ئوبدانراق ئويلىنىۋالاي، بىر ئىشنى باشلىدىممۇ، يېنىش يوق، غەلىبە قىلىشلا كېرەك!

نىزامىددىن ھېچنېمە دېمىدى. نېمە دېيىشنىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ ئىنىسىگە خۇددى تېۋىش چىقارسىلا ئۇچۇپ كېتىدىغان قۇشقا مۇئامىلە قىلغاندەك ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلماقتىدى.

— ئاكا، ئايىمگۈلنى نېمىشقا ئاخۇن دادامنىڭكىگە ئاپىرىپ بەرمەيسىز؟ مۇشىپقە خانىمنىڭ تەربىيىسىگە بەرسىڭىز ياخشى بولاتتى، — دېدى تەۋپىق ئاكىسىغا سەممىي ئاھاڭدا.

— ئانىسى يالغۇزچىلىق تارتىپ قالىمەن دەپ ئۇنىمايدۇ... ئۇكىلىرى قاراقسىز قالىدۇ- دە، — دېدى نىزامىددىن، مەمتىلىنىڭ ئەيىپلىشىدىن

ئۆزىنى قاچۇرۇپ.

— غېنىچۇ؟ ئۇنى نېمىشكە سالاھىددىن ئەپەندىگە بەرمىدىڭىز؟

— ئالدىمىزدىكى كۈزدە ئاپىرىپ بېرەي دەۋاتاتتىم، تېخى، ... ئۆزۈم ئوقۇتسام ياخشىراقمىكىن بولمىسا... — دېدى نىزامىددىن يەنە خىجىللىق بىلەن، — ئارىلىق يىراق، بالا كىچىكلىك قىلارمىكىن دەيدىكەنغۇ، كىشى.

— ئوقۇتۇڭ، سىز ئوقۇشقا مۇشۇنداق قارىسىڭىز، باشقىلاردىن نېمە دەپ ئاغرىنغۇلۇق؟

نىزامىددىن ئۈنچىقمىدى.

ۋاقۋاقنىڭ زەي تۈپرىقىدىن ئۆزىگە خاس چىرىندە پۇرىقى، ئېچىغان پاتقاق پۇرىقى كېلەتتى. بۇ پۇراق تىنجىق بىلەن قوشۇلۇپ دىماققا ئۇرۇلغاندا كىشىنى تېخىمۇ بۇرۇختۇملۇق ھېس قىلدۇراتتى.

ئۇلار تاشاخۇنۇمنىڭ ھويلىسىغا كىرىپ كەلگەندە ئۇلارنى يېڭىلا قەشقەردىن كەلگەن سەيپىددىن كۈتىۋالدى ۋە مېھمانخانىغا تەكلىپ قىلدى. دالاندا سارىخېنىم، لىۋاھىددىنلار ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئېسەنلەشتى. مەمتىلى ئەپەندى كىشىگە يېقىنلىق تۇيغۇسى بېرىدىغان، قېرىنداشلىق مۇھەببىتىنى ھېس قىلدۇرىدىغان قۇۋناقلىق بىلەن:

— قانداقراق، كىچىك ئاپا؟ تېنىڭىز ساقمۇ؟ — دەپ ئاۋۋال سارىخېنىم بىلەن ئەھۋاللاشتى.

— خۇداغا شۈكرى، بالام، ئۆزىڭىزچۇ؟

— بىزمۇ مانا تىرىك يۈرۈپتۇق، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈپ. ئاندىن لىۋاھىددىنگە قاراپ، — سىزچۇ؟ ئوقۇۋاتامسىز؟ سالاھىدىن ئەپەندى، مۇشپىقە خانىملار قانداقراق؟ ئوقۇۋاتقانلار كۆپمۇ؟

لىۋاھىدىن بىر نەۋرە ئاكىسىنىڭ سۇئاللىرىغا بىر-بىرلەپ جاۋاب بېرىپ، ئاخىرىدا:

— يىگىرمىچە بالا ئوقۇۋاتىدۇ، كۆپ دېگىلى بولمايدۇ، — دېدى.

— نېمىشكە كۆپ ئادەم جەلپ بولمايدۇ؟ ئارىلىقنى يىراق كۆرۈپ،

باشقا يۇرتلاردىن كەلمەيدىغان ئوخشىمامدۇ؟

— يېتىپ ئوقۇيدىغانلارمۇ بار، يىراق دېسە يېتىپ ئوقۇسا بولاتتىغۇ، ئەمما، بۇ ئىشلارنى تەكتىلەپ، تەشۋىق- تەرغىپ قىلىپ تەشكىللەيدىغان كىشى يوق - تە، — دېدى سەيپىددىن ئىنىسىدىن ئاۋۋال جاۋاب بېرىپ.

— سالاھىددىن ئەپەندى بىكار بولسا چاقىرساڭلار بىردەم پاراڭلاشساق بوپتىكەن، — دېدى تەۋپىق.

— توختاپ تۇر، ئۇكام، كېيىنراق چاقىرايلى، ھازىر باشقا گەپ بار، — دېدى نىزامىددىن ۋە سارىخېنىمغا قاراپ،— مەمتىلى كەلگەندىن بېرىلا ئارسالدى بولۇپ يۈرۈۋاتىدۇ. كەلدى - دە، بىر ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالدى. تۇرۇشقا قەتئىي نىيىتى يوقتەك مېنى ئەنسىرىتىۋاتىدۇ. سىز ئانىمىزنىڭ ئورنىدا نەسىھەت قىلسىڭىز بىر يەرگە كېلىشكە پايدىسى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئۇنى بىللە ئەكەلمەكچى بولۇپ تۇراتتىم، ئۆزىنىڭمۇ كېلىش نىيىتى باركەن، كېلىۋاتقىچىغۇ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى، شۇنداق بولسىمۇ كۆڭلۈم تىنمايدۇ. گەپ قىلسىڭىزچۇ، ئانام- دادام ئۆلۈپ- تۈگەپ كەتتى، مەمتىلىنىڭ داغىدا قان يىغلاپ كەتتى. بىزنىڭمۇ كۆڭلىمىزنىڭ ئارامى بولمىدى. ھالا بۈگۈنگە كېلىپ، ئاران جەم بولدۇق، كېتىدىغان بولسا يەنە جەم بولۇشىمىزغا كۆزۈم يەتمەيدۇ.

— كېتىدىغان نىيىتىڭىز يوقتۇ، بالام؟ — سورىدى سارىخېنىم.

— ئۇنداق نىيەت ئەمدى بولمايدۇ، — دېدى تەۋپىق ئىللىق كۈلۈمسىرەپ.

مەمتىلى ئويچان كۆزلىرىنى ئاكىسىغا تىكىپ بىر دەم تۇردى ۋە كۆز نۇرىنى لىۋاھىددىن بىلەن سەيپىددىنگە يۆتكەپ، ئاخىرىدا سارىخېنىمدا توختىدى- دە، ئېغىر ئۇھ تارتىپ قويدى. ئۇ ئاساسەن ۋاقىۋاغىدا بىر تۇغقانلىرى يېنىدا چوڭ بولغاچقا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئادەتتىكى تۇغقانلىق مۇناسىۋەتتىدىن ھالقىغان بىر خىل چوڭقۇر مېھىر- مۇھەببەت ھاسىل بولغانىدى. ئۇ تاغىسىنىڭ ئۆيىدىمۇ بىر مەزگىل تۇرغان، شۇڭا تاغىسىنىڭ كىچىك خوتۇنى سارىخېنىمنى بەك ھۆرمەت قىلاتتى. مۇشۇ

ۋەجىدىنىمۇ نىزامىددىن سارىخېنىمنى ئارىغا سېلىپ ئىنىسىنى تۇرۇپ قېلىشقا ئۈندەشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەنىدى. مەمتىلى ئەپەندى كەتمەكچى ئەمەسىدى، پەقەت ھەمراھلىرىنىڭ قەتئىي نىيەتتە بولالماسلىقىدىنلا ئەنسىرەيتى.

— نىزامىددىننىڭ دېگىنىمۇ توغرا، نېمىلا دېگەن بىلەن ئۆز يۇرتقا يەتمەيدۇ، ئۆز يۇرت دېگەندە كۆڭۈل تۇقراق ئۆتكىلى بولىدۇ. نېمىلا دېگەن بىلەن ئاتا ـ ئانىنىڭ تۇپرىقى بار يەردە، ھېيت ـ ئايەملەردە ياغ پۇرىتىپ، تۇپراق بېشىغا چىقىپ، زىيارەتتە بولۇپ ئۆتكەن ياخشى بولمامدىغان. تۇرىدىغان نىيىتىڭىز بولسا ئۇبدان بوپتۇ، بالام، ھەممىمىزنى خاتىرجەم قىلىسىز. دۇنيادا خاتىرجەملىكتىنمۇ ئارتۇق نەرسە بارمۇ؟...

سارىخېنىم ئۇنىڭغا ئۇزاق نەسىھەت قىلدى. ئۇ تەربىيە كۆرگەن، ئوقۇمۇشلۇق ئايال بولغاچقا، ئۇنىڭ چىن قەلبىدىن ئېيتىلغۇاتقان سۆزلىرى مەمتىلىگە چوڭقۇر تەسىر قىلدى.

— ھەممىڭلارنى نارازى قىلىش ھەددىم ئەمەس، مېنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقىنىم قىلىدىغان ئىشىم ئىدى، ئەتە قەشقەرگە بېرىپ يولداشلىرىم بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەي، ھەر ھالدا ئۇلار بىلەن يەنە بىر كېڭەشكىنىمنىڭ پايدىسى بولار،— ئۇ سەيپىددىنگە قاراپ، — ئەتە كېتىدىغان بولساڭ بىللە ماڭايلى،— دېدى.

— بولىدۇ، مەنمۇ ئەتە قايتماقچىدىم، بىللە ماڭايلى.

مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈمسىرەپ باش ئىغىتىپ قويدى.

يېقىندىن بېرى يۈز بەرگەن يېڭىلىقلارمۇ ئۇنى قەشقەرگە بېرىپ كېلىشكە ئۈندىمەكتىدى. خوجانىيازھاجى مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى بولۇپ كۇرسىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر تەۋەسىگە كەلگەن مەھمۇد مۇھىتى قەشقەر گارنىزونىغا مۇئاۋىن قوماندان (قوماندانى لىيۇ بىڭ ئىدى) بولۇپ تەيىن قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ قولىدىكى قورغۇلاكچى قوشۇن ھۆكۈمەت ئارمىيىسى شتاتىغا ھېساپلىنىپ، 6 ـ دىۋىزىيە دەپ ئاتالغان، دىۋىزىيىنىڭ قوماندانلىق شتابى قەشقەر «يۇمىلاق شەھەر»(گۈلباغ)دە قارار تاپقانىدى. ئۇ مەھمۇد

مۇھىتنىڭ قەشقەردە قارار تېپىشىدىن بىر تامادا بولۇۋاتاتتى، بۇ بۈيۈك بىر ئۈمىد، ئاداققى غايىسىگە ئۈيغۇن بىر ئۈمىد ئىدى.

— سالاھىدىن ئەپەندىنى قىشقىرتىپ چىسەك بولىدۇ،— مەمتىلى پاراڭلاشماقچىكەن، — نىزامىددىنىنىڭ ئاۋازىدىن خىلى كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى.

لىۋاھىددىن سالاھىدىن ئەپەندىنى چاقىرىپ كىرىش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

2

مەمتىلى ئەپەندى سەيپىددىن بىلەن قەشقەرگە كىرىپ، ئاۋال «ھىلال ئەھمەر»گە يولۇقۇپ مەجىددىن ئەپەندى بىلەن كۆرۈشتى ھەم ئۇنى ئېلىپ نوۋبىشى مەكتەپكە كېتىشتى. ئۇلار ئەخمەد ئەپەندى بىلەن شۇ يەردە ئۇچراشتى.

مەجىدىن ئەپەندى ئادىتى بويىچە مەمتىلى ئەپەندىگە چاقچاق قىلىپ بىردەم كۈلۈشكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ چاقچىقىغا مىيىقىدا كۈلۈپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپ زىيا تەۋپىققە:

— سىلىنىڭ تاپشۇرۇقلىرىغا بىنائەن قۇتلۇق ھاجىم بىلەن كۆرۈشتۇم. شەۋقى ھەزرەت سىلى بىلەن تونۇشۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، سىلى كەلگەن ھامان خەۋەر قىلىشىمنى تاپىلىغانىدى. ئەگەر خالىسىلا بىز بارىلى ياكى ئۇ كىشىنىڭ كېلىشىگە چولىسى تەگسە باشلاپ كېلەي،— دېدى.

— رەھمەت دوستۇم، بۇ خوشخەۋىرىڭىز ئۈچۈن كۆپ رەھمەت. ئەگەر ئۇ كىشى مۇشۇ يەرگە كېلەلىسىغۇ تېخىمۇ ياخشى بولاتتى، — دېدى. مەمتىلى ئەپەندى چىن كۆڭلىدىن خۇشال بولۇپ، يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ مۇرىسىدىن سىلكىپ، — بۇ يەردە تازىمۇ تېپىشقانلار جەم بولاتتۇق، ئەمما مېنىڭچە بىرىنچى قېتىمدىلا چوڭ ئادەمنى ئالدىمىزغا چاقىرتىش ئەدەپتىن بولمىسا كېرەك، ئاستانىسىغا ئۆزىمىز بارايلى، ۋاقتى بولسا

بىللە كېلىپ، مەجلىسىمىزگە قاتايلى، قانداق؟

— توغرا ئويلاپلا، — دېدى يۈسۈپ ئەپەندى ۋە دەرھال، — مەن ھازىر، — دەپ قوشۇپ قويدى، ئارقىدىن جىددىي بىر ئىش يادىغا يەتكەندەك، — ئارال يېزىلىق بىر يىگىت سىلىنى سوراپ كەپتىكەن، يېڭىسار ئەتراپىدا تونۇشقانكەنسىلەر، ئۇنىڭ يېشى ئىپتىدائىي مەكتەپتە ئوقۇش ئۈچۈن سەل چوڭراق بولغاچقا دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇسۇن دەپ ئەخمەد ئەپەندىگە ئەۋەتىپ بەردىم، قالغىنىنى مۆرىمەس دوستلىرىدىن ئاڭلايلا، — دېدى يولغا جابدۇنۇۋېتىپ.

ئەخمەد ئەپەندى دارىلمۇئەللىمىندە ئىش باشلىۋەتكەنىدى. يۈسۈپ ھازىرلانغىچە ئارىلىقتا ئەخمەد ئەپەندىدىن رېھىم ھەققىدە سورىدى ۋە ئۇنى ئوبدان تەربىيىلەشنى تاپىلىدى.

— دېمىسىلىمۇ گەپ كەتمەيدىغۇ، — دېدى ئەخمەد ئەپەندى جاۋابەن.

تەۋپىق دوستىنىڭ سۆزى بىلەن قانائەت ھاسىل قىلىپ، ئاندىن بىللە كەلگەن سەيپىددىنگە بۇرالدى. ئۇ سەيپىددىنگە شۇ يەردە ئىجازەت بەردى ۋە ئەتە شۇ يەردە كۆرۈشۈشنى تاپىلىدى. سەيپىددىن دوتەي يامۇلغا (ۋالىي مەھكىمىسىگە) كەتكەندىن كېيىن مەكتەپتە جەم بولغان دوستلىرىغا ئۆزر ئېيتىپ، شەۋقى ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۈپ، بىر بولسا ئۇنى باشلاپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، يۈرۈپ كەتتى.

ئۇلار پاراڭلاشقاچ قوتلۇق ھاجىم شەۋقىنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلدى. مەمتىلى ئەپەندى سۆرەلمىلىكنى ياقتۇرمىغاچقا ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ، ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈشكە ئالدىرىماقتىدى. يۈسۈپ زىيا ئۇنى شەۋقىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كىرىدى.

ئۇلار ھويلىدا ئۇچراشتى، شەۋقى 50 نەچچە ياشلاردىكى كىشى بولۇپ، ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي تۇرقىدىن جاسارەت، قىزغىنلىق ئۇرغۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ ئۈستى — بېشىدىكى تون، سەللە، پۈتىدىكى مەيسە-كالاچ ئۇنىڭ لاتاپىتىگە مۇلايىملىق، مېھرىۋانلىق تۈسى بەرگەنىدى.

تەۋپىق ئىككىسى خۇددى ئىلگىرى قەيەردىدۇ بىللە ياشاپ كېيىن

ئايرىلىپ كەتكەن قەدىناس دوستلاردەك ئاۋال ئۈچ قېتىم قۇچاقلاشتى، ئاندىن قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. تەۋپىق بۇ پىشقەدەم شائىرنىڭ قولىنى قويىۋەتمەي سىقىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزاق سەپ سېلىپ قارىدى ۋە:

— تونۇشقىنىم ئۈچۈن ناھايىتى خوشالمەن،— دېدى ۋە قوشۇپ قويدى،— سىز مۇھەررىرلىك قىلغان گېزىتنى كۆرۈپ، ئەسەرلىرىڭىزنى ئوقۇپ سىزنى مەندىنمۇ ياشراق يىگىت بولسا كېرەك دەپتىكەنمەن، — تەۋپىق ھەر قانداق ئادەمنى بىر دەمدىلا قەدىناسلارغا ئايلاندۇرىۋالىدىغان بىر خىل يېقىملىق، دوستانە پوزىتسىيە بىلەن كۈلۈمسىرىدى، ئۇنىڭ سۆھبەت ئۇسلۇبىمۇ توختاجى تەرىپلىگەندەك، كىمگە قانداق سۆزلەشنى بىلىدىغان؛ قايسى سورۇندا قانداق سۆزلەشنى بىلىدىغان بولغاچقا، يېقىنلىششنى كېچىكتۈرىدىغان ئۇزۇندىن ئۇزاق ياسالما تەكەللۇپلارنى بىر تاقلاشتا ئاتلاپ ئۆتۈپ، مۇساپىنىڭ قاق بېلىدىنلا چىقاتتى، — مانا ئەمدى كۆردۈمكى، سىز ئەسلىدە ياشىنىپ قالغان كىشىكەنسىز. بىراق شۇنچە قىزغىنلىق، شۇنچە جاسارەت ۋۇجۇدىڭىزغا قانداق پاتتىكىن؟ مۇشۇنداق بىر ئوت يۈرەك كىشى ياش ۋاقتلىرىدا قانداق بولغىيدى، بۇ تار جاھانغا قانداق پاتقان بولغىيدى دەپ ئويلىغۇسى كېلىدۇ، كىشىنىڭ.

شەۋقى تەۋپىقنىڭ مىجەزى تەسىرىدە ھەقىقەتەنمۇ ئۆزلىرىنى قاچاندۇر ئېلگىرى تونۇشقان، كونا بۇرادەرلەردەك تۇتۇشقا باشلىدى ھەم بۇ ئىختىيارسىز ئىللىق سېزىمدىن سۆيۈنۈپ يېنىك كۈلۈمسىرىدى:

— مەنمۇ سىلى بىلەن دىدارلاشقىنىمغان خوشالمەن، — دېدى ئۇ،— مېنىڭ ياش ۋاقتىمدا قەيەرگە پاتقانلىقىمنى سوراپ قاللا، «جاھانغا پاتىمىغان» سەركىمۇ قازانغا پېتىپتىكەنغۇ؟ مەنمۇ بىر بۇلۇڭغا ئۇن-تىنسىز پېتىپ كەلدىم، گاھىدا مەرىدىم، گاھىدا جىم ... — شەۋقى بۇ سۆزلەرنى مەتىلى ئەپەندىنىڭ چاقچىقىغا جاۋابەن چاخچاق تەلەپپۇزىدا دېگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ سۆزىدە مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانلىرىغا بەخشەندە بولۇپ كەلگەن كۈلپەتلىك تەقدىرنىڭ ئىخچام تەسۋىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان قايغۇلۇق ئاھاڭ يوشۇرۇنغانىدى. شۇڭا بۇنداق

تىمىلاردىكى سۆزلەرنىڭ تېگى ـ تەكتىنى چۈشۈنۈشكە زىل بولغان تەۋپىق قاتتىق تەسىرلىنىپ، غەمكىنلىشىپ قالدى.

— نام شەرىپىلىرى مەمتىلى، تەخەللۇسلىرى تەۋپىق ئىكەنلىكىنى يۈسۈپ ئەپەندىدىن ئاڭلىدىم. مېنىڭ گېپىمنى قىپتىكەنلا، ئۇنداق قىلمىسىلىمۇ مەن ئۆزلىرىنى ئىزلەپ باراتتىم، — دېدى شەۋقى كۈلۈپ، — ئېسىم قۇرسۇن، سىلىنى ئۆيگە باشلىماي ئاياقتا تۇرغۇزۇپ سۆزلەۋەرگىنىمنى قارىمامدىغان. قېنى مەرھەمەت!

— بۇنىسى بىزگە تېخىمۇ ياقىدۇ، چىن دوستلار ئارىسىدا ئۇشۇقچە تەكەللۇپلار بولمىغىنى تېخىمۇ ياخشى، — دېدى تەۋپىق ۋە شەۋقىنىڭ ئاۋالقى تەكەللۇپىغا قارىتىپ، — سىز بىزنى ئىزلەپ كەلگىچە قاراپ ئولتۇراتتۇقمۇ، بالىنىڭ ئاتىنى، ئىنىسىنىڭ ئاكىسىنى، شاگىرتنىڭ ئۇستازنى ئىزدىگىنى خوپراق ئەمەسمۇ.

ئۇلار ئەنە شۇ تەقلىتتە پاراڭلاشقاچ، ھەتتا قوللىرىنىمۇ چىڭ تۇتۇشقان ھالدا مېھمانخانىغا كىرىپ، سالا ـ سۇلەسىزلا ئۇتتۇر كەلگەن يەرگە ئولتۇرۇپ، پارىڭنى شۇ بويىچە داۋام قىلدى.

— يۈسۈپ ئەپەندى توغرا ئېيتىپتىكەن، مەن سىلى بىلەن كۆرۈشمەي تۇرۇپلا سىلىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرلىرىنى، قانداق تېمىلاردا پاراڭلاشسام ياخشىراق بولىدىغانلىقىنى سوراپ كېتىپتىمەن. يۈسۈپ ئەپەندى: تەۋپىق دېگەن بىر پارچە ئوت، كۆرۈشۈپلا قالسىلا بىزدەك كونا تونۇشلىرىنى ئۇنتۇپ شۇنىڭ بىلەنلا بولۇپ كېتىلا دېگەنىدى. مانا ئەمدى ئىشەندىم، ئىنىمىزدىن تېچلىق سورايمۇ دېمەپتىمەن، — دېدى شەۋقى چىن كۆڭلىدىن خوشال بولۇپ.

— مانا شۇنداق، بۇ تەۋپىق دېگەن ئادەم كىشىنىڭ ھەسەتلىرىنىمۇ قوزغىۋېتىدۇ، يەنە بۇ ھەسەتلەرنى چەيلەپ يوقمۇ قىلىۋېتىدۇ، — دېدى يۈسۈپ ئەپەندى كۈلۈپ.

— ھاي، قايسىڭلار بار؟ — دېدى شەۋقى سىرتقا قاراپ تووۋلاپ، — بىزگە بىر پىيالىدىن چاي ھازىرلاپ بېرىڭلا.

— ھەزرىتىم، چاينى بولدى قىلسىلا، نوۋېشىدا ئەپەندىلەر ساقلاپ

قالدى، بىرمۇنچە ئادەمنى ئۇ يەردە ساقلىتىپ قويۇپ، بىز بۇ يەردە چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ كەتسەكمۇ سەت، ۋاقتىلىرى بولسا بىز بىلەن جۇسىلە، — دېدى يۈسۈپ زىيا.

— توغرا دەيدۇ، بىز سىزنىڭ ئاستانىڭىزگە باش قويۇپلا يېنىشقا ۋەدە قىلىپ كەلگەنىدۇق، بىز بىلەن بىللە بېرىڭ، ئۇستاز.

— ئەمما ئۆيۈمدىن قوپ-قۇرۇق چىقىپ كەتسەڭلار سەت ئەمەسما؟ بىرىنچى قېتىمدىلا؟

— نېمە كېرىكى شۇ قۇرۇق تەكەللۇپلارنىڭ؟ بىز بىلىشمىگەن ئادەملەر بولمىساق، قويايلى شۇنداق رەڭۋازلىقنى، ئادىمگەرچىلىكنىڭ بۇنداق ئىپادە شەكلى بىزدىلا قالدى، تەكرار-تەكرار تەكەللۇپ قىلىشماي، بىرلا ئېغىز سۆز بىلەن ئىشقا كىرىشىدىغان بولساق، شۇنداق ئۆلگە ياراتساق دەيمەن، ئۇستاز. قانداق دەيسىز؟ — تەۋپىق ئالدىراقچان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنىدى ۋە ئىشىك تەرەپكە سىلجىغاچ سۆزىنى داۋام قىلاتتى.

— مەيلى ئەمسە، ئىسمىنى يوقاتتىم، گەپ بىلەن. بولمىسا ئىككى قېتىم چاي قاينىغۇدەك ۋاقىت كەتتى، — دېدى شەۋقى، — سۆزلىرىگە يەنە تىرەجەش ئىمكانى قالمىدى، بۇيرۇقۇڭلارغا ھازىر بولماقتىن باشقا چارەم يوق.

شۇنداق دەپ شەۋقىمۇ ئۇلارغا ئەگەشتى. ئۇلار يەنە شۇ تەقلىتتىكى قىزغىن پارىڭى بىلەن ئۆيدىن چىقىپ، تۈيماستىنلا نوۋېشىغا كېلىپ قالدى.

شەۋقى مەكتەپتە ئەپەندىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ تېنچلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، مەجىددىن ئەپەندى شەۋقىدىن سورىدى:

— تەۋپىق ئەپەندى بىلەن توشۇپ قالغانسىز ھەرھالدا؟ بۇ كىشىگە گەپ كەتمەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، ھېچ ھايالسىزلا ئۆزلۈشۈپ كەتتۇق، — دېدى شەۋقى كۈلۈپ.

— بۇ ئەپەندىنىڭ بېرى ئەنە شۇ، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى

ئېپتىخارلىنىش ئاھاڭىدا، ئەمما ساختا ئاغرىنىش بىلەن،— ھەممە دوستىمىزنى تارتىۋالغان. ھەتتا باللارمۇ بۇ كىشىنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتىسىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويۇدۇ.

— راستىنلا، مانا ئەمەسمۇ، شۇنداق بولدى، — دېدى شەۋقى ئېچىلىپ كېتىپ. — مەجىددىن ئەپەندى بىلەنمۇ تۇزۇكرەك ئەھۋاللاشمايلا سىلى بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن.

يۈسۈپ ئەپەندى ساھىپخانىلىق قىلىپ، ئۇلارغا چاي قۇيدى. يېڭى تونۇشلار چاي ئىچكەچ پاراڭلىشىپ بىردەمدىلا ئىچەكىشىپ كەتتى.

ئەخمەد ئەپەندى تەۋپىقنىڭ چەتئەلدىن كەلگىچە سەپەر ئۈستىدىكى قونالغۇلاردا قانداق قارشى ئېلىنغانلىقىنى يادىغا ئېلىپ، بۇ سۆزلەرنى توغرا تاپقاندەك باش لىڭشىتىپ قويدى. ئۇنىڭ كەم سۆزلىكى بۇ ۋاقىتلەرنى زوق- شوق بىلەن ھىكايە قىلىپ كېتىشكە ھالاقىت بېرەتتى. ئۇ پەقەت:

— رېھىم دېگەن قاچاق ئەسكەر بىلەن كۆرۈشۈپ كېتەملا قانداق؟ — ئۇ بىچارە شۇنداق يالۋۇرۇپ، تاپىلاپ كەتكەن... مانا، شۇنىڭدىنمۇ قارىساق بولىدۇ: ئۇنىڭغا شۇنچە ياخشى مۇئامىلە قىلىۋاتىمىز، مەكتەپكە جايلاشتۇردۇق، ئەمما يەنە مەمتىلى ئەپەندىلا دەيدۇ...

— چاخچاقنى قويايلى، ئۇ بالا ھەققىدە باشقا تەپسىلاتىنى ئايرىم سۆزلىشەرمىز. گېزى كەپ قالسا كۆرەشتۈرەرسىز، — دېدى تەۋپىق خوشال بولۇپ، ئاندىن شەۋقى بىلەن سۆھبىتىنى داۋام قىلىپ، — «ئەركىن ھايات»[1] بۇغۇلۇپ قالدىمۇ، نېمە بالا؟ قانداق قەپەزگە مۈپتىلا بولۇپ قالدى؟ — دەپ سورىدى تەۋپىق شەۋقىدىن.

— بۇنىڭدا ھەرخىل سەۋەبلەر بار، ئەپەندىم. ئەمما ھازىر يەنە قايتا نەشىر قىلىشقا تەييارلىق كېتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە- بەختىمىزگە يارىشا مەھمۇد سىجاڭ بۇنداق ئىشلارغا بەك كۆڭۈل بۆلىدىغان ئادەمكەن. ئەمدى «يېڭى ھايات» نامىدا نەشىر قىلماقچىمىز. بەلكىم بىر- ئىككى

[1] «ئەركىن ھايات» شۇ يىللاردا شەۋقى تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت، — ئا.

ئايدىن كېيىن يۈز كۆرۈشۈپ قېلىشالا.

— شۇنداق بولسىغۇ، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى خوشال كۈلۈمسىرەپ، — مېنىڭ ياردىمىم كېرەك ئەمەسمۇ؟ گېزىت چىقىدىغانلا ئىش بولسا مېنى نىمكار ئىشلەتسىڭىزمۇ رازىدىم.

— ياق، سىلىنى ئۇ ئىشقا ئاۋارە قىلمايمىز، لېكىن سىلىنىڭ ياردەملىرىگە قاراغلىق بىر مۇھىم ئىش بار، ئەگەر مالال كۆرمىسىلە...

— سىز ئىش بۇيرۇيدىغان بولسىڭىز يەنە مالال- پالال دېگەنمۇ گەپمۇ؟

— مەندە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئەسىرى باردى، تۈركىيىدە نەشىر قىلىنغان نۇسقىسى. شۇنى ئالىمنىڭ ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىشنى ئۆزۈمدىن بىرى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كېلىۋاتاتتىم، لېكىن ئىجتىمائىي مۇھىت، تۇرمۇش ۋە باشقا شەرت- شارائىتلارنىڭ يار بەرمەسلىكى بىلەن بۇ ئىش كەينىگە كېتىۋاتىدۇ. مەن بولسام ئۆمرۈمنىڭ قىران مەزگىلىنى ياشاپ بولدۇم، ئەمدىلىكتە بۇ ئېغىر يۈكنى ئۇستۇمگە ئېلىشقا ئاجىزلىق قىلىمەن، ئۇنى تۈگۈتۈشكە ئۆمرۈم يار بەرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. ئەگەر سىلى بۇ ئىشتا شۇتا ئات بولۇپ بەرسىلە، مەن ياندىق بولسام، ئەۋلادلار، ئەجدادلارنىڭ ئىزىنى كۆرسە ئۆلسەممۇ خاتىرجەم كېتەتتىم.

— بارىكاللا، سىزگە. ئىنتايىن ياخشى ئويلاپسىز، كەمىنە گەرچە ئىقتىدار ئىگىسى بولمىساممۇ، ئۇستازىمنىڭ يېتەكلىشى بىلەن مۇشۇنداق شان- شۆھرەتلىك ئىشقا قول تىقىش بەختىگە مۇيەسسەر بولالىسام، يەنە نېمىنى ئاتايتىم؟ قېنى، يول باشلاڭ، ئىشىمىزدا ئاللاھ يار بولغاي.

— يۈقسۇ، يۈقسۇ، مەندە ئۇنچىۋالا دەسمى نېمە قىلسۇن، بۇ ئىشتا مەن سىلىگە تايانماقچى ئىدىم.

— بۇنىڭ تالىشىدىغان نېمىسى بار ئۇستاز؟ بىز بۇ ئىشنى چوقۇم تۈتىدىغانغا كېلىشتۇقمۇ؟ ھە، بولدى، قالغان ئىش پۈتۈشەلمىگۈدەك ئەمەس.

ــ ئەمىسە، بۇگۈن بىزنىڭ ئۆيگە كېتىپ قونسىلا، كىتابنى كۆرسىلە، قانداق قىلىشنىڭ يولىنى شۇيەردە سۆزلىشەيلى.

ــ رەھمەت، ئۇستاز. «بىسمىللا دىمەيلا» سىزنى مالال قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن. ھەم كەچكىچە قىلىدىغان ئىشلىرىمۇ بار، ئەپۇ قىلىڭ. ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز ئەتە يەنە مۇشۇ يەردە كۆرۈشسەك بولماسمۇ؟ كىتابىنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىشكە بولسا...

قۇتلۇقھاجىم تەۋپىقنى كۆپ تۇتمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ جاۋابى ئۇنى قانائەتلەندۈرگەنىدى. ئۇ خېلى ئۇزاق پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، خوشلۇشۇپ قايتىپ كەتتى.

شەۋقى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مەجىدىن ئەپەندى مەمتىلى ئەپەندى، ئەخمەد ئەپەندىلەر ئۇياقتىن- بۇياقتىن پاراڭلىشىپ، ئارقىدىن يەنە «تۇرىمىزمۇ، كېتىمىزمۇ» دېگەن مەسىلىگە كۆچتى.

ــ ئەپەندىم، ــ دېدى تەۋپىق سالماقلىق تۇس بېرىدىغان تەبەسسۇمى بىلەن مەجىدىن دوختۇرغا قاراپ، ــ ئاخىرقى قارارغا ئالىقاچان كەلدۇققۇ، يەنە نېمە پۇتمىگەن مۇزاكىرە؟ مەسىلەن، مەن ۋەتىنىم ئۈچۈن خىزمەت قىلماي نەگە بارىمەن؟ سىزمۇ قېلىڭ. ئاتايىن ياخشى نىيەتلەر بىلەن كەپتۇق، ئەمدى بىردىنلا ھېچگەپتىن- ھېچگەپ يوق كەتكىنىمىز قانداق؟ سىز تېخى بەيىنەلمىنەلچىسىز!

ــ يۇسۇپ ئەپەندى نېمە دەيدۇ؟

ــ ئۇ كىشى نېمە دەيتتى، ئۇ بۇ يەردە ئۆيلۈك. ئوچاقلىق بولۇپ بولغاندا، ئائىلىسىنى تاشلاپ كېتىشكە تېخىمۇ چىدىمايدۇ، دەڭا. ئەگەر سىزنىمۇ پاتراق ئۆيلەپ قويغان بولساق، سىزمۇ يىپسىز باغلىنىپ قالاتتىڭىز.

ــ ئەگەر سىزنىڭ قارارىڭىز بويىچە بولغاندا ئەمدى بۇ يەردە ئۇۋا تىزمايمۇ بولمىغىدەك، ــ دەپ چاقچاق بىلەن جاۋاب بەردى دوختۇر. ئاندىن يەنە جىددىيلىك بىلەن، ــ بۇ ئىشتا ياشلىق قىلمايۋاتقىنىڭىزغا ئىشەنچ قىلالامسىز؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئۆزەمنىڭ ھاياتىنى دېگەندە بەلكى ياشلىق قىلىۋاتقاندىمەن،

لېكىن تاللىغان يولۇم جەھەتتىن ياشلىق قىلمايۋاتقىنىم ئېنىق، سالماقلىق بىلەن يول تاللىغىنىمغا ئىشەنچ قىلالايمەن.
— دېمەك، سىز ھەممە ئېھتىماللىقنى نەزەردە تۇتۇپسىز - دە؟
— شۇنداق؟
— ھەتتا ئۆلۈمنىمۇ؟
— «ھەممە» دېگەندىكىن ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ - دە.
— يېقىندا مەھمۇد مۇھىتى بىلەن كۆرۈشۈدىم ئۇ كىشىمۇ بىزنى كەتمەسلىككە دەۋەت قىلىپ چىڭ تۇرىۋالدى. تېخى سىزنى تەكرار - تەكرار سۈرۈشتە قىلغانىدى، سۆزلەشكۈسى باردەك، — دېدى دوختۇر غەمكىن قىياپەتتە، — مەھمۇد ئەپەندى بىزنىڭ قايتىشىمىزغا ئۇنايدىغاندەك ئەمەس.
— شۇنداقمۇ؟ مەن بۇ قېتىم ئۇ كىشى بىلەن كۆرۈشۈپ كېتىمەن. ئەمدى سىز قانداق قارارغا كەلگەنلىكىڭىز ھەققىدە بىر نېمە دېسىڭىزچۇ!
— سىز نېمىنى ئۈمۈد قىلىسىز؟
— ئەگەر ماڭا تاللاش ھوقۇقى بېرىلگەندە سىزدىن ئايرىلماسلىقنى خاھلايمەن.
— ئەمدى ماڭىمۇ شۇنى خالىماسلىقتىن باشقا ئامال بولمىدى - دە، — دېدى، مەجىدىن ئەپەندى مەيۈس كۈلۈمسىرەپ، ئارقىدىنلا جىددىي، ئەمما ئۆز - ئۆزىگە دەۋاتقاندەك قىلىپ، — لېكىن، زۇلمەتكە يەم بولۇشىمىزدا گەپ يوق،.... دەپ قوشۇپ قويدى.
— مەن قارارىمنى ئۆزگەرتمەيمەن، — دېدى تەۋپىق تېخىمۇ جىددىيلىشىپ، — مەن يات ئەللەرنى كەزدىم، بىلىم ئالدىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمە ئۈچۈن؟ ۋەتەن ئۈچۈن ئەمەسمۇ؟ مۇشۇ بەختسىز مىللەت ئۈچۈن ئەمەسمۇ؟ مۇشۇ مىللەتكە خىزمەت قىلىشنىڭ پۇرسىتى كەلگەندە ئەلۋەتتە خىزمەت ئۈستىدە ئۆلۈش تازا مېنىڭ غايەمدىكى ئىش، — ئۇ سەل تۇرىۋېلىپ كېيىن شائىرانە ئاھاڭدا قوشۇپ قويدى، — «لەھەڭنىڭ

ئاغزىدىن قورقسا گەر غەۋۋاس، دېڭىزنىڭ تەكتىدىن گۆھەر ئالالماس!»[1]

ئاخىرقى ھىساپتا مەجىددىن ئەپەندىنىڭ قېلىش ۋەدىسى ئېلىنغاندىن كېيىن مەجىددىن ئەپەندى، يۈسۈپ زىيالار ۋاقىت چىقىرىپ ناخشا- ساز، ئۇسسۇل- تاماشا قىلىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەمبۇرىنى سېغىنغانىدى.

— ئەپەندىلەرنىڭ كۆڭلىنى يەردە قويۇش ھەددىم ئەمەس، — دېدى تەۋپىق،— لېكىن، قەشقەرنىڭ ئۇستا سازەندىلىرىدىن بىر قانچىنى تەكلىپ قىلساق، ئۆز- ئارا ئۆگىنىشكە ياخشى پۇرسەت بولاتتى. ئاندىن بىرلىكتە قىزىتامدۇق، — ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئۇيغۇر سەنئەتلىرىنى نوتىغا ئېلىش خىيالى باردى. بۇنىڭ ئۈچۈن يەرلىك سازەندىلەر بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىش زۆرۈرىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە ئالدى بىلەن سەنئەتلەرنى خەلق سەنئەتكارلىرىدىن ئۆگىنىۋالسا ئاندىن ئۇنى نوتىغا ئالغىلى بولاتتى. شۇ دوستلارنىڭ بەزمە قىلىش تەلىپىدىن پايدىلىنىپ، خەلق سەنئەتكارلىرى بىلەن ئۇچراشماقچى بولدى.

— سازەندە تونۇشلار باردۇر؟

— تونۇشلارغۇ بار، — دېدى يۈسۈپ زىيا.

— مېنىڭ ئىلتىماسىم سىلەرگە مالاللىق كەلتۈرمىسە شۇنداق بولسۇن. ئەكسىچە بولسا ناھايىتى ئۆزرىلىكمەن.

— ئەمىسە ئەتە بىزنىڭ ئۆيدە ئولتۇرايلى، دېدى يۈسۈپ زىيا.

— مالال كۆرمىسىڭىزلا.

— مالال بولغۇدەك نېمىسى بار.

— ئۇنداق بولسا سىز مۇشۇ ئىش بىلەن بەنت بولسىڭىز، دوختۇر مېنى سىجاڭنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارسا بولارمىكىن. قانداق دەيسىز «بوۋا»؟

— مەن تەييار. بۈگۈن ماڭا قوناق بولۇڭ، ئەتە ئەتىگەندە سىجاڭ

---

[1] شەيخ سەئىدى: «گۈلىستان» — ئا.

بىلەن كۆرۈشۈپ قايتقاندىن كېيىن زىيانكەشكە بارايلى.

— مانا قاراڭ، شەۋقى ئۇستاز بىلەن كېتىپ قالغان بولسام بۇنچە ئىش پۈتمەيتتى، — دېدى تەۋپىق ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

— بۈگۈن كۆرۈشكەن ئادەم بىلەن بۈگۈنلا مېھمان بولغىلى كېتىپ قالسىڭىز سەت تۇراردى، ئەپەندى، — دېدى دوختۇر چىقىشىپ.

— بەزىدە ئادەم يىگىرمە يىلدىمۇ سىنىشىپ، چۈشىنىشىپ بولالمايدۇ، بەزىدە بولسا ئاشۇنداق، كۆرۈشۈپلا چۈشىنىشكىلى بولىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ زىيا؟ ئەخمەد ئەپەندى بىز بىلەن بارامسىز؟ ياق؟ مەيلى.

— سىلى ئۈچۈن قىيىن ئىشمۇ ئازغۇ، دوستۇم، — دېدى يۈسۈپ.

— شۇنى دەيمەن.

— ناتايىن، — دەپ كۈلدى تەۋپىق تالاغا قاراپ مېڭىۋېتىپ، — بەزىدە گەپنى ئاشۇرىۋېتىشىڭىز بولمىغىنىدا سىزمۇ ياخشى كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان كىشىسىز. بىراق مۇشۇ ئىشىڭىز ماڭا ياقمايدۇ.

ئۇلار شۇ گەپلەردىن كېيىن نوۋېشى مەكتەپتىن چىقىپ «ھىلال ئەھمەر»گە قاراپ كېتىشتى. يولدا كېتىۋېتىپ تەۋپىق مەجىدىن ئەپەندىن سورىدى:

— توختاجى چەتئەلدە كۆپ تۇرۇپ قالماس؟

— كۆپ تۇرمايدۇ، بۇنداق دىيىشىمدىكى سەۋەب، ئۇ كىشىمۇ ئەمدى يېڭى دەۋر ئۈچۈن ئاز- تولا خىزمەت قىلماقچى بولسا كېرەك. چالا قالغان بەزىبىر مۇئامىلىلىرىنى ئۈزۈۋېتىپ كەلمەكچىكەن. چامامدا كېلىدىغانغا ئاز قالدى.

— ئەمدى بىز تۇرىدىغان بولغاندىكىن دەرسلىك كىتابلار كېرەك بولىدۇ. توختاجى كەلسە يەنە بىر قېتىم چەتكە چىقىشىدا بىز ئۈچۈن تاشكەنتتە دەرسلىك بۇيرۇتۇپ بەرسە ئوبدان بولاتتى.

— ئۈلگۈرىسىز، ئەپەندىم، ماڭا ئۆزىڭىز ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىڭىزچۇ، پىلانلىرىڭىز، ئارزۇلىرىڭىز ھەققىدە، —دېدى مەجىددىن.

ئۇلار مەجىدىن ئەپەندىنىڭ تۇرالغۇسىغا يېتىپ كېلىپ، ئازادە پاراڭغا چۈشتى.

3

ئەتىسى تەۋپىق سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ گىمناستىكا ئويناپ، يۈز يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن بىر بۇردا نان شوكۇم قىلغاچ تۆنۈگۈن كەچ يازالماي قالغان كۈندىلىك خاتىرىسىنى يېزىپ تولۇقلىۋەتتى. بۇ ئىشلارنى ئۇ مەجىددىن ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ يۇيۇنۇپ بولغىچىلا تۈگەتتى، ئاندىن تەييار بولغان مەجىددىن بىلەن بىللە ناماز ئوقۇپ بولۇپ، چايۋاقتىغىچە ھويلىدا ئايلىنىپ پاراڭلاشتى.

چايدىن كېيىن ئىككىسى يۇمۇلاق شەگە بېرىش ئۈچۈن تۇرۇشتى.

— سىجاڭنىڭ سەھەردە سېپىل ئۈستىدە ئايلىنىپ يۈرىدىغان ئادىتى بار. بەلكىم بۇ چاغقىچە ئىشخانىسىغا قايتقاندۇر، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى. ئۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇلار ئاۋۋال مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى ئېلياسقا يولۇقۇشتى. ئېلياس ئۇلارنى ئىشخانىغا باشلاپ باردى. سىجاڭنىڭ كۈتۈش بۆلۈمىدە ئىشتاپ باشلىقى ئىدرىس ئۇلارنى كۈتۈۋالدى.

— سىجاڭ سەلدىن كېيىن ھازىر بولدۇ، كۈتۈپ تۇرۇڭلار، — دېدى ئىدرىس دىپلوماتلارچە مۇلايىملىق بىلەن. ئۇنىڭ مۇئامىلىسىدىن تەربىيە كۆرگەن ئادەملىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

سەلدىن كېيىن ئىشخانىغا تولۇق ھەربىي فورما كىيگەن، ئورتا بويلۇق، گەۋرە كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، 45 ياشلار چامىسىدىكى بىر كىشى كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ مەزمۇت قەدەم ئېلىشلىرىدا پىشقان ھەربىينىڭ بەردەملىكى، جەسۇرلۇقى بىلىنىپ، ئۆزىگە خاس سۈر بېغىشلاپ تۇراتتى.

تەۋپىق رەسمىي ھەربىي كىيىمدىكى بۇ كىشىنىڭ سىجاڭ ئىكەنلىكىنى روھىي سېزىملىرى ۋە مەجىددىننىڭ سالىمى ئارقىلىق تونىدى دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى ئۇ سىجاڭنى يېڭىساردا كۆرگەندە بۇنداق ھەربىيچە فورمىسى يوق ئىدى.

ــ ياخشىمۇ سىز، سىجاڭ، مەن سىزگە كونا تونۇشىڭىزنى باشلاپ كەلدىم.

شۇنچە قىسقا ۋاقىتتىلا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە قىزىقىپ تۇرۇپ قالغان تەۋپىق ئىغىز ئاچقۇچىلا، سىجاڭ ئۇنىڭغا بىر قەدەم يېقىنلاپ كەلدى:

ــ ۋوي، تەۋپىق، ئۆزلەمۇ؟ــ دېدى سىجاڭ قول ئۇزۇتۇپ ھەم ھەربىيلەرگە خاس تېز ۋە چوس ھەرىكەتلەر بىلەن ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاچ چاپىنىنى يېشىۋېتىپ، ــ سىز تازىمۇ تونۇق بەرمەس ئادەمسىزغۇ؟ نەلەردە يۈردىڭىز؟ ــ دېدى ئۇ مەمتىلى ئەپەندىگە.

ــ ئاتۇشتا يۈردۈم، مەنمۇ تېخى يېڭىلىقلارنى ــ ھاجىمنىڭ رەئىس بولۇپ ئورۇمچىگە ماڭغانلىقىنى، سىزنىڭ بۇياققا كېلىپ قارار تاپقىنىڭىزنى يېقىندىلا ئۇقتۇم. سىز بىلەن كۆرۈشۈشكە نېمە ئۈچۈن ئالدىرىماي، بىراق مانا ئەمدى نىسىپ بوپتۇ.

مەھمۇد مۇھىتى سەمىمىيلىك بىلەن باش ئىغىتىپ قويدى. ئاندىن ئۇنىڭدىن تەپسىلى ئەھۋال سوراپ كەتتى. ئۇنىڭ سالماق، ئىغىر ئاۋازىدا ئاجايىپ مېھرىبانلىق، جەلىپ قىلغۇچى كۈچ يوشۇرۇنغانىدى.

مەمتىلى ئەپەندى گاھ سىجاڭنىڭ يوغان، جىددىي كۆزلىرىگە تىكىلىپ جاۋاب بەرسە، گاھ ئاددىي سەرەمجانلاشقان ئىشخانىغا كۆز يۈگۈرتكەچ جاۋاب بېرەتتى.

ــ كونا دوسلىقىمىزنىڭ يۈز خاتىرىسى ئۈچۈن بولسىمۇ ھەمكارلىشىپ ئىشلەشكە ماقۇل دەرسىلەر؟ ــ دەپ سورىدى سىجاڭ يېقىملىق ئاۋاز بىلەن. ــ مۇنداق دېگىنىم، سىلەرنى كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ دەپ ئاڭلىغىنىم، راست ئەمەستۇ؟

ــ ئۇنداق خىياللارمۇ بولمىدى ئەمەس، ــ دېدى تەۋپىق سەمىمىيلىك بىلەن، ــ بىراق ئاخىرى يەنە كەتمەس بولدۇق.

ــ بەربىر مەن رۇخسەت قىلمايتىم، ئەمدى ئوبدان بوپتۇ، ئىشلەڭلار.

زىبىلداپ [1]يۈرگەننىڭ پايدىسى يوق، — دېدى.

— شۇنداق، نېمىلا بولمىسۇن ئاخىرى شۇ قارارغا كەلدۇق. ئەمدى سىزنىڭ پىششىقىڭىزغا ئېسىلىپ بىرنېمىلەر قىلارمىز، بىلگىنىمىزنى چىللارمىز، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئۈچۈق- يۈرۈقلۇق بىلەن كۈلۈمسىرەپ(ئۇنىڭ بۇنداق يېرىم چاقچاق، يېرىم جىددىي سۆزلىرى كۆپ چاغلاردا يېڭى تونۇشلىرى بىلەن بولغان ئارىلىقنى يېقىنلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايتى)، ئۇنىڭ مۇددىئالىرىنى ئۈچۈقراق ئۇقۇپ بېقىشقا ئالدىرىغان سىجاڭ ئىتتىك ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ سورىدى:

— نېمە ئۈچۈن قالدىڭىز؟

— ئاكىڭىزنىڭ قەلىمىگە ۋارىس بولۇش ئۈچۈن، يەنى بىز مىللىتىمىزنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت بۈيۈك مەخسەتنى دەپ قالدۇق.

— مېنىڭ ئاكام؟... — سىجاڭ مەرھۇم ئاكىسى تىلغا ئېلىنىشى بىلەنلا غەزەپ ھەم قايغۇ ئارىلاشقان روھى ھالەت بىلەن تەۋپىققا تىكىلىپ قالدى.

— مەخسۇت مۇھىتىنىڭ قېنى بىكارغا ئاقتى دەمسىز؟ ئۇ قان بىزنىڭ كۆزىمىزنىڭ ئېچىلىشى ئۈچۈن ئاقمىدىمۇ؟ ...

مەھمۇد مۇھىتى تەۋپىقنىڭ دوستانىلىقى ئالدىدا ئېرىپلا كەتتى. ئۇنىڭ تېخىمۇ مېھرى ئېشىپ:

— خوش، پىلانلىرىڭىز قانداق؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— مەن ئاتۇشقا قارارلىشىپ، مەكتەپ ئېچىش ئىشىغا كىرىشمەكچىمەن.

— يالغۇزمۇ؟

— شۇنداق، سىجاڭ. بىراق، ئىشقا كىرىشكەن ھامان بىر مۇنچە دوست تېپىۋالالايدىغانلىقىمغا ئىشىنىمەن.

— ياخشى. شۇنداق قىلىڭلار، مەرھۇم ئاكامۇ خەلقنى ئاقارتىشنىڭ

---

[1] زىبىلدىماق — بىر جايدا تۇرالماسلىق(تۇرپان شىۋىسى)، — ئا.

ئىنتايىن زوْروْرلىكىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتى... — دېدى سىجاڭ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — بىز ئىنقىلاب قىلىش داۋامىدا نادان ئادەملەر بىلەن ھېچنەرسە قىلىپ بولمايدىغانلىقىنى ئوبدانلا تونۇپ يەتتۇق...

شۇ چاغدا بۆلۈمگە سېرىق چاچ، كۆك كۆز، ئېگىز بوي، سېرىق ساقال بىر چەتئەللىك كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھېلىقى تاشقىرى بۆلۈمدە ئۇچراشقان شىتاپ باشلىقى ئىدرىسمۇ باردى. ئۇلارنىڭ بىللە كىرىشىدىن ئىدرىسنىڭ تەرجىمانلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولاتتى.

ئۇلارنى كۆرۈپلا مەھمۇت مۇھتىنىڭ چىرايىدا كەيپى ئۇچقاندەك ئالامەت پەيدا بولدى. ئۇنى مېھمانلاردىن تەۋپىق بايقاپ قالدى.

— Доброе утро[1] Здрàвствуйте?[2] — دېدى چەتئەللىك ئوچۇق - يورۇق كۈلۈمسىرەپ.

— مەن سىلەرنى تونۇشتۇرۇپ قوياي، — دېدى مەھمۇد مۇھتى ھېلىقى ئىككەيلەننى تەۋپىققا كۆرسىتىپ، — بۇياق مېنىڭ ھەربىي مۇشاۋىرىم رىبالكو بولىدۇ... — ئاندىن تەۋپىقنى قارشى تەرەپكە «مۇئەللىم» دەپ ئادىيلا تونۇشتۇردى.

ئىدرىس بىرمۇ گەپنى قويماستىن تەرجىمە قىلىپ تۇردى.

Хорошо, Хорошо! Я очен рад с вами — познакомиться![3]، — دەپ كۈلۈپ تۇرۇپ باش لىڭشىتتى رىبالكو.

مەھمۇد مۇھتى ئۇھ تارتىپ كىرسلۇدىن تۇردى.

— ھازىرچە سىلەرگە ئۇزاق ئولپەت بولالمايمەن، ۋاقتىڭىزلار يار بەرسىلا مېنى ياد ئېتىپ يوقلاپ كېلىشنى ئۇنتۇپ قالمىغايسىلەر، خەير، — دېدى خوشلۇشۇپ،— ئالدىرىمىساڭلار باشقىلار سىلەرگە ھەمراھ

---

[1] دوبرويې ئۇترو — (رۇسچە) — خەيرلىك سەھەر، — ئا.

[2] زىدراستۋۇيتې — (رۇسچە) — ياخشىمۇسىلەر، — ئا.

[3] خاراشو، خاراشو! يا ئوچېن راد سۋامى پازنىكومىتسا — (رۇسچە) — ياخشى، ياخشى! سىز بىلەن تونۇشقانلىقىم ئۈچۈن ئىنتايىن خوشالمەن، — ئا.

بولۇدۇ، بىر دەم ئولتۇرۇپ كېتىڭلار.

— رەھــمەت، يەنە بىــر قېــتىم كــۆپرەك ئولتــۇرارمىز، ھــازىر بىزمــۇ ئالدىرايمىز، — دېدى، تەۋپىقمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ.

ربىالكو ئـۇلارنى مېھماندوسـتلۇق بىـلەن چـىڭ تۇتقانـدى، تەۋپـىق سەمىمىيلىك بىـلەن رەت قىلىـپ، بىـر دوسـتىمىزنىڭ ئۆيـدە ئولتۇرۇشـقا كېلىشــىپ قويغانــدۇق، ئــۇلارنى ســاقلىتىپ قويمــايلى، دەپ ســەۋەب كۆرسەتتى. شۇندىلا مۇشاۋۇر ئـۇلارنى ئـارتۇق زورلىمـىدى ھەم مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەپ، شتاب باشلىقىغا قاراپ مۇرىسىنى قىستى.

ئىلىيــاس ئــۇلارنى دەرۋازىغىــچە ئۇزۇتــۇپ قويــدى. يولــدا كېتىۋېتىــپ مەجىددىن ئەپەندى:

— قارىغانـدا سـجاڭ بىـلەن ئۇنىـڭ ئـورۇس مۇشـاۋۇرى بىـر- بىـرىگە ئىشــەنمەيدىكەن، خېلىــدىن بېــرى بــۇنى بايقــاپ كېلىــۋاتىمەن. ئــورۇس ھەرقاچان پەيدا بولـۇپ سۆھبەتكە داخىـل بولـۇدۇ. بۇگۈنمـۇ شـۇنداق بولـدى، سـجاڭنىڭ بىـز بىـلەن كـۆپرەك پاراڭلاشقۇسـى بـاردەك قىلىـپ تـۇراتتى، كېيىن بىردىنلا كەيپىسىزلىنىپ كەتتى.

— شۇنداقمۇ؟— دېـدى تەۋپـىق خىيالچانلىق بىـلەن ھەمـدە ئۆزىنىـڭ ساددىلىق بىـلەن ئـۇ يەردە دوسـتلىرىنىڭكىدە ئولتۇرمـاقچى ئىكەنلىكىنـى دەپ يۈرگىنىگە ئۆكۈنۈپ قالدى.

— زىيانىڭكىگە كېتىمىزمۇ؟ — سورىدى دوختۇر.

— ھـوي، تېخـى ئەتىـگەن. ئـۇ بەلكىـم مەكتەپتىـدۇر. بىـز شـەۋقىنىمۇ نوۋېشـىغا كېلىشـكە تەكلىـپ قىلىـپ قويماپمىـدۇق؟ يەنە تېخـى مېنىـڭ ھېلىقى ئىنىممۇ شـۇ يەرگە بارماقچىـدى. ئـاۋۋال مەكـتەپكە بارايلى، ئانـدىن ھەمىمىـز بىللە كېتىمىز. زىيانىڭ دەرسى تۈگىسۇن، كۈتەيلى.

ئۇلار نوۋېشى مەكتەپكە قايتىپ كەلگەنـدە سـەيپىددىن ئىشـخانىدا بىـر نەۋرە ئاكىسىنى كۈتـۈپ ئولتۇرغانـدى. ساۋۇت ئەپەنـدى، تۇرغـۇن ئەپەنـدىلەر ئۇنىڭغـا ھەمـرا بولـۇپ پاراڭلىشـىپ ئولتـۇراتتى. يۈسـۈپ ئەپەنـدى دەرسـكە كىرىپ كەتكەن، شەۋقى تېخى كەلمىگەنىدى.

— ھازىر يۈسۈپ زىيانىڭكىگە بېرىپ بەزمە قىلىمىز. ئانـدىن ئاتۇشـقا

كېتىمىز. سەنمۇ ۋالى مەھكىمىسىدىكى ئىشىڭنى تاشلا، كېتىپ مەكتەپ ئاچىمىز. — دېدى ئۇ سەيپىدىنگە.

يۈسۈپ زىيا دەرستىن چىقىپ سازەندىلەرنى ئۇقۇشۇپ، تەييارلىقنى تەق قىلىپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ تەۋپىقنى خوشال قىلدى. ئۇلار بىردەم خوشال- خورام پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاننىڭ ئۈستىگە شەۋقى سالام بېرىپ كىرىپ كەلدى.

شائىر ھەمىشەمكىدەك ئۇزۇن تون، مەيسە-كالاچ كىيىۋالغان، ساقىلىنى چىرايلىق تاراپ، كىيىملىرىگە خۇشبۇي ئەتىر چېچىۋالغانىدى.

تەۋپىق ئۇنىڭ ياشانغانلارغا خاس يومشاق ۋە قورۇق چۈشكەن قوللىرىنى قوش قوللاپ سىقىپ قويىۋەتمەي تۇرۇپ:

— خىجىلمەن، ئۇستاز. دىدارىڭىزنى كۆرۈپ، سۆھبىتىڭىزدە بولۇشنى دېمىسەم ئاستانىڭىزگە بالا ئەۋەتىپ كىتابنى ئەكەلدۈرۈۋسەممۇ بولاتتى. سىزنى ئەتتىگەندىلا بۇ يەرگە كېلىشكە ئالدىرىتىپ قويغىنىم سەل قاملاشمىغان ئىش بولدىمۇ نېمە؟ — دېدى ھۆرمەت بىلەن.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، ئىنىم؟ — دېدى شەۋقىمۇ بىر خىل چوڭلارنىڭ كىچىكلەرگە قارىتىدىغان مېھرىۋانلىقى بىلەن،— مەن سىلىگە ھاجەتمەن بولسام - يۇ، يەنە سىلى خىجىل بولۇدىغان نىمىسى بار؟

— لېكىن، ئۇستاز، سىزنىڭ ماڭا ھاجەتمەن بولغىنىڭىز قانداق؟ بۇ يە مېنىڭ، يە سىزنىڭ شەخسىي ئىشىمىز ئەمەس، مىللەتنىڭ ئىشىغۇ؟ بۇنىڭغا سېنىڭ- مېنىڭ كېتەمدۇ، قانداق ئورۇنلاشتۇرۇشىڭىز بولسا بىمالال ئېيتىۋېرىڭ، مېنى ساداقەتمەن شاگىرتىم دەپ بىلىسىڭىز بولىدۇ.

— تەۋپىق راست دەيدۇ. بۇ كىشىنىڭ ئالدىدا ھەرگىز تۈزۈت كەتمەيدۇ،— دېدى يۈسۈپ ئەپەندى گەپ قىستۇرۇپ، — بۇ ئەپەندىنى چۈشەنگەنسېرى ئۇنىڭ مىللىي مەنپەئەتكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردىكى مەيداننى كۆرۈپ يېتىلا، بۇ كىشى تارتىنىپ ئولتۇرىدىغانلاردىن ئەمەس.

مەجىددىنمۇ ئۆز نۆۋەتىدە تەۋپىقنى چېقىشىپ تۇرۇپ ماختىدى.

شەۋقى بۇ تەرىپلەرنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ مەمتىلى ئەپەندىگە زوقلىنىپ

باقاتتى. ئۇنىڭ كىچىك بۇرۇتى ياراشقان، قىزىللىق تەپكەن ئاق يۈزىنى، بولۇپمۇ ئەقىل - پاراسەتنىڭ چىرىغىدەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىنى سۈرەتكە ئېلىۋالماقچى بولغاندەك ئۇنىڭغا قارايتى. كۆڭلىدە تېخىمۇ ئىسسىيانكار، تېخىمۇ قىزغىن ئىككىنچى ئەۋلادتىن سۆيۈنمەكتە، خاتىرجەم بولماقتىدى.

— دوستۇم، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى يۈسۈپ زىياغا قاراپ، ئۆزى ھەققىدىكى گەپلەرگە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، — ھاجىمكامنىڭ شۇنچە سەھەردە كېلىشىگە قاراپ ئېيتىپ بېقىڭە، ئۇ تازا قىزغىن، ئوت يۈرەك كىشى ئەمەسمىكەن.

— ئەلۋەتتە، ئۇ بىر پارچە چوغ، ئۇ يېنىپ بولغىلى تۇرغان چوغ، سىلى تازا يېنىۋاتقان چوغ. ئەمدى ئىككى چوغ بىر بولدۇڭلار.

— بۇ كىشى نېمە دەيدۇ، ئەپەندى؟ — دېدى شەۋقى تەۋپىقنى ھوجۇمغا ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن دەي - دەيگە سېلىش ئاھاڭىدا، كۈلۈپ تۇرۇپ.

— نېمە دەيتى، ئىنتايىن توغرا گەپ قىلدى، بىزدە «يالغۇز ئوتۇن يالۋۇرسا كۆيمەس» دېگەن گەپ بارغۇ، دېمەك، ئەمدى كۆيگۈچى ئىككى بولسا ئوت ئۇلغۇيىدۇ، شۇ، — دېدى تەۋپىق كۈلۈپ، — بىزنىڭ شولا چېچىپ تۇرغان سىرتقى قەۋەتىمىزنى كۈل بېسىشقا باشلىغاندا يېڭى ئوتۇن سېلىنىپ تۇتاشتۇرۇلسا بۇ ئوت ئۆچمەيدۇ، دېگەن سۆز. شۇنداق ئەمەسمۇ، ھاجىكا؟

— بولدى قىلىڭ، يۈسۈپ ئەپەندى، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى چاخچاقتا ئارىلىشىپ، — بىزنىڭ تەرپىمىز ئاجىز، بۇلار كۈچلۈك كېلىپ قالدى. ئىككى شائىر بىر بولۇۋالسا بىزدەكلەرنى پومىلايدۇ - دە.

— بولدى، بولدى، «بوۋا»، بىز ھاجىكام بىلەن ئۆز ئىشىمىز ئۈستىدە سۆزلىشىۋالايلى، ھېلى زىيانىڭ ئۆيىگە كېتىمىز، ئۇ چاغدا بۇ ئىشلارنى سۆزلۈشۈشكە پۇرسەت بولمايدۇ. قېنى، ھاجىكا، «دېۋان» ھەققىدە قانداق ئوي - پىلانلىرىڭىز بولسا ئېيتىپ بېقىڭ. دوستلىرىمىزنىڭ بارىدا ئۇلارنىڭمۇ مەسلىھەتىنى ئالايلى.

— پاتراق پۈتتۈرۈش ئۈچۈن ئىككىمىز بۆلۈشۈۋالساق بولماسمۇ؟

— بۇنىڭدا ئىككىمىزنىڭ ئىشلەتكەن سۆزلىرىمىزدە ئىككى خىللىق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئاتالغۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم باشتىن- ئاخىر بىر قولدىن ئۆتمەي بولمايدۇ. دېمەك، بىر ئادەم مۇھەررىرلىك قىلمىسا بولمايدۇ.

— سىلىنىڭچە بولغاندا...؟

— مېنىڭچە بولغاندا كىتابنى ماڭىلا بېرىڭ، مەن تەرجىمە قىلاي. ئۈتتۈرلۇق ئېلىپ كېلىپ سىزگە بېرەي، سىز تەھرىرلەڭ. شۇنداق قىلساق ھەم تەرتىپلىك، ھەم تېز بولۇدۇ؟ دەپ ئويلايمەن.

— بۇنداق بولغاندا ھەممە ئېغىرچىلىق سىلىنىڭ ئۈستىلىرىگىلا چۈشۈپ قالغۇدەكقۇ؟

— ئۇنداقمۇ ئەمەس، ئەگەر شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ مەن ياش بولغاندىكىن ئېغىر تەرىپى ماڭا بولسىمۇ ھېچقىسى يوق. سىز پېشقەدەم بولغاندىكىن نازۇك تەرىپىنى ئۈستىڭىزگە ئېلىڭ. شۇنداق بولغاندا مەندە يۈك ئېغىرلىقى، سىزدە مەسئۇلىيەت ئېغىرلىقى بولۇدۇ. يەنىلا سىزنىڭ ئەجرىڭىز كۆپرەك سىڭگەن بولۇدۇ.

— سىلىزە، راستىنلا ھېچكىمگە گەپ بەرمەيدىكەنلا، جۇمۇ، — دېدى شەۋقى كۈلۈپ.

— شۇنداق پۈتۈشتۇقمۇ، ھاجىكا؟

— شۇنداق بولدى - دە، ئەمدى.

ئەمدى ئۇلار كونكرېت مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىرلەشتى، بۇ زور ئىشنىڭ پىششىقراق بولۇشى ئۈچۈن ئاردا ئەخمەت ئەپەندىنىڭمۇ بىر قېتىم كۆرۈپ ئاققا كۆچۈرۈپ بېرىشى مۇۋاپىق تېپىلدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىلمىي گورۇپپا ئۆز ئۆزىدىن شەكىللەندى. بۇ ھەقتىكى گەپلەر بىر يەرگە بارغاندىن كېيىن:

— ئۇنداق بولسا، ئالدىراش بولمىسىڭىز بىز بىلەن بىللە يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ ئۆيىدىكى بەزمىگە بېرىپ كۆڭۈل ئېچىپ كېلىڭ. بىز ئۆيەردە ئېچىلىپ- يېيىلماقچى،— دېدى تەۋپىق شەۋقىنىڭ قولىقىغا يېقىن كېلىپ قىزىقچىلىق بىلەن.

— نېمە بەزمە؟ ئۆيلەنمەكچى بولۋاتامسىيا؟

— بۇ بەزمە سىلەردەك يېڭى دوستلار بىلەن تونۇشقانلىقىمىز شەرىپىگە بېغىشلىنىدۇ. شۇنداقلا يەنە بىزنىڭ نۆۋەتتە تۇتۇش قىلىدىغان زور ئىلمىي ئەمگىكىمىزنىڭمۇ باشلىنىش مۇراسىمى بولۇپ قالىدۇ. تۇرۇڭ ئەمسە، كەتتۇق.

تەۋپىق، سەيپىددىن، يۈسۈپ زىيالار ئالدىدا مېڭىشتى شەۋقى بىلەن مەجىددىن ئارقىدىراق قالغىنىدا شەۋقى دوختۇرغا:

— تەۋپىق ھەقىقەتەنمۇ ئۈلپەتچىلىككە يارايدىغان يىگىتكەن، — دېدى.

ئون بىرىنچى باب

ئائىلە ئۈچۈنلا ياشاش ھايۋانلار ئارزۇسىدۇر، بىر كىشى ئۈچۈنلا ياشاش پەسكەشلىكتۇر، ئۆزى ئۈچۈنلا ياشاش نومۇسسىزلىقتۇر.

— ن. ئوستروۋسكى

يۈسۈپ زىيا تەكلىپ قىلغان سازەندىلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەردىكى زىيالىلار بىلەن تونۇشلۇق بولغان، سانايى نەپىسە قارمىقىدىكى ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق يىگىتلەردى. ئۇلارنى تەكلىپ قىلىنمىغان بولسىمۇ سانايى نەپىسە مۇدىرى ئوبۇلقاسىم باشلاپ كەلگەنىدى.

تەۋپىق ئوبۇلقاسىم بىلەن تېزلا تونۇشىۋالدى ۋە ئۇنىڭ سانايى نەپىسەدەك مەدەنىيەت مۇئەسسەسىدە يېتەكچى بولۇشىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى ماختاپ قويدى.

ئۇ ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقى، يول يۈرمەك قىيىنچىلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئولتۇرۇشنى چۈشتىن كېيىن ھاۋا يانغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. ئولتۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ كۆڭۈللۈك بولدى. ئويۇن- كۈلكە، ناخشا- ساز بىلەن بىرگە يەنە ئىلمىي سۆھبەت، كەلگۈسىدىكى ئىشلار ھەققىدە قىزغىن تالاش- تارتىشلارمۇ بولدى. بۇ كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشتىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى يېڭى- كونا تونۇشلار بىلەن خوشلۇشۇپ، كەتمەك بولۇپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇزۇتۇپ چىققانلار بىلەن بىر- بىرلەپ قول ئېلىشىپ ئاخىرىدا شەۋقىگە:

— كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭ، ئۇستاز. مەن «دىۋان»نى تەرجىمە قىلىشنى باشلىغاندىن كېيىن، تەرجىمە قىلىنغىنىنى ھەر قېتىم كەلگىنىمدە ئوتتۇرلۇق ئالغاچ كېلىمەن. قانداق؟ — دېدى ئۇ قولىدىكى خىرۇم سومكىسىنى سەل يوقۇرى كۆتۈرۈپ.

ــ خەير، ئىنىم، خۇدا مەدەتكار بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولسىلا، ــ دېدى شەۋقى ھاياجانلىنىپ. ئۇلارنىڭ مۇئامىلىسى تېخى تونۇلغۇنىلا تونۇشقاندەك ئەمەسىدى.

تەۋپىق سەيپىددىننى باشلاپ چاپان بازىرىدىن ھېتگاھ ئالدىغا چىقتى. شۇ يەردىن پوچتا ياللاپ ئاتۇشقا يۈرۈپ كەتتى. ئۇ پىئانىنونىمۇ ئېلىپ كېتىشى كېرەكىدى. پوچتىدا كېتىۋېتىپ سەيپىددىن:

ــ قەشقەر سەنىمى، قاغىلىق سەنىمىنى گاچچىدىلا ئۇگۇنۇۋالدىڭىز-ھە؟ ــ دېدى گەپ باشلاپ.

ــ ئىلگىرىمۇ چالاتتىم، سەل باشقىچىراق بىر خىل (ۋارىيانتى) ئىدى، بۇگۇنكىسى يەنە سەل باشقىچىراقكەن، ئۇبۇلقاسىم سانايى نەپسەنى ياخشى باشقۇرىۋاتقاندەك قىلىدۇ، ئۇ ئۆزى قانداقراق ئادەمكىن، ئۇقۇشۇپ كۆرەلمىدۇق، ــ دېدى تەۋپىق. ئۇنىڭ كەيپى ئىنتايىن چاغ ئىدى. شۇڭا ئۇ بىر نەۋرە ئىنىسىگە چۈشەندۈرۈپ، ــ سەنەملەردە مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېرى باردەك قىلىدۇ، شۇڭلاشقىمۇ نوتىغا ئېلىپ قوياي دېگەنىدىم، ھەر ھالدا نوتىغا ئېلىنىپ ساقلىنىپ قالغىنى ئىشەنچلىكراق، ــ دېدى.

ئۇلار گۇزەردىن چىقىپ ھەزرەت يولىدا كېتىۋاتقاندا ئېگىزلىقتا ئوتلاۋاتقان پادىغا، يېشىل تامدەك تۇتاش كەتكەن قوناقلىقلارغا تويماي بېقىپ، بىردىنلا سەيپىددىنگە بۇرۇلۇپ:

ــ مۇنداق ماڭساق زېرىكىپ قالىمىز، مەن ساڭا كەچمىشلىرىمنى ھىكايە قىلىپ بېرەي، ئاڭلامسەن؟ ــ دەپ سورىدى خۇشخۇيلۇق بىلەن.

ــ جان دەپ ئاڭلايتىم، ــ دېدى سەيپىددىن.

ــ مەن ساڭا ئاتۇشتىن ئايرىلىشىم ۋە شۇندىن كېيىنكى ئىشلار ھەققىدە سۆزلەپ بېرەي، بولامدۇ؟ ــ دېدى تەۋپىق يەنە.

ــ مەيلى، ئەمسە باشلاڭ.

تەۋپىق ئەتراپىدىكى يېزىلارغا-يىراقتا سوزۇلغان ئېتىزلارغا باققىنىچە قوشۇمىسىنى تۈرۈپ سەل ئويلىنىۋېلىپ تۇرۇۋېلىپ، يەنە شۇ مەنزىلەردىن كۆزىنى ئۈزمەستىن سۆز باشلىدى:

— مەن تېجەندە — ئاق مەھەللىسىدە قۇناجىم ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇشتىن ئىلگىرى ئېكىساقتا ئوقۇغانىدىم، ئېكىساقتا ئوقۇۋاتقان ۋاقتىمدىن باشلاپ سۆزلەپ بېرەي. بولمىسا ھېكايەم بەك چولتا بولۇپ قالغۇدەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە يولمۇ ئۇزۇن، — مەمتىلى ئەپەندى بىر نەۋرە ئىنىسىگە لەپپىدە بىر قاراپ قويغاندىن كېيىن، يەنە كۆزىنى يىراققا تىكتى، ئىسسىقتا ئۇنىڭ مەڭزى تېخىمۇ قىزىرىپ كەتكەنىدى،— بۇ 1915- يىللىرىدىكى ئىش. تۈركىيەلىك ئەھمەد كامال[①] ئېكساق مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان چاغلار ئىدى. مەن ساڭا ئۇستازىم ئەھمەد كامالنى نېمە دەپ تەسۋىرلەپ بەرسەم بولىدىكىن، ئۇ مەندە ئەڭ چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان بىر كىشى. ئۇ ماڭا ھاياتقا قانداق قاراشنى، ئادەمدە غايە ۋە ئەقىدە بولۇشى كېرەكلىكىنى، ھەمدە بۇ غايە قۇرۇق سۆز بولۇپلا قالماي كىشى ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئۆگەتكەنىدى. مەن ئەنە شۇ كىشىدىن دەسلەپ ۋەتەن ئوقۇمىنى، مىللەت ئوقۇمىنى، نادانلىقنىڭ ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالغانىدىم. مېنىڭ شوخ مىجەزىم، سوئالغا تولغان قەلبىم، تىنىم تاپماسلىقىم، خاتىرەمنىڭ كۈچلۈكلىكى

[①] ئەھمەد كامال (ئىلكۈل) — 1889- يىلى (بۈگۈنكى گېرتسىيىگە قاراشلىق) رودوس ئارىلىدىكى رودوس شەھرىدە تۇغۇلغان (تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدىكى مەلۇمات ئەھمەد كامالنىڭ «بىر يىتىمنىڭ ھاياتى»ناملىق ئەسىرىدىن ئېلىنغان). 1914- يىلى 16- فېۋرالدا ئىستانبۇلدىن ئايرىلىپ ئاتۇشقا قاراپ يولغا چىققان. ئۇنى بۇ خىزمەتكە ئەۋەتكۈچىلەر زىيا گۆكالپ ۋە تەلئەت پاشا بولۇپ، تەلئەت پاشا ھەج مۇناسىۋىتى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن مۇساباييلار جەمەتىدىن بولغان ئوبۇلھەسەن ھاجىغا ھاۋالە قىلىپ، ئەھمەت كامالنى ھىمايە قىلىشنى ئۆتۈنگەن. ئەھمەت كامال بۇ سەپەرنى 27 كۈندە تاماملاپ 1914- يىلى 14- مارتتا ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن. 1914- يىلى 19- ئاپرېلدا دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئېچىلغان. قەشقەردە ۋە ئۈرۈمچىدە تۈرمىلەردە ياتقان. 1920- يىلى 18- ئىيۇندا ياپون پاراخودى بىلەن شاڭخەيدىن ھامبۇرگقا، ئۇ يەردىن رېشت پاشا پاراخودى بىلەن تۈركىيەگە قايتقان. 1966- يىلى 22- مايدا ۋاپات بولغان (بۇ مەلۇماتلار ئەھمەت كامالنىڭ «چىن —تۈركىستان خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسلىمىسىدىن ئېلىندى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرقى نەشرى دوستۇم دوكتور يۈسۈف گېدىكلى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ۋە شەرھىلەنگەن)، — ئا.

ئۇستازىمغىمۇ بەك ياقاتتى. ئۇ دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردىمۇ پۇرسەت تېپىپ مەن بىلەن چوڭ كىشىلەر بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندەك پاراڭلىشاتتى. ماڭا ياۋروپادىكى چوڭ شەھەرلەر، باغچىلار، دېڭىزلار، ئالى مەكتەپلەر، زاۋۇتلار ھەققىدە سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدىكى ھەممە يېڭىلىق قەلبىمدە تۈگىمەس سوئاللارنى قوزغايتتى ۋە مەن ئۇنى سوئاللار يامغۇرىغا كۆمۈۋېتەتتىم.

— ئەھمەد كامالنىڭ تەربىيىسى ۋە پەرۋىشىدە كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش، تىرىشىپ ئىستىقبال تېپىش، تىرىشىپ ۋەتەنگە خىزمەت قىلىش ئىستىكى تۇغۇلغانىدى. بىراق رۇس كونسۇلى ۋە قەشقەر بايلىرىدىن ئۆمەر باي قاتارلىقلارنىڭ ھۆكۈمەتكە چېقىشى بىلەن ئۇ ھەپسىگە ئېلىنىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇستازىمدىن ئايرىلىشقا توغرا كەلدى. كېيىن ئۇنى ئۈرۈمچىگە يوللىۋېتىشتى، ئۇ يەردىن ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنمىش. ئۇنىڭدىن ئايرىلغان ۋاقتىمدا مەن ئەمدىلا يىگىتلىك يېشىغا قەدەم قويۇۋاتقان ئۆسمۈر ئىدىم.

— ئاكام ئىككىمىزنىڭ ئاشۇنداق بىر ئادەمدىن تەربىيە ئېلىشىمىزغا داداڭ سەۋەبچى بولغان. ئەگەر ئاخۇن دادام بىزنى يېڭى مەكتەپتە ئوقۇتۇشقا ئۇنىمىگەن بولسا بۈگۈنكى تەۋپىقنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاخۇن دادامغا مىننەتدارلىقىم چەكسىز.

— كېيىن ئاكام ئىككىمىز تېجەندە بىر مەزگىل ئوقۇغان بولساقمۇ لېكىن كۆپ ئۆتمەي مەكتەپتىن ئايرىلىپ ئۆيگە قايتتۇق. ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن بۇيامەتتە پەننى مەكتەپ ئېچىپ بالىلارنى ئوقۇتماقچى بولۇپ، تەشۋىق قىلدىم. قىرىقچە بالا يىغىلدى. بالىلار مېنى «مەمتىلى ئەپەندى» دەپ ئاتاشتى، چوڭلارمۇ شۇنداق ئاتاشقا باشلىدى. بىراق مېنىڭ ئىشىم كونا دۇنيانىڭ بۇرۇختۇرم مۇھىتىدا كۆپ ھايات كەچۈرەلمىدى. كونا كۈچلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا بالىلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى بالىلىرىنى ئېلىپ كېتىشتى. مەن تولىمۇ مەيۈسلەنگەن بولساممۇ، بىراق، ئاچچىق ئەمەلىيەت ئالدىدا ھېچنىمە قىلالمىدىم. بۇ

چاغدا يېشىممۇ خېلى زورىيىپ قالغان، ئەقلىممۇ خېلى ئاشقانىدى.

— ئامالسىز دادامغا ياردەملىشىپ تىۋىپچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. كۆڭلۈمدە تىۋىپچىلىكنى قېتىرقىنىپ ئۆگۈنۈپ، مۇشۇ جەھەتتىن بولسىمۇ خەلققە خىزمەت قىلىمەن دېگەن نىيەتكە كەلدىم. دورا ئۆسۈملۈكلىرى يىغدىم. ئۆسۈملۈكلەرنى قۇرۇتتۇم، سوقۇپ، ئايرىم-ئايرىم قاچىلىدىم ۋە دادامنىڭ تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئاسترتتىن يەنە قايتا سىناق ئېلىپ باردىم... دادام مەندىن چەكسىز رازى ئىدى. ئاكام ئىككىمىز بىر مۇنچە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شىپالىق رولىنى بايقىدۇق، يەنى يېڭىچە تەڭشەش نىسبىتىنى تاپتۇق. بۇندىن باشقا دادام جوۋچىلىقمۇ قىلاتتى، شۇڭا تېرە- تەسەك سېتىۋېلىش ۋە دورا ئۆسۈملۈكى يىغىش ئۈچۈن پات- پات يايلاقىا چىقىپ تۇراتتۇق.

— دېمەك، ئائىلىمىزنىڭ كىرىمى ياخشى، تۇرمۇشىمىز خېلى ئوبدان ئۆتەتتى. بىراق، ماڭا هامان نىمىدۇر يېتىشمەيۋاتقاندەك بولاتتى. يۈرۈكۈمنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا ئەهمەد كامال ياققان ئوتلار ئۆچمىگەن، يۈرۈكۈم هامان كەڭلىكلەرگە تەلپۈنەتتى. ئىستىكىم تېخىمۇ چوڭراق خىزمەت قىلىشىدى، ئەلۋەتتە. لېكىن، مەن بولسام تېخى بالا، بىلىمىممۇ، يۈز- ئابرويۇممۇ يوق. بۇنداق تۇرۇپ نېمە قىلالايمەن؟ مۇشۇلارنى ئويلىغىنىمدا بەكمۇ بىئارام بولاتتىم...

— بىر كۈنى سىلەرنىڭكىگە ئاخۇن دادام بىلەن كۆرۈشكىلى بېرىپ ياناشىمدا،— تەۋپىق شۈيەرگە كەلگەندە سەل توختاپ ئىلاۋە قىلدى، — بۇ كۈندىكى ئىشلار مېنىڭ كېيىنكى هاياتىمدىكى ئۆزگۈرۈشلەرنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالغانىدى، شۇڭا بۇنى سۆزلەۋاتىمەن،— شۇنداق دەپ ئىزاهلىغاندىن كېيىن ئاۋالقى سۆزىنى داۋام قىلدى،— ۋاقۋاقدىن ياناشىمدا بۇيامەتىنىڭ يۈز بېشىسى ئابدۇلباقى چوڭنىڭ ئىشىك ئالدىدىن روملىنى ئالدىغراق چېگىپ، يۈزىگە سايىۋەن قىلىۋالغان ئون ئالتە ياشلاردىكى بىر قىز ئىتتىك يۈگرەپ چىقىپ قالدى. هاۋا تازا قىزىغان چۈش مەزگىلى بولغاچقا غېرىپچىلىق باسقان ئەگرى- بۈگرى يېزا يولىدا ئادەم يوقىدى، شۇڭا ئىتتىك باسقان ئاياق تىۋىشى دەرهال دىققىتىمنى

تارتىپ دەرۋازا تەرەپكە قارىدىم. شۇنداقلا ھېلىقى قىزنى كۆرۈپ قالدىم. ئۇ ناھايىتى لىۋەن ئىدى. بىراق ئۇنىڭ ھەربىر گۇزەل ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. چۈنكى مەن ئۇنىڭغا بىر قاراپ قالدىم. مەن ئۇنىڭغا بىر قاراپ قالدىم. يۇ، دەرھال كۆزلىرىمىز ئۇچرىشىپ قالغان ۋە ئاللىقانداق سېھرى كۈچ بىزنى شۇ يەرگە مىخلاپ قويغاندەك ھەر ئىككىمىز تۇرۇپ قالغانىدۇق. مەن ئۇنىڭغا شۇنچە قىسقا مۇددەت قارىغىنىمغا قارىماي، ئۇنىڭ ھەربىر ھەركەتلىرىدىكى چاققان-تېتىكلىكىنى، مىجەزىدىكى ئوچۇق- يورۇقلۇقنى بايقاپ، «كىيىك بالىسىدەك» شوخ نېمىكەن، دېگەن خىيالنى كۆڭلۈمدىن كەچۈردۈم ھەم ئۇنىڭ ئاشۇنداق مىجەز- خولقىغا يارىشا ئاۋازىمۇ كۈمۈش قوڭغۇراقتەك بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، ئاۋازىنى ئاڭلاپ بېقىش خىيالىدا ئالدىن گەپ ئېچىشقا ئۆز- ئۆزۈمگە ئىلھام بەردىم. نېمە دەيدىغانلىقىمنى قانچە قىلسامىمۇ ئويلاپ تاپالمىدىم. نېمە بولسا بولسۇن دەپ ئاخىرى:

— نېمانداق ھۈركۈپ كەتكەن كىيىك بالىسىدەك يۈگرەپ يۈرسىز؟...

— دېدىم ئاڭسىز بىر ھالەتتە، ئىشەنچسىز ئاھاڭدا. شۇنداق دېدىم - يۇ، پۈتۈن بەدىنىمگە ئوت كەتتى. گەپلىرىم بەك قوپال كەتتىمىكىن دەپ دەككە- دۈككە بولۇپ قالدىم.

— سىزچۇ؟ سىزمۇ نىمانداق بۆرە بالىسىدەك ھۈركۈتۈپ يۈرىسىز؟ ھۈركۈتكەن ئۆزى تۇرۇپ،... نەدىن كەلگەن ئادىمكام بۇ؟ ... — دېدى ئۇ.

پاھ، ئۇنىڭ ئاۋازى سازلانغان تارنىڭ ساداسىغا ئوخشايدىكەن! سەل جۇرئەتلەنگەندەك بولۇپ:

— ۋاقۋاقىقا— ئاخۇن دادامنىڭكىگە بېرىپ كېلىۋاتىمەن،... — دېدىم كۈلكىلىك ھالدا. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ مېنى مەسخىرە قىلغاندەك قىلىپ:

— ۋىيىەي، ئاخۇن دادىڭىزنىڭ كىملىكىنى ئۆزىڭىز بىلمىسىڭىز، مەن نەدىن بىلەي، سىزنىمۇ كۆرۈپ باققىنىم يوق، — قىز تازىمۇ ئەركە ئۆسكەن قىز بولغاچقا مەندىن جۇرئەتلىكراق بولۇپ چىقتى.

— تاشاخۇنۇمچۇ، مېنىڭ ئاخۇن دادام،... — باللارغا ئوخشاش سۆزلەرنى قىلىپ يۈرگىنىمدىن ئۆزۈمگە بەكمۇ ئاچچىقىم كەلدى.

هودۇققـــان هالـــدا ئـــزا تارتـــشـــــمنى يوشۇرۇشـــقا ئالـــدىراپ، ــ مەن غانجۇغانـــــدىن كەپ قاپمـــــدىم، مەنمـــۇ بويـــامەتلىكقۇ. ســـز مېنـــى بىلمىسىڭىز مەن سىزنى بىلىمەن، سىز يۇز بېشىنىڭ قىزى.

ــ هە ، مەنمـۇ سـىزنى بىلـدىم، سـز تىۋىپنىـڭ ئـوغلى. هېلىقـى ئەپەندىچىلىك قىلىپ يۇرگەن بالا، ئاڭلىغانتىم...

شۇ چاغدا هويلىدىن بىرسىنىڭ گـال قىرىشى ۋە سۆرەپ باسقان قەدەم ئاۋازى ئاڭلاندى.

ــ ۋىيەي، دادام! چاپسان يۇقۇلـۇڭ! ــ دېدى قىـز ۋە دەرهـال روملىنى پېشانىسىگىرەك قىلىپ، ئېرىق بويىغان ئېڭىشتى.

مەن هەم هودۇققـان، هەم كېتىشـكە قىيمىغـان هالـدا ئارقامغـا قـاراپ-قاراپ قويۇپ كېتىپ قالدىم. ئارقامدىن يۇز بېشىنىڭ قىزىغا كـايىغىنى ئاڭلاندى...

شۇندىن كېيىن ماڭا شېرىن خىياللار هەمرا بولۇدىغان بولدى. يىـراق يېقىنغا دورا ئۆسۇملۇكلىرى يىغىش، ئوقەت قىلىش ئۇچۇن بېرىشقا تـوغرا كەلسىمۇ دادام بىلەن ئاكام ئىككىسى باراتتى. مەن بىرەر باهانە تېپىپ، ئاكامنى بېرىشقا سايە قىلاتتىم- دە، ئـۆزۇم ئۆيـدە قالاتتىم. ئىشتىن بىكار بولسامىلا يۇز بېشىنىڭ ئۆيى ئەتراپىدا ئەگىپ يۇرەتتىم.

كەچلىرى دوستلۇرۇم بىلەن بىللە ناخشا تـوۋلاپ كـوچىنى چـاڭ كەلتۇرۇپ ئۆتەتتىم. ئۇنىڭغا بېغىشلاپ بېيتلارنى يېزىشقا باشلىدىم. هەتتا بەزىلىرىنى خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاهاڭىغا سېلىپ ئوقۇپ كېچىلىرى شۇ ئەتراپىنى ئەگىيتىم. قايتىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ تۇننىڭ كۆپرەكىنى خىيال بىلەن ياكى تەمبۇر چېلىپ مۇڭ تۆكۇش بىلەن ئۆتكۇزۇپ، تۇزۇك ئۇخلىيالمايتىم. هەي، قارىغاندا ياش يىگىت دېگەن بەئەينى توسۇن تايىنىڭ ئۆزى بولىدىكەن - دە، كۆن بويى سۇكۇلداپ يۇرگەن، ئىشلەپ هارغاننىڭ ئۇستىگە يەنە يېرىم كېچىگىچە ناخشا تـوۋلاپ يۇرگەنلىرىمىز... ــ گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە هارۋىكەشمۇ گەۋدىسىنى بۇراپ پاراڭغا قـۇلاق سېلىشقا باشلىدى، ئات بولسا ئاستا مېڭىشقا چۇشۇۋالدى. تەۋىپ هېكايىسىنى داۋام قىلدى.

— ئانام مېنىڭ مىجەزىمدىكى ئۆزگۈرۈشلەرنى سېزىپ قاپتۇ، دادام ئىككىسى مەسلىھەت قىلىشىپ مېنى ئۆيلىۋەتمەكچى بولۇشقان ئوخشايدۇ. بىرزە بالىلارنىڭ مۇھەبەتلىشىشى بىلەن ئائىلە قۇرۇلۇدىغان ئىش يوق، ئاتا- ئانىلار ئۆزلىرى تاللاپ بىرسىنى ئېلىپ بېرىدىغان گەپ بولغاچقا ئۇلارنىڭ كىمنى دىتىغا كەلتۈرىۋاتقىنىنى بىلمەك ماڭا مۇھىم ئىدى. ئۇلار بولسا مېنىڭ كۆڭلۈمگە كىمنى پۈككەنلىكىمنى سوراپمۇ ئولتۇرمايتى، ئۆزلىرىچە ئالدىرىشاتتى. مەن ئۇلارنىڭ بىرەر چاتاقنى تېرىپ مېنى تازا قىيىن ئەھۋلغا چۈشۈرۈپ قويىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇلارنى توسۇشنى ئويلىۇدۇم. لېكىن بىرزە ئاتا- ئانىغا توغرىدىن- توغرا بۇ توغرۇلۇق گەپ قىلىدىغان ئادەت بولمىغاچقا پەدىشەپ پەردىسى يول قويمايتى.

ئاخىرى مەن دوستۇمنى ئارىغا قويۇپ، ئاۋۋال ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە پۈكۈۋاتقىنىنى ئۇقۇشۇپ كۆردۈم، ئۇلار كېلىنلىككە دىتلاۋاتقان قىز يۈز بېشىنىڭ قىزى ئەمەسلىكى مەلۇم بولدى. لېكىن مەن ئۆز كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتىشتىن خىجىل بولۇپ، ئۇلارنى توي قىلىشتىن توسۇپ قويۇش بىلەنلا چەكلەندىم.

بىرىنچى قېتىملىق ئۇچرۇشۇشتىن كېيىن كۆپ ئۆرۈنغان بولسامۇ قىزنى چالا- پۈچۇقلا قارىسىنى كۆردۈم- يۇ، سۆزلەشكۈدەك پۇرسەت تاپالماي يۈردۈم. مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە بەكمۇ ئازابلاندىم. ھېلىقى چاغدا ئۇنىڭ ئىسمىنى بولسىمۇ سورىۋالمىغىنىمنى قارىمادىغان! ئەمدى باشقىلاردىن سوراي دېسەم خۇددى باشقىلار مېنىڭ سىرىمنى بىلىۋالىدىغاندەكلا تۇيۇلۇپ ئاغزىمدىن چىقىرالمايتتىم.

ئاخىرى بىر كۈنى خۇددى بىرىنچى قېتىمقى ئۇچرۇشۇشىمىزدەك كوچىدا قىسقىلا ئۇچرىشىپ قالدۇق. ئۇ كۈنىمۇ چۈش ۋاقتى بولۇپ، ھاۋا ئىسسىق بولغاچقا تالا- تۈزدە ئىنسى- جىن كۆرۈنمەيتى. مەن يەنە ۋاقۋاغدىن يانغانىدىم. ئابدۇلباقى چوڭنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقانسېرى قەدىمىمنى ئاستىلاتتىم. دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىغا ئاز قالغاندا ئاسمادىن چۈشكەندەكلا مەشۇقۇم ئالدىمدا پەيدا بولدى. يۈرۈكۈم ئاغزىمغا تىقىلىپ

قالغاندەك گەپ قىلالماي قالدىم. خۇددى بىردىنلا سوغۇق سۇغا چۈشۈپ كەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتىم.

— ئەجەپمۇ ئۈچرۈشۈپ قالدىڭىزا، كېچە. كۈندۈز خۇدادىن تىلىگىنىم شۇ ئىدى، — دېدىم سەل دېمىمنى راستىۋېلىپ، دەككە. دۈككە ئىچىدە ئالدى. كەينىمگە قاراپ.

— سىزنىڭ ئەتىۋالىقىڭىزنى نەگە بېرىپ ئېيتاي،...

«بۇ نېمە دېگىنىدۇ؟...» دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە.

— ئۈچرۈشۈپ قالامىكىن دەپ تامادىلا يۈرگەنىدىم...

— سىز ئاياققا ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ئۆگزىدىن،... قاچان ياناركىن دەپ ئۆگزىگە نەچچە چىقىپ-تىمەن. تىۋۋا!... بىر چاغدا قارىسام ئەپەندىگە ئوخشاش مېڭىپ كېلىۋېتىپسىز... — دېدى قىزمۇ ئالاق. جالاق ئەتراپقا قاراپ.

دېمەك، بىزنىڭ ئارىمىزدا بىر ئېغىز رەسمى گەپ بولماي تۇرۇپلا ئويلىرىمىز بىر. بىرىمىزگە مەلۇم بولۇپ بوپتۇ.

— سىزگە جىق گەپلىرىم باردى، بىراق...

— مېنىڭمۇ... بىرسى كېلىپ قالسا گەپ تاپمىسۇن،... ئاخشاملىققا بىزنىڭ باغقا كېلەمسىز؟ قاراڭغۇ چۈشكەن هامان يان ئىشىكنى ئىچىدىن ئېچىپ قويىمەن، ئىشىك بىلەنلا چىرىسىز....

— ماقۇل....

— ئەمىسە ئىتتىكرەك يوقۇلۇڭ.

ئۇ قانداق تېز پەيدا بولغان بولسا شۇنداق تېز غايىپ بولدى.

ئۇ كۈنى كۈننىڭ كەچ بولمىغىنىنى نېمە دەيسەن. ئۇزۇنراق بادرا بولسا كۈننى ئىتتىرىپلا تاغ كەينىگە هەيدىۋەتكۈم كېلىپ كەتتى. مەن قانچىلىك سەۋرسىزلەنگىنىم بىلەن قوياشنىڭ نېمە پەرۋايى؟ كەچلىك تاماق گېلىمدىن ئۆتكىنىمۇ يوق. يۈز بېشىنىڭ ئۆيى تەرەپكە قاراپ چاپتىم. قوناقلىقلارنىڭ قىرلىرىدا مۆدۈرۈپ. چوقۇرۇپ، ئولارنىڭ يان ئىشىكنى تاپتىم.

ئىشىك تاقاقلىقمىدىكىن، هەر هالدا هىم ئېتىكلىك تۇراتتى. بىراق

بۇ كەمدىن-كەم ئېچىلىدىغان ئىشىك بولغاچقا يامغۇر سۈيى ئۆلگۈچىكىگە لاي ئېقىتىپ كىرىپ چىققاپ قويغاچقا ئىشىكنى ئىتتىرىشىم بىلەنلا شۇنچىلىك سەت غىچىرلىدىكى، يۈرىكىمنىڭ ئۇرۇشى توختاپ قالغۇدەك بولدى. بۇ غىچىرلاش هازىرغىچە قۇلاق تۈۋىمدىن كەتمەيدۇ. هېلىمۇ ئەنە شۇنداق غىچىرلاشنى ئاڭلىسام شۈركۈنۈپ كېتىمەن.

باغقا كىرىپ تال باراڭنىڭ ئاستىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ ئېهتىيات بىلەن سوزۇپ- سوزۇپ نەپەس ئېلىپ ئۇنى كۈتۈپ تۇردۇم. بىر كەمدە باغنىڭ هويلا تەرەپتىكى ئىشكى ئېچىلدى. ئۇنى مېنىڭ تىۋىشىمنى تونۇيدۇ دەپ ئىشىنىپ ئاللىقانداق چەررەندىگە ئوخشۇتۇپ ئىسقىرتىپ قويدۇم. ئۇ هولۇققان هالدا باراڭ ئاستىغا كەلدى ۋە ماڭا تاشلىنىدىغاندەك يېقىنلا كەلدى. مەن گويا ئۇتتىن قاچقاندەك بىر يانغا داجىپ ئارىمىزدا مۇئەييەن بوشلۇق قالدۇرۇپ توختۇدۇم.

— كەلدىڭىزمۇ؟ بىرسى كۆرمىگەندۇ؟

— ياق، كۆرمىدى.

— هە، گېپىڭىزنى قىلمامسىز؟ چاپسان بولۇڭ، مېنى ئىزدەپ قالىدۇ.

— نېمە دېسەم بولا، جىق گەپلىرىم باردەك قىلاتتى. ئەمدى بىرسىمۇ يوققۇ، هە، هېلىقى، نېمە، بىزنىڭ ئۆيدىكىلەر...

— دەيدىغان گېپىڭىزنى كۆڭلىڭىزگە تىزىۋېلىپ ئاندىن كەلسىڭىز بولمامدۇ؟

— قانداق قىلىمەن، تىزىۋالسامۇ قېچىپ كەتسە؟ بۇنىڭغا ئۆزىڭىز ئەيىپلىك، سىز تىزىۋالغان سۆزلىرىڭىزنى دەۋەرمەمسىز....

— مەن؟... مەنمۇ شۇ... ئىلدام بولساق بولاتتى...

— هە، راست، هازىرغىچە ئېتىڭىزنىمۇ سورىماپتىمەن، بىرسىدىن سوراي دېسەم گۇمانلانمىسۇن دەپ قورقتۇم...

— مەنسا،...

— هە، مېنىڭ ئېتىم...

— سىزنىڭ ئېتىڭىز مەمتىلى، شۇ.
— مېنىڭ ئېتىمنى قانداق بىلىسىز؟
— تىۋىپنىڭ بالىسىنى بىلمەيدىغان ئىش بولامدۇ؟ سىز بالا ئوقۇتۇپمۇ يۈرگەن، خەق سىزنى ئەپەندى دەيدىغۇ؟
— ھېلىقى گېپىمنى تاپتىم... بىزنىڭ ئۆيدىكىلەر كېلىن ئىزدىگىلى تۈرۈپتىكەن، توختۇتۇپ قويدۇم.
— نېمە؟!...
— ئۇلارنىڭ تاپقىنى سىز ئەمەسكەنسىز، شۇڭا...
— كىم؟ قەيەرلىك؟
— تۇققانلاردىن بىرىنىڭ قىزىمىش،...
— مېنىڭ توغرامدىمۇ شۇنداقراق بىر ئىشلار بولسا كېرەك، ئۆيدىكىلەر،...
— نېمە!؟ كىممىش ئۇ؟! نەلىككەن؟
— بازارۋېشىلىق دېيىشىۋاتىدۇ، مەن كۆرۈپ باقمىغان. ئەمما دوستلۇرۇم ھەركۇنى ئۇ توغرۇلۇق ئاڭلىغانلىرىنى ماڭا دېيىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئۇ تازىمۇ بۇزۇق، نەشىكەش بىرنېمىكەن، قىمارمۇ ئوينايدىكەن...
— ئېتى نېمىكەن؟
— ئېتى؟...
— ئۆيىڭىزدىكىلەر نېمىشقا ئاشۇنداق بىر ئادەمگە چاپسانلا ماقۇل كېلىپ قويغاندۇ؟
— ئۇنىڭ قولىدا ھۆنىرى بارمىش. ھۈنىرى بار ئادەم خار بولمايدۇ، دەپلا قىلىشۋاتقان ئىش...
— ھۈنىرى بولۇپ نېمە ھۈنىرى بولار ئۇنىڭ؟ يا دوغچىدۇ، يا ناۋايدۇ، شۇ... ئەمدى قانداق قىلىمىز؟
— مەن قىز بالا تۇسام مېنىڭ قولۇمدىن نېمە كېلىدۇ؟ شۇڭا سىزنى كۆرۈشكە ئالدىرىغانتىم. ھەمىشە ناخشا ئېيتىپ ئۇيان- بۇيان ئۆتسىز، ئادەمنى قىياپ... تېنىچقىنا ئۇخلىغىلىمۇ قويمايدىغان بولدىڭىز.

— سىزگە تېتىمىغان بولسا بۇگۈندىن باشلاپ بۇ ئەتراپتا ئۇنۇمنى ئۆچۈرەي.

— ياق، ياق، — دېدى قىز ھولۇقۇپ، — ئەسلا! مېنى ئۇنىڭدىنمۇ مەھرۇم قىلماڭ...

— ئۇنىڭغىمۇ ماقۇل. ھېلىقى ئىشنى ئۆزەم بىر ئامال قىلىمەن. بولمىسا مەشھەدكە بېرىپ ھېلىقى بىر نېمە بىلەن كۆرۈشىمەن...

— ھەرگىز ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈچى بولماڭ! ئۇ تۇرغانلا بىر ئىت ئىمىش. ھە دېسە پىچاق كۆتۈرۈپ چىقىدىغان قانجىق دەيدۇ. بىر ئۇنىڭ بىلەنلا كەتمەيدۇ دەڭا، تېخى، بازاۋېشىلىقنى بىلمەمسىز، خوشۇلغاي دەڭ. ئۇ خەققە گەپ قىلىپ ئايىقىغا چىققىلى بولامدۇ. باشقا ئامال بولسا قىلىڭ. ماڭىمۇ گەپ كەلتۈرۈپ قويماڭ... ئەمدى كېتىڭ، چاققان بولۇڭ. ئانام مېنى ئىزدەپ قالدۇ، ھويلىدا بىرسى مېڭىپ جۈرىدۇ...

شۇنچە ئۇزاق كۈتۈپ ئاران قولغا كەلتۈرگەن قىممەتلىك مىنۇتلار ئەنە شۇنداق تېزلا ئاخىرلاشتى. ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىشتا ۋىسال شاتلىقى بىلەن دىلىم يايراپ، دەممۇ- دەم خۇشاللىق ئاتىشى ۋۇجۇدۇمنى كۆيدۈرۈپ تۇرغان بولسا، ئەمدى قىيالماسلىق ئىلكىدە يۈرىكىم ئېچىشىپ ياندىم.

ئىككى ئېتىزدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۆزەمنى روھلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشەنچسىز ئاۋازدا ناخشا باشلىدىم. ئەمما بۇ ناخشام ئۆزەمگىمۇ يىغلاۋاتقاندەك ئاڭلاندى.

قانداق ئامال قىلىپ بولغۇسى تويىنى بۇزۇشنى ۋە مەنىسانىڭ ۋىسالىغا يېتىشىنى ئويلاپ، كېچىسى ئۇيقۇ، كۈندۈزى ئارامچىلىق بولمىدى.

دادام كۈزدىن قالماي توي قىلىشقا ئالدىراپ ماڭا ئادەم قوياتتى. ئاخىرى مەن دوستلىرۇم ئارقىلىق كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتتىم. مېنىڭ كۆڭۈل سىرىم تۇققانلار ئارىسىدا بىر مەزگىل غۇلغۇلىغا سەۋەب بولدى. ئۇلاردىن بەزىلىرى «خەق ئېغىز ئېچىپ قويغان ئىشنى بۇزساق گۇناھكار بولىمىز» دېسە، بەزىلىرى «تارتىۋېلىش»نى تەشەببۇس قىلاتتى. ئاخىرى، يۈز بېشىنىڭ باشقا بىرى بىلەن قۇدۇلۇشۇپ قويغانلىقىنى بىلمەسكە

سېلىپ، گەپنىڭ ئۇچىنى چىقىرىپ سىناپ بېقىش قارارىغا كېلىشتى. ئۇلار دادامنىڭ يۈزى بېسىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

ئويلىغىنىمىزدەك ئابدۇلباقى چوڭ دەرھاللا بولۇدىغان توي ئىشىدىن يانىدى. بىزنىڭ ئۆيدىكىلەر دەرھال داستىخان كىرگۈزۈپ مەنىسانىڭ بېشىنى باغلاپ قويدى.

مېنىڭ رەقىبىمنىڭ دادىسى قازىغا ئەرز قىلىپ، ئابدۇلباقى چوڭنى جازاغا تارتقۇزماقچى بولۇپ كۆپ ئاۋارە بوپتىمىش. كېيىن مەن بىر قېتىم بازارغا بارغىنىمدا رەقىبىم بىر توپ «نوچىلار» بىلەن ئالدىمنى توستى.

— ئاكاڭ قارىغاينىڭ كىملىكىنى بىلىپ قالسەن! — دەپ پوپۇزا قىلدى ئۇ.

— مەن سېنى بالدۇرمۇ بىلەتتىم، — دېدىم مەنمۇ. گەرچە يالغۇز بولسامىمۇ بازارچىلار ئاجرىتىپ قويىدىغۇ دېگەن ئىشەنچىم باردى.

— ئاكاڭنىڭ ئالدىدا ھۆرت- پۆرت دەيدىغان نېمە ھەددىڭ؟! مەن دېگەن مەشھەدلىك جۇما!

— مەن ساڭا ھېچنېمە دېگىنىم يوق، ئەكسىچە ئۆزەڭ دەۋاتىسەن، بازارلىق بولغىنىڭ يوغۇن ئىش ئەمەس! ئاداۋىتىڭ بولسا ئۇچۇق ئېيت.

— خەقنىڭ بولغىلى تۇرغان تويىنى نېمىشقا بۇزىسەن.

— مەن بۇزمىدىم.

— ئەمىسە، ئۆيۈڭدىكىلەر بۇزغاندۇ؟

— ياق ئۇلارمۇ بۇزمىدى. قىز سېنى خالىمايدۇ، سېنى ياراتمايدۇ. بۇ ئىش شۇنىڭ رايى بويىچە بولغان ئىش!...

— سېنى يارىتامدۇ؟ ھە! بۇگۈن سېنىڭ بۇرنۇڭنى تۈزلىۋېتىپ باقاي، قېنى شۇ چاغدا يەنە سېنى يارىتامدىكىن!

— بۇ تالىشىپ ئولتۇرىدىغان ئىش ئەمەس! ئوغول بالا بولساڭ قىزنىڭ مەيلىنى ئۆزەڭگە قارىتىۋال، شۇنداق قىلالىساڭلا مېنىڭ باشقا گېپىم يوق. ساڭا ئوخشاش يول توسۇپ ئۇششۇقلۇق قىلىپ يۈرمەيمەن.

شۇ چاغدا بىزنىڭ پارىڭىمىزنى ئاڭلاپ تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى گەپكە ئارىلىشىپ:

— بۇ مانا توغرا گەپ ئەمەسمۇ؟ «مەرتنى مەيداندا سىناڭ» دېگەندەك سەنمۇ يىگىت بولساڭ خەقنىڭ مەيلىنى ئۆزۈڭگە تاتىۋالساڭ بولمىدىمۇ. كۆڭۈل دېگەن مۇشت بىلەن مايىل قىلغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، — دېدى.

— ماڭەۋە، پوقساقال، يولۇڭغا ماڭ! ساڭا گەپ قىلغان ئادەم يوق، — ئۇنىڭ شۇ گېپى بىلەنلا ئولاشقان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى ئەيىپلىدى، ھەم مېنى كەتكۈزىۋەتتى. رەقىبىم ئىچىدە خەپىلىگەن بولسىمۇ مەخسىدى ئىشقا ئاشمىدى.

بىز ئۇ يىلى قىش قىستاپ كېلىپ قالغاچقا تويىنى يەنە بىر يىلى كۈزگە قالدۇردۇق. بىراق، خۇدا نېسىپ قىلمىسا قولۇڭغا ئالغان ئاشنىمۇ يېيەلمەيدىغان گەپكەن. مەنسا باشتىنلا ماڭا نېسىپ بولمىغان بولسا كېرەك، تەييار بولغان ئىش قېرىشقاندەكلا يەنە بىر يىلى قىز تەرەپتىن سۇغا چىلاشتى.

شۇ چاغلاردا ئاخۇن دادام ماتتەي بىلەن شېرىكلىشىپ قەشقەردە «زەرب كاشغەر» ناملىق تەڭگە قۇيدۇرغانىكەن. قەشقەر بايلىرىدىن ئۆمەر باي كۆرەلمەسلىك، ئىچى قارىلىق تۈپەيلىدىن قۇيمىچىلارغا پارا بېرىپ تەڭگىنى ساختىلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. قۇيمىچىلا كۈمۈشكە رو، ئالتۇنغا مىس قوشۇپ ساختا تەڭگە ئىشلەپچىقارغان. ئۆمەر باي دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ ماتتەيگە چېقىشتۇرغان. ماتتەي تەكشۈرۈپ كۆرسە ئەھۋال ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. پارا ئالغان قۇيمىچىلار ئاخۇن دادامنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شۇنداق قىلغانلىقىنى «ئىقرار» قىلىشقان. ماتتەي كۈمۈشلىرىمگە خىيانەت قىلدى دەپ ئاخۇن دادامنى قاتتىق تەپتىش قىلىشقا باشلىغانىدى. شۇڭا بۇ بىزنىڭ ئۇرۇقتىكى جىمى ئائىلە پاراكەندە بولۇپ تۇرغان، ھەسەتخورلار ھەدەپ تۈگمىنى تۆگە قىلىپ كۆرسىتىپ، «جىنايەت»نى چوڭايتىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ئالدىراۋاتقان، ئاخۇن دادام ئۆزىنى ئالدىغا ئېلىشقا مەجبۇر بولغان مەزگىل ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن يۈز بېشى تويىنى ئارقىغا سۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرىۋالدى. ئۇ پۈتۈنلەي ئادا- جۇدا بولۇپ كېتەي دېسە ئاخۇن دادامنىڭ قايتا

باش كۆتۈرۈپ قىلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەنە شۇنداق كۈزۈتۈپ بېقىش يولىنى تۇتقانىدى.

بىراق، ئاخۇن دادامنىڭ ئىشى ئايدىڭلىشىشنىڭ ئەكسىچە تېخىمۇ يامان تەرەپكە تەرەققىي قىلىپ، ھۆكۈمەت ئۇنى تۇتۇشقا بۇيرۇق چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئابدۇلباقى چوڭ قۇدىلىقتىن يېنىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەم مەنىسانىڭ مەن بىلەن قېچىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنى قاتتىق نەزەربەند قىلىپ قويدى. ئەنە شۇ چاغدا مەن ئاشۇ شارائىتتىن ئۈزۈل- كېسىل بىزار بولغانىدىم. كۆڭلۈمدە ئىنسانلار خالىغىنىنى قىلالايدىغان ئەركىن جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىستىكىمنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى بىخلانغانىدى.

1922- يىلى كۈز بولسا كېرەك، ئابدۇلباقى چوڭلار يىغىدىن قۇدىلاشقان تەرەپ بىلەن توي قىلىش ھارپىسىدا مەنىسانىڭ ئوغا ئېچىۋالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يۇرتقا پۇر كەتتى. مەن بۇنداق بولۇشىنى زادىلا تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدىم. يۈز بېشىنىڭ ئەركە چوڭ بولغان قىزىدا بۇنچىلىك جاسارەتنىڭ بولغانلىقى مېنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. مەن ئاشۇ قەيسەر قىزنى تىرىك يۇتقان مۇشۇ كونا دۇنيانى قانداق قىلغاندا ئاغدۇرغىلى بولۇدىغانلىقى توغرىسىدا كۆپ ئويلۇنۇدىغان بولدۇم. يۈرۈكۈمنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا ئۆسمۈر ۋاقتىمدىكى ئۇستازىم ئەھمەد كامال تەرگەن ئىسيانكارلىق ئۇرۇقلىرى بىردىنلا بىخلانغانىدەك بولدى. مەن بۇ كۆڭۈل خاھىشلىرىمغا يېتىش ئۈچۈن كۆپرەك ئوقۇش، ئىلىمگە تولۇش لازىملىقىنى ئۇستازىمنىڭ سۆزلىرىدىن بىلىۋالغانىدىم.

ئاشۇ پاجىئە يۈز بەرگەن زېمىندىن كېتىش، مۇھىتنى يېڭىلاپ، نەزەر دائىرەمنى كېڭەيتىشتەك ئېچكى سەۋەپ، ھەمدە دادامنىڭ تىۋىپچىلىك ئىشلىرى ئۈچۈن دورا ئۆسۈملۈكلىرى تەييارلاش (بۇنداق ئىشلاردىن ئۆزۈمنى قاچۇرۇپ يۈرەتتىم، ئەمدى ئۆزۈم ئىختىيار قىلدىم)، ئاخۇن دادامنىڭ بۇ يەردىن باش ئېلىپ كېتىش سەپىرىگە ھەمرا بولۇش قاتارلىق تاشقى باھانىلەگە كۆرە 1923- يىلىنىڭ باھارىدا تەڭرى تاغنىڭ شىمالىغا قاراپ كەتتىم.

مېنىڭ شۇ چاغدىكى روھى ھالىتىم تولىمۇ مۇرەككەپىدى. تەلكىدىن ئۆتۈشىمىز بىلەنلا گۈزەل سايرام كۆلى كۆك زۇمرەتتەك ئالدىمىزدا جۇلالىنىپ پەيدا بولدى. ئۇنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا خۇددى شۇ رەڭدىكى تاغلار تۇمانغا پۈركۈپ ياتاتتى. سايرام سۈيىنىڭ گويا كەڭساي تەرەپكە تېشىپ چىقماقچى بولۇۋاتقاندەك چايقىلىپ تۇرۇشى مېنىڭ قەلبىمدە مەۋج ئۇرىۋاتقان ئالىنىمىگە ئوخشاپ كېتەتتى، شۇڭا مەن كۆڭلۈمدە تاشقىنلاپ تۇرغان، ئەمما چىقىش يولى تاپالمايۋاتقان ھىسسياتىمنى شۇنىڭغا تەققاس قىلدىم. بۇنى شۇ چاغدا يازغان مۇنۇ مىسرالىرىمدىن كۆرىۋالغىلى بولىدۇ:

سايرام كۆلى ئۆزۈڭ كىچىك، دەردىڭ تولا،
داۋالغۇيسەن، ساھىللاردىن تاشالمايسەن.
ئەتراپىڭنى قورشىۋالغان ئېگىز تاغلار،
ئۆمىتۇلسەن، داۋانلاردىن ئاشالمايسەن...

مەمتىلى ئەپەندى يىراقلارغا تىكىلگىنىچە گويا ھارۋىدا كېتىۋاتقىنىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك جىم- جىت بولۇپ كەتتى. ئۇ بەلكىم ھازىر كۆز ئالدىدا قاغجىراپ ياتقان قۇمالتاغنى ئەمەس، سايرام بويىنى، تەلكىنى، كەڭسايىنى كۆرۈۋاتقاندۇ. رەڭگا- رەڭ گۈل- چېچەكلەرگە پۈركەنگەن قاپتاللار ئۇنى شائىرانە ئىلھامغا چۆمدۈرىۋاتقاندۇ...

سەيپىددىن بىلەن ھارۋىكەش ئۇنىڭ ھىكايىسىنى داۋاملاشتۇرۇشىنى كۈتۈپ جىم- جىت قۇلاق سالاتتى. بىراق، مەمتىلى ئەپەندىدىن سادا چىقمىدى. پەقەت بەشكېرەم يېزىلىرىنى ئارىلاپ كېتىۋاتقان ھارۋىنىڭ تاراقلىشى بىر خىلدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئەتراپتىن سۈچى دېھقانىنىڭ ناخشىسى كېلەتتى. كۈتۈۋېرىپ ئۈمىدى ئۈزۈلگەن سەيپىددىن ۋىلىلداپ تۇرغان جەزىرىمە قۇمالتاغدىن كۆزىنى ئېلىپ سورىدى:

— كېيىنچۇ؟ كېيىن قانداق بولدى؟

مەمتىلى ئەپەندى چوڭقۇر خىيال ئىچىدىن چۆچۈپ باش كۆتۈرۈپ،

بىر نەۋرە ئىنىسىگە كۆلۈمسىرەپ قارىدى، ئۇنىڭ كۆلكىسىدە يۈرەكتە داغ بولۇپ قالغان كونا جاراھەتنىڭ — پاجىئەنىڭ ئازابى بىلىنىپ تۇراتتى.

— كېيىنمۇ؟ كېيىن شىمالنىڭ ھەر قايسى شەھەر- يېزىلىرىنى كېزىپ ئاخىرى چۆچەككە يېتىپ بېرىپ تىرىكچىلىك قىلدۇق. مەن شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئاتۇشلۇق مامۇتھاجىم دېگەن كىشىنىڭ ساتىراچخانىسىدا ئىشلىدىم...

— چەتئەلگە چىقىپ كېتىشىڭىزدىكى سەۋەب نېمە؟ ئۇ يەردىمۇ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت بولماي قالغانمۇ ياكى ئوقۇش نىيىتىدە كەتكەنمىدىڭىز؟

— ھەر ئىككىسى بار... — تەۋپىق بىر دەم خىيال سۈرۈپ جىم بولۇپ كەتتى ۋە ئارقىدىن شارتتىدا بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ دائىمى خۇشخۇيلىقى ئەسلىگە كەلدى، ھېكايەمنى داۋام قىلىشقا قىستاۋاتىسەن- ھە، ماقۇل، ساڭا ھەممىنى سۆزلەپ بېرەي، — دېدى ئۇ ھەم بۇرۇلۇپ سەيپىددىنگە روبىرو بولۇپ ئولتۇرىۋېلىپ ھېكايىسىنى داۋام قىلدى.

— مېنىڭ قېنىم قىزىغانىدى. جاھالەتنىڭ زىيانلىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ تۇرغۇنۇم، ئۇنىڭ ئازاۋىدا ئىڭراۋاتقانلارنىڭ ئاھۇ- زارى قۇلىقىم تۈۋىدە جاراڭلاپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مەندە قارشىلىق قىلىش تۇيغۇسى، بۇزۇپ تاشلاش ئىستىكى ئويغانغانىدى. شۇڭا ئىمكانىيىتىم يار بەرگەن دائىرىدە جاھالەتلىك جەمىيەتنىڭ جىنايەتلىرىنى ئېچىپ تاشلايدىغان بولدۇم. بىزنىڭ ساتىراچخانىمىزغا ئادەم كۆپ كېلەتتى. كۆپچۈلىكى چاچ ئالدۇرمىسىمۇ مېنىڭ تەمبۇرۇمنى ئاڭلىغىلى كېلەتتى. شۇڭا بۇ يەر كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ يىغىلىپ ئولتۇرۇپ، قوساق كۆپۈكىنى بوشىتىدىغان يېرىگە ئايلاندى.

كېيىن مۇرات ئەپەندى دېگەن بىر كىشى بىلەن تونۇشۇپ قالدىم. ئۇ قازان دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان تاتار زىيالىسى بولۇپ، بۇ يەردە مەكتەپ ئاچاتتى. ۋاقت تاپسىلا ساتىراچخانىغا كېلىپ بۇ يەرگە يىغىلغان ياشلار بىلەن پاراڭلىشىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ چوڭقۇر پىكىرلىرى، يىراقنى كۆرەرلىكى مېنىڭ زېھنىنىمنى ئاچاتتى. ماڭا ئۇستازىم ئەھمەد كامالنى

ئەسلىتەتتى. ئۇنىڭدا خېلى كۆپ كىتاب باردى. يەنە كېلىپ بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى قازاندا كېيىنكى ۋاقىتلاردا نەشىر قىلىنغان ئىلغار كىتابلار بولۇپ، بىز بىر توپ ياشلار يېرىم كېچىلەرگىچە دۇكان ئىچىدە ئوقۇپ ئولتۇراتتۇق.

مۇراد ئەپەندى بىزگە سوۋېت ئىتتىپاقىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلاپلار، ئاخىرىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، ئاق پادىشانىڭ ئاغدۇرۇلىشى قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇ مەۋجۇت تۈزۈم ۋە ھۆكۈمران پادىشا ھەرگىزمۇ مۇتىئەسسىپلەر ئېيتقاندەك مۇقەددەس، تەۋرەنمەس نەرسە بولماي، بەلكى ئاغدۇرۇۋەتكىلى بولىدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى سۆزلەيتتى. بۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزگىرىش بىلەن شۇ مەزگىللەردە يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى مىسال قىلاتتى.

بۇنداق سۆزلەر قۇرۇق ئوتتۇندەك بولۇپ قالغان يۈرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇرۇدىغان سەرەڭگە بولاتتى. بىز كۆپ ئۆتمەي توپلىشىپ ئولتۇرۇپ زۇلۇم- جاھالەت ئۈستىدىن دەرت تۆكۈپ، ھۆكۈمەتنى سۆكۈپ، قوساق كۆپىكىمىزنى چىقىرىۋېتىلىشتەك پاسسىپ ئىنكاسنى، ئاشكىلىق ھالدا ئاقارتىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىشقا ئۆزگەرتتۇق. مەلۇم مەقسەد، روشەن مۇددىئا ئاساسىدا خېرىدارلارغا سۆزلەشتىن تاشقىرى، كىتاب كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ ساۋاتلىقلارغا تارقىتىدىغان بولدۇق. بىرمۇنچە ياشلار مۇراد ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىدىغان بولدى. ئارىمىزدا قىزلارمۇ باردى. بۇلار ئارىسىدا تەربىيە ئالغان سەرۋەر ئىسىملىك بىرسى ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەتتى. سەرۋەر مېنىڭ تۇنجى مۇھەببەت پاجىئەم تۈپەيلى مۇزلاپ كەتكەن يۈرۈكۈمدە ھارارەت پەيدا قىلىشقا، بارغانسېرى مەيلىمنى تارتىشقا باشلىدى...

بۇ چاغدا بىزنىڭ ھەركىتىمىز ھۆكۈمەت پايلاقچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغاشقا باشلىغانىدى. بەزى گۇمانلىق ئادەملەر ساتىراچخانىدا پات- پات پەيدا بولۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدى. بىز ھەممىمىز مۇرات ئەپەندىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنى مەكتەپتىن سىرتقا كۆپ

چىقماسلىقتا تەۋسىيە قىلدۇق. ھەمدە ئۇنىڭدىن ۋاقىتلىق يىراقلاشتۇق. پايلاقچىلارمۇ كۆپرەك ساتىراچخانىدىن گۇمانلانغاچقا، مۇرات ئەپەندىگە كۆپ دىققەت قىلىپ كەتمىگەنىدى. بىزمۇ بىر مەزگىل جاسۇسلار ھەرىكىتىنى سۇسلاشتۇرسۇن ئۈچۈن جىم بولۇۋالدۇق. بىراق شۇ مەزگىللەردە مەن قىزىقارلىق بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر ئىش قىلىپ قويدۇم:

— 1924-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ساتىراچخانىمىزغا قەشقەر تەرەپتىن كەلگەن بىرەيلەن كىرىپ قالدى. ئۇ باشقىلارنىڭ قەشقەر ئەھۋالى توغرىسىدا سورىغان سوئاللىرىغا قەشقەردە شۇ يىلى روي بەرگەن ئەڭ زور ۋەقەدىن بىرنى — ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەتل قىلىنغانلىقىنى چوڭقۇر قايغۇ، ئېچىنىش ئىچىدە سۆزلەپ بەردى. ئۇ داموللامنىڭ چەتئەل مىسسىئونېرلىرىغا، مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى قانداق كۈرەشلىكەنلىكى، ئۆزىنىلا ئويلايدىغان ھارام تاماق بايلار چەتئەللىككە تايىنىپ (يالاقچىلىق بىلەن) بېيىۋاتقاچقا بۇ ئىشقا ئۆچمەنلىك قىلغانلىقى، شۋېد مىسسىئونېرلىرى قەشقەر بايلىرىنى ئۆمەر باي قاتارلىقلارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇ بولسا 300 تەڭگە پۇلغا بىر قارا قوساق ئىمانسىزنى سېتىۋېلىپ بۇ رەزىل قىلمىشنى سادىر قىلغانلىقىنى، ھەمدە قەشقەردە داموللام ھەققىدە تۇقۇلغان قوشاقلار، خەلقنىڭ داموللامغا قانداق قارىلىق تۇتقانلىقى... قاتارلىقلارنى سۆزلەپ بەردى.

— بۇ ئىشلارنى ئويلاپ كېچىچە ئۇيقۇم كەلمىدى. تېخىمۇ دىققىتىمنى تارتقىنى بۇ پاجىئەنىڭ سەۋەبكارلىرى ئىچىدە يەنىلا ئۆمەر باينىڭ بولۇشىدى. ئويلاپ كۆرسەم ئۇستازىم ئەھمەد كامال ئاشۇ ئۆمەر باينىڭ پىتنىسى سەۋەبىدىن ئىكساق مەكتەپتىن قوغلانغانىدى. ئاخۇن دادامنىڭ ئىشىغا توپا سالغانمۇ يەنە شۇ. ئۆمەر باينىڭ داموللامنىڭ ئىشلىرىغا شۇنچە ئۆچمەنلىك قىلىشى بولسا ئادەتتىكى كۆرەلمەسلىكتىن ھالقىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ئۇنىڭ «ئالداشقا كىچىك بالا ياخشى» دېگەندەك خەلقنىڭ نادان ھالەتتە تۇرۇشىنى ئۆزىنىڭ بايلىق توپلىشى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ ئويلىغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇ

ئۇنىڭ نەقەدەر شەخسىيەتچى، قىتغۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى جىنايىتى ئاددى ھالدىكى قاتىللىق بولماستىن مىللەتكە قىلىنغان خىيانەت، چەتئەلگە سېتىلىشتەك خائىنلىق ئىدى.

بۇلارنى ئويلاپ ئۇيقۇم كەلسۇنمۇ، يۈرۈكۈمدىكى ئەلەملىرىمنى زادىلا باسالماي قالدىم. شۇنىڭ بىلەن ئورنۇمدىن تۇرۇپ، ھېلىقى كىشى بېرىم- ياتا ئېيتىپ بەرگەن مەرسىيە مەزمۇنىنى ئاساس قىلىپ بىر پارچە مەرسىيە يازدىم[1] بۇ مەرسىيەمنى يوغان بىر پارچە قەغەزگە كۆچۈرۈپ ساتراچخانىنىڭ ئالدى تېمىغا چاپلاپ قويدۇم. ئەنە شۇندىلا سەل ئارام تاپقاندەك بولۇپ ئۇخلاپ قاپتىمەن. تاڭغا يېقىن ئۇخلىغانلىقىمدىنمۇ، ئادەتتىكىدەك سەھەر ئويغىنالمىدىم. پەقەت بىر مۇنچە ئادەمنىڭ ساتراچخانا ئالدىدا قىلىشىۋاتقان غۇلغۇلىسىدىن ئويغىنىپ كەتتىم. نېمە بولغىنىنى ئاڭقىرالماي، ئىتتىك بېرىپ ئىشىكنى ئېچىۋىدىم، بىر توپ ئادەم ھېلىقى مەرسىيىنى ئوقۇۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە قۇلاق سېلىپ بوسۇغىدا تۇردۇم.

بارغانسېرى ئادەم كۆپەيدى. بىلمىگەنلەر نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئۆز ئارا سورۇشتۇرەتتى. داموللامنىڭ ئۆلۈمىنى ئۆزلىرىچە ھەر خىل چۈشەندۈرەتتى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، يەنە بىر قېتىم قېنىم قايناپ كېتىپ، ياڭراق ئاۋازدا نوتۇق سۆزلەشكە، خالايىققا داموللامنىڭ ئۆلۈمىنى قانداقتۇر «خۇدا بەرگەن ئامانىتىنى ھەرخىل يوللار بىلەن ئالىدۇ» غانلىقى يۆنىدە چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇش، زىددىيەتنىڭ ماھىيىتىنى يېپىش، زوراۋانلارغا يالاقچىلىق قىلىش بولىدىغانلىقى، شەخسىي زىددىيەت سەۋەبىدىن بولغان- ئاددىي ھالدىلا بىر شەخسنىڭ يەنە بىر شەخسكە قەست قىلىشىمۇ ئەمەسلىكى، بەلكى جاھالەت بىلەن ھۆرىيەتنىڭ، مۇتئەسسىپلىك بىلەن يېڭىلىقنىڭ مۇرەسسەسىز زىدىيىتىدىن بولغان پاجىئە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە باشلىدىم. (شۇ چاغدا ئۆزۈمدە

---

[1] «ئوقىدى — ئاشتى» ناملىق مەرسىيە كۆزدە تۇتىلىدۇ. — ئا.

ناتىقلىق ئىقتىدارى بارلىقىنى تونجى قېتىم ھېس قىلغانىدىم).
جاسۇسلارنىڭ ھەرىكىتى جىددىيلىشىپ قالدى. بىرسى ئارىغا قىستىلىپ كىرىپ تامغا چاپلانغان مەرسىيىنى سويۇۋېلىپ ئېلىپ كەتتى. خالايىق تەۋرەشكە، تارقىلىشقا باشلىدى. شۇ كۈنى كەچكىچە دۇكان ئەتراپىدا بىر خىل كۆڭۈلسىز جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى.
كەچقۇرۇن مۇراد ئەپەندى ماڭا سەرۋەرنى ئەۋەتىپتۇ. سەرۋەر:
— ئەپەندىم سىزنى كېچىسى ئەل ئايىقى جىمىققاندا يېنىمغا كەلسۇن دەيدۇ، — دېدى.
كېچىسى مۇرات ئەپەندىنى ئىزدەپ باردىم. ئۇ مېنى كۈتۈپ ئولتۇرغانىكەن.
— ئىنىم، ئۆزۈڭىزنىڭ قانچىلىك خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلىقىڭىزنى بىلەمسىز؟ — دېدى ئۇ ئېغىر ئۇھ تارتىپ تۇرۇپ، — ياشلىقتىكى قىزغىنلىق كۆپ ھاللاردا خەتەرگە پىسەنت قىلماسلىقتەك قاراملىقنى تۇغدۇرىدۇ. كىشىدە خەتەرگە ئۆزىنى ئۇرۇش، تەۋەككۈل قىلىش خاھىشى ئۇيغۇتىدۇ. بەلكىم سىزمۇ ھازىر ھاياجانلىنىش تۇيغۇسىدىن نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتكەنسىز. بەلكىم سىزنى قولغا ئېلىشى مۇمكىن، بەلكىم مېنىمۇ ۋە يەنە بىر قانچەيلەننىمۇ قولغا ئالار. بۇ قولغا ئېلىش ئۆمۈرلۈك زىندانغۇ بولماس، لېكىن قانداقلا بولمىسۇن سىزنىڭ زايا بولۇپ كېتىشىڭىزگە چىداپ تۇرالمايمەن.
ئەگەر بۇ تاسادىپىي چاتاق تۇغۇلمىغان تەقدىردىمۇ مەن سىزگە بۇ يەردىن كېتىش، ئوقۇيدىغان جاينى تېپىش مەسلىھەتىنى بەرگەن بولاتتىم. لېكىن ئۇ چاغدا يا ئۇستازىڭىز ئۇنىمايتى ياكى تۇغقانلىرىڭىز توسايتى. ئەمدى بۇ بىر باھانە- سەۋەپ بولسۇن، دەرھال كېتىپ قېلىڭ. بولسا بۈگۈن كېچىدىن قالماڭ. قىردا سىزگە ياردەملىشىدىغان قازاق يىگىتلەر بار، مېنىڭ ياخشى تونۇشلۇرۇم. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە خەت يېزىپ قويدۇم. مېنىڭ ئېتىمنى مىنىڭ، بۇ يەردىن كېتىڭ، — دېدى.
مەن ئۇشتۇمتۇت قارارغا نېمە دەرىمنى بىلمەي تۇرۇپلا قالدىم. كاشكى سەرۋەر بولسىمۇ ئۇنىڭدىن مەسلىھەت ئالاتتىم. ھېچ بولمىسا ئۇنىڭ

بىلەن خوشلىشىۋالسامۇ بولاتتى. ئەگەر موشۇ كېچە كېتىشكە توغرا كەلسە ئۇ سۆيۈملۈك قىز بىلەن خوشلۇشۇشقىمۇ پۇرسەت يوق!

مۇرات ئەپەندى مېنىڭ قاراملىق قىلىپ ئۈنىماسلىقىمدىن ئەنسىرەپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئەتتىگەن سۆزلىگەن سۆزلىرىڭىزنىمۇ ئاڭلىدىم. پەرۋىش تاپسا كېرەكلىك ئادەم بولۇشىڭىزدا گەپ يوق. ئۇقۇڭ، بىلىم قانات پۇتىدۇ. كەڭرى پەرۋاز قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئۆزىڭىزمۇ چۈشىنىسىز، جاھالەت، نادانلىق، خۇراپات بىزنىڭ بىر- ئىككى قېتىملىق نۇتقىمىز ياكى بىر توپ ئادەمنىڭ يوشۇرۇن كىتاب ئوقۇشى بىلەن ئۆزگۈرۈپ كەتمەيدۇ. مەن كۆپ سۆزلىمەي، قالغىنىنى يېتەرلىك ئوقۇيالىسىڭىز چۈشۈنۈپ قالىسىز. ئەمدى دەرھال ئوستىڭىز بىلەن خوشلۇشۇپ كېلىڭ، تاغىڭىزغا تاپىلايدىغانلىرىڭىز بولسا ئۇستىڭىزغا ئامانەت قىلىڭ، چاپسان بولۇڭ.

مۇرات ئەپەندىنىڭ سۆزلىرىنى يىرالمايتىم. دېمىسىمۇ ئەھۋال ھەقىقەتەن خەتەرلىك ئىدى. شۇڭا دەرھال كېتىپ ئۇستامنى ئويغاتتىم ۋە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى قىسقىچىلا چۈشەندۈردۈم. ئۇمۇ بۇگۈنكى ئىش ھەققىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغانىكەن، تارتىنىشىپ تۇرماي رازىلىق بەردى. بۇ چاغدا غۇلجا جېلىلىيۇزىگە كەتكەن ئاخۇن دادامغا بىر پارچە خەت يېزىپ قالدۇردۇم. ئۇنىڭغا ئۆيدىكىلەرگە يېزىلغان خەتنىمۇ قوشۇپ قويدۇم.

مۇرات ئەپەندى ئاتنى توقۇپ راستلاپ قويغانىكەن. ئۇ قولۇمنى ئۇزاق قىسىپ، ئاندىن مېنى ئاتنى مىنىشكە ئالدىراتتى. ئاندىن قىردىكى قازاق دوستلىرىغا يېزىپ قويغان خەتلىرىنى قولۇمغا تۇتقازدى. مەن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى شەبنەملەرنى كۆرەلمىسەممۇ، ئاۋازىنىڭ تىترىشىدىن قەلبىنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتىم. ئۇ مېنى مېڭىشقا ئالدىرىتىپ ئاتنىڭ ساغرىسىغا شاپىلاقلىدى...

مەمتىلى ئەپەندى شۇ يەرگە كەلگەندە گويا ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىنى ئويلۇنۇۋاتقاندەك توختاپ قالدى. بىردەمدىن كېيىن داۋام قىلىپ:

— مەن مۇرات ئەپەندى دېگەندەك چەتكە چىقىپ كەتمىدىم،—

دېدى بېشىنى چايقاپ، — قازاق داللىرىدا يېرىم يىلدىن ئارتۇقراق سەيياره تۇرمۇش كەچۈرۈپ، چەتئەلگە چىقىشتىن ئىككىلىنىپ ئاخىرى سەرۋەرگە تاتىشىپ قازاق دوستىلىرىمىنىڭ ئىلتىماسىغا قارىماي يەنە چۆچەككە قايتىپ كەلدىم.

1925- يىلىنىڭ كۈزىدە مۇرات ئەپەندى، ئۇستام ۋە ئاخۇن داداملار ئورتاق مەسلىھەتلىشىپ مېنى ئۆيلەپ قويدى. مەن سەرۋەرنىڭ ۋىسالىغا يەتتىم. ئاخۇن دادامغا قەشقەردىكى خەۋپ تۇگىگەندى. بۇ چاغدا ماتتەي ئاغدۇرۇلغانىدى. بىزنىڭ تويىمىز ئۇنىڭ قايتىش ئالدىدا بويىنىدىن ساقىت قىلىۋەتكەن قەرزى ئىدى.

سەرۋەر بىلەن ناھايىتى ياخشى ياشىدۇق. مەن دۇكان ئاچتىم. ئۇ مەھەللىدە باللارنى تەربىيلىدى. كېيىن ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ تەكلىپلىرى بىلەن مەسۇم تاران دېگەن كىراكەشنىڭ هارۋىسىغا ئولتۇرۇپ شەمەيگە قاراپ كەتتۇق. بۇ 1926- يىلى ياز ئايلىرى ئىدى.

شەمەيدە مەن بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇپ يۈردۈم. بۇ مەزگىل سوۋېت ئىتتىپاقىدا قۇرۇلۇش يىللىرى بولغاچقا ئانچە مەمۇرچىلىك دېگىلى بولمايتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېخى تامامەن ساقىيىپ كەتمىگەن، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بولسا باسمىچىلارنى تازىلاش كېتىۋاتاتتى. بۇنداق شارائىتتا مېنىڭ بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇشۇم كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى.

سەرۋەر مېنى ئۆيدىن ئايرىلىپ تاشكەنتكە، قازانغا ياكى موسكۋاغا بېرىپ ئوقۇشقا دالالەت قىلاتتى. بىراق مەن ئۇنىڭدىن ئەنسىرەيتتىم. بۇ چاغدا ئۇ ئېغىر ئۇسقان بولۇپ قالغانىدى...

1927- يىلى سەرۋەر ئوغۇل تۇغدى. ئىسمىنى ئابدۇسەمەد قويدۇق. بۇ چاغدا مەن كىچىككىنە ئائىلىنىڭ غېمىنى قىلىمەن دەپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمايلا قالدىم. بۇ ھالنى كۆرگەن سەرۋەر قەتئىي ھالدا مېنى ئوقۇپ كېلىشكە دەۋەت قىلىپ تۇرىۋالدى. ئىككىمىز ئۇزاق دەتالاش قىلىشقاندىن كېيىن ئاخىرى بىر قارارغا كېلىشىپ، سەرۋەرنى شەمەيگە

تاشلاپ، ئوقۇش ئىزلەپ چىقىپ كەتتىم.

ئاۋۋال تاشكەنتكە باردىم. كېيىن ئېچكى روسىيىگە كەتتىم.

دەسلەپ مۇسكۋاغا بېرىپ بىر مەزگىل سەرگەردان تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئوقۇشنىڭ يولىنى قىلالماي يۈردۈم. كېيىن بۇ يەردە ئوقۇش ئۈچۈن ئۆرپ-ئادەت، تىل ھەم ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن بىراقلا قىينچىلىققا دۇچ كېلىدىغانلىقىمنى تونۇپ يېتىپ، تۈركىيىگە بېرىپ ئوقۇش نىيىتىگە كەلدىم. سودا پاراخۇدلىرىغا ئولتۇرۇپ تۈركىيىگە كېتىش ئۈمىدىدە سىۋاستىپول شەھىرىگە بېرىپ پورتتىكى بىر ئاشخانىدىن ئىش تاپتىم. پورتتا چەتئەل پاراخۇدلىرى توختايتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركىيە پاراخودلىرىمۇ باردى. ماتروسلار بىزنىڭ ئاشخانىدا تاماق يەيتى. پورتتىكى باشلىقلار مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ پاراخود خادىملىرىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئېچىلغان بۇ مۇسۇلمانلار ئاشخانىسىدا مەندىن باشقا ئازەربەيجان ۋە تاتارلار ئىشلەيتى.

تۈرك ماتروسلىرى تاماق ۋاقتىدا مېنى تەمبۇر چېلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلاتتى. مەن خەلق ئاھاڭلىرىغا ئۆزۈمنىڭ شېئىرلىرىنى سېلىپ ئېيتىپ بېرەتتىم. ناخشىلىرىمدا ئۆزۈمنىڭ تېنچسىز ئۆمرۈم ھېكايە قىلىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا ۋەتەندىكى نادانلىق، جاھالەت ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەتلەرمۇ بولاتتى. شۇنداق قىلىپ ماتروسلار بىلەن چاپسانلا تونۇشۇپ، چىقىشىپ كەتتۇق. ئۇلار ھەمىشە تۈركىيەدە يۈز بەرگەن يېڭىلىقلار- مۇستاپا كامال ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى.

بۇنداق ئىسلاھاتلار بىزنىڭ جاھالەت ۋە نادانلىق ئىسكەنجىدە قالغان ۋەتىنىمىز ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. شۇڭا تۈركىيەگە بېرىپ ئوقۇش ئارزۇيۇم كۈچۈيۈپ كەتتى.

بۇ ئارزۇيۇمنى تۈرك مايروسلىرىغا ئېيتتىم، ئۇلار مېنى تۈركىيىگە ئاپىرىپ قويۇشقا ماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ 1928- يىلى تۈركىيەگە قاراپ يولغا چىقتىم قىرىم يېرىم ئارىلى تەدرىجىي ئارقىمىزدا قالدى...

...

بىرمۇ تونۇشۇم بولمىغان يات ئەلدە بىردىنلا ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىشىم مۇمكىن ئەمەسمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مېنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىممۇ ئىنتايىن خەتەرلىكىدى. مەندە سۋاستىپول پۇرتىدا ئىقتىساد قىلغان ئازغىنا پۇلدىن باشقا ھېچنەرسە يوقىدى. كۆتۈرۈۋالغان تەمبۇرۇمنى بولسا بۇ يەردە پۇلغا ئالمايتى.

مەن بىرەر پانا جاي تاپقۇچە بار دەسمايەمنى تۈگىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئىش ئىزلىدىم. بىراق ئىش ئورنى تېپىش ئاسان ئەمەسىدى. شۇڭا كۈنلۈك ئىشلىدىم. پورت ۋە پرىستانلاردا، ۋوگزالدا ھامماللىق قىلدىم. يېتىشتا بولسا جامەلەردە، مۇساپىرخانىلاردا ۋە بەزىدە بودروملار (پودۋال، بىنا پەللەمپىيىنىڭ ئاستى) دا تۈننى ئۆتكۈزەتتىم. كېيىن بىر مەسچىتنىڭ ئىمامى ماڭا خەيرىخاھلىق قىلىپ، تاقىۋېتىلگەن خانىقانىڭ بىر ھوجرىسىنى ئېچىپ بەردى. شۇ يەردە يېتىپ- قوپىدىغان بولدۇم. كەچلىك تاماقنى ئاساسەن شۇ يەرگە ئەڭ يېقىن بىر ئاشخانىدا، ئەتىگەن ۋە چۈشلۈكنى ئوتتۇر كەلگەن يەردە يەيتىم.

شۇنداق قىلىپ، ئاخىرقى ھېسابتا بىر ئاز ئىشەنچلىك تۇرار جايغا ئىگە بولدۇم. شۇندىن كېيىن تېرىكچىلىك ھەركىتىدىن ئېشىنغان ھامان ئوقۇشقا كىرىش يولىنى ئىزلەپ ھەرىكەت قىلىدىغان بولدۇم...

كەچقۇرۇنلىرى ئۆزۈم تاماق يەيدىغان ئاشخانىدا شۇ ئەتراپتىكى ياشلار بىلەن بىللە كۆڭۈل ئاچىدىغان بولدۇم. ئاشپەزمۇ مەندەك بىر چوپقىتى بولغانلىقىدىن خۇشال ئىدى. ئۇ ۋە شۇ ئەتراپتىكى يېڭى دوستلۇرۇم مېنىڭ غايە- ئىستەكلىرىمنى چۈشەنگەندىن كېيىن مېنىڭ ئىشىمغا تەڭ باش قاتۇرۇپ كېتىدىغان بولدى. ئاشخانا خوجايىنى بولسا ماڭا بىر قەشقەرلىك باي كىشى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى. ئۇ نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ يېتىم- يېسىرلارغا بېرىدىكەن، مەكتەپتە ئوقۇتىدىكەن. ئاشپەز گەز كېلىپ قالسىلا، ئۇ كىشىگە مەن توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرمەكچى بولدى. ئۇلارنىڭ ۋەدىلىرى ئانچە ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ ھەر ھالدا ئۇلار ياخشى كۆڭلى بىلەن ماڭا ياردەم قىلىشنى ئىستەيتى.

كېيىن ياش دوستلۇرۇم مېنى دىۋان يولىدىكى «تۈرك ئوچىقى»[1] غا باشلاپ باردى. بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى يىنىپ تۇرغان چوغقا ئوخشايدىغان قىزغىن كىشىلەر بولغاچقا، بەك تېز چىقىشىپ كەتتۇق. بۇ يەردە كەچقۇرۇنلىرى قەرەللىك لىكسىيە بولۇپ تۇراتتى. بىلىملىك ئادەملەر لىكسىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولاتتى. ھەممە تېمىدا سۆزلىنەتتى. ئۇ مەندەك ھېچنېمە كۆرمىگەن ئىگىسىز غېرىپقا نىسبەتەن گويا بىر ئالىي مەكتەپ ئىدى.

بىر كۈنى كەچتە ھېرىپ- ئېچىپ ئەمدىلا «ياتىقىم»غا قايتىپ كېلىپ تۇراتتىم، 50 ياشلار چامىسىدىكى بىر سالاپەتلىك ئەپەندى بوسۇغىدا پەيدا بولدى. ئۇ مېنىڭ تېڭىرقاپ قارىشىمغا جاۋابەن:

— كىرىشكە بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى، تولۇق قەشقەر شىۋىسىدە سورالغان بۇ ئىجازەت ئاۋال بەك دىققىتىمدا بولمىغان ئىكەن، ئەمما بىرنەچچە سىكونتتىن كېيىن ئىسسىق بىر ئېقىم بەدىنىمگە تاراپ كەتكەندەك بولدۇم. گويا دادام ماڭا گەپ قىلماقتىدى...

— بولىدۇ، كىرىڭ، — دەپ جاۋاپ بەردىم مەنمۇ ئۇيغۇرچىلاپ.

ئۇ ھوجرامغا كىرگەندىن كېيىن ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغۇدەك بىساتىم يوقلىقىدىن خىجىل بولۇپ مەڭدەپ كېتىۋاتقىنىمغا پەرۋا قىلماي، ھە دەپ تامدا ئېسىقلىق تۇرغان تەمبۇرغا قارايتتى.

— سىلى قەشقەردىن كەلدىلىمۇ؟ — دېدى بىر ھازادىن كېيىن. مەن گىرىمسەن ئۆي ئىچىدە ئۇنىڭ رەڭگى- روھىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىق كۆرەلمىسەممۇ، ئاۋازىدىن ھاياجانلىنىۋاتقانلىقىنى سەزدىم.

— شۇنداق، قەشقەر ئاتۇشتىن، ئىسمىم مەمتېلى، — دېدىم ئۆزەمنى تونۇشتۇرۇپ.

[1] «تۈرك ئوچىقى» — 1912 - يىلى قۇرۇلغان مىللىي ئاڭنى ئۆستۈرۈش، بۈيۈك تۈركچىلىك ئىدىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەخسىدىدە قۇرۇلغان بولۇپ، تۈرك ئوچىقىنىڭ دائىمىي قاتناشقۇچىلىرى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنىڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىشتا ئاۋانگارت رول ئوينىغان. ئۇ تۈركلەرنى تاۋلايدىغان ئوچاق، مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. — ئا.

— مەنمۇ قەشقەردىن، ئاق ئوردا مەھەللىسىدىن. ئىسمىم ئابدۇللا...

— دېدى ئۇ ۋە بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىۋالغاندىن كېيىن، — پەمىچە سىلى يېقىندا كەلدىلىغۇ دەيمەن؟

— شۇنداق.

— مەن سىلى يېڭى كەلگەن چاغلار بولسا كېرەك، سىلىنى بىر قېتىم كۆرگەنىدىم. تەمبۇر كۆتۈرۈۋالغان ئىكەنىلا. ئاشۇ چاغدا قەشقەر كۆز ئالدىمغا كېلىپ يۈرىكىم يېرىلىپ كەتكۈدەك بولغانىدى. ئۇ كۈنى مەن ئارابا[1] بىلەن كېتىۋاتاتتىم، دەرھال توختاپ ئەھۋاللىشىشقا بولمىدى. بۈگۈن مۇشۇ يەرلىك ئاشپەز ئېيتىپ بەرمىگەن بولسا تاپالمايتىم...

مەن ئۇنىڭ زادى نېمىشكە مېنى ئىزدىگەنلىكىنى، ھازىر نېمە قىلماقچى ئىكەنلىكىنى بىلمەي ئۇنچىقماستىن قاراپ تۇراتتىم.

— سىلى كەلگەندىن كېيىن نېمە كەچمىشلەرنى كەچتىلە؟ مۇشۇ يەردىلا تۇردىلىمۇ؟

— ياق، دەسلەپ بىنا پەللەمپەيلىرىنىڭ ئاستىدا، كېيىنچە مەسچىتلەردە قونغانىدىم. كېيىن مۇشۇ مەسچىتنىڭ ئىمامى بۇ ھوجرىنى ئېچىپ بەردى.

— بولدى قويسىلا، باشقىسىنى كېيىن سۆزلىشەيلى، بەلكىم سىلى تېخى كەچلىك تاماق يېمىگەن بولسىلا كېرەك؟ مەن سىلىنى ئۆيۈمگە تەكلىپ قىلىپ كەلدىم. تەمبۇرلىرىنىڭ مۇڭىدىن بەھرىمەند قىلىشنى خاھلارلىمىكىن؟

مەن ھېچقانداق قارشىلىق ئىپادىسىدە بولمىدىم. بىر ئېغىز تەكەللۇپمۇ قىلمىدىم. بۇ يەردە بىر ۋەتەندىشىم بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىش مېنىمۇ چەكسىز ھاياجانغا سالغانىدى.

— ئەلۋەتتە خاھلايمەن، — دېدىم شۇڭا.

— ئەمسە يۈرسىلە، كەتتۇق. ئەپكەلسىلە، تەمبۇر مېنىڭ

---

[1] ئارابا — هارۋا سۆزىدىن، تۈركچىدە كىچىك ماشىنا ئارابا دېيىلىدۇ، — ئا.

قولۇمدا تۇرسۇن، مەن ئىلىۋالاي. سىلىگە ھەقىقەتەنمۇ ھەۋەسىم كېلىۋاتىدۇ، قەشقەردىن تەمبۇرنى تاشلىماي كەلگەنلىرىنى قارىمامدىغان، ماختاشقا ئەرزىيدۇ. ئۆيدە سۆزلىشەيلى، ئۆيدە. چارچىغانلا...

ئۇ ماشىنا بىلەن كەلگەنىكەن، بىز چاپسانلا ئىستانبۇل بوغۇزىغا يېقىن ھەشەمەتلىك قۇرا- جايغا يېتىپ كەلدۇق. مويسىپىت كىشى مېنى ئازادە مېھمانخانىغا باشلىدى. مېھمانخانىنى ئېلىكتىر چىراقلىرى يوپ- يورۇق يورۇتۇپ تۇراتتى.

شۇ چاغدىلا بۇ ۋەتەندىشىمنىڭ بەستلىك، قاڭشارلىق، تىپىك ئۇيغۇر ئەرلىرىدىن ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. ئۇ شىلەپىسىنى ئالغاندا چاچلىرىنىڭ ئاقارغانلىقىنىمۇ بايقىدىم. ئۇ يېشىنىپ بەھۇزۇر ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. خىزمەتكار دەرھال چاي كەلتۈردى. بىز بىر ئىستىكاندىن چاي ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ئۇ سۆز باشلىدى:

— ئۇنداق بولسا بىز تاماق ئۈستىدە قىسقىچە تەرجىمە ھالىمىز بىلەن تونۇشۇۋالايلى، ئاندىن تەمبۇرغا نۆۋەتنى بېرىمىز، قانداق؟

— بولىدۇ، دېگىنىڭىزچە بولسۇن. ئەمسە مەن ئۆزۈمنىڭ كەچمىشلىرىمنى سۆزلەپ بېرەي، — دېدىم مەن ۋە كەچمىشلىرىمنى قىسقىچە ئاڭلاتتىم ئەمما ئەڭ موھىم يەرلىرىنى تەپسىلىراق ئاڭلاتتىم.

مۇلازىم داستىخاننى نازۇ- نېمەتلەرگە تولدۇرىۋەتكەنىدى.

— ئەمدى پاراڭنى مەندىن ئاڭلىسىلا، — دېدى ئابدۇللا ئەپەندى، — مەن ئەمدىلا بۇرۇتۇم خەت تارتىۋاتقان چاغدا دادامغا ھەمراھ بولۇپ يۇرتتىن چىقىپ كەتكەنىدىم. دادام ئەسلىدە ئۆزى بىلىدىغان زەردىچىلىك ئىچىدە يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن دادام كىچىك كارخانىلارنى ئېچىپ، بەزى كارخانىلارغا پاي قوشۇپ تىرىچىلىك باشلىغان. ئاخىرى ئۇنى مۇشۇ ئەلنىڭ تۇپرىقىغا كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭدىن قالغان دەسمايە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى جاھانگىرلارنىڭ بۇلۇشۇۋېلىش ھەرىكىتىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانىدى. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن

ھۆكۈمەتنىڭ يـاردىمىگە ئېرىشىپ دادامنىڭ كارخانىلىرىنىڭ بەزىلىرىنى تاقاپ، بەزىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ دېگەندەك، مەنمۇ ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، ئازراق قەددىمنى تىكلىدىم. لېكىن، روھى جەھەتتىن ھامان كەمبىغەللىك ھىس قىلىمەن...

ئابدۇللا ئەپەندى چوڭقۇر ھەسرەتلىك تىنىپ شۈكلەپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ ئارزۇسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تەمبۇرنى قولۇمغا ئالدىم. تارلاردىن زىل ئاۋاز ئاڭلىنىشى بىلەنلا ئۇ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ، مەمنۇنىيەت بىلەن كۆلۈمسىرەپ مېنىڭ تەمبۇر سازلىشىمغا قاراپ تۇردى. مەن دەرھال «قەشقەرسەنىمى»نى باشلىۋەتتىم....

ئابدۇللا ئەپەندى يوغان- يوغان تىنغاندا كۆكرىكى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر چۈشۈپ، بۇرۇن- چاناقلىرى كېڭىيىپ- كېڭىيىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ شۇ تۇرقى ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. مەن تىنماي چالاتتىم. ئارقا- ئارقىدىن پەدە يۆتكەپ، ئۇلاپ كېتىۋېرەتتىم.

ئاتاسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
ئاناسى ئۆلمىگەن كىم بار؟
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
مۇساپىر بولمىغان كىم بار؟

مېنىڭمۇ يىغىلىم ئۆرلەپ، ئىچىم سىقىلىپ تۇرغاندا مۇشۇنداق مېھماندوست ۋەتەندىشىمنىڭ ھوزۇرىدا ئولتۇرۇشۇم خۇددى ئۇزاق يىغلىغان بوۋاق پەپىلىنىشكە ئېرىشىپ ئارام تاپقاندەك بىر خىل تۇيغۇ بەخش ئەتتى بولغاي، كۆزلىرىم ئىختىيارسىز نەمدەلدى. بۇ چاغدا تېخىمۇ قىزغىن، ھىسسىياتلىق ئوقۇدۇم. مەن چېلىشتىن توختاپ تەمبۇرنى كىرسلوغا قويغىنىمدا ئابدۇللا ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ ماڭا يېقىن كەلدى. مەنمۇ ئىختىيارسىز ئورنۇمدىن تۇردۇم. ئۇ مېنى چىڭ قۇچقاقلاپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە:

— قوللىرىغا دەرت بەرمىسۇن، رەھمەت ئوغلۇم، — دېدى،

ئۇنىڭ بىلەن خوشلۇشۇپ، تۇرالغۇمغا كەتمەكچى بولۇپ، تەمبۇرنى قولۇمغا ئېلىۋىدىم، ئۇ ئىتتىكلا تەمبۇرنى قولۇمدىن تارتىۋالدى.

— نەگە بارىلا؟ بۇنداق كىچىدە كىم سىلىنى يولغا سېلىپ قويىدىكەن؟ قونۇپ قالىلا. بۇندىن كېيىن قانداق قىلىشلىرىنى ئەتە سۆزلىشەيلى. قېنى بۇياققا مەرھەمەت. بۇ ياتاق سىلىگە تەۋە، ئارام ئالسىلا. تەمبۇرنى مەن ئۆزۈمنىڭ ھوجرىسىغا ئېسىپ قوياي، قەشقەردىكى ئۆيۈمدە ياتقاندەك تۇيۇلسۇن...

شۇنداق قىلىپ ساھىپخانىنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەلدى.

ئەتىسى يايمانى ئىچىشقا ئالدىراپ ئورنۇمدىن تۇردۇم ۋە كېتىشكە تەمشەلدىم، بىراق خىزمەتچى تاماقخانىغا تەكلىپ قىلدى. ئابدۇللا ئەپەندى كۆرۈنمەيتتى. خىزمەتچى ماڭا:

— خوجايىن زاۋۇتقا كەتتى. پاتلا قايتىمەن، كۈتۈپ تۇرسۇن، دېگەنىدى، — دېدى چالىراق تەلەپپۇز بىلەن تۈرك تىلىدا. ئۇ سەرگەردان ئەرەپىدى.

تاماقتىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق كۈتتۇم. زېرىكتىم، تىت- تىت بولدۇم. ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ قورا- جايىنى(ئۇلار بۇنداق مەنزىرىلىك جايلارغا سېلىنغان ئۆيلىرىنى يازلىق دەپ ئاتايدىكەن) كۆزدىن كەچۈرۈشكە باشلىدىم...

ئابدۇللا ئەپەندى چۈشكە يېقىن قايتىپ كەلدى.

— ئالدىلىرىدا چەكسىز ئۆزرىلىكمەن، تولىمۇ بىھۆرمەتلىك قىلدىم. ئەسلىدە مەن بۇنچىلىك ھايال بولۇشۇمنى ئويلاپ باقمىغانىدىم، — دېدى ئۇ سەمىمىيلىك بىلەن خىجىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ.

— مەن خوشلۇشۇش ئۈچۈن سىزنى كۈتۈپ تۇرغانىدىم، — دېدىم مەن مېڭىشقا ئالدىراپ. ئۇنداق بولمىغاندا بىر كۈنلۈك تاپاۋەتتىن قۇرۇق قالاتتىم. بۇ ھال بولسا تۇرمۇشۇمغا قىيىنچىلىق ئېلىپ كېلەتتى.

— سىز خوشلۇشۇپ نەگە بارماقچى؟ خانىقاغىمۇ؟ يايمىچىلىك قىلىشقىمۇ؟ ياكى يۇك توشۇشقىمۇ؟ بولدى قويسىلا. ئېغىر كېلەمدىمىكىن دەپ دېمىگەنىدىم، ئەگەر بىكار نان يەمدىم دەپ خىجىل بولسىلا سىلىگە خىزمەت بېرەي، قانداق؟ نەرسە-كېرەكلىرىدىن ۋايىم

يەۋاتاملا؟ قىيمۇغىدەك نېمىلىرى باردى؟

— بىر نەچچە كىتاب.

— كىتاب؟ ھاھا.... بۇ ياققا كەلسىلە، ئارقامدىن ماڭسىلا، مانا سىلىگە كىتاب. بۇ قىزىمنىڭ كۈتۈپخانىسى. زۇرۇر تېپىلسا بۇلاردىن خالىغانچە پايدىلانسىلا بولىدۇ.

— رەھمەت. بىراق ئۆزەمگە بىر نەچچە ۋاخ ھەمراھ بولغان كىتابلارنى تاشلىۋېتىشكە ھەققىم يوق - تە، — بۇنداق دېيىشىم بۇ كىتابلار ئېچىدە ۋەتەنىدىن بىللە ئېلىپ كەلگەن، مۇراد ئەپەندى بەرگەن كىتابلار، سەرۋەرمۇ ئوقۇغان، ماڭا نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئەسلىتىدىغان كىتابلار باردى.

— ئەمىسە مەن بىرسىنى ئەۋەتەي، نەرسە- كېرەكلىرىنى ئېلىپ كەلسۇن.

— ئابدۇللا ئاكا، رەھمەت ئېيتىشقا رۇخسەت قىلىڭ. مەن باشقا بىراۋغا — مەيلى ئۇ قانچىلىك رەھىمدىل كىشى بولسىمۇ— بېقىندى بولۇپ ياشاشنى خالىمايمەن. شۇڭا مەن يەنىلا ئۆز يولۇمنى ئۆزەم تاپاي.

— ھەي، تەرسا يىگىت، سىلىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئۈچۈن ئەيىپكە بۇيرۇشقا ھەقلىق ئەمەسمەن. چۈنكى مېنىڭ قارىشىمچە يىگىت دېگەندە ئاشۇنداق روھ بولۇشى كېرەك. لېكىن، مېنىڭ سىلىگە تەۋسىيە قىلىۋاتقىنىم بېقىندى بولۇپ ياشاش ئەمەس، خىزمەت. مېنىڭ ئىگىلىكىمدە خىزمەت قىل دېمەكچىمەن. قىلغان ئەمگەكلىرىگە تايىنىپ ياشىسىلا يەنە بېقىندىلىق بولماس؟ بۇ ئۆيدە تۇرۇشنى نەزەردە تۇتىۋاتاملا- يا؟ بۇنى توغرا كۆرمىگەن بولسىلا، ئۆيۈمدە تۇرغانلىرى ئۈچۈن سىلىگە قوشۇمچە ۋەزىپە بېرەي ياكى ئىجارە تۆلەپ ئولتۇرسىلا، قانداق؟

مەن ئۇنىڭ ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ھالەتتە ئىلتىجا قىلىۋاتقىنىغا قاراپ، قاتتىقلىق قىلىشنى راۋا كۆرمىدىم.

— ئۇنداق بولسا نەرسە-كېرەكلىرىمنى ئېلىپ كېلىشكە ئۆزەم باراي. ھېلىقى ئىمام ۋە ئاشپەز بىلەن خوشلاشمىسام بولماس. ئۇلارمۇ يامان چاغدا بېشىمنى سىلىغان ئادەملەر، ئەمدىلىكتە ئۇلارنى بىردىنلا ئۇنتۇپ

قالسام تۇزكورلۇق بولار، — دېدىم ئاخىرى.

— ئېھ، ئاقكۆڭۈل يىگىت، بۇنداق توغرا سۆزنى رەت قىلىپ بولاتتىمۇ، بارسىلا، ماشىنا بىلەن بېرىپ كەلسىلە. سىلىنىڭلا گەپلىرى ھېساب بولۇۋەرمىسۇن، مېنىڭ بىرەر ئىلتىماسىمنىمۇ قوبۇل قىلىپ قويسىلا، — دېدى ئۇ سەمىمىي رەنجىپ.

شۇنداق قىلىپ بۇرۇنقى تۇرالغۇمغا بېرىپ ئۇ جايدىكى بۇرادەرلەر بىلەن خوشلاشقاچ نەرسە- كېرەكلىرىمنى يۆتكەپ كەلدىم ھەم شۇ كۈنىلا خىزمەت تەلەپ قىلدىم.

— ئەمىسە ۋەدىڭىز بويىچە ماڭا دەرھال خىزمەت بېرىڭ. بۈگۈنلا ئىشقا كىرىشىپ كېتەي.

— ھازىرچە سىلىگە دەم ئېلىش ۋەزىپىسى بېرىلدۇ. سىلى ئىستامبولنىڭ جىمى كوچىلىرى، زاۋۇت- فابرىكىلار ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى بىلەن تونۇشسىلا، بۇ سىلىنىڭ كېيىنكى خىزمەتلىرى ئۈچۈن كېرەك بولىدۇ.

ئۇنىڭ سەمىمىي سۆزلىرىنى ئاڭلىماي ئىلاج بولسۇنمۇ؟

— كۈتۈپخانىدا كىتاپ كۆرسىلە، قىزىم ئىستانبول ئۇنۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ. شەنبە كۈنى كېلىپ ئۆيدە ئىككى قونىدۇ. ئۇنىڭ ئىسمى ئەدىبە. ئۇ مېنىڭ بىر تاللا قىزىم، ئانىسى رەھمەتلىكنىڭ تەۋەرۈكى...

كېيىن ئايال خوجايىننىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇش مەزگىلىدە بىر قېتىملىق قىرغىنچىلىقتا جاھانگىرلارنىڭ قانلىق قىلىچىدا ئۆلگەنلىكىنى بىلدىم. بۇندىن باشقا يەنە ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ھەمىشە يالغۇزلۇق، غېرىپلىق ھېس قىلىپ تۇرغىنى ئۈچۈنمىكىن، ۋەتەنداش مۇساپىرلارنى ئۆيىدە تۇرغۇزۇشقا، ئۆزى بىللە بىلەن ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىدىغانلىقىنى، بەزىدە بىر ياكى ئىككى مۇساپىر، بەزىدە بىر نەچچىسى ئۇنىڭ قورا- جايىدا پەيدا بولۇپ، كېيىنچە كېتىپ قالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇم. ھەج سەپىرىدە ئىستانبۇل ئارقىلىق ماڭىدىغانلاردىن ئۇنىڭ بىرەر ياخشىلىقىغا قەرزدار بولمايدىغىنى يوق دېيىشمۇ بولىدىكەن.

مانا شۇنداق قىلىپ، ئابدۇللا ئەپەندى مېنى ھەممە گېپىگە ماقۇل

دەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى. مەن ئۇنىڭ ئېزىز مېھمىنى بولۇپ، تۆردىن چۈشمەي تۇرىۋاتساممۇ كۆڭلۈم تازا جايىدا ئەمەسىدى. قانداقلا بولمىسۇن مەن ئىشلىشىم ۋە ئوقۇش پۇرسىتى ئىزدىشىم كېرەكىدى.

كۇتۇپخانىدا كونا بويىچە كىتاب ئوقۇپ، ۋاقتىنىڭ قانداق ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى تۇيماي قالدىم. ھايت-ھۇيت دېگۈچىلا شەمبە كۈنىمۇ كېلىپ قالدى. ئابدۇللا ئەپەندى زاۋۇتتىن بالدۇرلا قايتىپ كېلىپ:

— بۈگۈن ئەدىبەنى ئېلىپ كەلگىلى بارىمەن، مالال كۆرمىسلە بىللە بارايلى، — دېدى

ماشىنا بىلەن كېتىۋېتىپ مەن ئابدۇللا ئەپەندىگە كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتتىم، چۈنكى ھازىرغىچە بۇنچىلىك پۇرسەت بولمىغانىدى.

— مەن بەك تىت-تىت بولۇپ كېتىۋاتىمەن، ئابدۇللاكا، — دېدىم دېرىزىدىن كوچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ.

— نېمىشقا؟ قانداق ئىش سىلىنى مالال قىلدى؟

— مەن ئاخىر بۇ يەرگە سىزنىڭ مېھمىنىڭىز بولۇش ئۈچۈن كەلمىگەن-دە! جان بېقىش كويىدا كەلگەنمۇ ئەمەس. ئوقۇش پۇرسىتى ئىزلەپ كەلگەنمەن. ئەگەر سىزنىڭ ماڭا بەك ياخشىلىق قىلغۇڭىز بولسا مېنى بىرەر مەكتەپكە تونۇشتۇرۇپ قويۇڭ. بۇندىن باشقا دەرستىن سىرت ئىشلەيدىغان ئورۇنمۇ كېرەك.

— ئوقۇش؟ ياخشى گەپ. ئوقۇماي بولمايدۇ! — دېدى ئۇ كۈلۈپ. سەلدىن كېيىن سالماق ئاۋازدا، ئوغلۇم، نىيەتلىرىنى چۈشىنىمەن، بۇ يىل ئوقۇش باشلاش ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى. مەن سىلىگە مەكتەپ ئوقۇشۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلاي، بىراق سىلى تەخىر قىلسىلا. شۇڭغىچە بىمالال تۇرۇۋەرمەملا، مەن سىلىنى يەكلەۋاتمىغاندىكىن.

— مەسىلىمۇ دەل شۇنىڭدا. ئويلاپ كۆرۈڭ، ھەر قاچان ياخشىلىق قىلغۇچى ئۆزىنى يېنىك ۋە ئازادە ھېس قىلىدۇ؛ ياخشىلىقنى قوبۇل قىلغۇچى بولسا ئۆزىنى كۆرۈنمەس يۈك بىلەن بېسىلىۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. مەن باشقىلارغا شەپقەت قىلىشنى ئويلايمەن، باشقىلارنىڭ

شەپقىتىگە قەرزدار بولۇپ قېلىش مەن ئۈچۈن بەك ئېغىر. مەن دېگەن باقاندەك ئەركىشى تۇرسام...

— مەن سىلىگە شەپقىتىمنى مىننەت قىلماي ۋاتقاندىمەن؟

— مەن دېگەن قەرزنىڭ سالمىقىمۇ دەل شۇ يەردە. ئەگەر مىننەت قىلسىڭىز ئىدى، ياخشىلىقىڭىزنىڭ قىممىتىنى ئۆزىڭىزلا تۆكۈتۈپ قوياتتىڭىز.

— ئۇنداق بولسا دۈشەمبە كۈندىن باشلاپ مەن بىلەن زاۋۇتقا بارسىلا، ئۇنىسىڭىز سىلىدىن قۇتۇلالمايدىغان ئوخشايمەن، — دېدى ئۇ كۈلۈپ.

بىز ئۇنۇۋېرسىتېت ئالدىغا — بايازىت مەيدانىغا بېرىپ كۆپ كۈتمەيلا بىر قىز قول پۇلاڭلىتىپ ماشىنىغا قاراپ كەلدى.

— ئەنە شۇ مېنىڭ بىر تاللا قىزىم، ئەدىبە، — دېدى ئابدۇللا ئەپەندى ماشىنىدىن چۈشكەچ.

مەنمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماشىنىدىن چۈشتۈم. ئۇ چاققىچە قىزمۇ يېتىپ كەلدى ۋە دادىسى بىلەن سۆيۈشۈپ كۆرۈشتى. دادىسى بىلەن بىللە كەلگىنىمنى پەملىگەچكە ماڭىمۇ ئىللىق كۈلۈمسىرەش بىلەن:

— Merhaba! — دەپ سالام قىلدى.

— تونۇشۇپ قويۇڭلار، قىزىم، بۇياق مەمتىلى ئەپەندى، قەشقەردىن يېقىندىلا كەلگەن ۋەتەندىشىمىز. بۇ مېنىڭ قىزىم ئەدىبە.

— Hoş geldiniz? — دېدى قىز چوڭ سۇپەت مۇلايىملىق بىلەن. ئۇنىڭ خىيالچان، ئېغىر مىجەزلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

— ياخشىمۇسىز خېنىم؟ — دېدىم مەنمۇ جاۋابەن.

— قېنى ماشىنىغا چىقىڭلار، پاراڭنى ئۆيدە قىلىمىز، — دېدى ئابدۇللا ئەپەندى.

ئەدىبە تۈركچىلا سۆزلەيتتى. ئۇ ئۇيغۇرچىنى بىلمەسلىكىدىن ئەپسۇسلانغاندەك قىلاتتى.

— مەن قەشقەرگە بارسام گېپىمنى ئۇقتۇرالمىدىم قانداق، — دېدى ئۇ.

— سىز خۇددى ئىنگلىز تىلى ياكى روس تىلى توغرىسىدا گەپ

قىۋاتقاندەكلا. ئۇيغۇر دېگەنمۇ تۈرك ئەمەسمۇ؟ ئەگەر سىز ئۇيغۇر تىلى مۇھىتىدا قىسقا بىر مەزگىل تۇرسىڭىزلا كۇپايە. مەنمۇ تۈركچىنى ئاتايىن ئۆگەنگىنىم يوق، مۇشۇ مۇھىتتا ئۆزەمچىلا مۇشۇنچىلىك سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدىم.

— داداممۇ ھەمىشە شۇنداق دەيدۇ. بىراق،...مەن ۋەتىنىم ھەققىدە، قەشقەر ھەققىدە بەكمۇ كۆپ ئويلايمەن...

— قىزىم، بۈگۈن بۇ ئاكاڭ بىزگە تەمبۇر چېلىپ ئۇيغۇرچە ناخشىلارنى ئوقۇپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ناخشىسى بىلەن تەمبۇرنىڭ قانداق ھىملىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلگىنىڭدە ھەيران قالىسەن، — ئابدۇللا ئەپەندى ئىپتىخار بىلەن شۇنداق دېۋىدى، مېنىڭمۇ ۋۇجۇدۇم ئوتتەك يېنىپ كەتتى.

كەچلىكى ھەقىقەتەنمۇ بەزمە قىلدۇق. مەن ئۇلارغا ئۇيغۇر ناخشىلىرىنى ئوقۇپ بەردىم. كەچكى مۇراسىمىمىز ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئەسلىدىمۇ خىيالچان بولغان ئەدىبە قاتتىق ھاياجانلاندى:

— بەرىبىر مەن پات ئۇخلىيالمايمەن. بىردەم كۆكنى تاماشا قىلايمىكىن دەيمەن. كەچ كۈزنىڭ تولۇن ئايلىق ئاخشىمى بەك گۈزەل بولۇدۇ، ...سىز ماڭا ھەمراھ بولۇشنى خالامسىز؟ — دەپ سورىدى.

— بۇ گەپتىن ھەيران قېلىۋاتامسەن؟ ئۇ يەرنىڭ قىزلىرى بۇ يەردىكىدەك ئەركەكلەردىن ھۈركۈپ كەتمەيدۇ، — دەپ ئىزاھات بەردى تەۋپىق سەيپىددىنگە، ئاندىن يەنە داۋام قىلدى، — ئۇنىڭ دادىسىغا تاتقان يوغان بۇلاق كۆزلىرىدە ئانا يۇرتىغا بولغان سېغىنىش تولۇپ ياتاتتى. كۆز قارچۇقىنىڭ نۇرلۇق چاقناپ تۇرۇشى ئۇنى كۆزىدە ياش دۇردانىلىرى پارقىراۋاتقاندەك كۆرسىتەتتى. بىرىنچى ئۇچرىشىشتىلا ماڭا ئېغىر، غەمكىن ۋە نىمىشكىدۇر ئاللىقانداق ھەسرىتى بار ئادەمدەك كۆرۈنگەن قىز ھازىر تېخىمۇ شوكلەپ، بىچارە كۆرۈنمەكتىدى. ئۇ خۇسۇسەن غەمكىن ھالەتتە تېخىمۇ گۈزەل كۆرۈنەتتى.

— مەيلى، ھەمراھ بولۇشۇمنى خالىغان بوسىڭىز ھەمراھ بولاي،— دېدىم مەن.

— ئەمسە پەلتوۇ كىيىۋېلىڭ، قېلىنىراق كىيىنىۋالمىسىڭىز كېچىسى دېڭىز تەرەپتىن غۇر- غۇر شامال سوقۇپ تۇرىدۇ، ئاڭلىغانسىز، «ئىستانبۇلنىڭ ھاۋاسىغا، پاراسىغا...»[1] ئىشەنمە دېيىشىدۇ، — دېدى ئۇ سەبىلىك بىلەن گويا مەن بۇ شەھەرگە بۈگۈنلا كەلگەندەك چۈشەندۈرۈپ ۋە تەمسىلنىڭ ئاخىرقى بۆلىكىدىن ئۇيالغاندەك دۇدۇقلاپ قالدى.

مېنىڭ كىيىۋالغۇدەك پەلتۇيۇممۇ يۇقىدى. ئەمما مەن يوقسۇز سەرگەردانلىقتا «غۇر- غۇر شامال» غىلا ئەمەس، بورانغىمۇ كۆنۈپ قالغاچقا شۇ پېتىلا كېتىۋەردىم.

— مەن ئۈنچىۋالا تاۋى نازۇكلاردىن ئەمەس، قورقماڭ، ئاغرىپ قالمايمەن، — دەپ ئىزاھلاپ قويدۇم مەن.

ئىككىمىز قورا ئىچىنى، گۈلزالىقنى، كىچىك باغچىنى ئايلىنىپ يۈردۇق. خېلى ئۇزاققىچە ھەر ئىككىمىز جىم ماڭدۇق. مېنىڭ گەپ- سۆزسىز ماڭغۇم بولمىسىمۇ قىزنىڭ كەيپىنى بۇزماسلىق ئۈچۈنلا جىملىقنى ساقلاپ ماڭاتتىم.

— زەپ ياخشى ئايدىڭ! ناخشىنى ئەسلىدە مۇشۇنداق جايدا ئېيتسا تېخىمۇ ساز بولىدۇ، گۈزەللىك ئۈستىگە گۈزەللىك! سىزنىڭچە قانداق؟

— ئەلۋەتتە. بىز يۇرتىمىزدا ئايدىڭ ئاخشاملىرى خامان ساقلاپ ياتقان يېرىمىزدە شۇنداق ناخشا ئېيتىپ چىقىمىز. ئۇ كېچىلەرگە نېمە يەتسۇن، ناخشىلار تەبىئەت قوينىغا سىڭىپلا كېتىدۇ، دېسىڭىزچۇ، — دېدىم مەن بىردىنلا خىيالىمغا مەنىسا ئۈچۈن ناخشا ئوقۇپ يۈرگەن ئۇيقۇسىز ئاخشاملار كېچىپ.

— سىزنىڭ تۈركچىنى كوچىدا يۈرۈپلا مۇشۇنداق ئۆگەنگىنىڭىزگە ئىشىنەلمەي قالدىم، — دېدى قىز مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولۇپ،— ئاغزىڭىزدىن چىقىۋاتقىنى شېئىرغۇ؟ مەخسۇس تەربىيە ئالماي مۇشۇنداق

---

[1] بۇ سۆز ئىستانبۇللۇقلارنىڭ: «İstanbulu’n havasına, parasına, karısına (ınanma)» دېگەن تەمسىل سۆز بولۇپ، مەنىسى: «ئىستانبۇلنىڭ ھاۋاسىغا، پۇلىغا، خوتۇنلىرىغا ئىشەنمە»، — ئا.

ئۆگەنگىنىڭىز...؟

— مەنمۇ كۆچا تىلى بىلەنلا قانائەتلەنمەيمەن. دە، چۈنكى مېنىڭ قوغلىشىدىغىنىممۇ شېئىرى تىل،— دېدىم كۈلۈپ.

بىز بىر تۈپ قارىغاي تۈۋىدىكى مەر- مەر ئورۇندۇقتا يانمۇ- يان ئولتۇرغاندا قىز تولۇن ئايغا قاراپ تۇرۇپ:

— قەشقەرنى كۆرۈشكە نېسىپ بولارمىكىن؟... — دېدى پىچىرلاپ.

— ئىنشائالل، تىلىكىڭىزگە يېتەرسىز، — دېدىم مەن رومانتىك تۇسنى بۇزماستىن.

... بىز كېچىلىك سەيلىدىن ئۇخلاش ئۈچۈن قايتقان ۋاقتىمىزدا ئابدۇللا ئەپەندى كېچىلىك كىيىمى بىلەن كارىدور ئىشىكىدە خۇددى نەچچە كۈنلۈك سەپەردىن كېلىۋاتقانلارنى كۈتۈۋاتقاندەك كۈتۈپ تۇرغانىكەن ئۇ بىزنى كۆرگەندىن كېيىن راستىنلا شۇنداق ئۈزۈندا كۆرۈشۈپ تۇرغاندەك ئەھۋال سوراپ، قىزنى ھوجرىسىغا ئۈزۈتۈپ قويۇپ، ئاندىن ماڭا خەيرلىك كەچ تىلەپ، خانىسىغا كىرىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ يالغۇز قىزنى ئادەتتىن تاشقىرى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئۇ قىزنى دىلى سۇنۇق دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش، ئۇنى خوشال قىلىش كويىدىلا يۈرىدىكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئەمدى قىزغىنلىق بىلەن ھىكايىسىنى ئۇزمەي سۆزلەشكە باشلىدى. ئاڭلىغۇچىلارمۇ گەپ ئارىلىمىدى. ئات بىر خىلدا قەدەم ئېلىپ كېتىۋاتاتتى.

— ئەتىسى ناشتىدىن كېينلا ئەدىبە مېنى دېڭىز ساھىلىغا بېرىپ تاماشا قىلىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. گەرچە مەن ئۇ ئۇقۇمۇشلۇق قىز بىلەن بىللە بولۇشتىن قاچمىسامىمۇ كۈنلەرنىڭ مۇشۇنداقلا ئۆتۈپ كېتىشىگە رازى ئەمەسىدىم. شۇڭا ئىككىلەنگەندەك، ئابدۇللا ئەپەندىگە قاراپ قويدۇم.

— بارسىلا، ئوغلۇم. نەچچە كۈندىن بېرى يالغۇز زېرىكىپ قالدىلا كۆڭۈللىرىنى ئېچىپ كەلسىلە. مەن بىرنەچچە ئاغىنىلىرىمنى يوقلىغاچ سىلىنىڭ مەكتەپكە كىرىش ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇشقا ھەرىكەت

قىلىپ كۆرەي، ــ دېدى ئابدۇللا ئەپەندى مېھرىۋانلىق بىلەن.

بىز مەرمەرە دېڭىز بويىغا كەتتۇق. پۈتۈن سەيلە داۋامىدا روھىي كەيپىياتىم ياخشى بولدى. بىراق، «ئەدىبەگە كۆڭلۈم چۈشۈپ قېلىۋاتامدۇ ـ قانداق؟» دېگەن سوئال بىلەن ئۆز ـ ئۆزۈمنى كۆپ قىيىنىدىم. سەرۋەرنىڭ مېھرىۋان چىرايى، ئوغلۇمنىڭ سەبى چىرايى پات ـ پات كۆز ئالدىمدا پەيدا بولاتتى. مەن ئەدىبەدىن ئىمكان قەدەر ئۆزۈمنى تارتىشقا، ئۇنىڭغا بېرىلمەسلىككە كۆڭلۈمنىڭ قېتىدا ۋەدە قىلدىم. ئۇنداق قىلمىسام بۇ يەرگە شەكلىسىز باغلىنىپ قېلىپ، جىمىكى غايىلىرىم كۆپۈككە ئايلانغاندىن باشقا مېنى ئوقۇشقا ئۇزۇتۇش ئۈچۈن جىمى جاپانى ئۈستىگە ئالغان قەيسەر ئايالىم سەرۋەرنىڭمۇ يۈزىگە پاتقاق چاچقان بولاتتىم.

ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ھەققىدە بىرەر ئۇچۇر ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلاپ، ئۆيگە قايتىپ شۇ ھەقتە خەۋەر ئاڭلاشقا ئۆمتۈلۈپلا تۇردۇم.

دېڭىز بويىدىن كەچ قايتتۇق، ئابدۇللا ئەپەندى ئاللىقاچان قايتىپ كېلىپ گۈلزارلىقىدا چىنار ئاستىدىكى تاش ئورۇندۇقتا بىزنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن.

سالامدىن كېيىنلا ئالدىراپ سورىدىم:

ــ مەكتەپنىڭ ئىشى قانداق بولدى؟

ــ مەن سىلىنى مۇشۇ خەۋەرگىلا ئىنتىزار بولۇپ كۆڭۈللۈك تاماشا قىلمايدىغۇ دەپ ئويلىۋىدىم، ئويلىغىنىمدەك، بىسمىللا دېمەستىن شۇنى سورىدىلا.

ــ پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس، مۇشۇ خەۋەرگە ئىتىزار بولغۇنۇم راست، لېكىن سەيلىمىزمۇ كۆڭۈللۈك بولدى. ئىشەنمىسىڭىز ئەدىبەدىن سوراڭ.

ــ شۇنداقمۇ، قىزىم؟ ــ دېدى ئابدۇللا ئەپەندى ساددا دىللىك بىلەن.

ــ شۇنداق، دادا، مەمتىلى ئەپەندى بەك چىقىشقاق كىشىكەن، كۆڭلىدە ئاشۇ خەۋەرنىلا ئويلاپ يۈرگىنىنى زادىلا چاندۇرمىدى، بۇنى مەن

ئەمدىلا بىلدىم. ئۇ ماڭا بىزنىڭ ۋەتىنىمىز ھەققىدە سۆزلەپ بەردى. بەك ئېچىنىشلىق...

— شۇنداقمۇ؟ يۇرۇڭلار، ئۆيگە كىرەيلى، مەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇراي.

بىز مېھمانخانىغا كىرىپ قەھۋە ئىچكەچ ئولتۇرۇپ پاراڭغا چۈشتۇق. ئاۋۋال ئابدۇللا ئەپەندى مەكتەپ ھەققىدىكى ئۇچۇرنى ئېيتتى:

— بىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ مۇدىرى بىلەن كۆرۈشتۇم، ئۇ مېنىڭ خېلى يامان ئەمەس ئۇلپەتلىرىمدىنىدى. ئىلتىماسلىرىنى ئاڭلاپ قوبۇل قىلىشقا قوشۇلدى. بىراق ئوقۇش باشلىنىپ ئىككى ئېيى ئۆتۈپ كەتكەچكە دەرسكە يېتىشەلمەي قالارمىكىن، ئوقۇۋېرىپ كېلەر يىلى قايتىلاپ ئوقۇيمەن دېسە مەيلى دەيدۇ، قانداق قىلىسىز؟ سىلى باشقا مەكتەپتە ئوقۇماقچىمىدىڭىز يا؟

— ياق، يەنە مەكتەپ ئوقۇشىمىز دەپ پۇرسەتنى ئۆتكۈزىۋەتمەيلى شۇ مەكتەپ قوبۇل قىلسىلا ئوقۇغاچ تۇراي، يېتىشىپ كەتسەم تېخى ياخشى، يېتىشەلمىسەم بۇ يىلقىسى تەكرار بولار، ئوقۇش راسخودى قانداق...؟

— ئۇ مېنىڭ يۈز- خاتىرەم ئۈچۈن سىزدىن ئوقۇش پۇلى ئالمايدىغان بولدى...

مەن بۇ گەپكە ئەلۋەتتە ئىشەنمىدىم. ئۇ مېنىڭ تەرسالىق قىلىشىمدىن ئەنسىرەپ شۇنداق دەۋاتاتتى ئەمەلىيەتتە راسخودىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالغانىدى.

— قېنى كۆرەمىز. ئەمسە ۋاقتىڭىز يەتسە ئەتىلا مېنى باشلاپ بارسىڭىز ئىكەن.

— سىلىنىڭ بۇ تەقلىدتىكى قىزغىنلىقلىرىغا مېنىڭ باشقا ئامالىم يوق. بىراق، سىلى ئىشلەيمەن دېگەننى قويسىلا، ئوقۇش پۇلى ئالمىغاندىكىن...

— بۇ بولماسمىكىن... يەنىلا پارچە - پۇرات خىراجەتلەر ئۈچۈن پۇل كېرەك بولار...

— ئوغلۇم، مەن زاكات ئۈچۈن ھەر يىلى بىر مۇنچە پۇل ئاجرىتىمەن،

مۇساپىرلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىمەن، مەكتەپلەردە بالا ئوقۇتىمەن. سىلى نىمانچىلا تەرسالىق قىلىلا؟ سىلىگە ئوخشاش ۋەتەنداش مۇساپىردىن قىرىق. ئەللىكى ئوقۇيمەن دەپ كەلسە ئوقۇتسام شۇ غېرىۋانە قەشقىرىمگە كىچىككىنە بولسىمۇ پايدىسى بولۇپ قالسا دەپلا ئويلايمەن. مېنىڭ كۆڭلۈمنى نىمىشكە چۈشەنمەيلا؟...مەن دۇنيا يىغىپ ئاخىرەتكە ئېلىپ كېتەمدىمەن؟ بىر ئاتا، بىر بالا تۇرساق ئىككىمىزگە يېتىشمەي قالامتى؟

ئابدۇللا ئەپەندى بىر مۇنچە قايناپ كەتتى. ئەدىبەمۇ دادىسىغا بولۇشۇپ بوتىندى. مەن ئۇلارنىڭ ياخشى كۆڭلىگە ئازار يەتكۈزۈشنى توغرا تاپمىدىم.

— مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق سىلىنى سېتىۋالماقچى ئەمەسمەن. ھەر قاچان ئەركىڭىز قولىڭىزدا، مېنىڭ دەۋاتقىنىم يۇرتداشلىرىمغا ياخشىلىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز كۆڭلۈمنى تەسكىن تاپتۇرۇش، خالاس.

— رەخمەت، ئاكا. مەن ھازىر پەقەت مۇشۇنداق بىر ئېغىز رەخمەت بىلەنلا چەكلىنىمەن.

— سىلىگىمۇ رەخمەت ئوغلۇم ئەدىبەنىڭ كۈتۈپخانىسىدا سىلىگە كېرەكلىك كىتاپلارنىڭ كۆپى تېپىلىدۇ، خاھلىغانچە پايدىلانسىلا، قىزىمۇ بۇنىڭغا قارشى ئەمەس، شۇنداققۇ قىزىم؟

— نېمىلەرنى دەپ يۈرىسىز دادا، خوشاللىق بىلىمەن رازىمەن.

— بولىدۇ، رەخمەت. مېنىڭ يەنە باشقىچە خىيالدا بولۇپ يۈرۈشكە نېمە ھەددىم؟ ئادەم دېگەن ياخشىلىقنىڭ قولى دېگەن گەپ بار.

— ئەمسە بۇ ھەقتىكى ئىش پۈتكەن بولسۇن ئەمدى ئۈچىمىز بىر يەرگە بېرىپ كەچلىك ئولتۇرۇشقا قاتنىشىپ كۆڭۈل ئېچىپ كېلەيلى قانداق، سىلىگە يۇرتداشلاردىن بىر قانچىنى تونۇشتۇرۇپ قوياي. بۇ يەردە مۇسابايلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بار.

بىز شۇ كۈنى كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكىگە بېرىپ بىر مۇنچە ۋەتەنداشلار بىلەن تونۇشتۇق. ئىلگىرى مەن ئىكساق مەكتەپتە كۆرگەن يۈسۈپ ئەپەندىمۇ شۇ يەردە ئىكەن (ئۇ چاغلاردا مەن كىچىك، يۈسۈپ زىيا

بولسا يۈقۇرى سىنىپتا ئوقۇيدىغان بولغاچقا ئارىمىزدا تونۇشلۇق يوقىدى. بۇ ئولتۇرۇشتا رەسمىي دوستلۇشۇپ قالدۇق). ئەخمەد ئەپەندى، مەجىددىن دوختۇرلار بىلەنمۇ شۇ كۈنى تونۇشقانىدۇق.

شۇنداق قىلىپ ئەتىسى مەكتەپ قويىنىغا كىرىپ ئارزۇيۇمغا يەتتىم. ساۋاقداشلىرىم بىلەن چاپسانلا چىقىشىپ كەتتىم. مەكتەپنىڭ سەنئەت پائالىيەتلىرىگە، كېيىن ئەخمەد، يۈسۈپ ئەپەندىلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن «تۈرك گەنچلەر بىرلىكى» گە قاتناشتىم. دەرستىن سىرتقى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقاندىن باشقا ئىستامبول مۇزېيى، ئىستامبول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىغا قاتناپ، كۆپرەك بىر نەرسە ئۆگىنىشكە ئۇرۇندۇم. ناخشا-ساز جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىم مېنى مەكتەپىمىزگە يېقىن بولغان بىر سەنئەت مەكتىپىگە قاتنىششقا ئۈندىدى. مەن نوتا ئۆگىنىۋېلىشقا تىرىشتىم. ئومۇمەن ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن نېمىلەرنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك؟ نېمىلەرنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك؟ دېگەنلەرنى ئويلاپ شۇنىڭغا كېرەكلىكىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزەملا ئېلىپ كېتىشكە تىرىشتىم. (بۇنىڭغا بىر مىسال قىلسام: كېيىم-كېچەك ئەندىزىلىرىنىمۇ توپلىغانىدىم. بۇلارنى كېيىن كۆرۈپ قالسەن).

ئەدىبە ماڭا كۆپ ياردەم قىلدى، ئۇنىڭ دادىسى ئابرويلۇق شەخس بولغاچقا ئۇنىڭ ئىمكانىيىتى كەڭراقىدى. ئەمما مەن ئۇنىڭدىن ئۆزۈمنى قاچۇرۇشقا تىرىشىدىغان بولغاچقا بارا-بارا گاھى شەنبە، يەكشەنبە كۈنلىرىلا بىللە بولۇپ قالاتتۇق. كۆپ ئۆتمەي قۇمۇلدا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ساداسى يېتىپ كېلىپ، مۇھاجىرلارنىڭ ھەممىسىنى ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى. نۇرغۇن يولداشلار دەرھال قايتىپ كېتىپ ئىنقىلاپقا قاتناشماقچى بولدى. مەنمۇ ئۆزۈندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان بۇ گۈلدۈرمامىلىق ئاسمان ئاستىدىكى ھەيۋەتلىك دولقۇندا ئۈزۈشنى خالايتتىم. بىراق مەن تېخى ئوقۇش پۈتتۈرمىگەنىدىم.

يۈسۈپ زىيا قايتىدىغانلارنىڭ بىرىدى، مەجىددىن دوختۇرمۇ پىدائىلىق بىلەن ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۇلار

قالاقلىق بىلەن كۈرەش قىلىپ زۇلمەت ئىچىدە مەشئەل يېقىش غايىسىنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ يولغا چىقتى. ئەخمەد ئەپەندىمۇ ماڭماقچى بولغانىدى. بىراق ئۇ يېڭىلا بىر قىزغا ئۆيلەنگەنىدى. شۇڭا ئۇنىڭدا بىر ئاز ئارسالدىلىق بولۇپ، كېچىككىنە ئائىلىسىگە قىيالمىدى. بۇ ھال ماڭا بىر ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى بولۇپ قالدى.

بىراق، ئەدىبەنىڭ ماڭا تۇتقان مۇئامىلىسى كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىپ ۋە ئاشكارىلىنىپ بارماقتىدى.

بىر كۈنى ئۇ مېنى ئۇنىۋېرسىتېتقا كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكىگە تەكلىپ قىلدى. بىز سورۇنغا كىرىپ كەلگەندە ئۇنىڭ قىز دوستلىرى، ساۋاقداشلىرى كىشىنى ئوڭايسىزلاندۇرىدىغان پىچىرلاشلار، ئىما-ئىشارەتلەر بىلەن كۈتۈۋالدى. بەزى پىچىرلاشلارنىمۇ ئاڭلاپ قالدىم. ئۇلار مېنى ئەدىبەنىڭ سۆيگۈنى دېيىشمەكتىدى!

ئەدىبە بولسا بۇلارنى سەزمىگەندەك مېنىڭ ئۇيغۇرچە ناخشىلارنى ئوقۇپ بېرىشىمنى ئىلتىماس قىلاتتى... قىسقىسى مەن بىلەن ماختىنىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئەمما مەن بۇ گەپلەر ئۇنىڭغا كۆڭۈلسىزلىك كەلتۈرۈپ قويارمىكىن دەپ ئەنسىرەپ تۇراتتىم.

قايتىش يولىدا كۆڭلۈمدىكى تۇگۈننى يېشىۋېتىش ئۈچۈن ئەدىبەگە دېدىم:

— مېنى بۇنداق سورۇنلارغا باشلاپ كەلمەسلىكىڭىزنى سورايمەن...

— نېمىشكە؟

— ساۋاقداشلىرىڭىزنىڭ كەيپىياتىدىن ئۇلارنىڭ ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى خاتا چۈشىنىپ قالغانلىقىنى سەزمىدىڭىزمۇ؟ بۇ سىزگە كۆڭۈلسىزلىك كەلتۈرمەسمۇ؟

— بىرىنچىدىن بۇ ئىستانبۇل، ياۋروپا، ئاياللار ھوقۇقى ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈۋاتقان جۇمھۇرىيەت. ئىككىنچىدىن، ئەگەر بۇ ئىش راست بولسىدى، ھەرقانداق كۆڭۈلسىزلىككىمۇ چىداشقا بولاتتى،... — دېدى ئۇ كۈتكۈنۈمدەك، شۇنداقلا ئويلىمىغان يەردىن.

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز، ئەدىبە؟

— ... بۇنى ئويلىسام يۈرۈكۈمگە نىمىدۇر پاتمايۋاتقاندەك بولدى... دادامنىڭ ئۈمىدىمۇ ئۆز مىراسخورىنىڭ ۋەتەنداشلاردىن بولىشىدى... ئاڭلىغانسىز، ئۇ ئىلگىرىدىن تارتىپلا مۇساپىرلارنىڭ بېشىنى سىيلايتى، كېيىنكى چاغلاردا بولسا باشقا بىر خىل ئىنتىلىش، ئېھتىياج (نېمىلا دېسىلا بولۇدۇ ھەم تازا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ) بىلەن ۋەتەنداش مۇساپىرلارغا ھامىيلىق قىلىدىغان، بەزىلىرىنى ئۆيدە تۇرغۇزىدىغان بولدى ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسى مەندە ياخشى تەسىر قوزغىيالمىدى، قوزغىيالمايتى ھەم. ئەكسىچە ئۇزلىرى مەن توغرۇلۇق ئازاپقا قالاتتى. بۇندىن باشقا دادام بىچارە ھەمىشە يۇرۇتداشلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ زىياپەت كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ئويۇشتۇرۇپ تۇراتتى. مەن ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى تۇيۇپ تۇراتتىم. ئۇ مېنىڭ بىرەرسىنى ياقتۇرۇپ قېلىشىمنى ئۈمىد قىلاتتى بىراق مەن ھەممىگە پەرۋاسىز مۇئامىلىدە بولۇپ كەلگەنىدىم ئاخىرىدا...

— ئەدىبە، ماڭا كۆڭۈل بەرمەڭ بىز ئاكا- سىڭىل بولايلى...

— سىز مېنى ئەتەي قىينىماقچى ئوخشايسىز.... نېمىشقىدۇر قەستەن ئۆزىڭىزنى قاچۇرىسىز....ھەركەتلىرىڭىز زورۇقۇشتەك...

— ئۇنداق ئەمەس. مەن بىرىنچىدىن سىزگە ھەمرا بولۇپ قالالمايمەن... ئىككىنچىدىن، مەن ئۆيلەنگەن، بالىلىق بولغان ئادەممەن، ۋەتەنگە قايتىشىم كېرەك.

— ئايالىڭىزنىڭ سىزنى كۈتۈپ تۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنەمسىز؟ ئۇ ھازىر نەدە؟

— ئۇ ھازىر سوۋېتتە، قازاقىستاندا.

— ئەنە، بۇ بىر قاملاشمىغان خىيال ئەپەندىم، سىز سوۋېتكە كەتمەيدىغان بولغاندىكىن، ئايالىڭىز بىلەن قوشۇلۇش ئېھتىمالى يوق. لېكىن...

— گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس...

— بولدى قويۇڭ خالىمىسىڭىز... سىز بۇ يەردىن كەتكىچە سىزگە بىر دىدەك كېرەك ئەمەسمۇ؟ خىزمىتىڭىزنى قىلىشنى خالايدىغان بىر دېدەك بولغان تەقدىردە...؟

— سىز بەك رومانتىك ئىكەنسىز... ئەمەلىيەتتە بۇلغان بولسىڭىز...
— ئاھ دەردىما....
— ھەسرەت چەكمەڭ، تەقدىر ھەسرەت چەككۈچىلەرنى بوزەك ئېتىدۇ. سىز بىردەملىك ھاياجان، بىردەملىك قىزغىنلىقنىڭ ئەسىرى بولماسلىقىڭىز كېرەك. ھايات يولى ئەگرى- توقاي سىز جۆرە تاللاشتا ئۆمۈر مۇساپىسىنى ئۆزىڭىز بىلەن بىرگە باسالايدىغان كىشىنى تاللىشىڭىز كېرەك...
— كېرىكى يوق. ئاتىدارچىلىق قىلىغىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت... خۇدا كۆڭلىڭىزگە ئىنساپ بېرە....
ئەينى ۋاقىتتا مەن ئۇنى ياشلىقتىكى بىردەملىك قىزغىنلىقنىڭ تەسىرىدىن شۇنداق قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. شۇڭا ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئارتۇق پەرۋا قىلماي كەتمىدىم.
مەن ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن شەھەر ئەتراپىدىكى بىر مەكتەپكە خىزمەتكە ئورۇنلاشتىم. مېنىڭ بۇ يەردە بىلىم ئېلىش پىلانىم تېخى ئورۇندىلىپ بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەتەنگە قايتىش ئۈچۈن ئازراق پۇل توپلىۋېلىشىممۇ زۆرۈردى. شۇڭا بىر مەزگىل خىزمەت قىلغاچ كەچلىك كۇرۇسلارغا قاتنىشىپ يۈردۈم.
بىز ئەخمەد ئەپەندى بىلەن بىر بىنادىن ئۆي ئىجارە ئېلىپ ئولتۇردۇق. ئۇنىڭ ئايالى تىپىك تۈرك گۈزىلىدى. ئۇ جىمغۇر ئەخمەد ئەپەندىنىڭ نېمىسىنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنى نامەلۇم. ئەخمەد ئەپەندىنى مەبۇد بىلىپ چوقۇناتتى. ئۇنىڭ مۇھەببەتتىكى ساداقىتىنى تىپىك ئۈلگە دېيىشكە بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ ئايالىنى چەكسىز ھۆرمەتلەيتى. مېنىڭ بىر مەزگىللىك ھاياتىم ئۇلارنىڭ ئائىلىسى بىلەن باغلانغاچقا ئۇلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىۋاتىمەن.
شەپقەتچىم ئابدۇللا ئەپەندىنىمۇ شەمبە، يەكشەمبە كۈنلىرى يوقلاپ تۇراتتىم بىراق ئەدىبە بىلەن ئۇچراشماسلىققا تىرىشاتتىم. ئابدۇللا ئەپەندى مېنى ئۆز ئۆيىدە تۇرمىغىنىم ئۈچۈن كايىپ قارشى ئالاتتى. لېكىن مەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەي دېسەم ئەدىبەنىڭ كۆز يېشىنى كۆرۈپ

تۇرۇش ئىبغىر ئىدى. شۇڭا ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىنى باھانە قىلاتتىم.

بىر كۈنى ئەدىبە بىلەن دېڭىز ساھىلىدا ئۇچرۇشۇپ قالدۇق. مەن ئەخمەد ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسىگە ھەمراھ ئىدىم. ئەدىبە بىلەن كۆزلۈرۈم ئۇچراشقان ھامانلا ئۇنىڭ ئۇزۇن كىرپىكلىرى ئارىسىدا لىغىلداپ تۇرغان ياشقا كۆزۈم چۈشۈپ يۈرۈكۈم ئىچىشىپ كەتتى.

— بۈگۈن سەيلىگە چىقىپ مەن بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالغانلىقىڭىزغا ئۆكۈنمەيدىغانسىز؟ — دېدى ئۇ چېقىشىش تەلەپپۇزىدا.

— ئەكسىچە، خۇشالمەن.

ئەخمەد ئەپەندى رەپىقىسىنى ئىشارەت قىلىپ بىزنى تەنھا قالدۇرۇپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن ئەدىبە بوتناپ:

— بۇنداق سۆزلىرىڭىز بىلەن كىچىك بالىنى ئالداڭ. لېكىن مېنىڭ سىزنى ئەيىپلەيدىغان ھەققىم يوق چۈنكى سىز ماڭا ھېچقانداق ۋەدە بەرگەن ئەمەس،... نېمىشكە مەندىن قاچىسىز؟ خىجالەت كۆلكىڭىزنى قويۇڭ، مەن بىلىمەن، سىز ئۇنتۇلدۇرۇش، مېنى ئازاپتىن «قۇتۇلدۇرۇش» ئۈچۈن شۇنداق قىلىۋاتىسىز، ياخشى نىيىتىڭىزگە رەھمەت! بىراق «كۆزنى يار جامالىنى كۆرۈشتىن تارتىۋېلىشقا قارىغاندا كۆڭۈلنى جاپاغا سېلىش ئوڭايراق چۈشىدۇ» دېگەندەك، سىزنىڭ مەن بىلەن بىرگە بولغىنىڭىزدا تارتىدىغان ئازابىم يېنىكرەك بولاتتى ئەلۋەتتە.

— مەنغۇ قاچماقچى ئەمەس...

— بىراق، «بارلىق كېچىلەر قەدىر كېچىسى، بولسا قەدىر كېچىسىنىڭ قەدىرى بولماس ئىدى»[①] دېمەكچىمۇ يا؟ خاتىرجەم بولۇڭ، مېنىڭ كۆڭلۈمدە ھەممە كېچە «قەدىر كېچىسى» بولسىمۇ قىممىتىنى يوقۇتۇۋەتمەيدۇ.

— مەن سىزنى پىكرىنى ئۆزگەرتىدىغۇ دەپ كۈتكەنىدىم....

— مېنى شاللاق دەپ ئويلىغىنىڭىزمۇ بۇ ياكى گۆدەك بالا دەپمۇ؟ ياق، ئەپەندىم ئەكسىچە مەن سىزنىڭ پىكرىڭىزنى ئۆزگەرتىشىڭىزنى

[①] شەيخ سەئىدى، «گۈلىستان» دىن، — ئا.

كۆتكەنىدىم، ئەمدى بىلدىمكى سىز جاھىل ئىكەنسىز... بىراق مەن يەنە كۆتىمەن... خەير بىللە چىققان يولداشلىرىڭىزغا يېتىشىۋېلىڭ، باشقا بىر كۈنى كۆرۈشۈشكە ئىلتىپات قىلارسىز.

ئەدىبەنىڭ ئاۋازى ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك تىترەڭگۈ ئىدى. ئۇ ماڭا كۆز يېشىنى كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن كېتىپ قالدى.

ئەدىبەنىڭ بۇنداق قىلىشى مېنى تازىمۇ ئازاپلىدى. مەن ئۇنى قىيالمايتىم، بىراق بىر بالام بىلەن سەرۋەرىم بار. تېخىمۇ مۇھىمى بۇ يەردە ئۇنىڭغا باغلىنىپ قېلىپ غايىلىرىمدىن ۋاز كېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭغا ئۆيلىنىدىغان بولسام ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ مال- مۈلكىگە ۋارىس بولۇپ قالاتتىم؛ بىراق مەن دۇنياغا مال- مۈلۈك توپلاش ئۈچۈن كەلمىگەن- دە!

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، بۇ قوزغىلاڭنىڭ پۈتۈن تارىم ۋادىسىغا يېيىلىپ غايەت زور ئېقىمغا ئايلانغانلىقى قاتارلىق كىشىنى ئۈمىدلەندۈرىدىغان خەۋەرلەر كېلىپ ئاشۇ كۆرەش قاينىمىغا شۇڭغۇشقا ئۈلگۈرگەن يۈسۈپ زىيا، مەجىددىن ئەپەندىلەرگە ھەۋەسىمىز كېلەتتى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپ ئارقىلىق جاھالەتنى يىمىرىۋەتكىلى، ھۆرلۈككە ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ ئىشىنەتتۇق. شۇ چاغدىلا مېنىڭ كۆڭلۈم ۋەتەنگە قاراپ ئۇچۇپ كەتكەنىدى، بىراق ئۇ چاغلاردا مەن تېخى ئوقۇۋاتقىنىم ئۈچۈن كېتەلمىگەنىدىم. ئەمدى ئىلاج بار پاتراق كېتىش كويىدا بولۇپ ۋەتەنگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى كۆپرەك ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن ئالدىرايتىم. بىلىم دېگەن بىر دېڭىز. ئۇنىڭ چېكىگە يەتكىلى بولمايدۇ. مەن بۇ يەردە تۇرۇپ ئۆمۈر بويى ئۆگەنسەممۇ ئاخىرىغا يېتەلىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۆگەنگەنلىرىمنى ۋەتەن ئۈچۈن ئىشلىتىش كېرەك، دېگەن يەرگە كەلدىم.

تەييارلىقىم پۈتكەندىن كېيىن ئابدۇللا ئەپەندى بىلەن خوشلاشقىلى ئۇنىڭ يازلىقىغا باردىم. گەرچە كۆز كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئادەتتە يازلىقتا تۇرۇشنى ياقتۇرىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. باردىم، كۆڭلۈمدە ئەدىبە بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالمىسامىكەن دېگەن ئوي باردى ئۇنىڭ ئاجايىپ

سېھىرلىك كۆزلىرىنى ۋە بۇ كۆزلەردىكى ئېغىر ھەسرەتنى كۆرۈش ھەقىقەتەنمۇ ئېغىر شۇنداقلا ئىرادەم ئۈچۈن ئەجەل ئوقى ئىدى. ئابدۇللا ئەپەندى سۆز تاپالمىغاندەك:

— راستىنلا كېتەملا؟ — دەپ سورىدى.

— ئەلۋەتتە راست. يالغان ئەمەسلىكى ھەممىدىنمۇ سىزگە ئايان، ئاكا، مەن دەسلەپتىلا بۇ يەرگە ئوقۇش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمنى ۋەتەنگە قايتىپ خىزمەت قىلىش نىيىتىم بارلىقىنى ئېيتقانىدىمغۇ؟

— ئېيتقانىدىلە، بىراق... بىز يەنە مۇشۇ يەردە قالىدىكەنمىز-دە؟ ئوغلۇم، قايتمىسىلا زادى بولماسمۇ؟

— ياق ئاكا، ھازىر ئىنقىلاپ دولقۇنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. خوتەندىمۇ ئوت تۇتاشتى بۇ جاھالەتنى قوغلىۋېتىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى.

— كۆڭۈللىرىنىغۇ چۈشىنىمەن، سىلى غايە ئۈچۈن كۆرەش قىلىدىغانلاردىن. مېنىڭچە ئەمەلىيراق ئويلاپ ئۆز غەملىرىنىمۇ ئانچە-مۇنچە قىلغانلىرى ياخشى بولماسمىدى؟ سىلى مىڭ يىل ياشامليا؟ ھەممە جاپانى سىلىگە كۆتۈرە قىلغاندەك نىمانچىلا ئۆزلىرىنى قىينايلا؟ مېنىڭ بىردىن-بىر مىراسخورۇم ئەدىبە ئىكەنلىكىنى بىلىدىغانلا؟ سىلىغۇ مال-دۇنياغا پىسەنت قىلمايدىغان دەرۋىشانە پىكىر ئۈچۈن ياشايدىغانلاردىن. شۇنداق بولسىمۇ يەنىلا ھەممە ئىشقا پۇل بولمىسا بولمايدۇ...

— ئاتا، بولدى سۆزلىمەڭ، دېگەنلىرىڭىز راست، بۇنى ئىنكار قىلماقچى ئەمەسمەن، ئەمما ھەممىمىز چەتكە چىقىۋېلىپ، باي بولساق ساخاۋەت قىلىپلا ئۆتسەك، بۇنىڭ ۋەتەنگە بىر ئەمەلىي پايدىسى بولمىسا، يەنىلا ئادەمنى قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ، — دېدىم ئۆزۈمنى باسالماي كۆڭلۈم يۇمشاپ كەتكىنىدىن ئۇنى «ئاتا» دەپ ئاتاپ، — مەن باشتا سىزگە ئۆزۈمنى تونۇشتۇرغاندا دادامنىڭ تىۋىپ ۋە جۇۋۇچى ئىككەنلىكىنى ئاكام ئىككىمىزنىڭمۇ شۇ ھۈنەرنى قىلالايدىغانلىقىمىزنى؛ بۇنىڭدىن باشقا مەن سەرسانلىق ھايات مۇساپەمنى بېسىپ ئۆتۈش يولىدا يەنە ساتىراچلىق، ئاشپەزلىكنى ئۆگىنىۋالغانلىقىمنى ئېيتقانىدىم. ئويلاپ

كۆرۈڭ مەن شۇ ھۈنەرلىرىم بىلەن ئۆز ۋەتىنىمدىمۇ باياشاد ياشىيالايتىم. مەن بەش ئالتە مىڭ كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ سەرسان- سەرگەردان بولۇپ كېلىپ سىزنىڭ مال- مۈلكىڭىزگە ۋارسلىق قىلماقچىمىدىم؟ شۇنىڭ ئۈچۈن كەلگەنمىدىم؟ بۇنى قويۇپ تۇرايلى سىزنىڭ شۇنچە كۆپ ۋەتەنداش مۇساپىرلارنى ئۇقۇش راسخودى بىلەن تەمىنلىشىڭىز نېمە ئۈچۈن؟ چوڭ دائىرىنى ئويلىغاندا سىزمۇ ۋەتەن ئۈچۈن خىزمەت قىلىسىز ئەمەسمۇ؟ ...

— ماڭغۇ بەربىر، قىزىم ئەگەر بىر ئوغرىنى يارتىپ قالغان بولسىمۇ خاھىشى ئۈچۈن ھەممىسىگە رازى بولغان بولاتتىم...

— دادا، بولدى قىلىڭ، — دېدى ئەدىبە ئىشىكتىن كىرىپ كېلىپ. قارىغاندا ئۇ ئىشىك تۈۋىدە ھەممە گەپنى ئاڭلاپ تۇرغانىكەن، — سىز ئۇنى تولۇق چۈشەنمەيسىز مەن مەمتىلىنىڭ ۋەتەنگە قايتىشىنى قوللايمەن. پەقەت مېنىڭمۇ بىللە قايتىشىمغا قوشۇلسىڭىز... سىزدىن ئىلتىماسىم ... روخسەت قىلسىڭىز...

ئەدىبە شۇ تاپ ئىستامبول مۇزىيىدىكى ياخشى خىزمەت ئورنىدىن ۋاز كەچمەكچى بولۇۋاتاتتى.

— نېمە؟!نېمە دەۋاتىسىز قىزىم!؟ ئابدۇللا ئەپەندى گېپىنى تاپالماي كېكەچلەپ كەتتى،— مەن يالغۇزچىلىقتىن ئۆلەيمۇ ئەمدى؟... — ئۇ كۆكرىكىنى تۇتۇپ كىرسلوغا ئولتۇرۇپ قالدى.

دادىسىنىڭ ئۆزىگە چىدىمايدىغانلىقى بىچارە قىزنى ئىككىلەندۈرۈپ قويدى. شۇڭا ئۇ ئىلاجسىزلىقتىن كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ مېنى خوشلۇشۇش ئالدىدا بىر نەچچە سائەت پاراڭلىشىشقا تەكلىپ قىلىش بىلەن كۇپايىلەندى.

ئىككىمىز دەسلەپ تونۇشقان كونى ئايلانغان باغچا ئىچىنى ئايلاندۇق بىر- بىرىمىزگە ئېيتىدىغان شۇنچە كۆپ سۆزلىرىمىز باردەك قىلسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىمىز ئەسلى دېمەكچى بولغان سۆزلەرنى دېيەلمىدۇق، مەن بەزەن زورۇقۇپ چاخچاق پاراڭلارنى قىلىپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشقا ئۇرۇنساممۇ لېكىن ئۇنىڭ غەمكىن ھالىتىگە خاتىمە بېرەلمىدىم...

بىز ماڭىدىغان كۈنى ئاتا- بالا ئىككىسى پورتقا چىقىپ ئۇزۇتۇپ قويدى مەن تەمبۇرۇمنى ئۇلارغا ئەستىلىك قىلىپ قالدۇردۇم.

ئەخمەت ئەپەندى ئەمدىلا بوشانغان ئايالىنى ئېلىپ مېڭىش ئەپسىز بولغاچقا ئۆزىلا يولغا چىقتى. بىز بىلەن يەنە يېڭى تونۇشلاردىن توختاجى ئەپەندىمۇ باردى. توختاجى سودىگەرچىلىك بىلەن ھەممە يەرنى كېزىپ يۈرگەن ئادەمكەن، بىز ئۇنىڭ بىلەن تېخى يېقىندىلا ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ۋاستىسى بىلەن تونۇشقانىدۇق. ئۇمۇ قايتىدىغان بولغاچقا بىزگە ھەمرا بولماقچى بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ كۆپ شەھەر كۆرگەن بولغاچقا يوللاردا ياردىمى تېگىدۇ، دەپ خوش بولدۇق. ئۇ ئىككىمىز ئەخمەد ئەپەندىنىڭ ئائىلە ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنى كېيىنچىرەك قايتىشقا سايە قىلغان بولساقمۇ، ئۇ دەسلەپكى ئەھدىمىزگە خىلاپلىق قىلىشنى راۋا كۆرمىدى، ئايالىغا بالا ماڭالايدىغان بولغان ھامان ئارقىسىدىن يولغا چىقىشنى تاپىلاپ بىز بىلەن بىللە كېتىشتىن يالتايمىدى. بىز قىرغاقتىن ئايرىلغاندا ئەدىبە ئەخمەد ئەپەندىنىڭ ئايالىنى قوچاقلىۋالدى. ئىككىسى جۇدالىق ياشلىرىنى قوشۇۋېتىشتى.

تەۋپىق شۇ يەرگە كەلگەندە ھېكايىسىنى توختاتتى. سەيپىددىن ئېغىر ئۇھ تارتىپ قويدى، پەقەت ھارۋىكەش ئۇلارغا بۇرۇلۇپ:

— تازا ئەخمەقكەنلا، ئاشۇنداق بەلەن قىزنى ئېلىپ شۇ يەردە قالمامدىغان. ئۇنى ئالغان بولسىلا تازا باي بولاركەنلا- دە خەپ! مەندەك ئەدەم ھەرگىز بۇ خۇدا ئۇرغان يەرگە قايتىپ كەلمەيتىم،— دېدى.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى مەمتىلى ئەپەندى غەمكىن كۈلۈمسىرەپ.

ئۇلار قومالتاغ يولىنى ئايلىنىپ ئوڭۇرۇققا كەلگەندە بۆگەن تەرەپكە كەتكەن يول بويىدا سەيپىددىن چۈشۈپ قالماقچى بولدى.

— مەن مۇشۇ يەردە چۈشۈپ قالاي،— دېدى، ئۇ بۇ يەردىن ۋاقىۋاقىقا پىيادە كېتەتتى.

— ئەمسە، سەن بىر ھەپتە ئىچىدە خەت- ساۋادى بار، جىگەرلىك، شۇدى بار ئاغىنىلىرىڭدىن تۇنۇش- بىلىشلىرىڭدىن ئىشقىلىپ ئىختىيار قىلغۇچىلاردىن 40 ـ 50 نى تاپقىن ئۇلارنىڭ تىزىمىنى تەييارلاپ ماڭا

بەرگىن ئىسمى- ئاتىسى، جىنسى، يېشى، يۇرتى، بوي تۇرقى، رەڭگى- رۇخسارى، كۆز رەڭگى، ھەۋەس- قىزىقىشى، ھۈنىرى قاتارلىق مەزمۇنلار بويىچە تىزىملايسەن بۇ يەردە رەسىم تارتىدىغان بولمىغاندىكىن رەڭگى- روھىنى يازماي ئىلاجى يوق بۇلار ئارخىپ بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئىشقا ئەتىلا كىرىش. مەنمۇ ئەتىلا مەكتەپ ئورنى، راسخودى، دېگەندەكلەرنى ھەل قىلىش كويىدا بولىمەن خەير،— دېدى مەمتىلى ئەپەندى، — ھېلىقى ئانكىت مەزمۇنلىرىنى ئېسىڭگە ئېلىۋالدىڭمۇ؟ ھە بوپتۇ ماقۇل ئەمىسە.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆيىگە قايتىپ كېلىپلا ئاكىسىنىڭ ياردىمى بىلەن پىيانىنونى ياتاقخانىسىغا جايلاشتۇرىۋېلىپ، جىيەنلىرىگە قەشقەردىن ئالغاچ كەلگەن سوۋغاتلىرىنى ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، دەرھال «دىۋان» نى كۆرۈشكە باشلىدى. ئۇ كېلەر قېتىم قەشقەرگە كىرگىچە كىرىش سۆز قىسمىنى تەرجىمە قىلىپ بولۇش ئۈچۈن ئۆز- ئۆزىگە سۆز بەردى. ئۇ ئادەتتە ئۆز - ئۆزىگە ۋەزىپە بەلگىلەش، ئۇنى ئورۇنلاش ياكى چالا قالدۇرۇشى ئارقىلىق ئۆزىنى باھالاپ تۇرۇشنى ئادەت قىلغانىدى. ئەگەر سەلبىي باھا ئالغان ئەھۋالدا ئۆزىگە قويۇلۇدىغان تەلەپنى كۈچەيتەتتى.

ئون ئىككىنچى باب

1

تاڭ قوياشى سەھەردە ئەلۋەك نۇرلىرىنى ئاچيار تەرەپكە قاراپ تۇرغان نىزامىددىننىڭ ئۆيىگە قىيپاش سىپىپ تۇراتتى. پىشايۋان سۇپىسىدا پاتىمەم بىلەن ئوينۇشۇپ ئولتۇرغان مەمتىلى ئەپەندى ئۇنى ئەركىلىتىپ:

— ئانام، ئانام! — دەپ كۆلدۈرەتتى ئۇ ئانىسى بىلەن ئىسمداش جىيەن قىزىنى ھەمىشەم شۇنداق ئەركىلىتەتتى.

سەھەردىلا مال- ۋارانغا ئوت ئېلىش ئۈچۈن چىقىپ كەتكەن زورىخان قايتىپ كىردى. ھويلا ئىچى يېڭى چىقىرىلغان قىغنىڭ پۇرىقىغا تولغانىدى. ئۇ ئاللىقانداق يېقىملىق پۇراش بىلەن كەڭ دالانى ئەسكە سالاتتى. زورىخان قولىدىكى قېپىنى ئوقۇر ئالدىغا تاشلاپ پىشايۋان تەرەپكە يېقىنلاپ:

— ئۇبدان قوپۇپسىزمۇ، ئۇكام؟ — دېدى قېيىنئىنىسىگە، — كېچىچە خەتكە سىنچىلىغانىدىكىن ما ۋاقىتچە ئۇخلىماي ئەتتىگەندىلا تۇرىۋاپسىزغۇ؟ — دېدى ئۇ كۆيۈمچانلىق بىلەن ھەمدە تاغىسىنىڭ قۇچىقىدىكى پاتىمەنى جىملەپ، — مولىلىكاڭنى خاپا قىلدىڭمۇ، ھە؟ — دېدى.

— مولىلىكام نىۋاق قوپقان. پاتىمەم يىغلاپ ئۇخلاتمىسا قوپمامتى ئەمسە؟ ئۇنى پەس قىلىپ ئۇخلۇتۇپ قويۇپ، قوتاننىڭ قىغىنى چىقاردى تېخى، — دەپ مەلۇم قىلدى غېنى.

— ئەڭ باشتا ھويلىدا تۇرۇۋېلىپ ئۇسۇل ئوينىغاندەك قىلدى، ئاندىن قىغ چىقاردى، دېگىنە، — دەپ ئۇن قاتتى نەبى.

— ئۇسسۇل ئەمەس ئۇ كالۋا! تەنھەرىكەت دېگەن شۇ، مالىلىكام نەچچە قېتىم دەپ بەرسىمۇ بىلمىگىنىڭنى.

— ۋايىيەي، مەن زەڭ قويماپتىمەن سىز راستىنلا قىغنى چىقىرىپ قويۇپسىز ئەمەسما، — دېدى زورىخان، — سىزنى مۇشۇنداق ئىشقا سېلىپ، يەنە تېخى بالا باقىلى سېلىپ تازىمۇ مېھمان قىلىدىكەنمىز - دە

— يەڭگە، نېمە دېگەن گەپ بۇ؟ مېنى تۆردىن چۈشمەي چوڭ بولغان دەپ ئويلامسىز، نېمە؟ ئۆزىمىزنىڭ ئۆيىغۇ، قاچانچىچە مېھمان بولىۋېرەتتىم؟ ھېلىمۇ ئۆيگە قارىشىپ بېرەلمەيۋاتىمەن،— دېدى تەۋپىق كۈلۈپ.

— بۈگۈن بىر ياقتا ئىشىڭىز يوقمىدى؟

— بار، ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان بىر ئىش باردى ئۇنى كۈتۈۋاتىمەن.

— سىز تالادا يۈرۈپ دائىم كەچ كېلىسىز ئاكىڭىز ئەنسىرەپ قالىدىكەن، — دېدى زورىخان بالىلارنى جايلاشتۇرۇپ، چاي راسلىغاچ، — خەقنىڭ ئاغزىدا بىر مۇنچە سۆز- چۆچەك ئېقىپ يۈرىدۇ، خەققۇ ھەنىمە دېسە دەيدۇ...

— قانداق گەپ ئۇ؟ ئوغۇرلۇق قىلدى دەمدىكەن؟ ياكى قىمارۋاز دەمدۇ؟ — دەپ كۈلدى مەمتىلى ئەپەندى.

— بىردەم ۋاي مالللا توختاجىننىڭ ئوغلى چەتتە ئوقۇپ ناسارا بولۇپ كېتىپتۇ، دەۋاتقان، بىر دەم كەمىنۇس (كومموۇنىست) مىش دەۋاتقان بىردەم ئالىقانداق يامان خوتۇنلار بىلەن يۈرىدىكەن دەۋاتقان... ئىشقىلىپ گەپ تولا، بىزنىڭ بۇ خەقلەرنى بىلمەمسىز، ياخشىلىق قىلغان ئادەمنىڭ تۇمشۇقىنى قانىتىدىغان خۇيى بار، سىز خەقنى داۋالايمەن دەپ ئۆيمۇ - ئۆي يۈرگىنىڭىز بىلەن، خەق سىزنى نېمە دەپتۇ، دەڭ؟ داۋالاشنى باھانە قىلىپ خوتۇن- قىزلانى كۆزلەپ ماراپ يۈرىدۇ، دېيىشىپتۇ...

— ئاكام شۇڭا ئەنسىرەپتۇ - دە؟ ئاكامۇ- زە، كىچىك بالىلىق قىپتۇ. يوقۇرىدا دېگەنلىرىڭىزنىڭ بىرسىمۇ مېنىڭ خىلىمدىكى ئىشلار ئەمەس،... ئەنە، ئەنسىرىگەك ئاكام ئۆزىمۇ كەلدى.

نىزامىددىن داستىخانغا يېقىن جايلاشقاندىن كېيىن زورىخان ئۇنىڭ ئالدىغا بىر چىنە ئەپكىلىپ قويدى. ئۇ جۆۋەندە ناننى چىنىگە چىلاشقا باشلىغاندا مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭغا قاراپ:

— ئاكا، ئاخشام ھېلىقى كىتاب بىلەن بولۇپ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ، مەن مەكتەپ ئاچماقچى بولغۇنۇمنى ئېيتقانىدىغۇ، ئەمدى بەزى قىيىنچىلىقلار باردەك تۇرىدۇ. ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا تەييار سىنىپ بولسا ئۇن كۈن بولمىسا يېرىم ئاي ئىچىدە ئىش باشلاپ كەتسەم دەيمەن. بىراق بازار ئىچىدە سىنىپ قىلغۇدەك بىكار ئۆي تېپىلمىغاچقا بېشىم قېتىپ قالدى.

— ئۇكام، كەتمەيدىغان بولغىنىڭ ئوبدان ئىش بولدى، بونىڭغا مەن بەك خۇرسەند. لېكىن سىڭگەن ناننى يەپ ھۈنىرىمىزنى قىلساق جېنىمىزنى گۈلدەك باقمامدۇق؟ سەن دەۋاتقان ئىشنىڭ چاتىقى تولا...

— ئاكا، سىز ئۇنداق دېسىڭىز باشقىلاردىن نېمىنى كۈتىمىز؟ نان يېيىش ئۈچۈنمۇ قوۋزىڭىزنى تالدۇرمىسىڭىز بولمايدۇ. ئۈنچىلىك زىيان تاتماي تەييار ناننى يېمەكمۇ مۇمكىن ئەمەس، بۇنى سىز چۈشەنمەيدىغان يەردە ئەمەس.

— سەن بىلەن زۆكۈنلۈشۈش نىيىتىم يوق، لېكىن ئۇزۇن يىل ئايرىلىپ ئاران جەم بولغاندا يەنە سەندىن ئايرىلىپ قالارمەنمىكىن دەپ ئەنسىرەپلا تۇرىمەن.

— سىزنىڭ ئەنسىرەشلىرىڭىزنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرىدىن خەۋەر تاپتىم. بايىلا يەڭگەم دېگەندى. بالا بولمىسىڭىزلا بۇنداق گەپلەرگە ئىشىنىپ يۈرمەسسىز. ھازىر ئاقىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقان ئەنسىرىشىڭىزگە كەلسەك بۇرۇن مۇنداق بىر ئىش بوپتىكەن: «بىر بوۋاي قورامىغا يەتكەن ئوغلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ ئۆزى ئاتنىڭ چۇلۋۇرىدىن يېتىلەپ بىر مەستىچىتنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپتۇ. مەسچىت قەۋمى: ‹قاراڭلا ماۋۇلارنىڭ ساراڭلىقىنى ياش يىگىت ئاتقا مىنىۋېلىپ قېرىسى پىيادە مېڭىپتۇ، يېشى باغرى تاش ئوغۇل ئىكەن، دادىسىغا ئىچ ئاغرىتماي دېمەپتۇ؛ قېرىسى ئالجىپ قالغان ئوخشايدۇ› دەپتۇ. بوۋاي بۇ گەپكە كۈلۈپ

قويۇپتۇ. يىگىتكە بولسا بۇ گەپ توغرىدەك بىلىنىپتۇ. كۆپ ئۆتمەيلا ئۇلار ئارقىسىغا يېنىپتۇ، بۇ قېتىم بوۋاي ئاتقا مېنىپ مەسچىد ئالدىدىن ئۆتكەندە ‹تازىمۇ رەھىمى يوق دادىكەن، ئاتقا ئۆزى مىنىۋېلىپ ياش يىگىتنى قىيناپتۇ›، دەپتۇ ئۇلار ئۇچىنچى قېتىم بۇ يەردىن ئۆتكەندە ئاتنى يېتىلەپ ھەر ئىككىسى پىيادە ماڭغانلىكەن خالايىق يەنە ‹قاراڭلار، بۇ خەقنىڭ تەلۋىلىكىنى! ئاتنى يېتىلەپ ھەر ئىككىسى پىيادە ماڭغانمۇ ئىشمۇ؟ ھايۋان دېگەننىڭ كۈچى ھالال نەرسىغۇ، ئۇنى ئاياپ نېمە قىلىدۇ؟ بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئەخمەقلىك بارمۇ؟› دەپ كۈلۈشۈپتۇ. ئاتا ـ بالا تۆرتىنچى قېتىم بۇ يەردىن ئۆتكەندە ھەر ئىككىسى ئاتقا مىنىپ ئۆتكەن ئىكەن، خالايىق يەنە گەپ تېپىپتۇ: ‹ھايۋان بولغان گۇناھىغا شۇنچە قىيىنغان بارمۇ؟ ئۇمۇ خۇدا ياراتقان جانىۋارغۇ؟... › خالايىقتىن يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن بوۋاي ئوغلىغا: ‹ئوغلۇم ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ ئەھۋال شۇنداق، ھەر قانداق قىلساڭمۇ ئۇلارنىڭ گېپىدىن خالى بولالمايسەن، شۇڭا ئۆزۈڭنىڭ بىر مىزانى بولسۇن، توغرا دەپ قارىغان ئىشىڭنى بېشىڭ كەتسىمۇ قىلىۋەر›» دەپتىكەن. شۇنىڭدەك خەقنىڭ ئاغزىنى تىكىپ قويغىلى بولمايدۇ. ئۇلار ھەنىمە دېسە دەۋېرىدۇ بىز ئۆزىمىز توغرا دەپ قارىغان ئىشىمىزنى قىلىۋېرىمىز.

— ئۇغۇ شۇنداق، بىراق ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ چېكى توختىماس بولدى. جاھانغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ.

— «قۇچقاشتىن قورققان ئىكىن ئەكمەپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلساق بولماس، قېنى مەكتەپكە نېمە مەسلىھەتىڭىز بار؟ بازاردىن ھېچ بولمىسا بىر ئېغىز ئۆي تېپىلماسمۇ؟

— بازاردىن ئۆيمۇ تېپىلمايدۇ، ھەم مەكتەپ دېگەننى خەقنىڭ ھويلىسىدا ئاچقىلى بولمايدۇ دېگىنە، ئۇندىن كۆرە مەيلى دېسەڭ ئوڭرۇقتىكى مۇللا تۇداجى، ئىمىنھاجىلا سالدۇرغان مەدرىسىنى ئوقۇشۇپ باقساق بولارمىكىن. ئۇ يەردە خېلىدىن بېرى ساۋاق ئېلىۋاتقان تالىپلارمۇ ئاز. تېجەنلىك مۇللا ئەزىز داموللام بىلەن مەمتىمىن سوپىزادە دەيدىغان بىر ئۆزبېك ئاندا ـ ساندا مۇددەرسلىك قىلىپ يۈرۈشىدۇ. ئۇلارغا بىر

ئىغىز ئۆي يېتىشىدۇ قالغانلىرى بىكار.
— مەنمۇ شۇنى ئويلاپ تۇراتتىم. ئۆتكەندە مەن كۆرۈپ كەلدىم ئەمەسمۇ، ئۇ يەر بولۇدۇ، بازاردا ئاشۇنداق بىر يەر بولسىغۇ، بازاردا بولغىنى ياخشىدى، قارىغاندا شۇنىڭغا بارماي ئىلاج يوقتەك تۇرىدۇ. مەن ئاكا- ئۇكا بايلار بىلەنمۇ كۆرۈشكەن، شۇ چاغدا مانا مۇشۇنداق بىر قارارغا كەپ قالسام لازىم بولار دەپ، نىيىتىم ھەققىدە ئازراق پۇرۇتۇپمۇ قويۇشۇدىم. ئۇنىڭدىن كۆڭلۈم توق. شۇنداق بولسىمۇ ئەمدى رەسمىي ئۇقتۇرۇپ قويۇپ كېلەي. ئاندىن ھەر بىر يۇرۇتقا بېرىپ باي مۆتىۋەر يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ مەكتەپنىڭ مالىيە مەنبەسىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى قىلىپ كۆرىمەن.
— مەيلى، بارغىن ھەر ھالدا سۆزدە ئېھتىياتچان بول قىزىشىپ كەتمە. ھەر ھالدا ھازىرچە چەكمەن توننى تاشلىمايراق تۇرغىنىڭ ياخشى. خەلق ئەجنەبىيلەرگە قىزىقىدۇ، ئەمما ئىشەنمەيدۇ.
— ھا ھا ... «بالىنىڭ چېچى ئاقارسىمۇ ئاتىنىڭ ئالدىدا يەنىلا بالا» دېگەنىدەك مېنىڭمۇ ساقىلىم تىزىمغا چۈشكەن چاغدا كىچىك بالىغا نەسىھەت قىلغاندەك گەپ قىلىۋاتقىنىڭىزنى قاراڭ. ماقۇل، ئاكا، ياخشى كۆڭلىڭىزنى يەردە قويماي، مەن كەتتىم.
نىزامىددىن ئىنىسىنى غەمكىن ئۇزۇتۇپ قالدى. داستىخاننى يىغىشتۇرۇش ئۈچۈن چىققان زورىخان:
— مەمتىلى ئاجايىپلا ئادەم بولدى- دە، كىچىكىدە قانداق شوخ بولسا ھېلىمۇ شۇ. ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسىمۇ كۈلۈپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئاشۇ كېلىشكەن تۇرقىغا قاراپمۇ بىكارچى خوتۇنلار ھەر قىسىم گەپلەرنى تاپماي قالارمۇ؟
— شۇ، بۇ ئۆزىمۇ بىر كۆرگەن ئادەمگە يېقىپلا قالىدىغان نېمە.
— بېشىنى ئىككى قىلىپ قويساق سەل... گەپ سۆزلەر سەل بېسىقىپ مەمتىلىمۇ تالاغا كۆپ قاتراشتىن قالارمىكىن...
— تالاغا قاتراش دەمسەن؟ — دېدى نىزامىددىن ھوشيارلىشىپ. ئۇ ئايالىنىڭ تەلەپپۇزىدا «ئەرنىڭ تۇققىنى كەلسە كۆندە ئورۇش... »قا

ئوخشاپ كېتىدىغان قاتتىق ئېلىش ئالامەتلىرى بارمىكىن دەپ گۇمانلاندى. ــ بۇ نېمە دېگىنىڭ؟

ــ ياق، مېنىڭ دېگىنىم، ئۆزىگە پايدىسى يوق بايقىدەك يامان ئاتىقى بار گەپلەردىن يىراقىراق بولۇپ، بىر ئۆينىڭ كويىدا بولامتىكىن، دەيمەن.

ــ ئۇ ئۇنىمايدۇ، ئۆي غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ ئىشلىرىمدىن قالىمەن دەپ ئۇنىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ خىيالىدا ھېلىقى چۆچەكتە ئالغان تاتار خوتۇن تۇسا، ئۇ نېمە دەيدىكىن...

ــ سىز ئۇنىڭغا گەپ قىلىپ باقتىڭىزمۇ؟ ئۇنىڭ خوتۇنى سايىز[1] تەرەپتە تۇسا، ئۇنى ساقلاپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزەمدۇ؟ ئەر كىشى دېگەنگە تۆت خوتۇن راۋا تۇسا...

ــ مەنغۇ گەپ ئاچقانىدىم، مېنىڭ خىيالىممۇ خەقنىڭ ئاغزى بېسقارمىكىن دېگەن گەپىدى، لېكىن خوتۇن ئۇستىگە خوتۇن ئالامدىم دەپ ئۇنىمىدى.

ــ خۇدا يامان كۆزدىن ساقلىسۇن... ــ زورىخان ئۆيگە كىرىپ كېتىۋېتىپ شۇنداق دېدى.

ــ نىزامىددىن بۇياقخانىغا كېتىپ بېرىپ ئېغىل ئالدىدىكى يېڭىلا چېقىرىلغان قىغنى كۆرۈپ، بۇنى مەتىلىنىڭ قىلغانلىقىنى پەملىدى ۋە مەمنۇنلۇق بىلەن كۈلۈمسىرىدى. ئۇ ئىنىسىنىڭ شۇنچە كۆپ ئىشقا قانداق يېتىشىپ يۈرگىنىگە ھەيران قالاتتى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشنى بىر-بىرىگە پۇتلاشتۇرماستىن يېتىشىپ كېتىشى ئاكىنىڭ قەلبىدە سۆيۈنۈش، پەخىرلىنىش تۇيغۇسى ئويغاتتى. بۇ تۇيغۇ خۇددى خۇشبۇي شاراپ ئىچكەندەك ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇنىڭدا چاققان ئىنىسىگە نىسبەتەن ئاكىلىق مۇھەببىتى پەيدا بولغاندىن تاشقىرى

---

[1] سايىز ــ سويۇز(союз) «ئىتتىپاق» سۆزىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى. سوۋېت ئىتتىپاقىنى دېمەكچى، ــ ئا.

ئۇنىڭ ئىشلىرىغا قولىدىن كېلىشىچە ياردەملىشىش ئىرادىسىمۇ پەيدا بولدى.

2

— بالدۇرلا قايتىپ كەپسەنغۇ؟ — دەپ سورىدى نىزامىددىن ئاپتاپ تەپتىدە يۈزلىرى تېخىمۇ قىزىرىپ، ئېسىلىپ كەتكەن ئىنىسىگە قاراپ،— كەچ قالارمەنمىكىن دەۋاتاماتىڭ؟

— ھە، بالدۇرلا قايتىشقا توغرا كەلدى. قارىماسىز، موللا تۇداجى ئىمىنھاجىلار ئويلىغىنىمىزدىنمۇ ئارتۇق كىشىلەر ئىكەن، ئىشىم كۆڭۈلدىكىدەك بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كەم سىرا[1]لارنى ياسىتىپ بېرىدىغان بولدى دەڭا تېخى. راسخودنىڭ بىر قىسمىنىمۇ ئۈستىگە ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق ياخشى مەكتەپ ئۆرنى بازاردىن تېپىلىپ قالغان بولسا تېخىمۇ ياخشىراق بولاتتى، خەير، ھېلىمۇ كېرەك يوق.

باياتىن بېرى ئىنىسىنىڭ چاقچاقانلىقىدىن دىلى سۆيۈنۈپ شۇ توغرۇلۇق ئويلاۋاتقان نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ ئاپتاپتا پىشىپ كەتكەن ئەپتىگە قاراپ سەل ئىچى ئاغرىغاندەك بولۇپ، كۆپنىڭ مۇزدەك سۈيىدە دوغ ئېتىپ كەلدى.

— ئۇسسىغانسەن ئىچىۋال،— دېدى ئۇ مېھرىۋانلىق بىلەن ئاندىن جىم- جىتلىق باسقان ھويلىغا قاراپ قويۇپ، — بۈگۈن ھويلا ماڭا ئۆگچە قاپتۇ بوياقخانىدىمۇ ئىش قىلمىدۇق. ئىگەمبەردى، تاشمەتلەر كەلمىدى، يەڭگەڭ باللارنى ئېلىپ ئانىسىنىڭكىگە كەتتى. ۋاراڭ-چۇرۇڭسىز ئازادە بولغاندىكىن راسا ئۇخلىۋالغىن بولمىسا.

— رەخمەت ئاكا سىزنى خىزمەتكە سېلىپ قويۇپتىمەن،— دېدى تەۋپىق كۆلۈمسىرەپ ئاكىسى سۇنغان قاچىنى ئېلىپ،— ئۇخلاشنى

---

[1] سىرا — (تۈركچە — sıra) پارتا، — ئا.

ئۇخلاۋېرىمىز، ئاكا، — دېدى ئۇ گەپنى ئىش ئۈستىگە بۇراپ، — ئۇ ئىش ئەنە شۇنداق ھەل بولدى. ئەمدى مەكتەپنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۇل كېرەك. شۇڭا بىز بايلاردىن ياردەم سورايمىز، مەن بەزى جايلارغا سىزنىڭ بىللە بارغىنىڭىز تۈزۈكمىكىن دەپ ئويلايمەن. قانداقلا بولمىسۇن سىزنىڭمۇ ئۆزىڭىزگە چۇشلۇق مۇناسىۋىتىڭىز بار.

— سىنىڭچە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى پۇل بېرىشكە ئۇنارمۇ؟

— ئۇ تەرىپى ئۆزىگە باغلىق، ئۇلارنىڭ ۋىجدانىغا باغلىق. كونىلار «قالاشنى بىلسەڭ قارمۇ كۆيىدۇ» دەپتىكەن قىنى بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىپىنى، قابىلىيىتىمىزنى سىناپ كۆرەيلى، ئۇلارنى ئىرتەلەمدۇقكىن.

— مەن تەييار، — دېدى نىزامىددىن قىسقىلا قىلىپ.

— يەنە بىر گەپ بىزنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىمىز ھۆكۈمەت تەرەپكە قانداق تەسىر قىلىدۇ. بۇنى ئويلاپ كۆرمەيمۇ بولمايدۇ. سىز ئاتۇشنىڭ بېگىنى تونۇمسىز؟ چۈشۈنەمسىز؟

— ھەر ھالدا تونۇشىمەن. ئۇ ئادەم ئىلگىرى ناھىيىدە[1] تۇڭچى بولغانىكەن. ئۆزى ئىككى تىللىق، قورسىقىدا ئۇمىچى بار ئادەم. ئەمما مەن سىردىشىپ باقمىغانلىقىم ئۈچۈن ئۇنىڭ باشقا تەرەپلىرىنى تازا بىلمەيمەن.

— مىنىڭچە ئاۋال شۇ ئادەمنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرەيلى ھېچ بولمىسا ئۇنى خەۋەردار قىلغىنىمىز، ئىشنى ئوغرۇلۇقچە قىلمىغانلىقىمىزنىڭ ئىسپاتى بولۇپ قالار.

— مەيلى، زۆرۈر دىسەڭ بېرىپ كۆرۈشۈپ قويايلى.

— ھازىرلا ماڭساقچۇ؟

— نىمانچە ئالدىراش؟ پىژ- پىژ ئاپتاپتا يول مېڭىپ بولامدۇ،

---

[1] ناھىيە — بۇ يەردە پەيزاۋات ناھىيىسى كۆزدە تۇتۇلۇدۇ. ئاتۇشتا ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ بىر بەگلىكى ئىدى، — ئا.

قىيلىنىپ قالارسەنمىكىن؟

— ئۆزىڭىزگىلا ئېغىر كەلمىسە، مەن نېمىنى كۆرمۇدۇم دەيسىز؟

نىزامىددىن راستىنلا ئىنىسىنىڭ كەچمىشلىرىنى ئويلاپ كۆرمەيلا سۆزلەپ سالغان ئىدى. بىراق ئۇنى ئەيىپلىگىلى بولمايتى. چۈنكى، ئۇ هازىر ئائىلىنىڭ چوڭى، مەمتىلىگە هەم ئاكا هەم ئاتا ئىدى.

— بوپتۇ، ماڭايلى، — دېدى ئۇ خىجىل كۈلۈمسىرەپ، — ئىشەككە مىنىۋالامدۇق؟

— بولىدى، ئاكا گۇڭگۇر- مۇڭگۇر پاراڭ بىلەن ماڭمايلىمۇ. رومغا بارمىغاندىكىن.

ئىككەيلەن بىللە هويلىدىن چىقىشتى.

ئۈچ تەرىپىنى تاغ قورشاپ تۇرغان ئاتۇش تۈزلەڭلىكى — قىران دەرياسىنىڭ لاتقا تۈزلەڭلىكى — ئىيۇل قۇياشىنىڭ نۇرىدا تونۇر تەپتى بېرىپ يېنىپ كەتكەندى. يۇزلەرگە گۈپۈلدەپ ئىسسىق ئۇرۇلاتتى.

يەنە كېلىپ ۋاقت چۈشكە يېقىنلاپ قالغاچقا تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن؛ هاۋادىمۇ، تۇپراقتىنمۇ، هەتتا ئاندا- ساندا دەريا بوغۇزى تەرەپتىن«غۇر» قىلىپلا پەيدا بولۇپ قالىدىغان شامالدىنمۇ ئوتنىڭ تەپتى كېلەتتى.

نىزامىددىن خۇددى كۆيۈمچان ئاتا ئارزۇلۇق ئوغلى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ شۇ هەقتىلا باش قاتۇرۇپ تۇرغاندەك پات- پات ئىنىسىگە قاراپ قويۇپ ۋە «ئۇ تۇنجۇقۇپ قالاي دېگەنمىدۇ» دەپ ئويلايتتى.

لېكىن مەمتىلى ئىنتايىن خۇشخۇي هالىتىنى ساقلاپ يەڭگىل قەدەم ئېلىپ ئەتراپقا بۇگۈنلا كۆرۈپ تۇرغاندەك قىزىقىش بىلەن قاراپ چېكىپ تۇرىدىغان قۇرغاق توپىنى كېچىپ كەلمەكتىدى.

نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ ئاشۇ خاتىرجەملىك چىقىپ تۇرغان هەمىشە خۇشخۇيلۇق ۋە قىزغىنلىق يېغىپ تۇرىدىغان قىزىل مەڭىزىگە قاراپ ئۆزىنىڭ ئەنسىرەشلىرىنى بىهۇدە بوپتۇ دەپ قارىدى. هەم ئىنىسىنى كىچىك بالا هىساپلىغىنىدىن ئىچىدە كۈلگۈسى كەلدى.

— بېگىمىزنىڭ ئىسمى نېمىدى، ئاكا؟

— سىدىقبەگ.

— ھە، سىدىقبەگ. بىز سىدىقبەگنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىنى تاما قىلمايمىز. ئۇ كىشى بىزگە پەقەت ياخشى قاراشتا بولسا پىتنىخورلارغا ھامى بولمىسىلا يېتەرلىك شۇنداققۇ؟

— مېنىڭچە بۇنچىلىك تەلەپ ئۇنىڭغا ئېغىر كەلمەس.

— ھەي، ئاكا، قىزىقكەنسىز، دۇنيادا شۇنداق ئەمەلدارلار بولۇدۇكى، ئەسلىدە ئۆزى ئانچىكى بىر كىشى بولسىمۇ، بىراۋ ئۇنىڭ ئالدىغا ياردەم سوراپ بارسا بويى شۇئان ئىككى گەز كۆتۈرۈلۇدۇ، ئەرزىمىگىدەك بىر ئىشقىمۇ نېزىقاپ ئۆزىنى كۆرسۇتۇدۇ. بۇنداق پۇرسەتلەرنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدۇ.

— ئەگەر سېنىمۇ توخلۇق بىلەن سىلكىۋېتىپ ئىشىم ئالدىراش دەپ بويۇن تولغىسا قانداق قىلىسەن؟

— ئاكا، مەن ئۆز ئىززىتىمنى ھاياتىمدىنمۇ ئارتۇق كۆرىمەن، چۈنكى ئىنسانغا ئەڭ زۆرۈر بولغىنى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى بىلىش. لېكىن مىللەتنىڭ مۇھىم بىر ئىشىنى يولغا سېلىۋېلىش ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ پېتىمدىن چۈشۈشكە؛ بىزگە كېرەكلىك ئادەملەر ئەسلىدە ئېشەكتىنمۇ پەس نېمىلەر بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا يېلىنىشكە رازىمەن. ئەگەر شەخسى مۇناسىۋەتتە بولۇدىغان بولسا مەندىن بۇنىڭغا ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس. نېمە ئامال، قاتتىق بويۇنلۇق قىلىش بىلەن ئىشنىڭ ئاقمايدۇ. سەئىدى ئېيتقان «پىتنە قوزغايدىغان راست گەپتىن ياخشىلىق يەتكۈزىدىغان يالغان گەپ ئەۋزەل» شۇنىڭدەك خاسىيەتلىك ئىش ئۈچۈن ئىززىتىمدىن چۈشسەممۇ مەيلى ـ دە.

«ۋاي جېنىم ئۇكامەي!» دېدى نىزامىددىن ئىچىدە ئىنىسىنىڭ كالتە بۇرۇتى ئۆزىگە ياراشقان شوخلۇق يېغىپ تۇرغان چىرايىغا قاراپ.

— ئاكا بىز ھەر قايسى يۇرتلاردىكى بايلارنىڭ ئۆيىگە بېرىشتا ئاۋۋال سىز تونۇشىدىغانلارنىڭكىگە كىرەيلى. «بىسمىللا» دېمەيلا تۇمشۇقۇمغا يەيدىغان ئىش بولۇپ «ئەتتىگەندە نېمە يېسەڭ كەچكىچە شۇ» بولمىسۇن دەيمىنا.

— ماقۇل، — دېدى خىيال بىلەن كېتىۋاتقان نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ گېپىنىڭ مەزمۇنى كاللىسىغا كىرمىگەن بولسىمۇ ئۇ تەۋپىقنىڭ ھەم سەمىمىيلىك ھەم شوخلۇق يېغىپ تۇرغان ئىلتىماسىغا جاۋاب بېرىشىنىلا مەخسەت قىلغانىدى، — مەن ساڭا قىلىشىپ بېرەلىگۈدەك ئىش بولسىلا ھەممىسىنى تاپىلا، جىمى ئىشقا ئۆزەڭ يۈگرەپ يۈرسەڭمۇ ئۈزۈلۈپ قالىسەن.

— كۆيۈنگىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. لېكىن مېنى خىجىل قىلىپ، مەندىن ئانىلارچە ئەنسىرەۋېرىشىڭىزنى قويۇڭ، جاپا چەكسەم نېمە بولاتتى؟ مەن مۇشۇ جاپانى چېكىش ئۈچۈن قالدىمغۇ؟ قانچىلىك جاپا چەككەن بولسام ھەممىسى مۇشۇ ئىش ئۈچۈنغۇ؟ ئانا ئاچچىق تولغاق يېگىنى ئۈچۈن بالىدىن ئاغرىنامايدىغۇ؟

— ئانام بىلەن دادام رەھمەتتى سېنى ماڭا تاپىلىغان...

— ھېلىمۇ سىز ماڭا ئانا ھەم دادا بولۇپ كۆيۈنىۋاتىسىز.

— ھېلىقى قەشقەردىن ئېلىپ كەلگەن كىتابنى تەرجىمە قىلىدىغان گەپنى قىلىۋاتامتىڭ؟ شۇنداق قىلىدىغان بولساڭ مەن ساڭا ئاققا كۆچۈرۈشۈپ بېرەي، قانداق؟

تەۋپىق ئاكىسىغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قاراپ قويۇپ، ئۈنچىقمىدى.

ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ بىلىنمەيلا ئىككى ساي بىلەن تېجەن يېزىسىدىن ئۆتۈپ قىران دەرياسىنىڭ قورۇق ئېقىنى بويىغا جايلاشقان بازارغا[1] بەگنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە چۈشتىن سەل ئۆتكەنىدى. سىدىقبەگنىڭ ھويلىسىدا يوغان بىر تۈپ رېدە كەڭ يېيىلىپ، پۈتۈن ھويلىغا دېگۈدەك سايە تاشلاپ تۇراتتى. رېدە تۈۋىدە يوغان بىر چاسا تاش قويۇلغان بولۇپ ئۇنىڭدا سالقىنلاپ ئولتۇرۇشقا بولاتتى.

بۇ چاغدا سىدىقبەگ ئائىلىسىدىكىلەر يېڭىلا چۈشلۈك تاماق يەپ بولۇشقانىدى.

— ئىنىڭلار ھېرىپ قاپتۇ، — دېدى ئېگىز ۋە بەستلىك كەلگەن بەگ

[1]ئۆتمۈشتە ئاتۇش بازىرى ھازىرقى مەشھەد يېزىسىدا ئىدى. — ئا.

چاقىرىلمىغان مېھمانلارغا دەرپەردىلەر بىلەن خىرلەشتۈرۈلگەن سۆرۈن مېھمانخانىنىڭ تۆرىدىن جاي كۆرسىتىپ.

ئۆيدە سىدىقبەگنىڭ ئايالى ۋە بىر ياش چوكان باردى. سىقبەگ كىچىكىدىنلا شۆتاڭ[1]دا ئوقۇغان بولغاچقا ئۇنىڭ ئائىلىسىدە كونا قائىدىلەرگە ئانچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتى، شۇڭا ئاياللارمۇ يات ئەركەكلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئولتۇرمايدىغاندەك قىلاتتى. ياش چوكان مېھمانلارغا بىر ئاز ئېگىلىپ، ئۈنسىز سالام قىلغاندىن كېيىن باشقا ئۆيگە چىقىپ كەتتى، ئەمما چوڭراق ئايال(بەگنىڭ ئايالى بولسا كېرەك) قېلىۋەردى. بۇ ھال ئۆي ئىگىلىرىنى مالال قىلىپ قويىمىزمىكىن دەپ ئەندىشىدە تۇرغان مېھمانلارنى خېلى يېنىكلەشتۈردى.

— ئاكا، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى سورۇننىڭ قاتماللىشىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سۆھبەتكە يېنىكلىك بېرىش ئۈچۈن، ئادىتى بويىچە، دادىللىق بىلەن، — بىزنى تونۇشتۇرۇپ قويمايسىزغۇ؟

نىزامىدىن دەسلەپ ئىنىسىنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن بەگنىڭ ئالدىدا ئەدەپتىن چىقىپ كەتكەنلىك بولۇپ قالارمىكىن دەپ سەل ئارسالدى بولغانىدى، ئويلىمىغان يەردىن سىدىقبەگ مەمتىلىنى قوللاپ چۈشتى.

— مەدەنىيەتلىك ئەللەردە ئەڭ ئەۋەل ئۆز-ئارا تونۇشتۇرۇش ياكى ئۆز-ئۆزىنى تونۇشتۇرۇش بولىدىكەن. بۇ قورۇنۇشنى ئازايتىپ، چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ياخشى ئادەت.

نىزامىدىن بەگنىڭ بۇ گېپىدىن روھلىنىپ:

— مانا مۇشۇ كىشى سەن تونۇشماقچى بولغان سىدىقبەگ، بۇ مەزلۇم بەگنىڭ ئايالى قۇرەيش خېنىم،... — نىزامىدىن ھېلىقى چىقىپ

---

[1] شۆتاڭ — 学堂 — ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاياقلاشقاندىن كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتى ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئىشلىتىش ئېھتىياجى ئۈچۈن يەرلىك خەلق باللىرىدىن بىر قىسمىنى خىتايچە ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئاچقان مەكتەپ. بۇ مەكتەپكە بالا بېرىشنى خەلق خالىمايدىغان بولغاچقا ئالۋان تەرىقىسىدە مەجبۇرىي ئېلىناتتى، شۇڭا كۆپىنچە كەمبەغەللەرنىڭ باللىرى ۋە چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئىشلەيدىغان كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ باللىرى ئېلىناتتى. — ئا.

كەتكەن چىرايلىق نەۋ جوۋاننى تونىمايتى، شۇڭا تۇرۇپ قالدى.

— ئۇ مېنىڭ ئاكام مامۇتهاجىنىڭ قىزى، ئىسمى مەلىكىزاد، — دېدى قۇرەيش خېنىم. بەگنىڭ خانىمى ئۇچىسىغا خىتاي تەتەيلەرنىڭ كىيملىرىگە ئوخشۇشۇپ كېتىدىغان، ئادەتتە ئانچە ئومۇملاشمىغان بىر خىل كىيملەرنى كىيۋالغان بولۇپ، ئاقسۆڭەكلىك خاراكتېرى روشەن بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدا ئەمەلدارنىڭ خېنىملىرىدا بولۇدىغان تەكەببۇرلۇق بار بولسىمۇ، مەدەنى مۇئامىلىسى ئىچىدە بىلىنمىگۇدەك دەرىجىدە سىلىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى، — ئۇ سىڭلىم ئۆيدە زېرىكىپ، ماڭا بىر زامان ھەمراھ بولۇشقا كەپتىكەن، — دەپ قوشۇپ قويدى قۇرەيش خېنىم، ئەسلىدە بۇ ئۆيدىكىلەرمۇ مەتىلى ھەققىدە خەۋەردار، ئۇنى چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ئەپەندىكەن دەپ ئاڭلىغاچقا قىزىقىشتا ئىدى.

بايا مەلىكىزادنىڭ قەشقەر قىزلىرىغا خاس سۇزۈك يۈزلىرىدە چاقناپ تۇرغان بولاق كۆزى بىلەن بىردەقىقە ئۇچرۇشۇش نەتىجىسىدە قىزىرىپ كەتكەن مەمتىلى ئەپەندى، قۇرەيش خېنىمنىڭ سۆزىدىن كېيىن سەل يۈرىكى ئارامىغا چۈشكەنلىكىنى ھىس قىلدى.

— بۇ مېنىڭ ئىنىم، مەمتىلى، تۈركىيىدە ئوقۇپ يېقىندا قايتىپ كەلدى، — دېدى نىزامىددىن تونۇشتۇرۇشنىڭ ئاخىرىنى ئۈزۈپ.

ساھىپخان بىلەن مېھمانلار ئۆز- ئارا تونۇشقاندىن كېيىن ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنى يېنىكلەشكەندەك ئازادە ھىس قىلدى. مېھمانلار شۇ زاماننىڭ شەھەر مودىسىدا ھەم مەلۇم جەھەتلەردىن خىتايلارنىڭ ئادەتلىرىگە ئوخشۇتۇپراق ياسالغان ئۆيگە يەنە بىر قېتىم ئوبدانراق نەزەر سېلىپ چىقىشتى. مەمتىلى ئەپەندى سۆھبەتدىشىغا تۈيدۇرماي قاراپ، ئۇنىڭ مىجەزىنى مۆلچەرلەپ چىقىشقىمۇ ئۈلگۈردى. ئومۇمەن بەگنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەمەلدارلىق قېنى يوقتەك، ئەملىگە نىسبەتەن كىبىرسىز كۆرۈنەتتى. ئۇ زامانلاردا ئىككى خىل يول بىلەن خىتايچە ئوقۇپ قالاتتى: بىرى، ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغانلارنىڭ بالىلىرى، يەنە بىرى «شۆتاڭغا بالا بېرىش» ئالۋىڭى يۈز بېشىلارغا چۈشكەندە بايلار ئۆز بالىلىرىنىڭ ئورنىغا كەمبىغەلنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئەۋەتىپ بېرەتتى. مەمتىلى

ئەپەندى بەگنى كېيىنكى خىلغا مەنسۇپىمكىن دەپ پەرەز قىلدى. بىراق يېڭىشەلىك بۇ ئادەمنىڭ ئۆتمۈشى كۆپ ئادەملەر ئۈچۈن قاراڭغۇ ئىدى.

رەسمىيەت سۆزلىرى ئاخىرلىشىپ ئەسلى مەخسەت ھەققىدە سۆز باشلاشتىن ئاۋالقى ئاشۇ بىر نەچچە مىنۇت ئىچىدە يۇقارقى كۈزۈتۈش ۋە خىياللارنى قىلىپ ئۈلگۈرگەن تەۋپىق ئىختىيارسىز ھالدا ئۇ ياقتىكى ئۆيىنىڭ ئىشكى ئۇدۇلىدىن لىپ قىلىپ ئۆتكەن مەلىكىزادىنىڭ كۆزلىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇچرۇشۇپ قالدى ھەم شۇئان ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان ئالىلىقانداق بىر نەرسە پۈتۈن تېنى بويلاپ باش كۆتەردى ۋە يۈرىكى شىددەت بىلەن سېلىپ كەتتى. پىسخولوگىيىدە سۆزلىنىدىغان ۋاستىلىك تەپەككۇرگە ئوخشاش تەۋپىقنىڭ يۈرىكىدە كونا بىر جاراھەتنىڭ قەقچىنى تاتىلىۋەتكەندەك ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ مەلىكىزادىنىڭ كۆزلىرىدىكى نۇرنىڭ بىردە سەرۋەرگە، بىردە ئەدىبەگە ئوخشاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھىس قىلدى ھەم تەخىرسىز سېغىنىش ئۇنى قىستاپ كېلىۋەردى ئۇ قىزنىڭ تونۇشتەكلا ئۇزاق قارىشىدىن قاچاندۇر بىر چاغدا ئۇزاق بىللە بولۇپ كېيىن ئايرىلىپ كەتكەندەك تۇيغۇغا كەلدى. بۇ راست شۇنداقمۇ؟ ياكى خىيالمۇ؟ ئۇ ئۆزىمۇ گاڭگىراپ كەتتى. قىزمۇ مېھمانغا ئەتەي كۆرۈنمەكچى بولغاندەك ئۇدۇلدىن ئۆتۈپ قالغىنى ئۈچۈن خىجىل بولغان بولۇشى كېرەك، شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەندى. ئۇنىڭ مەڭزىگە قىزىللىق تەپكەن ئاشۇ مىنۇتنىڭ ئۆزىدە مەمتىلى سەرۋەرنى كۆرگەندەك بولدى...

كۆز يۇمۇپ ئۆچقۇچىلىك ئارىلىقتا بولۇپ ئۆتكەن بۇ خىيالي كەچمىش ئۇنىڭغا بىر ئۆمۈر ھىكايىسىدەك ئۇزاق بىلىنىپ كەتكەچكە، كىشىلەر ئالدىدا تازىمۇ سەت ئىش قىلغاندەك بىلىنەر ـ بىلىنمەس سىلكىنىپ كەتتى. ئۇ بۇنداق جان قىيىنغۇچى خىياللاردىن ئۆزىنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن سۆھبەتنى باشلاشقا ئالدىراپ بەگ تەرەپكە يۈزلەندى.

ــ سىزنى ئىزدەشكە مەجبۇر قىلغان ئازراق ھاجەت بىلەن ئىلتىماسىمىز بار، بۇ ئىش ئۈچۈن چۈشلۈك ئارامىڭىزنى بۇزغىنىمىز ئۈچۈن ئۆزرلۈكمىز، ــ دەپ باشلىدى ئۇ مۇلايىم، شۇنداقلا كىشىلەرگە

تەسىر قىلغۇچى ئاھاڭدا، ــ مەن تۆركىيىدە ئوقۇدۇم مەخسىدىم: خۇراپات، جاھالەتنىڭ پاتقىقىغا پاتقان مىللىتىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدى.

ئەمدى ئاشۇ مۇددىئايىمنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋاقتى كەلدى، ــ ئۇ قورەيش خېنىم راستلاپ چىققان داستىخاندىن پىيالىنى قولىغا ئېلىپ چايدىن بىر ئوتلىدى. مۇشۇ پۇرسەتتە سىدىقبەگ سوئال قويدى:

ــ قانداق قىلماقچى بولىۋاتىسىلا؟ ــ بۇ سوئاللار سۆھبەتنىڭ مەخسەتكە يېقىنلىشىشىنى تېزلەتتى.

ــ مەكتەپ ئاچماقچىمەن، ــ مەمتىلى ئەپەندى قىسقا پائۇزا ئارىلىقىدا بەگنىڭ چىرايىغا سەپ سېلىپ ئۇنىڭ بەستىلىك گەۋدىسىگە مۇناسىپ يوغان يۈزىدىن كۆز قارىشىنى بىلىۋېلىشقا تىرىشتى. بىراق بۇ قىرىق ياشلاردىن ھالقىغان بەگ ئۇزۇن يىللىق خىزمەت جەريانىدا ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى بىلىندۈرمەسلىككە ئادەتلەنگەچكە، ئۇ مەلۇم پەرەزگە كېلەلمىدى. شۇڭا ئۇ بەگنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەخسىتىدە ئورۇنۇپ گەپ باشلىدى، ــ بەلكىم نىمە ئۈچۈن بۇ يولنى تاللىۋالغانلىقىمنى سورارسىز. مېنىڭچە ئاقارتىش ــ بىزنىڭ بەختسىز مىللىتىمىز ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر. خىزمەتلەرنىڭمۇ ئۇلۇغى! يەنە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇنداق قارارغا كەلدىمكى، ــ دېدى تەۋپىق ئاۋازىنى پەسەيتىپ مۇڭلۇنۇش ئاھاڭدا، ــ مەن نۇرغۇن ئەللەرنى كەزدىم كەمستىش ۋە پەس كۆرۈشلەرگە ئۇچرىدۇم. ھازىر ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىغا پاتقىنىچە قېلىۋاتقان، قالاقلىق جەھەتتە جانلىق ئاسارە- ئەتىقە بولۇپ قېلىۋاتقان، ئىللەتكە تولغان بەختسىز مىللەتنىڭ بىرى ــ بىزنىڭ ئۇيغۇركەن. ئەگەر بىر مېھرىبان ئاتا يۈز- كۆزنى يارا باسقان بالىسىنى باشقىلارنىڭ چىرايلىق باللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆز بالىسىنىڭ لاتاپىتى، ساقلىقى ۋە تەقدىرى ھەققىدە ئويلاپ يۈرىكى ئېچىشمىسا ئۇنى قانداقمۇ ئاتا دېگىلى بولىدۇ؟ ئەگەر بىر ئوغۇل كېسەل قوچىقىدا ئىڭراپ ياتقان ئانىسىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، قولىدىن كېلىدىغان خىزمىتىنى قىلمىسا ئۇنى قانداقمۇ ساداقەتمەن ئوغۇل دېگىلى بولسۇن؟ چىن ئىنسان بىلەن باشقا مەخلۇقلار باشقا- باشقا نەرسە ـ دە ... دېمەك، مەن بۇ كېسەلچان ئانىنى

داۋالاشقا ھېچ بولمىسا ئۇنىڭ ئازابىنى ئىلگىرىكىدىن يېنىكلەشتۈرۈشكە ئۆزۈمنى بېغىشلىدىم، — تەۋپىق سۆزلىگەنسىرى ئۆزىنىڭ بىر ئەمەلداردىن ياردەم سوراپ كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، بەلكى نەچچە مىڭ كىشىلىك يىغىن زالىدا نۇتۇق سۆزلەۋاتقاندەك بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ «نۇتقى» ئالدىن تەييارلىۋالغان سۈنئىي گەپلەر ئەمەسىدى. بۇلار شۇ دەمنىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭ يۈرەك قېتىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان چىن قەلبىنىڭ مېۋىلىرى ئىدى. ئۇ ھىسسىيات تولپارىنى يۈگەنلەپ مەخسەتكە قايتىپ كەلدى، — مەن بۇ مەخسەتنى سىزگە ئالدىن ئېيتىشنى توغرا تاپتىم. ئۈمىدىم سىزنىڭ قوللىشىڭىزغا ئېرىشىش، ھېچ بولمىسا مۇتەئەسسىپ كۈچلەر تەرەپتە تۇرماسلىقىڭىزنى قولغا كەلتۈرۈش. چۈنكى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇنداق قالاق بىر مۇھىتتا مەن قىلماقچى بولغان ئىش جىددىي قارشىلىققا ئۇچرىماي قالمايدۇ. ھەرقانداق يېڭىلىق تەشەببۇسچىسىنى كىشىلەرنىڭ ساراڭ دەيدىغانلىقى رەسۇلۇللاھنىڭ ھەدىسلىرىدىمۇ بايان قىلىنغان. شۇنداقلا پەيغەمبەرلەرمۇ ھەقنى يەتكۈزگىنى ئۈچۈن ئەزىيەت تارتقان، خورلانغان، يۇرتلىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. دېمەك، ھەقنى سۆزلەش ھامان دۈشمەنلىككە ئۇچراش مۇشۇ دۇنيانىڭ بىر مەنتىقىسى.

— ياخشى گەپكەن، — دېدى سىدىقبەگ ئىپادىسىز چىرايى بىلەن ھەم مېھمانلارنىڭ ئالدىدىكى پىيالىلارغا چاي قۇيغاچ ئۆز پىكىرلىرىنى تەرتىپكە سېلىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىپ، — بەلكىم بۇ ئىشنىڭ ئەمەلىي پىلانىنى پىشۇرۇپ قويغانلا؟

— پىششىق دېيىشكە بولمىسىمۇ ھەر ھالدا پىلان بار، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى بۇ ئۆيگە كىرگەن چاغدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىشەنچكە تولغان، دادىللاشقان ھالدا.

— ماڭا ئېيتىشقا بولامدۇ؟

— بولمايدىغان نېمىسى بار؟ بەربىر كېچىسى قىلىدىغان يوشۇرۇن ئىش ئەمەسقۇ. مەن يالغۇز بولغانلىقىم ئۈچۈن بىردىنلا ھەممە كەنتلەردە مەكتەپ تەسىس قىلىپ كېتەلمەيمەن، لېكىن ئەڭ ئەۋەل بىر

دارىلمۇئەللىمىن ئېچىپ مۇئەللىملەر قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈش تامامەن مۇمكىن. بۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ھەر بىر كەنتتە مەكتەپ ئېچىپ كېتەلەيمىز. ئەمما بۇ مۇئەللىملەرنى تەربىيلەش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا كەنتلەردە مەكتەپ قورۇلۇشىنى سېلىشنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بولمىسا مۇئەللىملەر ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چىققاندا خىزمەت قىلىدىغان مەكتەپ يوق ۋاقىت بىھۇدە ئۆتىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈتۈپ تۇرۇشىغا توغرا كېلىپ ۋاقىت زايا كېتىدۇ. ۋاقىتنى زايا قىلماسلىق ئۈچۈن مەكتەپ قورۇلۇشىنى جەزمەن ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئۈلگۈرتۈش كېرەك.

بۇ ناھايىتى مۇشكۇل ئىش ئىدى. بىر تەرەپتە ئاشۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھامانلا بېرىپ خىزمەت قىلىدىغان مەكتەپلەرنى بەرپا قىلىش ھەتتا بۇلارنى بىر- بىرىگە پۈتلاشتۇرماي ئورۇنداش تولىمۇ قىيىن، ھەتتا بىر ئادەم ئۈچۈن زادىلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىشىدى. شۇڭا سىدىقبەگ بۇلارنىڭ ئېغىزدا دېگەندەكلا ئاسان بولۇپ كېتىشىگە ئىشەنچ قىلالماي، مەسخىرىگىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل تەلەپپۇزدا :

— ھەر ھالدا ياخشى خىيال ئىكەن، — دېدى مېيىقىدا كۈلۈپ ھەم مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاۋازى ۋە چىرايىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان يوشۇرۇن كۈچ ئۇنى مەسخىرىدىن چەكلىگەچكە، دەرھال كۆڭۈل ياساش تەلەپپۇزىدا قوشۇپ قويدى، — سىلىدە مۇشۇنداق قىلىپ كېتىشكە ئىشەنچ بارمۇ؟

— مېنىڭ ئۆزۈم قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار جەھەتتىن ئېيتقاندا، مەندە ئەلۋەتتە بۇنداق ئىشەنچ بار. لېكىن بۇ نىيەتنىڭ ئىشقا ئېشىش ئاشماسلىقى قوللىغۇچىلارغىمۇ باغلىق.

— ئىقتىسادىي مەنبە بارمۇ؟

— كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمنىڭ بىرسى شۇ. بۇنى ئىئانە توپلاش ئارقىلىق ھەل قىلماقچى بولۇۋاتىمەن. ھازىرغىچە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىمنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا ئىقتىسادىي تايانچلارنى تېپىش تامامەن مۇمكىن.

— دارىلمۇئەللىمىننى قەيەردە ئاچماقچى بولۇۋاتىلا؟

— بازاردا ئورۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئوڭرۇقتىكى مەدرىسىنى

سورىۋالدۇق.

— بازاردا بولسا تەسىرى ياخشىراق بولاتتى.

— مەنمۇ شۇنداق ئويلىغان، بىراق بولمىدى.

— يۇقىرىقى پىلانلىرى راستىنلا ئىشقا ئاشىدىغان بولسا دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇش پۈتتۈرگىچە بازاردا بىر مەكتەپ سېلىش مۇمكىن. مەن سىلەرگە قومباغلىق ئابدۇراخمانهاجى بىلەن سۆزلۈشۈپ تەلەي سىناپ بېقىشنى مەسلىھەت بېرىمەن. قانداقلا بولمىسۇن شە كۆگەن ئادەم، ئۆزىمۇ توشقان باي. مەكتەپ تەييار بولۇپ ئوقۇ - ئوقۇتۇش يېرىم يولدا توختاپ قالمىسىلا...

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ ئىشەنمەسلىك تەلەپپۇزىدىكى ئاخىرقى سۆزلىرىگە ئېتىۋار قىلماي ئابدۇراخمانهاجى ھەققىدىكى ئۇچۇرنى كوچىلىدى:

— مەسلىھەتلىرىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. سىز مۇنداق دېيىشتە بىرەر نەرسىگە ئاساسلىنىۋاتامسىز ياكى شۇ كىشى باي بولغاچقىلا كۆرۈشۈش كېرەكمۇ؟

— مەن ئۇ ئادەمنى يېقىنقى ئىنتىلىدىغان كۆرىمەن، ھەم ئۆزى تەقۋادار، خەير ئىشلىرىغا قولى ئوچۇق، شۇڭا.

— سىز ئۆزىڭىزنىڭ مەيدانى ھەققىدە بىر نېمە دېمىدىڭىزغۇ؟ — مەمتىلى ئەپەندى خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ تۇرسىمۇ پىسخىكا جەھەتتىن بېسىم ئىشلىتىش كەيپىياتىدا سورىدى (ئۇنىڭدا مۇشۇنداق تۇغما ئىقتىدار بارىدى)

بۇ ھال نىزامىدىننى بىر ئاز سەراسىمگە سېلىپ قويدى مەمتىلى بولسا ئىنتايىن خاتىرجەم كۆرۈنەتتى.

— مەن سىلىگە نېمە دەيمەن؟ مېنىڭ بۇ ھەقتىكى تەسىراتىم سىلىنىڭكى بىلەن ئوخشاش. مېنى بايلار سېتىۋېلىشىپ شۆتاڭغا بەگەن، كىچىكىمدىن تاتىپلا باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆستۈم، مىللىي خورلۇققا ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ ئۇزۇل- كېسىل ئۇچرىغانلارنىڭ بىرىمەن. مىللەتنىڭ قالاق ۋە مەدەنىيەتسىز بولۇشى بىر خىل لەنەت تامغىسى.

خۇددى بىر يېرىدە ئەيىۋى بار ئادەملەردە بىر خىل تىل قىسىنچىلىق، جۈرئەتسىزلىك، قورۇنۇش ھىسياتى بولغاندەك، قالاق مىللەت ئەزالىرى ھامان ئۆزىنى باشقىلار ئالدىدا ئاجىز ۋە مەھكۇم ھىس قىلىدىغان گەپ. كىممۇ ئۆز مىللىتىنىڭ خورلۇق ئىچىدە ئۆتۈشىنى خالىسۇن؟ — سىدىقبەگ بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن خىجىللىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ، — كېيىن ھۆكۈمەت نېمە دەپ قارايدۇ، يۇقۇرىنىڭ رايىنى بىلمەي تۇرۇپلا ئاشكارە ئوتتۇرىغا چىقالمايمەن. ئەمما مۇتئەسسىپلەر سېپىگە قوشۇلماسلىق ئۇلارنىڭ پىتنىلىرىگە قۇلاق سالماسلىققا ۋەدە بېرەلەيمەن، — قاچانكى يوقۇرىنىڭ رايىدا ياخشى تەرەپكە سەللا مايىللىق كۆرۈلسە مەن سىلى تەرەپتە ھازىر بولىمەن.

تەۋپىق خوشاللىقىدىن سەكرىۋەتكىلى تاس قالدى. ھاياجانلانغان ھالدا:

— رەھمەت سىزگە! ھازىرچە ماڭا كېرىكىمۇ پەقەت شۇلا، مەن ئۆزەمنىڭ قانداق ئىجتىمائىي شارائىتتا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىمنى چۈشىنىمەن. خەلق قالاق، دىنىي كۈچلەر تولىمۇ مۇتئەسسىپ. ئەگەر قارشى كۈچلەر ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئازراقلا مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالسا ئىككى ھەسسە ئەدەپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئەمدى ئۇلار سىزنى ئارامىڭىزدا قويماسلىقى مۇمكىن؛ جەزمەن تومۇرىڭىزنى تۇتۇپ باقىدۇ، قوللىشىڭىزنى تەلەپ قىلىدۇ، قىسقىسى سىزنى تىنجىتمايدۇ.

— بۇ تەرەپلىرىدىن خاتىرجەم بولسىلا مەن سىلىگە ۋەدە بەرگەن ئىكەنمەن ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇرمەن، — سىدىقبەگمۇ يېنىكلەشكەندەك كۈلدى. بىراق ئۇنىڭدا شۇنچە زور ئىشنى بىرلا ئادەمنىڭ قىلىپ كېتەلىشىگە ئىشەنچ ئاز ئىدى، شۇڭا، — خاسىيەتلىك ئىشقا قەدەم قويۇپلا بىراق يالغۇز ئىكەنلا... ھېچ بولمىسا بەش كىشى بولغان بولساڭلا.... — دەپ قوشۇپ قويدى تۇتۇقراق ئاۋازدا.

مەتنىلى ئەپەندى ئاكىسىغا ئىشارەت قىلىپ ئورنىدىن تۇردى. سىدىقبەگنىڭ تەكەللۇپلىرىغا جاۋابەن ئۆزۈر ئېيتىپ خوشلاشتى.

ئۇلار ھويلىغا چىققاندا ئۇزۇتۇپ چىققان سىدىقبەگكە شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى ئېيتماق ئۈچۈن ئارقىسىغا بۇرالغان مەمتىلى ھويلا تەرەپكە قارىغان دەرىزىدە كۆرۈنگەن كۆلەڭگۈگە قاراپ، دېمەكچى بولغان گېپىنى دەرمەھەل دېيەلمەي بىر سېكۇنۇتچە ھايال بولدى. بىراق قۇشۇمىسىنى تۈرۈپ:

— بولدى ئۇزاتماڭ مۇشۇ يەردە قالسىڭىزمۇ بولىدۇ، بىز تېخى سىزنى كۆپ ئاۋارە قىلىمىز، — دېدى ۋە يەنە بىر قېتىم دەرىزىگە كۆزى چۈشتى، تومۇرلىرىغا بىر خىل ئىسسىق ئېقىم يۈگرەپ كېتىپ دەرھال ئاكىسىغا ياندىشىپ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى.

— خۇداغا شۈكرى، ئوڭۇشلۇق بېرىۋاتامدۇ، نېمە؟ — دېدى نىزامىددىن خوشال ھالدا، ئىككەيلەن بازار كوچىسىغا چىققاندا، — ئىشنىڭ باشلىنىشى خېلى جايىدىغۇ.

— بۇ ئىشنىڭ ساۋابلىق ئىش ئىكەنلىكىنى خۇدا ئۆزى بىلىدۇ - دە، — دېدى ئىنىسى چاقچاقچا ئايلاندۇرۇپ:

— خوش ئەمدى قاياققا؟

— بايا بەگ سايە قىلغان ئابدىراخمانھاجى بىلەن كۆرۈشەيمىكىن، سىز ئۇ كىشىنى تونۇمسىز؟

— سىرتىدىن تونۇيمەن، سالام - سائىتىمىز يوق. ئۇ ئاتمىش ياشلار چامىسىدىكى ئادەم. شىمالدا كۆپ تۇرغان بۇ يەرگە كېلىشتە ئالتايدىن كەلگەن. ئىككى خوتۇنى بار. بىرسى قازاق گۈلجامال دېگەن ئايال؛ يەنە بىرى ئۇيغۇر، ئىسمى بۇۋىسارە. ھەر ئىككى خوتۇنى ھاجىمغا قارىغاندا بىر ھەسسە ياش مېنىڭ بىلىدىغىنىم شۇلا.

— ئۇنداق بولسا سىز ئۆيگە قايتىپ كېتىۋېرىڭ تونۇشمايدىغان خەقنىڭ ئۆيلىرىگە گېزىرىپ كىرىش ئازابىنى مەنلا تارتاي. ئەتە ئەتتىگەندە يەنە سىزنى باشلاپ ماڭىمەن.

— ھېچقىسى يوق، بىللە كىرىپ بىللە قايتايلى، — دېدى نىزامىددىن ئىنىسىگە ئىچ ئاغرىتقان ھالدا.

— ياق، ئاكا، مەن بەك كەچ قايتىشىم مۇمكىن بىر بىكار ئۇننى

بىكار قىپتۇ دېگەندەك سىزگە قارىشىپ بېرەلمىگىنىم يەتمىگەندەك سىزنىمۇ ئىش قىلدۇرماي ئاۋارە قىلسام بولماس ئۇلاقلىرىڭىز ئاچ قالمىسۇن كېتەي. كەتمىسىڭىز خاتىرجەم بولالمايمەن.

نىزامىددىن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قېلىپ كېتىشكە ماقۇل بولدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئاكىسىنى ماڭدۇرىۋېتىپ ئۆزى قۇمباغ تەرەپكە بۇرالدى.

3

نىزامىددىن خۇپتەن نامىزىدىن كىرىپلا يەنە سورىدى:

— مەمتىلى قايتىپ كەلمىدىمۇ؟

— كەلمىدى، نەلەردە يۈرىدىغاندۇ دەڭا،— دېدى زورىخان ئەندىشە ئارىلاش.

— ھېلىغىچە كېلىپ قالار، ئورۇن سېلىپ قويۇپ ئۆزەڭ ئىشىڭ بىلەن بول، ئۇخلاۋە مەن بىردەم ئولتۇرىمەن،— دېدى نىزامىددىن ئايالىغا.

نىزامىددىن چىراقپايىنى شىرەچاقنىڭ تۈۋىگە يېقىن ئەپكېلىپ يېقىندىن بېرى مەمتىلى ئەپەندى قەشقەردىن ئالغاچ كەلگەن كىتابلارنى ئوقۇغاچ ئىنىسىنى كۈتۈپ ئولتۇردى ئۇ ئەنسىرىمەي تۇرالمايتى، يىللار ئەنسىز، بولۇپمۇ بازارنىڭ لۈكچەكلىرى شۈك تۇرغان ئادەمنىمۇ يولسىز ئۈرىدىغان غەلىتە بېشەم خۇيلۇق ئىدى... ئالاھەزەل بىر سائەتتەك ۋاقىت ئۆتكەندە ئاخىر مەمتىلى ئەپەندى كىرىپ كەلدى. بايىتىن بېرى ئىنىسىنىڭ ئاز ئۇخلاپ، كۆپ پائالىيەت قىلىپ ئۆزىنى ئالدۇرۇپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ ئولتۇرغان نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ ھارغىن قىياپىتىگە ئوبدانىراق زەڭ سېلىپ قارىۋىدى، مەمتىلىنىڭ كۈلۈپ تۇرغان لېكىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا بىر ئاز قىزىللىقىنى يوقاتقان چىرايى بىلەن ئۇچراشتى.

— نەلەردە بولدۇڭ؟ بەك كەچ قالدىڭغۇ؟
— ئابدۇراخمانھاجىنىڭ ھوزورىدا بولدۇم... ئۇ ئادەم دارىلمۇئەللىمىنگە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشكە رازى بولدى ھەم ئۆزى پۇل چىقىرىپ بازارغا بىر مەكتەپ سېلىشقا ۋەدە بەردى. ئەمدى 24 كەنتتە 24 مەكتەپ ئاچساق ئۇ يەردە ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنى بازاردا- رۈشتىيې[1] مەكتەپتە تەربىيىلەيمىز. شارائىتى يار بېرىدىغانلارنى چەتكە چىقىرىمىز. ئۇلار ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ چوڭراق مەكتەپ قۇرىمىز. ئىشقىلىپ، ئاكا، بىزگە قىلىدىغان ئىش ئاز ئەمەس، — دېدى تەۋپىق قىن- قېنىغا پاتمىغان ھالدا گويا چوڭ بىر خۇشاللىق ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان بالىدەك خۇشال بولۇپ. ئەمما ھارغىنلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.
— ئابدۇراخمانھاجىنىڭ ئۆيىدىلا شۇنچە ئۇزاق ئولتۇردۇڭمۇ؟
— ياق، يەنە بىر نەچچەيلەننىڭ ئۆيىگە كىردىم قۇتلۇقھاجىم، ئابدىكىرىماخۇن خەلپىتىم، مۇپتاخۇنۇم، مىرەخمەت غوجاملارنىڭ ئۆيىدە سۆھبەتتە بولدۇق. ئەسلىدە قازاخۇنۇم ھابۇلھاجىمنىڭكىگە ھەم كىرەي دېۋىدىم، ئابدۇراخمانھاجىم ئۇنىمىدى. كىرگەننىڭ پايدىسى يوق، ئۇ ئادەمدىن باشقا نەرسىنى كۈتۈلۈك دەيدۇ. قارىغاندا رەقىبىمىزمۇ ئانچە بوش ئادەملەردىن ئەمەس ئوخشايدۇ. ئەمما مەن ئۇنىمۇ قايىل قىلىشقا ئۇرۇنىمەن. ئىشقىلىپ، ئاكا، بىزگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن غەم قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى، مەكتەپمۇ تەييار، ئەمدى دارىلمۇئەللىمىنى ئاچساقلا بولىدۇ. بۇندىن كېيىنكى يىلىمىز 24 كەنتتە مەكتەپ بىنا قىلىش ئۈچۈن بولىدۇ.
— ھەر ھالدا ئالدىڭ ئوچۇق ئوخشايدۇ، ئۇكام، ئەتە يەنە ئۇيەر - بۇيەرگە بارىمەن دەۋاتىسەن ئەمدى ئارام ئال.
— سىز ئۇخلاۋېرىڭ ئاكا، بۈگۈن كەيپىم ئىنتايىن ياخشى «تۈرك

[1] رۈشتىيې — تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دەرىجىسىگە تەڭ مەكتەپ (ئەسلى ئەرەپچىدىن، تۈركچە — rüştiye)، ئۇيغۇرچىدا «رۈشتى» شەكلىدە قوللىنىلغان، — ئا.

تىلى دىۋانى» دىن بىر نەچچە بەت تەرجىمە قىلاي، شەۋقىگە كېلەر قېتىم كىرىشىمدە كىرىش سۆز قىسمىنى ئالغاچ كېلىمەن دەپ ۋەدە بېرىپ قويۇپتىكەنمەن.

ــ ئۇكام، يازنىڭ قىسقا تۈنىدە قانچىلىك ئۇخلايسەن؟ ئىش سېلىككەندە كۈندۈزى قىلساڭمۇ بولۇدۇغۇ.

ــ هايات دېگەن شۇ ئاكا. قىزغىن، جىددى ياشىساڭ جىددى ئۆتىدۇ؛ بوش-بىكار، ئويناپ ياشىساڭ ئۇنداق ئۆتىدۇ. ئىشقىلىپ ياشىغۇچىنىڭ ئىختىيارىغا باغلىق. مېنىڭ هاياتىم مانا شۇ. جىددىيلىك بىلەن تولغان. ئۆزەمنىڭ تاللىغىنى شۇ تۇرسا نېمە ئامال؟ بۈگۈن چوقۇم بىر ئاز ئىشلەيمەن.

ــ بوپتۇ، ئەمىسە مەن ساڭا كۆچۈرۈشۈپ بېرەي.

نىزامىددىن ئۇنىڭ جاپاسىغا شېرىك بولماقچى بولدى.

ــ رەھمەت ئاكا، بىراق، بۈگۈن تېخى بەك بالدۇر. مەن تەرجىمە قىلغانلىرىمنى قايتا سېلىشتۇرۇشۇم، تۈزىتىپ چىقىشىم كېرەك. مۇنداق قىلايلى، مەن كىرىش سۆز قىسمىنى پۈتتۈرۈپ بولغاندا جەزمەن سىزنى خىزمەتكە سالاي، ئۇنىڭدىن كېيىن مەن يېڭى بىر بۆلۈكنى تەرجىمە قىلغۇچە سىز كۆچۈرۈپ ماڭسىڭىز، شۇنداق قىلىپ سىزنىڭ ئىشىڭىزنىڭمۇ ئايىقى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ.

نىزامىددىن ئىنىسىدىن سەل نارازى بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە تالىشىپ ئولتۇرماي، ئۆزى ئۇخلاۋېرىشكە مەجبۇر بولدى. بىراق ئۇنىڭمۇ ئۇيقۇسى قاچتى. ئۇ ئىنىسىنىڭ چېكىسىنى تۇتۇپ دەممۇ-دەم ئولتۇرۇپ كېتىشلىرىگە يەنە تېز-تېز يېزىپ كېتىشىگە ۋە يەنە بىر كەمدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېرىلىشىگە قاراپ جىم-جىت ياتتى.

ئۇخلىماي ياتقان ئادەمگە تۈن بەك ئۇزاق بىلىنىدىغان بولسىمۇ نىزامىددىنغا ۋاقىت بەك تېز كېتىۋاتقاندەك ھېلىلا تاڭ ئېتىپ كېتىپ، تىنىمسىز ئىنىسى ئۇخلىيالماي قالىدىغاندەك تويۇلۇپ، ۋاقىتنىڭ توختاپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى، تالادىكى شەپىلەرگە قۇلاق سالاتتى.

... نىهايەت، يىراق بىر جايدا توخۇنىڭ سوزۇپ چىللىغان ئاۋازى

ئاڭلانغاندا نىزامىددىن ئۆزىچە پۇچۇلۇنۇپ ئازاپلىنىپ كېتىۋاتاتتى. مەمتىلى ئۇنىڭ مېھرىبان كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك قەلەمنى قويۇپ، ئۇخلاشقا ياتتى، شۇنداقلا نىزامىددىن يېنىك بىر تىندى. ئۇ ئىنىسىنىڭ چاپسانراق ئۇخلاپ قېلىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئويغاقلىقىنى چاندۇرمىدى.

ئون ئۈچىنچى باب

1

تەۋپىق كەنتلەر ئارىلاپ، بايلار، ئۇقۇمۇشلۇقلار، يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئاتىلار ھەيئىتى تەشكىللەشنىڭ تەييارلىقى (جامائەت پىكرى تويلاش، ئىدىيۋى تەييارلىق)نى پۈتتۈردى ھەمدە كەنتلەردىكى مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى باشلاش ھەققىدە سۆھبەتلەشتى. ئۇ بۆگەندىن نۇرۇللا خەلپىتىم؛ تۆكۈلدىن ئىسلىماخۇن خەلپىتىم؛ ئۇغرۇقتىن ئاكا- ئۇكا بايلاردىن باشقا مۇھەممەد ئىبراھىمھاجىم، زاكىر ھاجىم، سەلەيھاجىم؛ تېجەندىن ئەمەتھاجىم، قۇناجىم؛ سۇنتاغدىن ئەمەتقۇلھاجىم، يۈسۈپھاجى؛ ۋاقۋاغدىن ئاخۇن، قۇۋان شەيخ (قۇربان ئەزىزى — بۇ كىشى ئۇلارغا تۇققان كېلەتتى)، ھەسەنچوڭ قاتارلىقلار بىلەن بىر- بىرلەپ كۆرۈشۈپ تونۇشۇپ سۆھبەتلىشىپ چىقتى.

بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كۈنى ئۇ شورۇققا كەلدى. بۇ سەپىردە نىزامىددىن ئۇنىڭغا ھەمراھ ئىدى. تاھىر خەلپەت نىزامىددىننىڭ دوستى ھەم تەۋپىقنىمۇ تونۇش بولغاچقا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىشنى توغرا تېپىشتى.

ئۇلار ئانچە چوڭ بولمىغان بىر مەسچىدنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ خەلپەتنىڭ دەرۋازىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تارچۇق بىلەن مەسچىتنىڭ شىمالىي بېقىنىدىكى خانىقانىڭمۇ ئالدىدىن ئۆتۈشتى. خانىقانىڭ يېنى ۋە كەينى بولسا چوڭ بىر باغ بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ بېغى مىۋە تۈرلىرىنىڭ كۆپلىكى، مىۋىسىنىڭ موللىقى بىلەن يىراق- يېقىنغا مەشھۇردى. مىۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى تامدىن ئارتىلىپ تارچۇق تەرەپكە ساڭگىلاپ تۇراتتى.

مەمتىلى ئەپەندى بىھى ۋە كۈزلۈك ئالمىلارنىڭ باش ئۈستىدىكى شاخلىرىغا زوق بىلەن قاراپ كۆڭلىدە خوجايىن باغۋەنچىلىك

تەجرىبىسىگە باي، تىنىم تاپماس كىشى ئوخشايدۇ دەپ ئويلىدى. بۇ تەرەپكە ئىگىلىپ تۇرغان شاخلار تارچۇقنى قاپلاپ تۇرغاچقا سالقىن هاۋالىق بۇ جاي ئۇزۇن يولدىن كەلگەن يولۇچىلارغا خېلى ئارام بېرەتتى.

دەرۋازا ئوچۇقىدى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەندە بىر كىچىك سەينا، ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا بارىدى. نىزامىددىن ئىنىسىنى غەرپ تەرەپتىكى هويلىغا باشلىدى. ئۇلار هويلىغا كىرىشىگىلا تال بارىڭى بىلەن قاراڭغۇلاشقان پېشايۋان سۇپىسىدا زىلچىلار ئۈستىدە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ چىلىگە پىچىپ يەۋاتقان تاهىر خەلپەت ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — دېدى تەۋپىق ئاكىسىدىن بۇرۇنراق گويا ساهىپخانىنىڭ كونا قەدىناسى ئاكىسى ئەمەس ئۆزىدەك بىر خىل ئىشەنچكە تولغان دوستانە ئاۋازدا، تاهىر خەلپەتنىڭ ئالدىراپ سۇپىدىن چۈشۈشكە باشلىغىنىنى كۆرۈپ.

ئىككى ئۇچلۇقراق ۋە ساقىلى ئىگىكىگە يارىشا تېخىمۇ ئۇچلىنىپ تۇرغان، ۋىجىكرەك كەلگەن خەلپەت پېشايۋان سۇپىسىدىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قاراپ ماڭغاچ:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالامۇئەلەيكۇم رەهمۇتۇللاهى ۋەبەركاتهۇ، — دېدى قىزغىنلىق بىلەن ۋە ئۇلارنى تۆرگە تەكلىپ قىلدى، — مۇشۇ يەردىلا ئولتۇرايلى، سالقىنراق. يۇقۇرى ئۆتۇڭلار، قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى، سىلەرنى؟ خۇدا يەتكۈزدىمۇ نېمە، — دېدى ئۇ بەكمۇ خۇشال ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلىپ.

تاهىر خەلپەت بىر قاراشتىلا ئىنتايىن ئوچۇق، چىقىشقاق، مۇلايىم كىشى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىپ تۇراتتى. ئۇ بىردەم مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كەلگەندىن كېيىنكى ئىشلىرىنى، زېرىكىپ قالغان - قالمىغانلىقىنى سورىسا، بىردەم نىزامىددىندىن ئاخىرقى قېتىم كۆرۈشكەنلىرىدىن كېيىنكى كۆرگەن- كەچمىشلىرىنى سوراپ ۋە ئۆزىمۇ هىكايە قىلىپ كەتتى.

— مەمتىلى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇنى تاشلاپ تالا- تۈزگە

چىقالمىدىم. يەنە كېلىپ ئۆيدە شاگىرتلارغا ئىش كۆرسىتىپ بەرمىسەم بولمايدىكەن، — دېدى نىزامىددىن ئۆز كەچمىشلىرىنى سۆزلەپ.

— ئىنىمىزنى نېمىشكە تاشلاپ چىقاتتىڭىز؟ باشلاپ كېلىۋەرسىڭىز بولاتتىغۇ، — دېدى تاھىر خەلپەت.

شۇ چاغدا تالادىن ئىككى يىگىت كىرىپ كەلدى. ئۇلار ئابلىمىت قارى ھەم سابىت ئىككىسىدى.

— بۇلارنى تونۇيسىز، ئىنىم بىلەن دوستى سابىت، — دېدى تاھىر خەلپەت ۋە ئاۋازىنى پەسلىتىپ، — يوشۇرۇن شائىر، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— تونۇشقۇ بىز، — دېدى بىر كۆرگەن ئادەمنى نەچچە يىل ئۆتسىمۇ تونۇۋالىدىغان تەۋپىق سابىتنىڭ قولىنى قاتتىق سىقىپ، — بۇ بىزنىڭ ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشۈشىمىزغۇ يېڭىلىشمىغان بولسام؟

— ئېسىم قۇرىسۇن، سىلەر تونۇشلاردىن بولۇپ بولغانىكەنسىلەرغۇ؟ بىرە ئىككى قېتىم چالا كۆرگەننى... دەپ قاپتىمەن، — دېدى تاھىر خەلپەت تەۋپىقنىڭ خاتىرىسىگە زوقلۇنۇپ.

سابىت بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەندىلا كۆڭلىدە ھۆرمەت پەيدا بولغان بۇ كىشى بىلەن سالاملاشقاندا ئۆزىنىڭ تولىمۇ تارتىنچاق ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. مەمتىلى ئەپەندى بولسا ئۇنىڭ نوچى ئەركەكلەرگە خاس بەستىگە ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ بولمىغان نازۇك تەبىئىتىگە يەنە بىر قېتىم ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

تاھىر خەلپەت ئابلىمىت قارىنى داستىخان راسلاشقا بۇيرىدى. سابىت مېھمانلارنىڭ قاتارىدا قورۇنۇپقىنا ئولتۇردى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇنى قورۇنۇشتىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە ئېغىز چاقچاق قىلىۋىدى، ئۇ قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى. ئۇ چەتئەلدە ئوقۇغان، ئەجنەبىي سىياقلىق (گەرچە مەمتىلى ئەپەندى ئاكىسىنىڭ زورى بىلەن بەك كۆزگە پاتماسلىق ئۈچۈن ئۇستىگە شۇ مۇھىتقا ماس تون يا يەكتەكتەك بىر نېمىلەرنى كىيىۋالسىمۇ، كىشىلەرنىڭ كۆزىگە ھامان ئۇنىڭ تۇرقى ئەجنەبىي تۇيۇلاتتى)، ئىككى مەڭزىدىن بىلىنەر- بىلىنمەس قىزىللىق

چىقىپ تۇرغان، كىچىك بۇرۇتى ئۈزىگە ھەم لاتاپەت، ھەم سالاپەت بېغىشلىغان كىشىگە قىزىقىپ قارايتى. ئۇ بۇ ئەپەندىنىڭ دەسلەپكى چاقچاقلىرى بىلەنلا ئۆزىدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن يېقىنلىق، بەلكى بالىلىق مېھرى ئويغانغانلىقىنى ھېس قىلدى. مەمتىلى ئەپەندى ئاۋالقى سۆھبەتلەرنىڭ داۋامىغا قارىتىپ تاھىر خەلپەتكە:

— ئاكام مېنى يا باشلاپ چىقمايدۇ، يا تاشلاپ چىقمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزەملا ئۇنى ئالدىمغا سېلىپ چىقتىم، — دېدى كۈلۈپ. ئارقىدىن جىددىيلىك بىلەن قوشۇپ قويدى، — سىزنى بىر ئىش بىلەن ئىزدەپ كەلدۇق.

— ياخشى ئەمەسمۇ، ئادەم ئىزدەپ كەلگىنىڭلار ئۈچۈن قولۇم كۆكسۈمدە.

— ئالدىراپ خۇشال بولۇپ كەتمەڭ، بۇ سىزگە پايدا كەلتۈرىدىغان ئىش ئەمەس، ماقۇل دېدىڭىزمۇ، بولدى، زىيان تارتقىنىڭىز شۇ.

— ياخشى ئادەملەر ئۈچۈن نېمە كەتسىمۇ زىيان دېگىلى بولمايدۇ، — تاھىر خەلپەت تەۋپىقنىڭ چاقچىقىغا دوستانە جاۋاب قايتۇرۇپ، ئاندىن، — ئابلىمىت، سەن ئۆيدىكىلەرگە يۈگرە، — دەپ ئىشارەت قىلدى.

ئۇ نېمە قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلگەن نىزامىدىن ئالدىراپ ئۇنى توستى.

— ئاۋارە بولۇپ يۈرمىسۇن، بىزنىڭ يەنە كۆپ ئىشلىرىمىز بار، يەنە بىر نەچچەيلەننىڭ ئۆيلىرىگە كىرىدىغان ئىش بار. كەچ قالمايلى.

— يەنە كىمنىڭ ئۆيىگە كىرمەكچىدىڭلار؟

— موللا قادىرنى ئىزدەيتتۇق.

— ھا ھا... يەنە ئىزدەيدىغان ئادىمىڭلار بولسا ھەممىنى دەڭلا، مۇشۇ ئۆيگىلا قىچقىرىپ كېرەيلى. مولال قادىر بىلەن بىزنىڭ يېقىن تۇققانلىقىمىزنى بىلمەمتىڭىز؟ مۇشۇ يەردە كۆرۈشسەڭلارمۇ ئوخشاش، سابىت، ژۈگۈ، مولال قادىركاڭنى باشلاپ چى، — دېدى خەلپەت كۈلۈپ تۇرۇپ.

سابىت چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تاھىر خەلپەت مەمتىلى

ئەپەندىگە بۇرۇلۇپ:

— خوش، قېنى ماڭا چۈشكەن خىزمەت نېمىكەن، ئاڭلىغاچ تۇراي، — دېدى ئۇچلۇق ساقىلىنى تىترىتىپ كۈلۈپ.

مەمتىلى ئەپەندىمۇ ساھىپخاننى چۈشۈنۈپ بولغاچقا نەچچە يىللىق ئۆلپىتىدەك ھېچبىر قورۇنۇپ تۇرمايلا:

— دېسەك دەيلى، قېنى سىزنىڭ قىزغىن مېھماندوستلىقىڭىزنىڭ داۋامى قانداق بولىدۇدىكىن، بىزنى مېھمان قىلىپ يۈرگۈنىڭىز ئۈچۈن ئۆكۈنۈپ قالامسىز تېخى، — ئۇ گەپنى چاقچاق بىلەن باشلىۋېدى، بۇ ھال مىجەزى ئوچۇق ساھىپخانغا يېقىپ چۈشتى. ئۇمۇ ئۆزىنى بۇ مېھمان بىلەن كونا تونۇشلاردەك ھېسياتقا كېلىپ قالغانىدى.

— دەپ باقمامسىز، مېنى پۇشايمان قىلىدۇرۇپ، ئۆلپەتچىلىكتىن كەچتۇرۇۋەتكىدەك قانداق گەپكىن، ئاڭلاپ باقاي.

— گەپنىڭ پوسكاللىسىنى دېسەم، — دېدى تەۋپىق چاقچاق قىلىۋاتقان چاغدىكى خۇشخۇي كۈلكىسىنى جىددىي كۆلۈمسىرەشكە ئۆزگەرتىپ، — مەن چەتئەلدىن مەكتەپ ئېچىش نىيىتى بىلەن كەلگەنىدىم. شەيخ سەئىدىنىڭ مۇنۇ سۆزى ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك، «ئىككى كىشى ھەسرەت بىلەن ئۆلۈپ كېتىدۇ، بىرى بار تۇرۇپ يەپ ئىچمىگەن؛ يەنە بىرى بىلىمى تۇرۇپ، ھېچ ئىش قىلمىغان». بۇ گەپ ھەر ئىككىمىزگە باب كېلىدىكەن. شۇڭا ھەسرەتتە كەتمەسلىك ئۈچۈن ئىش قىلماقچىمەن. مانا شۇنىڭغا مەبلەغ كېرەك. بۇ گەپنى تەپسىلىيرەك سۆزلىسەم ، ئالدى بىلەن دارىلمۇئەللىمىن ئېچىپ مۇئەللىم تەربىيىلەيمەن. ئاندىن بۇ مۇئەللىملەرنى 24 كەنتكە تەقسىم قىلىمەن. ھازىر دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئىشى ئاساسەن تەييار بولۇپ قالدى. مەكتەپ ۋە مالىيىسىمۇ ھەل. ئەمدى 24 كەنتكە مەكتەپ بىنا قىلىپ، مۇئەللىملەرنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈشىگە ئۈلگۈرتىدىغان گەپ. سىزنى دارىلمۇئەللىمىنگە مەبلەغ بېرىڭ دېمەيمەن، ماقۇل كەلسىڭىز باشقا بايلار بىلەن بىرلىشىپ شورۇقتا بىر مەكتەپ سېلىپ بەرسىڭىز بۇنىڭ پايدىسى، ساۋابلىق تەرىپى ھەققىدە سىزگە تولا سۆزلەشنىڭ ھاجىتى

يوق، ئەلۋەتتە. سىزنىڭمۇ چەتئەللەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان، يېڭىلىقپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىڭىزنى ئاكامدىن ئاڭلىغان، بۇ ئىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۆزىڭىز چۈشۈنىسىز. ئەمدى بىزگە بىر ئېغىز جاۋابىڭىز كېرەك.

— شۇ ئىشمىدى؟ شۇنىڭغا مېنى پۇشايمان قىلىدۇ، دەپ ئويلىغانمىدىڭىز؟ سىز بۇ گەپنى ئېچىشتىن بۇرۇن باغلىشىپ قويساق بوپتىكەن، گەپ يوق ئۈتتۈرۈپ قويىدىكەنسىز، — تاھىر خەلپەت شۇنداق دەپ خۇشخۇي كۈلدى. ئاندىن جىددىيلىك بىلەن، — ئىنىم، بۇ ئىش دەل مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى ئىش ئەمەسمۇ. مەنمۇ شۇنداق بىر ئىشلارغا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن، ئەنە ئاۋۇ مەسچىدنىڭ يېنىدىكى خانىقادا باللارنى ئوقۇتۇپ ژۈدۈم. بىراق مېنىڭ ئوقۇغۇنۇم مەدرس بولغاچقا قولۇمدىن كەلگىنى ئازراق يېڭىلىقنى قوشۇپ سۆزلەش بولدى. ئابدىقادىر داموللامنىڭ يولىنى تۇتىمەن دەپ تىرىشتىم، ئەمما مېنىڭمۇ باشقا مولللاردىن ئانچە پەرقىم بولمىدى. ئەمدى بۇ ئىشنى قىلىدىغان ئادەم تۇرغان يەردە مەن نېمىشقا تىل چاينايدىكەنمەن؟ موللا قادىر بىلەن ئىككىمىزدە چاتاق يوق، ئەگەر مەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىراپ ۋەدە بېرىپ قويغان بولسام ئۇنىڭ بىر ئۆلۈش يۈكىنىمۇ ئۈستۈمگە ئالاي قانداق؟

بۇ چاغدا سابىت موللا قادىرنى باشلاپ كىردى. موللا قادىر ئىگىز ھەم بەستلىك كىشىدى. تاھىر خەلپەت ئۇنىڭغا مېھمانلارنى تونۇشتۇردى كېلىش مۇددىئاسىنىمۇ سۆزلەپ بەردى. ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ قانداق ئىپادە بىلدۈرگەنلىكىنىمۇ ئېلىپ قالمىدى.

— سىزنىڭ دېگىنىڭىز ھېساب. سىز نېمە دېسىڭىز مەن شۇ، — دېدى موللا قادىر قىسقىلا.

— بىر نەچچە كۈندىن بېرى يۇرۇتلارنى بىر قاتار ئارىلاپ چىقتۇق، يۇرت مۆتىۋەرلىرى بايلار يۈز بېشىلار بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىۋاتىمىز، خۇداغا شۈكرى ھازىرچە ئىشىمىز خېلى جايىدا. ئەمدى ۋەدىلەر ھەرىكەتكە ئايلانسا بولۇدىغان بولدى، — دېدى تەۋپىق. ئۇ ياقتىكى ھويلىدىن ئايال خۇجايىنلارنى چاقىرىپ كىرگەن ئابلىمىت قارىنى تاھىر خەلپەت يەنە

چەتكە تارتىپ:

— سەن چىقىپ قوشنىلاردىن بىرنى قىچقىرىپ كىر، قوزنى سويۇپ مېھمانلارنى ئۇزۇتۇشۇپ بېرىدىغان ئىشكەن دېگىن، دېدى. ئۇ جايىغا قايتىپ كېلىپ ئولتۇرغاندا ئۇنىڭ ھەركىتىنى سېزىپ تۇرغان تەۋپىق چاقچاق قىلدى:

— سىزنىڭ ھەركىتىڭىز گۇمانلىق تۇرۇدىغۇ؟ نېمە قىلاي دەيسىز؟

— ھېچ گەپ يوق كۆڭلىڭىزگە باشقا ئىش كەلمىسۇن.

— ياق، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى يەنە جىددى تۇسكە كۆچۈپ، — بىز ئۈچۈن كۆپ ئاۋارە بولماڭ، ئالدىرايمىز.

— خىيالىڭىزنى خام چاغلىماڭ، سىز ئۈچۈن كىم ئاۋارە بولۇۋېتىپتۇ؟ ئۆزىمىزنىڭ ئىشى، — دېدى تاھىر خەلپەت چاقچاقتا ئايلاندۇرۇپ. ئۇ تەۋپىقنى بارلىق كونا- يېڭى تونۇشلىرى ئىچىدىكى ئەڭ يېقىن سىردىشىدەكلا كۆرۈپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ سۆزىدىنمۇ ئون يىل بىللە ئوقۇغاندەك چىقىشقاقلىق يېقىنچىلىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

ئابلىمىت قارى باشلاپ كىرگەن كىشى ئېغىلدىن قوزنى يېتىلەپ چىقىپ مېھمانلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تاتتى:

— ھۆرمەتلىك مېھمانلىرىمىز كېچىكرەك بىر قوزىمىز بارىكەن دۇئا قىلىپ بەرسەڭلار.

— بېرىپ ئىشىڭنى قىلۋەر، سەت قىلىقنى قىلما، — دېدى تاھىر خەلپەت قوشنىغا قوزنى ئاپىرىپ سويۇۋېرىشكە ئىشارە قىلىپ، — دۇئا قىلدۇرۇش دېگەن نېمە قىلىق ئۇ؟ — ئۇ بۇنىڭدەك ئادەتكە ئايلانغان بىدئەت قىلىقلارنى ياقتۇرمايتى.

— ۋۇي، بۇ قانداق گەپ؟— دېدى نىزامىددىن دوستىغا قاراپ، — ئالدىرايمىز دەۋاتساق...

— ھېلى سىز ھېچگەپ بولمايدىغانلىقىنا ۋەدە بەرمىدىڭىزمۇ؟ بىر قوينى سويۇپ نېمە قىلىسىز؟ كۆڭلىڭىزگە رەھمەت، تومۇزدا پۈتۈن بىر قوينى ئىككى مېھمان ئۈچۈن سويىمەن دېسىڭىز مېھماننى خۇشال قىلىشنىڭ تەتۈرسىچە خىجىل قىلىپ قويامسىز؟

— ھېلھەم خاترجەم بولۇڭ بۇنىڭ ھەممىسىنى يەپ كېتىشكە زورلىمايمەن،— دېدى تاھىر خەلپەت خاترجەملىك بىلەن.

ئىلاجىسىز قالغان مېھمانلار ساھىپخانغا بويسۇنۇشتىن باشقا چارىسى يوقلىقىنى بىلدى. شۇ چاغدا تەۋپىق سۆھبەتنى داۋام قىلىپ يېڭى دوستىغا:

— مەكتەپ ھەققىدىكى گېپىمىزنى قىلايلى سىز قانچە يېپىققا ھۆددە قىلىسىز؟ — دېدى.

— مەن ئۆزۈم ئۈچ يېپىق پۈتتۈرۈپ بىرەي باشقا بايلا ئۇنىماي قالسا يەنە قاراپ تۇرماسمەن.

— شورۇق ئاتۇشتىكى ئەڭ چوڭ يۇرۇتنىڭ بىرى، ئۆز ئىچىدىن يەنە ئۈچ يۇرتقا بۆلۈنىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىن ئوقۇيدىغانلارمۇ كۆپ چىقىشى مۇمكىن 7ـ 8 ئېغىزلىق سىنىپ، ئۇنىدىن باشقا ھوجرا، ئاشخانا، ئىشخانا بولمىسا بولمايدۇ.

— خاترجەم بولۇڭ، ئاۋال سىز باشقا بايلار بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىڭ، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بىرلىكتە ئىشقا كىرىشسەكمۇ بولىدۇ.

— بولىدۇ، مەن يەنە كېلىمەن، مەكتەپنىڭ ھۇلىنى قويغاندىمۇ ئۆزۈم بېشىدا بولىمەن. مەندە مەكتەپنى قانداق سېلىشنىڭ لاھىيىسى بار، شۇ چاغدا يەنە سۆزلىشىمىز شورۇقتا ئىلگىرى ئاز ـ تولا ئوقۇغان خەت ساۋادى بار ياشلار باردۇر؟

— بولمامدىغان، بار. مانا بىزنىڭ مۇشۇ سۆھبىتىمىزدىمۇ ئىككى يىگىت ئولتۇرمامدۇ، — خەلپەت ئابلىمىت بىلەن سابىتنى كۆرسەتتى، — بۇلار ئىلگىرى مېنىڭ قولۇمدا ئوقۇغان. يېغىلىق ۋاقتىدا مەكتەپنى تاقىغان پېتى قايتا ئاچالمىدۇق شۇندىن بېرى ئىككىسى مانا مۇشۇنداق لەيلەپ يۈرىدۇ، بەزى ئوچۇرۇقتا بىرىپ كېلىپ دېگەندەك،...

— بۇلار دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇسۇن. قانداق يىگىتلەر ئوقۇمسىلەر؟

— مەنغۇ ئوقۇيمەن، يەنە مۇھەممەد قارى دېگەن بىر ئاغىنىمىزمۇ بار، ئۇمۇ ئوقۇيدۇ، ... سابىتنىڭمۇ تازا ئوقۇغۇسى بار. ئەمما ئۆيى... ئادەم يوق.... — دېدى ئابلىمىت.

— نېمە گەپ؟ — قىزىقىپ سورىدى تەۋپىق، — مەن بۇ يىگىتنىڭ خىيالچانلىقىغا باشتىلا دىققەت قىلغانىدىم.

ئابلىمىت قارى دوستىنىڭ ئائىلە ئەھۋالى، يېقىندا دادىسى قازا قىلىپ تىغدەك يالغۇز قالغانلىقىنى، ئۆگەي ئانىسى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆيگە پۈتۈنلەي مىراسخور بولۇش كويىدا سابىتنى يات ئادەم، رەھمەتلىكنىڭ ھېچنىمىسى ئەمەس، دەپ داۋراڭ سېلىپ يۈرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئۆگەي ئانىسىنىڭ پەيلى يامان خوتۇن، سابىت مەكتەپكە كېتىپ قالسا ئۆيىنى سېتىۋېتىشتىن يانمايدۇ، مەشھەدلىك ئەمەسمۇ، — دېدى ئۇ.

— ھازىرچە ۋەھىمە يېيىشنىڭ ھاجىتى يوق ئۇنىڭ نېمە قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ باقايلى. سىز خاتىرجەم مەكتەپكە بېرىۋېرىڭ ئۆيگە تاھىركاملار قاراپ قويىدۇ. ئۇ ھەر قانچە ھازازۇل بولسىمۇ ئۇنىڭغا بوزەك بولماڭ قورقماڭ، — دېدى ۋە خىروم سومكىسىدىن دەپتەرنى ئېلىپ، — ئەمىسە ئىككىڭلارنى تىزىملاپ قوياي، — دېدى.

ياشلار ئەمدى مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمىدەك كۆرۈپ قالغاچقا، ئۇنىڭ بېقىنىغا قىسىلىپ سوئالغا جاۋاب بەرگەچ چىرايلىق پۈچۈركىسىغا قاراپ تۇردى

ئۇ ئەڭ ئەۋەل سابىتنى تىزىملىدى. ئالدى بىلەن ئىسمى ئاتىسىنى، جىنسىنى، رەڭگى- روھىدىكى بەلگىلەرنى يېزىشقا باشلىۋىدى، ياشلار بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، بىر- بىرىگە قاراشتى. تەۋپىق ئۇلارغا چۈشەندۈرۈپ:

— ئەسلىدە بۇنداق تىزىملىككە سىلەرنىڭ رەسىمىڭلار بولغان بولسا شۇنى چاپلايتۇق، چەتئەلدە شۇنداق. بىزدە تېخى سۈرەت تارتىش ئۈسكىنىلىرى يوق بولغاندىكىن، رەسىمنىڭ ئورنىغا مۇشۇنداق يازىمىز دە، — مەن بۇنى سەيپىددىنگە بېرىپ قوياي، ئۇ تىزىملاشقا مەسئۇل بولغان.

— مۇھەممەد قارىنىمۇ تىزىملاپ قويساق بولاتتى، — دېدى ئابلىمىت.

— ئۇنىڭ جىمى ئەھۋالىنى ئېيتىپ بېرەلىسەڭلار تىزىملاپ قوياي،

بولمىسا ئۆزى سەيپىددىن بىلەن كۆرۈشسۇن، ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى. ئاندىن سابىتقا بۇرۇلۇپ ــ مەن بۇ يىگىتكە باشتىلا دىققەت قىلغان. ئەسلىدە ئۇلۇغ قانىتىدىن ئايرىلغان قۇشتەك ئۆسكەنىكەن. ئەمما، خىيالچان كەم سۆز ئادەملەردە شۇنداق ئالاھىدىلىك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچكى كۈچلۈك قەيسەر تەبىئەتلىك كېلىدۇ. باشقىلار ئاغزىدا ئالغان شەنى ئۇلار ئۈن- تىنسىز، ھەركەتتە ئىپىشىقا ئىرادە باغلىيالايدۇ. مەن شۇڭا بۇ يىگىتكە قىزىقىپ قالدىم خەلپىتىم، بۇ يىگىت سىزنىڭ قولىڭىزدا ئوقۇغاندا قانداقراقىدى؟

— ئىمىسىنى ئېيتاي، زېھنى غۇبارسىز بالا. ناۋايى، ئابدۇراخمان جامى، خوجاھاپىزلارنىڭ غەزەللىرىنى ئىچىۋالىدۇ. قانداق خاتىرىكىن تاڭ، بىرلا ئوقۇدىمۇ بولدى ھازىرلا يادلاپ بېرەلەيدۇ.

— ئۆزىمۇ ئانچە- مۇنچە شېئىر يازىدۇ، — دەپ قوشۇمچە قىلدى ئابلىمىت قارى.

— ئەنە، مېنىڭ ئويلىغىمدەك بولۇپ چىقتى. ئىنىم، سىز چوقۇم ئوقۇشىڭىز كېرەك.

سابىت ھامان بىر قولىنى يانچۇقىدىن چىقارماستىن غاڭزىنى سىقىمداپ، بۇرنىنىڭ ئۇچىدا ئۇنچىدەك تەر، خىجالەت بولغان قىزدەك تارتىنىپ تۇراتتى.

— يەنە باشقا ئوقۇيدىغانلار بولسا بىزنىڭ مۇرادىمىز شۇنچە چاپسان ھاسىل بولىدۇ، قانداق موللىكا؟ — ئۇ موللا قادىرغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

— شۇنداق، تەقسىر، شۇنداق بولمامدىغان، ئىلىم دېگەن قانات ئەمەسمۇ، پىيادە ماڭغاندىن قانات بولسا ئۇچقان ئىتتىكرەك بولىدۇ- دە.

— خەلپىتىم، ۋۇجۇدۇمدا قانداق نەرسىكى، بىر نەرسە پاتماستىن سىرتقا تېپىدۇ، شۇك تۇرغۇم كەلمەيدۇ. يۈرۈكۈمدە ئىنسانىيكارلىق باش كۆتۈرۈۋاتامدىكىن دېسەم توققۇزۇم تەل بولۇپ كەتكىنى تايىنلىق[1] —

[1]«قۇرئان»دا «ئىنسانلار ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنسانىيكارلىق باش كۆتۈرىدۇ » دېيىلگەن، بۇ يەردە شۇ ئايەتكە ئىشارە قىلىنىدۇ، — ئا.

دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىگە خاس ۋەزمىن كۈلۈمسىرىشى بىلەن، — لېكىن ئىچىم قايناپلا تۇرىدۇ.

— مانا شۇ ھەقىقىي ھايات! — دېدى تاھىر خەلپەت ئۇنى قوللاپ، — ئۇنىڭسىز ھاياتنىڭ نېمە قىزىقى؟ بىز داموللامنىڭ سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىۋاتىمىز. مەرھۇم: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس، ئويغۇنۇش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىسىدۇر؛ جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم مەرىپەت دەۋرىدۇر؛ سۇسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش، غەيرەت ۋاقتىدۇر. باشقا مىللەتلەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا. سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قورۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۈزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئۇيقۇ بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق، يوقۇلۇش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر!...»[1] دېگەن ئەمەسمۇ؟ بۇ سۆزلەر ئېيتىلغىلى نىكەم؟ داموللام شېھىت بولغىلىمۇ ئون يىل بولۇپ قالدى، بىزدىن ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى بىلگەنلەردىن قانچىسى باردۇر؟ ئۇنى توغرا تونۇغانلارنىڭمۇ ئۇ دېگەندەك ھەرىكەت قىلىشقا جۈرئىتى بولمىدى. مانا بىزلەر شۇ جۈملىدىنمىز.

مەمتىلى ئەپەندى تاھىر خەلپەتنىڭ ئىلىم-مەرىپەتكە خېلى كۆزى ئېچىلغان زات ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. ھەمدە ئۇنىڭ ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياردەم بېرىشتىن باش تاتمايدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلدى.

— خۇدا تىلىكىڭىزگە يەتكۈزەر، ئىنىم، — دېدى موللا قادىر، — قۇرئاندىمۇ «بەندىنىڭ تىرىشچانلىقىغا يارىشا نەسىۋە باردۇر» دېگەن گەپ بارغۇ.

— ئويلىغانلىرىمنى يولغا سالمىقىم ھەربىرىڭلاردەك مۆتىۋەرلەرنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىگە باغلىق. سىلەر ماڭا بۇنچىلىك مەدەت بېرىۋاتقان يەردە مەندە غەيرەت ئۈستىگە غەيرەت ھاسىل بولماي قالامدۇ؟ مەن ۋەتەن ۋە خەلقنىڭ شۇنداقلا سىلەردەك ساداقەتمەن دوستلارنىڭ ئىشەنچ ھەم

---

[1]ئابدۇلقادىر داموللا «نەسىھەتى ئاممە»دىن، — ئا

ئۈمىدىنى ئۈستۈمگە ئېلىپ ماڭغانلىقىمدىن بەكمۇ بەختىيارلىق ھېس قىلىمەن، گەرچە بۇ ئىش ئاسان ۋە ھوزۇرلۇق بولمىسىمۇ.

مېھمانلار چىلىگە بىلەن يۇمشاق قاتلىما نانلاردىن يېگەچ پاراڭلىشىپ پاراڭ تېمىسىنىمۇ يېڭىلاپ تۇرۇشتى، تاھىر خەلپەت شورپا تارتىلىشتىن ئىلگىرى مېھمانلارنىڭ پۇت- قولىنى سوزۇۋېلىشى ئۈچۈن ئۇلارنى باغقا تەكلىپ قىلدى.

— مېنىڭ بېغىمنى كۆرۈپ بېقىڭلار، پېقىر مېۋە ئۆلاشقا خېلى ھەۋەس قىلىمەن. مېنىڭغۇ باغۋەن دېگىلى بولمايدۇ، شۇنداق بولسىمۇ بىر ئەمەك،— دېدى ئۇ ھەم باغنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئالدىدا ئۆزى يول باشلىدى.

باغدىكى مېۋە تۈرلىرىنىڭ كۆپلىكى تەۋپىقنى ھەيران قالدۇردى. ئۇ ئىسمىنى ئاڭلىغان، ئەمما ھېچ كۆرۈپ باقمىغان مېۋىلەرنى بۇ باغدا كۆرۈۋاتاتتى. شۇندىلا تاھىر خەلپەتنىڭ بوش ئادەم ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ئاددىيلا بىر موللا ئەمەس، بىر پەن ئادىمى، تەتقىقاتچى ئىكەنلىكىنى بىلدى. بۇنداق مېۋىلەرنىڭ يېقىن ئەتراپتا پەقەت بەشكېرەم باغلىرىدا ئاندا- ساندا تېپىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ كۆرۈپ باقمىغان بولغاچقا، باغنىڭ قانچىلىك زور ئەجىر بىلەن مۇشۇ ھالغا كەلتۈرۈلگەنلىكىگە كۆزى يەتتى...

... ئۇلار باغدا خېلى ئۇزاق سەيلى قىلىپ قايتىپ چىققاندا قوزىنىڭ گۆشى پىشىپ قالغانىدى. ئۇلار باراڭ ئاستىغا قايتىدىن ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ياغاچ تاۋاقتا گۆش بىلەن ياغاقلاپ پىشۇرۇلغان چامغۇر، جانان چىنىلەردە شورپا تارتىلدى.

تاماقتىن كېيىن ئاچچىق دەملەنگەن چاي ئىچىپ بىر ھازا پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى ئاندىن نىزامىددىن بىلەن تەۋپىق ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ساھىپخانلار بىلەن خوشلاشتى. موللا قادىرنىڭ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قاتتىق تۇتقىنىغا ئۇنىماي ئۆزلۈر ئېيتىشتى.

— مەن ئەمدى ئىككىلىرىنى ئاراملىرىدا قويمايمەن. ۋەدە قىلىش بىلەنلا قوتۇلىدىغان ئىش يوق. يەنە كېلىپ سۆيلەيمەن،— دېدى

مەمتىلى ئەپەندى ئارقىدىن ئۇزۇتۇپ چىقىۋاتقان ساھىپخانلارغا يېقىنلىقىنى ئىپادىلىگۈچى ئالاھىدە تەلەپپۇز بىلەن.

— شۇنداق قىلىشلىرىغا نېسىپ قىلسۇن ئىلاھىم، — دېدى خەلپەت، — يەنە بىردەم ئولتۇرماي ئالدىراپلا ماڭدىڭلار، خەير، ئەمدى نەگە بارماقچىسىلە؟

— ئابدىرېيىماخۇن، ياقۇپھاجى ۋە يۈز بېشى گادايچوڭلار بىلەن كۆرۈشىمىز. ھەممىسىنىڭ مەدەت بېرىشىگە ئېرىشسەك مەبلەغنى جوغلاپ ئىشقا كىرىشىمىز. مەن كېلەر قېتىم قۇرۇلۇشنىڭ لايىھەسىنى ئېلىپ كېلىمەن.

— خوش ئەمسە رازى كېتىڭلار، — دېدى ساھىپخانلار مېھمانلارنى خانىقا ئالدىغىچە ئۇزىتىپ چىقىپ.

سابىتمۇ مېھمانلار بىلەن بىللە ماڭغاندى دوستى ئۇنىڭدىن سورىدى:

— سەنمۇ ماڭدىڭغۇ؟ بىردەم ئولتۇرساڭ بولمامدۇ؟

— ئەپەندىنى ئۆيگە باشلاي دەيمەن، پەتە قىلىپ ماڭسۇن.

— ئەمسە مەنمۇ بىللە بولاي.

— يىگىتلەر، بىرنى ئۇزۇتۇپ قويماقچىمۇ ياكى بىر ياققا بارامتىڭلا؟

— دەپ سورىدى تەۋپىق ئۇلار بىلەن سىراداشقاچ ماڭغۇسى كېلىپ.

— ھە، ئۇزۇتۇپ چىقىۋاتىمىز،— دېدى ئابلىمىت بىر ئاز خېجىل بولۇپ.

— سابىت، ئۆيىڭىز قەيەدىرەك؟

— مۇشۇ يولدىلا، مەسچىتتىن ئۆتسەك يېقىن...— دەپ دۇدۇقلىدى سابىت.

تومۇز تەپتىدىن يەر قاغجىراپ، يولدىن توپا ئۆرلەپ كەتكەنىدى. دەرەخلەرمۇ سولۇشۇپ قالغاندەك بىچارە كۆرۈنەتتى. ئەنە شۇ توپا- چاڭ كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەگرى- بۈگرى يېزا كوچىسىدا بىر مۇنچە ئۇششاق بالا «ئات» چېپىپ توپا- چاڭ باسقان چىرايىنى تېخىمۇ سېرىق كۆرسۈتەتتى. ئۇلار بىر بالىنىڭ ئارقىسىغا كىرىۋالغان بولۇپ بالىلارچە

زىل ئاۋازلىرى بىلەن چوقان سالاتتى:

تاز! تاز، قوماق تاز،
قازان بېشىقا كەلمەڭ تاز!
قازان بېشىغا كەلسەڭ تاز.
چۆمۈچ بىلەن يەيسەن تاز!

ئېچىنىش بىلەن باللاردىن كۆزىنى ئۈزمەي يېنىدا كېتىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندىگە سابىت پەس ئاۋاز بىلەن:

— ئەپەندىم، مانا مۇشۇ مېنىڭ ئۆيۈم، بوسۇغىدىن ئۆتۈپ كەتمەي پەتە قىلىپ... — دېدى ئۇياتچان قىزدەك تارتىنىپ تۇرۇپ. بۇ خىل ئىپادە ئۇنىڭ گۈسمەستەك ئىگىز ۋە كەڭ گەۋدىسىگە قوپال راق كەلگەن چىرايىغا زادىلا ماس كەلمەيتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئاكىسىدىن مەسلىھەت سورىغاندەك ئۇنىڭغا قارىغاندى نىزامىددىن ئىككىلىنىپ غەربكە قىسايغان كۈنگە قاراپ قويدى.

شۇ چاغدا «ئات» چېپىشىۋاتقان باللار چېپىشتىن توختاپ سابىتقا ئەركىلەپ تۇرۇپ، يات مېھمانلارغا دىققەت قىلماقتىدى.

— سابىتكا، بىز ئوغلاق تاتىشىپ ئويناۋاتىمىز، — دەپ چوقىرىدى ئۇلارنىڭ بىرى، قارىغاندا ئۇلار ھېلىقى بىچارە «تاز» نى «ئوغلاق» قىلىپ سۆرۈپ يۈرگەن بولسا كېرەك ئۇ يىراقراق تۇرۇپ قورۇنغان ھالدا مېھمانلارغا قاراۋاتاتتى.

تەۋپىق باللارغا بىرمۇ- بىر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ:

— نېمە، سىلەر مۇشۇ ئىككى ئاكاڭلار بىلەنلا بولۇپ كېتىپ بىزگە سالاممۇ قىلمايسىلەرغۇ؟ بىزنى يات كۆرۈۋاتامسىلەر؟ ئۇنداق بولسا تونۇشۇپ قويايلى، مېنىڭ ئىسمىم مەمتىلى، ئەمدى ھەممىڭلار ئىسمىڭلارنى ئېيتىپ بېرىڭلار، دوست بولۇپ قالساق بۈنىڭدىن كېيىن ئىزدىشىپ تۇرىمىز، قانداق؟

— بولىدۇ!
— ئەمسە سابىتكاڭلارنىڭ ئۆيىگە كىرەيلى شۇ يەردە سۆزلۈشىمىز،
— بۇ گەپتىن ھودۇقۇپ كەتكەن سابىت ئالدىراپ-تېنەپ دەرۋازىنى ئېچىشقا كىرىشتى.
— ئاۋارە بولماڭ ئوغلۇم پىشايۋاندىلا ئولتۇرايلى مەن مۇنۇ دوستلۇرۇمنى ئوبدانراق كۆرۈۋالاي.
سابىت كۆرپە ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن ئالدىرىدى. بىراق ئۇ ئېلىپ چىققان كۆرپىنى سالىدىغان جاي تاپالماي تۇرۇپ قالدى مېھمانلار ئولتۇرۇپ بولغانىدى.
— ھازىرلا داستىخاندىن بىللە چىققاندىكىن ئەھۋال ئۆزىڭىزگە مەلۇم، ھەرگىز ئاۋارە بولۇپ يۈرمەسسىز، — دېدى تەۋپىق. دېمىسىمۇ سابىت تەكەللۇپ قىلىپ مېھماننى زورلاشنى بىلمەيتى ياكى قاملاشتۇرالمايتى. بۇنداق چاغدا بۇرنىنىڭ ئۈچىدا دەرھال ئۇنچىلار پەيدا بولاتتى، قولى ئىختىيارسىزلا يانچۇقىغا كېتەتتى. يەنە كېلىپ ئۇ بۇ ھۆرمەتلىك كىشىنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىدىغا ئايلىنىپ بولغان بولۇپ، ئۆزى ئۈچۈن قانۇنغا ئايلىنىپ قالغان سۆزلىرىنى نېمە دەپ رەت قىلىۋېتىشنى بىلمەي، ئۆزىمۇ سۇپىغا كېلىپ ئولتۇردى. بۇ چاغدا تەۋپىق باللارنى ئالدىغا چاقىرىپ ئۇلار بىلەن بولۇپ كەتتى. ئۇ سومكىسىدىن ھەر قاچان ئۆكسۈتمەيدىغان تاتلىق-تۈرۈملەردىن باللارغا بەردى.
— شۇنداق قىلىپ بىز دوست بولۇپ قالدۇققۇ؟ بىراق دوستلار مەن سىلەردىن قاتتىق رەنجىپ قالدىم، — دېدى ئۇ ئۆز تەڭتۇشلىرى بىلەن سۆزلۈشىۋاتقاندەك ئەستايىدىل تەلەپپۇزدا، — بىرىنچىدىن سىلەر چوڭلارنى كۆرگەندە سالام قىلىشنى بىلمەيدىكەنسىلەر؛ ئىككىنچىدىن توپا-چاڭدا ئويناپ ئۆستى-بېشىڭلارنى بولغىۋالىدىكەنسىلەر. بۇنداق قىلساڭلار ھەم كېيىمىڭلار ئەسكىپ كېتىدۇ، ئاتا-ئاناڭلارغا ئېغىرچىلىق سالىسىلەر، ھەم ئاسانلا ئاغرىپ قالىسىلەر. تېخىمۇ كۆڭلۈم ئاغرىغىنى سىلەرنىڭ ئاغزىڭلار بەك بەزەپ ئىكەن. ئەدەپسىزكەنسىلەر، ئۆزەڭلارنىڭ دوستىنى بوزەك ئېتىپ

ھاقارەتلەيدىكەنسىلەر،ــ ئۇ راستىن رەنجىگەن كىشىدەك بالىلاردىن كۆزىنى ئېلىپ كەتتى.

ــ سەن بۇياقتا كەلگىنە ئوغلۇم،ــ دېدى ئۇ ئارقىدا بوينىنى قىسىپ تۇرغان بالىنى ئالدىغا چاقىرىپ،ــ سەن ماڭا ئىسمىڭنى ئېيتىپ بەردىڭمۇ قانداق؟

بالا گەپ قىلماستىن بېشىنى ئېغىتىپ قويدى ئابلىمىت قارى ئۇنىڭ ئۇچۇن جاۋاپ بېرىپ:

ــ ھە، ئابلەق، ــ دېدى.

تەۋپىق ئۇنىڭ بېشىدىكى ياغلىشىپ كەتكەن گۈللۈك دوپپىسىنى ئېلىپ ئېچىنغان ھالدا قارىدى.

ــ ئاپاڭ بارمۇ ئوغلۇم؟

ــ بۇ بىزنىڭ قوشنىمىز، ــ دەپ چۈشەندۈردى سابىت،ــ يېتىم بالا، ئۆگەي ئانىسى بار.

ــ دادىسى ئۇنىڭ ئانىسىنى تالاق قىلىۋېتىپتىكەن.

تەۋپىقنىڭ قىزىللىق كەتمەيدىغان، تەبەسسۇم يېغىپ تۇرىدىغان چىرايى بىردىنلا ئەجەللىك جاراھەتكە تېگىپ كەتكەندەك پۈرۈشتى.

ــ ئېھ، ئۇيغۇر، ئۇيغۇر! تۇرمۇشقا نەقەدەر يېنىكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ ـ ھە! ئاياللار بىز ئۈچۈن مال، بەلكى مالدىنمۇ تۆۋەنراق. ئالىمىز، قويىۋېتىمىز، يەنە ئالىمىز! نېمە دېگەن ئاسان ئىش! نېمە دېگەن يېنىكلىك بۇ! بۇ بىر ئىللەت ئەمەسمۇ؟ بىز خەقنىڭ ئىچىمىزدە بىر نىكاھلىق بولغانلار قانچە پىرسەنتنى ئىگىلەر؟ مېنىڭچە بەش پىرسەنت چىقار قالغىنىچۇ؟ ئادەم بىدىكى! بىز نىمىشكە «ھاڭگا ئېشەك بالىسىغا ئىگە بولمىغاندەك» تېپىپ قويۇپلا بالىلارنىڭ بەختىنى ئويلىمايمىز؟

ــ ئۇ بىردىم سۈكۈتتىن كېيىن،ــ بۇ بالا تۇغما مۇشۇنداق ئەمەستۇر؟ ــ دېدى ئىستىھزا بىلەن.

ــ كېيىن بولغان ئىش. بۇنىڭ چېچىنى ئالدۇرۇپ قويىدىغان ئادەم چىقماي ئۆتكەن. كەچكەن قەلەندەر. ئابدالار ساۋابلىق ئۈچۈن بېشىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، شۇنىڭ بىلەن يۇقىان گەپ ـ تە! ــ دېدى ئابلىمىت.

— ئاكا،— دېدى تەۋپىق نىزامىددىنغا بۇرۇلۇپ،— مەن ئابلەقنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆزەمگە ئاچچىقىم كېلىپ قالدى. ئىش ئالدىراش دەپ باللار ھەققىدە ئويلىمىغىنىم ئۇچۇن ئۆزۈمنى كەچۈرەلمەيمەن! باللارنى كېسەلدىن قۇتقۇزۇپ مىللەتنىڭ جىسمانى ساپىتىنى ئۆستۈرۈشمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئىش تۇرسا، بۇ ئىشنى تاشلىۋېتىشكە قانداق ھەققىمىز بار؟ ئۇ سابىتقا قاراپ،— ئىنىم ئازراق سۇ ئېلىپ چىقىڭ،— دېدى ئۇ سابىت ئېلىپ چىققان سۇغا قول ياغلىقنى چىلاپ ئابلەقنىڭ يۈز-كۆزنى سۈرتتى بېشنى يۇدى.

— مانا، بىر چىرايلىق بالا ئەمەسمۇ؟ نىمىشكە ئۇلارنى «رىسقىنى ئاللا بېرىدۇ، ئېغىرنى يەر كۆتۈرىدۇ» دەپلا تاشلىۋېتىمىز؟ ئاخىر بىز يىرتقۇچ ھايۋانچىلىكمۇ ئەمەسمۇ؟! ئوغلۇم توپا-چاڭدا ئويناپ مەينەت يۇرسەڭ بېشىڭ يامان بولۇپ كېتىدۇ، بۇگۇندىن تارتىپ پاكىزە يۈرگىن توپا-چاڭدا ئوينىماي، پات - پات بېشىڭنى يۇيۇپ تۇرغىن. ئۆگەي ئاپاڭ سۇ بەرمىسە سابىت ئاكاڭنىڭ يېنىغا كىر بولامدۇ؟ مەن بۇدو كەلگىنىمدە دورا ئالغاچ كېلىمەن، سېنى چوقۇم ساقايتىمەن،— ئۇ يەنە ئاكىسى تەرەپكە بۇرۇلۇپ،— «ھەر بىر پەرزەنت تۇغۇلۇشتا ئەيىپسىز، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى- يامان بولۇشى ئاتا-ئانىسىنىڭ تەربىيىسىگە باغلىق»[1] بىز ئەۋلادلارغا مەسئۇل بولۇشىمىز كېرەك.

باللار بۇ ناتونۇش ئەمما باللارنى شۇنچە ياخشى كۆرىدىغان ھەتتا ئاتا- ئانىلىرىمۇ يۈزنى يۇيۇپ قويمايدىغان، ھېچكىم ئېرىغ ئېتىنى ئاتىماي «تاز» دەيدىغان ئابلەقنى شۇنچە ياساپ- جابدۇپ كېتىۋاتقان سالاپەتلىك ئادەمگە ھەيران بولغان ھالدا قوڭغۇزدەك قارا كۆزلىرىنى — توپا- چاڭ باسقان يۈزلىرىنىڭ بىردىن بىر زىنىنىتى بولغان بۇلاق كۆزلىرىنى — ئاجايىپ چاقنىتىپ جىم- جىت قاراپ تۇرۇشاتتى.

— باللىرىم، — دېدى ئۇ ھەممە باللارغا،— ئىناق ئويناڭلار

---

[1] ھەدىس، — ئا.

سوقۇشماڭلار، كىم يەنە ئابلەقنى بوزەك قىلسا مېنىڭ دوستۇم ئەمەس. پەقەت ئابلەقلا مېنىڭ دوستۇم بولۇپ قالىدۇ. ئۇستى- بېشىڭلارنى پاكىزە تۇتۇڭلار بولامدۇ؟ مەن كېلەر قېتىم كەلگەندە مۇشۇ يەردە كۆرۈشىمىز ماقۇلمۇ؟

— ماقۇل!!

— ئاكا، بۇنىڭدىن كېيىن ئېغىر كەلسىمۇ دورا سومكىسىنى يېنىمدىن ئايرىماي يۈرەي. بۈگۈن بىر نەچچە يېزىنى ئارىلاپ ئوخشاشلا مۇشۇنداق بالىلارنى ئۇچراتتىم. ئىچىم سېرىلدى، ئۇيغۇرمۇ دۇنياغا ئادەم بولۇپ تۇغۇلغاندىكىن ئادەمدەك ياشىسۇن - دە!

— شۇنداق قىلساڭمۇ قىل، لېكىن پۈتۈن ئاتۇشنى ھۆشنەڭدە يۈك بىلەن پىيادە ئايلىنىپ جان توشمايدۇ. مەن كالىنى ھەم قويدىن بىر نەچچىنى سېتىپ بولسىمۇ ساڭا بىر ئات، ھېچ بولمىسا بىر خېچىر ئېلىپ بېرەي، — دېدى نىزامىددىن.

سابىت بىلەن ئابلىمىت قارى ئۇلارغا قاراپ بىلىندۈرمەي بىرىنى بېقىنلىدى.

— مەن بۇ ئىشنى بۈگۈنلا ئاكامغا ئېيتىمەن، — دېدى ئابلىمىت قارى دوستىغا پىچىرلاپ.

مەمتىلى ئەپەندى ئاۋۋال بالىلارنى ئويناشقا چىقىرىۋېتىپ ئاندىن ئۆزىمۇ ئورنىدىن تۇردى. سابىت بىر نەچچە ئېغىز تەكەللۇپ سۆز قىلىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىپ تۇرسىمۇ بىراق تىلى زادىلا گەپكە كەلمىدى، پەقەت گەپ سۆزسىزلا مېھمانلارغا ئەگىشىپ كوچىغا چىقتى.

— ماقۇل يىگىتلەر، ئەمدى سىلەر بىلەن ئوڭۇرۇقتا كۆرۈشىمىز، مەن بۈگۈن شورۇقتىن قايتىپ ۋاقۋاقتا بارىمەن، سەيپىددىن تىزىملىغان ئوقۇغۇچىلار بىر سىنىپلىق بولغان بولسىلا ئوقۇش باشلايمىز سىلەرگە سەيپىددىن خەۋەر قىلىدۇ.

— خەير، خۇداغا ئامانەت.

ئۇلار ئەپەندىنى ئۇزۇتۇپ ئارقىسىدىن ئۇزۇنغىچە قاراپ تۇرۇشتى. بايامقى بالىلارمۇ يۈگرەشتىن توختاپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يەڭگىل

قەدەم ئېلىشلىرىغا ئۇزاقىچە قاراشتى. ئۇلار ئەگرى- بۈگرى كوچىلارنىڭ ئەگىمىسىدە غايىپ بولغاندىلا شوخلۇقلىرىنى باشلاشتى.

2

نىزامىددىن بىلەن مەمتىلى ئەپەندى ئىككىسى شورۇقنىڭ چىغىرىقئارا مەھەللىسىدىكى بىر ئۆزمىلىك مەسچىد ئالدىدا ئىككى تەرەپكە ئايرىلدى. نىزامىددىن ئۆيگە قايتاتتى. ئىنىسى ئۇنى ناھايىتى تەسلىكتە قايتىپ كېتىشكە ماقۇل كەلتۈرگەنىدى. تەۋپىق ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن كۆيۈنۈش تۇيغۇسى بىلەن بىردەم قاراپ تۇرۇپ ئاندىن ئۆز يولىغا قاراپ ماڭدى.

ئۇ ئاۋۋال يۈز بېشى گادايچوڭ بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشتىكى مەخسىدى ئىئانە توپلاش ئۈچۈن ئەمەس، ھوقۇقىي ھىمايە ئۈچۈن ئىدى. ئۇ گادايچوڭنىڭ بويۇن تولغىماسلىقى ئۈچۈن سىدىقبەگ بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى پۈرۈتۈپ ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن گادايچوڭ مەكتەپ قۇرغۇچىلارنى قوللاشقا ۋەدە بەردى.

تەۋپىق ئۇ يەردىن چىقىپ ئابدىرېھىماخۇن، ياقۇپھاجىملارنىڭ ئۆيىگە كىردى. ئۇلار بىلەن سۆزلەشكەندە بايلارنىڭ ئۆز- ئارا بەسلىشىدىغان، بىرسى بىر تەڭگە خەجلىگەن ئىشقا يەنە بىرسى ئىككى تەڭگە خەجلەپ ھەشەمەت نام- ئابرۇي قوغلىشىدىغان خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلاندى. ئۇ بۇ ئىككى بايغا قىلغان سۆزلىرىدە تاھىر خەلپەت بىلەن موللا قادىرنىڭ مەكتەپ سېلىشقا ئىنتايىن قىزغىنلىقىنى يوپۇتۇپ سۆزلىدى. بۇ يەردىمۇ ئۇنىڭ ئىشى كۆزلىگەن ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

ئۇ ياقۇپھاجىمنىڭ كەچلىك تاماققا تۇتقىنىغا ئۇنىماي، ۋاقۋاغقا يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا كۈن پېتىشقا ئاز قالغانىدى. ئۇ كەچلىك تاماققا تاشاخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە يېتىپ بېرىشقا ئالدىراپ، قەدىمىنى تېز- تېز ئېلىپ ماڭدى.

قوياش پېتىشقا باشلىغان ئاشۇ مەزگىلدىمۇ تۇمۇزنىڭ دىمىق ھاۋاسى

يۈزگە ئۆرۈلۈپ، كىشىنى بىئارام قىلاتتى. ئىسسىقتا سازلىقتىكى زەيكەشلەردىن قارالاي ۋە ئاللىقانداق سېسىق نەرسىلەرنىڭ پۇرىقى ئارىلىشىپ، تىنجىق ھاۋانى ھاسىل قىلاتتى. ئۇ باغلا يېزىسىنى ئارىلاپ كېتىۋاتقىچە ھامان ئەتە- ئۆگۈن ئىچىدە ئوقۇش باشلايدىغانلىقى توغرىسىدا ئويلاپ ھاياجانلىناتتى. ئۇ سەيپىددىننىڭ زادى قانچىلىك بالا تىزىملىغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىرايتى.

ئۇ ئويلىغىنىدەك تاغىسىنىڭ ئۆيىگە دەل كەچلىك تاماق ۋاقتىغا ئۈلگۈرۈپ كەلگەنىدى. ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى داستىخاندا جەم ىدى. ئۆيدىكىلەردىن باشقا يەنە سالاھىددىن ئەپەندى بىلەن مۇشىپىقە خانىمۇ بارىدى.

— «ياخشى مېھمان تاماق ئۈستىگە كېلەر» دېگەن گەپ باركەن، مەن بۇگۈن دەل ياخشى مېھماننىڭ ئۆزى بولدۇممۇ دەيمەن، — چاخچاق قىلدى تەۋپىق داستىخانغا كېلىپلا. ئاندىن ھەممەيلەن بىلەن بىرمۇ- بىر ئامانلىشىپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، — مەن تېخى سالاھىددىن ئەپەندى بىلەنمۇ كۆرۈشمەكچىدىم، ياخشى مېھماننىڭ بۇ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن، ئەپەندى ئۆزىمۇ مۇشۇ يەردىلا ئىكەن، — دېدى.

— قېنى تاماقتا بېقىڭ «ئاۋۋال تامام ئاندىن كالام» — دېدى سارىخېنىم.

سالاھىددىن ئەپەندى پاشا قورىغاچ سورىدى:

— قانداق زۆرۈر ئىش بارىدى؟

— بەك ئالدىراشمۇ ئەمەس. ئاڭلىسام سىزنى قەشقەرگە كەتمەكچىمىش دېيىشتى، بۇ قانداق گەپ؟

— ھە، شۇنداق دېيىشىۋاتىمىز، بۇ يەردە قىلغان ئىشىمىزنىڭ تازا تايىنى بولمايۋاتىدۇ، بىكار يۈرگىچە قەشقەرگە كىتەيلىمىكىن دىۋىدۇق.

— شۇنداقمۇ؟ بۇ ئويىڭىز تازا توغرا بولماپتۇ. سىزنىغۇ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن، بۇ يەر يۇرتىڭىز بولمىغاندىكىن كەتسىڭىز توسۇپ قالغىلى بولمايدۇ. بىراق بىز تۇرۇپ قېلىشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمىز. باللاردىن غەم قىلماڭ مەن سىزگە تەلەبە يىغىپ بېرىمەن لىۋاھىددىن

يەنە سىز بىلەن قالدۇ. سىز ھېچ بولمىسا بىر قارارلىق مۇئەللىم تەربىيلەپ بېرىپ كېتىڭ. مۇشىپقە خانىمنىڭ بارىدا بىر تۈركۇم ئايال مۇئەللىملەرنى تەربىيلىۋالمىساق، قىزلارنى ئوقۇتۇشتا ئامالسىز قالىمىز. ئاۋۋال بىز تەييارلىق قىلىۋاتقان ئىشنى قىلىپ باقايلى. شۇنىڭ نەتىجىسىگە قاراپ ئاندىن سىلەرنىڭ ئىشىڭلارنى ئويلىشايلى. ھازىرچە بار باللارنى ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن ئوقۇتۇپ تۇرۇڭلار قانداق؟

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى شۇنچە سىلىق چىرايىنىڭ شۇنچە ئىللىقلىقىغا قارىماي، ئاللىقانداق كۈچ بارىدى. ئاھاڭىدا ياكى پوزىتسىيىسىدە نېمىدۇر بىر نەرسە كۈچلۈك جاراڭلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سۆزىنى ئىلىك ئالماسلىق تولىمۇ تەس گەپىدى. سالاھىدىن ئەپەندىمۇ ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قالدى.

— بىز مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش تارىخىدا تاتار خەلقىنىڭ زور تۆھپىسى بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالمايمىز. سىلەر بىزگە ئۇستاز. ئۇنداق بولغاندىكىن شاگىرتىڭىزلارنى چالا تاشلاپ كېتىشكە يۈرىكىڭلار چىدىماس، ئەلۋەتتە؟

— شۇنداق، ئەپەندى،... — سالاھىدىن ئەپەندى ئاخىرى كۆڭلى بىر تۈرلۈك ئىسسىق ئېقىم تەرپىدىن ئېرىپ كەتكەندەك بولۇپ شۇنداق دېدى۔ دە، شۈك بولۇپ قالدى.

— شۇنداق قىلايلى، ئەپەندى، مېنىڭ سىزنى ئىزدىمەكچى بولۇشۇم شۇ ئىش ئۈچۈن ئىدى. خانىم ئىككىڭلار ئىككى سىنىپ ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەرگەندىن كېيىن، سىلەر قايتا ئېغىز ئېچىپ يۈرمىسەڭلارمۇ ئۆزىمىز كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ قويۇشقا ۋەدە بېرىمەن. ئەمدى شۇ گەپ ھېساب بولسۇن، — دېدى ئۇ ئاندىن سالاھىدىن ئەپەندى بىلەن بولۇدىغان سۆھبەتنى تاماملىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، پاشا قورىۋاتقان سەيپىددىنگە بۇرالدى، — خوش، بىز سۆھبەتنى تاماق بىلەن بىرلا ۋاقىتتا تۈگەتسەك ۋاقتىمىز تېجىلىدىغۇ؟ قېنى، سۆزلىگىنە، قانچە باللا تىزىملىدىڭ؟

سەيپىددىن قوشۇقنى قويۇپ تۇرۇپ:

— ھازىرچە ئەللىكتىن ئاشتى، — دېدى.

— شۇنداقمۇ؟ ياخشى! مېنىڭ سومكامدا ئىككەيلەننىڭ تېزىمى بار، يەنە بىرسى يېقىن ئارىدا تىزىملاتماقچى، — مەمتىلى ئەپەندى ھاياجانلىنىپ كەتتى. — ئۇنداق بولسا، — دېدى ئۇ بىردەم قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئويلۇنىۋالغاندىن كېيىن، — شەنبىدىن باشلاپ ئوگرۇققا بېرىشقا ئۇختۇرۇش قىلساڭلار قانداق؟ لىۋاھەدىن ئىككىڭلار ئەتە بىر كۈن ھەممە تەلەبىگە ئۇختۇرۇپ بولۇڭلار، ئۆگۈنلۈككە جۈمە، بازارنى ئۆتكۈزۈۋالسۇن، شەنبە كۈنى مەكتەپكە بارسۇن قانداق؟

— ماقۇل.

— سالاھىدىن ئەپەندى، لىۋاھەددىن بىر كۈن ئاكىسىغا ياردەملەشسە رۇخسەت بېرەرسىز؟

— بولىدۇ، بارسۇن.

— ھە، مانا، ئىش پۈتتى. شۇنداقمۇ؟

دۇئا قىلغاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى كېتىشكە ئالدىرىدى.

— ئەمدى كېچە بولدى، قاراڭغۇدا قالىسىز، قونۇپ قېلىڭ بالام، كېچە دېگەندە نەدە بولسا ئۇخلايدىغان گەپ، خام توقۇمىغاندىكىن، — دېدى سارىخېنىم ئۇنى تۇسۇپ.

— ياق، خانئانا، قايتاي، — دېدى تەۋپىق ئۆزرە سوراش تەلەپپۇزىدا. ئارقىدىن چاقچاق ئارىلاشتۇرۇپ قويدى، — توقۇيدىغان خاملىرىممۇ بار.

سەيپىددىن، لىۋاھەددىنلارنىڭ ئۆتۈنۈشلىرى، سالاھىددىن ئەپەندىنىڭ سالا قىلغىنىغا قارىماي، تەۋپىق كېتىش پىكرىدىن يانمىدى.

— مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىش مۇددىئايىم مۇما تۇۋۇگە چۈشتى، ئەمدى قايتماي نېمە قىلىمەن؟ كېچىدە بەربىر ئۇخلايدىغان گەپ، دەپ خانئانامۇ توغرا ئېيتتىغۇ، — دېدى ئۇ كۈلۈپ. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن ھارغىنلىق چىقىپ تۇراتتى.

ئۇ ئىنتايىن ئىتتىك ماڭدى. مېڭىپ كېتىۋېتىپ ئەتە قەشقەرگە بېرىپ كېلىشنى، قەشقەردە قايسى ئىشلارنى بېجىرىپ، قايسى ئىشلارنى

ئوقۇشىدىغانلىقىنى ئويلاپ ماڭدى: توختاجى كەلگەن بولسا ئەنجان تەرەپلەردىن بىر يۈرۈش دەرسلىك كىتاپ، دەپتەر- قەلەم قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەكەلدۈرۈشنى ئەڭ مۇھىم ئىش دەپ قارىدى. «تۈرك تىلى دىۋانى»نىڭ كىرىش سۆز قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى ئالغاچ بېرىپ شەۋقىنىڭ پىكىرىنى ئۇقۇپ بېقىشمۇ زۆرۈردى. نوۋېشى مەكتەپنىڭ دەرسلىك قوللانمىلىرىدىن ئالغاچ كېلىپ ھازىرچە پايدىلىنىپ تۇرشقىمۇ بولاتتى. بولۇپمۇ مەجىددىن ئەپەندى ھىفزى سىھھەت[1] دەرسى ئۈچۈن بىر نەرسە تۈزۈپ بەرمىسە بولمايدۇ. «دەرس باشلايدىغان ۋاقىت قىستاپلا كېلىپ قالدى، ئەتە بارمىسام خېلى ئۇزۇنغىچە چولام تەگمەيدۇ...
»

ئۇ تۆركۈل يېزىسىدىن چىققاندىلا ئەتراپ قاپ- قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. ئۇ كېچىنىڭ سالقىنىدا خېلى روھلىنىپ قالغاندەك بولدى. يېقىن كەلگۈسىدە ۋەتىنى ئۈچۈن ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەشنى باشلاشتەك غايىنىڭ تۇنجى قەدىمى ئۇنى قاتتىق ھاياجانلاندۇراتتى. بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ بەختى ئۈچۈن بېسىۋاتقان بىر قەدەم ئىدى. ئۇ ئۆزىنى بىر ئاددىي بىناكار دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭدەك بىناكارلار تارىختىن بېرى بىر بۈيۈك قەسىر ئۈچۈن ئىشلەيتى. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ قەسىرنى پۈتتۈرۈپ، ئۇنىڭ تۆرىدە ھوزۇرلىنىشنى ئويلىمايتى. پەقەت ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا خىش قويۇشاتتى. قەسىر ئىش مەيدانىدا گاھى ئىش توختاپ قالاتتى. گاھ بوران- يامغۇر تامنى ئۆپۈرۈپ چۈشۈرەتتى، يامان نىيەتلىكلەرمۇ بۇزغۇنچىلىق قىلاتتى. گۈل-نەقىشلەرنى بۇزۇپ ئىپلاس نەرسىلەرنى سۈۋاپ قوياتتى. يەنە خالىس بىناكارلار يېتىشىپ چىقىپ قۇرۇلۇشنى داۋام قىلاتتى.

مەتىلى ئەپەندى تېخى يېقىندىلا ئابدۇقادىرداموللا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەخسۇت مۇھىتىلار خىش قويغان بۈيۈك قۇرۇلۇشقا ئۆزىنىڭ ئىزباسار بولغىنىدىن چەكسىز ئىپتىخار ھىس قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ

[1] ھىپزى سىھھەت — ساقلىقنى ساقلاش ساۋادى، سەھىيە، — ئا.

ھارغىنلىقىنى ئۇنتۇپلا قالدى.

ئۇ ئۆيگە يېتىپ كەلگەندە نىزامىددىن بىلەن زورىخان تېخى ئۇخلىمىغانىدى. باللار ئالللىقاچان ئۇيغۇغا كېتىشكەنىدى.

— تېخى ئۇخلىماپسىلەرغۇ، ئاكا،— دېدى يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ قاراپ قويۇپ شۇندىلا ۋاقىتنىڭ بالدۇر ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ تېنى بوشىشىپ كەتكەندەك بولدى.

— ئەمدى كەلدىڭمۇ؟— دېدى نىزامىددىن ئۇھ تارتىپ.

— ھەئە، ھەر ھالدا ئىشلار ئىنتايىن جايىدا مەن بەكمۇ خوشال.

— ئەمما بۇگۈن ماڭغان يولۇڭنىلا ھىسابلاپ باقە،— دېدى نىزامىددىن ئىچ ئاغرىتقان ھالدا، — نەچچە ژۈتنى ئارىلاپ كەم دېگەندە ئەللىك چاقىرىم يول ماڭدىڭ دېگەن سۆز، ئۇكام، جان كۆندە چېچەكلەمدۇ، ئۆزەڭنىمۇ ئاسرىغىن.

— ئاكا، مەن شۇ جاپانى ئىختىيار قىلغان ئىكەنمەن، مېنىڭ بەختىم ئەنە شۇ. ھەركىمنىڭ بەخت راھەت دەپ قارايدىغىنى ئوخشاش ئەمەس بەزىلەر نەشە چېكىپ «ئەرش»تە كەزگەننى راھەت دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر بەختنى قىمار تاۋكاسىدىن ئىزلەيدۇ. نىمىشكە بەخت ئوخشاش بىر نەرسە ئەمەس؟ چۈنكى كىشىلەرنىڭ بەخت دەپ بىلىدىغىنى ئوخشاش ئەمەس. شۇنداق، بەخت — كۆڭۈل ئىنتىلگەن بەرسە دېمەكتۇر.

— بولدى، سەن بىلەن تالىشىپ بولاتتىمۇ.

— ئۆزىڭىزچۇ؟ ئۆزىڭىز نىمىشكە ئۇخلىمىدىڭىز؟ يەڭگە، ئاكام قايتىپ كەلگەندىن كېيىن نېمە ئىش قىلدى؟

— تاشمەتلەرگە يول كۆرسۈتۈپ بېردەم بوياقخانىدا ئىشلىدى. ئۇندىن تاختىلاپ قويغان جۇۋۇلىرىنى تىكتى. ئۇنىڭزى خەت يېزىپ ئولتۇرغانىدى.

— شۇنداقمۇ؟ دېمەك سىزمۇ ئانچە راھەتلىنىپ كەتمەپسىز. خوش، كۆچۈرۈپ قەيەرگە كەلدىڭىز؟

— كىرىش قىسمىنى كۆچۈرۈپ بولدۇم. مېتىندىن[1] ئازراق يازاي دەپ تۇراتتىم.

— رەھمەت، ئاكا، تېكىستنى تېخى پىششىقلىمىدىم. ئاۋۋال ئۇنى بىر سىلىشتۇرۇپ چىقاي، ئالدىرىماڭ، كىرىش سۆز قىسمىنى كۆچۈرۈپ بولغان بولسىڭىز بەك كاتتا ئىش قىپسىز، رەھمەت. ئەتە قەشقەرگە بېرىپ كېلەي دېگەنىدىم، ئالغاچ بارسام بوۋاي تازا خوشال بولۇدىغان بولدى، — بىراق ئۇ ئاكىسىنىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ باشقا ياققا بۇراپ،— ئاكا، سىلەرنىڭ ياخشى كۆڭلۈڭلارنىمۇ يەردە قويغىلى بولمايدۇ. خۇدا بويرىسا قەشقەردىن بالدۇرراق قايتىپ چىقسام، جۈمەنىڭ قالغىنىنى سىلەر بىلەن بىللە ئۆتكۈزىمەن. سىلەرگە تەمبۇر چېلىپ بېرىمەن، پىئانىنو چېلىپ بېرىمەن. ئۆزەممۇ بالىلارنى بەك سېغىنىدىم ئۇلارنىڭ ۋاراڭ- چۇرۇڭىنى ئاڭلىمىغىنى نىكەم، بىر ئۆيدە ياشاپ تۇرۇپمۇ... — دېدى. شۇئان ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئوغلى ھەققىدىكى خاتىرە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئايالى سەرۋەرنىڭ خاتىرىسى كەچتى. سېغىنىش ئۇنىڭ يۈرىكىگە ھوجۇم قىلىشقا باشلىۋېدى، ئۇ كاللىسىنى قاتتىق سىلكىپ ئاكىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالدى.

بۇ چاغدا سەل چىرايى ئېچىلغان نىزامىددىن:

— بىر ئايال بالىسىنى ئېلىپ كېسەل كۆرسەتكىلى كەپتىكەن. ئۇنىڭ بالىسىنىڭمۇ بېشى بۇزۇلغانىكەن، ئىلگىرى ئۇنى كۆرۈپ دورا بەرگەنىكەنسەن، دورا خېلى پايدا قىلغان بولسا كېرەك، يەنە ئازراق بەرسە دەپ كەپتىكەن.

— ھە، بىلىمەن، ئەسلىدە ئۆزۈم ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلىپ تۇرۇشۇم كېرەكىدى، كېيىنكى كۈنلەردە ئۆزۈممۇ بۇ ئىشنى ئۇنتۇپلا كەتتىم. بىر ئىشنى قىلدىم دەپ يەنە بىرىنى ئۇنتۇپ كېتىش ياخشى ئىش ئەمەسىدى. ئاكا، مەسجىدنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قانچىنچى دەرۋازا شۇنىڭكىدى؟ ھە، مەن دەرھال باراي.؟

---

[1] تېكىست — ئا.

— ۋۇي، ئۇكام، خەقنىڭ ئىشكىدە تەمتىلەپ ژۈرىدىغان ۋاقتىمۇ مۇشۇ؟ خەق نېمە دەپ قالىدۇ؟ ئۇنىڭسىزمۇ ياخشىلىققا يامانلىق دەپ، ئۇستۈڭدە گەپ...

— ئۇ دېگىنىڭىزغۇ توغرا بىراق، ئەتە قەشقەرگە كەتسەم بۇ ئىش كەينىگە سۆرۈلۈپ كەتمىسۇن، دەيمەن ـ دە.

— دورىنى ئېلىپ قوي، مەن ئەتە بېرىپ قوياي. ئەمدى ئۇخلىغىن.

— ئۇنداق بولسا ماقۇل، دورىنى ئايرىپ قوياي، ئەتە مېنىڭ ئورنۇمدا بۇ ئىشنى ئۇنتۇلماي بېجىرىپ قويۇڭ، ئەمما ھازىر سىلەر ئۇخلاۋېرىڭلار، ئاكا، مەن ئازراق بىر نەرسە يازاي،— دېدى ئۇ ھارغىن ئەسنەپ تۇرۇپ، — ھازىرلا ياتىمەن، ماۋۇلارنى ئازراق سېلىشتۇرۇپ چىقاي كۆزىڭىزنى ئالايتقىنىڭىز بىلەن، ئەتە ئۆزىڭىز ئىشسىز قالىسىز، يەنە بىر تەرەپتىن بىر كۈنلۈك ئىش كەم ئورۇنلانسا قەشقەرگە كىرگىنىممۇ تازا...

— ھەي، ھەي...

— مانا، بىر بەتلا...

نىزامىددىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تەۋپىق تەرجىمە قىلغان ئارگىناللارنى سېلىشتۇرۇپ چىقتى ئاندىن تۈنجى ئارگىنال پېتىچە قولغا ئالمىغان بىر نەچچە شېرىنى قايتا ئىشلىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرغاندا قەدەملىرىنىڭمۇ تاش ئېسىپ قويغاندەك ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى.

ئون تۆرتىنچى باب

1

مەمتىلى ئەپەندى جۈمە كۈنى چۈش قايرىلغاندا قەشقەردىن قايتىپ چىقتى. دەرۋازا ئالدىغا كېلىشى بىلەنلا ئۈنى سېغىنغان بالىلار — جىيەن ئوغۇل، قىزلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگرەشتى. بىر ئۆيدە ياشاۋېتىپمۇ بارغانسېرى ئاز كۆرۈشۈۋاتقىنى ئۈچۈن سېغىنىشقانىدى. مەمتىلى ئەپەندىمۇ بالىلارنىڭ ئۈستىبېشىنى قاققاچ، ھەممىسىنى بىر باشتىن قوچاغلاپ سۆيۈپ چىقتى ۋە ھەر بىرىگە قەن- گېزەكلەردىن تۇتقۇزدى. ئۇ دەرۋازا تۈۋىدىلا پاتىمەمنى بىر قولىدا، روشەنگۈلنى بىر قولىدا كۆتۈرۈۋېلىپ ھويلىغا كىرىپ كەلدى.

— خوش كەپسىز، مەمتىلى،— دېدى زورىخان ئىللىق كۈلۈمسىرەپ، — ماللىكاڭنىڭ ئۈستىۋېشىنى بولغاپ بولۇشۇپسەن، كەپسىزلەر، — دەپ بالىلارنى ئەيىپلىدى ئۇ.

— ھېچقىسى يوق، — دېدى مەمتىلى خۇشال ھالدا.

شۇ چاغدا بوياقخانىدىن چىققان نىزامىددىن ھارۋىكەش ئېلىپ كىرىۋاتقان يۈك- تاقىلارغا قاراپ قويۇپ:

— تېچلىق كەلدىڭمۇ؟ يۈكۈڭ خېلى بارغۇ؟ نېمىلەر ئۇ؟ — دېدى كۆرۈشۈپ.

— بىر توپى دەپتەر- قەلەم، ئوقۇغۇچىلارغا، بىر توپى چەكمەن. بۇلار ھەققىدە كېيىن سۆزلەپ بېرىمەن. ۋەدەمگە بىنائەن بۇگۈن سىلەر بىلەن كۆڭۈللۈك يېرىم كۈن ياشايمەن، باشقا گەپلەرنى قىلىشماي تۇرايلى، ھېلى بىكار بىرەر موھىم ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالسا كەيىپىڭلار ئۈچۈدىغان ئىش بولمىسۇن، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى.

ئۇ ھارۋىكەشنى ئۆزۈتۈپ پېشايۋانغا كېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— غېنى، ئەمسە تەمبۇرنى ئېلىپ چىق. قەشقەر سەنىمگە بىر

چالاي،ــ دېدى روھلۇق ھالدا.

ــ ھەببەللى، مۇنداق ئىش قىلمامسىز، «بەزىدە خۇدا بىلەن روسۇل، بەزىدە دۇتار بىلەن ئۇسۇل» دەپتىكەن، ــ دېدى زورىخان،ــ شۇغۇنىسى كېلىپلا ئۇسسۇلۇقمۇ ئىچمەي قىلىۋاتقىنىڭىز تازا بولماي قالدى.

مەمتىلى ئەپەندى يەڭگىسىگە رەھمەت ئېيتىپ، غېنى ئېلىپ چىققان تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ سازلاشقا باشلىدى. بالىلار ئۇنى چۆرۈدەشتى نىزامىددىنمۇ يېقىنراق سۇرۇلدى. تەمبۇرنىڭ تىرىڭشىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئىشىك ئالدىدا ئويناۋاتقان بالىلارمۇ كىرىپ كەلدى. خوسۇسەن بالىلار ئەپەندىدىن زادىلا قورۇنمايتى. ھەممىسى «ئەپەندى دادام» دېيىشىپ ئەڭ يېقىن ئادىمىگە ئوخشاش ئەركىلىشەتتى. خېلىدىن بېرى ئۇلار ئەپەندى دادىسىنى بۇ ئەتراپتا كۆرەلمىگەچكە بۇگۈن ئۇلار ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشماي تۇرالمايتتى.

نىزامىددىن بىلەن زورىخان ئىنىسىنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ كۆڭلىدە «بىرسى بىرەر ئىش بىلەن مەمتىلىنى ئىزلەپ كېلىپ ئۇنى مالال قىلمىسىدى، كەيپىنى بۇزمىسىدى» دەپ ئويلۇشاتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئىنتايىن كەيپى چاغ ھالدا قەشقەر سەنىمىنى باشلىدى ۋە چوقراق بالىلارغا:

ــ ھە، نىمىشكە ئولتۇرىسىلەر؟ ئۇسسۇل ئويناڭلار، بولمىسا سىلەر چېلىپ بېرىڭلار، مەن ئويناپ بېرەي، قانداق؟ــ دېدى. ئارقىدىن، ــ ئۇيغۇر بالىسى ناخشا ئېيتالمىسا، ئۇسسۇل ئوينىيالمىسا ئۇيغۇر بولۇشىنىڭ ئىككى شەرتى كەم بولۇپ قالامدۇ. غېنى سەن باشلاپ بەر، دوستلىرىڭنى تات، ــ دېدى.

غېنى ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا سەيناسىدا ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئارقىدىن ئىككى بالىنى ئۇسسۇلغا تارتتى. بۇ يەر بىردەمدىلا ئۇسسۇل سورۇنىغا ئايلاندى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر نەچچە كۈندىن بېرىكى ھارغىنلىق ۋە ئۇيقۇسىزلىق نەتىجىسىدە قېنى قاچقان چېھرىسىگە بۇگۈن قان يۈگرەپ، نۇرلىنىپ كەتكەندى، ئۇنىڭ پۈتۈن تۇرقىدىن ئىچ-ئىچىگە پاتمايۋاتقان بىر خوشاللىق سېزىلىپ تۇراتتى.

نىزامىدىدىنىڭ ھويلىسىدا تاسادىپىي شەكىللەنگەن بۇ بەزمە سورۇنىغا قوشنا- خولۇملارمۇ كىرىشكە باشلىدى. بىردەمدىلا ھويلىغا ئادەم تولۇپ كەتتى.

بۇ خوشال سورۇننىڭ ئۈستىگە قىلغان ئىشلىرىنىڭ نەتىجىسىدىن مەمتىلى ئەپەندىنى خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن سەيپىددىن، لىۋاھىدىنلار بازاردىن يېنىپ كېلىپ قالدى. ئۇلار بىلەن بىللە سۇنتاغلىق ئىككى مۇھەممەد قارى باردى.

مەمتىلى ئەپەندى تەمبۇر چېلىۋاتقاچقا مېھمانلارغا كۆلۈمسىرەپ باش لىڭشىتىپ قويدى. خېلىدىن كېيىن ئۇ تەمبۇر چېلىشنى توختۇتۇپ، سەيپىددىن ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلارنىڭ پارىڭىنى بۆلۈپ قوشنىلاردىن بىرى:

— تەمبۇرنى باشقا بىرسى چالسا، مەمتىلى ئەپەندى بىر ئويناپ بەرسە بوپتىكەن،— دېۋىدى، مەمتىلى تەكەللۇپ قىلىپ ئولتۇرماي:

— قايسىڭلار تەمبۇر چېلىپ بېرىسىلەر؟ چالىدىغان ئادەم بولسا مەن ئويناپ بېرەي، — دېدى.

كۆپچۈلۈكنىڭ ئىچىدە چالالايدىغانلار كۆپ بولسىمۇ ئۇلار تارتىنىپ، گەپ قىلىشمىدى. ھېچكىمدىن سادا چىقمىغاندىن كېيىن مۇھەممەد قارى(ھۇسىيىن) تەۋپىق بىلەن خېلى چۇشۇنۇشۇپ قالغاچقا جۇرئەتلىك راق چىقتى:

— مەن چېلىپ باقاي، ئۆزۈم چالىراق، شۇنداق بولسىمۇ... — دېدى ئۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ دېدىللىكىنى ياقتۇرۇپ قېلىپ ئاۋۋال ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ:

— ھە، مۇھەممەد قارى، چېلىڭ،— دېدى تەۋپىق. مەھەممەد قارى تەمبۇرنى ئېلىپ، ئاۋۋال ناخۇلنى تالارنىڭ ھەممىسىگە نۆۋەت بىلەن ئىككى- ئۈچ قېتىم چېكىپ قويۇپ، ئاتۇش پەدىسىنى باشلىۋەتتى:

ئاتۇشۇڭغا بارغۇنچە ،

پۇرايدۇ بەشكېرەم باغى.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
كۆيەك ئوتىنىڭ داغى.

مەمتىلى ئەپەندى مەھەممەد قارىنىڭ ئاۋازىمۇ خېلى سازىكەن دەپ ئويلىدى. ئۇنىڭغا ھەۋەس بىلەن قاراپ قويغاندىن كېيىن سۆپىدىن چۈشتى.

ئۇرۇكۇممۇ- ئۇرۇكۇم،
باغدا پىشقا ئۇرۇكۇم.
سېنى بىردەم كۆرمىسەم،
چىدىمايدۇ يۈرۈكۇم.
....

بۇ چاغدا تەۋپىق ھويلا سەيناسىدا لەرزان ئايلىنىشقا باشلىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇسسۇلى تاماشىبىنلارنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى. ئۇلار بۇنداق سىلىق، چىرايلىق ئويىنغاننى ئىنتايىن كەم كۆرگەنىدى.

— قارىئلار، ئەپەندى بەئەينى سۇدا ئۈزگەن بىلىقتەكلا ئويناۋاتىدىكەن ـ نا!؟

— قارا، پۇتىغا قارا، نېمە دېگەن سىلىق مىدىرلايدۇ. سەن ـ بىزدەكلەر بولساق بۇ چاقچاقچە چاڭ چىقىرىپ، ھويلىدا ئادەم تۇرغۇسىز قىلىۋېتەتتۇق.

— دولىسىنى قارىماسەن، سۆڭىكى يوقتەكلا لىغىلدايدۇ ـ يا، پەرۋەردىگار!

— ...

تەۋپىق خۇددى يەردىن بىر ئىلىك ئېگىز لىكتە ئۇچۇۋاتقاندەك، ئايىغىنىڭ يەرگە تېگىۋاتقانلىقىنى بىلىندۇرمەستىن سەينانىڭ چېتى بىلەن سىيلىق چۆگىلەيتتى. ئۇنىڭ پۇتى ۋە قولىلا ئەمەس، بېلى، مۈرىسى، بوينى، بېشىمۇ ناخشىغا ماس ھالدا تەۋرىنەتتى. ئۇ بەزى

ئۇسسۇلچىلاردەك پۇتىنى يەرگە ئۇرۇپ، قولىرىنى كۆچەپ پۇلاڭشىتمايتتى. شۇڭا پات ھېرىپ قالمايتتى. ئۇ ئاخىرى مەھەممەد قارىنى ھارغۇزۇپ قويدى.

شۇ چاغدىلا خۇلۇم- قوشنىلار مەمتىلى ئەپەندىمنىڭ مېھمانلىرى بارلىقنى نەزەردە تۇتۇپ ھەم ئۇنىڭ دەم ئېلىشىغا ھالاقەت بەرمەسلىك ئۈچۈن بىر- بىرلەپ خوشلاشتى.

ھويلىدا ساھىپخانلار بىلەن سەيپىددىن باشلاپ كەلگەن مېھمانلار قالغاندا مەمتىلى ئەپەندى مەھەممەد قارىنىڭ مۇرىسىگە قېقىپ:

— يارايسىز، ئاۋازىڭىزمۇ سازىكەن، — دېدى ۋە چىقىشقاقلىق بىلەن، — ئاۋۇ كۈنى مۇھەممەد قارىلارنى ئايرىش ئۈچۈن مۇۋاپىق ناملارنى تاپىمىز دېگەنىدىمغۇ؟ مانا بۇگۈن مۇھەممەد ھۇسىيىن ئۆزىنى بۇ بەزمىمىزدە نامايەن قىلدى، دېمەك ئۇنى «مەشرەپ» دېسەك نېمە دەيسىلەر؟

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ «مۇھەممەد قارى مەشرەپ» دەپ چاقىرىشتى.

— بىز سىزگە ھېلىقى ئىشنىڭ ئورۇنلۇنۇش ئەھۋالىدىن ئۈچۈر بېرەيلى دەپ كەلگەنىدۇق، — دېدى سەيپىددىن چاقچاقلاردىن كېيىن ئەسلى مەخسەتكە كېلىپ، — جەمئىي 61 نەپەر بالا تىزىملاندى.

— شۇنداقمۇ؟ ئوبدان، ئەسلىدە بۇگۈن مەن ئاكام بىلەن يەڭگەمگە خىزمەت ھەققىدە سۆز قىلماسلىققا ۋەدە بەرگەن، شۇنداق بولسىمۇ بىر ئېغىزلا سۆزلەشكە توغرا كەپ قالدى. خوش قانداق بولدى، ئاخىرى؟

— ھەممەيلەنگە خەۋەر قىلىۋەتتۇق.

— شۇنداقمۇ؟ رەھمەت، يىگىتلەر، ئەمدى مەن سىلەرگە بىردەم پىئانىنو چېلىپ بېرەي، بولامدۇ؟ ئالدىرىمايدىغانسىلەر؟

— كەچ قالارمىزمىكىن، بىز كېتەيلى،...مەنزىلىمىز خېلى يىراق، — دېدى سەيپىددىن دوستلىرىغا ۋاكالىتەن.

— يېڭى تونۇشلار بىلەن بىردەم ئولتۇرغىلى قويمايدىغان ئوخشىمامسەن؟

— بىزمۇ ئالدىرايتتۇق... — دېدى ئىككى مەھەممەد قارى بىر-

بىرىگە قارىشىپ.
— ئەمىسە بىر پىيالىدىن چاي ئىچىپ مېڭىڭلار. ئۈنىسىڭىزمۇ نىزامىددىنكاڭلاردىن قۇتۇلالمايسىلەر.
زورىخان داستىخان سالدى. ئۇلار چاي ئۈستىدە بىردەم پاراڭلاشتى. ئاندىن سەيپىددىنگە:
— ئەتە كىچىكىزدىكى ئابدۇراخمان ئۈستىنى تەكلىپ قىلىپ باشلىغاچ كەل. شاگىرتلىرىنى، ماشىنلىرىنىمۇ ئېلىپ كەلسۇن. ئاتمىش نەچچە كىشلىك كىيىم تىكتۈرىدىغان گەپكەن دېگىن، — دېدى.
ئۇ مېھمانلارنى دارۋازا ئالدىغىچە ئۇزۇتۇپ قايتىپ كىرگەندىن كېيىن نىزامىددىننىڭ بالىلىرىغا:
— مەن تېخى سىلەرنىڭ ئىختىيارىڭلاردا. كەچلىك تاماقتىن كېيىن مېنى ئازاد قىلساڭلار بولۇدۇ. ئەمدى سىلەرگە نېمە قىلىپ بېرەي؟ دېدى. ئارقىدىن ئۆزى جاۋاب بېرىپ، — سىلەرگە پىئانىنو چېلىپ بېرەي، بۇلامدۇ، — دېدى.
ئۇ بالىلارنى ئۆزىنىڭ ھوجرىسىغا باشلاپ كىرىپ پىئانىنو ئالدىدا ئولتۇردى. بالىلارنىڭ ھەممىسى ئەتراپىدا ئولاشتى تەۋپىق يوغان بىر ۋاراق قەغەزنى پىئانىنو ئۈستىگە قويۇپ پىئانىنونىڭ تۇگمىلىرىنى بېسىشقا باشلىدى.
شۇئان ھەيۋەتلىك، كۈچلۈك سادالار بىر خىل رېتىم بىلەن تىترەپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى قەغەزدە بەش- بەشتىن قىلىپ سىزىق سىزىلغان بولۇپ سىزىقتا ئىگىز- پەس قىلىپ، چۆمۈچكە ئوخشاش بەلگىلەر قويۇلغانىدى. ھەر بەش سىزىق ئاستىدا ئۆزۈك- ئۆزۈك خەتلەر باردى. ئۇنىڭدا:

ۋەتەن ئۈچۈن تەرەققىيات ئىستەرمىز،
ئاررۇيىمىز: راۋاجلانسا مائارىپ.
جاننى پىدا قىلىدۇق ئەزىر بۇ ئەلگە،
بىزنىڭ يۈرەك زالىملارغا مۇخالىپ.

دېگەن شېئىرلار يېزىلغانىدى، ئۇ بىر تەرەپتىن چېلىپ، بىر تەرەپتىن بەش سىزىق ئۈستىدىكى بەلگىلەرنى سىزىپ جىجاتتى. بالىلارنىڭ چوڭلىرى بەلگىنىڭ ئاستىدىكى خەتلەرنى بىرئاز تونۇسىمۇ، بەلگىلەرنىڭ نېمىلىكىنى چۈشۈنەلمەدى كىچىكلىرى بولسا تېخىمۇ بىلمەيتى.

مەمتىلى ئەپەندى مۇزىكا ئىشلەشنى تاكى كەچلىك تاماق ۋاقتىغىچە داۋام قىلدى. كەچلىك تاماق ئۈستىدە نىزامىددىنغا:

— ئاكا، ئەمدى سىزگە ئىشلىرىم ھەققىدە سۆزلەپ بېرەيمۇ؟ — دېدى يېقىنلىقنى ئىپادىلىگۈچى ئۆزگە خاس ئاھاڭ بىلەن، — قەشقەرگە بېرىپ ئاۋۋال قۇتلۇق ھاجىم بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇ زات «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆزىنى كۆرۈپ بەك خوشال بولدى. سىزنىڭ پۈچۈركىڭىزنى كۆپ ماختىدى. دارىلمۇئەللىمىننى ئېقىشتا سېلىۋالغىچە تەرجىمە قىلىشنى توختۇتۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىمنى ئېيتىپ قويدۇم. توختاجى سوۋىت تەرەپكە ئۆتمەكچى ئىكەن، ئۇنىڭغا دەرسلىك كىتاب، دەپتەر، قەلەم يەنە باشقا تەنتەربىيە سايمانلىرى ئالغاچ كېلىشىنى بۇيرۇپ قويدۇم. مەجىدىن ئەپەندى ئىككىمىز دورا زاكاز قىلدۇق. ھازىرچە ئىشلىتىپ تۇرغۇدەك دەپتەر ئول - بولنى ئالغاچ كەلدىم. ئىئانە پۇللار يىغىلغىچە ئۆزۈمدە بار پۇلنى خەجلەپ تۇرمىسام ئىش كېچىكىپ كېتىپ قالسا بولمايدۇ، - دە. يەنە بىر ئاز چەكمەن ئالدىم. تەلەبىلەرگە بىرخىل كېيىم تىككۈزۈپ بېرىمەن. ئەتە ئابدۇراخمان ئۇستا كەلسە بالىلارنىڭ بوينى ئۆلچەپ ئىشنى باشلاپ كېتىدۇ. يېڭىچە كىيىم. ئۆزەمدە ئەندىزىسى بار. چاپىنى ئۈچ يانچۇق، گىرمانچە ياقا، شىمى ھەم ئۈچ يانچۇق بولۇدۇ.

— ئابدۇراخمان ئۇستا يېڭى پوسۇندىكى كىيىملەرنى تىكەلەرمۇ؟

— ئۇقۇشۇپ باقتىم، ئۇ چۆچەكتە بىر تاتار ئۇستىدىن ئۆگەنگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەييار ئەندىزىسى تۇرسا،... قىلىپ كېتەلەيدۇ.

— قەشقەردىكى بۇرادەرلىرىڭ تېنىچلىق تۇرۇپتىمۇ؟

— ھەئە، ھەممىسى سالام ئېيتتى. بىز ئاخشام ئەخمەد ئەپەندىنىڭ

ئۆيىدە تۇرغۇن ئەپەندى، نامان ئەپەندى، يۈسۈپ زىيا ۋە باشقا ئوقۇتقۇچىلار سانائى نەپىسەنىڭ سازچىلىرى بولۇپ سەنئەت كېچىلىكى ئۆتكۈزدۇق. بىلەمسىز ئاكا، مەن ئۇيغۇر سەنەملىرىنى رەتلەپ نوتىلاشتۇرۇپ قويسامىكىن دەيمەن. قەشقەر سانايى نەپىسەنىڭ مۇدىرى ئوبۇلقاسىم دېگەن بۇرادەر ئىكەن، ئۇ قول ئاستىدىكى سازچىلار بىلەن مېنىڭ ئىشىمغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ــ سەنغۇ يېتىشەلىسەڭ ھەممىنى قىلساڭ بولاتتى...

ــ راستلا، ئەگەر قولۇمدىن كەلسە، مەنمۇ ئۆمەر ھەييام دېگەندەك بۇ پەلەكنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىپ، باشقىدىن بىر پەلەك ياسىسامغۇ تېخىمۇ ياخشى بولاتتى، ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزگە خاس كۈلۈمسىرەش بىلەن. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدە چاقچاق ئىلمىنىتلىرىدىن باشقا غايىۋىلاشقان مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن بىر بۈيۈك ئارزۇنىڭ ئۇچقۇنىمۇ چاقناپ تۇراتتى.

تاماقتىن كېيىن ئۇ ئاكىسىغا:

ــ ھازىرچە يۈسۈپ ئەپەندىدىن نوۋېشى مەكتەپتە ئىشلىتىۋاتقان دەرسلىك قوللانمىسىنى ئېلىپ چىقتىم، سىز مۇشۇنى كۆچۈرۈپ بېرىڭ. بۇلارنى ئوقۇغۇچىلارغا تارقىتىپ بېرىمىز ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېتى چىرايلىقلارغا كۆچۈرگۈزۈپ، كۆپەيتىمىز ھېپىزى سەھەت دەرسى ئۈچۈن بىر نەرسە تۈزۈپ بېرىشكە مەجىددىن دوختۇر ۋەدە بەردى.

ــ بىر ياقا بارمايدىغانسەن؟ ــ نىزامىددىن دورا سومكىسىنى ئېلىۋاتقان ئىنىسىگە قاراپ سورىدى.

ــ بارىمەن، ئاكا، شورۇققا بارىمەن. بىرىسىگە ۋەدە بېرىپ قويغانىدىم شۇ يەرگە بېرىپ كېلەي.

ــ سەن بارغىچە خەقمۇ ئۇخلاپ بولار؟!

ــ شۇنداق بولسىمۇ بارمىسام بولماس. ۋەدە قىلغانمەن ـ دە.

ــ نېمە توغرۇلۇق ۋەدە بەرگىنىڭنى شەيتان بىلەمدۇ... ــ نىزامىددىن نارازىلىق بىلەن غودراپ باش چايقىدى،ــ ئەتە ئوقۇش باشلايدىغان بولغاندىكىن پاتراق بىر دەم ئۇخلىساڭ بولمامدۇ، كىم

ئىدى ئۇ ۋەدە بەرگىنىڭ؟

— سابىتنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن بالىلاردىن... سىزمۇ بارغۇ، ھېلىقى يېتىم بالا ئابلەق.

— ۋاي ئۇكام،... سەن،... ئېسىڭ جايىدىمۇ؟...، — نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ كۆزىگە ھەيرانلىق بىلەن قارىدى. ئىنىسىنىڭ كۆزلىرى چىرايىدىكى ئۆزىگە خاس تەبەسسۇمىدىن سەمىمىيلىك، ئەستايىدىللىق بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئاكىسىنىڭ نېمىگە ھەيران بولۇۋاتقىنىنى دەرھال پەملەپ:

— مېنى سىز بالىلارنى گوللاپ مۇنداق دەپ قويغان دەپ ئويلاپ قالغانمىدىڭىز؟ ياكى كىچىك بالىغا دېگەن گەپمۇ ۋەدىمۇ دەپ ئويلامسىز؟ ئۇلارغا سەمىمىي بولمىساقمۇ بولاتتىمۇ يە؟— دېدى ئۇ سەمىمىيلىك بىلەن، — تېزلا قايتىمەن ئەتە ئوقۇش باشلىساق بۇگۈنكى ئىش ئۇزۇنغا كېتىپ قالمىسۇن دەيمەن،— دەپ قوشۇپ قويدى.

— ۋاي ئۇكامەي، سەن قانداق ئادەمسەن ـ ھە!...

2

بىر تال سەرەڭگە بىلەن پولات ئېرىتىش مۇمكىن ئەمەس، بىراق پۇلات ئېرىتەلەيدىغان ئوتمۇ دەسلەپتە بىر تال سەرەڭگە بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان.

— غ. زۇلپىقار «مەرىپەت مەشئىلىگە مەدھىيە»

ياشلارغا خاس جۇشقۇن روھ بىلەن تولۇپ ـ تاشقان ئوقۇغۇچىلار نەچچە ۋاقىتتىن بېرى جىمجىتلىق، غېرىپلىق بېسىپ قالغان مەدرىس ھويلىسىنى ئۆز تەسىرى — شاۋقۇنى، كۈلكىسى، نەپىسى بىلەن تولدۇردى. لەش بېسىپ ياتقان كۆلگە يېڭىدىن زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇ

قاچىلاندى. توپا- چاڭ ئۆرلەپ تۇرىدىغان مەدرىس مەيدانى پاكىزە سۈپۈرۈلۈپ سۇ چېچىلىش بىلەن راھەت بەخش تۈسكە كىردى. ئىشىك - دەرىزىلەر پاكىزە سۈرتۈلۈپ يالتىرىتىلدى...

ئوقۇغۇچىلار مەكتەپنىڭ قائىدە- تۈزۈملىرىنى چۈشۈنۈۋېلىشقىمۇ ئۈلگۈردى. ئابدۇراخمان ئۇستا ھەممە ئوقۇغۇچىنىڭ بويىنى ئۆلچەپ، بىر توپ شاگىرتى بىلەن كۈنىنى- تۈنىگە ئۇلاپ ئىشلەپ كىيىملەرنى تەييار قىلماقتىدى. ھەركىمنىڭ ئىسمى ئورنىدا بېرىلگەن نومېرى يېزىلغان پۈرۈچنى كىيىم قېتىغا قىستۇرۇپ قوياتتى...

نىھايەت كىيىملەرمۇ پۈتتى. كىيىم پۈتكەن كۈنى مەمتىلى ئەپەندى تەنتەربىيە دەرسى ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنى سەپكە تىزدى ۋە كىيىملەردىن بىرسىنىمۇ ئالماشتۇرۇپ قويماستىن نومېرى بويىچە تارقىتىپ بەردى. كىيىم تارقىتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلارنى دەرھال ھوجرىلىرىغا قايتىپ كىيىم ئالماشتۇرۇپ چىقىشقا بويرىدى.

كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار يەنە سەپكە تىزىلدى. مەمتىلى ئەپەندى گويا مېھرىۋان ئاتىدەك ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ تۈگمىلىرىنى ئوڭلاپ ئېتىپ ياقا- پەشلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ يېڭى كىيىمنى مۇبارەكلەپ چىقتى. بەزى كىچىكرەك ئوقۇغۇچىلارنىڭ پېشانىسىغا سۆيۈپمۇ قويدى. بىر خىل فورمىدا كېيىنگەن. چاچ قويغان ئوقۇغۇچىلار سېپىگە قاراپ دىلى سۆيۈنۈپ كۈلۈمسىرىدى ۋە ئىچ- ئىچىدىن بىر خىل سېغىنچ، تەشنالىقتا ئوخشاش تۇيغۇ ئېتىلىپ چىقىپ كۆز چاناقلىرى بۇرۇن تۆشۈكلىرى ئېچىشقاندەك بولدى. ئۇ ئارقىسىچە چاپسان- چاپسان مېڭىپ سەپنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەسۇم چىرايىدىن كۆزىنى ئۈزمەي ئارقىسىچە مېڭىشى گويا بىر دەقىقىلىك ھىجرانغىمۇ چىدالمايدىغان مېھرىۋان ئاتىنىڭ ھەركىتىگە ئوخشايتى.

— ئەي، تەلەبىلەر، سىلەر ئىلگىرىكى مەدرىس تالىپلىرىغا ئوخشىمايسىلەر. كۆزلەيدىغىنىڭلارمۇ، ئېرىشىدىغىنىڭلارمۇ ئوخشىمايدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزلىرى ئۈچۈنلا شىرىن تاما بىلەن ئوقۇسا، سىلەر خەلقىڭلار

ئۈچۈن گۈزەل ئىستىقبال يارىتىش نىيىتى بىلەن ئوقۇيسىلەر،— تەۋپىقنىڭ ياڭراق ئاۋازى مەدرىس ھويلىسىدا ياڭراپ تۇراتتى شۇ ئەتراپتىكى مەھەللىلەردىن بىكارچىلار، ئۇششاق باللار مەسچىدنىڭ ھويلىسىغا كىرىۋېلىپ رىشاتكا تۈۋىدە تۇرۇپ بۇ ئاجايىپ مۇراسىمنى كۆرەتتى بەزىلەر كۆل بويىدىكى سۆگەتلەر تۈۋىگىچە كېلىشكىمۇ ئۈلگۈرگەندى. ئۇلارغا چاچ قويۇۋالغان، كالتە چاپان كىيگەن بۇ بىر توپ يىگىت ئاجايىپلا كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە دەرمەھەل سىغمىغاچقا كالتە چاپان خۇددى قويرىقىنى كېسىۋەتكەندەك غەلىتە تۇيۇلاتتى،— تەلەبىلەر ،— تەۋپىق سۆزىنى داۋام قىلماقىدى،— بىزنى جاپا- مۇشەققەت كۈتۈۋاتقانلىقى ئېنىقلا گەپ. دېمەك بىزگە بۇ ئىشتىن شەخسىي «خوشاللىق» يوق! بىراق بىز ئەلنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن مىللەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن جاپا چېكىشنى ئۆزىمىز ئۈچۈن شەرەپ ھېس قىلغۇچىلارمىز. ئەلنىڭ خوشاللىقى ئۈچۈن ياشاشلا ئەڭ ھەقىقى خوشاللىقتۇر! ئەي، تەلەبىلەر، بىزنى مىللەتنىڭ خوشاللىقى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مانا شۇ خوشاللىق، ئاشۇ راھەت كۆڭلۈڭلارنى ئاۋۇندۇرسۇن، روھىڭلارنى ئۇرغۇتسۇن! — تەۋپىق ئەتراپقا ئولاشقان دېھقانلارغىمۇ بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى. ئۇ باشقا خەقنىڭمۇ بۇ يەرگە توپلانغىنىنى ياخشى ئىش دەپ قارىدى. ئۇنىڭچە بۇ تازا ئوبدان تەرغىبات سورۇنىدى،— ئىلگىرى تالىپلار شەخسىي تاما بىلەن ئوقۇيتى مۇددەرىسلەرمۇ ئىلمىنى سىرلىق تۇتۇپ ئۇنى قىيىن، بىلگىلى بولمايدىغان قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ تالىپلارنى ئۆي ئىشلىرىغا سېلىپ ئۇزاق ئاۋارە قىلاتتى. بىلگەنلىرىنى ئەلدىن يوشۇرۇش بىلەن شەخسى مەنپەئەتىنى قوغدايتى ھەم بىلگەنلىرىنى يوشۇرۇش ئارقىلىق جان بېقىشنىڭ ئىشەنچىلىك مەنبەسى قىلاتتى. بىزچۇ؟ بىز- نېمىنى بىلسەك ئەلگە ھەممىسىنى ئۈگەتكۈچىلەرمىز. شۇڭا ئەلنىڭ خوشاللىقى بىزنىڭ خوشاللىقىمىز! بىلگۈچىلەر كۆپ بولۇپ كەتسە بىزگە نان ئاز قالىدۇ، ئەتىۋارىمىز بولمايدۇ دەپ ئويلىمايمىز. ئەلنىڭ كۆزى ئېچىلغانسېرى نېمىنىڭ قىممىتى بار، نېمىنىڭ يوقلۇقىنى تېخىمۇ چۈشىنىدىغان بولىدۇ. «خەلق- ئالتۇن،

گۈھەرنى ۋە يالغان تاشلارنى تونىغۇچى سەرراپتۇر، ئۆزەڭنى قانچىكى تۆۋەن تۇتساڭ ياكى يۇقۇرى تۇتساڭ خەلق سېنىڭ مىقدارىڭنى بىلىدۇ»[1]...

بىر خىل فورما كىيگەن ئوقۇغۇچىلار سىپىلا ئەمەس مەسچىد ھويلىسىدىكى ۋە كۆل بويىدىكى خەلقمۇ جىم. جىت بولۇشۇپ كەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنى گويا ھەقىقى جەڭچىلەردەك ھېس قىلىشىپ ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنىڭ تەسىرىدىن يۈرەكلىرى شىددەت بىلەن تىپەتتى.

ــ ئەي، تەلەبىلەر، بىز مىللىتىمىزنىڭ قالاقلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتىدىغان ئاقارتقۇچىلارمىز. بىز ئۆزىمىزنى بوز يەر ئاچقۇچىغا مىسال قىلايلى، مىللىتىمىز ئاق تاشلىنىپ ياتقان بوزغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ چېھرىسىنى بىچارىلىك سولغۇنلۇق قاپلىغان. ئەمدى بىز بۇ يەرنى ئاغدۇرىمىز، ئوغۇتلايمىز، ئۇنىڭغا دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل گۈللەرنى تېرىيمىز، ئەڭ سەرخىل مېۋىلەرنى تىكىمىز. ئىلگىرى يامان ئەمگەك قىلىدىغان بولۇمسىزلار ئۇنىڭغا ياتاق. تىكەنلەرنى تېرىۋەتكەن بولسا ئەمدى بىز ئۇنى ئوغۇت قىلىپ پايدىلىنىمىز. بۇ بوز يەر ياتاق ئازغاندىن باشقا نەرسە ئۈنەلمەي تۇرۇۋاتقان بۇ يەر ئەمدى گۈلزارلىققا ئايلانغۇسى، ھېچ بولمىسا بىز يەرنى ئاغدۇرۇپ ئوسا قىلىپ يارامىلىق يەرگە ئايلاندۇرۇپ قويىمىز كېيىنكىلەر تېرىيدۇ. ئۇندىن كېيىنكىلەر بولسا ئۇنىڭ پەيزىنى سۈرىدۇ. ھەرگىز ئۆزىمىزنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ئۆزىمىز كۆرۈشنى شەرت قىلمايمىز. كېيىنكىلەرگە ــ ئەۋلادلارغا ئاتايمىز. قايسى مىللەتتىن ئۆزىنىڭ مەئىشىتى بەخت.سائادىتىنى خوشاللىقىنى قوربان قىلىشتىن ئايانمايدىغان جەڭگىۋارلار چىقمايدىكەن، شۇ مىللەتنى نەس باسىدۇ. نەپسانىيەتچىلىك. ئىنسانىنى قارا يۈز قىلىۋېتىدىغان يامان كېسەلدۇر. بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان مىللەت قەبىلىلەرگە، يۇرتلارغا، مەھەللىلەرگە ھەتتا ھەربىر شەخسكىچە پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئادەملەر تەلۋىلىشىپ، كىچىك.كىچىك گۇرۇھلار بىر. بىرىنى تالاپ

---

[1] شەيخ سەئىدى: «گۈلىستان» — ئا.

چىشلەيدۇكى، ئورتاق دۈشمىنى بىلەن كارى بولمايدۇ،ــ ئۇ دېھقانلار تەرەپكە قاراپ قويۇپ داۋام قىلدى،ــ ئەي، ۋەتەنداشلار بۇلارنىڭ ھەممىسى نادانلىق زىمىنىدا كۆكلەيدىغان يامان ئويلاردۇر. بىز بوز يەر ئاچقۇچىلار بۇ سۇپەتسىز زىمىننى تېزراق ئۆزگەرتىپ مىڭدىۋانىلارنىڭ[1] يىلتىزىنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن تىرىشايلى. ئىنسانىيەتنى قۇتقازغۇچى بىردىن- بىر قۇدرەتلىك كۈچ ئىلىم- مەرىپەتتۇر!

تەۋپىق بۇغۇلۇپ ۋارقىرىمايتى، خىرقىراپ، كۆپۈپمۇ كەتمەيتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچە ياڭراق، شۇنچە جاراڭلىق ۋە تەكشى بولۇپ، كۈچىمەي سالماق سۆزلەيتتى:

ــ خەلقئارادا مۇنقەرز بولۇشقا يۈزلەنگەن بىر مۇنچە مىللەتلەر قەد كۆتەردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە خەلقى ئۈچۈن بارلىقىدىن كېچىدىغان بىر تۈركۈم جەڭگىۋارلار بولغاچقا ئۇلار مۇنقەرزلىك بوسۇغىسىدىن يېنىپ كېلىپ قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. ئۇلار كۈچنى قەيەردىن ئالدى؟ ئىلىم- پەندىن! ئەي، تەلەبىلەر، نادان ئادەملەر بىلەن تۇرمۇشنىڭ گۈزەل كەلگۈسىگە يېتىش مۇمكىن ئەمەس! بىز ۋەتىنىمىزنى، خۇراپاتلىق تورىغا چىرمىلىپ قالغان بەختسىز مىللىتىمىزنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن پىدائى بولايلى! ھەممە ئادەمنىڭ كۆزى مەرىپەت چىرىقى بىلەن يورىسۇن! ھەممە كىشى گۈزەل ئىستىقبالنى كۆرەلەيدىغان بولسۇن!

مەمتىلى ئەپەندى ئۇزاق سۆزلىدى. ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنى تېخىمۇ سىرلىقلىشىپ ئۇلۇغلىشۇپ كەتكەندەك، ئۆزلىرى ئىلگىرى ھېچكىم قىلىپ كۆرمىگەن ئىشلارنى قىلىشقا تەييارلانغان باشقىچە ئادەملەرگە ئايلىنىپ قالغاندەك ئىچ- ئىچىدىن خوشاللىنىپ، ئىپتىخارلىنىپ كېتىشتى. تەۋپىق سۆزىنى تولۇقلاپ تەنتەربىيە دەرسىنى باشلىدى.

مانا شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتى تارىخىدىكى شانلىق بىر سەھىپە ئېچىلدى. تەبىئىيكى، ئۇ زامان سەھىپە ئاچقۇچىلار

---

[1] مىڭدىۋانە ــ قوڭغۇراق گۈللۈكلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان بىر خىل تىكەنلىك، زەھەرلىك، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ــ ئا.

ئۆزلىرىنىڭ قانچىلىك ئۇلۇغ مەنزىلنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقىنىنى تەسەۋۋۇر قىلمىسىمۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەلنىڭ بەختىگە ئاتىغانلىقلىرىنى بىلىشەتتى.

تەنتەربىيە دەرسى ئوقۇغۇچىلارغىمۇ، ئەتراپتىكى دېھقانلارغىمۇ ئويۇندەك تۇيۇلاتتى. شۇڭا دېھقانلار مەتىلى ئەپەندى بالىلارنى مەيدانغا ئەپچىقىپتۇ دېگەننى ئاڭلىسىلا كېلىپ كۆرۈشەتتى. ھەرقاچان بۇ دەرس ۋاقتىدا مەدرىس ھويلىسىدا بىر توپ دېھقان تاماشا كۆرۈپ تۇرغان بولاتتى.

بۇ دەرسنىڭ مەزمۇنلىرى: مەش دەسسەش، شېئىر ئوقۇپ مەيداننى ئايلىنىپ مېڭىش، يۈگرەش، ئېگىز سەكرەش، توسالغۇلارنى بۆسۈپ ئۆتۈش، كالتەك ئويۇنى، چاقپىلەكتىن ئاتلاش قاتارلىقلار ئىدى. بەزى تۈرلەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارى، ھەۋەس قىزىقىشىغا ئاساسەن ئايرىم تەربىيىلەيتتى. مەسىلەن: تەبىئىي تېز يۈگرەلەيدىغانلارنى يۈگرەش تۈرىدە مەخسۇس تەربىيىلەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئوقۇغۇچىلار سېپى بىلەن خەت ھاسىل قىلىش ئويۇنىمۇ ئالاھىدە قىزىق بولاتتى. بۇنىڭدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ نومېرلىرى بولاتتى. كوماندا بويىچە بىرىنچى نومېر مۇنچە قەدەم ئالدىغا، ئۈچىنچى نومېر مۇنچە قەدەم سولغا،... ماڭاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئېگىزدىن قارىغاندا ئوقۇغۇچىلار قاتارىدىن «مىللەت»، «ۋەتەن»، «مەكتەپ»، «كۈرەش»، »ھۆرلۈك»... دېگەندەك سۆزلەر ھاسىل بولاتتى بۇ ئۇسۇل بىلەن ئادەم سانى يېتەرلىك بولغاندا جۈملىلەرنىمۇ ھاسىل قىلىشقا بولاتتى. دەرستىن چۈشكەندىن كېيىن تاماق ۋاقتىغىچە ئىختىيارى پائالىيەت بولاتتى. بۇ چاغدا سىنىپتا ياكى ھوجرىلاردا مەتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا بولاتتى. ئۇلارغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ ئۇسسۇل تاماشا قىلاتتى. چۆچەك سۆزلىشەتتى ياكى تەۋپىق چەتئەللەردە كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇ ياشلار ئارىسىدا ھارغىنلىقنى ئۇنتۇپ قالسا، ياشلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولغاندا تولىمۇ كۆڭۈللۈك بولغاچقا ھەممىنى ئۇنتۇپ كېتەتتى.

كېيىم بىر خىللاشقاندىن كېيىن ئۇلار تېخىمۇ ئۆملىشىپ كېتىشتى. ئۆز- ئۆزىگە ھەۋەس كېلىپ، يۈرىگىدە ئاللىقانداق بىر نەرسە

يېنىۋاتقاندەك بولاتتى. ئۇلار كەچقۇرۇن ئادەتتىكىدەك سىنىپقا يىغىلىپ بىردەم ئۇسسۇل تاماشا قىلىشاتتى.

ــ مەھەممەد قارى مەشرەپ، بىردەم چالغىنا ئوغلۇم، مەن بىردەم ئۇسسۇل ئويناپ بېرەي، ئاندىن كېتىمەن،ــ دەيتى ئۇ.

ھازىر ئۇچ مەھەممەد قارىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن يەنە بىرىنى مەھەممەد قارى زەكى دەپ ئاتاشقا ھەممەيلەن ئادەتلىنىپ كېتىشكەندى. مەھەممەد قارى زەكى قۇرئاننى تولىمۇ ئاھاڭدار ئوقۇيتى. ناخشىنىمۇ ياخشى ئېيتاتتى. ھېساپ كىتاپ ئىشلىرىغا بەك چېچەن ئىدى. شۇڭلاشقا قاراپ ئۇنىڭغا ''زەكى'' لەقىمى بېرىلگەنىدى.

مەھەممەد قارى مەشرەپ توپ ئىچىدىن چىقىپ تەمبۇرنى قولىغا ئالدى. مەھەممەد قارى زەكى داپنى قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا ياندىشاتتى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. ئۇمۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىر خىلدا چەكمەندىن شىم- پەشمەت كېيگەن بولۇپ، بۇ كىيىمدە ئۇ تېخىمۇ چاققان، تېتىكلىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى.

بىر ھازا تاماشادىن كېيىن ئۇ تەرەققىيپەرۋەر بايلار تاھىر خەلپەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئېلىپ بەرگەن بوز ئاتنى مىنىپ ئۆيىگە كېتەتتى. ئۆيدە تاماقنى يەپ بولۇپلا يەنە ئالدىراپ ئورنىدىن تۇراتتى ۋە دورا سومكىسىنى ئېلىپ:

ــ ئاكا، مەن تېجەنگەن بېرىپ موللا ئېزىز داموللام بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەي. مەكتەپ سېلىش ئىشىنى سۆيلەپ تۇرۇشنى قوناجىم، ئەمەتھاجىم ئۈچىگە ھاۋالە قىلغانىدىم، ــ دەيتى.

ئۇ ھازىر ھەر كۈنى بىر يېزىغا چېپىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشنى سۆيلەپ تۇراتتى. سىرتقا چىقسا دورا سومكىسىنى ئۇنۇتمايتى.

ــ ماقۇل بېرىپ كەل،ــ نىزامىددىن ئىنىسىنىڭ ھەممە ئىشىنى پەقەت ماقۇللاشقىلا كۆنۈككەنىدى. ئۇ پەقەت ئىنىسى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن زورىخان بىلەن بۇ ھەقتە ئەندىشىلىرىنى ئورتاقلىشىپ، ئۇھ تارتىپ قوياتتى.

3

بۇ جەمئىيەت ئۆزىنىڭ قانۇنىغا ئاسىيلىق قىلغان بارچە ئادەمگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشتىكى سەۋەبىنى تەكشۈرۈمەيدۇ.

— خ.جىبران «ياش ۋە كۈلكە».

قوياش ئاللىقاچان ئولتۇرغان بولۇپ، قىران دەريا بوغىزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تاغ ئۈستىدە شەپەق قان رەڭگىدە يېيىلىپ ياتاتتى. بوغۇز تەرەپتىن بىلىنەر-بىلىنمەس سالقىن ئۇرۇپ تۇراتتى. ئاغۇ يېزىسىغا ئاتلار ھەيئىتى قۇرۇش ئىشى بىلەن ماڭغان مەمتىلى ئەپەندى ئات ئۈستىدە چاققانغىنا ئولتۇرۇپ، ئاتنىڭ يورغىسىغا قويۇپ، بېشىنى بۇراپ كەچكى شەپەققە قاراپ كۆڭلىدە شېئىر ئۈچۈن گۈزەل سۆزلەرنى ئاختۇرۇپ باراتتى. ئۇ بۈگۈن ئۆيگە قايتماي مەكتەپتىنلا يولغا چىققاچقا، ئاكىسىنىڭ ئەنسىرەپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىسىلا كۆڭلى ئۆيەپ كېتەتتى.

ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يەنە بىر يولۇچى ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. مەمتىلى ئەپەندى بويامەت بىلەن تېجەن ئارىلىقىدىكى سايدىن ئۆتكۈچە ئۇ يولۇچىنى مەشھەدكە بارامدىكىن دەپ كېتىۋەرگەنىدى. ئۇ ئاتلىقنىڭمۇ تېجەننىڭ ئىچى بىلەن بوغۇز تەرەپكە كەتكەن يولغا بۇرۇلغىنىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەمرا بولۇپ پاراڭلىشىپ ماڭغىسى كەلدى-دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. بىراق، ھېلىقى يولۇچىمۇ ئېتىنى ئاستىلاتتى. مەمتىلى ئەپەندى يەنە ئېتىنى يورتۇپ مېڭىپ كەتتى. ئۇ ئازغان تەرەپكە ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تار كوچىغا بۇرۇلىۋىدى، ئارقىسىدىكى يولۇچىمۇ شۇ تەرەپكە بۇرالدى. مەمتىلى ئەپەندى شۇندىلا ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلدى ۋە يولنى ئۆزگەرتىپ، باشقا تەرەپ بىلەن ساي بويىغا چىقتى. گۈگۈم پەردىسى ياپقان يېزىلارغا قارىغىنىچە شۇ يەردە بىردەم تۇردى. ئۇ ھېلىقى

يولۇچىنىڭ نېمە قىلدىغانلىقىنى كۆرۈپ باقماقچىدى.

بۇ ئىككەيلەننىڭ «بۆك-بۆك ئويۇنى» بىلەن ۋاقتىمۇ خېلى ئۆتكەن، يىراقتىكى يېزىلار ئاستا-ئاستا قاراڭغۇلۇق ئىلكىگە چۆمۈشكە باشلىغانىدى. ساي بويىدىكى قەۋرىستانلىق بولسا ئاللىقاچان بىلىنمەي قالغانىدى.

ئۆزىنىڭ چاندۇرۇپ قويغانلىقىنى ھېس قىلغان يولۇچى ئىلاجىسىز يولىنى داۋام قىلىپ، كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېنىدىن ئۆتىۋاتقاندا مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، يولۇچى، — دېدى مەسخىرە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىندۇرمەي.

يولۇچى ھودۇقۇپ كېتىپ خېلىگىچە جاۋاپ بېرەلمەي قالدى.

— ئۆزلىرى ئېزىپ قالمىغانلا؟ ھېچ بولمىسا بارىدىغان يەرلىرىنىڭ ئىسمىنى بولسىمۇ بىلىدىغانلا؟

— بارىدىغان يەرنىڭ ئىسمىنىغۇ بىلىتتىم،... دېگەندەك، ئۆزەممۇ ئازغىنىپلا كەتتىم، قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىپ...

— شۇنداق، يورۇقتا ئېزىپ يۈرگەن ئادەم قاراڭغۇدا ئازماي قالامتى، نەگە بارماقچىدىلە؟

— مەن شۇ ھېلىقى، نېمە... قارىنىڭ ئۆيىنى ئىزدەيتىم...

— شۇنداقمۇ؟ مەنمۇ سىلىنى ھەقچان شۇ يەرنى ئىزلەيدۇ دەپ بىلىپ مۇشۇ يەردە كۈتۈپ تۇرغانىدىم. ئۇ يەر ئەنە ئاۋۇ قارىيىپ كۆرۈنگەن دۆڭلۈكتە! — مەمتىلى ئەپەندى قامچىسىنىڭ دەستىسى بىلەن قاراڭغۇلۇقتا چۆكۈپ يوقالغان ھېلىقى قەرۋىستانلىقنى كۆرسەتتى.

ھودۇققان ۋە كالۋالىشىپ كەتكەن يوچۇن كىشى تەۋپىقنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى، قەيەرنى كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى، ئىلغا قىلىشقىمۇ، ئويلىۋېلىشقىمۇ ئەقلى ئىشلىمەي:

— رەخمەت، رەخمەت، مەن ماڭاي، ... دەپ دۇدۇقلىغىچە قاراڭغۇلۇققا قاراپ كەتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ رەڭگى-روھىنى كۆرەلمىگەن بولسىمۇ،

ئۈنىڭ ئاۋازىدىن قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلدى. ئۇ «يولۇچى»نىڭ ئارقىسىدىن بىر ھازا قاراپ تۇردى. مەھەللە تەرەپتىن ئىتلارنىڭ قاۋىغىنى گاھ ئېنىق، گاھ تۇتۇق ئاڭلىناتتى. بۇ ئىشتىن كۆڭلىدە «دۈشمەن» دېگەن خىيالنى كەچۈرۈپ، سۇغۇق كۈلۈپ قويدى ـ دە، ئېتىنىڭ بېشىنى بوغۇز تەرەپكە بۇرىدى. كېتىۋېتىپ بۇ ئىشنى قايتا ئويلىغىنىدا كۆڭلىنى ئەندىشە، بىئاراملىق چولغىۋالدى. ئەمدى تۇسالغۇلارمۇ پەيدا بولماقتا!

ئون بەشىنچى باب

سالاۋىيانلارنى ئاۋۇتۇش ھاجەتسىز. ئۇلار تۇغۇتنىڭ ئالدىنى ئالسا ياكى بالىنى سۈنئىي ئۇسسۇلدا چۈشۈرىۋەتسە بولىدۇ. بۇ ئۇسسۇل قانچە كۆپ قوللىنىلسا شۇنچە ياخشى. ئۇلارنى تەربىيىگە ئىگە قىلىش خەتەرلىك. ئۇلار 100 گىچە ساناق سانىيالىسىلا بولدى... تەربىيە ئالغۇچىدىن بىرى كۆپەيسە، كەلگۈسىدە دۈشمەندىن بىرى كۆپىيىدۇ....

— مارتىن بورمان (گىتلېرنىڭ پارتىيە ئىشلىرى كاتىپى) «3-ئىمپېرىيىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

1

دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇش باشلىنىپ كۆپ ئۆتمەيلا ئاشكارە دۈشمەنلىك ھەركەتلەر، ئەشەددىي پىتنە- ئىغۋالار ئاتۇش ئاتموسفېراسىنى بىر ئالغىلى تۇردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېيگەن كېيىمىدىن تارتىپ، ئوقۇپ يۈرگەن ناخشىسىغىچە بۇ كونا دۇنيانىڭ ھاۋاسىغا ماس كەلمەيتتى. كىملەردۇر قىتىغۇرلۇق بىلەن پىتنە توقۇيتتى ۋە بۇ ئىغۋالار شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقاتتىكى، ئۇنىڭ مەنبەسىنى تەسبىت ئەتمەك ئىمكانسىز ئىدى.

بويامەتتە ياۋاش- يۇمشاق بىلىنىدىغان مۇھەممەد ئىمام مەسچىتتە گەپ يومزاپ، ئۇستىلىق بىلەن پىتنە تېرىۋاتقانلىقى بىلىنىشكە باشلىدى؛ شورۇقتا كەنجى قازاخۇنۇم ئۆزىنىڭ نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، كىشىلەرگە يامانلىقتىن ئاگاھ بەرگەن سىياقتا ئىغۋا تارقىتىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قەلبىدە يېڭى تەلەبىلەرگە، يېڭىچە مەكتەپكە قارىتا گۇمان ۋە ئۆچمەنلىك تۇغدۇرىۋاتقىنى بىلىنمەكتىدى. تېخىمۇ يامان بولغىنى ئاتۇشنىڭ چوڭ قارىسى ھابۇلھاجىمنىڭ مەيدانى تېخىمۇ ئەشەددىي، ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ تەخىرسىز ئىدى. «ھابۇل شەيتان»، «ھابۇل

قىزىلباش»، «هابۇل خىتاي»، «هابۇل پىتىنخور»، «هابۇل زىناخور» قاتارلىق لەقەملەرنىڭ ساھىبى بولغان بۇ ئادەم «شەمشەك خىتاي» دېگەننىڭ ئەۋلادىدى. خۇددى لەقەملىرىدە مەلۇم بولۇپ تۇرغىنىدەك، ئەشەددىي پىتىنخور بولۇش بىلەن، يەنە جىمىكى بۇزۇقچىلىق ئۆزىدىن تېپىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇلارنىڭ جەمەتى(شەمشەك خىتاي جەمەتى) بىلەن ياقۇپهاجىم لوسى[①] جەمەتى ئارىسىدىكى زىددىيەتمۇ چوڭقۇر يىلتىزلىق بولۇپ، پىتنە ئۇچۇن يېڭى مەكتەپلەر مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى هابۇلهاجىملارنىڭ ئاساسىي دىققەت نەزىرىدە ياقۇپهاجىم لوسىلار جەمەتى بىلەن بولغان زىددىيەت تۇراتتى.

هابۇلهاجىمنىڭ گەپلىرى بەكمۇ زەھەرخەندە، چىدىغۇسىز هاقارەتلەر ئىدى. ئۇ ئوقۇغۇچىلار چاچ قويغىنى ئۇچۇنلا خوتۇن كىشىگە ئوخشۇتۇپ، «موللا غوجىلاقنىڭ ئەپەندىسىنىڭ قىزلىرى» دەيتى. بۇ گەپ تېز ئارىدا تارقىلىپ، ئەركەك ئۇچۇن چىدىغۇسىز هىكايىلەرگە ئايلىنىپ كېتەتتى. هابۇل شەيتان بولسا يېڭى- يېڭى هاقارەتلەرنى كەشىپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ناخشىسىنى ئېشەكنىڭ هاڭگىرىشىغا ئوخشىتاتتى؛ گىمناستىكا ۋە شۇنىڭدەك تەنهەركەتلەرنى بولسا «تەخەيلەرنىڭ چىچاڭ ئېتىشى» دەپ مەسخىرە قىلاتتى.

تۆركۆللۈك قازى رەئىسمۇ بىدئەتچى، مۇتىئەسسىپ ئادەم بولغاچقا ئۇنىڭ پوزىتسىيىسىمۇ ئىجابىي ئەمەس ئىدى. قازى رەئىس ئۆز ۋاقتىدا ئابدىقادىر داموللا بىلەن كېلىشەلمىگەنلەردىن بىرى بولغاچقا تەبىئىيكى، بۇ يېڭىلىقلارغا تاقەت قىلالمايتى. مانا شۇنداق يۇرت چوڭلىرىنىڭ قارشى مەيدانى ئىشقا ئېغىر توسالغۇ پەيدا قىلماقتىدى.

بۇنىڭ بىلەن بەزى ئاران تۇرغان ئادەملەر باللىرىنى مەكتەپتىن چىقىرىۋېلىش كويىغا چۈشتى.

بۇ هاقارەتلەر يەتمىگەندەك ئارقىدىن دۈشمەنلىك هەركەتلەرمۇ پەيدا بولدى: كېچىلىرى ئەپەندىنىڭ تەلەبىلىرى يول توسۇپ ئادەم

[①] لوسى — لاۋسى (老四) بولۇشى مۇمكىن، — ئا.

ئۈرۈۋاتارمىش، يالغۇز ئايال ئۇچراپ قالسا ئېسىلىۋالارمىش،... ھەممىسى ھاراق ئىچىپ مەست بولۇۋېلىپ كوچىلارغا چىقىدىكەن،... دېگەندەك تۆھمەتلەرنى ئىسپات بىلەن تەمىن ئېتىدىغان ۋاقەلەرمۇ تۇغۇلۇشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتە كېچىسى ھېلىقىدەك ناخشىلارنى تووۋلاپ كەلگەن بىر توپ مەست تەرىپىدىن دۇمبالىنىپ بېشى يېرىلغان ئادەملەر تىرىك شاھىت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى!

ئەمما بۇ يامانلىقنىڭ بىردىن بىر مەنبەسى دەپ ئويلاش نادانلىق بولاتتى. بۇ پەقەت كۆرۈنۈش ئىدى. پەردە ئارقىسىدا كىملەر بولۇشى مۇمكىن؟ بۇ سوئالغا جاۋاپ تېپىش ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس، چايانىنىڭ تۆشۈكتىن چىقىشىنى كۈتمەكتىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

شۇنىسى ئاددىي ساۋات ئىدىكى، پىتنە- ئىغۋالار بىلەن چەكلەنگەن بولسىدى، بۇنى ئاشۇ ئىسمى بىلىنگەن مۇتىئەسسىپلەردىن، ئۇلار مەنسۇپ بولغان گورۇھتىن كۆرۈشكە بولاتتى. ئەمما كېيىنكى تەرەققىياتلار: كېچىسى يول توسىدىغان قاراقچىلىق ھەركەتلىرى بۇنىڭ ئارقىسىدا تېخىمۇ كۈچلۈك بىر تەشكىللىگۈچىنىڭ بارلىقىدىن بىشارەت بېرىپ تۇراتتى.

2

(كىمكى) مىللەتنى ئالداپ زىددىيەت سالسا
ئۇنىڭغا خۇدانىڭ لەنىتى ياغىدۇ.
— يەزدى «ئەمىر تۆمۈر كوراگان ھەققىدە
قىسسە»

جۇمە نامىزىدىن كېيىن ھابولھاجىم نامازخانلارنى دېققەتكە چاقىرىپ، ئۆزى ئالدىراپ- تېنەپ ئىمامنىڭ ئورنىغا ئۆتتى. ئۇ كۆپچۈلۈككە بىر قور كۆز يۈگۈرۈتۈپ چىقىپ، بىر قېشىنى لىككىدە كۆتۈرۈپ قويۇپ، ساقىلىنى تىترىتىپ گەپ باشلىدى:

— ھازىر ژۇتىمىزدا تەرتىپ بۇزۇلۇۋاتىدۇ. ئەھلى مۇسۇمانلار بۇ

توغرۇلۇق نېمە ئۆيدا بولاۋاتىدۇ، بۇنى پېقىر بىلمەيمەن. ئۆزۈمنىڭ قارىشىمدا بۇ ئىش ئەلدىن دىيانەتنىڭ كۆتۈرۈلۈپ، دەھرىلىكنىڭ باش كۆتەرگەنلىكىدىن بىشارەت!— ھابۇلھاجىمنىڭ تۇساتتىنلا مۇشۇنداق گەپنى باشلىشىدىن قارىغاندا نامازدىن ئىلگىرى مەسچىد قەۋمى ئىچىدە مۇشۇ ھەقتە غۇلغۇلا بولغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى. ھابۇلھاجىم جامائەتنىڭ ئەڭ كەينىدىكى قاتاردا تۇرغانلارنى كۆرمەكچى بولغاندەك بوينىنى سوزۇپ، ئۆكچىسىنى كۆتۈرۈپ-كۆتۈرۈپ قاراپ قوياتتى، — ئالدى بىلەن بىزدە ناسارالاردىن تەلىم ئالغان، ئاندىن قالسا يەنە باشقا مۇسۇلمان كاپىرلىرىدىن تەسىر ئالغان ئەپەندىچاقلار پەيدا بولدى. ھە، ئۆزى ئۇلار بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى بىر قىسىم ئېتىقادى ئاجىز بەندىلەنى يۆل قىشقا دەستتىپ، ئۇلۇغ ئىسلام دىنى بىلەن ئەۋلادلىرىمىزنىڭ دىلىغا چىراق ياقىدىغان مەدرىسىنى بىكا قىلىپ، ئورنىغا جەدىتچە مەكتەپ قۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئاۋام بېشىغا بالايى- ئاپەت يېغىشقا باشلىدى. مەھكىمە شەرئى دەۋاگەرلەر بىلەن تولۇپ كەتتى. ھە، ئۆزى، بۇلاردىن بىزنىڭ بېشىمىز ساق ئەمەس. دەۋا ئۈستىگە دەۋا، مۇسۇمانلارنىڭ خوتۇن- قىزلىرى بولغۇنۇپ، نۇمۇسى تۆكۈلمەكتە، بۇنىڭ ئۆزى تەڭدىشى يوق بالا- قازا!

كىشىلەر چۇشۇنۇكسىز غاۋۇر- غۇۋۇر قىلىشقا باشلىۋىدى، ھابۇلھاجىمنىڭ بوغۇق ئەمما كۈچلۈك ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن يەنە جىم بولۇشتى.

— ھە، ئۇ نىمىلەرنىڭ تۇۋۇلاپ ژۇگەن ناخشىسىغۇ نەق چارشەنبە ئاخشىمىدىكى «جىن كۆچ-كۆچ»نىڭ ئۆزى. لېكىن خەقنى تېنىچ كۈن كۆگىلى قويۇشسا بولاتتى. ھېلى ئۇنىڭ بېشىنى يېرىۋاتقان، ھېلى بۇنىڭ خوتۇنىنى سۆرەپ ژۇگەن، ... ئۆزىنى تالايدىغان ئىشتلانى بېقىۋاتقان، تاپتىن چىققان ئادەملەرگە خەيرىخالىق قىلىۋاتقانلارمۇ ئاشۇلاغا ئوخشاشلا گۇناغا لايىق. خۇددى ھاجىلا شەيتانغا تاش ئېتىپ ئۇنى لەنەتلىگەندەك، ئىمانى پاكىز ھەربىر مۇسۇلمان كۆگەن يەردە لەنەتلىسە ساۋاب تاپىدۇ.

ئۇنىڭ غەزەپلىك سۆزلىرى بىردەمگە توختىشى ھامان يەنە گۇدۇڭ-

گۈدۈڭ ئاۋازلار ھەزرەت سۇلتاننى بىر ئالدى. بەزىلەر ھابۇلھاجىمنىڭ سۆزلىرىگە ئاۋاز قوشۇپ، تەڭ غەزەپ بىلدۈرۈپ سۆزلىشەتتى، بۇلارنىڭ ئاۋازى كۈچلۈك، پوزىتسىيىسى ئوچۇق. ئاشكارە ئىدى؛ بەزىلەر قازىكالاننىڭ سۆزلىرىدىن گۇمانلانغاندەك پەس ئاۋازدا غۇدۇرىشاتتى.

— بىز بۇ ئەر بولۇپ تۇغۇلۇپ، خۇتۇن كىشى بولۇپ كەتكەن كالتە قويرۇقلانىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇۋالمىساق ئاللامۇ بىزگە لەنەتلە ئوقۇيدۇ.

ھابۇلھاجىم بازارغا كەلگەن ھەر قايسى يۇرتلۇق بازارچىلارغا سۆز قىلماقنى ئۆزىنىڭ قەرزى دەپ ھىساپلاپلىغانىدى. ئۇ سۆزىنى تۈگۈتۈپ بولۇپ، بىر نەچچە يوغان سەللىلىك «مۆتىۋەر» بىلەن ئاۋۋال مەسجىددىن چىقىشتى. نامازخانلار دۈررىدە ئىككى تەرەپكە يېرىلىپ، ئۇلارغا يول بېرىشتى. بۇ توپ ئىچىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىلا بىر تائىپە ئادەملىرىدەك قىلىسىمۇ، يەنە بەزى قاتاردىن قالماسلىق ئۈچۈن قوشۇلۇپ قالغانلار، ھېچنېمىنى ئاڭقارمايدىغان سۈخەنچىلەرمۇ باردى. توختى زۇنۇننىڭ ئادىمى دەپ قارىلىدىغان مەخسۇممۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە غىل - پال كۆرۈنگەندەك بولۇپ، يەنە توپ ئىچىدە غايىپ بولدى. ھابۇلھاجىم يۇرت مۆتىۋەرلىرى، بەزى قۇيرىقىدىن قالمايدىغان سۈخەنچىلىرى بىلەن كېتىۋېتىپ ئۇلارغا بايىقى تەلەپپۇزىغا ئوخشايدىغان بىر خىل تەلەپپۇزدا:

— قاياقتىن كەلگەن بىر ئەپەندىچاق — موللاغوجىلاقىنىڭ ئەۋلادى

— كېلىپلا ئۆزى بىلگەن ئىشقا چۈشۈپ كەتسە، بۇ ژۇتنىڭ ئۇلۇغى كىم، قازىسى قايسى، موللىسىچۇ، پەرۋايىغا ئالمىسا، بۇنى ئاز دەپ بۇ قاپاقباش خەق، ھە دېسە «ئەپەندى» دەپ ئۇنى بېشىدا كۆتۈرۈۋاسا، ھە، ئۆزى، سىلى- بىز نەدە قالدۇق؟

بۇ كاتتا توپ — ئىككى قازى ۋە ھەمتاۋاقلاردىن شەكىللەنگەن جامائە — بىرىنىڭ يېقىندىكى ئۆيىدە سۆھبەتلىرىنى داۋام قىلىش ئۈچۈن تەكلىپكە بىنائەت ئىلتىپات كۆرسىتىپ قەدەم تەشرىپ قىلىشتى ۋە تال بارىڭى ئاستىدىكى سۇپىغا جايلىشىپ ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن سۆھبەتلىرى ئەسلى چىغىرىدىن داۋام قىلدى.

— شۇنداق بولمامدىغان، تەخسىر، — دېيىشتى باشقا «مۆتىۋەر»لەر ئۇنىڭغا جاۋابەن، — ئاڭلىساق تېخى ئۇلا كېچىچە ھاراق ئىچىپ چىقىدىكەن. بايىقى تۇسۇنتازنىڭ مەزلۇمى زۆھرەگۈل شۇ خەقنىڭ ئاغزى ھاراق پۇراۋاتقىنىنى بىلىپ قاپتۇ ئەمەسمۇ، ئۇنى راسا تاتقۇشلاپ، ئاغزىنىڭ ئەپ- چۆرىسىگە ساقاللىرىنى سۈركىگىلى تۇرۇپتىكەن. «گۇپپىدە» يۆراپ كېتىپتۇمىش.

— ئۇلانىڭ ئايالىدەك چېچى با. ساقىلى يوق، تەخسىر،— دەپ خىرىلدىدى بىرى شاڭخو ئارىلاشتۇرۇشقا پۇرسەت كەلدى دەپ.

— ئىشقىلىپ، شۇ ھىلىقى ...— دەپ گەپ ياسىدى ئاۋالقىسى،— بۇ ئايال ئەيھەنناس قىچقىرىپ، جامائەتكە ھەممە گەپنى ئېيتىپ بەرمىدىمۇ. بەختىگە يارىشا ئۇياقتىن بىر نەچچە يولۇچى كېلىپ قېلىپ، لۇكچەكلە قېچىپ كېتىپ، ئۇ بىچارە ئايال قۇتۇلۇپ قاپتۇمىش بومىمسا...

— بومىمسا زۆھرەگۈل سەتەڭ بىر نىمىنى زىيان تارتىپمۇ كەتمەستى، ياش باللا تارتقۇشلىسا ياق دەيدىغانلىدىنمۇ ئەمەستىغۇ، دەيمەن؟ كىسەل كالىغا پىچاق سۈگەندەك ياقاتتىمىكى...

— ھەي، بىكا نان كىمنى دەندەتمەيدۇ؟ قىلغىلى ئىش يوق. بىكا يەپ، تەخەيدەك چىچاڭشىپ يۈرۈشتىن باشقا كارى بومىمسا بۇقسۇپ كېتىدۇ - دە. تازا ھاشار بولسىدى، يىراققا ئاپىرىپ ئىشلەتسە، ئۇ كىسپۇرۇچىلانى!

— موللا غوجىلاقىنىڭ ئەۋلادىدىن ياخشىلىق كېلەتتىمۇ؟ — دېدى ھابۇلھاجىم قىتىغۇرلۇق بىلەن.

ئۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن تىلغا ئېلىۋاتقان موللاغوجىلاق مەتىلى ئەپەندى ۋە نىزامىددىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بولۇپ، ئۇ قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىن تەرىپىدىن سۇلتان سۇتۇق مازىرىغا شەيخ قىلىپ تەيىنلەنگەن. بۇنى كۆرەلمىگەن مەشھەدتىكى خوجا ئەۋلاتلىرى (دىۋانە - زاھىدلار) بىركۈنى ئۇنىڭ يېنىدىكى ئاچقۇچنى ئېلىۋېلىپ، قەۋرىلەر ئۈستىگە يېپىلغان ئىپەك گەز ماللارنى ئوغۇرلىۋالىدۇ. ھەم ئەتىسى جامائەت ئالدىدا چوقان سېلىپ موللاغوجىلاقتا، تۆھمەت چاپلايدۇ. بۇنىڭ

بىلەنلا قالماي، جامائەتنى گۇۋاھلىققا تارتىپ، زوھۇرىددىنغا ئەرزە سۇندۇ. زوھورىددىن ئۇنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇللاغۇجىلاق زىندانغا تاشلىنىدۇ.

ئۇنىڭ مىجەزى خۇشخۇي، چىقىشقاق، يېقىملىق كىشى بولغاچقا ناھايىتى تېز ئارىدىلا گۇندىپايلارنىڭ ھېسداشلىقى ۋە ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇندىپايلارغا قەلەم- قەغەز ئالدۇرۇپ، ھەقىقى ئەھۋال ھەققىدە ئەرزە- بايان يازماقچى بولۇدۇ. لېكىن بويىنىدا تاقاق بولغانلىقى ئۈستىگە قولى ئارقىغا قىلىپ كويزا سېلىنغاچقا (ئاچقۇچ زىندان بېگىدە بولاتتى) جاپاغا چىداپ قۇمۇش قەلەمنى پۇت بارمىقىغا قىسىپ خەت يېزىشنى ئۇزاق مەشىق قىلىپ، ئاخىرىدا بۇ ئەرزنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ پەقەت ئەرزلا بولۇپ قالماي، ئۇنىڭ بارلىق ئازاپلىق كەچمىشلىرىنىڭمۇ خاتىرىسى بولۇپ، ئاخىرىدا مەزكۇر نامىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن قانچىلىك رىيازەت چەككەنلىكىمۇ قەيت قىلىنغانىدى. زورھۇرىددىن ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دېلوسىنى قايتا تەكشۈرۈشكە ئەمىر قىلىدۇ. مۇللاغۇجىلاقنىڭ قەيسەرلىكىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ھاكىم ئۇنى زىنداندىن بوشاتقاندىن كېيىن ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسۈتۈپ، ئۆز ھوزۇرىدا قوبۇل قىلىدۇ.

لېكىن ئۇ كۆپ ياشىيالماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى مەمتىلى موللا دادىسىدىن كىچىك قالىدۇ. مەمتىلى موللىمۇ ياش كەتكەن بولۇپ، ئوغلى توختى ھاجى كىچىك قالغانىدى. موللاتوختى ھاجى دادىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تەۋپىقە ئۇنىڭ ئىسمىنى قويغانىدى. موللاتوختى ھاجىمۇ كۆپ ياشىمىغان. بۇھال كىشىلەردە ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ياش كېتىدۇ دېگەن قاراشنىمۇ پەيدا قىلغانىدى.

مۇللاغۇجىلاق پاجىئەسى ئەسلىدە ناھەق ئىش بولسىمۇ بەزى زۇغۇيلار ئېسىلىدىغان جاي تاپالمىغاندا ئەنە شۇ ئىشقا ئېسىلىشاتتى. ھابۇلھاجىمىنىڭ كۆزدە تۇتقىنى ئەنە شۇ ئىدى.

— يەر يۈزىدە ئەزان ئاۋازى ئاڭلانمايدىغان بوغاندا دەججال تاغدىن قوپىدۇ، ئاخىر زامان بولۇدۇ، دەيدىغان، مانا ھازىر ئەزان ئاۋازى سۇسلاپ

ئۇيىنىغا جەدىتلەنىڭ ھاڭرىشى ئاڭلىنىدىغان بولدى. مۇسۇلمان ئادەمگە ئاخىرەتنى ئەستىن چىقىرىش چوڭ گۇناھتۇر،— دېدى ئۇلاردىن بىرى ئېڭىكى ئاستىنى تاتىلاپ.

— خەلقتىن ئىنساپ كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. دىيانەت قاچتى. تۈرك خەق نېمىنىڭ ساۋاب، نېمىنىڭ گۇناھ بولۇدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنى يېتەكلىمەك، توغرا يولغا باشلىماق ھەربىرىمىزنىڭ بۇرچى. — دېدى ئۆچكە ساقال.

— ھەق راست.

— خۇدانىڭ بەرگىنىگە شۈكرى قىلماي، زادى نېمە قىلاي دەيدۇ بۇ خەق؟ ھېلىقى ئەپەندى دېگىنى زادى نېمە مۇددىئا بىلەن شۇنداق قىلىدۇ؟

— نېمە دەيتتى. ئۇمۇ ئەپلەپ سەپلەپ بىر- ئىككى پۇل ئۇندۇرۇپ جان ساقلاشنىڭ كويىدا. ھەممە ئادەمدە بىر گال باغۇ،— دېدى ھابۇلھاجىم دانالارچە تەلەپپۇزدا ئىشەنچ بىلەن سۆزلەپ.

— شۇ، شۇنداق بولماي، ئەمىسە،— دەپ قوشۇلدى كەنجى قازاخۇنۇم. ئۇ داستىخانغا دەممۇ - دەم قول ئۇزۇتۇپ تۇراتتى.

— ئۇنداقمۇ ئەمەستۇ، — دېدى كەمسۆز كۆرۈنىدىغان بىر داموللام تۇنجى قېتىم سۆھبەتكە قېتىلىپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە ئازغاندەك كىرىپ قالغانلىقىنى سەزگەن، ئۆزىنىڭ يالغۇزلىقىغا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا گەپ قىستۇرماي چىدالماي، — مۇددىئاسى خەلقنىڭ كۆزىنى ئېچىش ئىكەن، جان بېقىشنى ئويلايدىغان بولسا قولىدا نەچچە تۈرلۈك ھۈنىرى با تۇسا...— ئۇنىڭ گېپى ئاغزىدا قالدى، تۇشمۇ- تۇشتىن ھوجۇم باشلاندى.

— ئانچىكىم بولسا «خەلق- خەلق» دېگىنى بىلەن كىم ئۆزىنىڭ نەپسىدىن كېچىدۇ؟ ئۇنچىلىك گەپنى كىم دېمەيدۇ؟ بىزمۇ خەلق دەيمىز، ئەمما بىكاغا پەتىۋا بەمەيمىز، قۇرئاننى بىكاغا ئوقۇمايمىزغۇ، — دېدى كەنجى قازاخۇنۇم كۆپچۈلۈككە ۋەكىللىك قىلىپ، — مىللەت دېگىنى نېمىسى؟ مۇسۇلمان ئادەم ئىسلام دىنىنى بىلسىلا بولدى، يەنە

مىللەت- پىللەت دەپ ئايرىپ ئولتۇرامدىكىن؟ مۇسۇلمانىنىڭ ھەممىسى ئىبراھىم خېلىلۇللاھنىڭ مىللىتى، بەس!

— بىزگە مۇسۇلمان، كاپىر دېگەن ئىككىلا تائىپە بار، — دېدى ھابۇلھاجىم.

داموللامنىڭ غەزىپىنى قايناپ، ئۇمۇ ھوجۇمغا قارشى بىر نېمە دەي دېسە نۆۋەت تەگمەي ئولتۇراتتى، ئۆزىگە سىنجىلاپ زەن سېلىۋاتقان مەخسۇمغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. «خۇدا پاناھىڭدا ساقلا، بۇ خەقـقە نەدىن قېتىلىپ قالدىمەن؟ قېتىلمايدىغان ئىشكەنتۇق، بىر پۇرسەت تېپىپ يىرىلىپ چىقىۋالاي! ماۋۇ ئادەم ماڭىلا قارايدىغۇ؟ ...» دەپ ئويلىدى ئۇ. چۈنكى ئۇ مەخسۇم دېگەننى «قۇلاق»مىش دەپ ئاڭلىغانىدى. ئۇنى، مۇسا قېچىنى ۋە مەمتىمىن بىلەن خېلىل راخماننى توختى زۇنۇننىڭ سالىكلىرى دېگەن مىش- مىشلار بارىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇلاردىن بىرەسى بولغان سورۇنلاردا ئېھتىيات قىلىشاتتى.

مەخسۇم: «ئېغىز ئاچماي تۇرغىنىم ياخشى بوپتىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ تىكەن باركەن، بۇ ئادەمنىمۇ بىلىپ قويغۇلۇق...» دېگەنلەرنى ئويلاۋاتقاندەك كۈلۈمسىرىدى.

مەخسۇم گەپ ئارىلىماي سۆھبەتكە قۇلاق سالاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن يەنە دۈشمەن چىقامدۇ يوق دەپ كۈزەتمەكتە ئىدى. ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئېتىقادى ھەققىدىكى گۇمانلىرىنى توگەل سۆزلۈشۈپ، ئارقىدىن ئۇنى قوللىغان بايلارنىڭ، موللىلارنىڭ ئىمانى كامىل ئەمەسلىكى ھەققىدە ئۆز دەلىللىرىنى قويۇشقا باشلىدى.

گەپ بۇ دەرىجىگە يەتكەندە ھېلىقى دامولامنىڭ داۋاملىق بۇ توپ بىلەن بىللە بولۇشقا رەغدى قالماي، ناھايىتى تەسلىكتە بىر باھانە تېپىپ ھەمسۆھبەتلەرگە ئۆزرە ئېيتىپ، ئاستىلا ئۆزىنى چەتكە ئالدى.

— يەنە بىرى ئارىمىزدىلىكەن، — دېدى ھابۇلھاجىم شەيتانلىق بىلەن ھىھىلداپ كۈلۈپ.

شۇنىڭ بىلەن ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى دامولام ھەققىدە بىر- ئىككى ئېغىزدىن گەپ قىلىشتى. شۇندىن كېيىن سۆھبەت

تىمىسىنىڭ ئۆزىگە ـــ غەيۋەتكە كېلىشتى.

ـــ بۇ دىنىسىز ئەپەندى بى بولسا ئىلگىرىكىن خوتۇنباز نېمە، چۆجە خورازدەك ئۇچرىغان مىكىيانىنى بېسىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆيلۈنۈش يادىغا كەلمەي يۈرەمدۇ...

ـــ ھە، ھە، ـــ دېدى مەخسۇم ئەمدىلا دىتىغا ياقىدىغان گەپنى ئاڭلىغاندەك. ئۇ ئەمدىلا بۇ سورۇندىكى ئادەملەدىن خاتىرجەم بولغان بولۇپ، گەپ قىلىشقا بولۇدۇ دېگەن ئويغا كەلگەنىدى، ـــ ماۋۇسى راستەك تۇرۇدۇ.

ـــ ھە، خوش؟ مەخسۇم، نېمە گەپ، ئۆزى؟ــ ھابولھاجىم ئۇنىڭغا ئالاھىدە قىزىقىپ قالدى.

مەخسۇم دەرھال سىر بەرمەس ھالەتكە كۆچۈۋېلىپ، ھىجىيىپ، گەپ قىلماي تۇرۇۋالدى. بىراق يېڭى پىتىنىگە دەسمايە تاپالماي تۇرغان ھەمسۆھبەتلەر ئۇنى ئارامىدا قويمىدى.

ـــ مەنمۇ خەقىقە ئارىلاشمايمەن، نېمىنى بىلەي؟ ئاڭلىغىنىمنى دەيمەن ـ دە، ئەپەندىنى بەگنىڭ ئۆيىگە يورغىلايدۇ دېگەن گەپ بار، يەنە كېلىپ كەچتە ـ پاتتا...

ـــ ھەببەللى، مانا ماۋۇ گەپ ئۆزى جايىدا، ئويلاپ يەتمىگەنلا گەپكەن. ئەمما ـ زە، ئون ئالتە سە گەپ! ـــ كەنجى قازاخۇنۇم ئالقىشلاپ چۈشتى، ئارقىدىن ئەيمەنگەندەك قىلىپ پەس ئاۋازدا قوشۇپ قويدى، ـــ ئۇنىڭ ئۆيىدىكى ئىككىلا مەزلۇم بازاغا يارايدىغان مىكيانلا ـ دە!

ـــ ھەھە...دۇرۇس گەپ، ـــ ئۇنىڭ يېنىدىكى سوپى ئالدىغا ئېڭىشىپ تۇرۇپ پىچىرلىدى، ـــ ئۇمۇ تازا ئۆزىگە خىل كېلىدىغانىنى تېپىپتۇ.

ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مەخسۇمغا گۇمان بىلەن پات ـ پات ئوغۇرلۇقچە قاراپ قويۇۋاتقان ھابۇلھاجىم ئىچىدە: «بۇ قاقباش پايلاقچى بىرنى كولدۇرلىتىپ ھىكايە توقىدىمۇ، ياكى راستىنلا شۇنداق ئىش بارمۇ؟... » دەپ ئويلاپ، بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

ـــ بەگ ـ زە شۇڭا ئۇننى چىقىرالماي يۈرىدىكەن ـ دە! نەچچە رەت

ئۇنى نوقۇپ باقسامۇ گەپ چىقمىدى. بايىزە، ھېلىقى كاپىر ئۇنىڭ پاختەكلىرىنى ئىندەككە كەلتۈرۈپ، پاختەكلەر بەگنى قورقۇتۇپ بولۇۋاتقان ئىشكەن. دە... — دېدى زەردە بىلەن.

بۇنى ئاڭلىغان مەخسۇم مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەپ، يەنە جىم بولۇۋالدى. ئۇ ئىككى گەپ بىلەنلا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى كولدۇرلىتىۋەتكىنىگە ھەم كەلگۈسىدە بولۇدىغان ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەپ قويغىنىغا مەمنۇن ئىدى.

«تەقۋادار»لارنىڭ سۆھبىتى ئۆزاقىچە مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشتى. بەزىلەر پايلاپ تۇرۇپ تۇتۇۋېلىپ ئۇسال قىلماقچىمۇ بولدى. يەنە بەزىلەر بەگنى ئۇسال قىلايلى، قاغىغا ئۆلپەت بولۇپ يوق يەپ يۈرگىنىنى بىلسۇن، دەپ ئاچچىقلاشتى. سۆھبەت تازا قىزىغاننىڭ ئۈستىگە مەخسۇم بىر گەپ قىستۇرۇپ قويۇشنى زۆرۈر تاپتى.

— ئەپەندىنى يەنە ھېلىقى تۇسۇنتازنىڭ خوتۇنى زۆھرەگۈل سەتەڭنى بازلاپ ژۇرۇدۇ، دېگەن گەپ با. ئەمما مەنغۇ تازا ئىشەنمەيمەن، ئىشقىلىپ، ئادەم دېگەن خام سۈت ئەمگەن نېمە...

— ھوي، ئۇ دېگەن مەمتىمىن ئاق كىرپىكنىڭ ئاشنىسى ئەمەسمۇ، بۇنى مەمتىمىن ئۇقسا بالا تاشىدىغۇ،... — دېدى سۆخەنچىلەردىن بىرى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مەخسۇم ئۈگۈپ كەتتى. «ئاپلا، بۇنى دېمەيدىغان گەپكەن، خەق ئىشەنمەيدىغان ئوخشايدۇ. يەنە كېلىپ ھېلىقى تايغاننىڭ قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق ئوخشايدۇ...»

بىراق، بۇ گەپلەر ھابۇلھاجىمنىڭ ئالىلقانداق ئوي- پىلانلىرىغا تۈرتكە بولدى. «بەگنىڭ ئۆيىنى پايلاپ تۇرۇپ... »، «مەمتىمىن ئۇقسا بالا تاشىدۇ...» دېگەن ئىككى باشقا گەپنى بىر- بىرىگە باغلاپ كۆڭلىگە بىر نېمىنى پۈكتى. ئۇ ئۆزىچە رەقىبىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا رەسۋايى جاھان قىلىپ يوق قىلىشنىڭ ئاسان يولىنى تاپقاندەك يېنىكلىشىپ كەتتى.

ئۇلارنىڭ پىتنە- پاساتنى قايسى نۇقتىلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىشىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ قويغاندىن كېيىن، مەخسۇم ئاستىلا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، ئۆز يولىغا كېتىپ قالدى.

— مۇشۇنداغ يامان نىيەتلىك بىر دۈشمەن ئارىمىزدا ھەرىكەت قىلىۋاتسا قاراپ تۇرۇپ مۇسۇلمانلارنىڭ گۇناھىغا پېتىپ كېتىشىگە يول قويساق بولماس؟ قارىغاندا ئاغىمىزنىڭ بىرە دانا پىكىرلىرى بادۇ، ئەلۋەتتە؟ — دېدى كەنجى قازاخۇنۇم موللىلارنىڭ چىچىلىپ كېتىۋاتقان پىكىرلىرىنى مەقسەت ئۈستىگە بۇراپ.

— مېنىڭمۇ دانا راق مەسلىھەتىممۇ يوق، شۇنداق بولسىمۇ كۆپچۈلۈكنىڭ خۇدا يولىدا بايلانى پۇل. مېلىغا ئاگاھ بولۇش ئۈچۈن نوقۇپ قويۇشنى تەۋسىيە قىلىمەن. قارا تۇرك ئادەملە ئاق-قارىنى پەرق ئەتمەيدۇ، شەيتاننىڭ كەينىگە چىرىپ كېتىۋېرىدۇ.

— بەرھەق، بەرھەق ھاجىمىنىڭ پىكىرى ھەقىقەتەن دانا؟

— ھەر قاچان ئىمانى كامىلراق مۇسۇلمانلا قۇرۇپ كەتمىگەنىدۇ، شۇنداق بوسىمۇ بالىلىرىنى گۇناھنىڭ پاتقىقىدىن نېرى تۇتسۇن. گۆدەكلەر ئاق- قارىنى پەرق ئېتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ گۇناھى ياخشى يولغا باشلىمىغىنى ئۈچۈن ئاتا-ئانىسىغا بولىدۇ. قارا تۇرۇكلەمۇ ياخشى-يامانىنى ئىلغا قىلالمايدۇ. ئۇلارنى ھىدايەت قىلماق ھەربىرىمىزنىڭ ئىشى.

— بەرھەق! مېنىڭچە يەنىلا خەلقنىڭ مەمتىلى ئەپەندىگە بولغان ئىخلاسىنى سۇندۇرۇش كېرەك! ئۇنىڭ خوتۇنبازلىقى، ناسارالارنىڭ مۇرىدى ئىكەنلىكىنى ئەھلى مۇسۇلمانلاغا ئۇختۇرۇپ، ئاگاھ بېرىش ھەر بىرىمىزنىڭ بۇرچى ئەمەسما، — دېدى كەنجى قازاخۇنۇم.

— تېگى، مۇسۇلمانلا، بىز خۇدانىڭ ئالدىدا ئۆزىمىزنىڭ ساداقىتىمىزنى نامايەن قىلمىساق بولمايدۇ.

—شۇنى دەيمەن، ئۇ خەق ئۆزىنىڭ قارا قوساقلىقىدىن، پەس، نادانلىقىدىن مېڭىۋاتقان يولىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمىگەن بىلەن بىز يەنە ئۇلاغا چىدىمايمىز، يەنە شۇلانىڭ گۇناھكا بولماسلىقى ئۈچۈن ياقا يىرتىپ چىقماي تۇرامىمايمىز، — دېدى كەنجى قازاخۇنۇم.

ئاخىرى ئۇلار دىنىنىڭ ساپلىقىنى، يۇرتىنىڭ تېنچلىقىنى، خەلقىنىڭ ئىمانىنى قوغداش ئۈچۈن يوشۇرۇن كۈرەش قىلىش قارارىغا كەلدى.

ئۇلار بۇ نۆۋەتتىن تاشقىرى داستىخاندىن تۇرۇپ، كوچىغا چىقىشتى.

كوچىنىڭ بىر دوقمۇشىدا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ۋە بەختسىزلىكلەر ھەققىدە باش قاتۇرۇپمۇ، غەم قىلىپمۇ ئولتۇرمايدىغان، ئەڭ خاتىرجەم، ئەڭ بەختلىك كىشى ــ راخمان ساراڭ ئۆزىنىڭ ئالا جوقى نۇتقى بىلەن كوچىنى بىر ئېلىپ ئۆرە تۇراتتى. ئۇنىڭ چوقانى «مۆتىۋەر»لەرنىڭ داۋام قىلىپ چىقىۋاتقان پارىڭىنى ئۈزۈپ قويدى. بىراق ئۇلار دوقمۇشتىن قايرىلىپلا پارىڭىنى داۋام قىلدى...

موللىلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز يوللىرىغا تاراپ كېتىشتى.

3

جەمىيەت ئۇچۇن بىردىنبىر خەۋپ ــ جاھالەتتۇر.

ــ ۋىكتور ھىيوگو «خارلانغانلار»

يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىنلا ھەزرەت سۇلتان جامەسىدىن چۇۋۇلۇشۇپ چىقىۋاتقان نامازخانلار كوچىنى بىر ئالدى. ناراقتا قانداقتۇر بىر خوتۇن ۋايساپ ۋارقىرايتى:

ــ ئاگاھ بولۇڭلار، خالايىق، خوتۇن قىزلىرىڭلار كېچىسى تالاغا چىقمىسۇن، ساۋاق ئېلىڭلار، مەن ئۇلۇشكۇن كېچە ئانامنىڭ ئۆيىدىن كېلىۋېتىپ...

ــ قويغىنا، ئۇنى ئاڭلىمىساڭمۇ شۇ بايىقى گەپ، ــ نامازخانلار ئارىسىدىن بىرى قېشىدىكى ھەمراھىنى تۇرتۇپ شۇنداق دېدى، ــ بىلمەمسەن، بۇ ھېلىقى تازنىڭ جالىپى، كېچىسى خەق ئۇنىڭ يولىنى توسىسا خوش بولۇپ كەتمەي، كۆڭلىگە كېلىپ كېتەرمۇ ئۇنىڭ!

ئۇنىڭ سۆزى بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ھەمراھى سۆزلەۋاتقان ئايال تەرەپكە قىستىلىپ ئۆتۇش نىيىتىدىن يانىدى ۋە باشقا تەرەپكە مېڭىشتى. ئۇ دوستىغا ئۆزىنى ئاقلاپ:

ــ ئاڭلاپ باقاتتۇق. خالاس، يەنە كېلىپ مەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ

قانداقلىقىنى ئوبدان بىلمىسەمتى، ... ــ دېدى.
ــ نېمە كارامەتلەر بولىۋاتىدۇ، مۇسۇمانلا، نېمە بالا بۇ؟ بۇ قانداق گەپ زادى؟ ــ دېدى ھېلىقى ئىككەيلەندىن بېرى ساددىلىق بىلەن ۋايساپ.
ــ شۇ گەپلەرگە ئىشىنىپ قالدىڭمۇ نېمە، سەمەت ئەخمەق؟ مەن زادىلا ئىشەنمەيمەن. ئوڭۇرۇقتا ئوقۇۋاتقان يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئوبدان، سەرخىل بالىلا تۇسا، ئۇلانىڭ قولىدىن ھېلىقى ئەسكىلىك كېلەمۇ؟ يەنە كېلىپ ئۇشۇ زوھرەگۈلدەك رەخىنە بولاپ كەتكەن جالاپلاغا... لوكچەكلىك دېگەن لوكچەكنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.
ــ سەنغۇ ئىشەنمەيدىكەنسەن، مەن بىر ئىشنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ قالدىم، دېگىنە،ــ دېدى ئاۋۋال ئۇلارنى ھېلىقى ئايالنىڭ چوقانلىرىنى ئاڭلاشتىن توسقىنى.
ــ نېمە ئىشنى؟ ئاشۇلانىڭ ئىشىمۇ؟
ــ ياق، بۇ ئىشنى ھېچكىمگە تىنىمىدىم. ھېلىقى كېچىسى يول توسۇپ ئەسكىلىك قىلىۋاتىدۇ دېگەنلەنى تونۇپ قالدىم. خۇدايا، ياقامنى تۇتۇپ قاپتىمەن.
ــ كىملەركەن ئۇ؟
ــ ياق، دىيەلمەيمەن، خۇدا ساقلىسۇن، بالاغا قالماي.
ــ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بالىلىرىمۇ؟
ــ ياق، ھەرگىز ئۇلار ئەمەس!
ــ ئەمىسە كىم؟
ــ بولدى، سورىمايلا قويۇڭلا.
ــ خۇدايا خۇداۋەندە كېرىم، تىۋۋا قىلدىم! ھابۇلھاجىم سۇرۇشتۇرۇپ كۆمەيلا نىمىشكە خەققە بۆھتان چاپلايدىغاندۇ؟ ــ دېدى ساددا ھەم ياۋاش دېھقان سەمەد. ئۇنىڭ چىرايىدىنمۇ تىپىك ساددا ئۇيغۇر دېھقىنىنىڭ خاراكتېرى بىلىنىپ تۇراتتى.
ــ ھەئە، دېسەڭ بولمىدىمۇ. ئۇيلاپ باقماسىلەر، ئۇلانىڭ ئىچىدە تاشاخۇنۇمنىڭ سەيپىددىن با، موللا ئېزىزدامولللىنىڭ ئوغلى با، تاھىر خەلپەتنىڭ ئىنىسى با، ئاشۇلا،ــ بىزنىڭ سۇنتاغلىق مەھەممەد

قارىلانىڭ قولىدىن شۇنداق ئىش كېلەمدۇ؟

ــ توۋا قىلدىم، خۇدا! ئادەمنىڭ ئىچى قارا بوسا ئەجەپ بولىدىكەن - ھە!

ــ بايا ئاڭلىمىدىڭمۇ، بىزنىڭ ئىناۋىتىمىز بولماي قالدى دەۋاتامدۇ، خەقنىڭ كۆزى ئىچىلىپ كەتسە ھۆكۈمەتكە تەس ئوخشىمامدۇ؟ مولla- ئۆلىمالاغىمۇ ياخشى بولمايدىكەن... مەن مەمتىلى ئەپەندىنى ئوبدان بىلىمەن. ئىككىمىز ئىبكىساقتا ئەھمەد كامالنىڭ قولىدا بىللە ئوقىغان، ھەر ھالدا ئۇنىڭ ئىجتىھادى بارىكەن، ئاشۇنچىلىك ئىش تەۋرىتىپ يۈرىدۇ. بالىلىرىمىزنى داۋالاۋاتىدۇ. ئەلگە ياخشىلىقنى ئايىمىدى. بىز بوساق مانا، ھەممىنى ئۇنتۇپ، كېرەككە كەلمەي ژۇرىمىز.

ــ ھېلىقى كۆگەن ئىشىڭنى مەمتىلى ئەپەندىگە دەپ قويساڭ بوپتىكەن، ــ دېدى سەمەد بالىلاچە ئەنسىزلىك بىلەن دەككە- دۈككە بولۇپ.

ــ ناۋادا ھېلىقى خەق مېنىڭ دەپ قويغىنىمنى بىلىپ قالسا نېمە كۆگۈلۈككە قالامەن؟

ــ سەن دېمىسەڭ مەن دەيمەن، ئۇ دېگەن مېنىڭ ساۋاقدىشىم، بالامنىڭ بېشىنىمۇ داۋالاۋاتىدۇ، ساقايغىدەك بولدى. ياخشىلىققا- ياخشىلىق. سەن قوقساڭ ماڭا دەپ بەرمەمسەن.

ــ بولدى، ئۇ گەپنى قىلمىساڭ...

ــ ئىشقىلىپ ئاگاھلاندۇرۇپ قويغان ساۋاپلىق ئىش، ــ دېدى سەمەت ئاۋۇنىڭغا بولۇشۇپ غۇدۇڭشىغان ھالدا. كۆڭلىدە بولسا مەمتىلى ئەپەندى سۈنتاغقا كېلىپ كېسەللەرنى ۋە ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى تىزىملاپ يۈرگەندە بالىسىنى يوشۇرۇپ قويغانلىرنى ئويلاپ بىر قىسما بولۇپ قالدى.

كۆپ ئۆتمەي ئۇلار ساي بويىدىكى بازارغا چىقىپ، مىغىلدىشىۋاتقان ئادەملەر ئارىسىدا غايىپ بولدى.

4

يامان خەۋەرلەرمۇ كۆپۈيۈشكە باشلىدى. يامان ئىشلارنىڭمۇ يېڭى-يېڭىلىرى چىققىلى تۇردى. يېڭى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «يول توسۇپ ئادەم ئۇرۇشى»، «خوتۇنلارنى تاتقۇشلىغانلىقى» ھەققىدىكى داۋراڭ بىلەن بىللە ئالىلىكىملەر تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭمۇ تاياق يېگەنلىكلىرى ھەققىدىكى داۋراڭمۇ ئەل كېزىپ يۈرەتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى:

— ئىلگىرى بۇنداق يامان قىلىقنى كۆزىمىز كۆمەي كەلگەنىدۇق، ئەپەندى دېگىنى بىلەن يېڭى مەكتەپ قاچان ئاپىرىدە بولدى، ئىشنىڭ يامىنىمۇ چىققىلى تۇردى. بۇ ئىشلا شۇلا بىلەن تەڭلا پەيدا بولغان تۇسا، شۇلادىن باشقا كىم قىلىتى؟

— ئۆزلىرىمۇ تاياق يېگىلى تۇغان بولسا خوپ بوپتۇ، قىلمىشىغا لايىق جازاسى شۇ،— دېيىشسە، باشقىلىرى ئاڭسىز ھالدا قوشۇلۇپ:

— ھە راست، — دېيىشەتتى.

پەيشەنبە كۈنى كەچتە سابىت، ئابلىمىت قارى (ئۇلار ھەر پەيشەنبە كۈنى كەچتە ئۆيلىرىگە قايتىپ جۈمە كۈنىدىكى دەم ئېلىشنى ئۆتكۈزۈپ، مەكتەپكە قايتاتتى). ئۇلار پاراڭ بىلەن ئالدىرىماي مېڭىپ كېلىشىۋاتاتتى. سۇنتاغ يېزىسىنىڭ تار كوچىلىرىدا كېتىۋاتقىنىدا بىردىنلا پاكار پەخش تاملار ئارقىسىدىن چالما - كېسەكلەر يېغىشقا باشلىدى. ئۇلار نېمە بولغىنىنى ئاڭقىرىۋالغاچقىلا بىر پارچە قاق چالما سابىتنىڭ چېكىسىنى يېرىشقا ئۈلگۈردى. شۇندىلا ئۇلار نېمە ئەھۋال ئىكەنلىكىنى پەملەپ، ئالغا قاراپ يۈگرەشتى.

بىراق، ئانچە ئۇزۇن بارمايلا ئالدىدىن تۆرت كىشى چىقىپ ئۇلارنى توسۇۋالدى. قاش قارايغان چاغ بولغاچقا يول توسقۇچىلارنى تونىغىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار باش- كۆزىنى ئورىۋالغانىدى.

— ھە، كالتە قويرۇق، قىزىل پاچاقلا، نەگە قېچىشسەن؟ — دەپ ھۆكىرىدى ئۇلاردىن بىرى.

— سىلە نېمە ئادەم؟ بىز سىلەگە نېمە قىلدۇق؟ نېمىشكە بۇنداق

قىلىسىلە؟ ــ مۇھەممەد قارى ئاۋۋال ئېغىز ئېچىپ يول توسقۇچىلارغا ۋارقىرىدى.

ــ ھوي، چېچى با ھېجىبىقىزلار، ئاكاڭ قارىغايدىن ھىساب ئالماقچىمۇ؟ چىشلىرىنى تۆكۈۋىلار، بۇ چوكانىلارنىڭ!

ئۇلار ئېتىلىپ كېلىشتى. تۆرت لۈكچەكنىڭ ئارىغا ئېلىۋېلىشى بىلەن سابىتلارمۇ بىر. بىرىگە ئارقىسىنى قىلىپ، ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا تەييارلاندى.

لۈكچەكلەرنىڭ ئىگىزرەك بىرى ئاۋۋال ئېتىلىپ كېلىپ سابىتقا مۇشت ئېتىۋىدى، سابىت ئۇنىڭ بىلىكىگە تېپىۋەتتى. ئۇ تەمبەل، بەستلىك بولغانلىقى ئۈستىگە ھازىر مەكتەپتە ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ تەنتەربىيە ئويناپ يۈت. قولىرى چاققانلىشىپ قالغانىدى. لۈكچەكلەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ بوش ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن قولغا چۈشۈپ رەسۋا بولۇشتىن قورقۇپ قېچىپ كېتىشتى.

ــ ئۇلار كېلەر قېتىم جەزمەن ئۈچ ئالىدۇ. ئۇ چاغدا ئالتە ياكى سەككىز بولۇپ يول توسىدۇ. بىز يەنە بىر بازار كۈنى باشقا يول بىلەن كەتسەك بولۇدۇ، ــ دېدى ئابلىمىت قارى.

ــ نېمىدىن قورقىسەن، ئۆزەملا ئىككىسىگە تېتىيمەن، ــ دېدى مۇھەممەد قارى قىزىقچىلىق ئارىلاش ماختىنىپ.

ــ ياخشىمۇ يۈرىكىڭ يوغان، خۇددى قوشقاچنىڭكىچىلىك بولغىنى، ــ دېدى ئابلىمىت قارى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە سەل ئاچچىقى كەلگەندەك بولۇپ، ئۇ بىردىنلا سابىتنىڭ چالما تەككەن يېرىگە قارىتىپ،

ــ ھوي، سابىت، چېكەڭ قانداق بولدى؟ قان چىقىۋاتامدۇ، نېمە؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ چىقىۋاتسا كېرەك، بەكلا ئېچىشىۋاتىدۇ.

ــ كەل، ياغلىق بىلەن تېڭىپ قوياي، ۋاي ـ ۋۇي، كېيىملىرىڭنىڭ ئالدى چۆپ بولۇپ كېتىپتىغۇ؟ ھەجەپ جېنىڭ پىششىق نېمە ـ دە سەن. شۇنداق بولۇپ كەتكۈچە غىڭ قىلماپسىنا!؟

ــ ئاللا ـ كاللا دەپ ئۆزەمنى ئۇرۇپ كەتسەم ساقىيىپ قالامتى.

— غەلىتە سەن ـ دە، ئاشىق! مۇھەممەد قارىنىڭ شۇنچىلىك يېرىلىپ كەتكەن بولسا جەزمەن ئىككىمىزگە كۆتەرتىپ مېڭىشتىن يانمايتى.
— نېمە؟ سەن مېنى شۇنچىلا چىدىماس دەمسەن؟ ئۆزەڭ شۇنداق بولساڭ كېرەك!
— بولدى قىلساڭچۇ، بىر ئادەمنىڭ بېشى يېرىلىۋاتقانىنىڭ ئۈستىگە سېنىڭ غەلۋەڭ تېتىمدۇ.
— سابىت ئەمدى چېكىسى ساقايغىچە مەشۇقى بىلەن كۆرۈشمىسە بولغىدەك.
— چېكىسى نېمىگە پۈتلىشاتتى؟ بۈگۈنلا كۆرۈشىۋېرىدۇ. شۇنداقمۇ سابىت.
ئۇلار قەدىمىنى تېزلەتتى. ئۇلار سابىتنىڭ ئۆيى ئالدىغا كەلگەندە ئىككى دوستى ئۇنى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كەتمەكچى بولۇشتى.
— يالغۇز ئۆيدە نېمە قىلىسەن، بىزنىڭ ئۆيگىلا كېتەيلى، دېيىشتى ئۇلار.
سابىت ئۇزرە ئېيتتى. ئاخىرى ئۆينى يوقلىۋېتىپلا ئابلىمىت قارىنىڭكىگە كىرىشكە رازى بولۇپ، خوشلاشتى. دوستلىرى يۈرۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى ۋە چۆچۈپ كەتتى. دەرۋازا ھالقىسىغا باشقا بىر شەددە قۇلۇپ سېلىنغان بولۇپ، يۇقۇراقىغا پىچەت چاپلانغانىدى. ئۇنىڭ بېشى پىرىرىدە قايدى.
قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەچكە پىچەتكە نېمەدەپ يېزىلغانلىقىنى ئۇقىغىلى بولمايتى. ئۇ بۇ يەردە قانچە ئۇزۇن تۇرغىنىنى بىلمىدى. بىر كەمدە ئەمدى قاياققا بېرىش كېرەك. دېگەن سوئال تۇغۇلدى. بايىغۇ دوستىنىڭ ئۆيىگە كىرمەكچى بولغان، بىراق ئەمدى نىمىشكە ئىككىلىنىپ قالدىكىن؟ توغرا، ئۇ چاغدا ئۇ ئۆي ـ ماكانسىز كەلگىنىدى ئەمەس، ئۆي ـ جايى بار مۇستەقىل ئادەم ئىدى. شۇڭا كۆڭلى توق ئىدى. ئەمدىچۇ؟ ئۇنىڭدەك بىر كىشىنى خەق بوسۇغىسىغا يېقىن كەلتۈرەرمۇ؟ سابىتنى ئۇنىسىز يىغا قىيناشقا باشلىدى، قولى يانچۇقىدىكى غاڭزىنى

سۇندۇرىۋېتىدىغاندەك چىڭ سىقىملاپ، بارماقلىرى بىلەن بىر ئۇچىنى قايرىشقا ئۇرۇناتتى...

ئەمما بۇ ئىشنىڭ ئۆجىۆر- بۆجۆرىنى ئوقۇپ بېقىش ئۆچۈن بولسىمۇ تاھىر خەلپەتنىڭ ئۆيىگە كىرىپ بېقىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇ ئىنتايىن ئېغىرلىشىپ كەتكەن قەدەملىرىنى شۇ تەرەپكە يۆتكىدى. ئۇ ئىشىك تۈۋىگە بارغاندا ئۆيدىن تاھىر خەلپەتنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتاتتى:

— ... ئۆتكەن بازا كۈنى سىلەر كېلىپ كەتكەندىن كېيىن كەنجى قازاخۇنۇم بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدىم. ئۇ كىشى ماڭا دارتىمتلاپ بىر مۇنچە گەپلەنى قىلدى.

— نېمە دېمەكچىكەن؟ — ئابلىمىت قارىنىڭ ئاۋازى غەزەپلىك ئاڭلاندى.

— نېمە دەيتى، مەمتىلى ئەپەندى باللانى دىندىن چىقىرىدۇ. ھەممىسى قىزىل پاچاقلا. كالتە چاپان كېيىپ، چاچ قويۇشنىلا ئالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ قانداق ئادەملىكىنى بىلگىلى بولۇدۇ، سەن ئابلىمىت قارىنى ئەۋەتمىگىن، دېمەكچى - دە.

— تووا خۇدايىم، كالتە چاپان نىمىگە دەخلى قىلىدۇ؟ ئېتقاد دېگەن چاپاندا بولامدۇ، دېمىدىڭمۇ؟ چاچ قويۇشنىڭ گۇناھلىقى قايسى كىتابتا ئېيتىلىپتۇ؟ بىزگە ئەپەندى پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىنى كۆرسۈتۈپ قويدى، رەسۇلىلانىڭمۇ چېچى بارىكەنغۇ؟ ئەجەپ ئۆزلىرىنىڭ پۇشتى - پاناھلىرىنى «شۆتاڭ»غا بەرسە دۇرۇس بولۇدىكەن- ھە!

— يول توسۇپ ئادەم ئۇرىدۇ، ھاراق ئىچىدۇ، قىما ئوينايدۇ، ھەممە يامان ئىشلانى قىلىۋاتىدۇ دەپ، دېمىگەن- ئېيتمىغىنى قالمىدى. يەنە ھەربىر مەھەللە مەسچىدلىرىدە باللانى يامان يولدىن قايتۇرۇش ھەققىدە ۋەز ئېيتىشنى ئىماملاغا تاپىلاپتۇ. ھازىر ھەممە يەدە شۇ گەپ.

— ھو، قارا يۈزلەر! دارىلمۇئەللىمىننىڭ بالىلىرى مەست بولۇۋېلىپ يول توسامدىكەن؟ نائەھلىلەنىڭ گېپىنى قاراڭلا! — ئابلىمىت قارى دەرغەزەپ بولۇپ، قىزىشىپ كەتكەچكە ھويلىغا كىرىپ كەلگەن دوستىنى بايقىماي سۆزلەۋەردى،— بىز يول توسۇپ خەقنىڭ پىشانىسىنى

يېرىۋاتقان بولساق، سابىت قانداق قىلىپ پىشانىسىنى- يېرىۋاپتۇ؟ تۈۋرۈككە ئۇسۇۋاپتىمۇ- يا؟

— ھوي، سابىت، چىدىغىمۇ؟ كېلە، يوقۇرى ئۆت.

— قانداق ئىنىم، تېچلىقمۇ؟ يۇقۇرى چىق،— تاھىر خەلپەت ئۇنى يۇقۇرىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن،— راست، بېشىڭنى تېڭىۋاپسەنغۇ؟ نېمە بولدى؟ — دېدى.

— يېرىلىپ كەتتى، چېكەم... — سابىت قىسقىلا جاۋاب بەردى. ئۇ شۇ تاپتا يارىسى ھەققىدە ئەمەس، ئۆيى ھەققىدە ئويلاپ يۈرىكى ئېچىشماقتىدى.

— نېمە بولىتى، كۆرەلمەس دۈشمەنلەرنىڭ سېتىۋالغان ئىشتىلىرى يول توسۇپ تالىۋالدى، — دېدى ئابلىمىت قارى غەزەپ بىلەن.

— بۇ قانداق گەپ؟ بۇنداق بولىدىغان بولسا سىلەرنى مەكتەپكە ئەۋەتىپ قويۇپ خاتىرجەم بولغىلى بولمايدىغۇ؟

— نېمىشقا؟ قولدىن كەلگىنىنى قىلىپ باقسۇن، بىز ئوقۇۋېرىمىز قانداق دېدىم، سابىت؟— دېدى ئابلىمىت قارى مەردانىلىك بىلەن ۋە تاماقنى ئەكېلىشكە ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن قوشۇپ قويدى، — قېنى نېمە قىلالايدىكىن! — ئۇ شۇ گەپتىن كېيىن دوستىغا قارىغانىدى، سابىتنىڭ تېخىمۇ شۈكلەپ، بىچارە بولۇپ قالغىنىغا قاراپ،

— بەك ئېچىشىپ كېتىۋاتامدۇ؟— دەپ سورىدى.

تاھىر خەلپەت شۇئان سابىتنىڭ نېمىگە بۇنچىلا بولۇپ كەتكىنىنى چۈشىنىپ، بۇ گەپنى ھازىرچە كوچىلىماي تۇرۇش ئۈچۈن، چاندۇرمايلا ئۇلارنى تاماققا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار تاماق يېگۈچە ئۇ ئۆزىنىڭ تەشۋىشلىرىنى سۆزلەشتىن تىلىنى تىيالمىدى:

— جەدىتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن مەسچىتلەردە مەكتەپكە پۇل بەمەسلىك، قۇرۇلۇش باشلىغان مەكتەپلەنى توختىتىشنى تەرغىپ قىلىشىۋاتىدۇ. خۇداغا شۈكرى، بىزنىڭ قەدەم جاي مەكتەپتە ئىش توختىغان بولسىمۇ ھازىرچە ئۇنى چاقىدىغانلار چىقمىدى. لېكىن، نادانلا ئارىسىدا پايدا ئېلىپ ئۆگەنگەن موللا- ئۆلىمالا بولدى

قىلمايدىغاندەك تۇرىدۇ...

ــ جاھالەتنىڭ ھامىلىرى ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنىڭ بۇرچىنى ئورۇندايدۇ-دە، ئۇلاردا مىللەت، ۋەتەن تۇيغۇسى بولمىغاندىكىن، پەقەت ئۆزىنىڭ ھايۋانىي نەپسى ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ يالاقچىلىقىنى قىلىدۇ-دە. قۇلچىلىقنى بازارغا سالىدۇ، كىشىلەرنى ئويغۇنۇپ كېتىشىدىن ھەزەر ئەيلەپ، ئۇلارنى ئەللەيلەيدۇ...

ــ بۇنداق گەپلەرنى تالا- تۈزدە قىلغۇچى بولما، خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت! پەرۋەردىگارا، ئۆزەڭ ساقلىغايسەن، بۇنىڭ ئۆزى نەقلا ئىسيان بولماي نېمە؟ بۇنداقلا ماڭساڭ بېشىڭ ئامان قالامدىغان... ــ تاھىر خەلپەت ئىنىسىنى جىملەپ شۇنداق دېدى.

ــ بەربىر ئۆلىدىغان بولغاندىكىن شۇنداق ياشاپ ئۆلگەن ياخشى -دە.

ــ پەرۋەردىگارا! مەمتىلى ئەپەندى بىز يېرىم ئايدىلا سىلەنى بىز پاچە چوغقا ئايلاندۇرغان ئوخشىمامدۇ؟ كېيىنچە قانداق بولاسىلە؟

ــ چوغ دېگەننىڭ كېيىنى قانداق بولاتتى، كۆيۈپ تۈگەيدۇ.

ــ نېمە! ؟توۋا دە، ئۇكام، ئاغزىڭنى ئۇشلىما!

ــ شۇنداق. چوغ كۆيۈپ تۈگەيدۇ، لېكىن ئەلگە ئىسسىق بېرىدۇ. بۇ ھەر ھالدا ئىس چىقىرىپ، تۈتەپ كەتكەندىن ياخشى.

سابىت ئاكا- ئۇكىلارنىڭ تالاش- تارتىشىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ تاماق يەۋەردى. بىر ئېغىزمۇ گەپ قوشمىدى. لېكىن، تاھىر خەلپەت ياردەم سورىغاندەك ئۇنىڭغا:

ــ ئۇكام، سابىت ماۋۇ دوستۇڭ نېمىلەنى دەۋاتىدۇ؟ مۇشۇنداق خەتەرلىك ئادەم بولامىسىلە، بىزنى ئەنسىرىتىپ؟ نېمىنى ئوقۇۋاتىسىلە؟

ــ ھەممە گەپ ئابلىمىت قارى دېگەندەك، تاغا، سىز بىزنى مەمتىلى ئەپەندىگە تاپشۇرغاندا ئابدۇقادىر داموللامنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرگىنىڭىز ئېسىڭىزدە بادۇ؟ ــ سابىتنىڭ قەلبىدە يالقۇنلۇق نوتۇق ئېقىمى جۇش ئۇرۇپ تۇراتتى. ئۇ گەپنى ئاز قىلغىنى بىلەن بۇنداق قىزىشىپ كەتكەندە، تەسىرلىك، چۈشىنىشلىك ھەم چوڭقۇر، مەنىلىك

سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدە سۆرەلمىلىك، زېرىكىشلىك تەكرارلىق بولمايتتى. ئۇ ئۆزىمۇ پات- پاتلا «مەندە ناتىقلىق تالانتى بار ئوخشايدۇ، بىراق، مەن قۇرغۇرنىڭ تاتىنچاقلىقى - زە...» دەپ ئويلاپ قالاتتى، — مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ئۆمرىدە ئەڭ ئىخلاس قىلىدىغان كىشىمۇ شۇ ئابدۇقادىر داموللا ئىكەن. ئۇ زاتنىڭ غايىسىگە يېتىش ئۈچۈن نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى ئۆزىڭىز ئوبدان بىلىسىزغۇ؟ ئىسسىقلىق ئالىمەن دەيدىكەنمىز، ئوتتۇندىن كېچىش كېرەك... — سابىت سالماق ئاۋازدا ئالدىرىماي شۇنداق دېدى. ئاندىن ئۆزىگە بەك كۆپ سۆزلىۋەتكەندەك تۇيۇلۇپ، توختىۋالدى.

— ئۇغۇ شۇنداق، بىراق، ...

سابىت مېيىقىدا كۈلدى. ئۇ ئاستىلا داستىخاندىن نېرى سۈرۈلۈپ ئۆزىنى يەلپۈگەچ يۈرىكىدە تېخىمۇ كۈچلىۈكرەك ھاياجان قوزغاۋاتقان جۇشقۇن ھىسسىياتىنى سەل بېسىۋالدى. ئەمدى قايغۇسىنىمۇ ۋاقتىنچە ئۇنۇتقانىدى.

— تاغا، كۆڭلىڭىز ماڭا ئايان، سىزدە ئارزۇ بار. لېكىن ئۇنىڭغا يېتىشنى ئويلىغاندا يوقۇتۇش بولۇدىغانلىقىنى نىمىشقا ئويلىمايسىز؟ شەھەرگە كىرىشنى خالايسىزغۇ، ھاردۇق يەتمىسىكەن، دەيسىز. قۇربان بېرىش نۆۋىتى ئۆز بېشىڭىزغا كەلگەندە ئارزۇدىن كېچىشكە تەييارلىنامسىز تاغا، بۇ پەقەت سىزنىڭلا سەۋەنلىكىڭىز ئەمەس، مىللەتنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى. بىز ئۇيغۇرلار «ئارمانى با، دەرمانى يوق» دېگەندەك، ئارزۇ قىلىپ كەلدۇق. خاتىرجەمرەك مۇھىتتا تۇرغىنىمىزدا كۆڭلىمىزدە ئىستەكلەر بورانى كۆتۈرۈلدى. بىراق ھەركىم قۇربان بېرىشتىن قاچتى. ھەركىم ئۆزى زىيان تارتماي، باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئاداققى غايىگە يېتىشنى ئويلىدى. يەنى، ئالتە تال ياغاچ بىلەن كۆۋرۈك ياساپ يول ئېچىشقا چىدىماي، چەكسىز ئورمانىنىڭ ياغچىنى توشۇپ كېلىشتىن مەرھۇم بولدى، — سابىت شۇ تاپ ئۇستازى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن نۇقتىئىنەزەرلەرنى قايتا بايان قىلىۋاتاتتى،— سىز ئاكا سۈپىتىدە ئۆز قېرىنداشلىرىڭىزغا چىدىمايۋاتقىنىڭىز راست، لېكىن

ھەربىر ئاكا ئۆز ئىنىسىنى، ھەربىر ئاتا ئۆز ئوغلىنى قاچۇرۇپ تۇرۇۋالسا كىم بىزنىڭ ھۆرلىكىمىز ئۈچۈن ئىشلەيدۇ؟ ئىسانىڭ ئاسماندىن چۈشۈپ بىز ئۈچۈن جەڭ قىلىپ بېرىشىنى كۈتىمىزمۇ- يا؟

سابىت بۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان نۇتقىدىن خىجىل بولۇپ، بۇرۇنلىرىنىڭ ئۇچى تەرلەپ كەتتى. ئۇ قاتتىق قىزىشىپ كەتكەچكە ئۇستازى بىلەن بولغان سۆھبەتلەردە كاللىسىغا ئورنىشىپ قالغان مىسال، ئوخشىتىشلارنىمۇ شۇ بويىچە سۆزلەپ كەتكەنىدى.

— ئەمدى بۇنىڭغا نېمە دەيسىز، ئاكا؟ سابىتنىڭ سۆزلىرى جايىدىمۇ؟

— ئۇغۇ راست، ئەمما قاراپ تۇرۇپ ئوتقا تىقىلىشنى كىم خالايدۇ؟ بۇ تەرىپىنى ئويلىسىلا ئادەمنىڭ رايى يېنىپ، مىڭ يىل ياشامتىم، قويغىنا، كەتكەن كۈنۈم كېتەر دېگۈسى كېلىدىكەن.

— مانا بۇ بىزدە شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئېغىرلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىز پەقەت مىڭ يىل ياشىساق، قۇربان بەرگەن ئىشىمىزنىڭ پايدىسىنى ئۆزىمىز كۆرەلىسەك ۋە زىرىككىچە پەيزىنى سۈرەلەيدىغان بولساق ئاندىن جاپا چېكىشكە، قۇربان بېرىشكە رازى ئىكەنمىز- دە! بىزدىن كېيىنكىلەرنى ئويلىغىمىز كەلمەيدىكەن. ھەربىر ئادەم كۆز ئالدىدىكى بوغۇنلىرىنىڭ غېمىنى قىلىپ، ئۇنى ئاسرىماقچى بولىدىكەنۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلار كارۋىنىنىڭ بەختى ھەققىدە ئويلىمايدىكەن. ئەجەبا. ئۇلارنى ئويلاش كۆيۈنۈش بولمىسا؟

— بولدى، ئۇكام مېنى ئىككى تەرەپتىن چوقۇپلا كەتتىڭلا. بىراق، سىلەمۇ بالىلىق بولۇپ بىز نەچچە ئادەمنىڭ ھاياتىغا كېپىل بولغاندا مېنىڭ نېمىشقا بۇنداق دېگىنىمنى چۈشىنىسىلەر. سىلەرنىڭ دېگىنىڭلارنىمۇ خاتا دېمەيمەن، بىراق، مەن دادا ئورنىدا ئاكا بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۆز ھىمايەمدىكى كىشىنىڭ بېشىدا خەتەرنىڭ كۆلەڭگۈسى لەيلەپ ژۇگەندە خاتىرجەم بولالامدىم؟ سىلەر دەۋاتقان ئىشلارنىڭ خاسىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. لېكىن شەيخ سەئىدىنىڭ «شىر بىلەن پەنجىمۇ- پەنجە ئېلىشىش ۋە قىلىچقا مۇش ئېتىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس» دېگەن سۆزىنى ئەستىن چىقارماڭلار. ھەر قانداق ئاتا ئۆز

ئوغلىنىڭ بىھۇدە ئۆلۈشىنى خالىمىغانىدەك، يەنە ھەربىر ئاتا ئۆز ئوغلىنىڭ ئەل ئاغزىدا شەرەپلىك نام قالدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئاكاڭلانىڭ ئەنسىرەيدىغىنى «يىمىگەن مانتىغا پۇل تۆلەپ» قېلىشتەك چاتاق ئىشلار. قىزىشىپ كەتكەندە سىلەرنىڭ كۆزۈڭلاغا ھېچنىمە كۆرۈنمەي قالىدۇ. گويا ھەممە ئادەم سىلەدەكلا جەڭگىۋار ھالەتكە كېلىپ قالغاندەك تويۇلۇپ، ئەلدە تېخى نادان ئادەملەرنىڭ كۆپلىكىنى ئېسىڭلادىن چىقىرىپ قويۇپ، ھېزى بولماي سۆزلەۋېرىدىغان بولساڭلا ئىشىڭلا بىھۇدە بولمامدۇ،— تاھىر خەلپەت گويا يېقىن شاگىرتلىرىغا نەسىھەت قىلىۋاتقاندەك داۋام قىلدى، — سىلەر ئازاپتىن قۇتۇلدۇرماقچى بولۇۋاتقان بىچارىلانىڭ ئۆزى سىلەنى تۇتۇپ بېرىشى مۇمكىن! نادان ئادەملەنىڭ كۆرىدىغىنى پەقەت كۆز ئالدىدىكى پايدا.

— ئۇغۇ شۇنداق بىز بۈگۈن خاپىلىققا ئۇچرىغانىنىڭ ئۈستىگە يەنە تۆھمەتكە قىلىۋاتىقىنىمىزنى ئاڭلاپ قىزىشىپ سۆزلەپ سالدۇق. سىزنىڭ ئالدىڭىزدا مۇشۇنداق سۆزلىگەن بىلەن باشقا يەردە سۆزلەپ يۈرەمتۇق.

— شۇنداق بولسۇن، يىگىتلەر، شىر ھايۋاناتلار دۇنياسىدا ئەڭ كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەگەر ئېھتىياتتىن يىراق بولسا تۈلكىمۇ ئۇنىڭغا زەرەر يەتكۈزۈشى مۇمكىن. دېمەك، ئېھتىيات ھەركىم ئۈچۈن ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ.

ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى سۆزى تۈگەپ، قايتىدىن سابىتقا دىققىتى مەركەزلەشتى. سابىت يەنە غەمكىنلىشىپ، پات- پات ئۇھ تارتىپ ئولتۇراتتى.

— ئۆيىنى پىچەتلىگىنىدىن خەۋىرىم بار، ئۇكام، ھازىرچە دوستۇڭ بىلەن مۇشۇ ئۆيدە ئۆز ئۆيۈڭدىكىدەك تۇرۇۋە، كېيىنچە خۇدا خالىسا بىز ئامالىنى قىلامىز. — دېدى تاھىر خەلپەت كۆيۈنگەن ھالدا.

سابىت جاۋابەن بېشىنى يەرگە سېلىپ، ئۈنچىقمىدى.

*

**

سابىت ئەتىسى گۈلزادە بىلەن ئۇچرىشىشتىن ئىلگىرىكى ئۇزاقتا سوزۇلۇدىغان جان قىينىغۇچى ۋاقىتلارنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئابلىمىت قارىغا ھەمراھ بولۇپ بازارغا باردى. ئەمما بۇ يەردە كەچ قىلىپ پۇرسەتنى كەتكۈزۈپ قويىدىغاندەكلا تويۇلۇپ تەخىرسىز كېتىشكە ئالدىرىدى. ئابلىمىت قارى ئۇنىڭ ئالدىرىتىشلىرىنىڭ تېگىگە يېتىپ، ئىشنى چاپسانلا تۈگەتتى- دە، قايتىشقا ھازىر بولدى.

سابىت زەگەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋېتىپ رەڭمۇ- رەڭ ھالقا، ئۈزۈك، بىلەيزۈكلەرنى كۆرۈپ گۈلزادىگە بىرەر سوغات ئالغاچ كەتكۈسى كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئالتۇندىن ئىشلەنگەن بويۇملارنى سېتىۋېلىشقا چامىسى يەتمەيتتى. تۇچتىن ياسالغان ئۈزۈك بولسىمۇ ئېلىۋېلىپ مەھبۇبىسىگە كۆڭلىنى ئىپادىلىمەكچى بولدى. ئۇ تۇچ ئۈزۈكنى سېتىۋالغاندىن كېيىن يول بويى گۈلزادە بىلەن ئۇچرىشىش ھەققىدە، ئىككىسىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشلىرىنى قانداق قىلىش ھەققىدە باش ئۇچى يوق شۇنداقلا ئېنىق ئېيتىپ بەرگۈدەك مەزمۇنى بولمىغان گادىرماچ ئويلار بىلەن بېشىنى يەرگە سېلىپ جىم- جىت ماڭدى. ئابلىمىت قارى ئۇنىڭ بۇ خىل مىجەزىگە كۆنۈك بولغاچقا، ئۇنىڭ خىياللىرىغا ھالاقىت بەرمەي جىم- جىت كېتىۋەردى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى ئۆي ھەققىدىكى خاپىلىق ئىچىدە پۇچۇلۇنۇپ كېتىۋاتامدىكىن دېگەن ئوي بىلەن، خىيالىدىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم چاقچاق باشلاپ كۆرگەن بولسىمۇ، سابىت بىرە تېرىم گەپ بىلەن جاۋاب بېرىپ تۈگەتتى.

ئۇلار ئۆيگە كېلىپ سەل ھاردۇقلىرىنى ئېلىشقاندىن كېيىن، سابىت ئاستىلا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ سۆيگۈنى بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن ماڭدى. بازار كۈنى مۇشۇ ۋاقىتلاردا گۈلزادىنىڭ ئۆيى خاس قالىدىغان ياخشى پەيت ئىدى.

سابىت باغنىڭ يان ئىشىكىگە بېرىۋىدى، ئىشىك تاقالمىغانىكەن. بۇ دېمەك ئۆيدە ئادەم يوق دېگەنلىك بولاتتى. ئۇنىڭ يۈرەكلىرى دۈپۈلدىگەن ھالدا باغقا كىرىپ، باغنى ئارىلاپ ھويلىغا قاراپ ماڭدى. باغدا شاپتوللار پىشقان، ئالمىلارمۇ مەڭزىنى قىزارتىپ، ئىچىدىكى شېرىن

سۈيىنى كۆرسۈتۈپ سۆزلۈپ قالغانىدى. سابىت شۇتاپ ھېچنەرسىگە دىققەت قىلمايتى، ئۇنىڭ خىيالى پۈتۈنلەي ۋىسالغا تەلپۈنۈش، ئىنتىزارلىق بىلەن تولغان بولۇپ، ھېلىلا بىر تۈپ مېۋە دەرىخىنىڭ ئارقىسىدىن ياكى زىچ ئۆسكەن سۆپۈرگە ئارقىسىدىن گۈلزادە چىقىپ قالارمىكىن دەپ قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ ماڭاتتى.

خۇددى شۇنىڭدەكلا جىددى روھى ھالەتتە كېيىك بالىسىدەك شىڭتىيىپ، ھەر بىر تىۋىشقا قۇلاق سېلىپ كۈتۈپ تۇرغان گۈلزادە باغدىكى مېۋىلەرنىڭ شاخلىرى شاراقلىغان ھامانلا ئورنىدىن تۇردى ۋە تېخىمۇ زور دىققەت بىلەن يەنە بىردەم تىڭشىدى. شاراقشىغان ئاۋاز گەرچە سابىتنىڭ ئاۋازى ئەمەس، دەرەخ شېخىنىڭ بولسىمۇ ئۇنىڭدا ئاللىقانداق تونۇش بىر ئاھاڭ باردەك قىلاتتى. ئۇ ئىختىيارسىز كۆكسىنى تۇتۇپ چوڭقۇر بىر تىندى. بۇ چاغدا باغنىڭ ئىشكىدىن ئېڭىشكىنىچە بىر ئادەم- ئۇنىڭ تەلپۈنگەن كىشىسى ھويلىغا چىقىپ كەلدى.

— نىمانداق يوقۇلۇپلا كېتىسىز؟ بېشىڭىزنى تېڭىۋاپسىزغۇ؟

— بېشىم ئاغرىپ قالدى... ئۆزەڭ ئوبدان تۇرغانسەن؟

— مەنغۇ خۇداغا شۈكرى، لېكىن،- زە، سىلىنىڭ مەكتەپكىلار توغرۇلۇق ھەقسىما گەپلە... كېچىسى يول توسۇپ ئادەم ئۇرىدۇ، ئاياللانى سۆرەپ يۈرىدۇ، دېگەندەك گەپلە تارقىلىپ كېتىپتۇ...

— قۇرۇق گەپ. ئىشەنمە ، — سابىت قىزغا قارىماسلىققا تىرىشىپ شۇنداق دېدى، ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىۋالغان قولى غاڭزىنى سىقىمىدا ئۇياق، بۇياققا ئۆرۈپ ئويناشتىن توختىمايتى. بۇرنىنىڭ ئۇچى قىچىشقاندەك تۈيۈلۈپ، ئوڭ قولى بىلەن پات - پات بۇرنىنىڭ ئۇچىنى سۈرتۈپ قوياتتى.

— ئىمام نامازدا خالايىققا شۇنداق دەپتۇ. دادام شۇنداق دەيدۇ.

— ھەممە ئەسكىلىكنى قىلىۋاتقانلار ئاشۇ گەپلەنى تارقاتقانلا.

— نېمە؟ ئىماملاما؟ موللىلاما؟ توۋا دەڭە، مەن نەچچە ئادەمنىڭ تاياق يېدىم دەۋاتقىنىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان تۇسام... ساقىلى بىلەن شۇلا چىقىپ خەقنى ئۇرامدۇ...

— ئۇرغۇچىلا ئۆزلىرى بولمىغان بىلەن كۇشكۇرتكۇچىلە شۇلا- دە. يول توسۇۋاتقانلار بازارۋېشلىق قانجۇقلار بولمامدۇ، بىزنىڭ باللار ھەرگىز ئۇنداق قىلمايدۇ، بىزگە ئىشەن.

— ئەمىسە ئۇ لۈكچەكلە بالدۇ نېمىشقا يول توسمىغان؟ ئۇ خەققۇ جېدەل قىلىپ تۇرمىسا كۆنەلگىسى ئۇيىمايدىغان ئاجايىپ بى خەقكەن، ئەمما، يول توسقاننى، ھېلىقىدەك.... گەپلەنى ئاڭلىماپتىكەنمەن.

سابىت بۇ ئوقۇمىغان ساددا ۋە نادان قىزغا بۇ ئىشلارنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىز كەلگىنىدىن ئىچى تىتىلداپ كەتتى. «قېنى مېنىڭ ناتىقلىقىم؟ ئەجەپ تېپىلمايدىغۇ ھېلىقىدەك گەپلەر، ھەسسىنە!» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

— ۋىيەي، ماڭا قارىڭا، ئاۋۇ ياغلىق قان يۇقى تۇسا، بېشىم ئاغرىتىۋاتىدۇ دەيسىزا؟ بېشىڭىز يېرىلغانمۇ نېمە؟

— ھېچقىسى يوق، — سابىت ئەيپكارلاردەك كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنىلا بىر مېتىر بوشلۇق بولۇپ، ئۇلار چاقچاقلاشمايتتى، نە ئامراقلىقنى ئىپادىلەشنى ئەسلىرىگە كەلتۈرۈشمەيتتى. پەقەت تارتىنغان ھالدا ئۇياق- بۇياققا قارىشىپ، باشقا ئىشلار ھەققىدە پاراڭلىشاتتى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ پاك ۋە سەبى، ئۇماق ۋە باللارچە مۇھەببەت ئىدى.

— ھېچنىمە بولمىدى دەيسىز، خېلى خوپ يېرىلغان ئوخشايدىغۇ؟ خەق دېگەندەك ئەسكىلىكلەنى قىلىپ يۈرگەن بولسىڭىز، شۇ چاغدا يېرىلمىغاندۇ؟ — گۈلزادە شۇنداق دەپ بولۇپلا گۇمانخورلۇقىدىن خىجىل بولۇپ كەتتى. ئاق سېرىق يۈزىدە، كىچككىنە لەۋلىرىدە دەرھال قىزىللىق پەيدا بولدى.

— مەن شۇنداق ئەسكىلىكنى قىلامدىم؟ شۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كېلەما؟ مۇشۇنداق گەپلەنى تارقاتقانلا ئۆزلىرى خەقنى ئۇرۇپ، ئاندىن قىلغۇلۇقنى بىزگە ئاتىپ قويىۋاتىدۇ.

— ئەمىسە چېكىڭىز نېمە بولدى؟ قىزنىڭ كۆڭلىگە گۇمان سايە تاشلىغاندەك قىلاتتى.

— تۈنۈگۈن ئاشۇ دۈشمەنلە سېتىۋالغان ئىتلا ئالدىمىزنى توسۇپ،

چالما ئېتىپ يېرىۋەتتى. ئىشەنمىسەڭ مۇھەممەد قارى بىلەن ئابلىمىت قارىدىن سوراپ باق، — سابىتنىڭ بۇ گەپكە دوستلىرىنى گۇۋاھلىققا تارتىپ ئېيتقان سۆزى تولىمۇ گۆدەكلەرچە ئاھاڭدا چىقتى، ھەم ھىچ ئۇنداقمۇ سورالمايتى.

— مەنغۇ ئىشىنىپمۇ كەتمەسمەن، خەق سىلەنىڭ يامان گېپىڭلانىلا قىلىۋەسە ئادەم بىر قىسملا بولۇپ قالىدىكەن... — قىز بالىلىق چىرايى بىلەن سابىتقا يالت ئېتىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن، — ئۇنداق بولغان بولسا يامان چاتاق بولىدىغۇ؟ مەكتەپكە بامىسىڭىزمۇ بوپتىكەن؟...

— مەيلى چىدايمىز، — سابىت قىسقىلا جاۋاب بەردى. ھازىر بۇ ئىشلارنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوقىدى. ئوقۇمىغان ساددا قىز بىردىنلا بۇ ئىشلارنى چۈشەنمەيتتى.

— ئۆتكەندە مەمتىلى ئەپەندى شورۇققا كېلىپ قەدەم جايدىكى مەكتەپ پۈتكەندە ئوقۇيدىغانلارنى خەتلەپ ژۇگەنىكەن، مىنى كۆرۈپ قېلىپ ئىسمىمنى سورىغانىدى، مەن دېگىلى ئۇنىماي قاچسام، مەلىدىكىلە ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇ گەپنى ئۆگەي ئانام ئاڭلاپ ھاغىچە تىللىدى. دادامغا چېقىپ ئازار بەردى. ۋېيەي، بۇ مەكتەپتە ئوقۇماق ھەجەپ تەسكەن، مىڭ يېرىدىن بالاسى چىقىپ...

— ھېچگەپ يوق. سەن مەمتىلى ئەپەندىنى كۆرۈپلا قېچىپ كېتىپسەن، بىزدەم تۇرۇپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ باققان بولساڭ ئۇنىڭ قانداق ئادەملىكىنى بىلىۋالاتتىڭ. ئۇ دېگەن خۇدانىڭ ئىنايىتى بىلەن بۆلەكچە تۆرىلىپ قالغان بى ئىنسان دېگىنە. ئۇنىڭ مېھرىبانلىقىنى دېمەمسەن. شۇنداق بى ئادەم يامان ئىشلانى ئۆگۈتەمدىكەن؟ خەق بىزنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئامالىرى تولا، — سابىتنىڭ ئەڭ ئۇزۇن سۆزلىگەن سۆزى ئۇستازى ھەققىدە بولدى.

— ماۋۇنىڭكىدەك كالتە چاپانىمۇ بىر مۇنچە گەپ- چۆچەك قىلىشىۋاتىدۇ. تېخى چاچ قويۇپسىلەر، بۇنداق تۇرسا ئاجايىپ كۆرۈنەمدىكەن نېمە؟— قىز ئېھتىيات بىلەن ئۆز قارشىنى ئېلان قىلدى.

ــ يېڭىلىقتا كۆزگە سىغىشماي شۇنداق، كېيىنچە ئۇزۇن چاپان كىيگەن ئادەم غەلىتە كۆرۈنۈدىغان بولۇدۇ.

ئۇغۇ شۇنداقمۇ ئوخشايدۇ. باشتا ماڭا سىزمۇ ئاجايىپ بىر قىسما كۆرۈنگەنىدىڭىز، ئەمدى خېلى سىغىشقاندەك بولۇپ قالدى. ئەمما ـ زە چاچ... چېچىڭلارنى شۇ پېتى ئۆرۈمگە كەلگىچە قويۇۋېتەمدىكەنسىلەر؟ ئۇنداق قىلسا قىز بالىدەك بولۇپ قالا ـ ھە؟

ــ ئۇنداق ئەمەس، ئەخمەق قىز، مۇشۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆستۈرمەي ياسىتىپ تۇرىمىز. مەمتىلى ئەپەندى ئۆزى ياساپ قويۇدۇ.

ــ ھە...، مەن تېخى... بىرسى شۇنداق دېگەندەك قىلدى، شۇڭا...

سابىت مەھبۇسنىڭ ساددىلىقىدىن كۈلۈپ، ئۇچىسىدىكى كالتە چاپىنىغا بىر قارىۋېتىپ، كۆڭلىنىڭ مەمنۇنلۇق بىلەن تولغانلىقىنى ھىس قىلدى.

ئۇ بۇ چاپاننى تارقاتقان كۈنى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاتىلارچە مېھرىبانلىق بىلەن تۆگمىلىرىنى ئېتىپ، ياقا ـ پەشلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ قويغانلىقىنى ھاياجان بىلەن ئەسكە ئالدى. ئارقىدىن ئۇ گۈلزادىگە ئېلىپ كەلگەن سوغىتىنى ئېسىگە ئېلىپ:

ــ ماۋۇ ئۈزۈكنى قولۇڭغا سېلىپ باقە، ــ دېدى.

ــ ۋىيەي، بۇنى سېلىۋالسام ھېلىقى ھازازۇل خېنىم بىلەن بالاغا قالامەن،ــ دېدى گۈلزادە تالچىۋىقتەك زىلۋا بويىنى بىر تەرەپكە تولغاپ، ئەركىلەش ئاھاڭىدا.

ــ كۆرسەتمىسەڭ بولدىغۇ؟

ــ ئۇنىڭ كۆزىدىن قۇتۇلغىلى بولامدىغان.

ــ بىر يەرگە تىقىپ قوي، ئۇ يوق چاغدا سېلىۋال، يا بولمىسا تېپىۋالدىم دېمەمسەن.

ــ ئۇنداق دېسەم ئۇ ئېلىۋالىدۇ.

ــ مەيلى ئەمسە، بىز يەگە تىقىپ تىقىپ قوي، تويىمىزدىن كېيىن سېلىۋالىسەن.

ــ ئو ... ش، ساراڭنىڭ گەپلىرىنى!... نېمىشقىمۇ ئېيىپ

يۇرىدىغانسىز، بۇنداق نېمىنى...

— توي قىلمامتۇق ئەمىسە؟ — دېدى سابىت بۇگۈن سۆھبىتىنىڭ خېلى قاملىشىۋاتقىنىدىن سۆيۈنۈپ، قىزنىڭ كېيىنكى سۆزىگە پەرۋا قىلماستىن.

— ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىڭىزچۇ...مەن دەيمەن بۇ ئۆزۈكنى... بۇنىڭ ئۈستىگە پىچىقىڭىز بىلەن بىر بەلگە قىلىپ قويۇڭ.

— نېمىشقا؟

— ئىشقىلىپ شۇنداق قىلىپ قويسىڭىز...

— ھە، خاتىرە ئۈچۈنمۇ؟ ماقۇل، مەن بى بەلگە قىلىپ قوياي، ياخشى مەنىسى با بەلگە.

سابىت پىچاق بىلەن ئۆزۈكنىڭ تۆچ بېغىغا قوشۇش بەلگىسى چىقاردى. ئاندىن ئۆزۈكنى گۈلزدىگە بېرىپ:

— بۇ قوشۇش بەلگىسى خۇدا ئىككىمىزنى قوشقان دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، — دېدى ناھايىتى كۆچۈنۈپ.

— ئو... ش، ھېلى بىكا تاشلىۋېتىمەن،— دېدى گۈلزادە ئۆزۈكنى تاشلىۋېتىدىغاندەك ھەرىكەت بىلەن.

— بولدى، ماقۇل گەپ قىلمىدىم.

— ۋىيەي، ... — دېدى گۈلزادە دەرۋازا تەرەپكە قاراپ چۆچۈپ كېتىپ،

— جادىگەر كېلىپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟...

ئۇلار دەرۋازىنىڭ يوچۇقىدىن سىرتتا بىرسىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىشتى. سابىت باغ تەرەپكە قاراپ مېڭىشىغىلا سىرتتىن بىر خوتۇن كىشىنىڭ چوقانى ئاڭلاندى.

— داۋزىنى ئاچ، ھەي شەمەدە!

گۈلزادە دەرۋازىنى ئېچىشقا ئالدىرىدى. باغنىڭ يان ئىشىكىدىن چىقىپ بولغان سابىت بىچارە قىزنىڭ يەنە ئازاپ تارتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ يۈركى ئېچىشقان ھالدا شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى.

— ھو، شەرمەندە زاڭكالىق! — دەرۋازىنىڭ ئېچىلغان ئاۋازى بىلەن تەڭلا گۈلزادىنىڭ ئۆگەي ئانىسى ۋاتىلداشقا باشلىدى: — ئەگە تەگكىنىڭ

كېلىپ كەتتىمۇ؟ ئۇ يول توسۇپ يۈرىدىغان بۇزۇق لۈكچەكلەر مېنىڭ هويلامدا نېمە قىلىدۇ؟ ئۇ خەقنىڭ يالغۇز ئايال كۆرسە تاتقۇشلاپ يۈرىدىغىنى راستكەن ئەمەسمۇ، ۋاي شورۇم!...

سابىت ئىنتايىن كۆڭلى يېرىم هالدا جايىدىن قوزغالدى. ئۇنىڭ ئاۋۋال ئويلىغىنى ۋە هەممىدىن بەك ئازاپ بولغىنى ئۇستازى هەققىدىكى كىشىلەر تارقىتىپ يۈرگەن يامان سۆزلەر ئۇچۇن «ئىسپات» بولغىنى، ئۇستازىنىڭ ئوبرازىغا تەسىر يەتكۈزگەنىدى. ئۇ شۇ ئازاپ ئىچىدە ئۆيىگە قايتىپ كەلدى.

ئۇ پىچەتلەنگەن ئۆيىنىڭ ئالدىدا ئابلەقنى ئۇچراتتى.

ــ سابىتكا، مەن هېلى قېشىڭغا كىرەي دېمۇ، گېپىم بار، ــ دېدى ئۇ.

سابىت ئۇنىڭغا قاراپ باش لىڭشىتىپ قويدى ۋە «ئابلىمىت قارىنىڭ ئۆيىدە بولىمەن» دەپ قويدى. ئۇنىڭ سۆزلەشكە زادىلا هەپسىلىسى قالمىغانىدى. ئۇنىڭ دىلىنى ئېزىۋەتكىنى ئۆيىگە كىرەلمەيدىغانلىقى ئىدى. ئۆي هەققىدىكى قاراڭغۇ ئىستىقبال يادىغا يېتىش بىلەن ئۇنى چەكسىز ئەلەم هىسسى ئوراپ ئالدى.

ئابلىمىت قارى ئۇنىڭ كەيپىياتىغا قاراپلا بۈگۈن چاقچاق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلدى. ئادەتتە سابىت گۈلزادە بىلەن كۆرۈشۈپ كەلگەن كۈنلىرى دوستلىرى ئۇنى چاقچاق بىلەن كۆممىۋەتتى. ئابلىمىت قارى دوستى ئۈچۈن بىر ئاسانلىق ياراتماق بولۇپ، تاكچىدىن بىر نەچچە پارچە كىتاپ ئېلىپ ۋاراقلاشقا باشلىدى. سابىتمۇ ئىختىيارسىزلا ئۇنىڭ قېشىدىكى كىتاپتىن بىرنى ئېلىپ ۋاراقلاپ ئولتۇردى. شۇ چاغدا ئابلەق كىرىپ كەلدى.

ــ سابىتكا، ساڭا بىر نېمە دەيمەن، ماقۇل دەمسەن؟ ــ دەپ سورىدى بالا سابىتنىڭ پەرىشانلىقىنى چۈشەنمەستىن.

ــ ماقۇل دەيمەن، دەۋەرگىن.

ــ ئاۋۇ كۈنى ئۆزەمنىڭ ئانىسى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپتىكەن،

ماڭا ئۇزۇن بىر بوي تىزىق[1] بەردى. بىر تال مېغىزنى ئاغزىمغا سېلىپ بولۇپ بىر ئىش يادىمغا يەتتى. سەن تېپىپ باقە، يادىمغا كىم كەلدى؟

— داداڭمۇ؟

— ياق، دادام ئەمەس، تاپالمىدىڭ. سەنمۇ تېپىپ باق ئابلىمىت قارىكا.

— ئۆز ئاناڭ بەرگەن تىزىقنى يېمەي كىمگە تۇگۇندۇڭ؟ داداڭغا بولمىسا كىمگە؟

— تاپالمىدىڭلارمۇ؟ شەرىڭلارنى بەردىڭلارمۇ؟

— هە، بەردۇق، ئۆزەڭ ئېيتىپ باقە، — دېدى ئابلىمىت قارى. ئۇ جىملىقنىڭ بۇزۇلغىنىدىن خۇشالىدى.

— ئەپەندى دادام يادىمغا يېتىپ، مېغىز گېلىمدىن ئۆتمىدى.

— قانداق قىلاي دەۋاتىسەن؟

— مانا تىزىق، مەن بۇنى بىر يەرگە تىقىپ قويۇپ ساقلىدىم. ئەپەندى دادامنى كېلەمىكىن دېسەم كەلمەيۋاتىدۇ. خەقلە ئەسكى گەپلەنى قىلىۋاتىدۇ. بىرسى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالمىغاندۇ؟ پاتراق كەلمىسە مېغىزنى يەپ سالامەنمىكىن دەپ قوقىمەن. شۇڭا سەن ئالغاچ باساڭمىكىن دەيمەن. ئالغاچ بېرىپ ئۆزىگە بەگىنە، ئۇ بۇ يەگە كەلمىسۇن، بۇ يەدىكىلە هازىر ئۇنى تىللاۋاتىدۇ، ئۇرۇۋەتمىسۇن...

— ئۆزەڭ يەۋەرگىن، هېچقىسى يوق. ئەپەندى بالىلانىڭ نەسىسىنى يىمەيدۇ، ئۆزەڭ يىسەڭ ئۇ تېخىمۇ خوش بولىدۇ.

— ياق، سابىتكا، سەن ئۇنىمىساڭ ئابلىمىت قارىكام ئالغاچ بارسۇن. ئەپەندى دادام بېشىمنى ساقايتىۋاتسا،.... هازىر مەن دېگەن توپىدا ئوينىمايمەن.... قاراپ باقە، مانا، بېشىممۇ ساقايغىلى ئاز قالدى.

سابىت بالىنىڭ بېشىنى سىلاپ، ئۇنى باغرىغا باسقۇسى كەلدى. ئۇنىڭ كۆز جىيەكلىرى ئېچىشقاندەك بولۇپ، تەتۈر قارىۋالدى. ئۇنىڭسىزمۇ

[1] بۇرۇنلاردا ئۇرۇك مېغىزى يىپقا ئۆتكۈزۈلۈپ قىسقىسى 30 سانتىمېتىر، ئۇزۇن بولغاندا بىرەر مېتىر چامىسىدا تىزىق قىلىناتتى ۋە بۇ يېقىن ئادەملەرگە سوغا قىلىناتتى، — ئا.

كۆڭلى ئىزىلىپ تۇرغان سابىتقا بالىنىڭ ساددا ئەمما ئاقكۆڭلى ئايان بولۇپ، بالىدىكى ياخشىلىققا قايتۇرىدىغان ئىنكاستىن قاتتىق تەسىرلىنىپ كەتتى.

— ماقۇل، ئابلەق، تېزىقنى ماڭا بە، مەن ئەپەندى داداڭنىڭ قولىغا يەتكۈزەي، — دېدى. ئۇ يىغلىۋېتىدىغاندەك تاۋۇش بىلەن.

— توپا بولۇپ كەتمىسۇن، ئەپەندى دادام مەيىنەت بولغاننى يامان كۆرىدۇ ئەمەسما.

سابىت ئەمدى سۆزلىيەلمەيلا قالدى. بۇرۇن تۆشۈكلىرى ئىتتىك-ئىتتىك كېڭيەتتى. ئەمما سەبى بالا تاپىلاشلىرىنى تېخى تۈگەتمىگەنىدى.

ئابلىمىت قارى سابىتنىڭ ئونىدا بالىغا ۋەدىلەر قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. ئاندىن سابىت بىلەن يالغۇز قالغاندىن كېيىن ئۆز-ئۆزىگە دەۋاتقاندەك:

— مۇھەممەد قارى كەلسە مەكتەپكە ماڭساق بولاتتى، — دەپ قويدى.

ئون ئالتىنچى باب

يەنە يۈز يىلدىن كېيىن، بەش يۈز يىلدىن كېيىن، مىڭ يىلدىن كېيىن ياكى ئۇزۇن ياكى قىسقا ۋاقىتتىن كېيىن هامان بىر كۈنى هىندىيانلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىدۇ. چۈنكى ئۇلار هازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمايدۇ.

— بەي ياڭ «رەزىل جۇڭگولۇقلار» (دەۋر ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى 1987-يىل خىتايچە نەشرى)

1

سەلبىي كۆچلەر پەيدا قىلغان توسقۇنلۇق تۈپەيلى مەكتەپتىكى ئوقۇش تازا يۈرۈشمىدى. بالىلار بىر-ئىككىدىن ئازىيىپ، قىرىق نەچچىگە چۈشتى. كېيىن بىراقلا ئوتتۇزغا چۈشۈپ قالدى. مەمتىلى ئەپەندى كەلمىگەن بالىلارنىڭ ئائىلىسىگە سۆھبەتكە بېرىپ بىر نەچچىنى تېپىپ كەلسە ئەتىسى باشقا بىر نەچچىسى دەرس ۋاقتىدىلا دەرىزىلەردىن سەكرەپ قېچىپ كېتەتتى. دېرىزە تۈۋىدە هەر قاچان ئوقۇغۇچىلارنى چاقىرغۇچىلار، قېچىپ چىقىشقا كۈشكۈرتكۈچىلەر بولاتتى.

بالىلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى كەلمىگەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى تولىمۇ ئازابلاندى. گەرچە ئۇ باشقا بالىلارغا يامان تەسىر بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن خۇشخۇي كۈلكىسىنى كۈلۈپ، جاراڭلىق سۆزلەپ يۈرۈۋاتسىمۇ يۈرىكى ئەڭ ئېغىر ئازاپقا دۇچ كېلىۋاتقاندەك زىدە بولۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ مەكتەپتىكى مەشغۇلات تۈگىگەندە ئائىلە سۆھبىتىگە باراتتى. ئۇ يەردىن قاراڭغۇلۇقنىڭ قارا پەردىسى ئالەمنى قاپلىغاندا هارغىن ۋە روهسىز هالدا قايتىپ كېلەتتى. مانا شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ قانچىلىك ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. بۇ چاغدا ئۇ ئىچكىي

ئازابلىرىنى يوشۇرۇپ ئۆلتۈرمايتتى. نىزامىددىن ئۇنىڭ ئېغىر- ئېغىر تىنىشلىرىغا قاراپ زادىلا چىداپ تۇرالمايتتى. ئۇ بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلگەچكە نېمە دەپ تەسەللى ئېيتىشنى بىلمەي ئىلاجسىز ئادەتتىكىدەكلا تېنىچلىق سوراپ قوياتتى- دە، ئىنىسىنى مەيلىگە قوياتتى. بالىلارمۇ بۇ ئۆيدە ئاللىقانداق مۇسىبەت بولغاندەك ئارتۇق غەلۋە، ئەركىلەشلەرنى قويۇشقان، ھەممە جىم- جىت ۋە سۈكۈتتە ئىدى. ھەممە ئادەم قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇپ، ساداسىنى ئاڭلاتمايۋاتقان ئازاپ مانا شۇ مەھەلدە پىيانىنونىڭ تىلىرىدىن ئەتراپقا ئاستا تارىلاتتى.

ئاھ، پىيانىنو، قايغۇنى نەقەدەر ئەينەن ۋە ئېچىنىشلىق سۆزلەيسەن - ھە! كېچە جىمجىتلىقىدا ئەنە شۇ يىغلامسىرىغاندەك ئاۋاز، ئەنە شۇ بىچارىلەرچە ئىلتىجا ئەتراپىنى ئۆزىنىڭ شەكىلسىز جىسمى بىلەن تولدۇراتتى. ئۇنىڭغا جۆر بولۇپ، گويا مۇزىكىغا سەپلەنگەن تېكىستتەك، بۇ سادالارنىڭ مەنبىئىي بولغان يۈرەكتىن خىيالنىڭ كارۋىنى يولغا چىقاتتى. بۇ كارۋان ئىگىسىز باياۋاندا مۈڭلۈق كولدۈرمىلارنىڭ ئەللىيىدە سىلىق تەۋرىنىپ كېلەتتى...

... گۈزەل ۋە ساب ھاۋالىق ئىستانبۇل بوغۇزى، يۇلتۇزلۇق ئاسماندەك چىراقلارغا تولغان گۈزەل ئىستامبۇل ۋە ئۇنىڭ مەرمەرە دېڭىزىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان شولىسى... ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ئۈمۈدسىز قىياپەتتىكى ئىلتىجاسى، زاۋۇت خوجايىنى بولۇش، كەلگۈسىدىكى مىليونېر... ئادەمنى قايغۇ باسقاندا نېمىلەرنى ئويلىمايدۇ؟ نېمىلەر كۆڭۈلدىن كەچمەيدۇ؟

خىياللارنىڭ مۇئەللىپى بېشىنى جىددى سىلكىدى. پىيانىنودىن نارازى سادالار كۈچلۈك- كۈچلۈك ئاڭلاندى. ئارقىدىن ئۇنىڭ ساداسى يەنە پەس ئاڭلىنىشقا باشلىدى، ئەمما ئۇنىڭدا ھەسرەتلىك تىنىشقا ئوخشاپ كېتىدىغان ئالامەتلەر يوق، گۈزەل ۋە بەختىيار كەچمىشلەر، خاتىرجەم تۇرمۇشنى سېغىنىشقا ئوخشىمىغان سادالار قىسمەن شوخ ۋە رومانتىك تۈس ئالغان ھالدا ئەتراپقا يېيىلىشقا باشلىدى. شەمەيدە قالغان مۇلايىم ۋە كۆيۈمچان خوتۇنى سەرۋەر، بىرىدىن- بىر ۋارىسى ئابدۇسەمەد، كەمبىغەل بولسىمۇ ئىناق، ئىجىل، بەختىيار ئۆتكەن ئائىلىۋى تۇرمۇش بىر- بىرلەپ

كۆز ئالدىدىن ئۆتتى. «ئاھ سەرۋەر، مەن سىزگە يۈز كېلەلمەيمەن،... سىز مېنى قانچىلىك چوڭ ئۈمىدلەر بىلەن سەپەرگە ئۇزاتقان... ئاھ ئوغلۇم ئابدۇسەمەد! سېنىڭ داداڭ نەقەدەر يارىماس ئادەم!...» ئۇنىڭ كۆز چاناقلىرى ئېچىشقاندەك بولۇپ كەتتى...

بۇ كۈنلەر ئەنە شۇنداق ئۆتمەكتىدى. بەزىدە نىزامىددىن ئۆزىنى تۇتالماستىن:

— جېنىڭنى قىينىغىچە سەنمۇ خەقتەك بولساڭ، خەق قىلغاننى قىلىپ ياشىساڭمۇ بولۇدۇ، شۇ... — دەيتتى.

— ياق... — دەپ باش چايقايتتى ئىنىسى.

...

ئۇ ھارغىن ھالدا ئۆيگە كىرىپ كەلگەندە مەجىددىن دوختۇر ئۇنى كۈتۈپ ئولتۇرغىلى ئالتە سائەت چامىسىدا بولغانىدى.

نىزامىددىن بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان «بوۋاي»، ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن تەۋپىقنىڭ بېشىدىن ئايىغىغىچە سەپ سېلىپ قاراپ چىقتى: تەۋپىقنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشقان، ئۈستى- بېشىنى چاڭ- توزاڭ باسقان، بىر مۇرىسىدە ھىلال ئەھمەر سىزىلغان دورا سومكىسى، بىر قولىدا قارا خۇرۇم سومكا... بوۋاينىڭ قوللىرى ھاسىسىنى پىرقىرىتىشتىن توختاپ، دوستىنىڭ بۇ ھالىتىگە چىداپ تۇرالماي، يىغلىۋېتىدىغاندەك قىلىۋاتسىمۇ، يەنىلا بۇنداق قىلىشنى لايىق كۆرمەي:

— بەللى، مېھماننى ساقلىتىپ قويۇپ ئۆزىڭىز نەلەردە يۈرىسىز، دوستۇم؟ — دېدى ئۇ تەۋپىقنىڭ كەيپىنى سىناپ بېقىشقا باشقا لايىقىدا گەپ تاپالماي

— تېنچلىق تۇردىڭىزمۇ، دوختۇر؟ مۇشۇنداق نەس باسقان ۋاقىتتا كەپ قالغاندىكىن ئەيىپ ئۆزىڭىزدە. بىر ئاي ئىلگىرى كەلگەن بولسىڭىز مەكتىپىمدىن، تەلەبىلىرىمدىن سۆيۈنۈپ كېتەتتىڭىز، ...— ئۇ نەرسە- كېرەكلىرىنى قويۇپ دوختۇر بىلەن قۇچاقلاشتى، جىم- جىت قۇچاقلىشىش نورمالدىكىدىن سەل ئۇزاق سوزۇلۇۋىدى، تەندىن- تەنگە ھەسرەتنىڭ ئېغىرلىقى كۆرۈنمەس دولقۇن بولۇپ ئۆتكەندەك،

مەجىددىنىنىڭ ئازاپلىنىۋاتقانلىقى. ئۇ دەرتكە پاتقان ئوغلىنى قۇچاقلاۋاتقان ئاتىدەك ئۇنى سىلىكىپ ئېغىتىپ، مېھرىنى ئىپادە قىلاتتى.

— بولدى، سۆزلىمەڭ، بايىدىن بېرى نىزامىددىن ئىككىمىز ئۇزاق پاراڭلاشتۇق. بىلەمسىز، مەن بۇ ئۆيگە كەلگىلى ئالتە سائەت بولدى. بىز ھەممە ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىپ بولدۇق.

— شۇنداقمۇ؟ — تەۋپىق مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، مەيدە يانچۇقىدىن سائىتىنى چىقىرىپ بىر قاراپ قويدى،— ئۇنداق بولسا مەن بېشىمغا كەلگەن سەۋدالار ھەققىدە سۆزلەش ئازابىدىن قۇتۇلۇپتىمەن ـ دە؟

— شۇنداق، سۆزلىمىسىڭىزمۇ بولىدۇ. مەن سىزگە مەھمۇد مۇھىتنىڭ ھال ئېيتىپ بېرىڭ دېگەن مەسلىھەتنى بېرىمەن. ئۇ كىشىنىڭ سىزنى قوللىشىدا گەپ يوق. شۇنداق قىلىسىڭىزلا ئىشىڭىز يۈرۈشۈپ كېتىدىغۇ؟

— شۇنداقمۇ؟ دېمەك باشقا مەسلىھەتلەر ئۆچۈن ئورۇن يوقكەندە؟

— گەپ يوق، — مەجىددىن ئەپەندى خاتىرجەم ھالدا ھاسىسىنى يىرقىرىتىپ، تەۋپىقنىڭ كۆزىگە قارىدى.

— ئۇنداق بولسا بۇ ھەقتە ئەتە سۆزلىشەيلى. ھازىر سىز قەشقەردىن ئېلىپ كەلگەن يېڭىلىقلىرىڭىز ھەققىدە سۆزلەڭ. يۈسۈپ، شەۋقى، ئەخمەد ئەپەندىلەر قانداق تۇرىۋاتىدۇ؟ توختاجى سەپەردىن كەلگەندەكمۇ؟

مەجىددىن ئۇنىڭغا قەشقەردىكى ئەھۋاللارنى قويماي سۆزلەپ بەردى ھەم ئۆزى تۈزگەن ھېيزى سىھھەت دەرسلىكىنى سومكىسىدىن ئېلىپ بەردى.

نىزامىددىنىنىڭ ئۈچىنچى ياكى تۆرتىنچى قېتىم ئەسكەرتىشى بىلەن ئاندىن ئۇلار ئۆچۈن سۆھبىتىنى توختىتىشتى.

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىنلا تەۋپىق مەجىددىن ئەپەندىگە خوشال ھالدا:

— سىزنىڭ مەسلىھەتىڭىزگە قوشۇلىمەن، دوختۇر، مامۇت سىجاڭغا ھال ئېيتىپ بارىمەن. بىراق، بۇنىڭ ئۆچۈن ئەڭ ياخشىسى تەلەبىلىرىمنىڭ ھەممىسىنى قاتار قىلىپ بىللە ئېلىپ بارغىنىم ياخشىدەك تۇرىدۇ. ئۇ ئادەمنى تەسىرلەندۈرمەك، ئېچىندۇرماق تېخىمۇ

ياخشى ئۈنۈم بېرىشىدە گەپ يوق. مۇنداقلا بېرىپ ئۆزەم ھال ئېيتسام ئۇ ماڭا بىر ئادەمگە بېرىلىدىغان ياردەم، بىر كىشىلىك ھېسداشلىق بىلەن چەكلەنمەمدۇ؟ پىسخىك ئۈنۈم يېقىنى ئويلاپ كۆردۈڭىزمۇ؟

— بۇنى - زە كېچىچە ئويلاپ، پايدا زىيىنىنى دەڭسەپ چىقىپسىز-دە؟

— بۇلا ئەمەس، مەن كىچىككىنە سەھنە ئەسىرىنى ئويلاپ چىقتىم ھەم ئەتتىگەن ئورنۇمدىن تۇرۇپلا ئۇنى يازدىم. سىز ماڭا ياردەم بېرىشكە رازى بولسىڭىز، مەن يۇرت ئارىلاپ بۇ ئويۇننى ئويناپ چىقىمەن. تارقىلىپ كەتكەن تەلەبىلىرىمنى يىغىش ئۈچۈن مۇشۇنداق تەشۋىقات ئېلىپ بارماقچىمەن. شۇنىسى مېنى خۇشال قىلىدۇكى، تەلەبىلەردە چاتاق يوق، ئۇلار مەكتەپتىن بىزار ئەمەس. شۇڭا ئۇلارنى قىزىقتۇرۇپ، يەنە مەكتەپكە قايتۇرۇپ كېلىش كېرەك. بولۇپمۇ قەشقەرگە ئاپىرىدىغانلىقىمنى ئۇقسا ئۇلار ئاتا-ئانىلىرىنىڭ توسقىنىغا قارىماي مەكتەپكە كېلىشى مۇمكىن.

— مەن نېمە قىلىپ بېرىمەن.

— سىز نادان دادىنىڭ رولىغا چىقىسىز. بۇ ئىككى كىشىلىك سەھنە ئەسىرى، ئىككىمىز دادا-بالا بولۇپ چىقىمىز. ياخشى بولغان يېرى شۇكى، سىزگە يالغاندىن ساقال ياساشنىڭ ھاجىتى يوق، ھاسىڭىزمۇ جايىدا.

— ھا ھا ... مەن ئەمدى ئارتىس بولىدىكەنمەن-دە؟ بۇ ئىشىڭىز تازا...

— مەجىددىن ئەپەندى رول ئېلىپ سەھنىگە چىقىشتىن خىجىللىق ھېس قىلسىمۇ، شۇ تاپ تەۋپىقنىڭ ئىنتايىن يامان ئەھۋالدا قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلمىدى. ئەكسىچە بۇ ئوت يۈرەك كىشىنىڭ ۋەتەن، مىللىتى ئۈچۈن ئاخىرقى تىرىشچانلىقىنىمۇ ئايىمايدىغان ئاجايىپ روھى ئۇنى غايىۋى بىر ئالەمگە باشلاپ كەتتىكى، ئۇ ئۆزىنى بەينەلمىنەلچى دوختۇر ھېساپلىسىمۇ، بۇنداق روھ ئالدىدا تولىمۇ بىچارە ھالدا قالغاندەك، كۆپ تۆۋەن بىر مەۋقەدە تۇرىدىغاندەك ھېس قىلىپ، ياش دوستىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئاللىقانداق ئۇلۇغلۇقتىن ئېرىپلا كەتكەندەك بولدى. شۇڭا تەسىرلەنگەن روھى

هالىتىنى يوشۇرۇپمۇ ئولتۇرماي:

— نېمە ئىشقا سالىمەن دېسىڭىز مەيلى، ئىختىيارىڭىزغا ئۆزەمنى تاپشۇردۇم، دوستۇم، — دېدى تىترەپ چىققان ئاۋازى بىلەن.

هايال بولمايلا تەۋپىق خاتىرىسىنى ئېلىپ چىقىپ سەهنە ئەسىرىنى ئوقۇپ بەردى. ئاندىن سەهنە سۆزىنى تەقسىم قىلدى. بۇ ناهايىتى ئاددى، شۇ زامان، شۇ ماكاندىكى تاماشىبىنلارنىڭ سەۋىيىسىنى نەزەرگە ئېلىپ يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئاتا- بالا سەهنىگە چىقىپ دە- تالاش قىلاتتى. دادىسى بالىسىنى ئوقۇتمايمەن دەپ تىللايتتى. بالا بولسا ئوقۇيمەن دەپ چىڭ تۇراتتى. شۇ چاغدا بالىسى مۇنداق قوشاق ئوقۇيتتى.

هەي، ئاتايۇ- هەي، ئاتا،
سەن ئاتايۇ، مەن بالا.
مېنى ئوقۇشتىن قويمىغىن،
سەن ئۆزەڭ چالا موللا.

دادىسى: چالا موللا بولساممەن،
مۇسۇلمان ئەلهەمدۇلىللاھ.
بەش نامازنى بىلىۋال،
بىلمىسەڭ يامان بولا.

بالىسى : ئاتا، سەندىن سورايمەن،
ئوقۇپ ئادەم بولايمەن.
ئوقۇپ ئادەم بولغاندا،
خىزمىتىڭنى قىلايمەن.

دادىسى: سەن ئوقۇپ ئادەم بولساڭ،
ئىدارىدا ئولتۇرساڭ؛
مېنى بىر پۇقرا بىلىپ،
كۆندە سالۇرسەن ئالۋاڭ.

بالىسى: ئەلۋەتتە ئالۋاڭ سالىدۇ،
يالغاندىن خەقنى ئالدىساڭ.
ئاتا سەندىن سورايمەن
نادانلىقنى تاشلىساڭ.

دادىسى: ئەستەغپۇرۇللا، يا ئاللا!
نىم بوپتكەتتى ياش باللا.
ئالۋاڭ سالغان يەرلەردە،
مەدەت بەرسۇن بىر ئاللا.

بالىسى: (يەنە بىر مۇنچە قوشاق ئېيتىشىدىن كېيىن ئاخىردا) [ناخشا]:

كۆردىڭىزمۇ جانىم ئاتا مەكتەپ ئېچىلدى،
تەلەبىلەر ئىلىم- ئېرپانسېرى ئۆمتۈلدى.
ئوقۇش ماڭا نېمە ئۈچۈن مەنئىي ئېتىلدى؟
شۇڭا مېنىڭ كۆزلۈرۈمدىن ياشلار تۆكۈلدى.
. . . .

شۇ تەرىقىدە، ئۇلار تەبئىي ۋە كومېدىيىلىك ھەرىكەت ئارىلاش شېئىر ئېيتىشىپ، ئاخىرىدا نەسرىي يول بىلەن بىر- بىرىگە سەۋەب كۆرسۈتۈپ، دادىسى قايىل بولۇپ، بالىنى ئوقۇتۇشقا رازى بولۇدىغان قىلىپ ئاخىرلاشتۇراتتى. ئاشۇ شارائىتتا بۇنىڭدىن مۇرەككەپ ئەسەرنى دەرھال ئۇرۇنداپ چىقىشقا ئىمكانىيەتمۇ يوقىدى، شۇنداقلا زوقلانغۇچىلارنىڭ سەنئەت سەۋىيىسىمۇ قوبۇل قىلالمايتى.

تەۋپىق مەجىددىن ئەپەندىگە تېگىشلىك بولغان سەھنە سۆزىنى ئايرىم كۆچۈرۈپ بەرگەندىن كېيىن ئىككىسى ئوڭۇرۇقتا- دارىلمۇئەللىمىنگە كەتتى.

مەكتەپتە مۇھەممەد قارى مەشرەپ قاتارلىق ساز چالالايدىغان باللار

سەھنە ئەسىرىگە تەڭكەش قىلىنىدىغان مۇزىكىنى چېلىشنى، دۇمباق، بارابان، ناغرا قاتارلىقلارنى چالىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى بەلگىلەپ، مەشىق قىلدۇرۇشنى باشلىۋەتتى. بۇ ۋاقىت ئىچىدە مەجىدىن دوختۇر سەھنە سۆزىنى يادلاپ كۆل بويىدا ئايلىنىپ يۈردى.

شۇنداق قىلىپ، دەرس توختۇتۇلۇپ، تەشۋىقات قوشۇنى تەربىيلەش باشلىنىپ كەتتى.

2

خۇشچاقچاق كىشىنىڭ بوگۇنىمۇ، ئەتىسىمۇ
قۇۋناق ئۆتىدۇ.
— ل. ن. تولستوي

كۇندۇزى سەنئەتتىن پايدىلىنىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، كېچىسى ئائىلەردە سۆھبەتتە بولۇش، نەتىجىسىدە يۇمشاق كۆڭۈل، ساددا دېھقانلار ئۇنىڭغا يۈز كېلەلمەي بالىلارنىڭ مەكتەپكە بېرىشىغا قوشۇلدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى مەكتەپكە بېرىشقا تېخىمۇ قىزغىن، پەقەت ئاتا-ئانىلىرىنىڭ زورىدىنلا ئائىلىدە قامىلىپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەيدانى تېخىمۇ ئېنىقىدى. شۇنداق قىلىپ ئوقۇغۇچىلار يەنە مەكتەپكە يىغىلدى.

مەجىدىن ئەپەندى شۇندىلا ئۇھ تاتىپ:

— مېھمان بولۇپ چىققىنىمغىمۇ تويغۇزدىڭىز، ئەمدى قايتىشىمغا رۇخسەت قىلارسىز؟ — دېدى چاقچاق قىلىپ.

— كەچۈرسىز، دوختۇر، بەكمۇ زۆرۈر چاغدا ئەسقاتقىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت ئېيتىش بىلەن بىللە، ئاران بىر مېھمان بولۇپ چىققىنىڭىزدا ئىشقا سالغىنىم ئۈچۈن ئۆزر سورايمەن. ئەمدى كېتىمەن دېسىڭىز ئارتۇق تۇتۇپ قالالمايمەن، دوستلارغا سالام ئېيتىڭ. مەنمۇ يېقىن ئارىدا يېتىپ

بارىمەن، — تەۋپىق دوختۇرنى شۇنداق ئۇزۇتۇپ قويدى.

ئۇ خېلىدىن بېرى سىدىقبەگ بىلەن كۆرۈشمىگەنىدى. ئۇ كىشىنىڭ ھازىرقى مەيدانى قانداق؟ پىتنە- پاساتلارنىڭ كۆپىيىشىدىن كېيىن ئۇ قانداق ئويلاۋاتىدۇ؟ بۇلارنى بىلىپ باقماقچى بولۇپ مەكتەپتىن بالدۇرراق يېنىپ سىدىقبەگ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئاتلاندى.

ئۇ سايدىن ئۆتۈپ مەشھەدنىڭ بىر تار كوچىسىدا كېتىۋېتىپ تۇرسۇنتازنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان مەمتىمىن بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. مەمتىمىننى ئۇزۇتۇپ چىققان بولسا كېرەك، بىر ياسانچۇق ئايال دەرۋازىدا غىل- پال كۆرۈنۈپلا ئۆزىنى ئىچكىرىگە دالدىغا ئالدى. تەۋپىقنىڭ كۆڭلۈك خاتىرىسىدە بۇ ئايال دەرھال پەيدا بولدى. ئۇ بۇ ئايالنىڭ ئۆزلىرىگە تۆھمەت قىلىپ گەپ تارقىتىپ يۈرگەن ياكى ھەقىقەتەنمۇ ئاللىقانداق بۇزۇق لۈكچەكلەرنىڭ زورلىقىغا ئۇچراپ ئۇۋال قىلىنغان ھەم نەتىجىدە شۇ لۈكچەكلەرنى يېڭى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى دەپ ئويلاپ قالغان زۆھرە سەتەڭ ئىكەنلىكى ئېسىگە كەلدى. ئۇ مەمتىمىننىڭ ھاراقكەش، نەشىكەش، قىمارۋاز، جىمىكى بۇزۇقچىلىق قولىدىن كېلىدىغان ئادەملىكىنى سىرتتىن بىلەتتى. ھەتتا بەزىلەر ئۇنى سوۋېتتە بولشۇۋىك بولۇپ كەلگەنمىش دېيىشەتتى، توختى زۇنۇن بىلەن سىرلىق مۇناسىۋەتى بارلىقى توغرىسىدىمۇ مىش- مىشلار باردى. شۇڭا ئۇنىڭ كۆڭلىدە دەرھال گۇمان پەيدا بولدى. «بۇ ئايال بىلەن بۇ لۈكچەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى نېمە دەپ چۈشىنىش كېرەك؟ ئۆتكەنكى ئىشلار مۇشۇ لۈكچەكنىڭ قىلىپ يۈرگەن ئىشى بولۇپ، شۇ چاغدا تونۇپ قېلىنغان بولسا، بۇ ئىشنى مەخپىي تۇتۇشقا يالۋۇرۇپ، بۇ ئايالنى قولغا كەلتۈرىۋالغانمىدۇ؟ ياكى بۇ ئايال باشتىلا مۇشۇلارنىڭ بۇيرىقى بويىچە شۇنداق قىلغانمىدۇ؟ نېمىشقا بىر لۈكچەكلەر گورۇھى بىزگە ئۆچلۈك قىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتقان بىر سىياسىي كۈچ بارمۇ - يوق؟...» ئۇ كېتىۋېتىپ شۇنداق خىياللارغا كەلدى. ئۇ بۇ خىلدىكى ئوي- خىياللىرىنى كۈن پېتىش تەرەپكە قايرىلغان يەنە بىر تار كوچىنىڭ ئاخىرىدىكى سىدىقبەگنىڭ قورا- جايى كۆرۈنگەنگە قەدەر داۋام

قىلدى. ئۇ بەگنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ، ئېتىنى دەرۋازا ئالدىدىكى سۆگەتكە باغلاپ قويدى. ئۇ قىيا ئوچۇق تۇرغان دەرۋازىدىن هويلىغا كىرگەندە هويلىدىكى رېدە تۈۋىدە تۇرغان مەلىكىزاد بىلەن روبىرو كېلىپ قالدى. مەمتىلى ئەپەندى رېدىنىڭ قويۇق غوللىرى ئارىسىغا قاراپ تۇرۇپ سورىدى:

— سىدىقبەگ ئۆيدىمۇ؟

— سىدىقبەگ ئۆيدە.... ياق.... تالاغا چىقىپ كەتكەن، — دەپ دۇدۇقلىدى ياش جۇۋان. ئارقىدىنلا يەنە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چاپسانلا كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەندەك ئالدىراپ قوشۇپ قويدى، — بىراق، كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى.

— قۇرەيش خېنىم يوقمىدى؟

— ئۆيدە بار... — دېدى نەۋ جۇۋان شۇنداق دەپلا ئىتتىك ئۆيگە قېچىشقا ئالدىراۋاتقاندەك هەرىكەت بىلەن.

مەمتىلى ئەپەندى قىزنىڭ هودۇقۇشلىرىدىن سېھىرلەنگەندەك ئىختىيارسىز ئۇ تەرەپكە بېشىنى بۇرىۋىدى، مەلىكىزادنىڭ دەل ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قىزىرىپ كەتتى. قىز بولسا تېخىمۇ ئۆزىنى يوقۇتۇپ، كۆزىنى يوشۇرىدىغان جاي تاپالماي قالدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشتىن قېچىپ، تىۋەن قارىۋالدى. ئۇ خۇددى بىرەر ئەيىبلىك ئىش قىلىپ قويغاندەك ئوڭايسىزلىنىپ كەتتى. بىراق ئۇ قىزنىڭ يارىشىملىق كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان كۆكرىكىنى، زىلۋا بېلىنى، ئۆزىگە خوپ ياراشقان خوتەن ئەتلىسىدىن تىكىلگەن كۆينىكى، خۇرۇم ئايىقىنى كۆرۈپ تۇراتتى. قولى بولسا مۇۋاپىقراق جاي تاپالمىغاندەك گاھ ئالدىغا چۈشۈپ تۇرغان بىر ئۆرۈم چېچىنى ئوينىسا، گاھ كۆينىكىنىڭ بەل بۇرمىسىنى مىجىقلايتتى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ بەللىرى لىغىلداپ، تولغۇشۇپ كېتەتتى چېچى بولسا شۇئان ئالدىغا چۈشۈۋالاتتى. ئۇنىڭ ئىككى بارمىقىدىكى ياقۇت كۆزلۈك ئۈزۈك قولىنىڭ تېنىمسىز هەرىكىتى بىلەن يالت- يۇلت چاقناپ كېتەتتى.

مەلىكىزاد تۇنجى قېتىم ئەجنەبىچە كېيىملەر بىلەن كۆرگەن بۇ

ئەپەندىنىڭ ئەمدى ماشرەڭ چەكمەندىن ئاددىراق شىم- پەشمەت كېيىپ يەنە شۇ رەختتىن شەپكە كېيىۋالغىنىغا دىققەت قىلدى. (ئۇ دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ مۇشۇ پاسوندا كىيىم كىيىپ يۈرگىنىنى كۆرگەنىدى). بۇ ئۇستىباشمۇ تەۋپىقنىڭ ئوتتۇرا بويلۇق كېلىشكەن بەستىگە بەك ياراشقانىدى. گەرچە دەسلەپكى چاغلاردىكى مەڭزىنىڭ قىزىللىقى ئۆچكەن بولسىمۇ، ئاق ۋە يۇمىلاق يۈزى تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. قويۇق قارا قاشلىرى ئاستىدىكى چوڭ- چوڭ قوي كۆزلىرىدىن ئالىيجاناپلىق ۋە ئەقىل-پاراسەت نۇرلىرى چاقناپ تۇرغاندەك، ئۇندىن باشقا كىشىنى ۋەسۋەسىگە سالىدىغان ئاللىقانداق بىر خىل نۇرمۇ نەيزە بولۇپ، قارىغۇچىنىڭ يۈرىكىگە بەتلىنىپ تۇرغاندەك ئىدى. ئوڭ كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدىكى كىچىككىنە تاتۇق كۆز ھەركىتىدىن ھاسىل بولۇپ ۋە يوقاپ تۇرىدىغان قورۇقلار ئارىسىدا گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي قالاتتى.

«تۇۋا قىلدىم، خۇدا، قۇدرىتىڭگە قايىلمەن. ئەركىشىمۇ شۇنداق چىرايلىق بولغان بارمۇ؟ ئۇنىڭ كۆزىدىكى نېمە ئۇ؟ كىشىگە شاتلىق بېغىشلاۋاتامدىكىن دېسە، يېنىپ قاراشقا جۈرئەت قويمايدىكەن، ۋەھىمە سېلىۋاتامدىكىن دېسە، قارىماي چىداش تەسكەن... ئەگەر ئۇ ئاشۇ ئاجايىپ كۆزلىرىنى زالىم ۋە پىخسىق پادىشاھقا تىكىپ ئۇنىڭ پۈتكۈل غەزىنىسىنى سورىسا جەزمەن ياق دېيەلمەيدۇ،.... شۇ تاپ ئۇ مەندىن جان سورىسىمۇ ئىككىلىنىپ ئولتۇرمايمەن... بۇ كۆزلەر باھارنىڭ رەڭگا- رەڭ گۈللىرى بىلەن تولغان گۈزەل چىمەنلىك، شۇنداقلا جاللاتنىڭ قىلىچى! خۇدا، ئۆزەممۇ ئاڭقىرالماي قالدىم، ئۇ زادى قانداق ئادەم؟...» مەلىكىزادىنىڭ يۈرىكى شۇلارنى پىچىرلىدى.

ئىككىسىنىڭ تاساددىپى تىكىلىپ قېلىشى ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتا بولۇپ ئۆتتى. ئەمما بۇ جىم- جىت قاراپ تۇرۇش بەك ئۇزاققا سوزۇلغاندەك تۇيۇلۇپ، ھەر ئىككىسى ئاجايىپ خىجىل بولۇپ كەتتى. شۇندىلا مەلىكىزاد مېھماننى ئۆيگە تەكلىپ قىلمىغانلىقىنى يادىغا ئېلىپ، ئالدىراپ ـ تېنەپ:

— ۋايەي، دۆتلۆكۆمنى، سىلىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىشىمۇ يادىمغا يەتمەپتۇ، كەچۈرسىلە، — دېدى ۋە دەرھال بىر ياققا ئۆتۈپ، مېھماننى ئىززەت- ئىكرام بىلەن ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. شۇئان ئۇنىڭ قىزلىق مەغرۇرلىقى، ئېسىلزادىلەرگە خاس نەزىرى ئۈستۈن خاراكتېرى بىردەمگە ئۈستۈنلۈككە چىقىپ ئۆزىنى ئەيىبلەپ كەتتى. چۈنكى ئۇ تەۋپىقنىڭ ئالدىدا جىمى مۇستەقىللىقىنى يوقۇتۇپ، ھەتتا مۇشۇ ئادەمنىڭ خىزمەتكارىغا ئايلىنىپ قالغاندەك بىرخىل ئەسىرلىك تۇيغۇسىغا مەھكۇم بولۇپ قالغاندى. ئۆز- ئۆزىنى ئەيىبلەشلىرىمۇ ئۇزاققا بارمىدى، ئۇنىڭ ئۈستۈنلىكىنى ساقلىغۇدەك جاسارىتى قالمىغاندى.

— ھېچقىسى يوق، تەكلىپ قىلىسىڭىزمۇ، قىلمىسىڭىزمۇ ئىشقىلىپ مەن سىدىقبەگنى كۆتىمەن، — دېدى تەۋپىق خاتىرجەملىك بىلەن ئىللىق كۈلۈمسىرەپ. بىراق ئۇ ئۆيگە كىرىشكە ئۇنىمىدى، ئەركىشى يوق ئۆيگە كىرمەسلىكنى توغرا تېپىپ، — سىز كىرىپ كېتىۋەرسىڭىز بولۇدۇ. مەن شۇ يەردە ئولتۇرۇپ كۆتىمەن،— دېدى.

قىز ئۇنى قايتا زورلىمىدى. ئۇنىڭدا يەنە گەپ قىلىشقا جاسارەت قالمىغاندى. ئۇ بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشنى ئەپسىز بىلىپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئۇ ھامىمىسىغا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كەلگىنىنى ئېيتقاندى، قۇرەيش خېنىممۇ مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ تەكەللۇپلار قىلدى. تەۋپىق ئۇنىڭغىمۇ ئۇزر ئېيتتى.

بۇ چاغدا مەلىكىزاد ئۆي ئىچىدە، ھويلىغا قارىغان دەرىزە تۈۋىگە كېلىۋېلىپ ئاللىقانداق بىر ئىشلار بىلەن مەلىكە بولۇپ تۇردى. ھامىمىسى ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇ يەردە تۇرغىنىنى بىلىپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. ئۇ مەمتىلى ئەپەندى تۇنجى قېتىم كەلگەندىلا جىيەن قىزىنىڭ كەيپىياتىدا غەيرى نورمال ئۆزگۈرۈشلەر پەيدا بولغانلىقىنى پەملىگەندى. بۈگۈن ئۇ قىياسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلدى. ئۇ شۇندىلا ئىككى ئايدىن بېرى مۇڭلۇنۇپ قالغان قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى ھەقىقىي چۈشەندى. مۇشۇ جەرياندا مەلىكىزاد قەشقەرگە بارسىمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆپ تۇرغۇسى كەلمەي، ھامىمىسى يېنىغا قايتىپ چىققاندى.

دىگەندەك، سىدىقبەگ ئانچە ئۆتمەي كىرىپ كەلدى. ئۇ رىدە تۆۋىدىكى چاسا تاشتا ئولتۇرۇپ، قويۇن دەپتىرىگە ئالىنىپمىلەرنى يېزىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندىنى كۆرۈپ كۈلۈپ كەتتى.

— بەللى، سىلىمۇ تازا مۇتىئەسسىپ ئىكەنلىغۇ؟ بۇ يەدە ئولتۇرغانلىرى نىمىسى؟ ئۆيدە ئە كىشى يوق، دەپمۇ؟

— ئۇنداقمۇ ئەمەس، — دېدى تەۋپىق ئورنىدىن تۇرۇپ سىدىقبەگ بىلەن قول ئېلىشىپ تۇرۇپ، — ھازىر ئۆيدىن تالا يورۇقراق ھەم سالقىنراق، شۇڭا مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ سىلىنى كۈتتۈم.

— يۇرسىلە، ئەمدى چىسەك شەرئەتكە دۇرۇس بولىدۇ،— دەپ كۈلدى سىدىقبەگ.

ئۇلار مېھمانخانىغا كىرىپ ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭدىن خىزمەت، سالامەتلىك، كۈندىلىك تۇرمۇش قاتارلىق ئىشلار ئۈستىدە سورىدى. سىدىقبەگ بولسا ئۇنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى سوراپ، مەكتەپتىكى ئىشلىرى ھەققىدە سوئال سورىمىدى. تەۋپىق بەگنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىگىز- پەس ئىشلاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى.

قۇرەيش خېنىم ئۇلارغا داستىخان سالدى. ئىككەيلەن داستىخان ئۈستىدە يەنىلا يۇرتتىكى ئۆششاق- چۈششەك ئىشلار، ھاۋارايى، پەسىلگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنىلا قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. تاماقتىن كېيىن تەۋپىق سۆھبەت تېمىسىنى مەقسەتكە بۇراشنى ئويلىدى. ئەسلىدە ئۇ ئەمەل ۋە ئورنى ئۆچۈن ھەممە نەرسىنى قۇربان قىلىۋېتىدىغان ۋاپاسىزلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىغىز ئېچىشقا ئالدىرىمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىر غالجىرلىشىۋاتقان رەقىبلەر سىدىقبەگنى ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا باياتىن بېرىقى سۆھبەتلەردە سىدىقبەگنىڭ مەيدانىنى كۆزۈتۈپ باققانىدى. ئاخىرى ئۇ بەگنىڭ باشتىكى ۋەدىسىدىن يانمىغانلىقىغا جەزىم قىلىپ، ئوچۇق- يورۇق چاقچاق قىلىپ:

— باشتىكى ۋەدىڭىزدىن يېنىۋالمىغانسىز؟— دەپ سورىدى.

— ياق، ئۇنداق ئالامەت كۆرۈلمىگەندۇ؟ — دېدى سىدىقبەگمۇ

كۆلۈمسىرەپ.

— ھەممە گەپنى قىلىشتۇق، لېكىن سىز مەكتەپ ھەققىدە سوراي دېمەيسىزغۇ؟ كۆڭلۈمگە كېلىدىغانلىقىنى ئويلىمىدىڭىزمۇ؟

— نېمىسىنى سوراي، — دېدى سىدىقبەگ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەلەپپۇزدىكى دوستانە ئىشەنچىدىن يۈرىكى ئېرىگەندەك بولۇپ،— ھەممىسى ماڭا مەلۇمغۇ.

— شۇنداقمۇ؟ سىرتتىن ئاڭلىدىڭىزمۇ ياكى ئەرز ئېيتقۇچىلار بولدىمۇ؟

— ھەر ئىككىسى با.

— شۇنداقمۇ، بۇ ھەقتە ئاڭلىغانلىرىڭىز، ئويلىغانلىرىڭىزنى يوشۇرمايدىغانسىز؟

— نېمىسىنى يوشۇراي، نامازدا جامائەت شۇ گەپنىلا قىلىدىغان بولۇشتى. ئۇنىڭ تاشايىنىدا ھابۇلھاجىم قېشىمغىمۇ كەلدى. دەسلەپتە ئۇ مېنىڭ تۇمۇرۇمنى تۇتۇپ كەتتى بولغاي، كېيىن ئۆيگە تەكلىپمۇ قىلدى. ئۇ مېنىڭ ھۆكۈمەت ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ بۇ ئىشنى توسۇشۇمنى يوپۇتۇپ تەكلىپ قىلدى. مەن دەسلەپ ئۇنىڭ يوپۇرتۇشلىرىنى ئاڭقىرالمىغاندەك، مەكتەپنىڭ شۇنچە خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىگەندەك ئۆتكۈزىۋەتمەكچى بولغانىدىم، ئۇ ئادەم بولدى قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن شىڭ دوبەننىڭ خەلقچىل سىياسىتى، ھازىرچە ھۆكۈمەتنىڭ بۇنداق ئىشلارنى توسۇش ھەققىدە ئېنىق يوليورۇقى يوق ئىكەنلىكى، شۇڭا بۇ ئىشقا بىر نېمە دېيەلمەيدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئەمما بۇ ئادەم مېنى يەنە ئىزدەپ كېلىشى مۇمكىن. بەلكىم بىر توپ ئادەم بولۇپ كېلىشىمۇ چوقۇم.

— ئۇلار سىزنىڭ مەن بىلەن ھەمكارلىشىش ئېھتىماللىڭىز بارلىقىنى پەرەز قىلالارمۇ؟

— مۇمكىن. ئۇلا ئادەتتە ناھايىتى گۇمانخور، بىر- بىرىگىمۇ ئىشەنمەيدىغانلا تۇسا بۇنداق گۇماندا بولماي قالامدۇ، يەنە كېلىپ سىلىنىڭ بۇ يەگە كىرىپ كېتىۋاتقانلىرىنى، نەچچە قېتىم

كەلگەنلىكلىرىنى ئۆلا بىلمەي قالمايدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى خىيالچانلىق بىلەن دەرىزىدىن سىرتقا قاراپ قويدى. دەرىزە ئەينىكى تامام قارايغانىدى. سىرتتا ئاتنىڭ كىشنىشى ئاڭلاندى.

— سىلىنىڭ ئاتلىرى ئوخشامدۇ؟ هويلىغا ئەكىرىپ بىر نەرسە بېرىپ قويىدىغان گەپكەن، — دېدى سىدىقبەگ سىرتنى تىڭشاپ تۇرۇپ، ئاندىن تاشقىرىغا قاراپ توۋلىدى، — هوي، قايسىڭلا با؟

— نېمە گەپ، بېگىم؟ — دېدى قۇرەيش خېنىم بوسۇغىغا كېلىپ.

— ئەپەندىنىڭ ئېتى ئاچ قالدىغۇ، بىسىنى بۇيرۇپ قاراپ قويساڭلار بوپتىكەن.

— مەلىكىزاد ئاتنى ئېلىپ كىرگىلى چىقىپ كەتتى.

— هوي، شۇنىڭدىن باشقا ئادەم يوقمىدى؟ قىز بالا قانداق...

— ئۆزى چىقىپ كەتتى، مەن بۇيرىمىدىم، — دېدى قۇرەيش خېنىم تەۋپىققە لەپ ئېتىپ قاراپ.

— بوپتۇ ئەمىسە، — دېدى سىدىقبەگ قولىنى شىلتىپ، قۇرەيش خېنىم چىقىپ كەتتى.

— توغرا ئېيتىسىز، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ، ئۈزۈلۈپ قالغان سۆھبەتنى داۋام قىلىپ، — ئۇلار مېنىڭ ئۆيىگىزگە كىرىپ كەتكىنىمنى كۆرمەي قالمايدۇ. ماڭا سايىدەكلا ئەگىشىپ يۈرىدىغانلىقى ماڭا ئايان.

— باش يېرىش خېلى ئاۋاتچىلىق دەپ ئاڭلايمەن، مۇشۇنداق كېچىدە سەپەر قىلىپ ژۈرۈپ بىرە پىشكەنلىككە دۇچ كەلمىگەنلا؟

— هازىرچە مېنىڭ بېشىم ساق، ئەمما قەستتىن يىراق ئەمەس. تەلەبىلەردىن بېشى يېرىلغانلار خېلى بار.

— سىلىنىڭ ئويلىرى قانداق؟ قانداق قىلاي دەۋاتىلا؟

— مەنمۇ شۇ ئىش توغرۇلۇق مەسلىهەتىگىزنى ئالاي دەپ كېلىۋىدىم.

— مەكتەپنى تاقاش ئويلىرى يوقتۇ؟

— ئۇنداق بولۇدىغان بولسا مەسىلىھەت كېتەتتىمۇ. قانداق قىلىپ ئىشنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەك، دېگەننىلا ئويلايمەن.

— ناھىيىگە ئەرىزە يېزىپ باقاملا؟

— لېكىن... سىلىنىڭچە پايدىسى بولامۇ؟

— ئۇرۇنۇپ كۆرمەملا، مەن تەرجىمە قىلىپ بېرەي، ئىلگىرى ئۆزۈم ئىشلىگەن يە بوغاچقا تونۇشلىرىممۇ با، شۇلا ئارقىلىق سۈرۈشتۈرۈپ تۇساق بولۇدۇ.

— ئۇنداق بولسا تېخى ياخشى. ئۇنداق بولسا.... ئەمىسە مەن بۈگۈن كەچتىلا ئەرزىنى يېزىپ ئەتە ئەتتىگەندىلا ئاكامدىن ئەۋەتەي، سىزنى مالال قىلىپ قويۇدىغان بولدۇم.

— ھېچقىسى يوق.

— ئەرزىنىڭ جاۋابى كەلگىچە ۋاقىت ئۇزۇراپ كېتەمۇ؟

— ئۇنداق بولسا تازا ئەپلەشمىگۈدەك، ئەگەر بىز بىر- ئىككى ئايغىچە قاراپ تۇرىدىغان بولساق تەلەبىلەرنىڭ كۆپرەكى مەجبۇرەن بۇلۇپ بولۇدىغاندەك تۇرىدۇ. ياكى بولمىسا ھەممىسى تارقاپ كېتىپ يالغۇز قېلىشىممۇ مۇمكىن. ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىر. ھازىر باللارنى ناھايىتى تەستە قايتا يىغدىم. بۇ ۋەزىيەت داۋام قىلسا ئۇلارنى يەنە كۆپ ئۇزاق تۇتۇپ تۇرالمايمەن، — دېدى مەتىلى ئەپەندى ناھايىتى قىممەتلىك نەرسىسى يوقۇلۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقاندەك تەشۋىش بىلەن. ئۇ ھازىرغىچە مەھمۇد مۇھىتىغا بىۋاستە ئەرزگە بېرىش نىيىتىنى ئاشكارىلىماي، دىپلوماتلاغا خاس سالماقلىق بىلەن بەگنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقماقچى ئىدى.

— ئەمىسە ۋىلايەتكىلا ئەرز يازسىلا، ئارىلىق يېقىن بولغانلىكىن سۈرۈشتە قىلىپ تۇرۇشمۇ ئاسان. بولمىسا ئۆزلىرى ئېلىپلا باسىلىمۇ بولۇدۇ.

— ئۆزۈم بارسامۇ بولۇدۇ،....؟ توغرا، بۇنىڭ ئامالىنى باشقىچىرەك ئويلاپ كۆرسەم بولغىدەك، — دېدى ئۇ گويا سۆھبەتدىشىنىڭ مەسىلىھەتى بىلەنلا بۇ ئەقىلنى تاپقاندەك،— ئەگەر يېقىن ئارىدا ھابۇلھاجىمىنىڭ

ھەمتاۋاقلىرى سىزنى يەنە سۆھبەتكە جەلپ قىلىپ قالسا قانداق قىلىسىز.

— گەپ شۇ يەردە. ئۇلار ماڭا خەلق ئارىسىدىكى تەسىردىن پايدىلىنىپ بېسىم ئىشلىتىشى مۇمكىن...

— مېنىڭچە، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — سىز ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىشتىن قېچىپ، ئىمكان بار ئارقىغا تارتىڭ. ماڭا بىر ئەقىل كېلىۋاتىدۇ، شۇنى بىر سىناپ كۆرەي، سىزنىڭ ۋىلايەتكە بېرىش مەسلىھەتىڭىز بىلەنلا شۇ ئەقىلگە كەلدىم، شۇنى بىر سىناپ باققىنىمچە سۆھبەتتە بولۇشتىن ئۆزىڭىزنى قاچۇرۇپ تۇرسىڭىزكەن.

— سىلىنىڭ ئۇ پىلانلىرى قاچانغىچە بىژ ياقلىق بولاۋ؟

— مەن دەرھال تەييارلىققا كىرىشىمەن. بىر ھەپتىدە نەتىجىسى مەلۇم بولۇدۇ.

— ئۇنداق بولسا ئانچە چوڭ ئىش يوق، بولۇدۇ.

— مەن ئاساسەن ئۇلارنىڭ قانداق ھەرىكەت قىلىۋاتقانلىقىنى، بۇ ھەرىكەتلىرىگە سىزنى تارتىشقا ئۇرۇنغان- ئۇرۇنمىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ زادى قانچىلىك ئىشەنچى بارلىقىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە كەلگەنىدىم. ھازىر بۇ ھەقتە ئازراق خەۋەر تاپتىم.

— ئۇلارنىڭ قىلىدىغىنى ئۆز ئارا يىغىلىپ ئولتۇرۇپ پىتنە قىلىش، گەپ تارقىتىش، نادان ئادەملەنى كۈشكۈرتۈشلا. ئۇلادا ئىشەنچ ئاز. چوڭراق بىرسى بىرلا ۋاقىراپ قويسا شۇ ھامان ھەيۋىسىدىن چۈشۈپ خوشامەتكە ئۆتىدۇ.

— مالال قىلىپ قويدۇم. ئەيىبكە بۇيرىماسسىز، مەن قايتاي.

— تەكەللۇپ قىلمىسىلا، قونۇپ قالسىلىغۇ پاراڭلىشىپ ياتاتتۇق، — دېدى بەگ ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىپ. ئۇ ھېچقاچان بىر پۇخراغا بۇنداق دوستانە پوزىتسىيىدە بولۇپ باقمىغانىدى. شۇڭا ئۇ ئۆز ئۆزىگىمۇ ھەيران قېلىپ، سېھىرلىنىپ قالدىمۇ، دەپ ئويلىدى ئۇ.

تەۋپىق خوشلۇشۇپ، ھويلىنىڭ بىر چېتىگە باغلاپ، قورۇق بېدە سېلىپ بېرىلگەن ئېتىنى يېشىپ دەرۋازا تەرەپكە كېلىۋېتىپ رىدىنىڭ

ئۇدۇلىدىكى دەرىزىدە بىلىنىپ تۇرغان سايىنى كۆرۈپ قالدى. شۇ قىسقا دەقىقىدە ئۇ بەگىنىڭ ئۇزۇتىشى بىلەن ھويلىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ كۆڭلىدە ئىنتىلىش، تەقسىرسىز سېغىنىچ، ئۆز- ئۆزىنى ئەيىبلەش ۋە بەزلەشكە ئوخشىغان بىر تالاي ھېس- تويغۇلارنىڭ ئېلىشىشى بولۇپ ئۆتتى.

سىدىقبەگ ئۇنىڭغا ئامانلىق تىلەپ قالدى. مەمتىلى ئېتىغا يەڭگىلگىنە مىنىپ يورغىسىغا قويۇپ بەردى.

ئۇ كېتىۋېتىپ نېمىشقىدۇر بايا كۆڭلىدە پەيدا بولغان ۋە ئۆزى ئۆچۈرۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان تۇيغۇلارنى يېڭىباشتىن كوچىلاپ، خىيالى ۋەقەگە ئوخشاش كەچۈرمىشلەرنى توقۇغىسى كېلىپ، كۆڭلى ئىختىيارىغا بوي سۇنماي قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى ئەگىپ يۈرگەن خەۋپلەرنى ئۇنتۇپلا قالدى. مەشھەد بىلەن تېجەن ئارىلىقىدىكى سايغا چىققاندا ئات تۇيىقىنىڭ ئاستىدىكى شېغىلنىڭ شاراقلىشى بىلەن ئەتراپتىكى ئاۋازلارنىمۇ ئاڭلىيالمىدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قۇلىقى تۇۋىدىن بىر نەرسە «ۋىڭ» قىلىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ، ئالدى تەرەپكە تاراڭلاپ چۈشتى. ئۇ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرىپ ئۈلگۈرگىچە بىلىگە قاتتىق بىر نەرسە تەگدى. ئۇ شۇندىلا ئاتنىڭ بىقىنىغا نىختاپ، يانپېشىغا بىر قامچا سالدى. ئۇ تېجەنگە كىرىش ئالدىدا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئالدى تەرەپتىن تاش ئېتىلدى. ئۇ ئاتنىڭ يايلىغا يېتىۋالدى. بىر تاش ئاتنىڭ قۇلىقى تۇۋىگە تېگىپ، ئات چاپچىپ يانغا بۇرالدى. مەمتىلى ئەپەندى تېزگىنىنى قاتتىق بۇراپ بۇيامەتكە ئېلىپ چىقىدىغان يول بىلەن چېپىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاللىكىملەرنىڭ:

— ھۇيت!!

— ھۇيت!!...

دېگەن مەسخىرە قىقاسلىرى كېچە جىمجىتلىقىدا تەرەپ- تەرەپكە تاراپ كەتتى.

ئۇ تېجەندىن چىقىپ يەنە بىر سايغا كەلگەندە ئاتنى ئاستىلىتىپ سىنتەبىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى سوغۇق ۋە ساپ ھاۋادىن كۆكرىكىنى

تولدۇرۇپ نەپەس ئالدى. بوغۇز تەرەپتىن غۇر- غۇر سالقىن ئۇرۇپ تۇراتتى. يۇلتۇزلار چاراقلاپ يانغان كۆز كېچىسى، راھەتبەخش سالقىن، ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدىن قۇتۇلۇپ چىقىش، ... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ يۈرىكىدە شائىرانە ئىلھام قوزغىدى. يەڭگىل مۇزىكىمۇ ھاسىل بولۇپ، بىر جەڭگىۋار مارش— ئۇ، ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىشنى خىيال قىلىپ، مەزمۇنى ھەققىدە ئويلاپ يۈرگەن جەڭگىۋار مارش بۇگۈن ۋاقتى- سائىتى كېلىپ ئۇنىڭ يۈرىكىدىن ئۇرغۇپ چىقىشقا باشلىدى:

بىز ئىزچىلارمىز، پۇت- قوللارىمىز،—
كۆز، دىماقىمىز،...ھەر يېرىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

ئۈگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى باللار،
دىن ۋە مىللەت غېمىدە قاينار ۋىجدانلار.

ئۆسكەن يېرىمىز قانلىق، شېغىل، تاش،
ۋەتەن يولىدا پىدادۇر بۇ باش.
يولىمىز ئۇزاق، غايىمىز پارلاق،
قايتما بۇ يولدىن ئىزچى قېرىنداش.

ئۈگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى باللار،
دىن ۋە مىللەت غېمىدە قاينار ۋىجدانلار.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆيگە كەلگىچە يۈرىكىنىڭ رىتىملىرىغا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇپ كەلدى. ئۇ ھويلىغا كىرىپلا ئاتىنىڭ قولىقى تۈۋىگە سەرەڭگە يېقىپ قاراپ باقتى. خەيرىيەت، تاش قاتتىق تەگمىكەچكە چوڭ يارا بولماي، ئازراق سۈرۈۋەتكەن ۋە دەسلەپ قان تەپچىرەپ، كېيىن توختاپ

قالغانـدى. ئـۇ ئىتنـى ئېھتىيـات بىلـەن سـىلاپ. سـىپاپ جايلاشـتۇرۇپ قويۇپ، ئۆيگە كىرەي دەۋاتقاندا نىزامىددىن ئۆيدىن چىقىپ قالدى.
— ئامان كەلدىڭمۇ؟
— ئامانچىلىق، ئاكا.
— سەرەڭگە يېقىپ نېمە قىلىۋاتىسەن؟
— ھە، ئاتنى تەرلىتىپ قويدۇممىكىن دەپ قاراپ باقتىم.
سـەن كىرىـپ كېتىۋەرسـەڭمۇ بـولاتتى، ئـاتنى ئـۆزۈم... —نىزامىـددىن چۆپخانىـدىن بىـر قۇچـاق ئـوتنى ئەپكىلىـپ ئۇلاقلارنىـڭ ئوقۇرلىرىغـا سېلىپ بېرىپ، ئاندىن ئاتنى سوۋۇتۇش ئۈچۈن ئىزگىننى ئالدى.
تەۋپىق ئۆيگە كىرىپلا شىرە ئالدىغا باردى. شىـرە ئۈسـتىدە نىزامىـددىن كۆچۈرىۋاتقـان قوليـازمىلار تـۇراتتى. ئـۇ مەمنۇنىيەت بىلـەن كۈلۈمسـىرىدى. ئانـدىن ئـۆزى پىئانىنونىـڭ ئالـدىغان بېرىـپ بـايىلا كـۆڭلىگە ئىزىۋالغـان ناخشا ئۈسـتىدە ئىشـلەش ئۈچـۈن ئولتـۇردى. ئـاۋۋال تېكىسـتىنى بىـر ۋاراق قەغەزگە يېزىۋېلىـپ، ئانـدىن ئاشـۇ شـېئىر بىلـەن بىلـلە يۈرىكىـدىن چىقىۋاتقـان ھېلىقـى ئاھـاڭنى بىرىكتـۈرۈپ پەس ئـاۋازدا غىڭشـىغاچ پىئانىنونىڭ تۈگمىلىرىنى باستى.
قايتىـپ كىـرگەن نىزامىـددىن ئىنىسـىنىڭ چاققـان قوللىرىغـا قـاراپ ئۈنىـڭ ئارقىسـىدا تـۇراتتى. مۇزىكىنىـڭ تـۈنجى ئارگىنـالىنى خـاتىرلەپ بولغاندىن كېيىنلا تەۋپىق ئورنىدىن تۇرۇپ ئاكىسىغا قارىدى.
— ئاكا، ئەمدى بىر. ئىككى ھەپتە دەرس توختۇتۇپ قەشقەرگە كىرىش تەييارلىقىنى قىلاي، مەجىدىن ئەپەندى بىلەن دېيىشىكىنىمىز بويىچە ئەرزگە كىرىش تەييارلىقى.
— مەن ئەتە. ئۆگـۈن قەشـقەرگە كىرىـپ بويـاق ئېلىـپ چىقـاي دەۋاتـاتتىم، بۇيرۇشـلىرىڭ يوقمـۇ؟ ئورۇنـدىغاچ چىقىمـەن،— نىزامىـددىن ئىنىسـىنىڭ كۆڭـۈل دەردىنـى ئـازايتىش ئۈچـۈن ئـازراق يـاردەم قىلىـش خىيالىدا ئىدى.
— دوسـتلارغا سـالام ئېيتىـڭ. شـەۋقى ھەررەت بىلـەن كۆرۈشەلىسـەكمىز گېزىتنىـڭ قانـداق بولغـانلىقىنى سۈرۈشـتۈرگەچ چىقىـڭ، ھـازىرچە باشـقا

زۆرۈر ئىشمۇ-يوق.
— بولۇدۇ، بولمىسا ئەتىلا ماڭايمىكىن.
— ئاتنى مىنىۋېلىڭ.
— ياق، ئېشەك بىلەنلا بارىمەن، ئېشىكىممۇ خېلى ئىتتىك.
— ئەمسە ئۇخلاڭ، ئاكا، ياخشى چۈش كۆرۈڭ. مەن ماۋۇ نەرسىنى يەنە بىر قېتىم پىششىقلىۋېلىپ، ئاندىن ئۇخلايمەن، هازىرلا پۈتىدۇ.
نىزامىددىنمۇ بىر نەرسە كۆچۈرمەكچى بولدىيۇ، ئىنىسىنىڭ رايىغا بېقىپ گەپ قىلماستىن چىقىپ كەتتى.

3

نىزامىددىن قەشقەردىن ئۆگۈنى قايتىپ كەلدى. مەمتىلى ئەپەندى كەچتە قايتىپ كېلىپلا ئاكىسىنىڭ هال-ئەهۋالىنى، سودا-سېتىق ئىشلىرىنى سوراپ بولۇپ، ئارقىدىن:
— نېمە ئىشلارنى قىلىپ كەلدىڭىز؟ ئاغىنىلەر بىلەن كۆرۈشتىڭىزمۇ؟ — دەپ سورىدى.
— كۆرۈشتۈم. هەممىسى سالام ئېيتتى. مەجىدىن ئەپەندى سېنىڭ ئەرزگە بارماقچى ئىكەنلىكىڭنى سىبۇ[1] دىكىلەرگە هاۋالە قىلىپ سىجاڭغا ئېيتقانىكەن، سىجاڭ سېنىڭ بارماي تۇرۇشۇڭنى ئېيتىپتۇ.
— نېمىشقا ئۇنداق دېگەندۇ؟ بۇ هەقتە يوسۇپ زىيا، مەجىدىن ئەپەندىلەرنىڭ قارشى قانداق؟ — تەۋپىق گويا موهىم بىر هىماتىدىن مەهرۇم بولغاندەك تۇنجۇققۇپلا كەتتى. روهى هالىتى دەرهال رەڭگىگە تېپىپ چىقتى.
— ئۇلارمۇ بىر نەرسە دېيەلمەيدىكەن. بەلكىم ئۇ كىشى ناهايىتى ئالدىراش بولسا كېرەك، شۇڭا شۇنداق دېدىمىكىن...
— مەيلى، مەن تەييارلىقىمنى قىلىۋېلىرىمەن، چوقۇم بارىمەن،—

---

[1] سىبۇ — (خىتايچە — 师部) — دىۋىزىيە (تۈمەن) شتابى — ئا.

دېدى مەمتىلى ئەپەندى قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — شەۋقى بىلەن كۆرۈشۈپ كەلدىڭىزمۇ؟

— كۆرۈشتۈم. تۈنۈگۈن گەپ ئېيتىپ بەرگەنىدىم، بۈگۈن ئەتىگەن نۆۋېتىغا كېلىپ تۇرۇپتىكەن، شۇ يەردە كۆرۈشتۇق.

— گېزىت قانداق بوپتۇ؟ — مەمتىلى ئەپەندى قىزىقىپ سورىدى.

— گېزىت ئۆتكەن ئاينىڭ 23- كۈنى نەشىردىن چىقىشقا باشلاپتۇ. ساڭا ئەۋەتتى، — نىزامىددىن گېزىتلەرنى ئېلىپ ئىنىسىگە ئۇزاتتى.

— پاھ، «ئەركىن ھايات» قايتا ھاياتلىققا ئېرىشكىنى ئۈچۈن «يېڭى ھايات» بولۇپ چىقىپتۇ- دە، رەھمەت، ئاكا، سىزگىمۇ شەۋقىگىمۇ رەھمەت، — تەۋپىق سۇغا تەشنا بولغان ئۇسسىزدەك گېزىتنى كۆرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ئاساسي سەرلەۋھىلەرنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، يەنە ئاكىسىدىن سورىدى،— شەۋقى ئۆزى ساقمىكەن؟ ياداپ قالمىغاندۇ؟

— ئۆزى تېنچلىق، كۆزلىرىدىن ياش يىگىتلەرنىڭكىدەك ئوت يېنىپ تۇرىدۇ. ئۇ سېنى بەك سېغىنىدىم دەيدۇ، تېخى قىزىقچىلىق قىلىپ، يۈز يىل كۆرمىگەندەك تەشنائى دىدار بولدۇم دەيدۇ.

— ئۇ ئۆزى ساق بولسىلا بولىدۇ. بىلەمسىز، ئاكا، دەۋرىمىزنىڭ بۇ چولپىنى غۇرۇرىمىز... ئۇنىڭ ساق بولۇشى مىللەتنىڭ بەختى.

— لېكىن ئۇ سېنى ئۆزىنى ئاسرىسۇن، كۆرەش ئۈچۈن ئۆمۈر كېرەك، ئۇ تېخى ھالقىلىق پەيتلەر ئۈچۈن ساق بولۇشى كېرەك دەپ تاپىلىدى. تېخى ماڭا ئۇنىڭ ئىشىنىڭ يېرىمىنى سىز قىلىشىپ بېرىپ، يۈكىنى يېنىكلىتىڭ دەپ ئىلتىماس قىلدى. ھەقىقەتەن قالتىس ئادەم ئىكەن.

— شۇنداق، ئۇ ھەقىقەتەنمۇ قالتىس ئادەم. ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتتە بولۇش بىر ياخشى كىتاب ئوقۇغانغا باراۋەر. ئەگەر مىللەت ئاسايىشتا، يۇرت خاتىرجەملىكتە بولىدىغان بولسا مەن ھەممە ئىشىمنى قويۇپ ئۇنىڭ تالىبى بولغان بولاتتىم، — مەمتىلى ئەپەندى شەۋقى ھەققىدە سۆزلىگەندە بەكمۇ ئىخلاسمەنلىك بىلەن سۆزلەيتتى. ئۇ ئاكىسىغا سوئال بېرىشنى داۋام قىلدى، — مەجىددىن دوختۇر قانداق؟ ساقمىكەن؟

— ساقكەن، هاسسىنى ئېشىپ ئۇلتۇرىدۇ.
— شۇنداقمۇ؟ قانداق ئاجايىپ ئادەملەر!... ئەمدى سىز دەم ئېلىڭ، ئاكا.
— ئانچە چارچىمىدىم. شەۋقىگە ۋەدە بېرىپ قويغانىكەنمەن...
— نېمە دەپ؟
— سېنى ئاسراشقا...
— بىردەم جىم بولۇپ كەتكەن تەۋپىق غەمكىنلىك بىلەن:
— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ۋە يەنە دەرھال جانلىنىپ، — بولىدۇ، بۈگۈنچە ھەر ئىككىمىز دەم ئالايلى. ھېرىپ كەلدىڭىز، سىزگە بىر ناخشا ئوقۇپ بېرەي، ئاڭلاپ بېقىڭ ناخشا دېگەن ھاردۇقنى چىقىرىدىغۇ.
— ماقۇل، ئەمىسە، — نىزامىددىن ئۇنىڭغا يېقىنراق سۈرۈلدى.
مەمتىلى ئەپەندى ئالدىنقى كۈنى ئىشلىگەن «بىز- ئىزچىلارمىز» دېگەن ئىزچىلار مارشىنى پىئانىنو بىلەن ئورۇنلاشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر قاچان ناخشا ئوقۇسا بىر پۈتىنى ناخشىنىڭ ئودارىغا كەلتۈرۈپ يەرگە رېتىملىك ۋە بوش ئۇراتتى. ئۇ ئۇنىڭ پىئانىنونىڭ باسقۇچىغا دەسسەپ ئادەتلىنىپ قالغىنىدىن بولغانلىقىنى نىزامىددىن شۇئاندا پەھم ئەتتى.
— سىزنىڭچە قانداق؟ بۈنى تەلەبىلەرگە ئۆگىتىپ قەشقەرگە ئوقۇپ بارماقچىمىز.
— ناخشىنىڭ ئاھاڭىدا ئەجنەبىلەرنىڭ ناخشىلىرىدىكىدەك ئالامەتلەر بارمۇ نېمە؟
— شۇنداقمۇ؟ راست، بىزنىڭ خەلق ناخشىلىرىمىزنىڭ ئاھاڭىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا سەل باشقىچە. لېكىن كەلگۈسى باشقا ئەللەرنىڭ ئاھاڭلىرىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلغان مۇشۇنداق ئاھاڭلار كۆپىيىدۇ. تېكىستكە نېمە دەيسىز؟
— مەن نېمە دەيتتىم، بۇ ئىشلارغا كەلگەندە مەن بىر قارا تۈرك، يا سازچى ئەمەس، يا شائىر ئەمەس. ئىشقىلىپ، ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ ئۆزۈمنى جەڭۋار ھالەتكە كەلگەندەك روھلۇق، تېتىك ھېس قىلىپ قالدىم، ماڭا بەرگەن تەسىرى شۇ.

— شۈنداقمۇ؟ — تەۋپىق ئىچىلىپ. يىپىلىپ كۈلدى ۋە،— بولدى ئەمسە، ۋەدىمىز بويىچە ئىككىلىمىز دەم ئالايلى، — دېدى ـ دە، ئورنىدىن تۇردى.

ئون يەتتىنچى باب

1

بىر ھەپتىدىن بېرى دەرس توختۇتۇپ، قەشقەرگە بېرىش تەييارلىقىغا كىرىشكەن دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپتىن سىرتقا چىقماي قاتتىق مەشىق قىلىشتى. تەۋپىق ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراپ چوڭ ئىشقا تەسىر يېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنى مەكتەپ ھويلىسىدىن چىقماسلىققا ئاگاھلاندۇردى. ئۆزىمۇ شۇ يەردە قوندى. جەڭگىۋار مارشلارنى ئۆگەتتى. ناغرا، بارابان، سۇناي قاتالىقلاردىن تەركىب تاپقان «ئوركېستىر» ساداسى ئىچىدە رەتلىك چاسا سەپ بولۇپ مېڭىش، قەدەم رېتىمىنى بۇزماستىن پۈتۈن مەيدان بويلاپ يېيىلىش ۋە يەنە شۇ تەرتىپتە يىغىلىش قاتارلىق مەشىقلەرنى قىلدۇردى.

چوڭ ناغرىنى ئىككى بالا كۆتۈرەتتى. بىرسى ئۇراتتى. سۇناينى مەھەممەد قارى مەشرەپ چالاتتى. ئاۋۋال بارابانىنى مەتىلى ئەپەندى ئۆزى چالدى. ئۇ بارابانىنى بوينىدىن قورسىقى ئۈستىگە ئېسىۋېلىپ، سەپ ئالدىدا تۇرۇپ چالاتتى ھەم كوماندا بېرەتتى. سەپ ئارقىغا بۇرۇلۇپ ماڭغاندا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كېلەتتى. سەپ ئالدىغا ماڭغاندا، ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا يۈزلىنىپ تۇرۇپ ئارقىسىچە ماڭاتتى. ئۇ ئالدىغا ياكى ئارقىسىغا ماڭسۇن قەدەم رېتىمىنى بۇزمايتتى. مەيداننىڭ بىر چېتىگە يەتكەندە بارابانىنى توختاتماستىن:

— ئارقىغا بۇرۇلۇپ، — مارش! — دەپ توۋلايتتى ـ دە سەپنىڭ ئارقىسىدىن كېلەتتى.

ئۇ دەم ئېلىش ئارىلىقلىرىدا، بارابانىنى ئىككى ئوقۇغۇچىغا ئۆگەتتى. بۇنداق بولغاندا تاسادىپىي بىرى قاتنىشالماي قالسىمۇ ئىش ئاقسىمايتتى.

— ھازىر ئالدىراش بولغىنىمىز ئۈچۈن ئىككىڭلارغا ئۆگەتتىم،

كېيىن ھەممىڭلار ئۆگۈنىسلەر. بىزنىڭ قولىمىزدىن ھېچقانداق ئىش قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان بولۇشى كېرەك، — دەيتتى ئۇ.

ئۇ بارلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئايرىم- ئايرىم ناخشا ئوقۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئاۋاز ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، بوم ئاۋازلىقلار، زىل ئاۋازلىقلار دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىدى. ئاندىن تۆرتتىن قاتار قىلىنغاندا بىرىنچى تۆرتلىك توغرا قاتارغا بوم ئاۋازلىقلارنى، ئىككىنچى تۆرتلىك توغرا قاتارغا زىل ئاۋازلىقلارنى، ... نۆۋەتلەشتۈرۈپ تىزىپ، بۇنى مۇقىم ئورۇن قىلىپ بەلگىلىدى. ئوقۇغۇچىلار قوللىرىغا 40 سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلىقتىكى ئاق، قىزىل بويالغان ئالاكالتەك —«ئىزچىلار كالتىكى»نى تۇتۇپ ئاشۇ تەرتىپتە ماڭىدىغان بولدى. ئۇلار مەيداندا چاسا سەپ تۈزگەندە كوماندىغا ۋە ئوركىستىر ساداسىغا كەلتۈرۈپ مەش دەسسىگەچ ھەر بىر بوم ۋە زىل ئاۋازلىق گۇرۇپپا يەككە قاتار بولۇپ يېيىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى ئۇزۇن قاتار بوم، ئىككىنچى قاتار زىل،... تەرتىپىدە تىزىلىپ چوڭ بىر چاسا سەپ ھاسىل بولاتتى. ئۇلار ناخشا ئوقۇغاندا بوم ئاۋازلىقلار بىر سىكونتچە (مېڭىپ كېتىۋاتقاندا بىر قەدەم) ئىلگىرى باشلايتتى، زىل ئاۋازلىقلار ئەگىشەتتى. شۇنىڭ بىلەن بوم ۋە زىل ئاۋازلار روشەن بىلىنىپ گويا چىڭ تارتىلغان تارلارنىڭ ساداسىدەك، خۇددى غايەت زور تەمبۇر تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ تەرىپىدىن چېلىنىۋاتقاندەك يېقىملىق، تەسىرلىك، شۇنداقلا ھەيۋەتلىك ئاڭلىناتتى. كىشىگە ستىرىئولۇق تۇيغۇ بېرەتتى.

سەپكە تىزىلىش، مەش دەسسەش، يىغىلىش، يېيىلىش قاتارلىق ئاساسىي مەشىقتىن تاشقىرى يەنە ئىككى كىشىلىك ئېيتىشىش تەييارلاپ، سەھنە سۆزىنى ئايرىم- ئايرىم ھالدا سەيپىددىن بىلەن مەشرەپ ئىككىسىگە كۆچۈرۈپ بېرىپ ئۇلارنىڭ مەشىقىگە يېتەكچىلىك قىلدى.

— سەھنە ئەسىرىدىكى كۈچ، سۆزلەردە ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتتە، ئارتىستنىڭ ئورۇنلاش ماھارىتىدە،— دەيتتى ئۇ ئىككەيلەنگە چۈشەندۈرۈپ، — غەزەپلىك سۆزلەرنى قىلغاندا ئارتىستنىڭ رەڭگى- روھى، بەدەن ھەرىكىتىدىن غەزەپ ئالامىتى ئىپادىلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. سۆزنىڭ تەلەپپۇزى، ئاھاڭىدىمۇ شۇ خىل كەيپىيات ئىپادىلىنىپ

تۇرۇشى كېرەك. سۆزنىڭ تەلەپپۇزى ھەرىكەت بىلەن ماسلىشىشى لازىم. ئەگەر دۆشمەنگە قارىتا ئېيتىلىدىغان غەزەپلىك سۆزلەرنى رەڭگىمىزنى بۇزماي ئاەتتىكىچە ئېيتىدىغان بولساق ياكى خاتىرجەملىك بىلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ ئېيتساق سۆزنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك بولۇشىدىن قەتئىنەزەر جانسىز، تەمسىز چىقىدۇ. شۇڭا سىلەر سەھنە سۆزىنىڭ ئورنىغا قاراپ، غەزەپلىك سۆزلەرنى چىرايىڭلارغا غەزەپلىك تۈس بېرىپ، قوللىرىڭلارنى كەسكىن شىلتىپ، پۇتلىرىڭلارنى چىڭ- چىڭ ئۇرۇپ، ۋارقىراپ-چىراق سۆزلەڭلار. ئەگەر خوشال- خۇراملىقنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولسا پۈتۈن بەدىنىڭلارنى، قاش- كۆزلىرىڭلارنى ئوينىتىپ، زوق- شوخ بىلەن سۆزلەيسىلەر، تەبەسسۇم بىلەن مۇلايىم، سالماق سۆزلەيسىلەر.

ئۆزلىرىنىڭ خالايىق ئالدىدا رول ئېلىپ چىقىدىغانلىقىدىن ھەم خوشاللانغان ھەم ھاياجانلانغان ئىككەيلەن زېرىكمەستىن قايتا- قايتا يادلاپ چىقاتتى. مەمتىلى ئەپەندى بولسا تېخىمۇ سەۋرچانلىق بىلەن رېژىسسورلۇق قىلاتتى.

— مەشرەپ، سېنىڭ دەيدىغان سۆزلىرىڭنىڭ ھەممىسى ئاساسەن خوشال كەيپىياتتا ئېيتىلىدىغان سۆزلەر، شۇڭا سېنىڭ يۈز-كۆزۈڭدىن شادلىق يېغىپ تۇرسۇن قول- پۇت ھەرىكىتىڭدىن شوخلۇق، كۆز نۇرۇڭدىن خۇشخۇيلۇق، جۇشقۇنلۇق ئۇرغۇپ تۇرسۇن قېنى ئەمسە، يەنە بىر قېتىم چىقىپ باققىن، ئوغلۇم.

مۇھەممەد قارى مەشرەپ يەنە باشلايتتى.

— سەيپىددىن، سېنىڭ دەيدىغانلىرىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ چىراي ئىپادىسى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. دەسلەپ: «سېنىڭ ئاۋۋالقى سۆزلىرىڭ توغرا، لېكىن ئاخىرىقى سۆزلىرىڭگە قوشۇلمايمەن!» دېگەندە چىرايىڭدىن جىددىي ئەستايىدىللىق چىقىپ تۇرسۇن، سۆزنىڭ ئاھاڭىنى سالماق، ئېغىر ئالغىن، مانا مەسىلەن: ماڭا قاراپ تۇر،— مەمتىلى ئەپەندى ئۆزى ئورۇنلاپ كۆرسەتتى، — ئارقىدىن چىرايىڭ ئازاپلىق تۈس ئالسۇن، خۇددى يۈرىكىڭ ئېچىشىۋاتقاندەك، قىممەتلىك بىر نەرسەڭ قاراقچى قولىغا چۈشۈپ قالغاندەك ئېچىنىشلىق تۈس ئالسۇن، مەسىلەن:

«راست، بىز ئۇلۇغ قەدەم تاشلىدۇق. ئىلىم- مەرىپەت ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇر قەدەم تاشلىدۇق. پۈتۈن خەلق، ئاتا- ئانا، بالىلارنىڭ ھەممىسى بىزنى قوللايدۇ، بىز مۇشۇنداق شانلىق قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقاندا، — مەمتىلى ئەپەندى شۇ يەرگە كەلگەندە سەھنە سۆزىدىن توختاپ سەيپىددىنگە:

— مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاۋازىنىڭدىن غەزەپ يېغىپ تۇرسۇن، مانا مۇنداق، — ئۇ يەنە ئۆزى ئۇلگە كۆرسۈتۈپ، — ئىلگىرىلەۋاتقاندا بىزگە ھوجۇم قىلىشقا باشلىدى...» قېنى ئەمسە باشلا.

شۇنداق قىلىپ تەۋپىق بىر ھەپتە ئىچىدە ئوقۇغۇچىلارنى جەڭگىۋار ئەترەتكە ئايلاندۇردى. ھەممە ئەتراپتا يوشۇرۇن زەربە، ئاشكارە مەسخىرە ۋە ئۈمىدسىزلىكنىڭ ئىس- تۈتەكلىرى كېزىپ يۈرسىمۇ ئۇ چىرايىدىن ھېچبىر ئۈمىدسىزلىك ئىپادىسىنى، يېڭىلىۋاتقاندەك ئىپادىنى بىلىندۇرمەي، غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا چىن دىلىدىن ئىشەنگەن غالىبلاردەك كۆلۈمسىرىشى بىلەن روھلۇق، تېتىك ھالدا ئۆز ئىشىنى داۋام قىلىۋەردى.

قەشقەرگە قاراپ ئاتلىنىشقا بېكىتىلگەن كۈننىڭ ھارپىسىدا ئۇ ئۆزى كۆرگەن نادانلىق، جاھىللىقنىڭ مەھسۇلى بولغان قارشىلىقلار ۋە كۆڭلى تويۇپ تۇرغان بولغۇسى خوشاللىقنىڭ ئىلھامى بىلەن ئاجايىپلا بولۇپ قالدى. ياخشى- يامانىنىڭ تېگى- تەكتىنى تولۇق ئاڭقىرالماس دەرىجىگە چۈشۈپ قالغان نادان ئەلگە بەكمۇ ئىچى ئاغرىدى. بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ تارىختىن بىرى چەككەن رىيازەتلىرى، ھۆرلۈك ئىستەپ قىلغان كۈرەشلىرى، ھازىرقى ھالىتى بىر- بىرلەپ كۆز ئالدىدىن ئۆتكەندە، بۇ خىياللىرىدىن تۇرۇلگەن ئىلھام پەرىسىنىڭ قولىدا پەيلىگەندەك بولۇپ، قولىغا قەلەم ئالدى:

ئۇيغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن بىزلەرمۇ شادان بولىنىڭ[1]،

---

[1] بولىنىڭ - ئاتۇش شىۋىسى بويىچە چاقىرىق مەنىسى بېرىدىغان سۆز «بولايلى» دېگەن

قۇرتۇلۇش[1] جەڭگاھىدا بىز مەردۇ - مەردان بولىنىڭ،
ئىلىمۇ- ئىرپان يولى ئۈچۈن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ.

نەچچە يىللار ئۇخلىدۇق، كۆندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق،
ئېچىلىپ ئىرپان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق،
تۇتۇشۇپ قوللارغا- قول شادۇ - خەندان بولىنىڭ.

ئەي ئوغۇز ئەۋلادى ئەمدى ئۇيقۇدىن كۆزۈڭنى ئاچ،
ئىلمۇ- ئىرپان نۇرىنى ئال، مىللىتىڭ باشىگە ساچ،
ئۆزگىدەك ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولىنىڭ.

تەۋپىق پەنەرنىڭ يورۇقىدا مۆكچىيىۋېلىپ، بۇ مۇسەللەسنى بىر قۇر ئۆزگەرتىپ چىقتى. ئاندىن ئۇنى ئىلگىرىكى شېئىرلىرى قاتارىغا قوشۇپ قويۇپ، نوتا يېزىلغان يەنە بىر ۋاراق «سۇت قەغەز»نى ئالدى.
ئۇ بارماقلىرىنى شىرەگە يېنىك ئۇرۇپ، تونۇگۇن مۇزىكا ئىشلىگەن بۇ ناخشىنى بوش ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلىدى:

ئەي، تۈرك خەلقى ئويغان غەپلەتتىن،
قەددىڭنى كۆتەر ئەسىرىي كۈلپەتتىن،
زامانىڭغا باق، ئەتراپىڭغا باق،
قالما ئارقىدا ئۆزگە مىللەتتىن.
. . . .

ئۇنىڭ ئاغزى تىنماي ناخشا ئوقۇيتى، سول قولىنىڭ بارماقلىرى شىرەنى چېكەتتى، ئوڭ پۇتى ناخشىنىڭ ئودارىغا ماس ھالدا يەرگە

مەنىنى بېرىدۇ - ئا.
[1] قۇرتۇلۇش ــ تۈركچە ــ kurtuluş سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئازادلىق مەنىسىدە (ئۇيغۇر تىلىدىكى «قۇتۇلۇش» ئەمەس) ــ ئا.

يەڭگىل ئۇرۇلاتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى قەلەم بولسا نوتا سىزىقلىرى ئۈستىدىكى بەلگىلەرنى گاھى ـ گاھىدا ئۆزگەرتىپ باراتتى. ئۇ ناخشىنىڭ مۇزىكىسىنى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ بولۇپ ئۇنى شىرەنىڭ يەنە بىر بۇرجىكىدىكى ئىككىنچى بىر دەستىلەنگەن قەغەزلەر ئۈستىگە قويۇپ ئورنىدىن تۇردى، ئاستا، تىنىش چىقارماستىن مېڭىپ هويلىغا چىقتى.

سىنتەربىرنىڭ يېقىملىق هاۋاسىدا مەيىن شاماللار بىلەن باغلاردىن ئۇچۇپ كەلگەن مېۋىلەرنىڭ هېدى بار ئىدى. ئۇ مۇشۇ ساپ هاۋانى قانغۇدەك شۈمۈرۈپ، راهەتلىنىپ كېرىلىپ، ئاسمانغا باقتى. هاۋا ئاجايىپ ئوچۇق ئىدى. گويا چەكسىز كەتكەن دېڭىز ـ ئوكيانلاردەك تىنىق ۋە كۆك ئىدى. يۇلتۇزلار سانسىز بىلىقچى كېملىرىدىكى پەنەر چىراقتەك پىلىلداپ تۇراتتى. بېلىقچى كېملىرىدىكى پەنەر سۆزى ئۇنىڭدا ئۇلانما تەسەۋۋۇر قوزغاپ مەرمەرە دېڭىزى بويىغا خىياللىرىنى ئېلىپ كەتتى. مانا شۇنداق چارچىغان چاغلاردا، گۈزەل ۋە تېنىچ ئاخشاملاردا ساهىلنى بىر كېزىپ كەلسەڭ هاردۇقۇڭ چىقىپ قالاتتى ـ دە، دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن كەچۈردى. تەۋپىق بىردەم مېڭىسىنى سەگىتكەچ هويلىدا مېڭىپ يۈردى. ئاندىن ئۇخلاش ئۈچۈن قايتىپ كىردى.

2

ئەتىسى ـ 1934 ـ يىل سىنتەبىرنىڭ ئاخىرىقى كۈنلىرىنىڭ بىر ئەتىگىنى مەمتىلى ئەپەندى 61 نەپەر ئوقۇغۇچىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

ئۇ ئاۋۋال دارىلمۇئەللىمىن هويلىسىدا ئوقۇغۇچىلارنى تۆرتتىن قاتار قىلدى. قاتار ئاۋاز ئايرىمىسى بويىچە تىزىلدى. ئەترەت ئالدىدا مەشئەل سۈرىتى چۈشۈرۈلۈپ «ئىزچىلار» دېگەن خەت يېزىلغان قىزىل بايراق؛ بايراقنىڭ ئارقىسىدا ناغرا، باراban، سۇناي ۋە نەيدىن تەركىپ تاپقان ئوركىستىر، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچىسىدا ماشىرەك چەكمەندىن تىكىلگەن قايرىما ياقىلىق، ئىككى يانچۇقلۇق كۆينەك، تامبال؛ بەللىرىدە كەمەر؛

بېشىدا شۇ خىل رەختتىن تىكىلگەن قۇلاقلىق ــ قۇلىقى ئۈستىگە قايرىپ قويۇلغان شەپكە، سول قولىغا دەپتەر- قېرىنداش ئالغان، ئوڭ قولىدا ئىزچىلار كالتىكى، بىلەكلىرى تۇرۇلگەن، تۇرقى ھەم ئۆزگىچە ھەم ھەيۋەتلىك ئىدى.

ــ ئىزچىلار، مارش! ــ دەپ ۋارقىرىدى مەمتىلى ئەپەندى گويا جەڭگە مېڭىش ئالدىدا تۇرغان ھەربىي قوماندانىدەك جاراڭلىق ئاۋازدا.

ئوقۇغۇچىلار قەددىنى مەغرۇر كېرىپ مەكتەپ ھويلىسىدىن يەرنى تىترەتكۈدەك كۈچلۈك قەدەملەر بىلەن كوچىغا قاراپ مېڭىشتى. قوياشنىڭ ئىللىق نۇرى بۇ پاكىز ئۈستىۋاش كىيگەن، رەتلىك تىزىلغان جەڭگىۋار سەپنى سۆيەتتى. ئۇلار دەرۋازىدىن چىقىپ قىشلاق مەھەللىسىگە كېتىدىغان يولغا چۈشۈپ، شەرق- تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. بۇ ھەيۋەتلىك سەپ ئوغرۇقلۇق دېھقانلارنىڭ زوقىنى كەلتۈرۈپ، ئۆي- ئۆيلەردىن ئەر- ئايال، قېرى- ياشنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كوچىغا چىقىپ، ھەۋەس، قىزىقىش، شۇنداقلا ئۆچمەنلىك ھىسسىياتىدىن تەركىب تاپقان مۇرەككەپ ھىسسىيات ئىلكىدە ئۇزۇتىشاتتى.

شۇ چاغدا بىر ئوقۇغۇچى ناخشا باشلىدى:

ــ بىز ئىزچىلارمىز... بىر- ئىككى!

پۈتۈن سەپ تەمتىرىمەستىن قەدەم ئېلىۋېتىپ، ناخشىغا قوشۇلۇشتى. بوم ئاۋازلىقلاردىن بىر قەدەم كېيىن زىل ئاۋازلىقلار باشلىدى:

بىز ئىزچىلارمىز، پۇت- قوللارىمىز، ــ
كۆز- دىماقىمىز،.... ھەر يېرىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام!

نەقرات: ئۈگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى باللار،
دىن ۋە مىللەت غېمدە قاينار ۋىجدانلار!...

سەپتە ئوغۇللىرى بار ئاتا- ئانىلار تېخىمۇ زور قىزىقىش،

ئىپتىخارلىنىش تويغۇسى بىلەن بالىلىرنى ئىزدەيتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يەرنى زىرىلدىتىپ كېتىۋاتقان بالىلىرىغا چۈشكەندە يۈرەكلىرى ئاللىقانداق ئىسسىق تۇيغۇلاردىن ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك كۆزلىرىگە ياش ئالغان هالدا:

— ئاق يول بولسۇن، بۈركۈتلىرىم! — دېيىشەتتى. ئانىلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز- ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پىچىرلاپ:

— خۇدايا خۇدۆۋەندە كېرىم، يامان تىلدىن ساقلىغايسەن، — دەپ ئىرگۈ تىلەكلەرنى تىلەپ قېلىشاتتى.

كۆپچۈلۈكنىڭ يەنە بىر توپىدا باشقىچە ئىنكاسلارمۇ بولدى.

— شەيتان ۋەسۋەسىدىن ساقلىغايسەن، خۇدا!

— ئاخىر زاماننىڭ ئالامىتى بۇ، خالايىق!...

ئاللىقانداق بىر مۇراسىم ئۈچۈن ئوغرۇقچا كەلگەن هابۇلهاجىمنىڭ گەۋدىسى ھەمتاۋاقلىرى ئارىسىدا، ئېگىز ئېشەك ئۈستىدە چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ قالغانىدى، شۇئان قارشى تەسىراتتىكىلەرنىڭ تىللىرى ئۇزاردى. ھەتتا خېلى يامان ئەمەس باھا بېرىپ تۇرۇۋاتقان ئارىلىقتىكىلەرمۇ دەرھال شۇ تەرەپكە ئېغىپ:

— نېمە ئالامەتلىكىنى خۇدا ئۆزى بىلمىسە، نېمە بالا بۇ؟

— ھەي، بۇ كىسپۇرۇچلانىڭزە، خۇدا جاجىسىنى بەمىسە... دېيىشتى.

چىن كۆڭلىدىن ئالقىشلاۋاتقانلار ئەتراپتىكى مۇھىتنىڭ كۆزگە كۆرۈنمەس بېسىمى ئاستىدا ئۈنى ئىچىگە چۈشۈپ، قاراپ تۇرۇشتى.

نېملا دېگەن بىلەن بۇ يېڭى شەيئى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئورتاق قىزىقتۇراتتى. يىراقتا — ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقانلار بارابان، سۇنايىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئالدىراپ- تېنەپ يۈگرىشىپ كېلىشەتتى. باللار بولسا ئەڭ قىزىق ئويۇنلىرىدىنمۇ ۋاز كېچىپ سەپنىڭ ئارقىسىدىن خېلى يىراقلارغىچە چېپىشاتتى.

ئۇلار ئۆڭكۈرۈق يېزىسىدىن چىققاندىن كېيىن ناخشىنى توختاتتى. قۇمسېغىغا يېقىنلاشقانسېرى شورلۇق تۇپراق تەدرىجىي ياخشىلىنىپ، قومۇشلار ئورنىغا يانتاق ئۈنگەن دالا باشلىناتتى. بۇ يەردىن ئارقىغا،

غەربىي شىمال تەرەپلەرگە باققاندا بىر تۈتاش يېشىللىق بولۇپ كۆرۈنىدىغان ئاتۇش يېزىلىرى ئۈستىدىن ئاتۇش تېغى ھەرە چىشىدەك كۆرۈنەتتى.

— ئەمدى قۇمسېغىغا بارغىچە بىر ئاز ئىختىيارى مېڭىڭلار، — دېدى تەۋپىق.

ئۇلار ئوڭرۇق بىلەن قۇمسېغى ئارىلىقىدىكى ئوچۇقچىلىقتىن ئۆتكىچە ئىختىيارى مېڭىشتى. قۇمسېغىغا يېقىنلاشقاندا يەنە جەڭگىۋار سەپ تۈزۈلدى. «ئىزچىلار مارشى» ئوقۇلدى. ئاتۇشنىڭ ئەڭ شەرقىتىكى بۇ خىلۋەت يېزىسى ئەسىرلەردىن بۇيان تۇنجى قېتىم كۆرۈپ تۇرغان بۇ مۆجىزىگە قىزىقماقتا ئىدى. قېرى تۇپراق بۇ يولدىن ئۆتكەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئارمىيىسىنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىنى ئەسلىدى، بەلكىم[1]. خەلق توپى كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە تىزىلىشىپ، گويا بۇ سەپنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك ۋە ئۇزۇتۇپ قويىۋاتقاندەك ئالقىش ياغدۇراتتى.

ئۇلار قۇمسېغى يېزىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن قۇمالتاغ تەرەپكە قايرىلدى. قۇمۇلتاغ تەدرىجى تۆۋەنلەپ، مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كىچىككىنە تۆپىلىككە ئايلىناتتى ۋە شەرققە قاراپ تېخىمۇ تۆۋەنلەپ، گويا چاقماق دەرياسى بىلەن قىران دەرياسىنىڭ لاتقا تۈزلەڭلىكىگە چۆكۈپ غايىپ بولاتتى.

تاغنىڭ جەنۇپ تەرىپىگە ئۆتىدىغان يول تۆپىلىكتىن جەنۇبىي يانباغرىغا تۆۋەنلىگەندىن كېيىن يەنە بىر ھازا تۈزلەڭ ساي بىلەن مېڭىشتى. بۇ بىر غايەت زور «پەللەمپەي» ئىدى. تۈزلەڭ ساي يولى بىر نەچچە يۈز مېتىر كېلەتتى، ئاندىن يەنە بىر «پەللەمپەي» دىن چۈشۈشكە توغرا كېلەتتى. بىرى تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ غەربىي جەنۇب

[1] قۇمسېغى يېزىسىدا قۇمالتاغ ئاخىرلىشىپ، چاقماق دەرياسىنىڭ لاتقا تۈزلەڭلىكى (بەشكېرەم يېزىسىنىڭ شەرقى) بىلەن قىران دەرياسىنىڭ لاتقا تۈزلەڭلىكى بىرلىشىپ، كەڭ تۈزلەڭلىك ھاسىل قىلىدۇ. تارىختىكى ئىككىنچى قېتىملىق قەشقەر مۇشۇ تۈزلەڭلىكتە بولغان. پېقىر دوستلۇرۇم بىلەن قەدىمقى شەھەر ئىزلىرىنى تۆرت قېتىم ئايلىنىپ چىققانىدىم، — ئا.

يۈنۈلىشىدە بەشكېرەم تەرەپكە، يەنە بىرى جەنۇبقا كەتكەن يولنىڭ يېنىدا (ئاچالدىن بەش يۈز مېتىرچە يىراقلىقتا) قەدىمقى قۇرۇلۇش — بەلگە مۇنارىسى ۋە «تۇر» ئېگىز- پەس ئىدىر-تۆپىلىكلەر ئارقىسىدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇراتتى.

ئوقۇغۇچىلار قۇمالتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ غەربىي-جەنۇبقا قاراپ مېڭىشتى. ئۇلار «تۇر» يېنىغا كەلگەندە مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى توختىتىپ، قارا خۇرۇم سومكىسىدىن بىر دەستە لاتا قەغەز ئېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا بىر ۋاراقتىن تارقىتىپ بەردى. ئۇ بۇ قەغەزلەرنى كۇۋادىرات شەكلىدە كېسىپ تەييارلاپ قويغانىدى.

— «تۇر»نى كۆرۈپ باققاچ دەم ئالايلى. ئولتۇرغاندا ئاستىڭلارغا قەغەز سېلىپ ئولتۇرۇڭلار، كىيىمىڭلارنى كىر قىلىپ قويماڭلار كېيىن يەنە قەغەزنى قاتلاپ ئېلىۋېلىڭلار، دەم ئالغاندا ئىشلىتىسلەر، — دېدى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇستازىغا ئەگىشىپ «تۇر»نىڭ يېنىغا بېرىشتى. مۇنارنىڭ ئاستى چاسا تام بولۇپ پەللەمپەي شەكلىدە كىچىكلەپ مەلۇم ئېگىزلىككە يەتكەندىن كېيىن ئۈستى يۇملاق ئېتىلگەن، ئىچى مورىغا ئوخشاش كاۋاك، قاچاندۇر كىشىلەر ئوت قالىغاندەك ئىستىن قارىيىپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ غەربىي- شىمال تەرىپىدە تەخمىنەن 50 قەدەم نېرىدا «تۇر» باردى. بۇ بىر چاسا سۇپا بولۇپ، تەرەپلىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى 20 مېتىر كېلەتتى. ئۇزۇن يىللار جەريانىدا بوران ۋە يامغۇرنىڭ يالىشى بىلەن بۇ ئىككى قۇرۇلۇشنىڭ تام يۈزى سىلىقلىشىپ كەتكەنىدى.

— ئەپەندى، بۇ نېمە؟ — دەپ سوراشتى ئوقۇغۇچىلار.

— بۇ مىڭ يىللىق باشتىن كەچۈرگەن قۇرۇلۇش بولۇشى مۇمكىن، بەلكىم قاراخانىلار سۇلالىسىگە خاس بولسا كېرەك. بۇ يەردىكى يەرلىكلەر بۇنى «مۇرتۇم» دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇ كېيىن قويۇلغان ئىسىم بولسا كېرەك، «مورا»، «تام» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلمىسىدەك تۇرىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش خېلى يىراق جايلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۈستىدىن قارىغاندىمۇ خېلى يىراق جايلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ مۇھىم ئۆتكەلگە جايلاشقان

بولغاچقا ھەربىي ئىشلاردا خەۋەرلىشىش، بەلگە بېرىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن. تېخىمۇ ئېنىقراق تەپسىلاتىنى ھەر بىرىڭلارنىڭ ئىچىدىن كەلگۈسىدە ياخشى ئوقۇپ ئارخېئولوگلار يېتىشىپ چىقسا شۇلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدۇ، — دېدى تەۋپىق مېھرىبان ئاتىلارنىڭ كۆزى بىلەن ھەربىر ئوقۇغۇچىسىنىڭ كۆزىگە ئۈمىدلىك بېقىپ، — ۋەتىنىمىز خۇددى ئېچىلمىغان بوز يەرگە ئوخشايدۇ چەتئەللىك تەكشۈرگۈچىلەر ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزنى تەكشۈرۈشكە كىرىشتى. قولىغا چىققىدىغىنىنى ئېلىپ كەتتى. بىزنىڭ خەلقىمىز نادان، ساۋاتسىز بولغاچقا بۇ نەرسىلەرنىڭ قانچىلىك قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. ئۆزىمىزدە تەتقىقاتچىلار بولمىغاچقا چەتئەللىكلەر بىزنىڭ نەرسىلىرىمىزنى بىزدىن ياخشىراق بىلىدۇ. مۇشۇ قۇرۇلۇشنى ئېلىپ ئېيتساق ئەگەر بۇنى تەتقىق قىلىدىغان بولسا قايسى زامانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپلا قالماي، شۇ دەۋرنىڭ بىر مۇنچە ئادەتلىرىنى ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن بىزنىڭ خەلقىمىز بولسا بۇنى بىر ئەسكى تامدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپلا ئويلايدۇ. شۇڭا ئەگەر بىرەر چەتئەللىكنىڭ بۇ يەردە قېزىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىۋاتقىنىنى كۆرسىمۇ بۇنى قوغداشنى ئويلىمايدۇ، ئەكسىچە ئازراق پۇلغا ياللىنىپ بۇنى قىزىشىپ بېرىدۇ. بۇنى شۇنداقمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىنكى بىر يارماققا ياللىنىپ، خەق ئۈچۈن بىر جىڭ ئالتۇن تېپىپ بېرىدۇ. خۇلاسە كالام: بىر مىللەتتە زىيالىلار قوشۇنىنىڭ بولماسلىقى بەختسىزلىك!

ئوقۇغۇچىلار بۇ ئەسكى تامدا مۇنچىلىك خاسىيەتنىڭ بولۇدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى. سابىت باللارنىڭ ئارقىسىدىراق تۇرۇپ گەپكە قۇلاق سالاتتى. ئابدۇراخمان، مۇھەممەد قارىلار، ئەمەت مەخسۇم، ئابلىمىت قارى، ئابدۇغۇپۇر، سەيپىددىنلار ئالدىدا تۇرۇشاتتى.

— دادامنىڭ ئېيتىشىچە قۇمالتاغنىڭ تۇمشۇقىدىن ئۇدۇل كۈن چىقىش تەرەپكە ماڭغاندا جاڭگال ئىچىدە «خان سۇپىسى» دەپ ئاتالغان

چاسا سۇپا بارىكەن. سۇپىنىڭ تۆرت بۇرجىكىدە تۆرت دانە يوغان تاش بارىكەن، تاش قارا رەڭلىك بولۇپ، بىر يۈزى قوشۇش بەلگىسى شەكلىدە سىزىلىپ تۆرتكە بۆلۈنگەن ئىكەن. ھەر بۆلىكىدە خەتكە ئوخشايدىغان بەلگىلەر بار ئىكەن[1]، — دېدى ئابدۇغوپۇر، — قارىغاندا ئۇمۇ خېلى مۇھىم نەرسە بولسا كېرەك؟

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى تەۋپىق قىزىقىسىنىپ، ئۇنىڭدا شۇئان بىر پۇرسەت چىقىرىپ ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ شۇ يەرلەرنى چارلاپ كېلىش پىكرى تۇغۇلغاندەك قىلاتتى.

— مەن دادامدىن «خان سۇپىسى» ھەققىدە بىر رىۋايەت ئۆگىنىلغانىدىم،— دېدى ئابلىمىت قارى گەپ قوشۇپ،— ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق تاغىسىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، پادىشاھلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن ئاشۇ جاڭگالدا — ئۇ چاغلاردا بۇ يەر سۈيى مول، ناھايىتى گۈزەل، تۈپرىقى ساز، بوستانلىق ئىكەنمىش، — شەھەر سالدۇرۇپ، مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزغانىكەن. ھەمدە خىل قوشۇنلىرىنى ماھارەت كۆرسىتىشكە سېلىپ، ئۆزى ۋەزىر- ۋۇزرالىرى بىلەن «خان سۇپىسى»غا چىقىپ تاماشا قىلغانىكەنمىش. بۇ يەردىكى شەھەر بىلەن ئاشۇ سۇپا پۈتۈپ تۇنجى مۇراسىم ئېچىلغاندا ئاشۇ سۇپىدا تۇرۇپ مەيدانغا توپلانغان خەلققە سۆز قىلغانىكەن ھەم ئۆزىگە «سۇلتان زوھۇرىدىن»[2]دېگەن نامنى بەرگەنىكەن.

— بۇ رىۋايەتنى مەنمۇ ئاڭلىغان، — دېدى ئابدۇراخمان.

[1] بىزنىڭ بۇ جەزىرىگە يۈرۈش قىلغان «ئىختىيارى ئارخېئولوگىيە ئۆمىكى»مىزنىڭ تۆرت قېتىملىق سەپىرى خان سۇپىسىنى تېپىش ۋە تاشنى ئېلىپ كېلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ۋاھالەنكى، يول باشلىغۇچى بولمىغاچقا ئىزىپ قېلىپ سۇپىنى تاپالمىدۇق. كېيىن مەن سۇپىنىڭ ئورنىنى قەشقەر رايونىنىڭ 1/1000ماسسىشتاپلىق (1958- يىللىق) خەرىتىدىن كۆردۈم ۋە ئازمايدىغان بولۇپ رەسمىي ئاتلانغان چېغىمىزدا تاشنى ئالدىكىلەرنىڭ ئېلىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ 1984-يىلى 5- ئايلاردا بولغان ئىش. مەرھۇم رىشات مۇسانىڭ ئەسلىشىچە 30- يىللاردا روسىيىلىكلەر تاشنى ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن ماشىنا ئېلىپ بارغان، بىراق ئۇ چاغلاردا بۇ يەر سازلىق بولغاچقا ماشىنىسى پېتىپ قېلىپ يېقىن بارالمىغان ئىكەن، — ئا.

[2] دىنىنى مەيدانغا چىقارغۇچى، دىنىنى ئاشكارە قىلغۇچى سۇلتان- ئا.

— شۇنداقمۇ؟ راست، بۇ گەپلەرنىڭ خېلى ئاساسىي بار. ئۇ يەرلەر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەرنىڭ ئىككىنچى قېتىم يۆتكەلگەن ئورنى دەپ قارىلىۋاتىدۇ.[1] قىران دەرياسىنىڭ سۈيى تارتىلىپ كېتىپ، سۈيى مول بولغان چاقماق دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بۇ تۇزلەڭلىككە كۆچكەن. كېيىن چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيىمۇ ئازىيىپ، يۇقۇرى ئېقىمىدىكى يۇرتلاردىن ئاشمايدىغان بولغاچقا، بۇ يەردىكى شەھەر ۋەيران بولۇشقا يۈز تۇتۇپ، قەشقەر ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈرۈلگەن. دېمەك، يىگىتلەر، بىزنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرىمىز ناھايىتى كۆپ، ئاۋۋال كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇڭلار، ياخشى ئوقۇساڭلار چەتئەلدە ئوقۇپ كېلىسىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭمۇ ئۆز ئارخېئولوگلىرىمىز، ئالىملىرىمىز بولىدۇ، — ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا سەل قاراپ تۇرۇپ، — ئۇنداق بولسا سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرساق قانداق؟ — دېدى.

ئوقۇغۇچىلار ھارۋا يولىغا چىقىپ، كوماندىنى كۈتۈپ تۇرمايلا ئىلگىرىكى سېپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. گەرچە ئۇلار ئولتۇرۇپ دەم ئالمىغان بولسىمۇ ھاردۇقى چىقىپ يېنىكلىشىپ قالغانىدى. شۇڭا تېتىك، زەبەردەست قەدەملەر بىلەن مېڭىپ، «تاشاخۇمۇمنىڭ جاڭگىلى»نى بېسىپ ئۆتتى. جاڭگالدا قاچاندۇر بىر چاغلاردا — چاقماق دەرياسى تولۇپ ئاققان زامانلاردا سۇ ئاققان، ئەمدىلىكتە ئاندا- ساندا كەلكۈن سۈيىنىلا كۆرۈپ قالىدىغان قۇرۇق ئېقىنلار بەشكېرەم يېزىسىنى بىر نەچچە جايدا كېسىپ ئۆتۈپ، مۇشۇ بىپايان جاڭگالغا تارىلىپ كېتەتتى. ئۇ يەر- بۇ يەردە پاخماق يۇلغۇنلار كۆزگە چېلىقاتتى.

ئۇلار بەشكېرەمنىڭ قۇمباغ كەنتىگە يېقىنلاشقاندا يۈز-كۆزىدىكى سەپەر چاڭ- توزانلىرىنى يۇيۇشۇپ، قايتىدىن سەپكە تىزىلدى ۋە جەڭگىۋار ھالەتكە كەلدى. يەنە ئاۋۋالقىدەك جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن پۈتىنى

---

[1] 1984- يىللىرىدىكى كۆپ قېتىملىق خانئۆي كېزىشلىرىمىزدە قۇمسېغى يېزىسى بىلەن پەيزاۋاتنىڭ ئاققاش يېزىسى ئارىلىقىدىكى چۆللۈكتىن شەھەر سېپىلىنىڭ ئىزلىرىنى تاپقانىدۇق، ئۇ ھازىر خۇددى بىر دامبا (توسما قىر)غا ئوخشاپ قالغانىكەن، شۇنداقلا ھالقا شەكلىدە تۇتاشقان، نۇرغۇن جايلاردىن ساپال پارچىلىرىنى ئېلىپ كەتكەنىدۇق — ئا.

چىلىق- چىلىق ئۇرۇپ، قەددىنى كېرىپ مېڭىشقا، ناخشىلارنى ياڭرىتىشقا باشلىدى. ناغرا- بارابان، سۇناي ۋە نەي ئاۋازلىرى بىلەن ناخشا ئاۋازلىرى بەشكېرەم ئاسمىنىنى چاك كەلتۈرىۋەتتى. بۇ قوشۇننى بۇ يەردىمۇ ئەر- ئايال قېرى- ياشلار كۈتىۋالدى ۋە ئۇزۇتۇپ قالدى...

ئۇلار ئاشۇ جەڭگىۋار ھالىتىنى بۇزماي قۇمباغ، بېغىئېرىق، چۆگە، ئىشتىلا، ساپئېرىق، كوكالىك كەنتلىرىنى كېسىپ ئۆتتى. دىگەر ۋاقتى بىلەن ھەزرەتكە يېتىپ كەلدى.

بۇ يەردە قەشقەردىن چىققان مەجىددىن ئەپەندى ۋە مەھمۇد سىجاك قېشىدىن كەلگەن ئىدرىس ۋە ئۇنىڭ ئاديۇتانتى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى. مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى دەم ئېلىپ تاماق يېيىشكە قويۇۋېتىپ، مەجىددىن ۋە مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئوفتسېرلىرى بىلەن ئايرىم كۆرۈشتى.

مەجىددىن ئەپەندى تەۋپىق بىلەن سېغىنىش ھىسسىياتىدا بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، ھاسىسىنى پىرقىرىتىپ تۇرۇپ سۆھبەتنى بۇزدى.

— بۇ ئىككى ئەپەندى سىجاڭنىڭ ئالدىدىن كەپتۇ. سىجاك سىزنى قايتىپ كەتسۇن دەپتۇ.

— نېمىشكە؟ — سورىدى تەۋپىق چۆچۈپ.

مەجىددىن ئەپەندى مۇرىسىنى قىستى.

— راستىنلا قايتىپ كەتسۇن دېدىمۇ؟— ئىدرىستىن سورىدى ئۇ.

— ھە، بىزنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋەتتى، —دېدى ئىدرىس ۋە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشەنمىگەندەك قارىشىغا سەل ئاچچىقلىنىپ، — نېمە دەۋاتىسىز؟ مېنى بىلمەمسىز؟ مەن شتاپ باشلىقى بولىمەن، سىجاڭنىڭ كۆز ھەم قۇلىقى. ئۇ ھەممە بۇيرۇقلىرىنى مەن ئارقىلىق يەتكۈزىدۇ، — دېدى ئىدرىس بىر خىل دوستانە بولمىغان پوزىتسىيە بىلەن. ئۇ روسچە بىلىدىغان، ئازراق ساۋادى بولۇشى تۈپەيلى ئۆزىگە بەكلا تەمەننا قويىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ ئاقسۇدا مەھمۇد مۇھىتى 6- تۇمەنگە قوماندان قىلىپ بەلگىلىگەن چاغدا مۇشاۋۋىر رىبالكو بىلەن بىللە

پەيدا بولغانىدى.

— ياق، بىز سىجاڭنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشمەي قويمايمىز. ئۇ بىزنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىمىزنى ئۇقمايدۇ. شۇڭا بەلكىم شۇنداق دېگەندۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇقسا جەزمەن بىزنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىمىزنى كەچۈرىدۇ.

— نېمە؟ سىز سىجاڭنىڭ بۇيرۇقىنى بىر تىيىنگە ئالمامسىز؟ سىلەردەك ھەربىر ئەپەندىچاق غەلۋە- غوغا بىلەن بېرىپ ئاۋارە قىلىۋېرىدىغان كىچىك ئادەممۇ ئۇ؟! ھەقىقىي ئەھۋالنى يېزىپ بېرىڭ- دە، كېتىۋېرىڭ. بىز خەتنى يەتكۈزۈپ قويايلى.

مەمتىلى ئەپەندى جىلە بولۇپ ئېلىشىپ قالغۇدەك ھالغا كەلدى. ئۇ ھېچقاچان بۇنچىلىك جىددىيلەشمىگەنىدى. سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئاخىرقى ئۈمىد بولۇپ، بۇ ئۈمىد يوققا چىقسا ھەممىسى تۈگۈشەتتى. ئۇنىڭ ئۇلۇغ پىلانلىرى بەرباد بولاتتى. ئەمدىلا پەيدا بولغان كىچىككىنە چىقىش يولى ئېتىلىپ، بۇ بەختسىز ئەلنىڭ كۆزى ئېچىلىشى يەنە بىر مۇنچە كېچىكەتتى. خەت، مەسىلىنى ھەل قىلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەتنىڭ دېگەن جايغا تېگىشىگىمۇ ئىشەنچ قىلغىلى بولمايتتى. ئەگەر ئۆزى كۆرۈشەلىسىلا ئۇ سىجاڭنى تەسىرلەندۈرۈشكە، ئۇنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغاشقا ئىشەنچ قىلاتتى.

ئۇنىڭ كۆزلىرىدە تىكىلىپ قارىغۇچىلارنى جۈرئەتسىزلەندۈرىۋېتىدىغان، بىھۆرمەتلىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان قىلىپ قويىدىغان ئۆزگىچە خاس نۇر پەيدا بولدى. ئۇ ئاشۇ كۆز نۇرىنى ئىدرىسقا تىكىپ:

— ياق، ئەپەندى، خەت دېگەن بەربىر يېرىم دىدار، بىز پۈتۈن دىدار كۆرۈشمىسەك بولمايدۇ! — دېدى.

ئىدرىس روھسىزلانغاندەك بوشۇشۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇردى. شۇنداق بولسىمۇ دەسلەپكى ھەيۋىسىنى بىردىنلا تۆۋەنلەتكۈسى كەلمىگەندەك، سۇنئىي ھەيۋە بىلەن: — مېھمىنىڭلارغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، بۇ دېگەن سىجاڭنىڭ بۇيرۇقى! — دېدى ۋە ئالدىراۋاتقاندەك

ئاسمانغا قاراپ، ۋاقىتنى مۆلچەرلەپ باقتى،ــ گەپ شۇ. بىز كەتتۇق، بىرىپ قالغۇچى بولسىڭىز خاپىلىق ئۆزىڭىزگە! ــ دېدى ۋە ئاتلىرى تەرەپكە كەتتى.

ــ بۇ ئىككىسى راستىنلا سىجاڭنىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلگەنلەرمۇ قانداق؟ ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ.

ــ بۇنىسى ماڭا قاراڭغۇ. ماۋۇ ئادەم سىجاڭنىڭ كونا ئادەملىرىدىن ئەمەس، ھەر ھالدا ئىككى تىللىق ئادەم... ھەي، بۇ ئادەملەرنى ... ــ دوختۇر چۈشىنىكسىز ھالدا غۇدۇڭشىدى ۋە قوشۇپ قويدى، ــ يېقىندا سىجاڭنىڭ كادىرلىرىدىن قۇربان نىياز، قۇربان سەئىدى، ئابدۇراخمانلار سوۋېتكە ئوقۇشقا چىقماقچىمىش...

ــ بۇ سىجاڭنىڭ ئويىمۇ ياكى ھۆكۈمەتنىڭمۇ؟

ــ ھېلىقى ساقاللىق ئۇرۇس مۇشاۋۇر تەكلىپ بەرگەن ئىش دەيدۇ، شىڭ دوبەننىڭ ئىشىمۇ، سوۋېتنىڭ ئىشىمۇ بىلىپ بولمايدۇ.

ــ شۇنداقمۇ؟... ــ تەۋپىق مۇلاھىزە قىلىۋاتقاندەك جىم بولۇپ كەتتى.

ــ سىز قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىسىز؟ مېنىڭچە بىرەر خاپىلىق بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن...

ــ ياق، دوختۇر، ئارقامغا قايتىش يوق. مەن ئۇ يەردە جازاغا تارتىلسام، ھەتتا ئۆلۈمگە بۇيرۇلساممۇ مەيلى، ئارقامغا قايتساممۇ بەربىر ئۆلۈم، چۈنكى قىلىۋاتقان ئىشلىرىم ۋەيران بولۇپ، ئۇنى داۋام قىلىشنىڭ ئىمكانىيىتىنى بولمىسا ياشاشنىڭ ھېچ مەزىسى قالمايدۇ، مەنىۋىي جەھەتتىن ئۆلگەن بولۇمەن. ئۇنىڭدىن كۆرە ئالدىمغا قاراپ مېڭىپ نېمە كۆرسەم كۆرەي! ــ تەۋپىق قەتئىيلىك بىلەن شۇنداق دېدى ۋە دوختۇرغا، ــ بىز يەنە كۆرۈشىمىز، پارىڭىمىزنى شەھەردە داۋام قىلدۇرايلى، ھازىر تەلەبىلەر غىزالىنىپ بولدى، يولغا ئاتلىنىمىز.

ــ ئەمسە مەن ئالدىراق ماڭغاچ تۇراي، دوستلىرىڭىزغا خەۋەر قىلىپ قوياي، ــ دېدى مەجىددىن ئەپەندى ھاسىسىنى بىر پىرقىرىتىپ قويۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئېتى تەرەپكە ماڭدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى سەپكە تىزىپ ھەزرەتتىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ناغرا-سۇناي، بارابانلار يېڭىباشتىن ياڭراشقا باشلىدى. بۇ ئاجايىپ قوشۇن ھېچنېمە كۆرمىگەن ساددا كىشىلەرنى ئۆيلىرىدىن چىللاپ چىقىپ تاكى تۆشۈك دەرۋازىسى ئالدىغىچە بولغان يول بويلىرى تىقما-تىقما ئادەمگە تولدى. خەلق توپى بۇ كەم كۆرۈلىدىغان قوشۇننى كۆرۈپ، زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان ناخشىلارنى ئاڭلاپ، ياش باللارنىڭ رەتلىك، مەزمۇت قەدەملىرى بىلەن مېڭىشىغا زوقلىنىپ:

— ئادەمنىڭ زوقى كەلگۈدەك باللىكەن، بۇ جۇما.

— خۇدا ئۆزى كۆرۈپ تۇرۇپتۇ، بۇ بىر مۆجىزە، — دېيىشەتتى.

ئەمما خۇددى ئاتۇشتىكىدەك، ماقۇللىمايدىغانلارمۇ ئاز ئەمەسىدى:

—خۇدايا خۇدا ۋەندەكېرىم، شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىدىن خالاس قىلغايسەن.

— مۇپتاخۇنۇم، بۇنىڭ ئۆزى شەيتاننىڭ نەغمىسى. جىنلارمۇ شۇنداق نەغمە-ناۋا بىلەن چارشەنبە ئاخشىمى سەپ تاتىپ ئۆتەرمىش.

— ناخشا-سازغا بېرىلگەن ئەل ئاپەتكە يېقىن، ئامەتتىن يىراق. شۇڭا كونىلار دەيدۇ ئەمەسمۇ «بۇقىنى كالام دېمەڭ، ئەلنەغمىچىنى بالام»، بولار زە...

— پەيغەمبەرىمىزنىڭ ھەدىسىمۇ: «بىرىڭلارنىڭ ئىچى شېئىر بىلەن تولغاندىن كۆرە، يىرىڭ بىلەن تولغىنى تۈزۈكرەك» دېيىلگەن ئەمەسمۇ...

— دېيىشەتتى.

ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرى ئۈستىگە تېخىمۇ ياڭراق، تېخىمۇ شاۋقۇنلۇق سۇرەن-چوقان ئاڭلاندى. خالايىق بويۇنلىرىنى سوزۇپ ئالدى تەرەپكە قارىشىۋىدى ئۇ يەردە بىرەر يۈزچە ئاتلىق ئەسكەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدى تەرىپىدە بولسا ھەربىي ئوركېستىرنىڭ ناغرا-كانىيى ياڭرىماقتىدى.

— مامۇت سىجاڭ قارشى ئالغىلى ئەسكەر چىقىرىپتۇ.

— ھازىر مامۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئوقۇغۇچىلارنى قوغداپ كېتىۋاتىدۇ...

ئۇلار تەدرىجىي يىراقلاپ تۇمەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۆشۈك دەرۋازىسى

بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتتى. شەھەرنىڭ كوچىلىرى تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. ئادەملەر توپىنى ئەسكەرلەرنىڭ ھەيۋىسى سەل پەسكارىغا چۈشۈرۈپ يول ئېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈرەكلىرىدە بىر خىل ئوت دەرياسى ئېقىۋاتقاندەك ھاياجانلانغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شۇنچىلىك دېققەتكە سازاۋەر ئىكەنلىكىنى بىلىشكىنىدە ئۇلاردىكى ھارغىنلىق تامام يوقالغان، پۈت-قوللىرىغا ماغدۇر كىرىپ قالغاندەك تېخىمۇ چىڭ دەسسەپ ماڭاتتى ۋە تېخىمۇ ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ناخشا ئوقۇشاتتى.

ئۇلار مانا شۇ يۈسۈن ئۆستەڭ بويى كوچىسى بىلەن دېۋىزىيە ئىشتابى تۇرۇشلۇق قورغانغا يېتىپ كېلىشتى. «يۈمۈلاق شە» سېپىلىنىڭ دەرۋازىسىدىن تارتىپلا سانجاق-سانجاق ھەربىي ۋە ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى ئىككى تەرەپتە تۇرۇشاتتى. ھەربىيلەرنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇلى ئالدىدىن ئۆتكىنىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈرىكىدە تېخىمۇ زور خوشاللىق ئۇرغىدى. مەمتىلى ئەپەندى قايتىپ كېتىش ھەققىدىكى تەكلىپكە پىسەنت قىلمىغىنىدىن خوشال بولدى. ھەربىر ئوقۇغۇچىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە خوشاللاندى.

ئابدۇراخمان كۆڭلىدە بۇ ھاياجانلىق مىنۇتلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن شېئىر توقۇشقا ئۇرۇناتتى. سابىتمۇ خىيالچان بېشىنى تۆۋەن قىلىپ، مۇشۇ ئاجايىپ سەپەرنى مىسرالارغا تىزماقچى بولاتتى. ھەمدە ئۇنى سۆيگۈنىگە قانداق قىلىپ چۈشۈنۈشلۈكرەك سۆزلەپ بېرىشنى ئويلايتى. ئۇنى تۇرۇپلا يادىغا يېتىپ قالىدىغان ئۇي، مىراس دەۋاسى قاتارلىق ئىچكى ئازاپلىرى ئېزىپ قويمىغاندا ئىدى، بۇگۈن بۇ خاراكتېرىگە مۇناسىپ بولمىغان ھالدا قىيغىتىپ كەتكەن بولاتتى. مەھەممەد قارى مەشرەپنىڭ يۈرىكىدە توختىماستىن ساز چېلىش ياكى ئۇزاققىچە ئۇسسۇل ئويناپ قىيغىتىپ يۈرۈش ئىستىكى ياناتتى. مەھەممەد قارى زەكى بولسا چېچەن كۆزلىرىنىڭ قۇيرىقىدا ئىككى تەرەپتىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك تۇرقىغا قاراپ، بۇ ئىشلارنىڭ قانداق نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى خىيال قىلاتتى. سەيپىددىن، ئەمەت مەخسۇم، ئابدىغۇپۇرلارنىڭ قەلبىدىمۇ تەسۋىرلىگۈسىز ئىللىق تۇيغۇلار جۇش ئۇراتتى...

ئوقۇغۇچىلار ئىشتاپنىڭ هويلىسىدا ــ دىۋىزىيە ئىشتابىنىڭ ئالدىدىكى سۇپىدا تۇرۇشقان ئوفىستىلارغا يۈزلىنىپ بىردەم مەش دەسسەپ شېئىر ـ ناخشا ئوقۇغاندىن كېيىن، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ياڭراق، هەيۋەتلىك ئاۋازى ھەممە شاۋقۇننى بېسىپ چۈشكىدەك كۈچ بىلەن ياڭرىدى:

ــ تۇر!...

ناغرا ـ كاناي، بارابان ـ سۇنايلار، قەدەم تىۋىشى، ناخشا ساداسى ھەتتا ئەتراپتا تۇرۇشقان ئەسكەر ۋە پۇقرالارنىڭ شىۋىر ـ شىۋىرلىرى توختاپ، ئەتراپنى بىردىنلا سۈرلۈك جىم ـ جىتلىق باستى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ رەتلىك قاتارلىرى ئالدىدىكى سۇپا ئۈستىدە مەھمۇد مۇھىتى، رىبالكو، قۇربان سەئىدى، قۇربان نىياز، سەمىتاجى، ئابدۇللا داموللا نەئىمى، سىجاڭنىڭ تىۋپى باي ئېزىز، شتاب باشلىقى ئىدرىس قاتارلىقلار تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئىلياس باشچىلىقىدىكى مۇھاپىزەتچىلەر ۋىزۋودى تۇراتتى. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى، ئەسكەرلەر قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى.

مەھمۇد مۇھىتى ئۈستى يېپىق سۇپىنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرۇپ ھاياجان بىلەن سۆز باشلىدى:

ــ ئەي، ياش يىگىتلەر، ئەي ئوقۇغۇچىلار،ــ دېدى ئۇ قاتتىق ھاياجانلانغانلىقىدىن سۆزلىرىنى تاپقا چۈشۈرەلمەيۋاتقاندەك ساقاللىرىنى تىترىتىپ،ــ كەلگۈسىنىڭ مۇئەللىملىرى، سىلەر مىللىتىمىزنىڭ ئۈمىدى، ئىسلام دىنىمىزنىڭ ھامىلىرى، مەن سىلەرنى قارشى ئالىمەن!

ئەسكەرلەر ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ گۈلدۈراس ئالقىشلىرى ئۇنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ قويدى. ئوقۇغۇچىلار سېپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان مەمتىلى ئەپەندى ئالقىشنىڭ باشلىغۇچىسى ئىدى.

ــ بىز ئوقۇماسلىقنىڭ زىيىنىنى كۆپ تارتتۇق، ئوقۇمىغان ئادەم كۆزى ئوچۇق قارىغۇ بىلەن ئوخشاش! ــ دەپ داۋام قىلدى مەھمۇد مۇھىتى جاراڭلىق، كۈچلۈك ئاۋازى بىلەن، ــ مانا، سىلەر مەكتەپ يۈزى كۆرگىنىڭلار ئۇچۇن كەپسىز، بىۋاش باللاردىن رەتلىك، تەرتىپلىك

ئوقۇغۇچىغا ئايلىنىپسىلەر. بۇ ئوقۇشنىڭ خاسىيىتى بولماي نېمە؟ سىلەر شۇ تۈرقى يارامسىز ئادەم بولۇپسىلەر. سىلەر ئەسكەر بولساڭلارمۇ ناھايىتى ياخشى ئەسكەر بولالايسىلەر، مۇئەللىم بولساڭلار بالا ئوقۇتالايسىلەر، ئەمەلدار بولساڭلار يۇرت سورىيالايسىلەر. ئوقۇمىغان ئادەمچۇ؟ ئىشقا يارىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەن سىلەرگە ئېھتىرام بىلدۈرمەن سىلەرگە ئالقىش!

يەنە بىر ھازا تەنتەنە سادالىرى كۆتۈرۈلدى. گۈلدۈراس ئالقىشلار توختىغاندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى سەھنىگە چىقتى. ئۇنىڭ نۇرلۇق كۆزلىرى بىر تەرەپتە ئولتۇرۇشقان ئوفىتسېرلارغا، مەيداندا رەتلىك تۇرۇشقان ئوقۇغۇچىلارغا، ئەتراپتىكى ئەسكەرلەرگە بىرمۇ-بىر تىكىلدى. نۇرلۇق يۈزىدە ھەم ھاياجاننىڭ قىزىللىقى ھەم تەمكىنلىك تەبەسسۇمى بىلىنىپ تۇراتتى.

— ھۆرمەتلىك ئەمىرلەر، پوتكول تۈمەندىكى[①] سۇبايلار[②]، ئەسكەلەر، ھەممىڭلارنىڭ تېنى ئېسەن بولغاي! — مەمتىلى ئەپەندى بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن ناتىقلارغا خاس تەبئىي، تەمكىنلىك بىلەن، خاتىرجەم ئاھاڭدا داۋام قىلدى، — مەن ئالدى بىلەن گېنىرال مەھمۇد مۇھىتىغا ئۆزۈمنىڭ ئاپالىيەتلىرىدىن قىسقىچە دوكلات قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلايمەن، — ئۇنىڭ ئانچە چىڭ بولمىسىمۇ كىشىگە كۈچلۈك تۇيۇلۇدىغان ئاۋازى دېۋىزىيە شتابىنىڭ ھويلىسىدا ھەربىر بۇلۇڭلارغىچە بىر خىل سالماقتا بېرىپ يەتتى. ھەممە ئۇنىڭ تەسىرچان ئاۋازىغا جىم قۇلاق سالاتتى، — مەن ئىككى ئاي ئاۋۋال ئاتۇشتا مەكتەپ ھەيئىتى تەشكىللەپ دارىلمۇئەللىمىن ئاچتىم. 61 نەپەر تالەبە قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇشقا كىرىشكەندىم. ئارقىدىن ئاتۇشتىكى 24 كەنتتە 24 مەكتەپ تەسىس قىلىش ئۈچۈن كەنتلەردە ئاتىلار ھەيئىتى تەشكىللەپ، بىر تەرەپتىن مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغانىدىم. مىللەتنى ئويلايدىغان يۇرت مۆتىۋەرلىرى، خۇدا يولىدا ساۋابلىق ئۈچۈن مەكتەپ سېلىشنى

---

① تۈمەن — دېۋىزىيە، — ئا.

② سۇباي — تۈركچە — subay ئوفىتسېر، — ئا.

خالايدىغان بايلارنىڭ قوللىشى بىلەن مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ باشلانغانىدى. بىر تەرەپتىن كەلگۈسىدە بۇ مەكتەپلەردە مۇئەللىملىك قىلىدىغانلار تەييارلىنىۋاتقانىدى. بىراق، بىر نەپسى ئۈچۈن ئەلنى سېتىشنى ھار ئالمايدىغان مۇتەئەسسىپ مۇناپىقلار، نادان كىشىلەرنى ئالداپ قاقتى-سوقتى قىلىپ چۆنتەك توشقۇرۇپ كەلگەن قازى- ئەلەم دېگەنلەرگە ئوخشاش جاھىل سوپىلار مىللەتنىڭ ئويغۇنىشىدىن، ئۆزلىرىنىڭ بازارسىز قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، بىزگە توسقۇنلۇق قىلىشقا باشلىدى. قاينام- تاشقىنلىققا چۆمگەن ۋەزىيىتىمىزنى سوغۇق سۇ قۇيغاندەك سۇۋۇتۇشقا ئۇرۇنماقتا. تەلەبىلەرگە تاش ئېتىپ سۈئىقەست ئۇيۇشتۇرسا، ئىش باشلىغان مەكتەپلەردە ئىش توختىدى، بۇ ھال بىزنىڭ يۈرىكىمىزنى ئېچىشتۇردى. بىز كەلگۈسى ئەۋلادلار ئالدىدا جاۋابكارمىز، بۇ ھالەتكە قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرالمايمىز! بىزگە ياردەم كېرەك!

ئېچىنىش تۈيغۇسىدا يانغان بارلىق كىشىلەر ئۈنچىقماستىن ئولتۇرۇشۇپ كەتتى. بۇ جىمىلىق كۆپچىلىكنىڭ يۈز بەرگەن بەختسىزلىكنى ناتىق بىلەن ئورتاقلىشىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى. مەمتىلى ئەپەندى تېخىمۇ تەبىئىي يېقىملىق ئاۋازدا نۇتۇق ئاخىرىنى شېئىر بىلەن ئاخىرلاشتۇردى:

ئەي ئانا يەر، كۆزلىرىڭدە ئۈمىد پارلار ھەر زامان،
ئۈستۈڭدەدۇر گاھى تۇتۇق، گاھى روشەن كۆك ئاسمان.
ئۆتتى يىللار، ئۆتتى تارىخ، قوزغىلاڭلار بولدى كۆپ،
جەڭ چېلىشلار يالقۇنىدا چىقتى سانسىز قەھرىمان.
ئەي ئاناجان، پاك، مۇقەددەس سەندە بىزنىڭ جانىمىز،
سۆيگۈ مېھرىڭ ۋە سۈتۈڭدىن پۈتتى بىزنىڭ قانىمىز.
ئەل يوقالماي كەلدى سەندە، جاندا كۆكلەپ بەرق ئۇرۇپ،
بولدى ھەمدەم قايىنغان جەڭلەردە تىغ يارىمىز....
ئەمدى ئەلنىڭ بەختى كەلدى دەپ خوشال بولغانىدۇق،
شۇم نىيەتلەر چەيلىدى ئاچسا چېچەك ئارمانىمىز.

كۆپ زامان تارتتۇق نادانلىق دەردىنى ۋەيران بولۇپ،
ئەمدى ئاچساق يېڭى مەكتەپ توسالدى ئىلىم- ئىرپانىمىز.

مەمتىلى ئەپەندى شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىۋاتقاندا چوڭراق تىنىشتىن، بۇ يېقىملىق ئاۋازنىڭ ھاۋادىكى دولقۇنلىرىغا پۈتلۈشۈپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ ئولتۇرۇشقان ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلار ئۇ توختىغان ھامان بىردىنلا توسمىنى بۇزغان كەلكۈندەك چىن كۆڭلىدىن ئۇرغىغان ئالقىش چاۋاكلىرىنى ياغدۇرىتتى. ھەتتا بەزى جەڭچىلەر ۋە بەزى ئوقۇغۇچىلار كۆزلىرىگە ياش ئېلىشتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئورنىدىن قوزغۇلۇشى ھامان ئەڭ ئاۋۋال مەھمۇد مۇھىتى ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئىككى قەدەم يېقىنلاپ كەلدى. بۇ چاغدا قالغان ئوفىتسېرلارمۇ ئورنىدىن تۇرۇشقانىدى. مەھمۇد مۇھىتى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قولىنى قوشقوللاپ سىقىپ بىر ھازاغىچە ئۇنىڭ ياراشقان كىچىك بۇرۇتىغا، ھاياجاندىن قىزارغان، تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان چېھرىگە، نۇرلۇق كۆزلىرىگە بىر ھازا تىكىلدى. ئۇنىڭ لەۋلىرى تارتىشىپ قېلىۋاتقاندەك غەلىتە، مىدىرلاپ كەتتىيۇ، لېكىن گەپ قىلماستىن ئۇنىڭ قولىنى تۇتقانچە ئورۇندۇققا ئېلىپ كەلدى. مەمتىلى ئەپەندى باشقا ئەمەلدارلار بىلەنمۇ كۆرۈشتى. ئاندىن مەھمۇد مۇھىتى بىلەن ياندىشىپ ئولتۇرۇشتى. مەھمۇد مۇھىتى ئەنە شۇ چاغدىلا بۇغۇزىغا كەپلىشىۋالغان نەرسە نېرى كەتكەندەك مەمتىلى ئەپەندى تەرەپكە يوغان بەستىنى سىڭايان قىلىپ، سېرىق ساقاللىرىنى ئۇنىڭ يۈزىگە تەككۈدەك يېقىن كېلىپ:

— سىزنى ھەر قېتىم كۆرسەم ئاكامنى كۆرگەندەك بولىمەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىمۇ مۇشۇنداق نۇر، سۆزلىرىدە ئاشۇنداق كۈچ بارىدى. كۆڭلۈم سىزنى ئىسسىق كۆرۈپ قالدىغۇ... — دېدى ھاياجان بىلەن شىۋىرلاپ.

بۇ چاغدا سەيپىددىن بىلەن مەشرەپنىڭ ئىككى كىشلىك ئويۇنى باشلىنىپ، مەشرەپ ئوتتۇرغا چىقىپ بولغانىدى. ئۇنىڭ بىر قولىدا دەپتەر- قېرىنداش، بىر قولىدا «ئىزچىلار كالتىكى». ئۇ شوخ كۆزلىرىنى

ئەتراپقا تىكىپ سەل ھودۇقۇش ھىس قىلدى. بۇ ئۇنىڭ بۇنچە كۆپ ئادەمنىڭ ئالدىدا تۇنجى قېتىم سەھنىگە چىقىشى بولغاچقا دەرمەھەل گېپىنى تاپالماي تەمتىرەپ قالدى. ئۇنىڭ كۆزى ئۇستازىنىڭ تەبەسسۇم يېغىپ تۇرسىمۇ ئۆزىنىڭ بوشاڭلىقىغا نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا قوشۇمىسىنى تۈرۈپ دەرھال ئۆزىگە كەلدى. ئۇنىڭ تېڭىرقېشى ئۆزىگە بەك ئۇزاق بىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، پەقەت بىر نەچچە سېكنوتلا ۋاقىت كەتكەنىدى.

— خەلقىمىز ئەسىرلەردىن بۇيان نادانلىق ئىچىدە قۇللۇقتا ئۆتكەنىدى. قۇللۇق نادانلىقنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسا، نادانلىق قۇللۇقنىڭ زېمىنى بولغانىدى. ئاخىرى بىز زۇلمەتنى يىمىرىپ، تاڭنى كۈتۈۋالىدىغان خاسىيەتلىك كۈنلەرگە ئۇلاشتۇق. زۇلمەتنى يورۇتۇدىغان چىراق، جاھالەتنى قورقۇتىدىغان ياراق قولىمىزغا كەلدى. مەكتەپ — مانا شۇ چىراق، ئىلىم- مەرىپەت — ئەنە شۇ ياراقىدى. بىز ئەسىرىي كۈلپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇ ئەنگۈشتەرگە چىڭ ئېسىلدۇق. يۇرتىمىزغا يېڭىلىقنىڭ نۇرلىرى چېچىلىشقا باشلىدى. خەلق بىزنى قوللىدى. ھەر يەردە يېڭىچە ھەرىكەت، ھەر مەھەللىدە يېڭى مەكتەپ قۇرۇلۇشى باشلاندى... بىز ئوقۇپ چىقىپ ئەنە شۇ مەكتەپلەردە ياش ئەۋلادلارغا بىلىم بېرىمىز، ئىرپان ئاتلىق تۇتىيا بىلەن خۇراپاتتىن كور بولغان كۆزلەرنى ئاچىمىز، يېڭىلىقتىن نۇرلار چاچىمىز... مانا، بىز ئاتلاندۇق! بىر قولىمىزدا ئەلەم- (مەشرەپ «ئىزچىلار كالتىكى»نى يۇقۇرى كۆتەردى)، — بىر قولىمىزدا دەپتەر- قەلەم، — (يەنە بىر قولىدىكى دەپتەر - قەلەمنى يۇقۇرى كۆتەردى)، — ئىلىم يولىغا قەدەم تاشلىدۇق، يېڭى يولدا يۈرۈش باشلىدۇق، يولىمىز پارلاق!...

— توختا، ئارقاداش![1]... — دەپ توۋلىدى قاتار ئىچىدىكى سەيپىددىن قولىنى كۆتۈرۈپ ۋە مەيدانغا چىقىپ كېلىۋېتىپ. ئۇنىڭ بۇنداق

[1] ئارقاداش — تۈركچە — مەكتەپلەردە ساۋاقداش، باشقا ساھەلەردە يولداش، سەبداش قاتارلىق مەنىلەردە. — ئا.

تۇيۇقسىز چىقىپ كېلىشىنى ھېچكىم ئويلاپ كۆرمىگەنىدى. ئەسكەرلەر بىلەن ئوفىتسېرلار قاڭشارلىق بۇ يىگىتكە ھەم ئەجەبلەنگەن ھەم ئويۇننى بۇزۇۋاتقىنى ئۈچۈن ئاچچىقى كەلگەن ھالدا قاراشتى. سەيپىددىن بىر قولىدا «ئىزچى كالتكى» بىر قولىدا دەپتەر- قەلەم تۇتقىنىچە مەزمۇت قەدەم بىلەن خۇددى تەربىيلەنگەن ھەربىيلەردەك مېڭىپ سەھنىگە چىقتى. ئۇ مەشرەپكە بىر قاراپ قويۇپ، — سېنىڭ ئاۋالقى سۆزلىرىڭ راست، يۇرتىمىزغا يېڭىلىقنىڭ نۇرلىرى چېچىلىشقا، ياش ئەۋلادلارنىڭ كۆزلىرى ئېچىلىشقا باشلىغان، لېكىن ئاخىرقى سۆزلىرىڭگە قوشۇلمايمەن!

مەشرەپ تېڭىرقاپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي قالغاندەك بىر چەتكە ئۆتۈپ، نېمە دېيسەنكىن ئاڭلاپ باقاي قېنى، دېگەندەك ساۋاقدىشىنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇردى. ئۇنىڭ بۇنداق تۇرۇشى تەربىيە كۆرگەن ئارتىسلارنى ئەسلىتەتتى. سەيپىددىن كۆپچىلىككە بۇرۇلۇپ سۆز باشلىدى:

— راست، بىز ئۇلۇغ مۇساپىنى باشلىدۇق. ئېلىم- مەرىپەت، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇر قەدەملەر تاشلىدۇق. پۈتۈن خەلق، ئاتا- ئانىلار ۋە بالىلارنىڭ ھەممىسى بىزنى قوللىدى. بىز مۇشۇنداق شانلىق قەدەملەر بىلەن ئىلگىرلەۋاتقاندا بىر قىسىم مۇتىئەسسىپلەر قويغا ئېتىلغان ئاچ قاشقىردەك بىزگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بىزنى تىللاپ ئۇرماقتا. ھاقارەت قىلىپ يوللىرىمىزغا تاشلار ئاتماقتا. ھاياتىمىز خەۋپكە ئۇچرىماقتا. يولىمىز توسۇلۇپ قالغاندەكلا بولدى. ئۇلار بىزنى ئۆلتۈرۈشى، مەكتەپلىرىمىزگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈشى مۇمكىن. ئۆلسەك رازىمىزكى، يولىمىزدىن ھەرگىز يانمايمىز. شۇڭا بىزگە ياردەم كېرەك!

غەزىۋى قايناپ تېشىپ ئارانلا ئۆلتۈرغان مەھمۇد مۇھتى سەيپىددىننىڭ سۆزى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە چاچراپ تۇرۇپ كەتتى ۋە:

— كىم ئۇ، سىلەرگە قەست قىلىپ يوللۇڭلاردا پۈتلىشىۋاتقان؟! — دەپ ۋارقىرىدى.

سەيپىددىن تەمكىنلىك بىلەن، گويا بۇ ئويۇندا ئۈچىنچى بىر رول ئالغۇچى بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندەك داۋام قىلدى:

ـــ قــازى- ئەلەم، بــاي- بــېگــم باشــلىق يوغــان قورســاقلار، يەڭــدەك سەللە، هــارام تامــاقلار! خەلقىنىــڭ قېنىنــى شورايدىغان مۈشتۈمزورلار! ئۇلار بىزنى «دەهرى»، «كالتە قۇيرۇق»، دىنىمىزنىــڭ بۇزغــۇنچىلىرى دەۋاتىــدۇ. بــۇ گەپ بوھتــان! بىــز دىنىمىزنــى بــۇزغىنىمىز يــوق، بىــز مــۇقەددەس ئىسلام دىنىمىزنــى قوغــدايمىز. بىــز پەيغەمبىرىمىزنىــڭ «هەمــمە ئەر- ئايــال مۇسۇلمانلارغا ئىلىــم تەلەپ قىلماقلىق پەرزدۇر» دېگەن هەدىســنى ئــادا قىلىــۋاتىمىز. خەلقىمىــز غەپلەتــتىن ئويغۇنىشــى كېــرەك. نــادانلىقتىن قۇتۇلۇپ ئالغا بېسىشى كېرەك. بۇنىــڭ ئۈچــۈن مەكتەپ بولۇشى، ئىلىــم ئوقۇشــى كېــرەك! بىــز باشــلىغان ئۇلــۇغ ئىشــىمىزدا توســقۇنلۇققا ئۇچراۋاتىمىز. بىــزگە يــاردەم كېــرەك! ئــاتىمىز مــامۇت ســىجاڭنىڭ بىزنــى قوللىشىنى، بىــزگە يــاردەم قىلىشــنى، بىزنىــڭ غــالىبىيەت بىلەن ئالغــا بېسىشىمىزغا مەدەت بېرىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز...

كۆپچىلىك تېخىمۇ هاياجانلىنىشقا باشلىدى. شــۇر- شــۇر ئاۋازلاردا غۇلغــۇلا باشــلىنىپ كەتتــى. هەمــمە كىشــى بۇنــداق ياخشــى ئىشــنىڭ توسۇلۇپ قالغانلىقىغا ئاچچىقى كېلىۋاتقانــدەك ئىپادىــدە بولــدى. ئۇلارنىــڭ گۇدۇڭلىشــى ســەيپىددىن بىــلەن مەشــرەپنىڭ ئــاۋازى ئاســتىدا كۆمۈلــۈپ قالغانــدەك جىمىــپ قالــدى. ئــۇلار تەۋپىــق ئــۇگەتكەن مۇنــۇ شــېئىرنى دېكلاماتسىيە قىلدى:

ۋەتەن ئۈچۈن تەرەققىيات ئىستەيمىز،
ئارزۇيىمىز: راۋاجلانسۇن مائارىپ.
جاننى پىدا قىلدۇق ئەزىز خەلقىمگە،
بىزنىڭ يۈرەك زالىملارغا مۇخالىپ.
بولسا دەيمىز بىزدە هوقۇق، ئادالەت،
بولسا بەربات خۇراپاتلىق، جاهالەت.
شۇنىڭ ئۈچۈن ياشىسۇن بۇ ئىنقىلاپ،
زاۋال تاپسۇن ئىناقسىزلىق، ئىختىلاپ.
پورەكلىسۇن گۈزەل باهار گۈللىرى،

شوخ سايرىسۇن يۇرتىمىز بۇلبۇللىرى.
ئىقبال ئۈچۈن بولايلى بىز ئىتتىپاق،
جىلۋىلەنسۇن مەرىپەتنىڭ نۇرلىرى.

سەيپىددىن بىلەن مەشرەپلەر دىكلاماتسىيە قىلىشتىن توختىغان ھامان مەھمۇد مۇھىتى يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئۆرە تۇرغىنىچە مەمتىلى ئەپەندىگە:

— ئۆلىمالارغا ھەرگىز يول بەرمەڭلار! مەن بىر پارچە خەت يېزىپ بېرەي، كېيىن سىزگە ئىككى نەپەر قوراللىق ئەسكەر بېرەي. ئەگەر يەنە قارشىلىق قىلىدىغانلار بولسا باغلاپ ماڭا ئەۋەتىپ بېرىڭلار. مەن بار ئىكەنمەن، سىلەرنىڭ مەكتەپ ئېچىشىڭلارغا ھېچكىم توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ! — دېدى. ئۇنىڭ ئاۋازى ناھايىتى جاراڭلىق، غەزەپلىك بولۇپ، بىر ئاز تىترەڭگۈ ئىدى. ئۇنىڭ شۇ سۆزى بىلەنلا پۈتۈن مەيداندا يەنە بىر قېتىم گۈلدۈراس ئالقىش ياڭراپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلار قوللىرىدىكى «ئىزچىلار كالتىكى»نى، ئەسكەرلەر قوللىرىدىكى قورالنى يۇقۇرى كۆتۈرۈپ تەنتەنە قىلىشتى.

شۇ چاغدا ئوقۇغۇچىلار توپىدىن ئابدۇراخمان چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ چېچەك ئىزى بار، دانىخورەك باسقان يۈزى قىزىرىپ كەتكەن بولسىمۇ گۈگۈمغا پېتىۋاتقان مەھەلدە كۆرۈنمىدى، ئىچكى ھاياجاندىن تىترەپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ھەممە ئادەم ھاياجانلىنىۋاتقان سورۇندا بىلىنمىدى. ئۇ سەھنىدە ئاۋۋال ساۋاقداشلىرىغا، ئاندىن ئەسكەرلەرگە قاراپ قويۇپ، باياتىن بېرى كۆڭلىدە پىششىقلاپ تۇرغان شېئىرىنى شائىرانە دىكلاماتسىيە قىلىشقا باشلىدى:

بىھەمدۇللاھ[1] بۇ مەكتەپ ئاچىلىبان گۈلئۇزار بولدى،
زوھۇر[1] ئەيلەپ قوياشتەك نۇرىن، مىللەت ئاشكار بولدى.

---

[1] ئاللاھقا شۈكرى، — ئا.

بۇ مىللەت باشىغا چۈشكەن ئىدى شىددەت قارا كۈنلەر،
تۆپەيلىڭدىن سېنىڭكى، ئەي، زەھى[2] خۇش زوزىگار بولدى.
بۈگۈن سەن ئۆلكە باغىدا ئېچىلغان لالە گۈل مەھمۇد[3].
ئۇلۇغ نام ـ شۆھرىتىڭ بىرلەن كۆڭۈللەر شادى بار بولدى

ئابدۇراخمان سەل ـ پەل تىنىۋېلىپ ھەمدە شۇ پۇرسەتتە ئەتراپقا بىر كۆز يۈگۈرتۈپ، مۇخەممەسنى داۋام قىلدى:

خالىقا ھەمد بولسۇنكى، ئەدەمدىن[4] ئەيلىدى مەۋجۇد،
بەنى ئادەم ياراتىپ ھەم شېپى[5] قىلدى ئۇنى ماھمۇد[6].
تەكەببۇر ئەيلىدى شەيتان خۇدا دەرگاھىدىن مەردۇد[7].
بەرىسى ئۆزگە ئەردى، مۇھەممەد مۇستاپا مەخسۇد[8]،
چىقتى تۇرپاندىن، مۇھەممەت ئۈممەتىدىن ئۇشۇل مەھمۇد[9].
....

بۇ قېتىم گۈلدۇراس ئالقىشلار تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ ئۇزاق داۋام قىلدى. تەۋپىقنىڭ ئۆزىمۇ بۇ يىگىتتىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ چاۋاك

---

[1] ئاشكارە بولماق، مەيدانغا چىقماق، ـــ ئا.
[2] زەپ ياخشى، گۈزەل، - ئا.
[3] مەھمۇد مۇھىتى كۆزدە تۇتۇلغان، ـــ ئا.
[4] ئەدەم ـــ يوقلۇق، ـــ ئا.
[5] شېپى ـــ شاپائەت قىلغۇچى، ـــ ئا.
[6] ماھمۇد ـــ ھەمد ئېيتىلغۇچى، ماختالغۇچى (ئاللاھ)، ـــ ئا.
[7] مەردۇد ـــ قوغلاندى قىلىنماق، ـــ ئا.
[8] مەخسۇد ـــ مەخسەد، ئەگەر ئەي مۇھەممەد، سېنى دېمىگەندە ئىنسانلارنى ياراتمايتىم، (ئەسلى مەخسەت سېنى يارىتىش ئىدى) دېگەن توقۇلما «ھەدىس قۇددۇسى» كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك، ئەمما بۇنداق بىر ھەدىسنىڭ بولغىنى يالغان. ـــ ئا.
[9] ئابدۇراخمان شائىرنىڭ مەھمۇد مۇھىتنى مەدھىلەيدىغان ئىككى پارچە شېئىرى (كېيىنكىسىنىڭ پەقەت باش قىسمى)لا تېپىلدى. ئۇنىڭ تولۇق دىۋانلىرى (قولىيۈزما) بارلىقى مەلۇم، ئەمما مۇئەللىپ بۇلارنى تاپالمىدى، ـــ ئا.

چىلىۋەتتى.

— بۇ شائىر كىم؟ ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىدى مەھمۇد مۇھىتى تەۋپىقتىن پەس ئاۋازدا، گۈلدۈراس ئالقىشلار داۋام قىلىۋاتقان ئارىلىقتا.

— بۇ ئابدۇراخمان شائىر، — دېدى تەۋپىق دىلى سۆيۈنگەن ھالدا، ئۇ سۆزنى دەۋاتقاندا ئابدۇرخماننىڭ ئىسمىغا «شائىر» دېگەن نامنىڭ مەڭگۈلۈك لەقەم بولۇپ، قوشۇلۇپ سىڭىپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى.

ئۇزاققا سوزۇلغان چاۋاك ۋە قىقاسلاردىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار يەنە «ئىزچىلار مارشى»نى باشلىۋەتتى ۋە سەيپىددىننىڭ كوماندىسىدا مەيدان بويلاپ مەش دەسسەش ماھارىتىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ گاھ تۆتتىن ئۇزۇن سەپ بولۇپ، گاھ چاسا سەپ بولۇپ، مەيدان بويلاپ ئايلىنىشى، يېيىلىپ، يىغىلىپ، شۇنچە رەتلىك، شۇنچە چاققان مېڭىشلىرى ۋە رېتىملىك مەش دەسسەشلىرى ھەممەيلەننىڭ زوقىنى كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرى مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ھۆرمەت قاراۋۇللىرىدىن قېلىشمايتتى. مەھمۇد مۇھىتى تېخىمۇ سۆيۈنگەن بولۇپ، ئۇ ھەربىي قوماندانغا خاس نەزەر بىلەن ئۇلارنىڭ تولىمۇ يارامىلىق، ئاڭلىق قوشۇن بولالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. ھەم ئاللىقانداق ئۈمىد بىلەن كۆڭلى پاللىدە يورۇپ، شادلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ بالىلارغا مۇھەببىتى ئېشىپ، كاتىۋى ئابلا داموللا نەئىمىنى يېنىغا چاقىرىپ:

— سىز مەمتىلى ئەپەندىگە بىر پارچە خەت يېزىپ بېرىڭ، مېنىڭ نامىمدا ئاتۇشتىكى جىمى يۇرت كاتتىلىرى ۋە پۇقرالارغا بۇيرۇڭ، بۇ ئىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان كىشى مەيلى قايسى مازايى- ماشايىخ بولسىمۇ كەچۈرمەيمەن. شۇنداق كەسكىن يېزىڭ. دەرھال بېجىرىڭ، — دېدى ئۇ تېخىچە غەزىپى بېسىلمىغاندەك كالتا ساقىلىنى تىترىتىپ، چىڭ- چىڭ سۆزلەپ.

تۇنجى يۇلتۇزلار ئاسمان سەتھىنى بېزەشكە باشلىغاندا مەش ئويۇنى ئاياقلاشتى. مەھمۇد مۇھىتى يەنە ئورنىدىن تۇردى. ئۇ ئەمدى بىر گېنېرالدىن مېھرىبان ئاتىغا ئايلىنىپ قالغاندەك مۇلايىم ئاۋازدا

كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— ئەمدى دەم ئېلىڭلار، بالىلىرىم، بىر- ئىككى كۈن مېھمان بولۇپ قايتىڭلار. ئەمدى سىلەرگە ھېچكىم كاشىلا قىلالمايدۇ، — دېدى. ئاندىن بالىلار ئارىسىدىن سەيپىددىن، مەشرەپلەرنى ئالاھىدە ئىزدەپ تېپىپ ئەركىلەتتى، ماختىدى، — شائىر ئوغلۇم، — دېدى ئۇ ئابدۇراخماننىڭ مۈرىسىگە قېقىپ، — ياخشى ئوقۇڭلار، بالىلىرىم، ھەممىڭلار تىرىشىڭلار...

دوكلات يىغىنى ئاياقلاشتى. ئوقۇغۇچىلار «يۇمىلاق شە» ئىچىدىكى بىر نەچچە ئېغىز ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ يەردىمۇ كادىرلارنىڭ بالا- چاقىلىرى ئۈچۈن بىر مەكتەپ قۇرۇلۇۋاتاتتى.

ئۇلار ئورۇنلاشقان ياتاق ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەر بىلەن تولۇپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچىلارغا تىلەكداشلىق بىلدۈرەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئەمدى كۆڭلىدىكى دەككە- دۈككىدىن تامام خالاس بولۇپ، ئوقۇ- ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ توسالغۇسىز داۋام قىلىشىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلغانىدى. شۇڭا ئۇلار ئەسكەرلەر بىلەن خۇشال چېقىشىپ، ناخشا- ساز، كۈلكە پاراڭلار بىلەن يېرىم كېچىگىچە ئولتۇرۇشتى.

بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندى مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ياتىقىدا ئايرىم پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. مەھمۇد مۇھىتى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاقارتىش پائالىيىتىنى قوللاش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا 40 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل ئىئانە قىلدى. ئۇ تەۋپىققە مېھرىبانلىق بىلەن:

— سىزنىڭ ھاياتىڭىز بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىك، بىز ھەمىشە قىممەتلىك ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنلا ئارزۇسىنى يەيمىز، تىرىكلىكىدە كارىمىز يوق. مەن سىزنىڭ روھ ۋە جىسمىڭىزدا ئاكامنى كۆرىمەن، ئابدۇخالىقنىڭ جاسۇرەتلىك يۈرىكى سىزگە كۆچكەندەك ھېس قىلىمەن. سىز مېنىڭ ئويلىغىنىمدىنمۇ بۈيۈك ئىشلارنى قىلالايدىغان ئادەم ئىكەنلىكىڭىزگە كۆزۈم يەتتى. سىزنى ئاياش كېرەك. مەن سىزگە ئىككى ئەسكەر بېرەي، ئەتە كۆرۈپ بېقىڭ. ئۇن ئادەمگە تېتىيدىغان يىگىتلەردىن بېرىمەن. ئىشەنچلىكراق بولۇشى ئۈچۈن ئۆزۈن سىنالغان

ماڭا ئەگىشىپ تۆرپاندىن كەلگەن يىگىتلەردىن بىرىمەن، — ئۇ شۇنداق دەۋىتىپ تەۋپىقنىڭ قولىنى ئاغرىتىپ تۇرۇپ سىقتى، ئاندىن بىردىنلا ئېسىگە ئېلىپ، — ھوي، راست، بۇ جەڭچىلەر سىزگە يوچۇن ئەمەس، يېڭىساردا تونۇشقان تونۇشلىرىڭىز ئېسىڭىزدىمۇ؟ نىمىتۇللاھ بىلەن مەڭلىكاخۇن ئىككىسىنى بەرمەكچىمەن، قانداق؟— دېدى.

بۇ گەپ بىلەن تەۋپىقنىڭ يادىغا ئابدۇنىيازمۇ كەلدى. ئۇ بۇ قابىل ئوفىتسىرنى سۈرۈشتۈرۈپ باقماقچى بولغان بولسىمۇ مەھمۇد مۇھىتى كۆرسىتىۋاتقان مېھرىبانلىق ئۇنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويغاندەك گەپ قىلالمىدى. ئۇنىڭدا شۇتاپ مۇشۇ بەستلىك كىشىنى قۇچاقلىۋېلىش ئىستىكى ھۆكۈم سۈرمەكتىدى. شۇ چاغدا ئۇ بىردىنلا ئىدرىسنىڭ ئۇلارنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغانلىقىنى، بۇنى سىجاڭنىڭ بۇيرۇقى دەپ پوپوزا قىلغانلىقىنى، ئەمدىلىكتە سىجاڭنىڭ شۇنچە قىزغىن كۈتۈۋالغانلىقىنى، ئويلاپ بۇ ئارىدا جەزمەن دۈشمەننىڭ ئويۇنى بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشقا كەلدى. شۇڭا ئۇ مېھرىبان ئاتىدەك ئۆزىگە غەمخورلۇق قىلىۋاتقان بۇ ئادەمنى بۇ ئىشتىن خەۋەردار قىلىش بىلەن، يوشۇرۇن دۈشمەندىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇشنى قەرز دەپ بىلىپ، ھەزرەتتە بولغان گەپ- سۆزلەرنى سۆزلەپ بەردى.

— ئىدرىس؟— دېدى مەھمۇد مۇھىتى تەئەججۈپىنى ئانچە بىلىندۈرمەي، ئەمما قايتا سوئال سورىمىدى. ھەم ئۆزىمۇ ئىپادە بىلدۈرمەي جىم جىتلا ئۆتكۈزۈۋەتتى. بىردەمدىن كېيىن سۆزىنىڭ تېمىسىنى ئۆزگەرتىپ، — باللارنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن نېمە كەتسە- كەتسۇن. تارىختىن بېرى خەلقىمىز نادانلىق ئارقىسىدىلا قۇل بولدى. ئەڭ ئاخىرقى بىر قىسىم ئىشلارنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ ھۇلىنى تەۋرىتىۋەتكەن خەلق ئىنقىلابىنىڭ ئۆز ئۆزىدىن سۇسىيىپ ئاخىرىدا بۇنداق ۋەزىيەتكە كېلىشىمىز، ئاڭلىق قوشۇنىمىزنىڭ يوقلۇقى بىلەن ئىقتىدارى بولغان يول باشچىنىڭ كەملىكى، يول باشلىغۇچىلار بىلىمسىز ۋە گول بولغانلىقى ئۈچۈن ياخشى چارە ـ تەدبىر، توغرا يول، توغرا نىشاننى تاپالمىدى. مۇھىت بولسا

يامان تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىشقا تۈرتكە بولدى. تۆمۈر ئېلىغا قارىتا «ھارۋىكەش قەشقەرنى سورامدۇ» دەپ پىتنە تېرىسا، خوتەنلىكلەرنى يەنە بىر نېمە دېيىشتى. باشقا ھۆكۈمرانلار سورىسا بولىدىكەنۇ، نەلىك بولسا بولسۇن ئۆز ئىچىمىزدىن چىققانلار سورىسا ياخشىراق ئەمەسمۇ دېگەننى ئويلاپ كۆرۈشكە ئەقىللىرى يەتمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى نادانلىق ئارقىسىدا بولۇۋاتقان ئىشلار. شۇڭا مەن ئەپەندىلەرنى تولىمۇ ھۆرمەت قىلىمەن، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى ھاياجان بىلەن.

— مەن ئەسلىدە ئاشۇ خەلق ئىنقىلابىنىڭ تازا قايىنىغان ۋاقتىغا ئۈلگۈرۈپ كېلىپ پىدائىي بولۇشنى ئويلىغانىدىم. بىراق، كېچىكىپ قالدىم، ئارمىنىمغا يېتەلمىدىم. بۇنى ئويلىسام ئىچ-ئىچىمدىن پۇچۇلۇنۇپ كېتىمەن. قولۇمغا قورال ئېلىپ خەلق ئىنقىلابى سېپىدە بىر جەڭگە كىرسەم دەپ ئويلايتتىم.

— ئەلھەمدۇلىللا، بۇمۇ تەقدىر. ياخشىمۇ كېچىكىپ قاپتىكەنسىز، بولمىسا ـ زە، بىرلا جەڭگە كىرىپ قىزغىنلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدىكەنسىز. ھېچنىمىدىن يانمايدىكەنسىز. ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلىرىمىزدىن ئايرىلدۇق. مەن ئاكامدىن ئايرىلدىم، سىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالسام بولمايتى. سىزنىڭ يارىقىڭىز قەلەم جەڭگاھىڭىز مەكتەپ.

— دېگىنىڭىزغۇ توغرا، بىراق، دۈشمەنگە بولغان قىساس ئوتى، غەزەپ-نەپرەت ئادەمدە ئۇلارنى بىۋاستە ئاتمىغىچە، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق قىقىراشلىرىنى ئاڭلىغاچ ئۆلتۈرمىگىچە ھادىق چىقمايدىغاندەك كەيپىياتنى ھاسىل قىلىپ قويۇدىكەن؛ دۈشمەننىڭ بىزگە سالغان جەۋرى-جاپالىرىنى، بىزنى كەلتۈرۈپ قويغان بۇ زۇلمەتلىك مەنزىلىنى ئويلىغاندا ئۆز قولىڭىز بىلەن بوينىنى يۇلۇۋەتمىگىچە دەردىڭىز چىقمايدىغاندەك روھىي ھالەتكە كېلىپ قالىدىكەنسىز. شۇنچىلىك تىت-تىت بولىمەنكى، بىر كۈندىلا خەلقىمنى دۇنيادىكى جىمى مىللەتتىن مەدەنىيەتلىك، جىمى مىللەتتىن پاراۋان قىلىۋەتسەم دەيمەن... ئويلاپ كۆرۈڭ، بىر قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەت قانداق

بولۇپ بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ توغرا، بۇنىڭ بىردىن- بىر سەۋەبى ياكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبى نادانلىق ۋە ئىناقسىزلىق. لېكىن، بىز نېمىشكە بىر- بىرىمىزگە يېپىشماي، پالانى يەرلىك، پوكۇنى يەرلىك دەيمىز؟ بۇ ئۇيغۇر قېنىنىڭ مۇرەككەپلىكىدىنمۇ؟ بۇ ھەقتە ھەر مىنۇت ئويلاپ خىيالىنىڭ چېكىگە يېتەلمەيمەن... بۇنداق تەپرىقچىلىقنىڭ ئەڭ چوڭ جىنايەتچىسى ئاپپاق خوجا باشچىلىقىدىكى سوپى ئىشانلار، ئەلۋەتتە... لېكىن، نادان خەلق بۇ مىللى مۇناپىقنى ھازىرغىچە ئۇلۇغلايدۇ تېخى!... خەلقىمىزدە ئىنسانىي ئاڭ، مىللىي روھ ئويغانمىسا، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى بىلمىسە ئۇنى قۇتقازغىلى بولمايدىكەن، ئۇنىڭ قۇتۇلۇشى ئۆزىگىلا باغلىقكى، تاشقى كۈچلەردىن تامادا بولۇپ ئولتۇرۇش بىزنى غەپلەتكە ئىلىپ باردۇ.

— ئاكاممۇ ھەمىشە شۇنداق دەيتتى. ئابدىخالىقمۇ شۇنداق قايىنايتى. ھازىر سىز نىجاتلىق تۇلپارىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، يەنە قورال تۇتۇپ جەڭ قىلمىغىنىڭىزغا ئۆكۈنەمسىز؟ تىلىمىنىڭ ئاچقۇچى قولۇڭلاردا ئىكەن، ئۇنى ئىچىشنى ھەربىر ئادەمگە ئۈگۈتۈڭ. سىرلادىن قورقىدىغانلارغا ئەسلى قىياپەتنى كۆرسۈتۈپ قويۇڭ. كۆزى ئىچىلغان ئادەم يولنى تېپىپ ماڭالايدۇ.

— رەخمەت سىزگە، سىزنىڭ پۈتۈن ئۆمرىڭىزدە قىلغان ۋە قىلىدىغان ھەممە ساۋابلىرىڭىزدىن بۇنىسى كاتتىراق بولغۇسى.

مەھمۇد مۇھىتى بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن باشقا بىر خىل ئاھاڭدا:

— ئۆز بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن سىزگە بىر گەپنى قىلاي، سىلەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىڭىزلارنى باشقىچە مەنادا چۈشۈنۈپ ماڭا پەنت قويىدىغانلار ئاز ئەمەس. بۇ كەمگىچە بۇ يەردە بولغان ھەممە گەپ-سۆز، ھەرىكەتلەر يېڭشەرگە يېتىپ بولدى. سىزنىڭ مەن بىلەن شەخسىي يېقىنچىلىقىڭىز يوقلۇقىنى، كۆپچىلىكنىڭ ئىشى ئۈچۈن ياردەم سوراپ كەلگەنلىكىڭىزنى، سىز ئۈچۈن مەنمۇ، باشقا ئەمەلدارلارمۇ ئوخشاشلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن شاگىرتلىرىڭىز بىلەن ئەتە يېڭشەھەرگە ليۈبىڭ دېگەن لومۇدىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قويۇش زۆرۈر

تۇرۇۋاتىدۇ. قانداق دەيسىز؟ — دېدى.

— شۇنداقمۇ؟ بۇ سىياسىي ئېھتىياج ئۈچۈن زۆرۈركەن، مەيلى، چىقساق چىقايلى.

— ئۇنداق بولسا ياخشى بولدى، مەنمۇ بىللە چىقىمەن.

ئۇلار سۆھبەتلىرىنى توختۇتۇپ، ئارام ئېلىش ئۈچۈن خەيرلەشتى.

3

ئەتىسى تەۋپىقنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 200 چە ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن يېڭىشەھەرگە قاراپ ماڭدى. مەھمۇد مۇھىتى بىلەن ياندىشىپ پىيادە يولغا چىققانىدى. ئۇلار شەھەردىن چىققىچە ناغرا-كانايلىرىنى ياڭرىتىپ، ناخشىنى جاراڭلىق توۋلاپ ماڭدى. شەھەردىن چىققاندىن كېيىن بىر ئاز ئىختىيارىراق مېڭىشتى.

قىزىل دەريا كۆۋرۈكىدىن ئۆتتۈۋېتىپ تەۋپىق سول تەرەپتىكى — دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ شەرققە سوزۇلغان، كەڭ كەتكەن سازلىقنى كۆرسۈتۈپ:

— بۇ سازلىق نېمە دەپ ئاتىلىدىغاندۇ؟ — دەپ سورىدى.

— بۇ يەرنى ئەسكىسا[1] دەيدىكەن، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى، — بۇنى سوراپ قالدىڭىزغۇ؟

— بۇ يەردە كۆڭۈلدىكىدەك تەنتەربىيە مەيدانى بەرپا قىلغىلى بولىدىكەن.

— شۇنداق، بۇ يەردە ئوغلاق تارتىشسىمۇ يېتىپ ئاشىدۇ.

ئۇلارنىڭ سۆھبىتى شۇنىڭ بىلەنلا مەكتەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەربىيىلىنىشى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كەلگۈسى پىلانلىرى قاتارلىقلارغا بۇرۇلۇپ، مۇشۇ ھەقتە ناھايىتى قىزغىن پىكىرلىشىپ كېتىشتى.

---

[1] ئەسكى سا (ئەسكى ھىسار— كونا قورغان، قەلئە) — بۇيەردە قەدىمى شەھەر خارابىسى باردى — ئا.

مەھمۇد مۇھىتى گويا پەقەت ھەربىي بولۇش ئۈچۈنلا يارالغاندەك قاۋۇل بەستىگە يارىشا يوغان چامداپ ماڭاتتى. تەۋپىق بولسا ئۇزاق چېنىققان كىشىلەرگە خاس چاققانلىق بىلەن تېز- تېز قەدەم ئېلىپ ھەمرىيىغا تەڭلىشىپ ماڭاتتى.

ئۇلار يېڭىشەھەر قورغىنىغا يېتىپ كەلگەندە ئالدىن خەۋەر تاپقان گارنىزون قوماندانى لىيۇبىنىڭ خىللانغان ئەسكەرلىرىدىن يۈزچىنى دەرۋازىدىن ئىشتاپ ئالدىغىچە تىزىپ كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناغرا- سۇنايلىرى قورغانغا كۆز يېتىم يەرگە كەلگەندىلا ياڭراشقا باشلىغانىدى. ئۇلار ئاشۇ سۈر ھەيۋەتتى بىلەن لىيۇبىنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىدىن ئۆتۈپ شتاپ ئالدىدىكى مەيدانغا رەتلىك يېيىلىپ چاسا سەپ ھاسىل قىلدى. مەمتىلى ئەپەندى دىققەت كوماندىسى بېرىپ، لىيۇبىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئوفىتسېرلار بىلەن كۆرۈشتى ھەم ئۆزىنىڭ كېلىش مەقسىدىنى مەلۇم قىلغان بولدى. لىيۇبىڭنىڭ توڭچىسى تەرجىمە قىلىپ تۇردى.

— بىز خەلقنى ئاقارتىپ، ۋەتىنىمىزنى ئىلغار مەملىكەتلەر قاتارىغا ئۆتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىمىز. بۇ ئىشىمىز ئۈچۈن ئۇلۇغلىرىمىزدىن ياردەم سوراپ كەلگەنىدۇق، — دېدى تەۋپىق قىسقىچە دوكلاتىنىڭ ئاخىرىدا، — مامۇت سىجاڭ ئاتىمىز بىزنى قوللىدى ھەم ئىقتىسادىي ياردەم بەردى، — ئۇ بۇنداق دېيىش ئارقىلىق لىيۇبىڭدىنمۇ بىر نەرسە يۇلماقچى ئىدى.

— قارشى ئالىمىز، قارشى ئالىمىز، — دېدى لىيۇبىڭ كۆزلىرىنى يۇمۇپ ھېجىيىپ، — مامۇت سىجاڭنىڭ قارشى ئالغىنى مېنىڭ قارشى ئالغىنىم ئوخشاش. ئۇ قوللىغانىكەن مەنمۇ قوللايمەن. كۆپچۈلۈككە مەلۇم، مەنمۇ شىڭ دوبەن جانابلىرىغا ئوخشاش ئىلغار پىكىردىكى كىشىمەن. شىڭ دوبەن جانابلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست، شۇڭا شىڭ دوبەننىڭ سىياسىتىمۇ خەلقچىل سىياسەت، خەلقنى ئوقۇتۇش، نادانلىق ئۇيقۇسىدىن ئويغۇتۇش ئەلۋەتتە قارشى ئېلىشقا تېگىشلىك ئىش. مەن مامۇت سىجاڭ ئاكىمىز ئەۋەتكەن ئادەمدىن ئۇقۇپ

بەك خوشال بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن كۆڭلۈمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئازراق تەييارلىق قىلىپ قويدۇم. ئاۋۋال ھەممىڭلار ماڭا مېھمان بولۇڭلار، دەم ئېلىڭلار، ــ دېدى ئۇ.

مەھمۇد مۇھىتى رەسمىيەت ئۈچۈن بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ليۇبىڭ ئادەملىرىگە بۇيرۇپ، ئۇلارنى دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئوقۇغۇچىلار دەم ئېلىشقا قويۇلغاندىن كېيىن تەۋپىق، مەھمۇد مۇھىتىلار ساھىپخانلار بىلەن مېھمان كۈتۈش بۆلۈمىدە ئىختىيارى سۆھبەتتە بولدى. ليۇبىڭ بۇ يەردىمۇ ئاغزىدىن بال تامدۇرۇپ تەۋپىقنى ماختىدى. ھەر ئىككى ئېغىز گەپتە مەھمۇدنى كۆكلەرگە ئۆچۈرۈپ، خوشامەت قىلىپ تۇردى. «مامۇت ئاكىمىز» دېگەن سۆزنى ئۈزۈلدۈرچە قىلىپ، باشقىلىرىنى خىتايچە قىلىپ دىپلوماتلارغا خاس خاراكتېرىنى ئىپادىلىدى.

بۇ ماختاش ئەمەلىيەتتە سىياسىي ئېھتىياجدىن تۇغۇلغان خوشامەت بولۇپ، ليۇبىڭنىڭ خەلقپەرۋەرلىكىنى ئىسپاتلىمايتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر ۋەزىيىتىدە ھەربىي كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتە ئۈستۈنلۈك مەھمۇد مۇھىتى تەرەپتە بولۇپ، بۇ يەردىكى ھەربىي كۈچلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى مۇنداق ئىدى:

1. قەشقەر گارنىزونى. ئوفىتسېرلىرى 65، ئەسكەرلىرى 234 نەپەر. قوماندانى ليۇبىڭ، (قوشۇمچە) مۇئاۋىن قوماندانى مەھمۇد مۇھىتى.

2. ئاتلىق 4- پولك. ئوفىتسېرلىرى 45، ئەسكەرلىرى 542 نەپەر؛ مىلتىق 604 تال، پىلىموت يەتتە دانە، پولكوۋنىك يې چىڭبو.

3. ئاتلىق 5 ـ پولك (يەرلىك خىتايلاردىن تەشكىللەنگەن). ئوفىتسېرلىرى 45، ئەسكىرى 365 نەپەر. مىلتىق 382 تال، پىلىموت ئىككى دانە.

4. ئاتلىق 9 ـ پولك (يەرلىك قىسىم). ئوفىتسېرلىرى 40، ئەسكىرى 632 نەپەر؛ مىلتىق 287 تال، پىلىموت ئۈچ دانە.

5. پىيادە ئەسكەرلەر 6 ـ دىۋىزىيىسى: ئەسكەر سانى 1500[①]. دىۋىزىيە قوماندانى مەھمۇد مۇھىتى. بۇلارنىڭ 80%ى ئۇيغۇر، 20% قىرغىز (خوجانىياز ھاجى، تۆمۈر ئېلى، ئوسمان ئالى قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىدىن قالغان ئەسكەرلەردىن). بۇلاردىن بىر پولك يەكەندە، بىر پولك يېڭىساردا، بىر پولك قەشقەر دۆلەتباغدا، يەنە بىر پوللىك قۇم دەرۋازىسىدا تۇراتتى.

ئەسكىرى كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتىن 6- دىۋىزىيە سان جەھەتتىلا ئەمەس، سۈپەت جەھەتتىنمۇ ئۈستۈن تۇراتتى. تېخمۇ مۇھىمى ئۇلار قەشقەر سىرتىدا ئىككى ناھىيىدە ئوبدان پۇت تىرەپ تۇرۇش زىمىنىگە، ئىشەنچلىك ئارقا سەپ ۋە ئەسكەر زاپىسىغا ئىگە ئىدى. بۇ ھال لىيۇبىڭنىلا ئەمەس، شېڭ شىسەينىمۇ تەشۋىشكە سالاتتى. شۇڭا ئۇ ئالدامچىلىق قىلىپ دىۋىزىيە ئىچىگە ئۆزىنىڭ كۆز-قۇلاقلىرىنى قىستۇرۇپ، ھەرخىل يوللار بىلەن «قورغاننى ئىچىدىن بۇزۇش» كويىدا بولاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن رىبالكونى تەكلىپ قىلىپ مۇشاۋۇر قىلىپ قويۇشى سوۋېت ــ شېڭ ھەمكارلىقىنىڭ مىۋىسى ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا لىيۇبىڭنىڭ ياغلىمچىلىق قىلىپ، ئىلاجى بار مەھمۇد مۇھىتىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش كويىدا بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ «يولۋاسنىڭ تۈكىنى يېتىشغا سىلاش» چارىسى ئىدى.

مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ئېھتىياتچانلىق قىلىپ ئالدىن خەۋەر بېرىپ يۈرۈشىدىمۇ ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر بار ئىدى. ئۇنىڭغا ئايان ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىشتابىدا بولغان ئىشلار لىيۇبىڭدىن يوشۇرۇن قالمايتى. شۇڭا بەزى ئىشلارنى يورۇققا چىقىرىپ ئاخباراتلارنىڭ قىممىتىنى يوقۇتىۋەتمىسە لىيۇبىڭ قاتارلىقلار شېڭ شىسەيگە ۋە سوۋېت تەرەپكە ئۇنى ھىلە- مىكىر ئىشلىتىپ، سۈيقەست پىلانلاۋاتىدۇ دەپ چاقاتتى. بۇ بولسا شېڭ

① بۇ سان ئەمەلىيەتكە ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ، بەلكىم 15000 بولۇشى مۇمكىن، ــ ئا.

شىسەينىڭ ھەرىكەتلىنىشى ئۈچۈن باھانە بولاتتى، ھازىر شۇڭا ئىككى تەرەپ ئىپتىيات بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەھمۇد مۇھىتى شىڭ شىسەينىڭ پۇت تىرەپ تۇرىۋالغان ھامانلا ئۆزىنى يوقۇتۇش ئۈچۈن ھەرىكەت باشلايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپتىيات بىلەن ئاشۇ كۈننى كېچىكتۈرۈشكە تىرىشاتتى.

زىياپەتتىن كېيىن رەسمىي مۇراسىم ئېچىلىپ، لىيۇبىڭ سۆز قىلدى. ئاندىن ئۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تەييارلىغان سوغىتى — قوڭغۇراق سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن يەڭ بەلگىسىنى تارقىتىپ بەردى. لىيۇبىڭ بۇ بەلگىنى چۈشەندۈرۈپ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا:

— سىلەر غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقانلارنى ئويغاتقۇچى قوڭغىراقچىلار...

— دېدى. ئارقىدىن ئادىيۇتانتى پەتنۇس بىلەن تۇتۇپ تۇرغان، قىزىل رەڭلىك قەغەزگە ئورۇلۇپ، سىرىق ھەل بىلەن ھۆسنىخەت يېزىلغان بولاقنى مەمتىلى ئەپەندىگە سۇنۇپ — بۇ مېنىڭ ئىئانەم، ئاز بولسىمۇ پېقىرنىڭ كۆڭلى، قوبۇل قىلارلا، — دېدى.

لىيۇبىڭنىڭ سۆزى ۋە ئىئانە تەقدىم قىلىش رەسمىيىتى ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار ماھارەت كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن لىيۇبىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆزۈتىشى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە قايتىشتى.

— بۇ تۈلكىنى ئوبدان ئىلىدۇقمۇ، ئەپەندىم، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى كېتىشىۋېتىپ، — ئۇلار لىيۇ بىڭنىڭ قانچە پۇل بەرگەنلىكىگە قىزىقىپ بىرلىكتە قاراشتى. لىيۇ بىڭ 17 مىڭ سەر بەرگەنىدى، — بۇ پۇللار سىزنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرىڭىز ئۈچۈن بىمالال يېتىدۇ، — دېدى مەھمۇد مۇھىتى مەمنۇنىيەت بىلەن.

— شۇنداق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن سىز ئاكىمىزغا رەخمەت ئېيتىمىز، — دېدى تەۋپىق ئىچ- ئىچىدىن خوشاللانغان ھالدا، — ئىككىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى قانداقراق؟

— ھەي، ھازىر ئۇلارنىڭ ئۇرۇشقىدەك ھالى يوق، يالقۇن بېسىلغان بىلەن چوغ تېخى ئۆچمىدى، شۇڭا تىنچ ئۆتۈش ئۈچۈن ماڭا بىر ئاز يول

قويۇدۇ. شىڭ تۆلكىنىڭ ھالى سەل- پەل ئوڭشالسىلا مېنى ئارامىمدا قويمايدۇ.

— شۇنداقمۇ؟... بۇنى بىلىدىكەنسىزۇ، ئەجەپ يەنە خەتەرلىك ھالەتتە تۇرۇپ خىزمەت قىلىۋېرەمسىز؟— مەمتىلى ئەپەندى گېنېرالغا سىناش نەزىرىدە قارىدى.

— نېمە چارە؟ ھاجىمنى قاپقاندىن ھەزەر ئەيلەشكە شۇنچە دەۋەت قىلدىم، ئۇنىمىدى. ئۇ رەئىسلىكنى قوبۇل قىلىپ ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈۋالسا، ماڭا نېمە ئامال؟ ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار دەپ تۇرۇپ باقمايمىزمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بىر گەپ بولمامدۇ. ھېچ بولمىسا شۇ چاغقىچە ئازراق ساۋابلىق ئىش قىلىپ گۇناھىمىزنى يېنىكلەتسەكمۇ ئەجەپ ئەمەس.

تەۋپىقنىڭ يەنە كۆپ نەرسىلەرنى سورىغۇسى بار ئىدىيۇ. لېكىن سىجاڭنىڭ چېھرىسىدىكى چوڭقۇر قايغۇ ئالامىتىنى كۆرۈپ قېلىپ، گەپ قىلمىدى.

ئون سەككىزىنچى باب

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق ئاۋازلىرى ئاڭلانغاندا ھاپىز
ناخشىسىنىڭ نىمە كېرىكى؟
ئات جەڭگە چېپىپ كېتىۋاتقاندا مەن قانداق قىلىپ
چىمەنلىكتە ياتالايمەن؟
— ئىبراھىم مۇنتەسەر(xئەسىر) شېئىرلىرىدىن
(«چىڭگىزخان»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل)

1

يېڭىشەھەردىن قايتقان كۈنى كەچتە تەۋپىق ئوقۇغۇچىلارنى دېۋىزىيە ئىشتابىدىكى ياتاقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى شاگىرتلىرىدىن ئابدۇراخمان شائىر، سابىت، ئابدۇغۇپۇرقۇناجى، ئەمەت مەخسۇم، سەيپىددىنلارنى ئېلىپ نوۋېشى مەكتەپكە كەلدى. مەھمۇد مۇھىتى ئۇنىڭغا بەرگەن مۇھاپىزەتچى جەڭچىلەر نىمۇتۇللا، مەڭلىكاخۇنلارمۇ ئۇلار بىلەن بىللىدى (مۇھاپىزەتچىلەر شۇكۈندىن باشلاپلا ئۇنىڭ خىزمىتىگە كىرىشكەنىدى) نوۋېشى مەكتەپتە ئۇلارنى مەجىددىن ئەپەندى، ئەخمەد ئەپەندى ۋە باشقا بىر قانچە ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوبۇلقاسىم باشلاپ كەلگەن سانايى نەپىسە قارمىقىدىكى بىر قانچە سازەندىلەر كۈتۈۋالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قۇتلۇقهاجىم شەۋقىمۇ باردى.

مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپ ھويلىسىغا كىرىپ كېتىۋېتىپ شاگىرتلىرىغا:

— مەن سىلەرنى دەم ئالدۇرماي نىمىشقا باشلىۋالدىم، بىلەمسىلەر: — دېگەن سوئالنى قويدى، — چوڭلارنىڭ سۆھبىتىدە سىلەر بىلىۋېلىشقا تېگىشلىك پايدىلىق نەرسىلەر بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، شۇلارنى ئاڭلاپ قالسۇن دەيمەن.

تەۋپىق ئۆزلىرىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان بىر مۇنچە ئادەمنى كۆرۈپلا چاقچاق باشلىدى:

— قارىغاندا بىرەر كاتتا مۇراسىمغا تەييارلىنىپ تۇرغاندەكلا قىلىسىلەرغۇ؟ مەجىددىن ئاغىمىز قايتا توي قىلماقچى ئەمەستۇر؟ ئۇنداق بولىدىغان بولسا ئىبادەت خېنىم ساقلىنى يۇلۇپ، دوختۇر دوستىمىزنى كوسا قىلىپ قويىدىغۇ؟

— بۇ ئەپەندى ماڭىلا ئارام بەرمەيدۇ، ھەمىشە ھوجۇم نىشانى مەن، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى ياسىما تېرىكىش بىلەن، — ئۇنداق ئەمەس، ئەپەندىم، سىزنى ئۆيلەپ قويۇش توغرىسىدا مۇزاكىرە ئويۇشتۇرۇپ تۇرۇپتىمىز. ئەمدى پەقەت ئۆزىڭىزنىڭلا پىكرى كەملىك قىلىۋاتاتتى،
— دوختۇر چاقچاق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇدى.

— مېنىڭسىزمۇ قارار قىلىشقا بولاتتى، مانا شەۋقى ئاكىمىز ماڭا تولۇق ۋەكىللىك قىلالايتى ئەمەسمۇ؟

— ئوھۇي، شەۋقى بىلەن تۇغۇلغاندىن بېرى بىللە ئويناپ چوڭ بولغاندەك گەپ قىلىسىزغۇ؟ ياخشىمۇ تۇنۇگۇنلا تونۇشقىنىڭىز.

— تۇنۇگۇن تونۇشقان دوستۇمنى ۋەكىل قىلمىسام، سىزدەك كونا تونۇشلار مېنى چۈشەنمىسە.

— بوپتۇ، يۇقۇرى ئۆتۈڭ، ۋەكىلىڭىزگە يېقىن ئولتۇرۇڭ. ھازىر سىز مېھمان، نېمە دەۋالسىڭىزمۇ كەڭچىلىك قىلىمىز. قېنى يىگىتلەر، سىلەرمۇ ئولتۇرۇڭلار.

— تارچىلىقىڭىزمۇ بارمىدى ئەمىسە؟ ماڭا زامانىنىڭ تارلىقى ئاز كەلگەندەك؟ بولدى گەپ قىلماڭ، ھاجىكام بىلەن ئوبدانراق پاراڭلىشىۋالغىلى قويۇڭ، — تەۋپىق شۇنداق دەپ چاقچىقىنى تۈگۈتۈپ، بۇنداق چاقچاقلارنى بولدى قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ دوستلىرىغا ئىشارە قىلدى (ئۇ شاگىرتلىرى ئالدىدا بەزى گەپلەرنىڭ چەكتىن ئېشىپ كېتىشىدىن ھەزەر قىلاتتى). ئاندىن شەۋقىگە بۇرالدى، — خوش، ئۇستاز، ئەھۋالىڭىز نىچۈك؟

— ئەلھەمدۇلىللاھ.

— بىزنىڭ بەختىمىز ئۈچۈن سالامەت بولۇڭ. ئاكامدىن كۆپ سالام يوللاپتىكەنسىز، رەھمەت.

— بىراق، ئەپەندى، ئاكىلىرىدىن سىلىنىڭ تۆرت سائەتلا ئۇخلايدىغانلىقىلىرىنى ئاڭلاپ، سىلىگە بەك ئاچچىقىم كەلدى. ھەقىقەتەنمۇ باللارچە قىزغىنلىق! ئۇنداق قىلىشقا ھەققىلىرى يوق جۇمۇ. رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم كېچىسى ئۇخلىماي ئىبادەت قىلىدىغان بىر ساھابىگە كايىپ: «سېنىڭ بەدىنىڭدە بالىلىرىڭنىڭمۇ ھەققى بار»[1] دېگەن. يەنى، دېمەكچىكى، ئۇنى شەخسىيلا مۈلكى بىلىپ قالايمىقان خورىتىدىغان ئىشنى چەكلىگەن. خۇددى شۇنداق، سىلىنىڭ بەدەنلىرىدە دوست بۇرادەرلەرنىڭ، مىللەتنىڭ ھەققى بار، ئۇنى ئاسرىماي تېزلا كېرەكتىن چىقارسىلا گۇناھكار بولىلا.

— ئايىغىنىڭىز ئۈچۈن رەخمەت، ئۇستاز، مېنىڭ ئېسى- يادىم سىزدىلا بولدى. مەنغۇ ياش، يوكنى ئېغىرراق كۆتەرسەممۇ ھېچقىسى يوق. سىز ياشنىپ قالغان چاغدا ئۆزىڭىزنى ئاسرىمىسىڭىز بولمايدۇ.

— بولدى، تەكەللۇپ قىلىشمايلى، ئۆزئارا تەكەللۇپ قىلىشماسلىق ئۆزلىرىنىڭ شۇئارىدىغۇ، سىلىگە بەربىر گەپ ئاڭلاتقىلى بولمايدۇ. قۇرۇق گەپنى قويۇپ تەمبۇرنى قوللىرىغا ئالسىلا.

— ئۇنىسىڭىز ئۆزەممۇ چىداپ تۇرالايمەن، — تەۋپىق تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ سازلاشقا باشلىدى. ئۇ تەمبۇرنى سازلىغاچ ئەخمەد ئەپەندىنى كۈزەتتى. ئەخمەد ئەپەندى خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىككەن ھالدا پاراڭلارغا ئارىلاشماي ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايى بىر ئاز تاتارغان ھەم ياداپ قىلغانىدى. ئۇ تۇرۇپلا بوينىنى سىپاپ قويۇپ، ئېغىر- بېسىق، چوڭ سۆپەتلىك بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەۋپىق بىر نەچچە ناخشا ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن تەمبۇرنى سانايى نەپىسەنىڭ سازچىلىرىدىن بىرىگە بېرىپ، خەلق ئاھاڭلىرىغا چېلىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇمۇ بىر نەچچە پەدە چالغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، گۆش

---

[1] «سەھىھ بۇخارى»غا قارالسۇن، — ئا.

بېسىلغان پولو كەلتۈرۈلدى. تاماق ئۈستىدە ئۇلار ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرى، ھازىرقى ۋەزىيەت، قانداق خىزمەتلەرنى ئىشلەش زۆرۈرلىكى ھەققىدە سۆھبەتلىشىپ كېتىشتى.

— بىز مەكتەپتە ئويۇن تەييارلىماقچى ئىدۇق، ياردەملىرىنى ۋە مەسلىھەتلىرىنى كۆپ كۈتتۇق، — دېدى تۇرغۇن ئەپەندى تەۋپىققا قاراپ.

— شۇنداقمۇ؟— دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ئالدىرىماي تاماق يېگەچ، — ياخشىغۇ، خەلقنى ئويغۇتۇشنىڭ ۋاقتى كەلدى. بۇنى پەقەت سانايى نەپىسەگىلا تاشلىۋەتمەي بىز ئانچە- مۇنچە تىرىشساق ئارتۇق كەلمەيدۇ.

— قايسى مەزمۇنلاردا ئويۇن تەييارلىساق بولار؟ ناخشىلارغا ئۆزلىرى ئاھاڭ ئىشلەپ بېرىلا، ئەلۋەتتە، — دېدى ساۋۇت ئەپەندى.

— مېنىڭچە «غېرىپ- سەنەم»، «تاھىر- زۆھرە»گە ئوخشاش خەلق داستانلىرىنى سەھنىلەشتۈرسە تازا ياقاتتى، — دېدى ئوبۇلقاسىم قىرلىق بۇرنىنىڭ ئۇچىنى چىمداپ قويۇپ.

— مەمتىلى ئەپەندى ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىقسا بولىدۇ، — باشقىمىز بۇنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمايمىز، — دېدى نامان ئەپەندى.

— سىلەر دەۋاتقان داستانلارنى سەھنىلەشتۈرۈشنىڭ قانچىلىك ئەمەلىي ئەھمىيتى بار؟— دېدى مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

— خەلق ياقتۇرىدۇ، جەزمەن ئالقىشقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

— «ياقتۇرۇش» دېگەنگە كەلسەك، ئادەم دېگەن شۇنداق نەرسىكى، ئۆزىگە زىيانلىق نەرسىلەرنىمۇ خۇمارداپ قالىدۇ، بەكرەك ياقتۇرۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن: نەشە، ئەپيۇن دېگەندەك نەرسىلەرمۇ كىشىنى ھوزۇرلاندۇرارمىش، — دېدى تەۋپىق سۆھبەتداشلىرىغا بىرمۇ- بىر قاراپ چىققاچ. ئىمىشكىدۇ ئۇبۇلقاسىم كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچتى، — كېسەل كىشى قېرىق، ئاچچىق بولسىمۇ دورا ئىچمەي ئامال يوق، ... مېنىڭچە، بىز ھەم كېسەلنى ساقايتىدىغان ھەم ئۇنىڭغا لەززەت تۇيۇلىدىغان دورىلارنى تاپساق ئەڭ ياخشى. بولمىغاندا شىپالىق ئاچچىق دورىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

— ئەپەندىم، قاراشلىرىڭىزنى ئۇچۇقراق تەپسىلىراق قويۇپ باقسىڭىزچۇ، — دېدى ئابدۇراخمان شائىر چوڭلارنىڭ سۆھبىتىگە ئارىلىشىشقا جۈرئەت قىلىپ.

— ئەدەبىيات- سەنئەت ئىلاجى بار ھەم بەدىئىي زوق بەرسە ھەم تەربىيە بەرسە ياخشى. بۇ ئىككىسىگە بىرلا ۋاقىتتا ئېرىشكىلى بولمىغان ئەھۋالدا قايسىسى زۆرۈر بولسا شۇنى مەخسەت قىلىپ قويۇش كېرەك، بۇ مېنىڭ كۆز قارىشىم. — مەمتىلى ئەپەندى داستىخاندىن چەتنەپ قولىنى سۈرتكەچ داۋام قىلدى، — مېنىڭچە، ئەدەبىيات - سەنئەت كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتا يولۇققان سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىشى، ئەۋلادلارنى تەربىيىلىشى، بەدىئىي زوق بېرىشى كېرەك. شۇ زامان رېئاللىقىغا تەسىر كۆرسەتمىگەن، رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن، رېئاللىقتىن ئايرىلغان ئەدەبىيات كىشىگە «زوق» بېرىدىغان، «قىزىقارلىق» بولسىمۇ، پايدىسىزدۇر. ئۇ پەقەت توقلار ئۈچۈن ئىچ پۇشقى، بىكارچىلار ئۈچۈنلا كېرەك. ئەسلىدە ئەدەبىيات-سەنئەت ھېچقانداق سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالماسلىقى كېرەك، بۇ ھازىرقى زامان ئەدەبىيات-سەنئەت قارىشى. مەن بۇ قاراشنى خاتا دېمىسەممۇ، بىزدەك يوقلۇق ئىچىدىكى مىللەتلەر نۇقتىسىدىن بىز ئەدەبىياتنى خۇددى ئاچچىق دورىغا يالىتىلغان شېكەر ئورنىدا پايدىلىنىشقا مۇھتاجمىز. شۇڭا، ئەدەبىيات- سەنئەت بۈيۈك ئىجتىمائىي ۋەزىپە ئارتقان ياكى شۇنداق ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. ئالايلۇق، بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ سۆيگۈ غەزەللىرى، ئىشقى داستانلىرى رېئاللىق ئۈچۈن قانچىلىك خىزمەت قىلدى؟ بۇلار شۇ دەۋر رېئاللىقىمۇ؟ ئۇلار قانچىلىك خىزمەت قىلالىشى مۇمكىن؟ خەق ئۇلاردىن قانچىلىك نەپ ئالدى؟ قولىيازما ھالىتىدە تۇرىدىغان ياكى چەكلىك نۇسقىدا كۆچۈرۈلۈدىغان بىر زاماندا، زور كۆپچۈلۈكى ساۋاتسىز بولغان بىر ئەلدە بۇ يازمىلاردىن قانچىلىك ئادەم بەھرىلەندى؟ بىز باشقا مىللەتلەر ئالدىدا بۇ نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ماختىنىدىغان دەسمايە قىلساقمۇ، ئۆز ئىچىمىزدە بۇ نەرسىلەرنىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى، ئىستىقبالى ئۈچۈن ھېچقانداق ئۆزگۈرۈش،

ھېچقانچە پايدا ئېلىپ كەلمىگەنلىكىنى، بىزنىڭ ئەمەلىيەتتە ماختانغۇدەك ھېچنەرسىمىز يوق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلساق بولىدۇ. ھەر قانداق جاراھەتنى يوشۇرۇش كېسەل ئۈچۈن پايدىسىز، ماختىنىش ئىنسانغا ئەڭ زىيانلىقتۇر، — ئۇ بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن مەسخىرىلىك تەلەپپۇزدا قوشۇپ قويدى، — ئەنجان تەرەپتە بېسىلغان بەزى يېڭى كىتاپلاردىن كىسلاسىكلىرىمىزنىڭ خىلۋەتتىكى «ئاھ - ۋاھ»لىرىغا سىياسىي مەنا، ئارقا كۆرۈنۈش تېڭىپ شەرھى بېرىلگەنلىكىنى كۆرۈپ قالدىم. كوممۇنىستلارنى دوراپلا شەخسىي «ئاللا- توۋا»لارغا سىنىپىي ئۇقۇملارنى تېڭىپ چۈشەندۈرۈپتۇ. بىراق، بىزنىڭ زاھىدلىرىمىز ئەينى چاغدا بۇلارنىڭ قالتىس مۇلاھىزلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئۇقۇملارنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈمىگەنلىكىدە شەك يوق. مەسىلىنىڭ ئېچىنىشلىق تەرىپىمۇ دەل شۇ يەردە!

— شۇنداق، ئەدەبىيات تۇرمۇشقا يۈزلۈنۈشى كېرەك، — دېدى شەۋقى سالاھىيىتىگە يارىشا سالمالىق بىلەن،— لېكىن، سىلىنىڭ كىلاسسىكلارنى يوققا چىقارماق بولۇشلىرىمۇ توغرا ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مول تارىخىي ئەھمىيەتلىك نەرسىلەر بار.

— شۇنداق، بولۇپمۇ ئىلمىي ئەسەرلەردە، ئاندىن قالسا دىداكتىك ئەسەرلەردە، مەن بۇنى رەت قىلماقچى ئەمەسمەن. ئۇلارنى تارىخىي نۇقتىدىن قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. شۇ دەۋىردىكى تىل، ئۆرپ-ئادەت، مەدەنىيەت،... قاتارلىقلارنى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا مەنىۋى مەھسۇلاتلار بىزدە بەكمۇ ئاز ۋە بىر ئاز جەمىيەتتىن ئايرىلغان، ئەپسانىۋى تۈس ئالغان. بۇلارنى يېڭىۋاشتىن كۆتۈرۈپ چىقىش مۇشۇ دەۋردە ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيىتى يوق ئىش.

— ئەپەندى، ئۆز ئىللەتلىرىڭىزنى ئۆزىڭىز ئاچقىلى تۇردىڭىزغۇ؟— دەپ گەپ قاتتى مەجىددىن ئەپەندى چاقچاق ئارىلاپ.

— ئىنساننىڭ ئۆزىدىكى ئىللەتلەرنى كۆرۈۋالايدىغان بولغانلىقى — ئۇنىڭ ئاقىللىق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىنىڭ بىشارىتىدۇر.

— ئەجەبا باشقىلار «ئۇيغۇر» سۆزى بىلەن سەل- پەل ناچار سۆپەتنى

قوشۇپ سۆزلەر بولسا قويقا چاچلىرىڭىز تىك تۇرۇپ، ئۇنىڭ چوڭلىقى، ھۆرمىتى بىلەن، ھەتتا سىزگە دوست بولۇشى بىلەنمۇ ھېساپلىشىپ ئولتۇرماي رەددىيە بېرىدىكەنسىز، ئۆزىڭىز قىلچە ئاياپ تۇرماستىن ھەر نېمە دەۋېرىدىكەنسىزغۇ؟

— باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىللىتىمىزنى تىلغا ئېلىشى ھاقارەت ئۇچۇندۇر. ئۆزىمىزنىڭ تىلغا ئېلىشىمىز ۋە سۆكىشىمىز تۈزۈتۈش ئۇچۇندۇر. بۇ ئىككىسى ئىككى گەپ.

— ئەپەندىم، ئەدەبىيات- سەنئەت ھەققىدىكى سۆھبىتىمىزنى داۋاملاشتۇرايلى، — دېدى شەۋقى، — سىلىنىڭچە ھازىرقى ئەدەبىيات- سەنئىتىمىز قانداق بولۇشى كېرەك؟

— بۇ ھەقتە سىزنىڭ تۇتقان يولىڭىز بىلەن مېنىڭ قارىشىم ئوخشاش دەپ ئويلايمەن، — دېدى تەۋپىق تەمكىنلىك بىلەن، ئاندىن ئېنىقراق قىلىپ داۋام قىلدى، — ئىنسانغا تىرىكلىكنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۇچۇن بىرىنچى زۆرۈرىيەت — تاماق، تىرىكلىكنىڭ بىرىنچى ۋە ئەڭ مۇھىم شەرتى ھازىرلانغاندىن كېيىن، ئىنساننىڭ ئويلايدىغىنى نومۇسىنىڭ پەردىسى بولغان كىيىمدۇر. ئاچلار ئۇچۇن «بەدىئىي زوق» دېگەندەك گەپلەر ئىنتايىن بىمەنىلىك ۋە كۈلكۈلۈك بولغان بولاتتى. مۇشۇ نوقتىدىن ئېيتقاندا بىزگە ھازىرقى ئەھۋالدا زۆرۈر بولغىنى ئالىلىقانداق «زوق ئېلىش»، «ھۇزۇرلىنىش» ئەمەس، رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشنىڭ قورالى! زوق بېرىدىغان تەمبۇر زۆرۈر ئەمەس ئويغىتىدىغان دۇمباق كېرەك! گەرچە ئۇ يېقىملىق ئاڭلانمىسىمۇ.

— ئۇغۇ شۇنداق، ئەپەندىم، — دېدى ئوبۇلقاسىم بۇرنىنىڭ ئۇچىنى چىمداپ تۇرۇپ، — باشقا نەرسىلەرگە، مەسىلەن، خەلق داستانلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ خاھىشى بويىچە يېڭى مەزمۇنلارنى يوشۇرۇپ، مەخسەت ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرساق بولمامدۇ؟

— ئۇنداق قىلىسىمۇ بولىدۇ. مېنىڭچە ئەڭ ياخشىسى ئۇ نەرسىلەرنى مەخسەتكە لايىقلاشتۇرىمىز دەپ بۇزۇپ ئولتۇرغىچە يېڭىدىن ئىجاد قىلساق ياخشىراق. ئويغۇتۇش دېسە بەزى ئەسەرلەرگە ئاز- پاز

ئىسسىيانكارلىق روھىنى يوشۇرۇپ قويۇش كۆپايە قىلمايدۇ. ئۇنداق ياپتا گەپنى كىم چۈشۈنىدۇ؟ دانالار ئېيتقان: «ھېچقاچان شېئىرنى شائىر ئۆزى ئۇچۇن سۆزلىمەيدۇ، شۇنىڭ ئۇچۇن شېئىرنىڭ مەنىسى روشەن، ئېنىق بولۇشى»[1] كېرەك.

— دېمەك، بىر خەلققە تەقدىم ئېتىلىدىغان نەرسىلەردە ئېسيانكارلىق روھىنى ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئەڭ ئاخىرقى چەككىچە ئاشكارا ئوتتۇرغا قويۇشىمىز كېرەك. چۈنكى بىزنىڭ كىتاپخان، تاماشىبىنلىرىمىز ئىنتايىن نادان خەلق ئىكەنلىكىنى ئۇنۇتماسلىقىمىز، شۇلار ئۇچۇن لايىقلاشتۇرۇپ يېزىشىمىز كېرەك. ياپتا گەپلەر بىلەن سىمۋول قىلىش ئارقىلىق ھەر قانچە يوغان گەپلەرنى قىلىۋەتكەن بىلەنمۇ ئۇنى پەقەت كۆزى ئوچۇقلار چۈشىنىدۇ. بىز ئويغاتماقچى بولغانلار چۈشەنمەيدۇ. بۇ خۇددى ئارقىسىدىن بېرىپ ئوقۇپ بەرمىسە باشقا ھېچكىم ئوقۇيالمايدىغان نەسىردىن ئەپەندىمنىڭ سالام خېتىدەك نەرسە بولۇپ قالىدۇ.

سەل سۈكۈتتىن كېيىن، بۇرنىنى چىمداپ ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم چوڭقۇر ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ:

— تەۋپىق ئەپەندىنىڭ ئىستىداتىغا قايىلمەن. ئەمما ـ زە مۇشۇنداق ئادەملىرىمىزنىڭ سەھرالاردا ئەپەندىچىلىك قىلىپ ئۆمرى ئۆتۈۋاتقىنىغا ئېچىنىپمۇ كېتىمەن، قىلىۋاتقان ئىشىغا ئوشۇقلا كېتىدۇ ـ دە...، — ئۇ مۇشۇنداق ماختاشتىن كېيىن تۈيۈقسىز سۆھبەت تېمىسىنى ئۆزگەرتىپ، — بولىشىۋىكلەر ھەققىدە نېمە دەيسىلەر، ئەپەندىلەر؟ ھازىر قەشقەر كوچىلىرىدا سوۋېتكە قارشى تەشۋىق ۋاراقلىرى، شۇئارلار پەيدا بولۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدى، بەزىلەر بۇنى ئەنگلىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئويۇنى دەيدىكەن، بەزىلەر مەھمۇد...

— بىز، ئەپەندىم، مۇشۇنداق ئىشلارغا كەمرەك ئارىلىشايلى، بىزنىڭ ئىشىمىز ھازىرچە ئاقارتىش بولغاندىكىن، دەيمىنا، — دېدى شەۋقى

[1] «قابۇسنامە»، — ئا.

ئوبۇلقاسىمنىڭ سۆزىنىڭ بېلىگە تېپىپ.

تەۋپىق ئوبۇلقاسىمنىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ ئۇنىڭغا سەل ئىچى ئاغرىپ قالدى. «بۇۋاي ئۇنىڭغا ئازار قىلىپ ئەجەپ سىلكىۋەتتىيا؟» دېگەنلەرنى ئويلىغاچ، شەۋقىگە قارىۋىدى، شەۋقىنىڭ رەڭگىمۇ بوزۇرۇپ كەتكەنىدى. شەۋقى ئوڭايسىزلىقنى كۆتۈرۈۋېتىش، ماۋزۇدىن چەتنىتىلگەن سۆھبەتنى بۇرۇنقى ئىزىغا سېلىش ئۈچۈن يەنە ئوبۇلقاسىمنىڭ ئاۋالقى سۆزىگە، تەۋپىق ھەققىدىكى مەدھىيە سۆزىگە قوشۇلغاندەك قىلىپ:

— مەنمۇ بۇ ئىنىمىزنىڭ زايا بولۇپ كېتىۋاتقىنىغا ئېچىنىمەن، — دېدى.

بۇ سۆزلەر تەۋپىقنى ھەم خىجىل قىلدى ھەم ئاچچىقىنى كەلتۈردى. خىجىل قىلغىنى يۈزمۇ-يۈز ماختاش بولسا، ئاچچىقىنى كەلتۈرگىنى نوقتئىينەزەرنىڭ خاتالىقى ئىدى.

— بىز كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بىزنى چۈشىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىشىمىز لازىم، — دېدى تەۋپىق تەمكىن ئاھاڭدا، دائىمى كۆلۈمسىرىشى بىلەن، — ئۇلار بىزنىڭ مۇشۇ دەۋر ئۈچۈن مۇھىملىقىمىزنى، مۇشۇ دەۋر رېئاللىقىنى ئۆزگەرتىش ئىشلىرىنى دەپ، پاساھەتلىك داستانلار، يىرىك ئەسەرلەر، ئاشىق-مەشۇقلار ھەققىدىكى بازىرى ئىتتىك نەرسىلەرنى يېزىش ئارقىلىق پاتراق تونۇلۇپ، شەخسىي نام قازىنىش بەختىدىن ۋاز كەچكەنلىكىمىزنى مۇشۇ ئىجتىمائىي رېئاللىق، مۇشۇ زۇلمەتلىك جەمىيەتنى ئۆزگەرتىش، خەلقنى ئويغۇتۇش ئۈچۈن قوپالراق ھەم ئاددىيراق بولسىمۇ كېرەكلىك نەرسىلەرنى يازغانلىقىمىزنى چۈشىنىدۇ. ئۇلار بىزدىن «خەمسە»چىلىكنى داۋام قىلدۇرماپتۇ، ھەقىقەتەن ئىلگىرىكىلەرگە يەتمەيدىكەن دەپ ئاغرىنمايدۇ، ئەگەر ئاغرىنسىمۇ مەيلى! ئىلگىرىكىلەر يۇرتتا يېغىلىق، مالىمان، خارابىلىق، مۇنقەرزلىك ئاسارىتى، ھۆرلۈكنىڭ تەنتەنىسى ياكى ئاپەتلەرنىڭ دەھشەتى ھۆكۈم سۈرۈۋاتسىمۇ بۇ رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرمەي، ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، خىلۋەتتە ساپ مۇھەببەتنى

كۆيلەۋېرىپتىكەن. لېكىن بىزمۇ شۇ ئىزدىن ماڭساق بولماس. ھازىرقى كۈندە يۇقۇرىدا دېيىلگەن داستانلارنى كۆتۈرۈپ چىقىشنىڭ قانچىلىك رېئال ئەھمىيىتى بار؟ بىز ئەمدى ئۇلارنى ئاجايىپخانىغا تاپشۇرۇپ بېرەيلى، شەخسىي شان- شەرەپتىن، شائىر، مۇتەپەككۇر دېگەن شۆھرەت تاجىدىن مەھرۇم بولۇپ ئەپەندىچىلىكىمىزنى قىلىۋېرىش ئۈچۈن مەردلىك جامىنى قولىمىزغا ئالايلى. ئورماندىن تېخىمۇ كۆپ ياغاچ توشۇش ئۈچۈن ھازىر بار بولغان جىمى ياغاچنى دەسمايە قىلىپ يولغا كۆۋرۈك سالايلى... ئەگەر بۇ ياغاچلاردىن كۆۋرۈك سېلىشقا قىيمىساق ياكى چىرايلىق جازىلارنى ياساش ھەۋىسىگە بېرىلسەك پۈتۈن ئورماننى زىيان تارتىمىز! ئۆز شەخسىيىتىدىن مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنى ئۈستۈن قويىدىغان بىر گورۇھ ئوغۇل- قىزى بولمىغان مىللەت بەختسىزدۇر. شەۋقى ئاكىمىز بايا مېنىڭ زايا بولۇۋاتقان ئۆمرۈمگە ئېچىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەگەر بۇنداق ئېچىنىش توغرا بولۇدىغان بولسا ئېچىنىشقا تېگىشلىكلەردىن بىرى دەل ئۆزى ئەمەسمۇ؟ — ئۇ شەۋقىگە قاراپ كۈلۈپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، — ئۇنداق ئەمەس دەيدىغان بولسىڭىز نېمە ئۈچۈن:

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا «كەس» دەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام،
ئۈزسە خەلقىم بويىندىن خورلۇق كىشەن- زەنجىرىنى.
گەر خاراپكەن ئەل-ۋەتەن، كاللامنى ئۈزسۇن ئۇ قىلىچ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى!

دەپ يازدىڭىز؟ سىزمۇ «پەرھات-شېرىن»نى يېڭى بىر خىل شەكىلدە يازسىڭىز، «خەمسە»چىلىكنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرسىڭىز بولماسمىدى؟ بايا دېمىدىممۇ، ئىككىمىزنىڭ قاراشلىرى ئوخشاش.

شەۋقى كۈلۈپ كەتتى.

— راست دەيلا، ئىنىم، بىز ئۆز دەۋرىمىز ئۈچۈن ئاددىي ئىشلارنى قىلىپ نامسىز كەتسەكمۇ مەيلى دەيدىغان يولنى تاللىدۇق. بايا مېنىڭ ئېچىنىمەن دېگىنىم، ھەرگىزمۇ سىلىنى خىلۋەتكە بېكىنىۋېلىپ كونا بىر نېمىلەرنى قايتا باشتىن يازسۇن دېگىنىم ئەمەس، ئەكسىچە زامان تەتۈر بولمايدىغان بولسا، خاتىرجەم مۇھىتتا ئىلمىي خىزمەت ئىشلىسە

قابىلىيىتىنى جارى قىلالايتتى دېگىنىم ئىدى.

— رەھمەت، ئۇستاز، دەرۋەقە، ھېلىقىدەك تېمىلارنى يېزىش كەلگۈسىدىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇشۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك دەپ تىلغا ئېلىشىغا (ھەتتا زور-مۇزور سىياسىي خاھىشلانى تېگىپ تەھلىل قىلىشىغا) ئوبدان بولسىمۇ، مۇشۇ دەۋر خەلقىگە ھېچنىمە بېرەلمەيدۇ، — ئۇ بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەرنى توختۇتۇش ئۈچۈن گەپنى بۇرىدى، — ئەمدى تۇرغۇن ئەپەندىنىڭ تەكلىپىگە كېلەيلى. مېنىڭچە سىلەر سەھنە ئەسىرى ئىشلىمەكچى بولساڭلار دەل مۇشۇ زاماننىڭ پەرھادلىرىنى ئېلىپ چىقىڭلار. ئۇلار بىر ئۆزىنىڭ شېرىنى ئۈچۈنلا ئاھ ئۇرىدىغان ئەمەس، پۈتۈن شىرىن ۋەتىنى ئۈچۈن ئىلىم كەۋسىرى ئېلىپ كېلىدىغان روللارنى ئوينىسۇن. كىشىلەر ئۇنىڭ سۆز- ھەركىتىدىن بۇندىن كېيىن نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى بىلىۋالىدىغان بولسۇن.

— توغرا، مەن تەۋپىقنىڭ قاراشلىرىغا قوشۇلىمەن، — دېدى شەۋقى، — سەھنە ئەسىرىدىكى سۆزلەر بىر ئاز ئاشكارا بولسۇن، تېپىشماق بولۇپ، قالسا يەنە ئۆزىمىز يېشىپ بەرمىسەك بولمايدۇ. زىددىيەت، توقۇنۇشلىرى ئاددىيراق بولسۇن، ئالدى بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ زوق ئېلىش سەۋىيىسىنى ئويلاشماي بولمايدۇ.

— لېكىن، يەنە خەلقنى پۈتۈنلەي ئاخماققا چىقىرىپ، ئۇلار ئۈچۈن «ئويلۇنۇش سوئاللىرى» بەرمەي، ھەممىنى مۇئەللىپنىڭ ھەل قىلىۋېتىشىمۇ توغرا ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئويلۇنۇپ كۆرۈشىمۇ زۆرۈر، — دېدى تەۋپىق قوشۇمچە قىلىپ، — كېيىن بارا- بارا مۇرەككەپلەشتۈرۈپ بېرىش ئارقىلىق خەلقنىڭ زوقلۇنۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك.

سۆھبەتلەرنىڭ جىددىيلىكى سەل پەسكويغا چۈشكەن پۇرسەتتە ئوبۇلقاسىم سۆز ئېلىپ:

— مەمتىلى ئەپەندى ھەقىقەتەنمۇ چوڭقۇر پىكىرلىك كىشىكەن، مەن بۇ كىشى بىلەن تۇنۇشقىنىمغا، ئۇنىڭ سۆھبىتىگە داخىل بولۇپ قالغانلىقىمغا ناھايىتى خۇشال بولۇۋاتىمەن، — دېدى قىزغىنلىق بىلەن

بۇرنىنىڭ ئۇچىنى سىلاپ-سىلاپ قويۇپ، — ئەگەر ئەپەندىگە ماقۇل كەلسە مۇشۇ يەردىكى ئوتتىاقوپ ئەتىگىچە مىنىڭ غىرىپخانەمگە قەدەم تەشرىپ قىلغان بولسا مەن خۇشال بولغان، تونۇشلىقىمىز تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان بولاتتى.

مەمتىلى ئەپەندى ئوبۇلقاسىمنىڭ ئاۋۋالقى سۆزلىرىدىن تەنلىرى جىمىرلاپ كەتكەن بولسىمۇ، كېيىن يەنە: «ئۇ ئاقكۆڭۈل، تۈز ئادەم بولسا كۆڭلىگە كەلگەننى دەۋېرىدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، ئۆز-ئۆزىگە كايىدى ۋە:

— ئۇنىڭسىزمۇ بىز چاپسانلا، چىقىشىپ كېتىمىز ھەم ئۆزلۈشۈپ تۇققاندەك بولۇپ كېتىمىز، — دېدى چاقچاق قىلىپ.

— بۇنىڭغا كۆزۈم يېتىپ تۇرۇپتۇ سىلى دېمىسىلىمۇ مىنىڭ ئويلۇغۇنۇمدىن باشقىچىلا كىشى بولۇپ چىقتىلا. مەن ئىلگىرى سىلىنى ئادەمنى قورۇندۇرىدىغان، سۈرلۈك كىشىمىكىن دەپتىكەنمەن، لېكىن ئۆزۈممۇ تۇيماي ئىككى قېتىم كۆرۈشۈپلا ئىچەكىشىپ قالدىم.

— دوستلارغا شۇنداقمەن. دۈشمەنگە بولسا ئىلگىرى ئويلىغىنىڭىزدەك، — دەپ چاقچاق قىلدى تەۋپىق كۈلۈپ تۇرۇپ، ئەمما كۆڭلىدە ئوبۇلقاسىمنى يەنە ياقتۇرماي قالدى. «نېمە، بۇ ئادەم تازا خوشامەتكوي، ياغلىمىچىمۇ قانداق؟...»

مەمتىلى ئەپەندى قەشقەر مائارىپ سېپىدىكى ئاغىنىلىرىگە ناخشا مۇزىكا تەرەپتىن ياردەم بېرىشكە ۋەدە بېرىپ خوشلاشتى. ئوبۇلقاسىم خېلى يەرگىچە بۇلارغا ھەمرا بولۇپ ماڭدى. ئۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كەلگۈسى پىلانلىرىغا قىزىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مەمتىلى ئەپەندى كۆڭلىدە بايىقى باھاسىغا ئوخشىمىغان يەنە بىر باھاغا كېلىپ: «بۇ خېلى قىزغىن، تىرىشچان كىشىدەك تۇرىدۇ...» دەپ ئويلىدى. ئەمما ئۆزىنىڭ كەلگۈسى پىلانلىرى ھەققىدە كونكېرىت توختۇلۇشنى خالىمىدى. ئوبۇلقاسىم بولسا ئاۋۋالقى قىزغىنلىقى بىلەن تەۋپىقنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن تونۇشۇپ قېلىشقا تىرىشىپ، ئىسمىنى سوراپ، بەخت ھېسسىغا چۆمگەن كىشىدەك يايراپ ماڭاتتى. ئۇلار بىلەن تەۋپىقنىڭ قاۋۇل مۇھاپىزەتچىلىرى بىللە بولغاچقا كىشى ھەقىقەتەنمۇ

ئۆزىنى ئەركىن، ئازادە ھىس قىلاتتى.

2

ئەتىسى تەۋپىق ئوقۇغۇچىلىرىنى ئېلىپ ئاتۇشقا قايتتى. نىمەتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇن ئوقۇغۇچىلار سېپىگە سۈر- ھەيۋە بېغىشلاپ تەۋپىقنىڭ يېنىدا پىيادە كېلەتتى. ئۇلارنىڭ جەڭ ئاتلىرىغا يۈك- تاق ئارتىلغان بولۇپ، ئارقىدىن كېلەتتى.

— شۇنداق قىلىپ، دوستىمىز ئابدۇنىياز ھازىر يەكەندە ئىكەن- دە؟ — دېدى تەۋپىق جەڭچىلەر بىلەن سۆھبىتىنى داۋام قىلىپ، — ئۇ تازا جەڭدە كۆكلەيدىغان ئادەم ئىكەن، جاڭگالنىڭ توغراقلىرىدەك...

ئۇلار يېڭىسار قورشاۋىدىن بۇيانقى جىمى كەچمىشلىرى ھەققىدە كەڭ كۇشادە سۆزلىشىپ ماڭدى. بەشكېرەمنىڭ شەرقىي چېتىدىن قۇمسېغى يېزىسىغىچە بولغان چۆللۈك كۆڭۈللۈك سۆھبەت بىلەن بىلىنمەيلا ئارقىدا قالدى.

تەۋپىق قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەھمۇد مۇھىتىنىڭ خېتىنى ئوقۇش مۇناسىۋىتى بىلەن يېقىن چاقىرىشقا ھەم يىغىندىن پايدىلىنىپ يەنە بىر قېتىم ئاقارتىش تەرغىباتى ئېلىپ بېرىشقا نىيەت قىلىپ، تەييارلىققا كىرىشتى. يەنە بىر تەرەپتىن مەكتەپ ھەيئىتىنى مائارىپ ھەيئىتىگە ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، ئاتلار ھەيئىتىنىڭ ئىناۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىككىنچى نۆۋەتتە يەنە بىر يىغىن ئۆتكۈزۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى. بۇ يىغىنلارغا ئاتۇشنىڭ جىمى كەنتىدىن ئادەم قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن يىراق كەنتلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ئاغۇلۇق ئوقۇغۇچىلاردىن ئابلىز قارىنى ئەۋەتتى. كاتتايلاقتا ئۆزى بېرىشنى قارار قىلدى.

ئۇ قەشقەردىن قايتىپ كېلىپلا يېقىن يېزىلارغا خەۋەر قىلىشنى ئوقۇغۇچىلارغا تاپشۇرۇپ ھەر قايسى كەنت يۈز بېشىلىرىغا خەۋەر قىلۋەتكەنىدى. ئەتىسىلا ئۆزى كاتتايلاققا قاراپ ئاتلاندى. نىمەتۇللا

بىلەن مەڭلىكاخۇن ئىككىسى ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى.

ئۇلار كاتتايلاقتا كېلىپلا قوغان كەنتىدىن مۇھەممەد داموللىنى تاپتى. مۇھەممەد داموللا ئاكىسى ئىمىن مەۋلىۋى داموللا بىلەن بۇخارا، ھىندىستانلاردا ئوقۇغان بولۇپ، ئىمىن مەۋلىۋى قەشقەر خانلىق مەدرىستە مۇددەرسلىك قىلاتتى. مۇھەممەد داموللا يېڭىلىق تەرەپدارى (جەدىت) بولغانلىقى ئۈچۈن ئاكىسى بىلەن كۆپ جەھەتلەردىن ئوخشىمايتتى. ۋە پىكىرلىرىدە ئىختىلاپ باردى. ئۇنىڭ نۇرغۇن كۆز قاراشلىرى تەۋپىق بىلەن ئوخشۇشۇپ كېتەتتى. تەۋپىق خېلىدىن بېرى بۇ كىشى توغرىسىدا ئاڭلاپ كەلگەچكە ئۇنى كۆرمەيلا تونۇپ بولغانىدى. مۇھەممەد دامۇللا ئارقىلىق موللاق چەكەدى، ناسىراخۇن خەلپىتىم قاتارلىق نوپۇزلۇق يۇرت ئاقساقاللىرىنى شۇ يەرگە يىغدى. ناسىراخۇن خەلپىتىم باشچىلىقىدا ئاتىلار ھەيئىتى تەشكىللىدى. بۇلاردىن باشقا ئۆزى قاتنىشالمىغان بولسىمۇ گۈللۈك كەنتىدىن قاسىم چوك (يۈز بېشى)، ئونتامدىن مۇھەممەد بەگ قاتارلىقلارنى كاتتايلاق يېزىسىنىڭ ئاتىلار ھەيىتىگە كىرگۈزۈشتى. ئوقۇتۇش خىزمىتىگە مۇھەممەد داموللا مەسئۇل بولدى.

ئۇ مۇھەممەد داموللىغا ئاۋۋال ئوقۇتۇش خىزمىتىگە يارايدىغان بىر نەچچە ئادەم تېپىشنى تاپىلدى. ئاتىلار ھەيئىتىگە مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ توپلاش، خەلققە تەشۋىق قىلىپ، مەكتەپكە ئوقۇغۇچى جەلپ قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. دەرسلىك ماتېرىيالىنى ئاتۇشتىن بىر تۇتاش تارقىتىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

بۇ مەجلىسنى كېچىچە تۈگۈتۈپ، مۇھەممەد داموللىنى ئېلىپ ئاتۇشقا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇنداق تېنىمسىزلىقىنى كۆرگەن مۇھاپىزەتچى جەڭچىلەر ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ:

— ئەپەندىم، ئەسكەر بولۇپ پىشىپ كەتتۇق دېسەك، سىز بىزنىمۇ بىكار قىلىۋەتكۈدەكسىزغۇ. بىر كېچىدە شۇنچە ئۇزاق يولنى بېسىپ، شۇنچە كۆپ ئىشنى تۈگۈتۈپ كەلدىڭىز، بۇنداق قىلىپ ئۆزىڭىزنى ئالدۇرۇپ قويسىڭىز بىز سىجاڭنىڭ ئالدىدا خىجالەتچىلىككە قالىمىز جۇمۇ. — دېدى.

مەمتىلى ئەپەندى كۈلۈپ كەتتى:

— يىگىتلەر، هايات — هەرىكەت، هايات — كۈرەش، دەم ئېلىشقا كەلسەك، كېيىن هەممىمىز مەڭگۈ دەم ئالىمىز هەم بۇ «دەم ئېلىش»تىن قۇتۇلۇپمۇ كېتەلمەيمىز. ئىككىڭلار مۇهەممەد داموللىغا هەمراھ بولۇپ راسا بىر ئۇخلىۋېلىڭلار، ئاڭغىچە مەن سىلەرگە ئىش تېپىپ تۇراي، — دېدى خۇشخۇيلۇق بىلەن.

*

**

دارىلمۇئەللىمىنىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئەمدى خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ كەيپىياتىدىن خۇشاللىق ئۇرغۇپ تۇراتتى. پەقەت سابىتلا ئىلگىرىكىدەك جىمغۇر ۋە خىيالچان بولۇپ، چىرايى تېخىمۇ تۇتۇلۇپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئېغىر بىر تاش بېسىپ تۇرغاندەك بولاتتى. ئۇ ئۆزىنى دۇنيادا هەممىدىنمۇ بىچارە هېس قىلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ماكانسىز قالغانلىقىدىن تۇغۇلغان ئۈمىدسىزلىك بىغەشلىغۇچى تۇيغۇلاردىن ئىدى. ئۇ ئۆي ئىشىنى قايتىدىن داۋا قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىگە بولۇشقا كۆزى يەتمەي روهسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى.

ئابلىمىت قارى بىلەن مۇهەممەد قارى كەچلىك تاماقتىن كېيىنكى ئەختىيارى پائالىيەت ۋاقتىدا كەيپى چاغ هالدا سابىتنى مەيداندا ئېگىز سەكرەشكە ياكى «ياغاچ ئاياغ» ئويناشقا تەكلىپ قىلىشتى.

— نېمە ئانداق گۇشۇرۇپلا تۇرىسەن؟ مەشۇقىڭ يادىڭغا يېتىپ سېغىنىشتىن ئېزىلگەن بولساڭ غېپپىدە بېرىپ كەل، بولمىسا بىزگە ئانداق قاپاق تۈرۈپ بەرمىسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى مۇهەممەد قارى چاقچاق قىلىپ.

سابىت ئاغىنىسىگە ئۆمسە قاراپ قويۇپ، نېمىدىن بېشى قېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئېيتماسلىق توغرىسىدا بىر قارارغا كېلەلمىگەندەك گال قىرىپ، جايىدا قىمىلداپ، ئاخىر تەسەللىگە ئېرىشىش ئۈمىدىدە كۆڭلىدىكى پاراكەندىچىلىكنىڭ سەۋەبىنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ قېشىغا ئەمەت مەخسۇم، ئابدۇغوپۇر قۇناجى، مۇهەممەد قارى

مەشرەپلەر كېلىپ قوشۇلدى. ھەممىسى ھېسداشلىق قىلىشتى. تەسەللى ئېيتىشتى. سابىت قولىدا غاڭزىنى تۇتىۋېلىپ، ئەمەك قىلىپ ئويناپ تۇراتتى.

— خېلىدىن بېرى بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قالغاندەك بولىۋېدىڭ، تۇرۇپلا بۈگۈن ئەسلەپ قاپسەنغۇ؟ — دېدى ئابلىمىت قارى.

— ئۇنتۇپ قالغىلى بولامدۇ، ھامان يۈرۈكۈمنى تاتىلاپلا تۇردى...

— ئەتىيازنىڭ ھاۋاسىدەك تۇتۇلۇپلا يۈرىدىكەنسە، ئاغىنە، — دېدى مەشرەپ چاقچاق قىلىپ، — خاپىلىقنى بېسىشنىڭ دورىسى تاماكا، ئەكىلە قولۇڭدىكىنى، بىر چېكىم سېلىپ بېرەي، — دېدى ۋە شوخلۇق بىلەن سابىتنىڭ قولىدىكى غاڭزىنى ئېلىپ، ئۆرۈپ- چۆرۈپ قارىدى ۋە:

— ۋاي- ۋۇي، خېلى ئۇزۇن نېمىكەنغۇ بۇ؟ نەدىن تېپىۋالدىڭ بۇنى؟

— دەپ سورىدى.

— بۇنى قەشقەردىن تېپىۋالغانتىم، — دېدى سابىت سەبى باللاردەك ساددىلىق بىلەن ۋە تولۇقلاپ قوشۇپ قويدى، — دوتەي يامۇلنىڭ ئالدىدىن...

— كىم بىلىدۇ، دوتەي جانابلىرىنىڭ ئۆزى ئىشلەتكەن نەرسىمۇ تېخى، ئىشقىلىپ بىز خەقنىڭ بۇنداق نەرسىدە تاماكا چەككىنىنى كۆرگىنىمىز يوق، ھەقچان خىتاينىڭ بىرنېمىسى، پەرەڭلەرنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن. كېلە، بىر چېكىپ باق، ئۈگۈنۈپ قويساڭ خاپىلىقتا ئەسقاتىدۇ، — مەشرەپ غاڭزىنى تۇتاشتۇرۇپ سابىتقا تەڭلىدى، — ھېچنىمە بولمايدۇ، چېكىپ باق، دەرت كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ. سەن كۆيگەنچىلىك بىزمۇ كۆيگەن، مانا شۇ دەرت بىلەن بۇنىڭغا ئۈگۈنۈپ قالغانمىز.

باشقىلارمۇ سابىتنى كۈلدۈرۈۋېتىش، خىيالىنى غەمدىن خالاس قىلىپ، ئۆزىنىڭ خۇشال كۈنلىرىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن ھەممىسى سالا قىلىپ، دېۋەيلەپ تۇرۇشاتتى. سابىتمۇ ئۇلارغا ماقۇل بولۇپ، غاڭزىنى تارتىشنىمۇ، ماقۇل بولماسلىقنىمۇ بىلمەي، ئىختىيارسىزلا غاڭزىنى قولىغا ئالدى ۋە دوستلىرىنىڭ چاقچاقلىرى ئىچىدە بىرنى تارتتى. لېكىن

شۈئان يۆتۈلۈپ كەتتى. باشقىلار بولسا كۈلۈشمەكتىدى.

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر، يىگىتلەر؟ — دېدى ئىشخانىدىن چىققان تەۋپىق ئۇلارغا يېقىنلىشىپ كېلىپ.

يىگىتلەر تەمتىرىشىپ قالدى. سابىتمۇ قولىدىكى تۇتۇن چىقىپ تۇرغان غاڭزىنى قەيەرگە يوشۇرۇشنى بىلمەي ئاۋارە بولۇپ كەتتى.

— سابىت، قولۇڭدىكى نېمە، ئوغلۇم؟

— ...

— جاۋاب بەرگىن!

— بۇ ... ھېلىقى شۇ، غاڭزا... تېپىۋالغان... دوتەي يا...

— دېمەك سەن تاماكا چېكىدىكەنسەن ـ دە، شۇنداقمۇ؟

— چەكمەيتىم... بۈگۈن بىر تارتىشىم...

— چەكمە، ئوغلۇم، بۇنداق نەرسىنىڭ نېمە كېرىكى بار؟ ھاياتنى ئاسراش كېرەك. ھاياتنى ئاسراشمۇ مەدەنىيەتلىك ئادەملەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى. تاماكا زىيانلىق نەرسە، يەنە كېلىپ تېپىۋالغان غاڭزىدا چەككىنىڭنى قارىمامدىغان! يىگىتلەر، بىز خەلقىقە ھەممە تەرەپتىن ئۈلگە بولىشىمىز كېرەك. خەلق بىزدىن ئەدەپ ـ ئەخلاق ھەم باشقا جىمى ياخشى پەزىلەتلەرنى ئۆگىنىدىغان بولسۇن. «يېڭى مەكتەپتە ئوقۇغانلار ناھايىتى ئەدەبلىك، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلمەيدۇ» دەيدىغان تونۇشنى پەيدا قىلايلى. بىز خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولساقلا ئاندىن كۆزلىگەن مەخسەتكە يېتەلەيمىز.

سابىت خىجىل بولغىنىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، ئاخىر قولىدىكى غاڭزىنى تاشلىۋەتتى. مەمتىلى ئەپەندى غاڭزىنى يەردىن ئېلىپ ئۇنى يەنە سابىتقا بەردى.

— گەپ غاڭزىنى تاشلىۋېتىشتىلا ئەمەس، ئىشلەتمىسەڭلا بولىدى. بۇ خېلى ئەتىۋارلىق نەرسىدىن بەلكى پىل چىشىدىن ياسالغاندەك تۇرىدۇ، شۇڭا ساقلاپ قوي. بۇ ساڭا بۈگۈنكى كۈننىڭ، مۇشۇ تەربىينىڭ ئەستىلىكى بولۇپ قالسۇن، — دېدى ئۇ.

— ئەپەندىم، — دېدى خىجىل بولۇپ كەتكەن مەشرەپ ، — سابىت

ئەسلىدە تاماكا چەكمەيتتى. مەن ئۇنىڭغا زورلاپتىمەن. ئەيىپ مەندە، ئۇ بەك خاپا تۇرۇپتىكەن، شۇڭا...

— شۇنداقمۇ؟ نېمىشكە خاپا بولغانىدىڭ، ئوغلۇم؟

— قازىلار بىزنىڭ ھېلىقى مىراس دەۋايىمىزنى ھېلىقىدەك.... ئۆگەي ئانامغا بۇيرۇپ بېرىپ تۈگۈتۈپتۇ... بىر بازار كۈنى ئۆيگە بارغاندا قارىسام پىچەت چاپلاپ قويغانىكەن. شۇندىن بېرى ئابلىمىت قارى بىلەن بىللە تۇرىۋاتىمەن....

— شۇنداقمۇ؟ خاتىرجەم بول، ئوغلۇم، مەن ساڭا ياردەم قىلىپ دەۋالىشىمەن، ھەم ئۆينى ساڭا ئېلىپ بېرىمەن. نېمىشكە بالدۇرراق ئېيتمىغانسەن؟ «تارتىنىش رىزىقتا توسالغۇ بولۇدۇ»[1] دەيدىغان گەپ بار، ئوغلۇم. زىيادە تارتىنچاقلىقمۇ، بەك شاللاقلىقتا ئوخشاشلا ئەيىپ، كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلماي، ئەرز يېزىپ قازىغا بەر، مەن بىر بازار كۈنى ۋاقىت چىقىرىپ سېنىڭ گۇۋاھچىڭ بولۇپ قازى ئالدىغا بارىمەن.

— ماقۇل،... ئاللاھ رازى بولسۇن، ئەپەندىم.

— رەھمەت ئېيتىشقا ئۈلگۈرىسەن. يىگىتلەر، ئەتە ھەزرەت سۇلتاندا چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزىمىز، بۈگۈن بالدۇرراق ئۇخلاڭلار، سەھەر تۇرۇپ مەشھەدكە ماڭىمىز. خەير، ياخشى چۈش كۆرۈڭلار، — تەۋپىق شۇنداق دېدى- دە، بالىلار بىلەن خوشلىشىپ، سەيپىددىننىڭ ھوجرىسىغا قاراپ كەتتى. ئۇ ئارقىسىدىن يىگىتلەرنىڭ سابىتقا چاقچاق قىلىپ ئېيتقان مۇنۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قالدى:

— سابىت، دەرھال شورۇققا قاراپ چاپ، «شېرىن»نىڭغا خەۋەر قىل، ئۇمۇ ئەتە مەشھەدكە بېرىپ كاررامىتىمىزنى كۆرۈپ باقسۇن. ئاۋۋال ئۇنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ غەزەللىرىڭدىن بىرنى ئوقۇۋەت.. — بۇ مۇھەممەد قارىنىڭ ئاۋازىدى.

تەۋپىق بۇنى ئاڭلاپ: «ئۇنىڭ سۆيگۈنى بارىكەن- دە!» دەپ ئويلىدى ۋە كۈلۈمسىرەپ قويدى.

---

[1] «قابۇسنامە»، — ئا.

ئۇ يىراقلاپ كەتكەن ھامانلا يىگىتلەرنىڭ سۆھبەت، چاقچاقلىرى باشلىنىپ كەتتى. مەشرەپ:

— مەن ئەمدى تاماكىنى چوقۇم تاشلايمەن، — دېدى ۋە سابىتقا، كەتمەيدىغان بولساڭ، كۆڭلۈڭنى ئېچىش ئۈچۈن تەمبۇرنى چېلىپ بېرەتتىم، — دېدى.

— راست، — دېدى سابىت سەل ئويلىنىپ، ئۆزىنى ئاللىقانداق يوشۇرۇن شادلىق كۈتۈپ تۇرغاندەك ئۈمىدۋارلىق تۇيغۇسىغا چۆمۈلگەن ھالدا، — ئۆيگە... يۇرتقا بېرىپ كېلەيمىكىن، — ھەر پەيشەمبە ئاخشىمى گۈلزادە ئۇنى كۈتەتتى. خېلىدىن بېرى ئوقۇغۇچىلار بازارلىق قىلمىغاچقا بىچارە قىزنىڭ ئىنتىزار بولۇپ كۈتۈۋاتقىنىنى ئويلاپ، ئۇنىڭ ھەقىقەتەنمۇ تۇرغۇسى كەلمىدى.

دوستلىرى ئۇنىڭ بېرىپ كېلىشىگە ماقۇل بولدى. يۇ، يالغۇز مېڭىشىدىن ئەنسىرەشتى. بىراق سابىت ئەنسىرەپ ئولتۇرمايلا يۈرۈپ كەتتى.

3

كەچ كۈزنىڭ مەيىن شاملى ئۇرۇپ تۇردۇ. كۈز كېچىسىدىكى مەيىن شامال كىشىگە ئالاھىدە راھەت بەخش ئېتىدۇ.

ھاۋا ئۈچۈق، يۇلتۇزلار جىمىرلاپ يېنىپ تۇرغان كېچە، ئەمما قاراڭغۇغا ئۈگەنگەن كۆزلەرگە ئانچە قاراڭغۇ بىلىنمەيدۇ. يىراق-يىراقلاردىن دېھقان ناخشىسى، ئىتلارنىڭ قاۋىشى ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، كىشىگە جىمجىت تۇيۇلۇدۇ.

سابىت ئالدىراپ كېتىۋېتىپ سۆيگۈنى بىلەن كۆرۈشكەندە نېمىلەرنى دېيىش توغرىسىدا ئويدانراق ئويلىنىۋېلىش ئۈچۈن ئۆز - ئۆزىنى مەجبۇر قىلسىمۇ ھامان خىيالى چېچىلىپ كېتەتتى. تۇرۇپلا «بۇ قېتىم ئۇنى چوقۇم سۆيۈۋالىمەن» دەپ ئويلايتتى. ھەم بۇ خىيالى رېئاللىققا ئايلانغاندەك يۈزى قىزىرىپ، ۋۇجۇدى قىزىپ كېتەتتى. تۇرۇپلا گۆدەك

چاغلىرىنى، گۈلزادە بىلەن ھەمىشە جاڭگالدا ئۇچراشقانلىرىنى، بىرسى مال باقسا، بىرسى ئوت ئالغىلى بېرىپ، جىگدىلىكلەردە قوغلۇشۇپ يۈرگىنىنى، ئۇ چاغدىكى كۆكۈللۈك ھاياتىنى، كېيىن ئۇنىڭدىن تارتىنىدىغان، ئۇنى كۆرگەندە قىلغىلى گەپ تاپالماي قالىدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلاپ كېتەتتى. كېيىن زادى قاچاندىن باشلاپ گۈلزادىنى كۆرگەندە ھودۇقىدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ھېسابلاپ كۆرۈشكە تىرىشتى. بىراق، خىيالى يەنە شاخلىنىپ كېتىپ بۇگۈن ئۇنى چوقۇم سۆيۈۋالىمەن دېگەنلەرگە كېتىپ قالاتتى... «مەمتىلى ئەپەندى قىلىمەن دېگىنىنى قىلالايدۇ، ئەمدى ئۆيىنىڭ ئىشىدىن خاتىرجەم بولسامىمۇ بولىدۇ (ئۇ دەل شۇنىڭ ئۈچۈن تېتىكلىشىپ، شوخلۇشۇپ قالغانىدى) بۇنى گۈلزادىگە ئېيتىمەن قەشقەرگە بېرىپ، كېلىش ئارلىقىدىكى جىمى ئىشنى سۆزلەپ بېرىمەن. ئەتە يىغىلىش بولىدىغانلىقىنى، ئەمدى بىزگە ھېچكىم تاش ئاتالمايدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىپ بېرىمەن ...»

سابىت شورۇقنىڭ بوستان مەھەللىسىگە كېلىپ سۆيگۈنىنىڭ بېغىغا شورىدىن چۆشۈپ بىر تۈپ نوتا ئۆرۈكنىڭ تۈۋىگە كېلىپ ئولتۇردى يۈرىكى دۈپۈلدەپ سالماقتىدى. مانا شۇنداق ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ خىيالىغا ناۋايى غەزەللىرىدىن مۇنۇ مىسرالار كەلدى:

گۈل تۈۋىدە ئولتۇرۇپ، گۈلگە تاماشالار قىلىپ،
قورقا- قورقا ئەيمىنىپ بىر غۇنچە ئۈزمەك ئارزۇ.

ئىككى ھەپتىدىن بېرى سابىتنى كۆرەلمەي تىت- تىت بولغان قىز ھەر پەيشەمبە ئاخشىمىدىكىدەك بۇگۈنمۇ ئۈمىدلىنىپ، پۈرسەت تاپسىلا باققا كىرىپ ئەتراپقا قۇلاق سېلىپ تۇرغانىدى. ئۇ يەنە بىر قېتىم باغقا كىرگىنىدە گويا ئۆز- ئۆزىنى بەزلىمەكچى بولغاندەك ياكى سابىت كەلگەن بولسا ئاڭلىسۇن دېگەندەك:

— ۋىيەي، بۇگۈن ھەجەپ ھاۋا ئوچۇق كېچە بولۇپتۇ- يا، — دېدى.

سابىت يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدىشىنى تەستە بېسىۋېلىپ، چېكەتكىدەك

ئاۋازدا «كىرىت- كىرىت» قىلىپ ئۈچ قېتىم سايرىدى.

گۈلزادە ئىنتىزارلىقتىن چاك بولغان باغرىنى ئاشىقىغا ياقىدىغاندەك ئالدىرغىنىچە نوتا ئۆرۈك تۈۋىگە كەلدى. بىراق ئۆرۈكنىڭ قارشىسىغا كېلىپ توختاپ قالدى ۋە:

— سىزمۇ؟ — دەپ سورىدى تىترەڭگۈ ئاۋازدا.

— شەيتان دەپ ئويلىغانمۇ؟ جىن دەپمۇ؟ — دەپ قايتۇرۇپ سورىدى سابىت بايىدىن بىرى قىز كەلگەن هامان ئۆزىنى ئېتىپ شېرىن ئەركىلىتىشلەر بىلەن سۆيۈپ بەزلەيدىغاندەك تۇيۇلغانىدى. ئەمدى ئۇنىڭ جىمى جۈرئىتى تۈتەككە ئايلىنىپ، قولاشمىغان هالدا شۇنىلا دېيەلىدى. پالاكەت قوللىرىنىڭ بىرى ئورۇنسىز ئېسىلىپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى، يەنە بىرى يانچۇقىدا غاڭزىنى سىقىمداغلىق ئىدى. كېچە جىملىقىدا ئىككى يۈرەكتىن چىقىۋاتقان تېز ۋە بوغۇق نەپەس ئالاهىدە سادا بېرەتتى. ياكى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە شۇنداق تۇيۇلاتتى. كېچە پەردىسى ئۇلارنىڭ بىر- بىرىنى قېنىپراق كۆرۈۋېلىشى ئۈچۈن ئىمكان بەرمەيتتى. ئۇلار پەقەت بىر- بىرىنىڭ ئوتلۇق نەپەسلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇشاتتى خالاس. شۇنچە ئالدىراش بولغان ئۇچرۇشۇش مۇشۇمۇ؟ ئىنتىزارلىق پەقەت مۇشۇنداق تۇرۇش ئۈچۈنمىدى؟ ئۇلارنى نوتا ئۆرۈك ئايرىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى شاخلار ئارىلىقىدىن بىر- بىرىنىڭ گىرىمسەن كۆلەڭگۈسىگە قاراپ تۇراتتى.

— گەپ قىلمامسىز؟ نېمىشقا كەلدىڭىز؟ مۇشۇنداق كېچىدە، — دېدى قىز شىۋىرلاپ ئۇنىڭ ئوتلۇق نەپىسى تەگسىز خىياللارغا پېتىپ تۇرغان سابىتنى چۆچۈتىۋەتتى، هەتتا غاڭزىنى تۇتۇپ تۇرغان قولىنى ئىتتىكلا تارتىپ يانچۇقىدىن چىقاردى ۋە ئىككى قولى ئارىسىغا ئېلىپ، ئۇياق، بۇ ياققا غىلدىرلاتتى.

— هە؟ نېمىشقا؟... نېمىشقا كېلەتتىم؟... كەلگىنىم يامان بوپتىمۇ؟ كېتەيمۇ ئەمىسە؟

— ۋىيەي، ما گەپنى! نىمانداق تاۋى نازۇك بولۇپ كېتىپتۇمىش ئەمدى؟ گەپ قىلماي تۇغاندىكىن شۇنداق سورىماي نېمە ئىلاجىم؟

— گەپ تاپالماي قالدىم... سىنىڭ گېپىڭ بولسا دەۋەسەڭ بولدىغۇ؟
— پىشانىڭىزدىكى يېرىق ساقايدىمۇ؟
— ساقايدى.
— بۈگۈن نىمانداق ... كەچقۇرۇن ئۆتەمدىكىن دىسەم ھېچقايسىڭلار ئۆتمىدىڭلا.
— بۈگۈن ھېچكىم ئۆيگە قايتمىدى. مەن قاراڭغۇ چۈشەي دېگەندە ماڭغانىدىم، ئۇدۇل مۇشۇ يەرگىلا كەلدىم. ھېلى يەنە مۇشۇ يەردىن مەكتەپكە كېتىمەن.
— ۋىيەي، ھېرىپ- ئېچىپ نىمىشقا كەلگەنسىز، يا گېپىڭىز بومىسا ...
— كۆرۈشسەك يۈرەككە ئارام- دە ...
— ۋىيەي، سەتلىكنى!
— دىمىسەڭمۇ مەن سەت، تۆگىدەك قوپال ...
— ئۇنداق بولغان بىلەن قىز بالىدىنمۇ نازۇك ئىكەنسىز، نىمىشقا دىسە ... تېخى ...
سابىت بارا- بارا روھلۇنۇپ، ھودۇقۇشلىرىدىن سەل ئازاد بولدى. ئۆيى ھەققىدىكى خاپىلىقى يېقىن ئارىدا ھەل بولۇدىغانلىقى كۆڭلىدىن كەچتى. ئەپەندى ئارىلاشقان ئىش خەيرلىك بولماي قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۇرغۇشقا باشلىغان قانلىرىدا شائىرانە ھىسسىيات ئۇرلەشكە باشلىدى، سۆزلىرى شائىرانە تۈس ئالدى:
— كۆرۈشكەنىنىڭ نىمە پايدىسى دىمەكچىمۇسەن؟ مەن سىنىڭ شېرىن نەپىسىڭنى ئاڭلايمەن ... — سابىت بۇ سۆزنى ئويلاپ تاپقىنىدىن خۇشال بولدى. ئۇ ھەر كۈنى كەچتە خىيال سۈرۈپ ياتقان چاغلىرىدا ئاجايىپ گۈزەل بېيتلارنى توقۇپ چىقاتتى. بىراق سۆيگۈنىنى كۆرگەندە بۇنداق سۆزلەر ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ، ئۇنى مەسخىرە قىلماقچى بولغاندەك تىلسىز قالدۇراتتى. ئۇ ھازىرقى سۆزنى تاپالىغانلىقىدىن خوشال بولۇش بىلەن بىللە بۇنى گۈلزادىنىڭ چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلدى.

— ۋىيەي، موللىچاقنىڭ گەپلىرىنى! «شىرىن» مىش تېخى! تېزەك پۇراۋاتقاندىمەن، تايىنلىق؟

— چىرايىڭ قىزىل گۈلنى ئەسلىتەر، بويۇڭ سەرۋ سىنىڭ،
مەيلى نېمە پۇرىما، بەربىر، ماڭا ئەنبەر ھىدىڭ.

سابىت كىچىلىرى كۆڭۈلدىن كېچىدىغان گۈزەل بېيىتلىرىدىن بىرىنىمۇ تاپالماي، مۇشۇ قوپال مىسرالارنى زورۇقۇپ توقىدى، بۇ ھال ئۆزىگە بەك ئەلەم قىلدى.

— قوشاقچىكەنسىز- ھە، تېخى؟ بۇنداق كارامىتىم با دەڭ، ئوقۇغان ئادەم دېگەن نېمە دېگەن بىلەنمۇ باشقا گەپ - تە!...

ئۇلار تۇنجى مۇھەببەتنىڭ سەبىي ۋە پاك، ئىنتىلىش ۋە تارتىنىش، سېغىنىش، ۋە قېچىش تۇيغۇلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن قوينىدا لەززەت ئارىلاش ئازاب تارتىشماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىدە قاقۋاش بولۇپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ «مۇھەببەت»لىدەك ھەرخىل شەخسىيەتچىل ئامىللار يوقىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئادەتتە ئاشىقلىرىچىلىكلا سۆھبەت بولاتتى. كىتاپ سۆزلىرى ۋە سويۇق ئادەملەرنىڭ «كۆيدۇم، ئۆلدۇم...»لىرى دېيىلمەيتتى. گۈلزادىنىڭ چۈشۈنىدىغان نەرسىلىرى بەك ئاز بولغاچقا سابىت كۆڭۈل سۆزلىرىنى چۈشۈنەرلىك ئىپادىلەش كويىدا كۆپ ئاۋارە بولاتتى. ئۇ ئەڭ گۈزەل سۆزلىرىنى خاتىرىسىگە نەزىم قىلىپ پۈتۈپ باراتتى. خۇددا نېسىپ قىلىپ ئىككىسىنىڭ يۈلتۇزلىرى قوشۇلسا بۇ خاتىرىلەرنى سۆيگۈنىگە شۇ چاغدا ئوقۇپ بېرىشنى ئويلايتتى. ئۇ چاغا زېرىكمەي چۈشەندۈرۈشكە بولاتتى. چۈنكى ۋاقىت يېتەرلىك ئىدى؛ ئەندىشىلەرمۇ يوق بولاتتى...

ئۇ ئەمدى گەپنى بۇراپ قەشقەر سەپىرىنى سۆزلەپ بەردى. (بۇنداق «ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى»گە مۇناسىۋىتى يوق تېمىلاردا سۆزلەش ھەر ھالدا خېلى ئاسان ھەم راۋان بولاتتى). بىراق ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلغاندەك تەسىرلىك سۆزلەپ بېرەلمىدى. تەپسىلىي سۆزلەشكە ۋاقىت يوق ئىدى... ئارقىدىن ئەتە بولۇدىغان يىغىلىش ھەققىدە ئىپتىخار بىلەن سۆزلەپ، ئىلاج بولسىلا بېرىپ كۆرۈشنى تەكلىپ قىلدى.

— سىلەنىڭ قانداق بىرىپ كەلگىنىڭلانى بىزمۇ ئاڭلىدۇق، ئەپەندىنىڭ ئەسكەر باشلاپ كەلگىنىمۇ ئوقۇلدى. شۇڭا ھازىر نامازدا يامان گېپىڭلانى قىلىدىغانلا جىمىپ قاپتىمىش. مەن دادامدىن ئۇقتۇم. ئىككى كۈندىلا ئۇ خەقنىڭ زۇۋانى ئۆچۈپتۇ، تۇۋا...

— مەمتىلى ئەپەندى ئېيتتى، ھېلىقى دالدىدا تۇرۇپ تاش ئاتقان، خەقنى ئۇرۇپ قاچقانلارنى ئىزدەپ تېپىپ ئەدىبىنى بەگۈدەك.

— خۇدا جاجىسىنى بەگۈرلە.... قىز خۇرسىنغاندەك چوڭ تىندى.

— بىزنىڭ ئۆيىنىڭ داۋاسىنىمۇ ئەپەندىم ئۆزى ئارىلىشىپ ھەل قىلىپ قويۇدىغان بولدى.

— ھە؟ ئۇ كىشىنىڭ قازىغا گېپى ئۆتەمۇ؟ قازى ئۇنى پەلەقە تاتمىسىلا مەيلىدىغۇ، ئىگەكىم...

— ھەي، ساددىيەي، قاراپ تۇ، قازىدەك ئادەمنىڭ ئانىسىنى كۆزىگە كۆرسەتمەيدىغان بولسا...

— سابىت، ئەمدى خاپا بولماي كېتىڭ. سىزگە بەك كەچ بولۇپ كەتمىسۇن،... مەنمۇ هايال بولدۇم.

— ماقۇل ... ياخشى چۇش كۆر. ئەتە ئامال بولسىلا مەشھەدكە با جۇما.

— ماقۇل، خۇدا بۇيرۇسا، سىزمۇ ياخشى چۇش كۆرۈڭ.

سابىت قىزنىڭ قارىيىپ كۆرۈنۈۋاتقان دەرەخ غوللىرى ئارىسىغا سىڭىپ كېتىۋاتقىنىغا قاراپ تۇرۇۋەردى. بىر ھازادىن كېيىن نۇرغۇن گەپلىرىنىڭ چالا قالغانلىقىنى يادىغا ئېلىپ ئەپسۇسلانغان ھالدا ئارقىسىغا قايتتى. ئۇ سۆيۈۋاللمىغىنىغا تېخىمۇ ئۆكۈنۈپ مەكتەپكە كەلگىچە ئۆز- ئۆزىنى ئەيىبلىدى.

ئون توققۇزىنچى باب

— ئۇلار (پولشا مىسسىئونېرلىرى) دىنىنى بىزنىڭ تەلىپىمىز بويىچە تارقىتىشى، بىزنىڭ تەلىپىمىز بويىچە ئىش قىلمىغان مىسسىئونېرلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش كېرەك. مىسسىئونېرلارنىڭ ۋەزىپىسى پۈلەكلەرنى سىڭگەن نېنىنى يەيدىغان قىلىش، نادانلىققا قالدۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىم.

— گىتلېر: («3- ئىمپېرىيىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

مەمتىلى ئەپەندى ئەتىسى ھەزرەت سۇلتان جامەسىگە ھەممە يۇرتىنىڭ كاتتىلىرىنى، يېقىن ئەتراپتىكى كەنتلەرنىڭ ھەممە ئادىمىنى توپلىغان ئىدى.

ئاش ۋاقتى بىلەن مەجلىس باشلاندى. سۇلتان سۇتۇق جامەسىنىڭ پىشايۋىنى يۇرت كاتتىلىرى، بايلار، موللا- ئۆلىمالار بىلەن تولدى. پىشايۋان سىرتىدىكى ئىگىز سۇپا ۋە سۇپىنىڭ شەرقىدىكى مەيداندا ئاتۇشنىڭ ھەر قايسى يېزا- كەنتلىرىدىن يىغىلغان، بازارغا كەلگەنلەر بولۇپ ئون مىڭدىن ئارتۇق كىشى يىغىلىپ ئورۇن ئالدى. مەمتىلى ئەپەندى مەسجىد پىشايۋىنىدا يۇرت ئاقساقاللىرى ئارىسىدا كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا سىدىقبەگمۇ بار ئىدى. نىمتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇن قۇراللانغان ھالدا ئىككى تەرەپتە ئۆرە تۇراتتى.

خەلقنىڭ چىرايىدا مەجلىسنىڭ مەزمۇنى ۋە نەتىجىسىگە بولغان قىزىقىش ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. پىشايۋاندىكىلەرنىڭ بىر مۇنچىسى ھودۇقۇش ئىلكىدە يالغان يۆتۈلەتتى. توپ ئىچىدىكى ھابولھاجىم، كەنجى قازاخۇنۇم، ئابدۇراخمانھاجى ۋە باشقا مەرتىۋىلىك ئادەملەرنىڭ روھى ھالىتى كىشىلەر تەرىپىدىن كۆزۈتۈلمەكتە ئىدى. مانا شۇ چىرايلارغا قاراپ بولغۇسى ئىشلارغا قارىتا ئۆز مەيدانىنى بەلگىلەشكە ئۈگەنگەن جاھانساز

ئادەملەر بۇ چىرايلاردىن مەنا تېپىشقا ئۇرۇناتتى.

شۇ ئارىدا مەمتىلى ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، پىشايۋان سۇپىسىنىڭ لىۋىگىرەك كەلدى، ئۇنىڭ بېشىدا قارادەك ئاق قىرغىز قالپىقى ئۆزگە يارىشىپ تۇراتتى. ئۇچىسىدا تۇركىيىدە تىكتۇرۇلگەن كۆينەك بولۇپ، بۇ ئۇستىباش ئۇنى ياش ھەم روھلۇق كۆرسىتەتتى، ئۇنىڭغا ئوقۇمۇشلۇق سالاپەت بەخش ئەتكەنىدى. ئەمدى ئۇ خېلىدىن بېرى تون كىيمەي، ئوقۇغۇچىلارغا تىكتۇرۇلگەن نۇسقىدا كىيىنەتتى، بەزىدە بولسا ئەجنەبىيچە كېيىنىپ گويا بۇ كونا دۇنياغا جەڭ ئېلان قىلماقچى بولغاندەك چىرايلىق تارالغان چېچى بىلەن يالاڭباشتاق قەددىنى كېرىپ يۈرەتتى.

شۇ ئاندا ئۇ جامائەتكە سۆز قىلىش ئۈچۈن ئالدىغىراق كېلىۋىدى، مۇھاپىزەتچىلەر ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە دىققەتتە تۇرۇشتى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆزلىرى ھە دېگەندە توختى زۇنۇننىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. توختى زونۇن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۆزلىرىنى تولۇق ئەستە قالدۇرۇۋېلىشقا تەييارلانغاندەك دىققەتتە تۇراتتى.

— ئەي، ۋەتەنداشلار، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى كىشىنى ئۆزگە جەلپ قىلىدىغان يېقىملىق ئاھاڭدا سۆز باشلاپ، — كۆپچۈلۈكنى بۇ يەرگە يىغىپ ئاۋارە قىلىشىمىزدا باشقىچە مەخسەت يوق. يەنى، ھاشار، ئالۋاڭ ۋەزىپىلىرى يوق، پەقەت، مەكتەپ ئېچىش ھەققىدە مەھمۇد سىجاڭنىڭ بۇيرۇق خېتى بار، شۇنى كۆپچۈلۈككە ئوقۇتۇرۇپ قويماقچىمەن،— مەمتىلى ئەپەندى قىسقا پائۇزا ئارىلىقىدا بېشىنى يېرىم دائىرە بۇراپ، كۆپچۈلۈككە قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى بىلەن دۇقۇرۇشقىلا بەزى كۆزلەر ھوجۇمغا ئۇچرىغاندەك جىددىيلىشىپ دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئالدى؛ بەزىلىرى خۇدۇك ئارىلاش خوشامەتنى ئىپادە قىلدى؛ يەنە بەزىلىرى بولسا دوستانىلىق بىلەن خۇشاللىقنى ئىپادىلىدى، ئۇ يانچۇقىدىن مەھمۇد مۇھىتىنىڭ خېتىنى ئېلىپ ئاچتى. كىشىلەر تېخىمۇ تىمتاس بولۇپ كەتكەن، پەقەت پارامان ئارىسىغا ئۇۋۋا سالغان كەپتەر، پاختەكلەر بىلەن كۆل بويىدىكى تېرەك شاخلىرىدا ئالدىرىشىپ يۈرگەن قۇچقاچلارنىڭ ۋىچىرلىشى ھەم بۇقۇلدىشى جىملىقنى بۇزۇپ

تۇراتتى. تەۋپىق خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى، — «ئاتۇشتىكى جىمى ئۆلۈمايۇ - ئىكرام، يۇرت كاتتىلىرىغا، جىمىكى پۇقرالارغا، سالامدىن سوڭرە مەلۇم بولسۇنكى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ئېچىپ باللارنى ئوقۇتۇشى ئىنتايىن توغرا ۋە ساۋابلىق ئىش بولۇپ، كىشىنى خوشال قىلىدۇ. بۇ خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى ئىش. خەلقىمىز ئۇچۇن نادانلىقتىن ئويغۇنۇش ۋاقتى يەتتى. دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر بىزدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ مۆجىزىلىرىنى كۆرسە كىشى ھەيران قالىدۇ. لېكىن بىز تېخىچە خۇراپات زەنجىرىدە باغلىنىپ يۇرۇپتىمىز. ئەمدى كۆزىمىزنى ئاچمىساق، كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئوقۇتۇپ تەربىيىلىمىسەك، مەڭگۇ قۇل بولۇپ ئۆتۈپ كېتىمىز. كېيىنكىلەر ئۇچۇن بەخت يارىتىش ئالدىنقىلارنىڭ بۇرچىمىز، باللار ئۇچۇن بەخت يارىتىش، ئۇلارنى تەربىيىلەپ يارامىلىق قىلىش ئاتا- ئانىلارنىڭ ۋەزىپىسى. مەمتىلى ئەپەندى رەسۇلۇللاھنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىۋېتىپتۇ. بىز ئاتا- ئانىلارنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىدىغانغا ياخشى پۇرسەت يارىتىپتۇ. بۇ تازا ياخشى ئىش ئەمەسمۇ؟

«ئاڭلىساق مۇشۇنداق بىر ياخشى ئىشقا قارشىلىق بولۇۋېتىپتۇ. بەزى قىتىغۇر دۇشمەنلەر، مىللەتنىڭ ساتقۇنلىرى بۇ ئىشقا يامان نىيەتتە بولۇپ ئوقۇغۇچىلارغا تەھدىت سېلىش، ئاتىلار ھەيئەتىگە تەھدىت سېلىش، ئوقۇغۇچىلارنى ھاقارەتلەش ۋە ئۇرۇشتەك نامۇسسىز ئىشلارنىمۇ سادىر قىلىشتىن يانماپتۇ. بۇنداق ئىشلارغا يول قويۇۋەرگىلى بولمايدۇ. مەمتىلى ئەپەندىگە مەكتەپ ئېچىش، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن ھوقۇق بېرىلدى. كىمكى بۇ ئىشقا يەنە قارشىلىق قىلسا، دۇشمەنلىك قىلسا، مەيلى ئۇ قانداق چوڭ ئاخۇن بولسۇن، قانداق كاتتا قازى، كاتتا باي بولسۇن، مەيلى قانداق مازايى- ماشايىخ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ. چوڭ- كىچىك بارلىق پۇقرامۇ مەمتىلى ئەپەندىگە ۋە ئۇنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىغا ياردەمدە بولۇشى كېرەك.

دەپ:

سىجاڭ مەھمۇد مۇھىتى (موھۇر)
1934-يىل، 9-ئاينىڭ 25-كۈنى.»

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆزى يەنە ئىختىيارسىز ھالدا توختى زۇنۇننى ئىزدەپ تاپتى. توختى زۇنۇن مەمتىلى ئەپەندىگە قۇلاق سالغاچ ھابولھاجىم، كەنجى قازاخۇنۇملارغا قاراپ ئۇلارنىڭ ئۆچۈپ كېتىۋاتقان رەڭگىگە قىزىقىپ قېلىۋاتقاندەك قاراۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئۇنىڭ كۆزى تويۇقسىزلا مەمتىمىنگە چۈشۈپ، مەمتىمىن يىغىننى بۇزۇش نىيىتىدە بولۇۋاتقاندەك بىلىندى. ئۇنىڭ توختى زۇنۇن بىلەن ئىشارەتلەر قىلىشىش ئېھتىمالى ھەققىدە بىر تەسەۋۋۇر پەيدا بولۇپ، قايتىدىن توختى زۇنۇنغا بۇرۇلدى، ئۇ بۇ ئىشلاردىن مەمنۇن بولۇۋاتقان قىياپەتتە ھجايىدى. موللا ئىبرىز داموللام، قۇناجىم، ئەمەتھاجىم، تاھىر خەلپەت، ئابدۇراخمانھاجىم قاتارلىقلار قىزغىن پىچىرلىشىپ، خوشال بولۇۋاتقانلىقىنى چىرايلىرىدىن بىلىندۈرۈپ تۇراتتى. ئاددىي پۇقرالارمۇ بۇ ئىشتىن رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ غۇلغۇلا قىلىشىپ كېتىشتى.

— باللارنى ئوقۇتۇپ ئاق- قارىنى پەرق ئېتىپ قالسۇن دېگىنى يامانمىدى؟

— شۇنى دەيمەن، بىلىدىغانلار كۆپ بولۇپ كەتسە بىلىمدارلاۋنىڭ ئەتىۋارى قالمايدۇ دەپ ئەنسىرەمدىغاندۇ، بۇ خەق؟

— باللارنى كەمىنۇس قىلىۋېتىمىش دېگەن گەپ قانداق؟

— ھەممىسى يامانلانىڭ تاقاتقان پىتنىسى بولمامدۇ!

— ...

كۆپچۈلۈكنىڭ غۇلغۇلىسىنى يەنە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ جاراڭلىق ساداسى ئۈزۈپ قويدى. مەيدان ئاۋالقىدىنمۇ تىم- تاسلىققا چۆمدى.

— ئەي ۋەتەنداشلار، يۇقۇردا مەھمۇد سىجاڭنىڭ خېتىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىش ھەربىرسىمىزنىڭ ئورتاق ۋەزىپىسى. ھېچكىمنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىشقا ھەققى يوق. ئەسلىدە بۇنداق بىر بۇيرۇقنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقىدى. ھەممىمىز ئاش- نان يەۋاتقان

ئىنسان بولغاندىكىن نېمىنىڭ پايدىلىق، نېمىنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشكە تېگىشلىك ئىدۇق. ئەپسۇسكى، ھەققانى ئىشمۇ تۇسقۇنلۇققا ئۇچرىغاچقا مۇشۇنداق مەجبۇرى چارە قوللۇنۇشقا مەجبۇر بولدۇق. بىز ئۆزىمىزنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە قەئىي ئىشەنگىنىمىز ئۈچۈن قارشىلىقلاردىن قورقۇپ قالمىدۇق ھەم قورقمايمىز! ئۆلسەكمۇ ئارقىغا يانمايمىز!... ۋەتەنداشلار، مەن كۆپ ئەللەرنى ئايلىنىپ، مىللەتنى دەپ ئوقۇپ كەلدىم. ئەگەر مىللەتنى دېمەيدىغان بولسام، شەخسىيەتچى بولسامىدى، ئاشۇ ئەللەرنىڭ ھەر قاندىقىدا باياشات ياشاپ قالالايتىم ياكى ماڭا مۇساپىر بولۇپ ئەل كېزىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوقىدى. كۆپچىلىككە مەلۇم، مەن بىر تىۋىپنىڭ ئوغلى، ئاتا كەسپىدىن ئاز- تولا خەۋىرىم بار. بۇنىدىن باشقا يەنە ئائىلىمىزدە بوياقچىلىق، جۇۋىچىلىق قىلىپ كەلگەنمىز. مەن يەنە ئاشپەزلىكنىمۇ قىلالايمەن دېمەك، ئەگەر مۇددىئايىم بىر جېنىمىنىڭلا قايغۇسى بولۇدىغان بولسا مۇشۇ ھۈنەرلەر بىلەن جان باقالماسمىدىم؟ ياق، ۋەتەنداشلار، مەن ئاشۇ ئۆزەم كەزگەن ئەللەردە ئۆزگە مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، مەدەنىيىتىنى كۆردۈم. ئۇلار ئىنسانغا خاس ھۆرلۈكتە، ھوزۇر- ھالاۋەتتە، ئىجاد- مېھنەت بىلەن ياشاۋاتىدۇ. ماشىنىدا ئولتۇرىشىدۇ. سۈيىمۇ ئۆيىنىڭ ئىچىدە چىرىقىمۇ پەقەت بېسىپلا قويسا يورۇيدۇ. يوللىرىدا ئادەمنىڭ شولىسى كۆرۈنىدۇ. بىزنىڭچۇ؟ بىزنىڭ مىللىتىمىزنى ھالدا؟ مانا! — تەۋپىق قولىغا ئېلىۋالغان قالپىقى بىلەن ئەتراپنى يېرىم دائىرە كۆرسۈتۈپ داۋام قىلدى، — مانا بىزنىڭ تۇرىقىمىز! سۆزلىگىنىمىز بولمىسا، بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنى قانداقمۇ ئىنسان تۇرمۇشى دېگىلى بولسۇن؟! مەڭگۈ ئاشۇنداق چاڭ- توزاڭ ئىچىدە، ماتا- سەگەزگە ئورۇنۇپ ياشاۋېرىمىزمۇ؟ ماشىنا، قەۋەت- قەۋەت بىنالار، زاۋۇتنىڭ سىپتا رەختلىرى بىزگە ھاراممۇ؟ خۇدا بىزنى مۇشۇنداق ياشاشقىلا ياراتقانمۇ؟ ياق، ۋەتەنداشلار، خۇدا جىمى ئىنسانىيەتكە مىللەت، ئىرىق ئايرىماستىن ئوخشاش ئەزا، ئوخشاش ئەقىل بەردى. ھەممە مەخلۇقاتتىن ئىزىز قىلىپ ياراتتى. بۇنداق ياشىساق بىزنىڭ «ئىزىز»لىكىمىز نەدە

قالدۇ؟ بۇ خۇدانىڭ ئىرادىسىگىمۇ خىلاپ ئەمەسمۇ؟! بىز خۇراپات بىلەن چىرمىلىپ قىلىپ، خۇدا بەرگەن ئەقىل-پاراسىتىمىزنى جارى قىلدۇرالمىغانلىقىمىز ئۈچۈنلا مۇشۇ كۈندە قالدۇق. باشقىلار ئاللاھ بەرگەن ئەقىل- پاراسىتىنى ئىشقا سالغاچقا ئاللاھ ئۇلارنىڭ ئەجىر- ئىجتىھادىغا يارىشا نەسىۋە بەردى. قۇرئان كەرىمدە: «ئىنساننىڭ تىرىشچانلىقىغا يارىشا نەسىۋە باردۇر» دەپ ئېيتىلغان ئەمەسمۇ؟ بىز باشقىلارنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، پەننىڭ كۈچ- قۇدرىتىنى كۆرۈپ، يەنە مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرەمدۇق؟ بۇ ئەھۋاللار مېنى شەخسىي جان قايغۇسىدىن كەچكۈزۈپ مىللەت يولىدا ئوقۇپ بىلىم ئېلىشقا ئۈندىگەنىدى. مانا شۇ مۇددىئا، مانا شۇ مەقسەت يولىدا ئوقۇپ، كېلىپ مەنمۇ مىللىتىمىزنىڭ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش كۈنلەرگە ئېرىشىشى ئۈچۈن مەكتەپ ئېچىپ، مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىغا قەدەم قويدۇم. قارشىلىقلار بولۇدىغانلىقى تەبىئىي، چۈنكى ئىنسانلار ئىچىدە شۇنداق قىتىغۇرلار، ئىچى يامانلار، شەخسىيەتچىلەر باركى، ئۇلار كۆز ئالدىدىكى بىردەملىك خاتىرجەملىكنى، بىردەملىك ھوزۇر- ھالاۋەت، كىچىككىنە پايدىنى دەپ مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنى سېتىشنى ئار سانىمايدۇ. مەن بۇ ئىچى قۇتۇلارغا شۇنى جاكارلايمەنكى، يولۇمدىن قايتمايمەن! ھەتتا بىر كۈنلىرى ئالتە پۇللۇق بىر تال قوغۇشۇن ئوق مېنىڭ كۆكرىكىمگە كېلىپ تېگىشى مۇمكىن، شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ ئارتقا قايتمايمەن! مىللەتنىڭ بەختىنى دەپ ئوقۇدۇم، مىللەتنى دەپ ۋەتەنگە قايتتىم. ئەمدى نېمىشكە مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدىكەنمەن؟ ئامانەت جاننى قوغداش ئۈچۈنمۇ؟ ياق، ھامان بىر ئۆلۈم، شۇڭا مەيلى قانچە يىل ياكى قانچە ئاي، ھەتتا بىر نەچچە كۈن ياشىسامۇ كۆزلىگەن مەقسەت يولىدا ئىشلەيمەن. مىللەتنىڭ بەختى ئۈچۈن كۆچەت تىكىمەن. يىراق كەلگۈسىدىكى ئەۋلادلارنىڭ مېۋە يېيىشى ئۈچۈن كۆچەت ئۆستۈرۈشكە، ھېچ بولمىسا كۆچەت قويۇش ئۈچۈن يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ تەييارلاپ قويۇپ ئۆلۈشكە رازىمەن!

سۇرلۇك جىم- جىتلىق بىر مۇنچە يۈرەكلەرنى سىقۇۋەتتى.

ھابۇلھاجى ھەتتا يېنىدىكى ھەمتاۋاقلىرىغا بىر نېمە دەپ پىچىرلاشتىن قورقۇپ، قېتىپ ئولتۇراتتى. بۇ ھال تۇختى زۇنۇننى ئۈمىدسىزلەندۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ چىرايىدىن مەمنۇنلۇقنى ئىپادىلىگۈچى كۈلۈمسىرەش كەتمەيتتى. موللا ئېزىز داموللام قاتارلىق قوللىغۇچىلار بىر- بىرىگە ئاللىنىمىلەرنى دەپ باشلىرىنى لىڭشىتاتتى.

— ئۇنداق بولسا، كۆپچۈلۈكنىڭ مەكتەپ ئىشىغا قانداق پىكرى بولسا يۈز تۇرانە ئېيتىپ باقسۇن. كۆرسۈتىدىغان ياردىمى بولسا ئۇنى سۆزلىسىمۇ بولۇدۇ،— دېدى تەۋپىق سۆزىنىڭ ئاخىرىدا.

تۇختى زۇنۇن ھېچكىم ئوتتۇرىدا ئۆزىنى ئاشكارىلاشقا جۈرئەت قىلالمايدىغۇ، دەپ ئۈمىدلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇۋچىنىڭكىدەك ئىتتىك كۆزلىرى ئالاق- جالاق بولۇپ كەتتى. موللا ئېزىز داموللام ئورنىدىن تۇرۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

— مەمتىلى ئەپەندى ھەممە گېپىنى ئېيتتى، — دېدى ئۇ كۆپچۈلۈككە قاراپ ۋەزمىن ئاھاڭدا،— ئۇ گەپلەرنى قايتىلىمايمەن، مەن پەقەت ئۆزۈمنىڭ يۈرىكىدىكى گەپنى دېسەم، بۇ ئىش باشتىلا كۆڭلۈمگە خوپ چۈشكەن. شۇڭا شۇ چاغدىلا مەن ئەپەندىنى قوللىغان، بالام ئەمەت مەخسۇمنى تەربىيىسىگە بەرگەنىدىم. ھازىرمۇ قوللايمەن. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ قوللايمەن. بۇ بىر سۆزۈم، — موللا ئېزىز داموللام بىر ئاز توختىۋېلىپ داۋام قىلدى، — بەزىلەر بالىلارنىڭ كىيگەن چاپىنىنى پالان- پوكۇن دەپ گەپ تاپتى، بەزىلەر چاچ قويغىنىنى سۆز چۆچەكنىڭ ئاساسى قىلىۋالدى. جامائەتكە بىر دىنىي ئۆلىما بولۇش سۈپىتىم بىلەن شۇنى دەپ قوياي، بۇنداق گەپلەرنى تاپقانلار ئۆزىنىڭ شۇم ئېغىزلىقىدىن، دۈشمەنلىكىدىن تېپىۋاتىدۇ، بۇنى شۇنداق چۈشەنسەڭلا بولىدۇ، بۇنداق پىتنىلەر ئۈچۈن ئاللاھ نامىدىن يالغان توقۇغانلا، دىن نامىدىن پەتىۋا ئويدۇرۇپ ھۇجۇم قىلغانلا ئاللاھنىڭ لەنىتىگە دۇچار بولىدۇ. «كىمكى ئاللاھ نامىدىن يالغان توقۇيدىكەن، ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ لەنىتى ياغىدۇ»، دېگەن ھەدىس بار. بۇنىڭ يالغانلىقى شۇ يەردىكى، بۇ پىتنىلەرنىڭ ھېچ دىنىي ئاساسى يوق! چاچنى رەسۇلۇللاھمۇ قويغان، بەزى ھەدىسلەردە

رەسۇلۇللاھنىڭ چىچى مۈرىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى، دېيىلگەن. شۇڭا بۇنداق شەپىرەڭلەرنىڭ يالغان پەتىۋالىرى بىلەن كاللاڭلار ئايلىنىپ كەتمىسۇن، ئېتىقاد دېگەن چاپاننىڭ قانداقلىقى، سەللىنىڭ يوغانلىقى بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ، ئېتىقاد قەلبتە بولىدۇ. قايمۇقماڭلار، گېپىم شۇ، — داموللام جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.

مەمتىلى ئەپەندى باشقىلار سۆزلەۋاتقان پۇرسەتتە ھامان چاندۇرماستىن توختى زۇنۇننى كۈزۈتەتتى. ئۇ توختى زۇنۇننىڭ موللا ئېزىز داموللامغا غەلىتە بىر خىل نەزەردە تىكىلىپ قالغىنىنى، بۇ تىكىلىشتە چەكسىز ئۆچمەنلىك يوشۇرۇنغانلىقىنى ھېس قىلدى. دامولللامنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئىناۋىتى تۈپەيلى ئۇنىڭ ئاشكارە قوللاپ سۆز قىلىشى نۇرغۇن جامائەتنىڭ پىكرىدە مايىللىق قوزغايتى. مانا بۇنى بىلىدىغان توختى زۇنۇن بەلكى شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك نەزىرىدە قارىغان بولۇشى مۇمكىن.

موللا ئېزىز دامولللامنىڭ ئارقىسىدىن ئابدۇراخمانھاجى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئادەم ئاتمىش ياشلاردىن ھالقىغان بولسىمۇ ئۈستى- بېشى، ئۆزىنى تۇتۇشلىرىدىن ياشلارغا خاس لاتاپەت، كۆپنى كۆرگەن ئادەملەرگە خاس تەمكىنلىك چىقىپ تۇراتتى. پەقەت سوۋېت سارجىسىدىن تىكتۈرۈلگەن ئۈچ يانچۇقلۇق، ياقىسىز ئۇزۇن چاپىنى ۋە مەيدە يانچۇقى بىلەن ئىككىنچى تۈگمىسى ئارىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان سائەتنىڭ ئالتۇن زەنجىرى ئۇنى توختالغان ئادەم قىلىپ كۆرسىتەتتى.

— مېنى كۆپچىلىك بىلىدۇ، مەن يېقىندا ئالتايدىن كەلگەن. مەنمۇ مەمتىلى ئەپەندىگە ئوخشاش يۇرتتىن چىقىپ ياقا يۇرتلاردا يۈردۈم. چەتكىمۇ چىقتىم. مەمتىلى ئەپەندى دېگەندەك، بىز خەق كۆزى ئوچۇق قارىغۇ ئىكەنمىز. تۆت ئېغىز ئۆي بىلەن بىر پىشايۋاننى ۋاسا جۇپ قىلىپ، گەجەپ سېلىۋالغىنىمىز، مەندىن كاتتا باي يوق دەپ جاھانغا پاتماي قالىدىكەنمىز. مۇشۇنچىلىك نەرسە بىزنى دەندىتىپ، دۇنيا مۇشۇ دەپ ئويلاپ قالىدىكەنمىز. مۇشۇنىڭدىنلا بىزنىڭ قانچىلىكلىكىمىز بىلىنىپ تۇرىدۇ. كاشكى بۇ قالتىس چاغلاپ كەتكەن «كاتتا» ئۆيلىرىمىز

توپا- لايدىن بولماي قاشتېشىدىن بولغان بولسا! مەنمۇ يۈرت كىزىش جەريانىدا ئۇقۇمىغان ئادەم بېيىپ ئاسمانغا چىقىپ كەتتىم دېگەندىمۇ يەنىلا بىر هاماقەتنىڭ چايخالتىسى ئىكەن دەپ ئويلۇدۇم. مەنمۇ ئەپەندىنى قوللاپ بازارغا بىر مەكتەپ سېلىپ بېرىشكە ۋەدە قىلغان، كېيىنكى كۆنلۈكتە يۈرتتا پىتنە- پاسات كۆپۈيۈپ كېتىپ خەلقنىڭ يەكلىشىگە، چەكلىشىگە ئۇچراپ قۇرۇلۇش توختاپ قالغانىدى. ئەمدى خۇدا بۇيرىسا، بىر ئاي ئىچىدە ھەممىنى تەييار قىلىپ ئەپەندىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن مېنىڭ گېپىم تۈگىدى.

«يەنە بىرسى چىقتى، قوروپ كەتكۈر! بۇنىمۇ بىلىپ قويغىنىمىز ئوبدان بولدى!» دەۋاتقاندەك بىر ئىپادە توختى زۇنۇننىڭ سۈنئىي كۈلكىسى تېگىدە بىلىنىپ تۇراتتى.

ئابدۇراخمانهاجىدىن كېيىن قۇناجىم، ئەمەتهاجىم، تاھىر خەلپەت، قۇتلۇقئاخۇن خەلپىتىم، مىرەخمەت غوجاملار ۋە باشقا كەنتلەرنىڭ ئاتىلار ھەيئەتلىرى قىسقىچە سۆز قىلىشتى.

ھەتتا ھەر زامان ئاساسي كۆپچۈلۈكنىڭ مايىللىقىنى توغرا ئىگىلەپ، شۇنىڭغا يارىشا يول تۇتىدىغان توختى زۇنۇنمۇ يېڭى مائارىپچىلىقنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلدى. دۈشمەنلىك قىلغۇچىلارنى ئەيىبلىدى. بۇنى كۆرگەن هابۇلهاجىمنىڭ ساقاللىرى تىترەپ كەتتى. توختى زۇنۇننىڭ مەكتەپنى قوللاپ گەپ قىلىشى قازىنى ئەنسىرىتىپ قويدى.

شۇڭا ئۇ «قاتاردىن قالغىچە سالادىن قال» دەپ ئەمەس، يۈرىكىنى چىرمىۋالغان قورقۇنۇچتىن، ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىش قايغۇسىدىن، مىلتىقلىق ئىككى ئەسكەرنىڭ سۈرىدىن قورقۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ، يەكتەكنىڭ پەشلىرىنى لەپىلدىتىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن كۈلكە يېغىپ تۇراتتى. ئۇ «هابۇل شەيتان» دېگەن لەقەمگە يارىشا ھەييارلىق بىلەن، يالغان يۆتىلىپ، باغلاشتۇرالمىسىمۇ زورۇقۇپ بىر نەرسىلەرنى دەپ، مەكتەپ ئېچىشنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھەتتا ئۇ باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشمىسە بولمايدىغاندەك ھېس قىلىپ:

— مەن ئەپەندىگە بالام روزىمۇھەممەدنى بەردىم، شۇ مەكتەپتە ئوقۇشقا بەردىم، مانا، مېنىڭ گېپىم شۇ. ... — دېدى. ئۇنىڭ سۆزلەشلىرىدىن بىر ۋەھىمە بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ناھايىتى كۆپ پىتنە تارقاتقانلىقى ئۈچۈن مانا ئەمدى بەكلا قورقۇپ كەتكەن ئىدى. قورقۇنچىنى يوشۇرۇش ياكى قورقۇتقۇچىلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بالىسىنى مەكتەپكە بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

ئۇ سۆزلەۋاتقاندا مەتىمىن كىرپىكلىرىنى ئېتىپ، غەزىۋىنى زادىلا باسالماستىن ئىسقىرتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۇشقۇيتىشى دەرھال دىققەتنى قوزغىدى. تەۋپىق بايىدىن بېرى توختى زۇنۇن ئىككىسىنى كۆزۈتۈپ تۇرغاچقا ئۇنىڭ ئولتۇرغان يېرىنى بىلەتتى، شۇڭا ئاۋازنىڭ چىققان يېقىدىنلا كىمنىڭ قىلىۋاتقان قىلىقى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىپ بولدى. ئاندىن ئۇنىڭ يەنە نېمە شۇملۇق قىلىشىغا دىققەتتە تۇردى. مەتىمىن ئەسلىدە يىغىن تەرتىپىنى بۇزۇپ قالايمىقانچىلىق چىقارماقچى بولغانىدى، بىراق، مۇشۇ تاپ جىمى خەقنىڭ ئۆزىنى يەۋەتكۇدەك قاراشلىرىدىن ھودۇقۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توختى زۇنۇنمۇ ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنى چەكلەش مەنىسىدە ئالايغانىدى. شۇڭا ئۇ تويتىن غىپپىدە سۇغۇرۇلۇپ كېتىپ قالدى.

سورۇندا سۆزلەشكە تىگىشلەردىن پەقەت سىدىقبەگ سۆزلىمىدى.

يىغىندىن كېيىن كىشىلەر ئەپەندىگە سالام قىلاتتى، ئۆيگە تەكلىپ قىلاتتى. بالىلىرىنى تونۇشتۇراتتى. شوخ، تارتىنمايدىغان بالىلار ئۆزلىرى كېلىپ ئەپەندىگە ئېسىلىپ ئەركىلىشەتتى. توختى زونۇننىڭ يۈرىكى جاراھەتلەنگەندەك ئېچىشىپ تۇرغاننىڭ ئۈستىگە مەھەللىسىدىكى بىر بالىمۇ ئەپەندىگە سۈركەلدى:

— ئەپەندى دادا، مەنمۇ ئوقۇيمەن! — دېدى جاراڭلىق ئاۋازدا.

— ئىسمىڭ نېمە؟

— قۇربان.

— داداڭنىڭ ئىسمىچۇ ئوغلۇم؟

— جاپپار.

— ئوبدان گەپ، ھاجىم، — دېدى ئۇ قېشىدا كېتىۋاتقان ئابدۇراخمانھاجىغا، — قۇربان جاپپارنى ئۇنتۇپ قالماڭ، — ئۇ بالىغا بۇرۇلۇپ،— بىز دوستلىشايلى، قۇربان جاپپار، — دېدى بالىنىڭ بېشىنى سىلاپ.

يىگىرمىنچى باب

1

شۇنداق قىلىپ دارىلمۇئەللىمىندىكى ئوقۇش يەنە ئىزىغا چۈشتى. تەۋپىقنىڭ خاتىرجەم ۋە پائالىيەتچان كۆڭلى باشلاندى. ئەمدى قورقماستىن چوڭ- چوڭ پىلانلارنى تۈزەلەيتى. بۇ پىلانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن تولىمۇ ئالدىراش ياشايتى. ئۇ خۇراپاتقا پاتقان مىللەتنىڭ كۆزىنى چاپسانراق ئېچىش ئۈچۈن ئالدىرايتى. ئۇنىڭ تەسىرى، ئاڭ- پىكرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى شاگىرتلىرىغا ئاستا- ئاستا سىڭىپ بارغاچقا ئۇلارمۇ ئۇستازىغا ئوخشاش ئالدىراپ ياشايدىغان بولۇشتى. شۇڭا ئاز ئۇخلاپ، ئاز دەم ئېلىپ ، كۆپرەك ئوقۇش، كۆپرەك پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى ئۇرۇدىغان بولۇشتى.

مەھمۇد مۇھىتىنىڭ بۇيرۇق خېتىنى ئوقۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى ھەر بىر يۇرتنىڭ ئاتىلار ھەيئەتلىرى — مائارىپ مەسئۇللىرى بىلەن بىر يىغىن ئاچتى. كاتتىيلاق، ئاغۇ قاتارلىق يىراق- يىراق بولغان يېزىلاردىنمۇ كىشى قاتناشتۇرۇلدى. بۇ يىغىن ئاتىلار ھەيئىتىگە توختاپ قالغان مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى داۋام قىلدۇرۇش، كاتتىيلاق قاتارلىق تېخى مەكتەپ قۇرۇلۇشى باشلانمىغان جايلاردا دەرھال قۇرۇلۇش باشلاش، سوغۇق چۈشكىچە پۈتتۈرۈش ھەققىدە سەپەرۋەرلىك ئېلىپ بېرىشنى مەخسەت

قىلغانىدى.

ئۇ بۇ يىغىنغا يەنە ئەڭ شۇدى بار شاگىرتلاردىن ئابدۇراخمان شائىر، ئەمەت مەخسۇم، مۇھەممەد قارى مەشرەپ، زەكى، سەيپىددىن، ئابدۇغۇپۇر ۋە سابىتلارنىمۇ قاتناشتۇردى. ئۇنداق سورۇنلاردا ياشلارنى چېنىقتۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى.

— ئەي، ۋەتەنداشلار، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى مېھرىبان چېھرىگە جىددىي تۈس بېرىپ، ئۇنىڭ سۆزلىرى شۇنچىلىك تەسىرلىك، ئۇرغۇلۇق ئېيتىلاتتىكى، ئۇنىڭ ئاھاڭىدا ۋەتىنىنىڭ جىمى تاغ دەرياسىنى، دالا-چۆللىرىنى ۋە ئۇنىڭدىكى خەلقلەرنى بىراقلا قۇچاقلاش تۇيغۇسى چاقناپ تۇراتتى، — گەرچە مەھمۇد مۇھىتىنىڭ بۇيرۇق خېتى بىلەن دۈشمەن ئاشكارە ھوجۇملىرىنى توختۇتۇشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنى يوشۇرۇن ھوجۇم قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. بىز قانچە كېچىكسەك، شۇنچە كۆپ زىيان تارتىمىز. بۇنداق خاتىرجەم مۇھىت ئۇزاققىچە كاپالەتكە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز، «ئوتۇنۇڭ ئاز بولسا ئۇچاققا بىرلا سال» دېگەندەك مۇشۇ قىسقا پۇرسەتنىڭ بىر مىنۇتىنىمۇ ئىسراپ قىلماسلىقىمىز لازىم. ھەربىر يېزىنىڭ مۆھتىرەم ئاقساقاللىرى، ھەربىرىڭلارغا قويۇدىغان تەلەپ، دارىلمۇئەللىمىن تەلەبىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بىكار يۈرۈدىغان ئىش بولمىسۇن، ئۇلارغا دەرھال ئىش باشلاپ كېتىش ئۈچۈن مەيدان كېرەك.

تەۋپىق ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچىلىرىنى نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتسۇن ئۈچۈن يىغىنلارغا قاتناشتۇراتتى. شۇڭا ئۇلار پەقەت ئاڭلىغۇچىلار بولۇپ، چوڭلار ئالدىدا جىم-جىت قۇلاق سېلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇراخمان شائىر (ھازىر ئۇنىڭغا بۇ لەقەم ئۆزلۈشۈپ قالغانىدى) ئۆزىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى قويۇشتىن تارتىنمايتتى.

— ئەپەندىم، — دېدى موللا ئېزىز داموللام، — مەن باشتا دېگىنىمدەك مەكتەپ ئىشىغا دەرھال كىرىشىمەن. شۇنداق قىلىمىزغۇ، ئەمەتھاجىم؟ — دېدى ئۇ تېجەن ئاتىلار ھەيئىتىنىڭ مەسئۇلىغا بۇرۇلۇپ

ھەم قۇناجىمغىمۇ قاراپ قويۇپ، بۇ ئىككەيلەن موللا ئىبزىز داموللامنىڭ ئىشەنچلىك يانتاياقلىرى، تىجەنىدىكى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تايانچلىرىدى. موللا ئىبزىز داموللام سەل تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى، ــ مەن مۇشۇ دەملىك بولغىچە تالاي ئىشلارنى كۆردۇم، يېغىلىقلارنى، بىر نەچچە ھۆكۈمەتنى باشتىن كەچۈردۇم. شۇنداق چۈشەنچىگە كەلدىمكى، ھەر قانداق ھۆكۈمران تائىپە ئۈچۈن خەلقنىڭ نادان ۋە ئاخماقراق بولۇشى پايدىلىق ئىكەن. بىراق، مەن كۆپ يىللاردىن بېرى كۆڭلۈمنى تاتىلاپ كېلىۋاتقان مۇشۇ تەسىراتنى توغرا ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلغانىدىم، پەقەت مۇشۇ خەلقنىڭ قانداقتۇر بىر ئاجىز تەرىپى بار، ھۆكۈمەت ئەنە شۇ ئاجىز تەرەپنى تۇتۇۋېلىپ بىزنى سورايدۇ، دەپ بىلەتتىم. ئەمما بۇ ئارىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ سىرنى ئوچۇق-ئايدىڭ چۈشۈنۈپ ھەم چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەي كەلگەنىدىم، سىز بىلەن بولغان بىرىنچى سۆھبەتتىلا بىزدىكى دۈشمەننى پايدىلاندۇرۇپ قويىۋاتقان ئاجىزلىقنىڭ ئەڭ ئاۋۋال نادانلىق ئىكەنلىكىنى، ئاندىن ئىناقسىزلىق ئىكەنلىكىنى خۇددى كۆڭلۈمگە چىراق يېقىلغاندەكلا بىلىۋالدىم، راست ئەمەسمۇ، ئوقۇمىغان ئادەم ھەر نېمە دېسە راست دەيدۇ، خۇددى بىر توپ پادىدەك بىر «پادىچى» بولسىلا يۇۋاشلىق بىلەن بويسۇنۇپ يۈرۈۋېرىدۇ. ئۇندىقنى ئالدىماق، بوزەك قىلماق ئاسان. ئوقۇغان ئادەمچۇ؟ ئوقۇغان ئادەم ئۇنداق ئەمەس، ئۇنى ئالداش تەس. ئالدىنقى يىللاردىكى ئىنقىلابنى ئالدىغان بولساق، پەقەت نادان ۋە گول بولغانلىقىمىز ئۈچۈنلا ھەددى ھېسابسىز قان تۆكتۇق، لېكىن ھېچنەرسىگە ئېرىشەلمىدۇق. بۇنىڭ سەۋەبى بىزنىڭ يول باشچىلىرىمىز قارام، ئىنقىلاپ ئەزالىرى نادان ساۋاتسىز ئىدى...

ــ موللا ئىبزىز داموللام ئوبدان دېدى، ــ دەپ ئۇن قاتتى مۇھەممەد داموللام ئۇنىڭ بەردەم نوچىلارغا خاس تۇرىقى، ئاۋازىدىن بىلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھاياجان، جىددىيلىكتىنمۇ ئۇنىڭ ناھايىتى قىزغىن ۋە قىزىققان، يىگىتلەرگە خاس جەسۇرلۇقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇستىبېشىدىكى تون، پاكىز ياسىتىلغان ساقال- بۇرۇت ھەم بېشىدىكى

دوپپىسىمۇ جەدىتچىلىكىنى بىلىندۈرۈپ تۇراتتى، ــ مېنىڭچە بىزنىڭ ھازىرقى ھالىتىمىزدە ئەگەر بىزگە ئىنتايىن ئوقۇمۇشلۇق، ئىنتايىن دانا داھىدىن بىرى رەھبەرلىك قىلغان ھالەتتىمۇ غەلىبە قىلالمايتۇق! ــ ئۇنىڭ سۆزى ھەممە ئادەمنى ھەيران قالدۇردى. ئۇ يىغىن ئەھلىگە بىر-بىر قاراپ چىقىشقا، يىغىن ئەھلىمۇ ئەجەبلىنىش بىلەن ئۇنىڭغا قاراشقا باشلىدى. پەقەت مەمتىلى ئەپەندىلا مېيىقىدا كۈلۈپ تۇراتتى، ــ نېمە ئۈچۈن؟ ــ مۇھەممەد داموللام ئاساسي گېپىنى قىلىشتىن ئىلگىرى شۇنداق سوئال قويدى. ئۇنىڭ بۇ تەقلىدتە سۆزلەشلىرىدىنمۇ بىر خىل تەشنالىق، يىگىتلەرچە قىزغىنلىق بىلىنەتتى، ــ «يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماس، چېڭى چىقسىمۇ دېڭى چىقماس» دېگەندەك، بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ھازىرقى ئاڭسىز، ساۋاتسىز، چېچىلاڭغۇ مۇھىتتا دانا داھىنىڭ گۆھەردەك سۆزلىرى قۇمغا يېزىلغان خەتتەك بىكار كېتەتتى، ئۇنىڭ پىلان، سىياسەتلىرى زايا كەتكەن بولاتتى. چۈنكى نادانلىقتا قالغان خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى خۇراپاتنىڭ تىنجىق ھاۋاسىدا ئۆلۈپ قالغان، مىللەت قارشى يوق، مىللىي روھى ئىنتايىن ئاجىز بولغان، ۋۇجۇدىنى شەخسىيەتچىلىك، ساختىپەزلىك ۋە مەزھەپچىلىك قاپلىۋالغان خەلقنى توغرا يولغا باشلاشتا تولىمۇ ئاجىزلىق قىلغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمەنكى، بىز ئۇيغۇر خەقتە ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ (غەلىبىلىك ئىنقىلاپ قىلىشنىڭ) شەرتلىرى تېخى ھازىرلانمىغان. بۇنداق ئەھۋالدا ئىنقىلاپ قىلىش بىھۇدە قۇربان بېرىش ۋە ھالاكەتتىن دېرەك بېرىدۇ. غەلىبە قىلىش ــ ئازادلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن بىزدە يېتىلگەن زىيالىلار قوشۇنى بولۇشى لازىم. خەلقىنىڭمۇ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئاڭلىق بولۇشى، مىللىي روھقا ئىگە بولۇشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى بولۇشى، ئازادلىق دەپ نېمىگە ئېيتىلغانلىقىنى چۈشىنىدىغان بولۇشى كېرەك!

بايا ئۇنى نېمىلەر دەپ ئالجىۋاتقاندۇ دېگەندەك ئەجەبلىنىپ قاراپ قالغان كۆپچۈلۈك شەرھىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قايىل بولغاندەك بىر- بىرىگە قاراپ ماقۇللۇق بىلەن باش لىڭشىتتى. بىراق، دەسلەپ

ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ماقۇللاپ ئولتۇرغان تەۋپىق ئەمدى باش چايقىدى ۋە مۇھەممەد داموللا سۆزدىن توختىغاندىن كېيىن كۆپچۈلۈككە كىم سۆزلەيدۇ دېگەندەك بىر دەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن دېدى:

— دامولامنىڭ دەسلەپكى سۆزلىرى توغرا، مەن بۇ سۆزلەرگە قوشۇلىمەن راست، ھەر قانداق دانا رەھبەرمۇ پەقەت «يالغۇز ئات»، ئۇنىڭغا «چاڭ» چىقىرىشىپ بېرىدىغان بىر توپ ئاتلىقلار بولمىسا، ئىنقىلاپنى غەلبىگە ئېلىپ بارالمايدۇ. نادان، شەخسىيەتچى، مىللىي روھى كەمچىل، ئىسيانكارلىق روھى يېتەرسىز بولغان مۇشۇ خەلقتىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا بىر سىياسىي داھىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىش پۈتمەيدىغانلىقى راست. لېكىن، ئاخىرقى پىكىرىدە ئازراق ئېغىش بار،

— تەۋپىق مۇھەممەد دامولىنىڭ قىزغۇچ قارامتۇل چېھرىسىگە كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويۇپ، ئاندىن يەنە جىددىيلىك بىلەن داۋام قىلدى،

— بىز زۇلۇمغا ئۇچرىغان ۋاقتىمىزدا «خەلقنىڭ تېگىدىن كۆپرەكى ئاچ ئىگە بولمىسا بەربىر قۇربان بېرىشلا بار، غەلبە قىلىش يوق» دەپ ئازاپقا چىداپ ئولتۇرۇۋېرەلمەيمىز، ئەلۋەتتە (ھۆكۈمران گۇرۇھمۇ بىزنىڭ «يېرىمدىن كۆپرەك ئاچلىق» بولۇشىمىزغا يول قويۇپ تۇرمايدۇ. ئۇلار سەرخىل زىيالىلارنى ھەرخىل يوللار بىلەن يوقۇتۇپ تۇرىدۇ، ئەۋلادلارنىڭ ئۆسۈپ- يېتىلىشىنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن چەكلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ زاۋالى ۋە بىزنىڭ غەلبە كۈنىمىزنى كېچىكتۈرۈشكە تىرىشىدۇ). دېمەكچىمەنكى، كۈرەشلەرنىڭ بىرمۇنچىسى ئازاپ ۋە زۇلۇم زېمىنىدە، ھېچقانداق سىياسىي سەپەرۋەرلىكسىز، ئۆز ـ ئۆزىدىن ئۇنۇپ چىقىدۇ. خەلق ھەر قانچە نادان بولسىمۇ، ئۇ ئاخىرقى ھىسابتا يەنىلا ئىنسان — ئاچلىق مەقلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن ناھەقچىلىككە، ئاشكارە خورلۇققا، ئادالەتسىزلىككە ئۇچرىغاندا نارازىلىقىنى ئىپادىلىمەي قالمايدۇ. توغرا، بۇ كۈرەشلەرنىڭ خۇلاسىسى ئىنتايىن زور قۇربان بېرىش بولىدۇ، لېكىن بۇ پۈتۈنلەي نەتىجىسىزمۇ بولۇپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن: بۇ قېتىمقى ئىنقىلاپتا نەچچە ئون مىڭ كىشى ھالاك بولغان بولسىمۇ، كىشلەرگە (ھېچ بولمىسا مەھمۇد مۇھىتىغا ئوخشاش ئىنقىلاپ

رەھبەرلىرىگە) «نادان ئادەملەر بىلەن ئىنقىلاپ قىلىش چوڭ پايدا بەرمەيدۇ»غانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تونۇتۇپ قويغان بولسا، ھۆكۈمەتنى خەلقنىڭ قايناۋاتقان قېنىنى سۈۋۇتۇش ئۈچۈن ۋاقىتلىق بولسىمۇ، ئالدامچىلىق مەقسىتىدە بولسىمۇ، بىر ئاز ئەركىنلىك بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. خوجانىياز ھاجىمنىڭ قورچاق بولسىمۇ مۇئاۋىن رەئىس بولغانلىقى بىر يېڭىلىق. بىز ئەمدى مانا مۇشۇنداق ۋاقىتلىق كەڭچىلىكلەردىن پايدىلىنىپ بىر مۇنچە ھەرىكەت قىلىمىز. شۇنداق قىلىپ، ھەر قېتىمقى ئىنقىلاپ بىر مۇنچە قۇربانلارنى بېرىش بىلەن بىرگە يەنە بەزى يوللارنى ئاچىدۇ. يول تەييارلايدۇ، بىزگە تەجرىبە تەقدىم قىلىدۇ. بۇلار گەرچە بېرىلگەن قۇربانلارغا قارىغاندا بەك ئەرزىمەس نەرسىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاخىرقى غەلىبىگە يېتىشتە كەم بولسا بولمايدۇ. مىسال ئۈچۈن بىر شاگىرت جۇۋۇچى قولىغا كۆپ قېتىم يىڭنە سانجىپ، ۋاقتىنى كۆپ سەرپ قىلىپ، سۈپەتسىز جۇۋىلارنى تىكىتىپ چىققان بولسا، بارا- بارا ئاز ۋاقىت سەرپ قىلىپ ھەم قولىغىمۇ ئازراق يىڭنە ئىزى قىلىپ بىر مۇنچە جۇۋىنى پۈتتۈرىدىغان بولىدۇ، — ئۇ يەنە بىر قېتىم مۇھەممەد دامولّىنىڭ چىرايىغا تىكىلدى. ئاندىن خۇشخۇي كۈلۈپ داۋام قىلدى، — مەن دامولّامنىڭ دىمەكچى بولغىنىنى چۈشەندىم. ئۇ ئاشۇنداق زىيانلىق بولغان نادانلىق ئىلكىدىن قۇتۇلۇش، ئازادلىق كۈرەشلىرىنىڭ غەلىبىلىك بېرىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاۋۋال خەلقنى ئاقارتىش كېرەك، دىمەكچى شۇنداقمۇ؟ دىمەك، بىز كۆرۈنۈشتە ماۋزۇدىن چەتنەپ كەتكىنىمىز بىلەن، ئەمەلىيەتتە يەنىلا ئاقارتىش ھەققىدە سۆزلۈشىۋاتىمىز.

— مەن قىزىشىپ ئاخىرقى سۆزلىرىمنى كۆڭلۈمدىكىدەك سۆزلەپ بېرەلمەي مۇجمەللەشتۈرۈپ قويۇپتىمەن، — دىدى مۇھەممەت دامولّا ئوچۇق يۇرۇقلۇق بىلەن، — مەتىنلى ئەپەندىنىڭ دىگەنلىرى توغرا.

— ئەمدى بىز، ۋەتەنداشلار، ھەممىمىز چۈشۈنۈدىغان ئوقۇملار ھەققىدە بىر- بىرىمىزگە ۋەز ئېيتىپ ۋاقتنى سوزماي، مەقسەتنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى.

ھاياجانلىنىپ ئۆلتۈرغان مۇھەممەد داموللا بىرىنچى بولۇپ دېدى:

— مەن بايلارنىڭ، يۇرت كاتتىلىرىنىڭ مەكتەپ سېلىپ بېرىشىنى كۈتۈپمۇ ئولتۇرمايمەن. ئاۋۋال ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەۋېرىمەن، ئاندىن ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى باشلايمەن. ھەم ئىش مەيداندا ئوقۇيمىز. ئەڭ يېقىن مۇھلەتتە مەندىن خوشخەۋەر كۈتۈڭ.

مۇھەممەد داموللىنىڭ شۇ قەدەر قىزغىن، شۇ قەدەر كەسكىنلىكى مەمتىلى ئەپەندىگە يېقىپ قالغانىدى. ئۇ داموللامنىڭ قارا ساقاللىق چېھرىسىگە قاراپ ئىللىق تەبەسسۇم قىلدى.

بۇ پاراڭلاردىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شاگىرتلىرى ئىلھاملىنىپ، ھاياجانلىنىپ، مەكتەپنى چاپسانراق پۈتتۈرۈپ خەلق ئۈچۈن ئىشلەپ بېرىشكە ئالدىراشتەك بىر خىل قىزغىن تۇيغۇ قۇچىقىدا ئەللەيلىنىشتى.

يىغىن تۈن نىسپىگىچە داۋام قىلدى. بۇ چاغدا سىنتەبىرنىڭ سالقىن، جىم- جىت كېچىسىدە يىراق- يىراقلاردا ئىتنىڭ قاۋىغان ئاۋازىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھەممە نەرسە شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەنىدى.

2

تەۋپىق «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىشنى يەنە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋاقتى تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ سابىتقا بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ۋاقت تاپتى. ئۇنىڭچە بۇنداق ئىشمۇ ئۇنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئىدى. بىرىنچىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ بىر شاگىرتى ئۈچۈن خاتىرجەم ئوقۇش شارائىتى ھازىرلاپ بېرىشى كېرەك بولسا، ئىككىنچىدىن، كىم، بولسا- بولسۇن بىر ئادەمنىڭ غەم- غۇسسە ئىچىدە قالغانلىقىنى بىلگەن ئىكەن، ئۇنى غەمدىن خالاس قىلىشقا تىرىشىشى كېرەككىدى؛ ئۈچۈنچىدىن، ھازىر كەڭ خەلقنىڭ كۆڭۈل مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش زۆرۈر بولغىنى ئۈچۈن ھەرقاچان ئادالەت مەيداندا تۇرۇپ، خەلققە تەسىر قىلىدىغان نۇرغۇن

ياخشى ئىشلارنى قىلمىقى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئۇ سابىتنىڭ مىراس دەۋاسىنى بىرگىنە شەخسنىڭ ئىچكى ئىشى دەپ قارىمىدى. ئۇ بۇ ئىش ھەل قىلىنسا خەلق ئىچىدە ياخشى تەسىر قوزغايدىغانلىقىنى بىلەتتى.

ئۇ سابىتقا ئەرزنى سۈرۈشتۈرۈپ تۇرۇش ۋە سوراقنى جۈمە كۈنگە توغرىلاشقا تىرىشىشنى ئېيقاندى. چۈنكى باشقا كۈنلەردە تەۋپىقنىڭ ۋاقتى زىق بولاتتى. سابىت كەنجى قازاخۇنۇم بىلەن كۆرۈشۈپ بۇ تەلەپنى قويغانىدى، كەنجى قازاخۇنۇم ئۇنىڭ گۇۋاھچىسى مەمتىلى ئەپەندى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ مەڭدەپ قالدى. ئاخىرى بۇ دەۋانى سوراشتىن باش تارتىپ ھابۇلھاجىمغا ئىتتىرىپ قويدى.

— بۇنىڭ ئۆزىنى، ئۆتكەن نۆۋەتتىمۇ قازىكالان ئۆزى سورىغان، — دېدى ئۇ ئېڭىكىنىڭ ئاستىنى تاتىلاپ تۇرۇپ، — بۇ نۆۋەت يەنە شۇ كىشى ئۆزى سورىسۇن،... — دېدى ئۇ.

سابىت ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ھۇدۇقۇۋاتقانلىقىنى دەرھال سەزدى ۋە ئۆزىنىڭ ھامىسى ھەقىقەتەنمۇ كۈچلۈك ئادەم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ سۆيۈنۈپ كەتتى. لېكىن بۇ ئىللىق تۇيغۇسىنى چاندۇرماستىن قايتىپ چىقىپ، ھابۇلھاجىم بىلەن سۆزلەشتى. كەنجى قازاخۇنۇمنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن دەۋانى قايسى جۈمە كۈنى سورايدىغانلىقى ھەققىدە پۈتۈمگە كېلىشىۋالدى. ئۇ چاغدا قازىكالان بۆلارنى شەرىئەت ئەھكارملىرى بىلەن بابلايمەن، غىدىڭ- پىدىڭ قىلسا ئاللاھنىڭ كالامىغا قارشى چىققان بولۇدۇ، كۆپىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۇدۇ، دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەمەننا بىلەن قالغانىدى.

قازىنىڭ ئالدىغا بارىدىغان جۈمە كۈنى مەمتىلى ئەپەندى ئادەتتىكىدىن سەھەررەك تۇردى. يۇيۇنۇپ، ئېغىز چايقىغاندىن كېيىن بىر بۇردا قاتتىق ناننى ئاغزىغا سېلىپلا ھويلىدا گىمناستىكا ئوينىدى. ئاندىن تەرجىمىگە كىرىشتى. بۇ بۈگۈن سابىتنىڭ ئىشى بىلەن قولدىن كېتىدىغان ۋاقتنى ئۈشلۈبلىش ئۈچۈن، كۈنلۈك تەرجىمە نورمىسىغا تەسىر يەتكۈزمەيمەن دەپلا شۇنچە سەھەر تۇرغانىدى.

نامىز بامداتقىچە بىر ئاز ئىشلەپ، ئاندىن نىزامىددىن بىلەن نامازغا

چىقتى. نامازدىن كېيىن ئاكىسىغىمۇ قارىماستىن ئالدىراپ قايتىپ كىرىپلا، يەنە ئىشنى داۋام قىلدى.

نىزامىددىن جامائەت بىلەن بىردەم بىللە بولۇپ، خېلىدىن كېيىن ئۆيگە ياندى. ئۇ ئۆيگە يېقىن كەلگەندە ئالدىدىن مۇھەممەد ئىمام چىقىپ كەلدى. بۇ قاچانلاردا جامائەتتىن ئايرىلىپ بۇ تەرەپلەرگە كېلىشكە ئۈلگۈردىكىن، ئەيتاۋۇر ئۇ نىزامىددىننىڭ ھويلىسىدىن چىققاندەكلىدى. ئۇ نىزامىددىننى كۆرۈپ بىر ئاز ھودۇقۇپ كەتتى. ئەمما نىزامىددىن ھېچقانداق غەيرى نورماللىق ھىس قىلماي ئۇنىڭغا سالام قىلدى:

— خوش كەپسىز، ئىمام، ئۆيگە كىرىپ پاتىھە قىلىپ ماڭمامسىز؟ بۇسۇغىدىن كەتكىنىڭىز قانداق؟... — نىزامىددىننىڭ كۆزى ئىمامنىڭ يارىشىملىق قارا ساقىلى ئىترەۋاتقانلىقىغا ۋە ئۆتكۈر كۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇنۇشقا جاي ئىزدەۋاتقىنىغا قاراپ تۇرۇپ قالدى.

— خوش، خوش، ئالدىرايتىم..... — مۇھەممەد ئىمام ئالدىراپ كېتىپ قالدى، نىزامىددىن چىن كۆڭلى بىلەن قاتتىق تۇتقان بولىسىمۇ ئۇنىمدى.

نىزامىددىن ئۇنىڭ خۇشپىچىم قامىتىگە ئارقىسىدىن قاراپ، مۇلايىم مىجەزلىك، ديانەتلىك ئادەمنى ئۇزۇتۇپ قويغاندىن كېيىن يەنىلا بۇ ئادەمنىڭ سېزىلەرلىك ھودۇقۇشىغا دىققەت قىلماي، ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

نىزامىددىن ھويلىغا كىرىپلا تارچۇقتا تۇرغان پۈكلەنگەن سامان قەغەزگە كۆزى چۈشتى. ئۇ قەغەزنى قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا يېزىلغان بىر مۇنچە ئەپسانە سۆزلەرنى ئوقۇدى. ئاخىردا تېخى مۇنداق بىر قوشاقمۇ بار ئىكەن:

«ئەي ناسارا! ئەي، ئاختا!
قىلغان ئىشلىرىڭ ساختا!
تولا ھەددىڭدىن ئاشما،
جايىڭ بولار ئاۋاقتا[1].»

---

[1] ئاۋاقتا — تۈرمە، زىندان، — ئا.

خەت تەھدىت خاراكتېرىدە يېزىلغان بولۇپ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرى خاتا ۋە گۇناھ ھېسابلىنىپ ئەيىپلەنگەن، ئۇندىن باشقا ئۇنىڭ شەخسىيىتىگە تېگىدىغان ھاقارەتلەر، ئىنتايىن بىمەنە ۋە ئېپلاس سۆزلەر بىلەن تولغانىدى.

بۇنى ئوقۇپ نىزامىددىننىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەك بېسىپ كەتتى. ئۇ بۇ خەتنى كىملەرنىڭ تاشلىشى مۇمكىنلىكىنى پەرەز قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ جايىدىلا تۇرۇپ قالغانىدى. شۇئان مۇھەممەد ئىمامنىڭ ھودۇقۇش ئارىلاشقان كەڭ چېھرىسى كۆز ئالدىدىن ئۆتتى. ئىلگىرىمۇ نۇرغۇن پىتنە- پاساتلارغا مۇشۇ ئادەمنىڭ نامى ئىلىنىپ ئوتتۇرىغا چىققاندا نىزامىددىن ئىشەنمىگەن ياكى ئەسلىدە ئانچىكى گەپ بولسىمۇ سۆخەنچىلەر يوغىنىتىۋەتكەن بولسا كېرەك دەپ ئويلىغانىدى. ئۇ ئىمامنىڭ تەقى- تۇرقىدىن بۇنداق شۇملۇق زىمىننى تاپالمىغان، شۇنداق سالاپەتلىك ئادەمنىڭ پىتنە تېرىپ يۈرۈشىنى زادىلا ئەقلىگە سىغدۇرالمىغانىدى. بىراق، ھېلىمۇ ئىمامغا ئىۋەن قويغۇسى كەلمىدى. كۆڭلىدىن كەچكەن گۇمانىنى گويا گۇناھلىق ئىش قىلىپ قويغاندەك دەرھال ئۆزىدىن نېرى قىلىپ، قەغەزنى ئۇششاق يىرتىپ تاشلاپ ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

ئۇ بۇ زەربىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي، ئۆيگە كىرىپلا ئىنىسىگە ئېيتىش نىيىتىگە كەلدى. يۇ، يەنە دەرھال بۇ پىكرىنىڭ قىزىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە تۇغۇلغان بىردەملىك ۋەسۋەسە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئاز دەم ئېلىپ كۆپ ئىشلەۋاتقان بىر ئادەمنىڭ نېرۋىسى ئۈچۈن يەنە بىر روھى يۈك ئارتىشتىن ئارانلا ساقلىنىپ، ئاۋۋال بوياقخانىغا كىرىپ بىردەم ئىختىيارسىز ھەرىكەتلەر بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزدى. ئاندىن ئاشخانا ئۆيگە كىرىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش پۇرسىتى يارىتىش ئۈچۈن ۋاقىت ئۆتكۈزمەكچى بولدى. ئۇنىڭ يېقىن بىر كىشى بىلەن ئەسرالىشىپ ئىچىنى بوشاتقىسى كېلەتتى.

— نېمانداق تاتىرىپ كەتتىڭىز؟ — دېدى زورىخان ئېرىنىڭ خۇددى

بىرسى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغاندەك ئەلپازىغا قاراپ ئەنسىرىگەن ھالدا.

— ھېچنىمىغۇ بولمىدىم... مەمتىلىنىڭ ئىشىدىن بېشىم قېتىپ... — نىزامىددىنىڭ قېلىن كالپۇكلىرى تۇتقاقلىقى باردەك غەلىتە لىپىلداپ كەتتى.

— نېمە بولدى؟ مەمتىلىگە بىرەر نېمە بوپتىمۇ؟

— بىر نېمىغۇ بومىدى،... گەپكە چىسە ئۇنىڭ بېشىنى ئوڭلاپ قويساق ئوبدان بولاتتى...

— نېمە، بۇگۈن ئىت پوق يېمەستە بۇ ئىش يادىڭىزغا يېتىپ قالدى؟ شۇنداق ئويلاپلا تاتىرىپ كەتمىگەنسىز؟ ھەقىچان بىرەر ئىش بوغان بوسا... — زورىخان ئايالىلارغا خاس سەزگۈرلۈك ھەم سىر كوچىلاش خۇسۇسىيىتى بىلەن شۇلارنى دەۋېتىپ، ئىتتىك سۆزىنى توختۇتۇپ، دەرھال مۇقامىنى ئۆزگەرتىپ، — مەمتىلى بالا- چاقىلىرىم با، يەنە نېمىشكە ئۆيلۈنىمەن دەۋاتسا، ئۇغىلى بولامدۇ؟ — دەپ قويىدى.

نىزامىددىن بەك ئالدىراقسانلىق قىلغانلىقىنى، راست دېگەندەك بۇنچە ئەتتىگەندە مۇشۇنداق گەپنى قىلىش ھەقىقەتەنمۇ گۇمان قوزغايدىغانلىقىنى ھىس قىلدى. لېكىن نامەلۇم ئادەملەر تەرىپىدىن ھويلىغا تاشلانغان خەتنى ئويلىغاندا يەنە ۋۇجۇدىنى تىترەك بېسىپ كەتتى. شۇنداق بولىسىمۇ ئايالىلارغا بولغان ئەنئەنىۋى قاراش تۈپەيلى، ئىنىسى ھەققىدىكى يامان گەپلەر يېزىلغان خەت توغرۇلۇق ئايالىغا ئېيتقۇسى كەلمىدى. پەقەت بۇنداق ھاقارەتلەردىن چاپسانراق قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئالدىراش كېرەكلىكىنى، بۇ ئىشنى قەتئىي بىر ياقلىق قىلماي بولمايدىغانلىقىنى ھىس قىلدى. ئۇ زورىخانغا يەنە ئىلگىرىكىدەك ئىگىز- پەس گەپلەر قۇلىقىغا كىرىپ قالغانلىقىنىلا دەپ قويىدى.

ئەتتىگەنلىك چاي ئۈستىدە ئۇلار بۇ ئىشنى مەمتىلى ئەپەندىگە دىمەكچى بولۇپ نەچچە رەت تەمىلىشىلىپ، يەنە دىيەلمىدى. ئەر- خوتۇن بىر- بىرىگە قارىشىپ ئېغىر تىنىپ قويۇشاتتى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ خىل كەيپىياتنى دەرھال پەملەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى:

— باشقىچىلا كۆڭۈلسىز ئولتۇرىسىلەر، نېمە ئىش بولدى؟ ياكى ماڭا

بىر نېمە دېمەكچىمىدىڭلار؟

— باشقا ئىشقۇ بولغىنى يوق، ئۇكام، — دېدى زورىخان نىزامىددىننىڭ ئىشارىتى بىلەن ئاۋۋال گەپ باشلاپ، — يەنە شۇ، سىزنىڭ بېشىڭىزنى ئوڭلاپ قويۇدىغان ئىشنى دېيىشكەندۇق. سىزمۇ ھەرەج تارتىپ قېلىۋاتىسىز، ماقۇل دېسىڭىز مۇشۇ ئىشنى قىلىۋەتسەك، بىزمۇ خاتىرجەم بولساق، سۆز-چۆچەكلەمۇ بېسىقسا، ئانام بىلەن دادامىلارنىڭ روھىمۇ قورۇنماي ياتسا... دېمەكچىدۇق، — زورىخاننىڭ سۆزلىرى بارغانسېرى چۇۋۇلغان سۇپۇرگىدەك چېچىلىپ كەتتى.

— سۆز-چۆچەكلەردىن ئانچە ھۇركۇپ كەتمەڭلار، — دېدى تەۋپىق يېقىملىق كۇلۇمسىرەپ، — پىتنە-پاساتلارنىڭ بازىرى ئانچە ئۇزاققا بارمايدۇ. ئۇ تايىنىسىزلار ھېلى مېنى بىر مۇنچە ئايالللار بىلەن باغلايدۇ يەنە باشقا خىل سۇپەتلەيدۇ. مانا شۇنىڭدىلا ئۇلارنىڭ بىچارىلىقى بىلىنىپ تۇرمامدۇ.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى نىزامىددىن بۇ گەپلەرنىڭمۇ رول ئوينىشىدىن ئۇمىد ئۈزۈپ، — بىراق، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولماي بولمايدۇ-دە، ئۆزەڭمۇ قېيىنىلىپ قالىسەن، بويتاقچىلىق دېگەن تەس...

— مەن سىلەرگە ئېيتقان، مېنىڭ ئايالىم بار، ئۇنىڭدىن بالامۇ بار، ئۇلار شەمەيدە قالغان، ئۇلارنى ئىزدىيەلمىگىنىم يەتمەي، ئەمدى يەنە ئۆيلەنگىنىم قانداق؟

— بىر ئەر دېگەنگە تۆرت خوتۇن راۋا، — دېدى زورىخان، — ئۇ يەردە قالغان ئايالىڭىز بولسا باردۇر، كىم بىلىدۇ، ئۇ بەلكىم ئەرگە تېگىپ كەتكەندۇ. ئۇنداق بولمىغاندىمۇ، ياندا بولمىغان خوتۇننى دەپ جېنىڭىزنى نېمىشكە قىينايسىز؟

— ماڭا كۆيۈنگىنىڭلار ئۈچۈن رەھمەت. بىراق، مەن خوتۇنۇم تۇرۇپ، يەنە ئۈستىگە ئۆيلەنمەيمەن. بۇ ئىش ئىسلام دىنىدا توغرا بولسىمۇ، ئۆزەم ئۈچۈن توغرا ئەمەس. چۈنكى ئۇ مېنىڭ ئىستىقبالىم ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بەختىنى قۇربان قىلغان پىدائى ئايال، ئۇنىڭغا ۋاپاسىزلىق قىلىش ماڭا دۇرۇست ئەمەس.

— خەق سىزنىڭ ئۆيلەنمەسلىكىڭ توغرىسىدا گەپ تاپقىنى-تاپقان «كوچىدا يۈرۈپ ئۇگۇنۇپ كەتكەن نىمە، شۇڭا بىز ئۆيگە باغلىنىپ قالغۇسى كەلمەيدۇ» دەۋاتقان، «پالانچىنىڭ ئۆيگە مەكتەپنى باھانە قىلىپ، قىزنى كۆزلەپ باردۇ، ئايالنى دەپ باردۇ» دەۋاتقان،... خەقنىڭ پەيلىدىن قورقۇپلا قالىدۇ كىشى. ئىشقىلىپ بىز دۈشمەنلىك قىلماي قويمايدىغۇ بۇلا...

— سىلەرنى ئەتتىگەندىلا ئىسەنكىرىتىۋەتكەن ئىش شۇمىدى؟ — دىدى تەۋپىق ئىرەڭشىمەستىن، — «ئاچ نىمىنى يىمەيدۇ، دۈشمەن نىمىنى دىمەيدۇ» دەپتىكەن. دۈشمەن دىگەن شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن- دە! بۇنىڭ قورقۇپ كەتكۈدەك نىمىسى بار؟ ئەكسىچە دۈشمەن قورقۇپ دۈشمەنلىكىنى يوشۇرۇن قىلىۋاتقان تۇرسا! مەن تىخى ئۇلارغا ئاشكارە جەڭ ئىلان قىلىمەن دەۋاتسام...

— ئۇغۇ ئۆزەڭنىڭ ئىشى. بىراق، ھەربىر ئادەمگە بىر ئۆي، قۇشقىمۇ بىر ئۇۋا كىرەك - تە!

— ياق، ئاكا مەن ئۆزەمنىڭ ئىنتايىن قىسقا ۋە جەڭگىۋار، شۇنداقلا خەتەرلىك ھاياتىمنى ياشىماقتىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇنداق ياشىغىنىم ھەممىدىن ئاقىللىق بولار. ئۆزەمنىڭ بۇرنىغا پۇراپ تۇرغان پاجىئەلىرىمگە يەنە بىر گۇناھسىزنى، بەلكى بىر نەچچە گۇناھسىزنى قوشۇۋىلىشنى خالىمايمەن. ئائىلە دىمەك (ئەگەر بەختلىك بولغاندا)، كىچىك جەننەت دىمەكتۇر. جەننەتتىكىلەرنىڭ ھىچنىمىدىن غىمى، تەشۋىشى بولمايدۇ ئەمەسمۇ، — تەۋپىقنىڭ سۆزلىرى ئەمدى ئاۋۇلارنى قىيىن ئەھۋالدىن چىقىرىش ئۈچۈن چاقچاق ئارىلاش داۋام قىلدى، — مەن بولسام بۇنداق خاتىرجەملىكنى بەك سۈيئىي، دەرىزىدە ئۆستۈرۈلگەن گۈلدەك ھىس قىلىمەن. بۇنداق خاتىرجەملىك بىر مۇنچە ئۇششاق غەملەرگە — ئاشۇ كىچىك جەننەتنى قوغداپ قىلىش تەشۋىشىگە ئىلىپ باردۇ. قىسقىسى كىشى غايىلارنى ئويلاشتىن تەدرىجىي ئۆينى ئويلاشقا مەجبۇر بولۇدۇ...

— ھەجەپ سەن، بىرلا سىنىڭ ئىشىڭدەك قىلىپ

كېتىدىكەنسەنغۇ؟... ئائىلە، ئىشلىرىڭغا پۇتلىكاشاڭ بولاما؟

— شۇنداق ئائىلىنى پۇتلاشتۇرمايمەن دېسە پۇتلاشتۇرماي ئىشلەۋەرگىلى بولىدۇ. بىراق، مەن ھازىر خەتەرلىك ئەھۋالدا ياشاۋاتقانلىقىمنى بىلىپ تۇرۇپ، مۇشۇ بىر مەزگىللىك راھىتىم ئۈچۈن باشقىلارنى بەختسىز تەقدىرىمگە شېرىك قىلىۋالسام بولارمۇ؟

— بىرلا سېنىڭ مۇشۇنداق قىلغىنىڭغا كاشكى... — نىزامىددىن بۇنداق سۆزلەرنى ئىنىسىنىڭ ئەڭ يامان كۆرۈدىغانلىقىنى ئويلاپ توختاپ قالدى.

— راست، بىرلا مەن! بىرلا بولسامۇ مەيلى! — دېدى تەۋپىق جاھىلانە ئاھاڭدا، — ئاكا، ئۇيغۇرلاردىكى بىر ئىللەت مانا: خەق قىلىپ باقمىغان ئىشلارنى قىلىپ بېقىشقا جۈرئەت قىلالماسلىق ياكى ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى بەك تۆۋەن چاغلاش. «بىر مىڭنىڭ قۇربان بېرىشىم بىلەن نېمە ھاسىل بولماقچى ئىدى، ئۇنىدىن كۆرە ئەل نېمە كۆرسە شۇ» دەپ مەن ئارقامغا يانسام، «بىرلا مەن نېمە قىلالايتتىم» دەپ ئۇ ئارقىسىغا يانسا، سىزمۇ شۇنداق دەپ ھېچ ئىش قىلماي قول قوشتۇرۇپ تۇرسىڭىز، ھەربىر كىشى پەقەت ئۆزىنىلا ئويلىسا بۇ ئىشلار ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغانغا كىم قالىدۇ؟... ئاللاھ قۇرئانى كەرىمدە ئۆزىنىڭ ئەلچىسىگە «ئەي، مۇھەممەد، سەن يالغۇز قالساڭمۇ جىھاد قىلغىن»[1] دەپ بۇيرىغان. بىزنىڭ قىلىۋاتقىنىمىزمۇ جىھادنىڭ بىر تۈرى ياكى تەييارلىقى، ئاكا. بىز رەسۇلۇللاھتىنمۇ ئۇلۇغمىدۇق؟ ئۇنىڭغا بېرىلگەن بۇيرۇق بىزگە مۇناسىۋەتسىز بولماس؟ — ئۇ بىردەم ئاكىسىنىڭ چېھرىسىگە سىنچى نەزىرىدە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، قوپاللىق قىلىپ قويغان بولسام ئاكام رەنجىپ قالمىسۇن دېگەندەك، — لېكىن، ئاكا، مەن ئۆزەمنى تەنھا ھېس قىلمايمەن. خىزمەتتىمۇ، تۇرمۇشتىمۇ شۇنداق. قېنى، ئەمدى دۇئا قىلىپ بېرىڭ ئازراق ئىش قىلاي ئاندىن بازارغا بارىمەن، — دېدى.

نىزامىددىن يەنە گەپ قىلىشنىڭ ئورنى يوقلىقىنى چۈشىنىپ دۇئاغا

[1] «قۇرئانى كەرىم» سۈرە «نىسا» 84 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى، — ئا.

قول كۆتەردى. كۆڭلىدە بولسا دوستى موللا قادىرنىڭ ئەنجانغا قاتناپ تۇرىدىغان ئوغلىغا تاپىلاپ شەمەيدىكى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ خوتۇن بالىلىرىنى تېپىپ، خەۋرىنى ئالغاچ كېلىشىنى، بولسا ئۆزلىرىنىمۇ ئالغاچ كېلىشىنى ھاۋالە قىلىمەن دېگەنلەرنى ئويلىدى. ئەمدى ئۇنى ئۆيلەشتىن ئۈمىد بولمىغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئايالىنى ئەكەلدۈرمەكتىن باشقا چارە يوق ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى مەيدە يانچۇقىدىكى سائىتىنى زەنجىرىدىن تارتىپ چىقىرىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن يەنە بىر سائەت ئىشلەپ، ئاندىن بازارغا بېرىش نىيىتىدە دەرھال شىرە ئالدىدا ئولتۇرۇپ تەرجىمىگە كىرىشىپ كەتتى.

بىر سائەتتىن كېيىن يازغانلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، ھەممە نەرسىنى جاي- جايىغا قويغاندىن كېيىن، ئۆيدىن چىقتى. مەڭلىكاخۇن بىلەن نىمىتۇللا ئىككىسى ھېلىلا ئوغرۇقتىن يېتىپ كەلگەن بولۇپ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر ياقىغا بارماقچى ئىكەنلىكىنى سېزىپ، قورالىلىرىنى ئېلىپ راسلاندى.

— بۈگۈن ئىككىڭلار دەم ئېلىڭلار، خالىساڭلار بازار ئارىلىساڭلارمۇ بولىدۇ. مەن بۈگۈن ئۆز ئىشىم بىلەن بازارغا بارىمەن،— دېدى ئۇ ئەسكەرلەرگە.

— ياق، ئەپەندىم، سىز نەگە بارسىڭىز بىزمۇ شۇ يەرگە بارىمىز. مەھمۇد سىجاڭ بىزگە شۇنداق بۇيرۇق بەرگەن سىزنى قوغداش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز، — دېدى نىمىتۇللا.

— رەھمەت، يىگىتلەر، بىراق سىلەر دەم ئېلىشىڭلار كېرەك. بۈگۈنكى ئىشىم ئۆزەملا بارمىسام بولمايدىغان ئىش بۇنى مېھماندارچىلىق دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

— بەربىر، — دېدى مەڭلىكاخۇن تەرسالىق بىلەن.

— ئەمىسە مۇنداق بولسۇن، ھەممىمىز بىللە بازارغا بارايلى، سىلەر بازار ئايلىنىپ تۇرۇڭلار، مەن كىرىدىغان يېرىمگە كىرىپ چىققاندىن كېيىن بىرلىكتە قايتىپ كېلىمىز، قانداق؟

ئۈچەيلەن بىرلىكتە ئاتلىق يۈرۈپ كېتىشتى.

بازارغا بارغاندىن كېيىن ئىككى جەڭچى مەمتىلى ئەپەندى بىلەن بىللە دادخاھقىمۇ كىرمەكچى بولغانىدى، مەمتىلى ئەپەندى قەتئىي رەت قىلدى.

ــ بولمايدۇ، يىگىتلەر، مەن بۇ يەرگە بىر ھەق دەۋاسى بىلەن كىرىمەن. سىلەرنى ئېلىپ كىرسەم بولمايدۇ. ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ، بېسىم بىلەن يېڭىپ چىققان بولۇپ قالىمەن. ئەمەلىيەتتە ماڭا بۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. ئۇنىڭسىزمۇ يېڭىپ چىقالايدىغانلىقىم بەلگىلىك. ئۇلارنىڭ ئارقامدىن گەپ تاپماسلىقى ئۈچۈن روبىرو مەيدانغا چۈشەي. سىلەر ھەرگىزمۇ ئۇ ئەتراپقا يېقىن يولىماڭلار، ئەگەر مەھمۇد مۇھىتى سىلەرگە تەۋپىقنىڭ جېنىنى قوغدىساڭلارلا بولىدۇ، ئابرويى مەيلى، دىمىگەن بولسىلا مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىڭلار.

ئىككى جەڭچىگە ئارتۇق تالىشىپ ئولتۇرۇشقا زېمىن قالمىدى. ئۇلار ئۆز ئارا قارىشىپ كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ماقۇل بولدى. مەمتىلى ئەپەندى بۇلاردىن ئايرىلىپ چوڭ جامە ئالدىغا كەلگەندە سابىت بۇ يەردە كۈتۈپ تۇرغانىكەن. ئىككىسى قازىنىڭ ئالدىغا قاراپ كەتتى.

ــ ئۆزەڭنى بەردەم تۇت ئوغلۇم، ــ دېدى ئۇ سابىتنىڭ مۈرىسىگە قېقىپ مېھرىبانلىق بىلەن.

3

قازى دەۋاگەرلەرنى قوبۇل قىلىدىغان چوڭ ئۆيگە چىقتى. بۇ يەردە پاشاخان ۋە ئۇنىڭ گۇۋاھچىسى، سابىت ۋە مەمتىلى ئەپەندى ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى. قازىكالان ئۆز ئورنىغا جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن يۈتۈكچى مىرزىلىرى ئۇنىڭ يېنىغا جايلاشتى. ھابۇلھاجىم سورۇن ئەھلىگە ئۆتكۈر كۆزلىرىنى پاقىرتىپ ئاجايىپ بىر تەرەزدە قاراپ چىقتى.

كۆز گۆھىرىنىڭ چانىقىدا غىلدىرلاپ ئۇياق- بۇياققا ئۆتۈشلىرىدە بىر خىل دەھشەتلىك كۈچ باردى. ئۇ ئادەتتە ئۆز دەۋاگەرلىرىنى تەمتىرىتىش،

ئۇلارنىڭ ئىشەنچىنى بىت- چىت قىلىۋېتىش ئۈچۈن دەرھال سوراق باشلىماي ئەنە شۇنداق سۈر بىلەن بىر ھازا قارايتتى. بۈگۈنمۇ بىر ھازاغىچە ھەممەيلەنگە يەۋەتكۈدەك ئەلپازدا قاراپ تۇردى. بۇ قاراشتا ھەم بۇ دەۋانىڭ قايتا سورىلىشىدىن بىزار بولغاندەك نارازىلىق ھەم مەمتىلى ئەپەندى بىلەن روبىرو كېلىشىپ قالغىنىغا ئاچچىقى كېلىش تۇيغۇسى باردەك قىلاتتى. ئادەتتە شەيتانلىق يېغىپ تۇرىدىغان رەڭگى- روھىدىن قەھرۇ- غەزەپ تېشىپ تۇراتتى. بىر قېشىنىڭ تۇرۇپ- تۇرۇپلا لىكىلدىشىمۇ ئۇنىڭ ھەيۋىتىنى ئاشۇرۇپ تۇراتتى.

— خوش، ئۆزى... بۇ دەۋانى ئىلگىرى تۈگەتكەنىدۇق، يەنە نېمە گەپ بۇ؟ — دېدى ئۇ گۈلدۈرمامىدەك باس ئاۋازى بىلەن.

— شۇنداق، ھاجىم بۇ دەۋا ئىلگىرى سورىغالغانىكەن بىراق، ئادالەتلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن قايتا سوراشنى ئىلتىماس قىلىشقا توغرا كەلدى، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنى بۇ يەردە بىر گۇۋاھچىلا ئەمەس، ئادالەتنىڭ ھامىسىدەك مەغرۇر تۇتۇپ.

— سىز كىم بولۇسىز، تەقسىر؟ بۇ دەۋاغا نېمە ئالاقىڭىز بار؟ ياكى دەۋاگەر ئۆزىڭىزمۇ؟ — دېدى ھابۇلھاجىم ئاۋازىنى تېخىمۇ قەھرلىك چىقىرىشقا تىرىشىپ، كىبىر كۆرسىتىپ قارشى تەرەپنى ھودۇقتۇرۇش ئۈچۈن چىرايىدىنمۇ جۇت ياغدۇرۇپ.

— مېنىڭ ئىسمىم مەمتىلى، كەسپىم مۇئەللىم، — دېدى تەۋپىق قارشى تەرەپنى ساراسىمگە سالىدىغان كۈلۈمسىرەش بىلەن، — دەۋاگەر مېنىڭ تەلەبەم بولغانلىقتىن ئۇنىڭغا گۇۋاھ بولۇپ، مۈشكۈلنى ئاسان قىلىشنى قەرزىم دەپ بىلىپ ھوزۇرىڭىزغا كېلىپ قالدىم. ھاجەتمەنلەرگە ھەمدەمدە بولۇش شەرىئەتتە گۇناھ سانالمايدىغۇ؟

ھابۇلھاجىم ئادەتلەنگەن ھۈنىرى بويىچە ئاساسىي دەۋا - مۇنازىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ قارشى تەرەپنى زېرىكتۈرۈشكە، ئەپقاچتى گەپلەر بىلەن پاچاقلاپ يىقىتىۋېلىشقا ئۇرۇنماقتا ئىدى. ئۇ گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھ بولۇش سالاھىيىتىنى كوچىلاپ، ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈشكە باشلىدى.

— مەن ئەھۋالىدىن پۈتۈنلەي خەۋەردار، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۇۋاھلىقتىن

ئۆتتۈشنى خالايمەن. بۇ ئىش ئۈچۈن ئۆزۈمنى سالاھىيەتلىك دەپ ئويلايمەن. ئەگەر سىز بۇنىڭغا ئىشەنچ قىلالمىسىڭىز، شورۇقنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئالدىڭىزغا گۇۋاھلىققا ئەكىلەلىشىم مۇمكىن.

— دەۋاگەر سۆزلىمەي گۇۋاھچى سۆزلىگىنى قانداق؟ — ھابۇلھاجىمنىڭ كۆزلىرى چانىقىدا پىلدىرلاپ، يالت- يۇلت چاقناپ كەتتى، — ئۆزى سۆزلىسۇن!

— ياش بالا، چوڭ ئادەملەر ئالدىدا تارتىنىدۇ، يەنە كېلىپ سابىت تېخىمۇ تارتىنچاق. چەتئەللەردە سوتتا ھەمىشە دەۋاگەر، ئەيىپكارلار ئورنىدا ئۇنىڭ ۋەكىلىنى سۆزلىتىدۇ. ھىمايىچى ئۆز دەۋاگەرى ئۈچۈن دەۋا قىلىشىدۇ.

— ناسارالارنىڭ، كاپىرلارنىڭ ئىشى — شۇلارنىڭ ئىشى! — بىزدە شەرىئەت! — قازىكالاننىڭ كۆزلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ھەركەتلىنىپ كەتتى، — بۇ دېمەك، ئاللاھنىڭ كالامى بىلەن ئىش قىلىدىغان، ئاللاھنىڭ كالامى بىلەن دەۋا سورايدىغان گەپ! نېمە گەپ ئۇ يەنە!؟ — ھابۇلھاجىم قارشى تەرەپنى تەمتىرتىپ قويىدىغان باھانىنى تاپتىم، «ئىرىم» ئوبدان بولدى، ئەمدى ئۇ گېپىنى تاپالماي قالۇدۇ، دەپ ئويلاپ، مەمنۇن بولدى. ئەمما چىرايىدىن غەزەپ ياغدۇرۇپ تۇراتتى.

— ھېچقانداق مۇخالىپ گەپلەر بولغىنى يوق، تەقسىر، قىزىشىپ كەتمىسىڭىزمۇ بولىدۇ، سوراقنى باشلاڭ ئەمىسە. ئاللاھنىڭ كالامى بىلەن دەۋا سورايدىغان بولغاندىكىن بىز ئۆزىمىزنىڭ ئۆتۈپ چىققىدىغانلىقىمىزغا ئىشەنسەك بولىدىكەن. بۈيۈك ئىسلام شەرىئىتى ئادىل ئەمەسمۇ، قانداق ھاجىم؟ — مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ روھى دۇنياسىغا ھۇجۇم قىلىپ، سىزىلەرلىك تەھدىت سالدى.

— ئەپەندىم، ياراغ ئاسقان نەۋكىرىم بار دەپ دەندەپ كەتمەڭ، بۇ دېگەن تۆت كۈنلۈك ئالەم، سورىقى با جاھان! — دېدى ھابۇلھاجىم چېچىلىپ ئۇ تېخىچە ئەپقاچتى گەپلەر بىلەن قارشى تەرەپنى پۇتلاشتۇرۇشقا ئۇرۇناتتى.

— تەقسىر، مەن سىزگە ئەسكەرلىرىمنى پەش قىلىمىغاندىكىن،

ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ نېمە قىلىسىز؟ بۇ قورال ئىشلىتىدىغان سورۇن ئەمەس، بۇنى سىزدىن ئوبدان بىلىمەن. يەنە كېلىپ مەن بۇ دەۋادا ھەق ئىكەنلىكىمنى، ھەق يېڭىيدىغانلىقىنى، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئادالەتلىكلىكىنى بىلىدىغان تۇرسام نېمىشقا يولسىز ئىشنى قىلغۇدەكمەن؟ غالىبلار ھامان كەڭ قورساق ۋە سالماق كېلىدۇ. مەغلۇپلار ھېچ بولمىسا ھاردۇقىنى ياكى ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن ئىشنى جېدەلگە بۇرايدۇ! سىزمۇ مېنى شەرىئەت بىلەن قورقۇتماي قويۇڭ، شەرىئەت ئادەم قورقۇتىدىغان قورال ئەمەس، ئۇ ئادالەت مەھكىمىسى، ئاللاھ نېمىدېگەن؟ «شۈبھىسىزكى، ئاللاھ سىلەرنى ئامانەتلەرنى ئىگىسىگە قايتۇرۇشقا، كىشىلەر ئارىسىدا ھۆكۈم قىلغاندا ئادىل ھۆكۈم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ...»[1] — مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆزىگە ئىلمىگەندەك بىر خىلدا كۈلۈمسىرەپ، شۇنچە ئىشەنچ بىلەن سۆزلىشى، ئەزەلدىن سۈر كۆرسۈتۈپ ئۆگۈنۈپ قالغان، ھېچقاچان ئويلىغىنىنىڭ ئەكسىچە ھۆكۈم قىلىشقا توغرا كەلمىگەن قازىكالانغا مىسلىسىز ئېغىر كەلدى. ئۇنى ئاللىقانداق بىر تەشۋىش — شەرمەندىلەرچە يېڭىلىپ قىلىش تەشۋىشى پاراكەندە قىلىۋەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن تەتۈرلۈك بىلەن:

— ھەر ھالدا، ئادەم قورقۇتۇپ ئۆگۈنۈپ قالسىمۇ تەس ـ تە. لېكىن بۇ كېچە ئەمەس، كوچا ئەمەس ھەم مەن يالغۇزمۇ ئەمەس،... — دېدى يەنە شەيتانلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ.

تەۋپىق ئۇنىڭ «كېچىسى يول توسۇپ ئادەم ئۇرۇش» ۋەقەسىگە دارتىملاۋاتقانلىقىنى چۈشەندى. كۆڭلىدە بۇ ئىشنىڭ ھەقىقى جىنايەتچىلىرىنى تېپىپ چىقىپ بۇنداق ئادەملەرنى ئاخىرقى كوزىرلىرىدىنمۇ مەھرۇم قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى، ئاندىن ھابۇلھاجىمغا جاۋابەن:

— شۇنداقمۇ؟ ئادەم قورقۇتۇپ ئۆگۈنۈپ قالسىمۇ تەس دەپ توغرا

---

[1] سۈرە «نىسا» 58 ـ ئايەت، — ئا.

ئېيتتىڭىز، بۇنداق ئادەملەرگە بىزنىڭ ئېيتىدىغىنىمىز: جاناپ، بىز سىز قورقۇتۇپ كەلگەن نادان ئادەملەرگە ئوخشىمايمىز، ھوشىڭىزنى تېپىڭ، دېگەندىن ئىبارەت بولۇدۇ. شۇنداقلا سىز دېگەن كېچە نوچىلىرىنىمۇ تېپىش ئىشىنى قىلىۋاتىمىز، ئۇنىمۇ ھوزۇرىڭىزغا — ئىسلام ئادالىتىگە روبىرو قىلىشىمىز مۇمكىن. بۇ گەپلەرنى شۇ چاغدا قىلىشساق قانداق؟ سىزنىڭ ۋاقتىڭىز قىس ھەقچان، شۇڭا بالدۇرراق ئىشنى تۈگەتسەك.

ھابۇلھاجىمنىڭ كۆزلىرى چاناقلىرى ئىچىدە يەنە جىددى ھەرىكەتكە كەلدى. لېكىن بۇ قېتىم سىر ۋە ھەيۋە بىلەن ئەمەس، بىچارىلىك بىلەن چاقنىدى. ئۇ ئاخىرقى كوزىرى بىلەنمۇ كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەي، بوشۇشۇپ كەتتى.

شۇڭا ئۇ دەسلەپ سوراقخانىغا كىرگەندە كۆرسەتكەن ھەيۋىسىدىن بىراقلا ئون گەز چۈشۈپ، چىرايىغا باشقىچە تۈس بەردى. بىر قېشىنىڭ لىكىلدىشىمۇ باشقىچە — سۈلھى تەلەپ قىلىۋاتقاندەك بىلىندى.

— ماڭا نېمە،— دېدى ئۇ تېخىمۇ ياخشىراق جايلىشىپ ئولتۇرىۋالماقچى بولۇۋاتقاندەك مىدىرلاپ ۋە بۇ جەرياندا ئۆزىگە كىلىۋېلىش ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ، — كەنجى قازاخۇنۇم ئۆزى گۇۋاھ بولغان ئىش قانداق يالغان بولۇدۇ، دەپ ئىشىنىپ دېگەن گېپىم - دە، بۇ بولمىسا سۈرۈشتۈرسەك ھەممە ئىش ئايدىڭلىشىدىغۇ ...

بىردىنلا سابىتنىڭ ئۆگەي ئانىسى ئۆزىنى باسالماي يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئورنىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ دېمىقىنى قاقتى:

— ۋېيەي، بۇ نېمە دېگىنىڭىز، ھاجىم؟ ئەجەپ ئەمدى تۇغرا- خاتاسىنى ئاڭقىرالماي قاپسىزا!؟ ... — پاشاخان بۇ ئارقىلىق دەسلەپ كەنجى قازاخۇنۇم، ھابۇلھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئارىسىدا بولغان توختامنى ئېسىگە سالماقچى بولغانىدى. بۇ، مەمتىلى تەرەپدارلىرىنىڭ زىيان تارتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قىلىنغان غەرەزلىك سۇئىقەستلىك كېلىشىم ئىكەنلىكى ئۆز- ئۆزىدىن ئايان ئەلۋەتتە.

شۇڭا پاشاخاننىڭ تەھدىتلىك دارىتمىلاشلىرى، ئۆزىنىڭ ھوقۇق، ئورنىنىڭ تەشۋىشىدىلا قالغان ھابۇلھاجىمغا باشقىچە تەسىر قىلىپ

تاتىرىپ كەتتى. قېشىمۇ ئادەتتىكىدىن تېز- تېز لىكىلداپ كەتتى. ئەگەر بۇ هازازۇل خوتۇننىڭ ئالۋاستىمۇ قورقىدىغان بالا تەككۇر ئاغزى ئېچىلىپ كېتىدىغان بولسا تېخىمۇ رەسۋاچىلىق بولۇدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىككىنچى بىر تەشۋىش هوجۇم قىلماقتىدى. شۇڭا ئۇ دەرهال بىر قارارغا كېلىپ، كەسپدېشى كەنجى قازاخۇنۇمنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق ئىككى تەشۋىش ئارىلىقىدىن ساق قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى.

ـــ خوتۇن كىشىلىكىڭنى قىلمايراق تۇر، شۇ چاغدىمۇ مەن كەنجى قازاخۇنۇمنىڭ گېپى بىلەن بۇ ئىشقا ئارىلاشقان، باشقا ئىشنى ئۇقمايمەن. ئاۋۋال دەۋاغا قۇلاق سېلىپ، هە، ئاندىن يەنە نارازى بولۇدىغان تەرەپ بولسا، باشتا سورىغان كەنجى قازاخۇنۇمنى تاپساڭ بولمىدىمۇ؟ــ دېدى ئۇ سۆر- هەيۋىسىنى پاشاخانغا كۆرسۇتۇپ، يەنە تەهدىت ئارىلاش قوشۇپ قويدى، ـــ دەۋانى چىگىلەشتۈرۈپ، ئارقىغا سۆرىگەن بىلەن ئاقىۋەتتە ئۆزەڭ پالە تۆلەپ قالىدىغان ئىش چىقىدۇ جۇما.

پاشاخاننىڭ قازىكالانغا راسا ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، دەۋاغا مەمتىلى ئەپەندى ئارىلىشىپ قالغىنىدىن زۇۋان سۈرەلمىدى. هەر قانداق سورۇن، هەر قانداق كاتتا ئادەم ئالدىدىمۇ بىشەملىك بىلەن ۋاتىلداشتىن ئاغزىنى تىيالمايدىغان بۇ خوتۇن نىمىشكىدۇر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مېهرىۋان، مۇلايىم لاتاپىتى ئالدىدا بۇنداق ئەسكىلىكلەرنى قىلىشقا ئۆزىنى ئاجىز هېس قىلدى. ئۇ هەمىشە مەمتىلى ئەپەندىنى كىشىلەرنىڭ هەممىسى تەرىپلەۋاتقىنىنى ئاڭلايتتى. بۇ كىشىنىڭ ئاغزىدىن چىققان مۇنداقلا بىر ئېغىز گەپنىمۇ خەلق يادلاپ يۈرەتتى. بۇنداق بىر كىشىنىڭ ئالدىدا هازازۇللۇق قىلىش، جىمى خەلقنىڭ لەنىتىگە قېلىش بىلەن ئوخشاش بولغاچقىمۇ، پەيلىگە هاي بەردى. يەنە كېلىپ ئۇ يېقىندىن بېرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئارقىسىدا مىلتىقى بار ئىككى يىگىتنىڭ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەندى. مىلتىقى بار خەق بۇنداق بىر تۇل خوتۇننى هەر قاچان ئىتتى ئاتقاندەك ئېتىۋېتەلەيدىغۇ؟ پاشاخان مۇنداق بىر چاتاق دەۋاغا چېتىلىپ قالغىنىغا ئۆكۈنۈشكە باشلىدى. راستىنى ئېيتقاندا ئېرى ئۆلگەندە يۈرت كېچەك ۋە سابىتنىڭ ئۆزىگە

بەرگىنىنى ئېلىپ قايتىپ كەتمەكچىدى. ھېچ بولمىغاندىمۇ پۈتۈنسۈرۈك ئۆي- جاينى تالىشىپ يۈرمەيتى. لېكىن بىر مۇنچە ئادەملەر ئۇنىڭغا ئەقىل ئۆگەتتى. بولۇپمۇ قازاخۇنۇمنىڭ ئۆزى بۇ ئىشنى قوزغاپ قالدى. ئۇ دەسلەپ كۆپرەك مال- مۈلۈككە ئېرىشىش مەقسىتىدىلا كەنجى قازاخۇنۇمغا ئەرز قىلىپ بۇ ئىشنى تېرىپ قويغانىدى.

— خوش، ئەمىسە ئەرزىڭىزنى ئېيتىڭ، — دېدى ھابۇلھاجىم تەۋپىقۇقا قاراپ، ئادەتتىكىچە تەلەپپۇزدا.

مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگۈرۈپ قالغانلىقىدىن ئۇنىڭ ئەمدى مۇداپىئەگە تەييارلانغانلىقىنى، كۆپ ئۆتمەي چېكىنىشكە يۈز تۇتۇدىغانلىقىنى ھايالسىز قىياس قىلدى.

— ئەرزىمىز شۇكى، سابىتنىڭ ئانىسى بۇرۇنلا قازا قىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ ئاساسەن ھاممىسىنىڭ ئۆيىدە ئۆسكەن. دادىسى ئاخىرقى ئۆمرىدە كېسەلچان بولۇپ، ئۆزىگە قاراشقا بىر جۆرە لازىم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ سىڭلىمىزغا ئۆيلەنگەنىكەن. لېكىن بۇ مەزلۇم ئېرىگە ياخشى قارىمايلا قالماي، ئۆيدىمۇ كۆپ تۇرمىغان. ئايدا بىر- ئىككى قېتىم بېرىپ قويۇپلا باشقا چاغدا ئاپىسىنىڭ قېشىدا تۇرغان. ھەتتا ئېرى جان ئۈزۈش ئالدىدىمۇ بۇ ئايال مەرھۇمنىڭ قېشىدا ئەمەسكەن. شۇڭا بۇنداق ۋاپاسىز ئايالغا نەچچە ئون يىللىق ئۆينى پۈتۈنلەي بېرىش ھەقىقەتەنمۇ ئادالەتسىزلىك بولغان. ھەممىدىن يامىنى مىراسخوردىن بىخەۋەر ئۆينى پېچەتلەپ ھۆكۈم چىقىرىلغان. ئاڭلىساق مەرھۇمنىڭ بالىسى يوق ئىدى، شۇڭا بىردىن- بىر مىراسخورى تۇل قالغان جۆرىسى بولىدۇ، دېگەن ئاجايىپ پەتىۋا بارىكەن. زورۇر تېپىلسا بىز بۇنى ئىسپاتلايمىز! ئايەتتە شۇنداق دېيىلگەن، — تەۋپىق بىر ئايەتنى ئوقۇدى، ئاندىن ئۇنى تەپسىر قىلىپ، — بۇ دېگەن گەپ: «زۇلۇم قىلىپ يېتىملارنىڭ مال- مۈلۈكىنى يەۋالىدىغانلار شۈبھىسىزكى، قورسىقىغا ئوتنى يەۋالغان بولىدۇ. ئۇلار يېنىپ تۇرغان ئوت(دوزاق) قا

كىرىدۇ»[1]،ھاجىم، سىلى ئەھلى ئۆلىما ئادەم بۇنداق ئوتنى يۇتۇۋېلىشتىن قورقىسىزغۇ، دەيمەن! ــ دەپ قوشۇپ قويدى تەئەددى بىلەن.

ــ ئەلۋەتتە، كىشىنىڭ رىسقىنى يەيدىغانلاردىن ئەمەسمىز، خۇداغا شۈكرى.

ــ مېنىڭ ئېرىمنىڭ خىزمىتىدە بولماي، ئۆيۈمگىلا كەتكىنىمنى كىم كۆرۈپتىكەن؟ يالغان! ــ پاشاخان قورقۇپ تۇرۇۋاتسىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن تەييارلا نەپتىن قۇرۇق قېلىشنى خالىماي تىرىشىپ باقتى.

ــ مانا ، بۇنىڭغا گۇۋاھ قېشىمىزدىلا بار، ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى سابىتنى كۆرسىتىپ، ــ مانا بۇ ئۆگەي ئوغلىڭىز، ئۇنىڭ گۇۋاھلىقى راست بولار؟

ــ بۇنىڭ دادىسى...ۋوي، نېمە دەۋاتقاندىمەن، ــ پاشاخان ھودۇقۇپ گېپىنى تۇزۇتۇشكە ئالدىرىدى، ئۇ ھازىر چىڭ تۇرسا پايدا ئالدىدىغانلىقى ياكى بىچارە بولۇۋالسا پايدىسى بولۇدىغانلىقىنى ئاڭقىرالماي گاڭگىراپ قالغاندى، ــ مەن ئۇ كىشىگە ياتلىق بولغاندىن بېرى بالىسى بارلىقىنى بىلمەيمەن. بۇ بالىنى كۆرگىنىممۇ يوق. گەپ قىلساڭلارچۇ، ــ پاشاخاننىڭ گۇۋاھچىلىرى مەمتىلى ئەپەندىنى كۆرۈپلا ھودۇقۇشقا باشلىغانلىقتىن ۋەدىسى بويىچە يالغان گۇۋاھلىقتىن ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالماي، بىر- بىرىنى بېقىندىشىپ:

ــ بۇ بالىنى تاغىسى باقىان...

ــ دېمەك، باقىنى تاغىسى، شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق بولسا دادىسى كىم؟ توغرا گۇۋاھلىق بېرىڭلار، ئاللاھ قۇرئانى كەرىمدە شۇنداق بۇيرۇيدۇ: «... ئادىللىق بىلەن گۇۋاھلىق بېرىڭلار، بىرەر قەۋمگە بولغان ئۆچمەنلىكىڭلار (ئۇلارغا) ئادىل بولماسلىقىڭلارغا سەۋەب بولمىسۇن، (دۈشمىنىڭلارغا) ئادىل بولۇڭلار، بۇ (يەنى ئۇلارغا ئۆچمەن تۇرۇپ ئادىل

[1] «قۇرئان كەرىم» سۈرە «نىسا»، 10ـ ئايەت، ــ ئا.

بولۇشۇڭلار) تەقۋادارلىققا ئەڭ يېقىندۇر... »[1]. يەنە مۇنۇ ئايەتنىمۇ سىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قوياي، ھەر ھالدا گۇناھتىن يىراق بولۇشۇڭلارغا پايدىسى بولار: «ئى مۆمىنلەر! خۇدالىق ئۈچۈن گۇۋاھلىق بېرىشتە، ئۆزۈڭلارنىڭ ياكى ئاتا- ئاناڭلارنىڭ ياكى تۇغقانلىرىڭلارنىڭ زىيىنىغا گۇۋاھلىق بېرىشكە توغرا كەلگەن تەقدىردىمۇ، ئادالەتنى بەرپا قىلىشقا تىرىشىڭلار، (گۇۋاھلىق بېرىلگۈچى) باي بولسا (ئۇنىڭغا رىئايە قىلماستىن) ياكى پېقىر بولسا (ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتماستىن) ھامان ئادىل گۇۋاھ بولۇڭلار،...»[2] — مەمتىلى ئەپەندى مىقتەك قادىلىۋېدى، گۇۋاھچىلارنىڭ پۈتۈن جاسارىتى، نوچىلىقى، ۋەدىسى كۆپۈككە ئايلاندى. ئۇلار ئىنتايىن روھسىز تەمتىرەپ:

— ئۆز دادىسىنىبى بىزمۇ تازا بىلەلمىدۇق...

— ئۇنى بىلمىگەن بولساڭلار ھېچقىسى يوق، مەرھۇمنىڭ بالىسى ئەمەسلىكىنى ئېنىق بىلەمسىلەر؟

— ...

— ئېنىق بىلىدىغان بولساڭلا مۇشۇ يەردە قەسەم قىلىسىلەر، ئاندىن ھەممىمىز ھازىرنىڭ ئۆزىدە شورۇق ئازنا مەسچىتكە بارىمىز، بۈگۈن جۈمەگە يىغىلغان بارلىق جامائەت ئالدىدا بۇ ئىشنى ئېيتىمىز. راست- يالغىنى شۇ يەردە ئايرىلىدۇ.

— ياق، ياق، بىز ئېنىق بىلمەيمىز، شۇنداققۇ ئاداش؟...

— دېمەك، ھازىردىن باشلاپ سىلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش سالاھىيىتىڭلار يوق! شۇنداق ئەمەسمۇ قازىھاجىم؟ ئەھۋالنى ئېنىق بىلمىگەن ئادەمنىڭ گۇۋاھلىقى قوبۇل قىلىنامدۇ- قانداق؟

ھابۇلھاجىم مەڭدەپ قالدى. بۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي قۇتۇلغىلى بولمايتى. جاۋاب بەرسىلا دەۋا ھەل بولغان بولىدۇ. ئۇ كۆزلىرىنى چاپسان- چاپسان ئويناتۇپ، ئۆز ئىناۋىتىنى قوغداپ قېلىش، غالىپ تەرەپكە ئېغىش،

---

[1] «قۇرئانى كەرىم» سۈرە «مائىدە» 8 - ئايەت، — ئا.

[2] «قۇرئانى كەرىم»، سۈرە «نىسا» 135 - ئايەت، — ئا.

يېڭىلىگەن تەرەپنى ئىتتىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى.

— ئەھۋالنى بىلمىگەن ئادەمنىڭ گۇۋاھلىقى بولمايدۇ! يوقال، شەرىئەتنى ئالداشقا نېمە ھەددىڭ! — دېدى ئۇ ۋارقىراپ، ئەمدى ئۇ ئۆزىنىڭ باشقا يالغانچى ۋە ئالدامچىلار تەرىپىدىن ئالدانغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغانغا باھانە تاپقان، كۆڭلىدە ئىناۋىتىنى تۆكمىگەن ئاساستا بۇ چېگىش ئىشتىن قۇتۇلۇدىغانلىقىدىن خوش بولدى، — ھۇ، كىسپۇرۇچىلار، شەرىئەت قازىسىنى خاتاغا دەسسىتىشكىنىنى!

دەۋانىڭ بىلىنمەيلا ئۆز زىيىنىغا ئايرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن پاشاخاننىڭ چىرايى ئۆمچۈيۈشكە، ياغلىق بىلەن يۈزىنى چۈمكەپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ياپ- ياش تۇرۇپ قېرى ئادەمگە تېگىپ، كېسەل كۆرپىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلغىنىمنىڭ ھەققى يوقمىكەن! ھۆ ھۆ...

ھابولھاجىم چەكسىز دۈشمەنلىك نەزىرىدە مەمتىلى ئەپەندىگە بىلىندۈرمەي يالىت ئىتتىپ قاراپ قويدى. ئۇ يېڭىلگۈچىلەردە بولۇدىغان نەپرەت، قەھرۇ - غەزەپ، ئۆچمەنلىك دەستىدىن يېرىلىپ كەتكۈدەك ھالغا كەلگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئاخىرقى ئۇرۇنۇشلىرىنى ئىشقا سېلىش ئۈچۈن، ئايالنىڭ يىغىسىغا مەمتىلى ئەپەندى قانداق ئىنكاس قايتۇرىدىكىن دەپ كۈتۈپ تۇردى ۋە ئاخىرى چىدىماي:

— مەزلۇم كىشىنىڭ نالىسىمۇ يامان،— دېدى تۈلكىلىك بىلەن سالا قىلىپ،— ئايال كىشى دېگەن ئاجىز نېمە، مۇشۇ ئىشقا كەڭچىلىك قىلساق ساۋاب بولاتتى... — دېدى.

— شۇنداقمۇ؟ بىراق يىغىنىڭ ھەممىسى ئاجىزلىقنىڭ بەلگىسى بولۇۋەرمەيدۇ. ئۇ بەزىدە بىر خىل قورال. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ قورالى. قازاجىم، قېنى ئۆزىڭىز ئېيتىپ بېقىڭ، پاشاخان تېخى ياش، يەنە ياتلىق بولۇشى چوقۇم، كۆڭلىنى يېرىم قىلمىسىمۇ بولۇدۇ، نا ئۈمىد شەيتان، دېگەن گەپ بارغۇ؟ بىزنىڭچە ئۇنىڭ خىزمىتىگە مەرھۇمدىن قالغان ئىككى قوينى بەرسەك ئارتۇقى بىلەن جاۋاب بەرگەن بولۇمىز. باشقا مۈلۈكلەر ئوغۇلغا تەئەللۇق.

— ئۇغۇ شۇنداق، بۇ مەزلۇم قانداق چاغدا ئېرىنىڭ قېشىدا تۇرىتتى، بازاردىن نېرى بارمايدىغان...

پاشاخان ئەسلىدە ھېچنىمگە ئېرىشەلمەيدىغان بولدۇم دەپ بۇغۇلغانىدى، يەنە ئىككى قوي تېگىپ قالىدىغانلىقى زادىلا خىيالغا كەلمىگەنىدى. شۇڭا خېلى خاتىرجەم بولدى. شۇنداق بولسىمۇ يەنە بىر قېتىم ئۇششۇقلۇق قىلىپ باقماق بولۇپ:

— نېمە؟ ئىككى قوي؟! ئۇ قوي دېگەننى ئۆزۈم باققان ئۇ دېگەن ھازىر ماۋۇ ئۆيدە، ئانام بېقىۋاتىدۇ، — دېدى سەكرەپ.

— شۇنداقمۇ؟ دېمەك سىز ئۇ ئۆيدە تۇرمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن قويلارنى ئاچىتىن ئۆلۈپ قالمىسۇن دەپ بۇ يەرگە ئەكىلىپ قويۇپسىز، مەھرى ھەققىڭىزنى ئېلىپ بوپسىز. ئەمدى داۋاڭىزدىن يانسىڭىز بولۇدىغان بوپتۇ. بىلىشىڭىز كېرەككى، ئىسلام شەرىئىتى ئادىل، ھەققانىيەتنى ياقىلايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ، ھاجىم؟

بۇ ئەمەلىيەتتە ھابۇلھاجىمنى ئاخىرقى قارارنى چىقىرىشقا قىستاش بولۇپ، قارارنىڭ مەزمۇنى بەلگىلەپ قويۇلغانىدى. ئەمدى ھابۇلھاجىمغا شۇ قارارنى ھۆكۈم دەپ ئېلان قىلىشلا قالغانىدى. ئۇ ئىچىدە ئاچچىق ئەلەمنى بىلىندۇرمەي، سالاپىتىنى چۈشۈرمىگەن ھالدا مىرزىلارغا يېزىش ئىشارىسى قىلىپ، ھۆكۈمنى ئېلان قىلىشقا باشلىدى.

....

ھابۇلھاجىم تۇنجى قېتىم ئۆز ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا ھۆكۈم چىقىرىپ ئولتۇرغىنى ئۈچۈن چەكسىز خورلۇق ھىس قىلدى.

غالىپ كەلگەن دەۋاگەرلەر ئۇزاپ چىقىۋاتىچە مەمنۇنىيەت بىلەن ئۆز خىياللىرىغا بەنت بولدى. مەمتىلى ئەپەندى بىر شاگىرتىنى غەمدىن خالاس قىلغىنى، بۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئەجابىي تەسىرىنى ئويلاپ يېنىكلەشكەندەك بولدى. سابىت بولسا قايتىپ بېرىپلا بۇ خۇشاللىقنى گۈلزادىگە يەتكۈزىمەن، ئۇمۇ خوشال بولسۇن دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى.

*

**

بۇ چاغدا پاشاخان تېخىچە دادخاھتا ــ ھابۇلھاجىم ھوزۇرىدا مىشىلداپ ۋە ۋىتىلداپ ئولتۇراتتى.

ھابۇلھاجىم پوتۇكچى مىرزىلارنى چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلىپ، پاشاخانغا ھاي بېرىشكە باشلىدى. ئەسلىدە ئۇ بۇ ئايالنى بىر ۋاقىت بىلەن ھەيدەپ چىقارسىمۇ بولاتتى، بىراق ئۇنىڭ تەۋپىقىدە بولغان ئۆچمەنلىكى ئۇنى بۇ ئايالدىن پايدىلىنىشقا ئۈندىدى. تېخىمۇ يامان يېرى ئەگەر بۇ ئايالنىڭ سەپرايى قوزغۇلۇپ قالسا ئارىدا تۈزۈلگەن سۇئىقەستلىك پىلانلارنى دەۋەتسە تېخىمۇ چوڭ رەسۋاچىلىققا قالاتتى. شۇڭا:

ــ مەنمۇ ئوسال بولدۇمغۇ؟ لېكىن نېمە ئامال؟ ئۇنىڭ ئارقىسىدا ھېلىقى ئىككى سالكى تۇرسا، بىر نېمە دېگىلى بولمىدى. دە! شۇڭلاشقا بۇنداق ناساراچە ئوقۇغانىنى كۆرسەم توكۇم تەتۇر ئۆرىلىدۇ. مەيلى، ئۇكام، ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق، شىڭ دوبەن جانابلىرىنىڭ بېشى ئېسەن بولسا، بۇنداق «جەدىت»لەرنىڭ بارار يېرى سامانلىق بولماي قالمايدۇ. شۇ چاغدا يەنە بۇنىڭ ئۆزىنى يېڭىباشتىن سورىساق، يەنە ئۆزىمىزنىڭ ئىشى ئەمەسمۇ! ــ ھابۇلھاجىم كۆزلىرىنى ئۆزلۈكسىز مىدىرلىتىپ پاشاخاننى كۈزەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە دەسلەپكى سۈر يوق، كۈلكە يېغىپ تۇراتتى، ــ ساڭا راست ئۇۋال بولدى. قۇرئاندىمۇ ئېيتىلغان: «زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى كىشى ئىنتىقام ئالسا ئۇنى ئەيىبلەشكە بولمايدۇ» دەپ، مەن سېنى خېلى جىگىرى بار ئايال كۆرۈمەن، بولمىسا ساڭا بۇ ئەقىلنى ئۆگەتمەيتىم. ئۆچ ئال، قاراپ تۇرۇپ شۇنچە بايلىقتىن قۇرۇق قالدۇرغان ئادەمدىن نېمىشقا ئۆچ ئالمايتىڭ؟ بۇ دېگەن ھەق ئىش. رازى بولۇدىغانلا بولساڭ يولىنى ئۆزەم توغرىلايمەن، قانداق؟

ــ سىز ماڭا يامان يول كۆرسۈتەمتىڭىز، سىز نېمە دېسىڭىز شۇ.

ــ ھەببەللى، ئەمىسە بىر پۇرسەتنى تېپىپ ھېلىقى ئەپەندىڭ بىلەن ياخشى- خوپ بولۇۋال يەنى مەسىلەن: قازىكالانىڭچە بوسا ماڭا ھېچنىمە تەگمەيتى، سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىز بىلەن ئىككى قويغا ئىگە بولدۇم، دېگەندەك گەپلەرنى قىل؛ ھەم شۇندىن باشلاپ كۆرسەڭلا سالام قىلىشنى

ئۇنۇتما قالدىسىنى كېيىن دىيىشىمىز، ــ ھابۇلھاجىمنىڭ كۆزلىرىدە شەيتانلارچە نۇر جىلۋە قىلدى.

پاشاخان يوشۇرۇن ئۈمىد بىلەن تەسەللى تېپىپ قايتىپ چىقتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

بىر تەۋەككۈلچىلىك قىلماي ھوقۇققا ئېرىشكىلىمۇ، باي بولغىلىمۇ بولمايدۇ. تەۋەككۈلچىلىك قىلساڭ خەق سېنى ساراڭ دەيدۇ. مېنىڭچە بىر جۇڭگولۇقتا ئازدۇر-كۆپتۇر ساراڭلارچە روھىي كەيپىيات بولۇشى كېرەك، ئاندىن بۇ مىللەتنى قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. بولمىسا ھىندىئانلارغا ئوخشاش كۈندىن-كۈنگە خاراپلىققا قاراپ ماڭىمىز.

— بەي ياڭ: «رەزىل جۇڭگولۇقلار»

1

دۈشمەننىڭ كاشىلىسى تۈگەپ كەتمىدى. ئۇلار يەنىلا كېچىلەردە ئادەم ئۇراتتى. ئوقۇغۇچىلارغا تاش ئېتىشمۇ ئاندا-ساندا كۆرۈلەتتى. گەپ-چۆچەكلەرمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەلنى كېزىپ يۈرەتتى. ئوقۇغۇچىلارنى ھەممە ئىشنىڭ جىنايەتكارى دەپ خۇلاسە قىلىشاتتى.

— ئۇستازى ناچار ئادەم بولغاندىكىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن نېمىنى كۈتىسەن؟ — دېيىشەتتى ئۇلار ئەپ پۇرسەت تاپسىلا. بويامەتتىكى مۇھەممەد ئىمام، تەختىھوندىكى مۇھەممەد جاڭال، شورۇقتىكى كەنجى قازاخۇنۇم قاتارلىق ئادەملەر ھەمتاۋاقلىرى ئالدىدا غەيۋەتنى قىلىپ-قىلىپ، سىرتتا ئاق ھەم ساق بولۇۋالاتتى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى سۈخەنچىلەر جەمىيەتكە ياياتتى. پىتنىنىڭ ئۇلغىيىشى بىلەن پۇرسەت كەلدى دەپ بىلىپ ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلاشتى.

— مەمتىلى ئەپەندىنى ناھايىتى خوتۇنپەز نېمە دەيدىغۇ؟
— ئەمسە. شۇڭا بويتاق يۈرىدۇ ـ دە.
— ئۇنى بەگنىڭ ئۆيىگە تولا بارىدۇ دېگەن گەپلەر قانداق گەپكەن؟
— كۆرگەن ئادەم بار!
— خۇدايا خۇداۋەندە كېرىم، پاناھىڭدا ساقلا!
— ...

مەمتىلى ئەپەندى، بەگ بىلەن دۈشمەنلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ توقۇپ چىقىرىلغان گەپلەرنى ئاڭلاپ چىداپ تۇرالمىدى. ئۇ كېچە قاراقچىلىرنى تازىلاپ، خەلققە كىمنىڭ ھەقىقىي جىنايەتچىلەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويۇشقا نىيەت قىلدى. ئۇ ئاخىرىقى قېتىم ئاكىسىغا شۇنداق ۋەدە قىلغان، كېيىن ھابۇلھاجىمنىڭ تىكىنى بار گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئۆز ـ ئۆزىگە شۇنداق ۋەدە قىلغان، ھابۇلھاجىم ئالدىدا بۇنى ھەتتا جاكالاپمۇ قويغانىدى. كەنتلەردە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈنمۇ بۇ يۇتىلىكاشاڭنى تازىلىۋەتمەي بولمايتتى.

ئۇ بۇ ئىشنى نېمىتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇنغا مەسلىھەت سالدى. ئىككى يىگىت ئىلگىرى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە سوراپ بىلىۋالغاندىن كېيىن خۇددى تەجرىبىلىك رازۋېدچىكلاردەك، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. مەمتىلى ئەپەندى ئەڭ يېقىن پۈرسەتتە بۇ ئىشنى ئورۇنداپ بولۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ئەسكەرتىپ، ئۇلارنىڭ مەيلىگە قوشۇلدى.

جەڭچىلەر ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن چەبدەس، شوخ، قاۋۇل، يىگىتلەرنى تاللىدى ۋە ئۇلارغا نېمىلەر قىلىش ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىپ، كېچىلىرى يوشۇرۇن ھەرىكەت باشلىۋېتىشتى. ئۇلار ئاتۇشقا كەلگەندىن كېيىنكى بىۋاستە تەسىراتى ۋە ئاڭلاشلىرىدىن شۇنى ھېس قىلغانىكى، ھەر قانداق جېدەل ماجرانىڭ بىر تەرىپىدە بازارلىقلار بولاتتى. شۇڭا بۇ قېتىممۇ كېچىسى يول توسۇپ يۈرگەنلەر بازار لۈكچەكلىرى بولۇش ئېھتىمالى چوڭ ئىدى. ئۇلار بازارنىڭ ئەتراپىدىكى

يېزىلار بىلەن تۇتۇشىدىغان يوللارنىڭ دوقمۇشلىرىغا مۆكۈنۈپ يېتىشتى.

*

**

ئىزچىلار ئەترىدىنىڭ ئەزالىرى مەشھەدتىن چىقىپ، ئۆستەڭنى ياقىلاپ ئازغان تەرەپكە ماڭغان كالتە چاپانلىق بەش كىشىدىن شۈبھىلىنىپ، ئۇلارغا مەلۇم بىر ئارىلىق ئەگىشىپ بېقىشنى توغرا تاپتى. چۈنكى، ئاتۇشتا ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا كالتە چاپان كىيىدىغانلار بولمىغاچقا ئاسانلا دىققەتنى تارتاتتى. ئەمما ئۇلار ئىزچىلار ئەمەس، ناتونۇش ئىدى.

يېڭى چىققان ئاي كۆك ئاسماندا تەنھا ئۈزەتتى. ئۇنى توسۇۋالىدىغان نە بۇلۇت، نە تۇمان يوق ئىدى. يۇلتۇزلارمۇ روشەن چاقناپ تۇراتتى. ئىزچىلار ناتونۇش كالتە چاپانلارغا ئېرىقنىڭ ئۇ تەرىپىدىن — دەرەخلەرنىڭ دالدىسىدىن مېڭىپ ئەگىشەتتى. بەش يوچۇن ئادەم ئازغان كوچىلىرىدا مەلۇملۇق بايلارنىڭ، ئابرويلۇق شەخسلەرنىڭ دەرۋازىلىرى ئالدىدا تىمىسقىلاپ يۈرۈشتى. ئۇلار بىر يوغان دەرۋازا ئالدىدا خېلى ئۇزاق تۇرۇپ قېلىشتى. ئىچىدىكىلەرنىڭ ئۇخلىمىغانلىقى بىلىنەتتى: باراڭ ئاستىدىكى سۇپىدىن خېلى كۆپ ئادەمنىڭ ئاۋازى ئاڭلىناتتى، پىشايۋان يورۇق ئىدى. دېمەك ئۇ يەردە بىر مەشرەپ ياكى چوڭ مېھماندارچىلىق بولۇۋاتقاندەك ئىدى.

بەش كۆلەڭگە بۇ دەرۋازا ئالدىدا بىر ئاز گۇڭگۇلدىشىپ توختاشتى. ئاندىن بىرسى توپتىن چىقىپ هويلىغا كىرىش ئۈچۈن هويلا تېمىنىڭ ئەپلىكراق يېرىنى ئىزدەپ تام ياقىلاپ يۈردى، سۇڭگۇچلارغىمۇ تۇمشۇقىنى تىقتى، ئاخىرى بىر يەردىن چىتنى قايرىپ كىرىپ كەتتى. ئىزچىلاردىنمۇ بىرسى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەتكەنىدى.

بىر هازادىن كېيىن ئىزچى ئۆز توپىدىكىلەر يوشۇرۇنغان جايغا كېلىپ، گورۇپپا مەسئۇلى يارمۇھەممەدكە ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى:

— بۇ نېمىلەر تونۇشتەكلا قىلىدۇ، تازا بىلەلمىدىم.

— ئوغرىدەك قىلامدۇ؟ — سورىدى يارمۇھەممەد.

— ياق بىردەم ھويلىنى تىڭشاپ باغدىكى تال بارىڭى تېگىدە ياتتى، بىرسى قويدىن بىرنى باقفا سۆرەپ بوغۇزلىغىلى تۇرغانتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قايتىپ چىقتى، مەنمۇ يېنىپ چىقتىم. ئۆيدىكىلەر باراۋەت قىلىۋاتسا كېرەك، قوينى ئەمدى سويدى، ئولتۇرۇشى خېلى ئۇزاققا كېتىدىغاندەك...

— ھەرھالدا بۇ يەردە بىر چاتاق چىقىشى چوقۇم، بىرىڭلار بېرىپ نىمىتۇللاكاملارنى باشلاپ كەلسەڭلار بوپتىكەن، بۇلارغا بىزنىڭ كۈچىمىز يەتمەي قالمىسۇن، يەنە، — دېدى يارمۇھەممەد ۋە بىر ئىزچىگە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ دەرھال مۈشۈكتەك چاققانلىق بىلەن ئېرىقنىڭ ئىچىدىن يۈرۈپ كەتتى.

نىمىتۇللاھ بىلەن مەڭلىكاخۇن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بايقالغان ئەھۋالنى ئۇنىڭغا ئېيتىشتى. ئىككى جەڭچى ئۇزىنىڭ تەجرىبىلىرىگە تايىنىپ شۇنداق خۇلاسىگە كەلدى: بۇلار ئوغرى بولۇشى كېرەك، شۇڭا ساپلا بايلارنىڭ ئۆيىگە دىققەت قىپتۇ؛ ئاخىرى بۇ ئۆينى تاللاپتۇ؛ ئەمدى باراۋەت ئاخىرلاشقاندا، ئۆي ئىگىلىرى ئۇخلىغاندا ئۆيگە تەگسە كېرەك. ئىككىنچى ئېھتىمال: ئۆيدىكى مېھمانلاردىن بىرەسى نىشان قىلىنغان بولسىمۇ، سورۇننىڭ تارقىشىنى كۈتىۋدۇ، ئاندىن قول سالىدۇ.

ئۇلار نامەلۇم كالتە چاپانلىقلارنى كۈزۈتۈپ يېتىشقاندا ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئېرىققا بېرىپ يېتىۋالدى. قالغان تۆرتى قاتار بولۇشتى ۋە تەختىھون تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەقە يەنە بىر چۈشۈنۈكسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندى، تېخىمۇ قىزىق بىر ئىش يۈز بەردى، بىرى ناخشا باشلىدى:

— بىز ئىزچىلارمىز، يۈت- قوللارىمىز،
كۆز دىماقىمىز، ھەر يېرىمىز ساغلام!
...

كېچە جىملىقىدا ئۇلار ئوقۇغان «ئىزچىلار مارشى» يىراق-يىراقلارغا كەتتى. تەختىھوننىڭ ئارقىسىدا قارىيىپ كۆرۈنۈۋاتقان تاغدىن ئەكس سادا قايتتى.

ئىزچىلار تېخىمۇ ھەيرەتكە چۈشتى ۋە ئۆلارنىڭ ناخشىنى ئىنتايىن ناچار ئوقۇشلىرىدىن ئىزچىلار ئەمەسلىكىنى مۇقىملاشتۇردى ۋە نەچچە ۋاقىتتىن بىرى يېڭى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى سالاھىيىتىگە كىرىۋېلىپ كېچىلىرى ۋەقە تۇغدۇرغان دۈشمەننىڭ مانا شۇلار ئىكەنلىكى ياكى شۇلارنىڭ بىر گورۇپپىسى ئىكەنلىكى ئېنىق بولغانىدى. ئەمدى ئۆلارنىڭ ئادەتتىكى ئوغرى ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئىزچىلار نېمە قىلىمىز دېگەندەك ئىككى جەڭچىگە قارىدى. جەڭچىلەرمۇ ساختا ئىزچىلارنىڭ زادى نېمە قىلماقچى ئىكەنلىكىنى بىلمەيتى، شۇنداق بولسىمۇ خۇددى شۇلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش قىلدى: بىرىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ھەممىسى كەتكەنلەرنىڭ ئىزىغا چۈشتى.

ساختا ئىزچىلار تەختىھوندىكى مۇھەممەد جاڭجالىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېتىشتى. ئىزچىلاردىن بىرى مايمۇندەك چەبدەسلىك بىلەن دەرەخلەرگە يامىشىپ، ئۆگزىگە چىقىپ كەتتى، باشقىلار يول بويىدا ئېرىق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ ياتتى.

*

**

ئالاھەزەل ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تۆرت كۆلەڭگە مۇھەممەد جاڭجالىنىڭ ئۆيىدىن شىركەيىپ بولغاندەك سەندىرەكلەپ چىقىپ كېلىشتى. مىھمان بىلەن ساھىپخان ئارىسىدا بولۇۋاتقان سۆزلەردىن ئۆلارنىڭ مەستلىكى بىلىنەتتى. دېمەك ئۇلار كونا بەڭگى مۇھەممەد جاڭجالىنىڭ ئۆيىدە پۇخادىن چىققۇدەك چېكىشكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. ئۇلار كەيپىلىكتىن دەلدەڭشىپ مۇھەممەد جاڭجالىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ئازغانغا قاراپ ماڭدى.

ئەتراپ جىمجىت ئۆلارنىڭ ئاياغ تېۋشى تولىمۇ ئېنىق ئاڭلىناتتى. ئەتراپتا ئاللىنىمە ۋىشىلدىغاندەك بىلىنەتتى. ئاللىقانداق ئېغىر ئەمما پەس سادالار ئاتمۇسفېراغا سىڭىپ قالغاندەك ھوھۇلداپ، قۇلاقلارنى شىڭتايتىپ تىڭشاشقا مەجبۇر قىلاتتى.

ئۇلار ئازغانىدىكى ھېلىقى ئۆي ئالدىغا يەنە كېلىشتى، ئۇ يەردە قالدۇرۇپ كەتكەن ئادىمى ئۇلارغا ئېھتىيات بىلەن يېقىنلىشىپ:
— سەل بالدۇرراق كەلسەڭلار بولماسمىدۇ! كېتىپ قالدى،... ھەممىسى... — دەپ شىۋىرلىدى.
ئەمما شۇ چاغدا دەرۋازا تەرەپتىن سۆزلەشكەن ئاۋاز ئاڭلاندى، دېمەك ئەڭ ئاخىرقى ئەتىۋارلىق ئىككى مېھمان ئەمدى ئۇزاپ چىقىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن خېلى روھى كۆتۈرۈلگەندەك ھېلىقىلارنىڭ بىرى خېلى ئۈنلۈك قىلىپ:
— ئوۋلىرىمىزنىڭ ھەممىسى كېتىپ قاپتۇ. مۇنۇ ئىككىسىنى ھەممىگە تاۋاپ قىلىپ راسا سالايلى - دە، يوقۇلايلى، بولۇڭلار! — دېدى.
ھايت- ھۇيت دېگۈچىلا «ئىزچىلار» مېھمان بىلەن ساھىپخان ئۈستىگە بېسىپ كەلدى.
ئۇلار ئاللا- توۋا تولاپلا قالدى، ئەمما ئوچۇق تۇرغان دەرۋازىدىن قېچىپ كىرىپ دەرۋازىنى تاقىۋېلىشقا قادىر بولالماي تاياق- پەشۋا ئاستىدا قالدى. قىيا- چىيانى ئاڭلاپ، ئۆي يىغىشتۇرىۋاتقان خوتۇنلار «ئەييۇھەنناس» قىچقىرىپ، ئۆزلىرىنى ئۇرۇپ يىغلاپ چىقىشتى.
— ۋاي، ئادەم ئۆلدى! ھۇ، بېشىڭنى يەيدىغان، ناسارانىڭ پوقىنى يىگەن (جەدىت) لەر!...
— يېتەر، جېنىڭنى ئېلىشە! — دېدى بىرى كوماندا بەرگەندەك ۋە ئۆزى ئاۋال قاچاي دەپ تۇراتتى، كوچىنىڭ يۇقۇرى تەرىپىدىن ۋە تۆۋەن تەرىپىدىن ئىزچىلار ئۇلارغا قاراپ بېسىپ كەلدى ۋە قەھرى بىلەن ۋارقىرىدى:
— قىمارلاشما! بولمىسا ئوق چىقىرىمەن! — دېدى نىمىتۇللاھ.
لۈكچەكلەر مەڭدەپ قالدى. قاچاي دېسە كوچىنىڭ ئىككى ئۇچى ئىزچىلار تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغان، كوچىنىڭ ئىككى قاسىنىقىدا ئۆيلەر، ئېگىز پەخشى تاملار بولغاچقا قېچىشنىڭ ئامالى يوق ئىدى. ئۇلار مەڭدەپ قالغان پۇرسەتتە ئۇلارنىڭ ھېلىقى باشلىقى ئاشۇ باراۋەت بولغان ھويلىغا ئۆزىنى ئاتتى. بوسۇغىدا يىقىلىپ ياتقانلارغا پۇتلىشىپ

سەندىرەكلەپ هويلىنىڭ ئورتتۇرىسىغىچە بارىدىيۇ، ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ، بىر تار ئىشىك بىلەن باققا كىرىپ كەتتى.

كوچىدىكىلەر بىر پەس ئېلىشتى، لۈكچەكلەر سان جەھەتتىن ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغرىلاردا بولىدىغان يۈرىكى پوك. پوكلۇق بولغاچقا، قارشى تەرەپ بىلەن تەڭ كېلەلمىدى.

باغ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتكەننىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ كىرگەن مەڭلىكاخۇن قاچقۇننى باغدا يوقۇتۇپ قويدى. ئەنجۈر ۋە تال باراڭلار ئاستىغا زەڭ سېلىپ هۇشيارلىق بىلەن قاراپ تۇراتتى، قاچقۇننىڭ گەۋدىسى باغنىڭ ئارقا تېمى ئۈستىدە لىپ قىلىپلا پەيدا بولۇپ قالدى. ئارىلىق يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە باغنىڭ ئىچىدىكى مېۋە دەرەخلىرىنى ئارىلاپ بارغىچە ئۇ بىمالال قېچىپ كېتەلەيتتى. شۇڭا جەڭچى قاچقۇن تامدىن ئارتىلاي دەپ تۇرغاندا ئۇنىڭغا قارىتىپ بىر پاي ئوق ئاتتى. بىراق تەپكىنىڭ بېسىلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇ تەرەپكە سەكرىشى بىرلا ۋاقىتتا بولۇپ، ئوق بايا ئۇ تۇرغان بوشلۇقتىن، باغ تېمىنىڭ يېرىم مېتىرچە ئۈستىدىن قىيپ. قىزىل ئىز قالدۇرۇپ ئۇچۇپ كەتتى.

ــ مەڭلىكاخۇن ، قېنى سەن؟ ــ دېدى نىمتۇللا ئۇنى چاقىرىپ،ــ بولدى قوي، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇتتۇق، بۇلار ئەتىگىچە قېچىپ كەتكۈچىنىڭ كىملىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. كەل بىز ماۋۇ تاياق يىگەنلەرنى ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويايلى.

نىمتۇللا مەڭلىكاخۇننىڭ ئارقىسىدىن دەرۋازا ئالدىغا چىققاندا ئوقۇغۇچىلار لۈكچەكلەرنى باغلاپ ئوتتۇرىغا ئېلىپ تۇرىشاتتى. جەڭچىلەر ئىنجىقلاپ ياتقانلارنى يۆلەشكە باشلىدى. ئاياللار ھېلىلا بولۇپ ئۆتكەن ئالا توپىلاڭدىن ئېسەنكىرەپ بىردەم جىم بولۇشقان بولسىمۇ، ئەمدى يەنە قىيا- چىيا قىلىشقا باشلىغانىدى.

— ۋايەي، نېمە كۆرگۈلۈك بۇ! بۇ تالىپچاقلارنىڭ دەستىدىن خاتىرجەم كۈن كۆرگىلىمۇ بولمايدىغان بولدىغۇ!... ــ دەپ ۋايسايتتى ئايال خوجايىن.

— ئاغزىڭىزغا بىقىپ سۆزلەڭ، لۇكچەكلەرنى تۇتقانلار «تالىپچاقلار»مۇ، ياكى «تالىپچاقلار»نى باشقىلار تۇتۇۋالدىمۇ؟ كۆرۈپ قويۇڭ،— دېدى نىمتۇللا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا لۇكچەكلەرنى ئۆيگە ئېلىپ كىرىشنى بۇيرىدى.

لۇكچەكلەر ئېلىپ كىرىلگەندىن كېيىن ئۆي ئىگىلىرىنى ئوبدانراق كۆرۈۋالسۇن دەپ ئۇلارنىڭ بېشىنى مەجبۇرى يۇقۇرى كۆتۈرۈشتى.

— كۆرۈۋېلىڭلار، ئوبدانراق كۆرۈپ قويۇڭلار، ھەممە ئىشنى قىلىپ، ئارقىدىن ئەيىپنى بىزگە دۆڭگەۋاتقان بۇزۇقلار مانا!

— تـوۋا! مـاۋۇ ھېلىقـى مەشـھەتتىكى...نىـڭ ئوغلىغـۇ!؟ ... — ساھىپخانلار لۇكچەكلەرنى تونىغىلى باشلىدى،— ھۇ، زىدى پەس بۇزۇق! چېكىشنىڭ بەڭ بولغاندىكىن ھەقاسىڭدىن ھەر قانداق بالا ياندۇ ـ دە! خۇدا جاجاڭنى بەرگۈرلەر!

— قالغان تاماشانى ئەتە ئەسسۇلتاندا كۆرۈڭلار، — دېدى مەڭلىكاخۇن ۋە يولداشلىرىغا مېڭىشنى ئىشارەت قىلدى.

ئەمدىلا ئەسلىرىگە كېلىشكەن ساھىپخانلار ئۇلارنى چايغا تەكلىپ قىلىپ چىڭ تۇتتى، قاتتىق ئىلتىماس قىلىپ ئىشككىچە بىللە چىقتى. ئەمما چاقىرىلمىغان مېھمانلار ئۇزرە ئېيتىپ كەتتى.

— ئەگەر بۇ ئەبگالار ئىقرار قىلمىسا، ھېلىقى مۇھەممەد جاڭجال دېگەن خام قاپاقتىن سۈرۈشتۈرسەك قېچىپ كەتكەننىڭ كىملىكى ئايدىڭلىشىدۇ، — دېدى مەڭلىكاخۇن كېتىۋېتىپ.

2

ئەتىسى پىشىم نامىزى ئۈچۈن ھەزرەت سۇلتان جامەسىگە يىغىلغان خالايىققا كېچە تۇتۇلغان لۇكچەكلەر كۆرسۈتۈلمەكچى ئىدى. ئالدى بىلەن ئۇلار سوراق قىلىنىپ قېچىپ كەتكۈچىنىڭ خېلىل راخمان ئىكەنلىكى ئىگىلەندى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى تۇتۇپ كېلىشتىن ئىلگىرى، سەۋەنلىكتىن ساقلىنىش ئۈچۈن مەمتىلى ئەپەندى مۇھاپىزەتچىلىرى

بىلەن ئاخشام زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلاردىن ھال سورىغاچ، مۇھەممەد جاڭجالنىڭكىگە بىرىپ يەنە بىر مەرتە سۈرۈشتۈرۈپ كۆرۈشنى زۆرۈر ھىسابلىغانىدى.

مۇھەممەد جاڭجال تولىمۇ ئەسكى، ئاتىقى چىققان ئۇششۇق ئادەم بولغاچقا ئەسكەرلەر بىلەن بىللە كىرگەن تەۋپىقنى تولىمۇ سوغۇق قارشى ئالدى.

ــ ئالدىڭىزغا ئاخشامقى ئۆلپەتلىرىڭىزنىڭ كىملەر ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈرگىلى كەلدۇق، ــ دىدى تەۋپىق ئۆزىگە خاس ۋەزمىن ئاھاڭدا.

— كىم بىلەن ئۆلپەتلەشسەم ئۆزۈمنىڭ ئىشى!

مۇھەممەد جاڭجال تەتۈرلۈك قىلدى.

ــ ۋارقىرىشىڭنى قويۇپ، سورىغانغا جاۋاب بەر! جىنىڭدىن تويدۇڭمۇ يا؟ ــ دىدى نىمۇتۇللا مىلتىقىنى مۈرىسىدىن ئىلىۋاتقاچ.

ــ نىمە بوپتو؟ كىم بىلەن ئۆلپەت بولۇپ نىمە قىپتىكەنمىز؟...

ــ نىمە قىلىشقان بولسىڭىز ھىساب. كىتابنى كىيىن قىلىشىمىز، ھازىر ئۆلپەتلىرىڭىزنىڭ كىملىكىنى ئىيتىپ بەرسىڭىزلا بولىدۇ.

ــ نىمە؟ گۇناھ قىلغان بولسام توۋا قىلاي...

ــ شۇنداقمۇ؟ بولىدۇ، بۇ گۇناھلارنى قايتا سادىر قىلماڭ، بىزمۇ تەگىمەيلى، ئەمدى سىزگە ئوخشاش توۋا قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆلپەتلىرىڭىز بىلەن كۆرۈشمىسەك بولمايدۇ.

ــ خىلىل راخمان دىگەن ئاداش ئۈچ- تۆت ياش بالىنى باشلاپ كەپتىكەن، ئىسمىنى تازا ئەسلىيەلمەي قالدىم ، ئىلگىرى ئارىلىشىپ باقمىغان نىمىلەركەن، ــ دىدى.

ــ شۇنداقمۇ؟ دىمەك، سىز ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بىلمەيسىز؟ خىلىل راخمان بىلەر؟ ھە، ئۇنداق بولسا قالغانلىرىنى خىلىل راخماننىڭ ئۆزىدىن سۈرۈشتە قىلايلى. بىز سىزگە ئىشىنىمىز، سىزمۇ لەۋزىڭىزدە تۇرۇڭ ئىلگىرى ئۆيىڭىزگە كىلىپ ئۆلپەت بولۇشىدىغانلاردىن يەنە كىملەر بار؟ مەسىلەن خىلىل راخمان بىلەن باشقا چوڭراقلار كەلمەمتى؟

— ياق، ياق، خۇدا تۇرۇپتۇ، مەن بىرىنچى قېتىم ئازدىم. ئىلگىرى...
— شۇنداقمۇ؟ بوپتۇ، ئەمسە ئىشەنچىمىزنى يەردە قويماڭ، ئەگەر مۇشۇنداق ناشايان ئىشلارنى قايتا سادىر قىلىپ قالىدىغان بولسىڭىز، رەنجىمىسىڭىز بولۇدۇ.
مۇھەممەد جاڭجال خوشامەت بىلەن ئۇلارنى داستىخانغا زورلاپ باققان بولسىمۇ، مەمتىلى ئەپەندى سىلىق رەت قىلىپ قايتىپ چىقتى.
ئۇلار مەشھەدكە قايتىپ كېلىپلا خېلىل راخمانىنى تۇتماقچى بولۇۋىدى، ئۇنىڭ ئىز- دېرىكىنى ئالالمىدى. ئەمما بۇ خېلىل راخماننىڭ تەشكىللىگەن ئىشى بولۇشى ناتايىن ئىدى. خېلىل راخماننىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ئىككى خىل ئىنكاس ئوتتۇرىغا چىقتى: بىرلىرى ئۇ ھابۇلھاجىمغا يېقىن ئىدى، دېيىشتى؛ يەنە بەزىلەر تۇختى زۇنۇن بىلەن بىر ئىشى باردەك قىلغان دەپ پەرەز قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇتىئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ئىشىمۇ ياكى جاسۇسلارنىڭ ئىشىمۇ، دېگەن مەسىلە ئايدىڭ بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن قالغان لۈكچەكلەرنى پىشىم نامىزىغا يىغىلغان جامائەت ئالدىغا ھەيدەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە قىلمىشلىرىنى سۆزلەتتى. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېڭىچە، ناخشىلىرىنى قانداق ئۈگۈنۈۋالغانلىقىنى، ئاندىن كىم- كىملەرنى ئۇرغانلىقلىرىنى خەلقى- ئالەم ئالدىدا ئىقرار قىلىشتى. ھەممە نامازخانلارنى «ئىنساۋىمىزغا دۇئا قىلىپ بەرسەڭلار، تۈزەلسەك» دەپ تەسىرلەندۈرۈدى.
نامازخانلار مەمتىلى ئەپەندىگە قاراپ، تەرەپ - تەرەپتىن سالا قىلىپ:
— ئەپەندىم، ئۆزلىرى دۇئا قىلىپ بەرسىلە.
— كۆپچۈلۈك بۇلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتتى. ياش باللاركەن، ۋەدە قىلدى، تۈزۈلۈپ كېتىدۇ، بىز ئۆتتۇق، سىلىمۇ ئۆتسىلە...
— قېنى ئامىن دەڭا، ئەپەندىم، كۆپنىڭ رايى، كۆپنىڭ كۆڭلى!..— دېيىشىپ كەتتى.
كۆپچۈلۈك تەۋپىقنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ جىم بولۇشقان پۇرسەتتە كۆل بويىدىكى سۆگەت سايىسىدا تۇرغان راخمان ساراڭ ئوقۇۋاتقان ئالاجوقى ناخشا ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

— بىزنى ۋەيران دېگەنلەر ئۆزى ۋەيران ئەمەسمۇ.

......

يېتىشىم دەڭ، چېكىشىم بەڭ،
بېرىپ ئاكامغا دەڭ...
قارا چاپلاپ خەقلەرگە،
ئەمدى جاجىڭىزنى يەڭ!

....

مەمتىلى ئەپەندى يامانلىق يىلتىزىنىڭ خىلىل راخمان بىلەن تۇگمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ يەنە باشقىلىرىغا چېتىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. بۇنىڭ پەردە ئارقىسىدا سىياسىي دۈشمەن بارلىقى كۆڭلىگە ئايان ئىدى. لۈكچەكلەرنى سوراق قىلغاندا بەزى ئاخباراتلارغا ئېرىشكىلى بولاتتى. بىراق، كۆپنىڭ رايىنى ياندۇرۇپ، ئامىنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلماسلىقمۇ توغرا بولمايتتى. شۇڭا ئۇ كۆڭلىدە يامانلىق يىلتىزىنى تېپىشنىڭ باشقا بىر خىل يولىنى ئويلاپ، خەلقنىڭ رايىنى ئۇتۇش ئۈچۈن:

— بولىدۇ، مېنىڭ مەيلىم جامائەتنىڭ كۆڭلىدىنمۇ ئۇلۇغمىدى، سىلەر ئۆتكەن بولساڭلار مەنمۇ ئۆتتۇم، ئامىن! — دېدى.

دىيانەتلىك بوۋايلار ئۇزاق دۇرت ئوقۇپ، لۈكچەكلەرگە ئىنساب، ئېزگۇ نىيەت تىلەپ دۇئا قىلىشتى.

شۇنىڭ بىلەن لۈكچەكلەرنىڭ قوللىرى يېشىۋېتىلدى.

مەمتىلى ئەپەندى ۋەزمىن ئاھاڭدا سۆز باشلىدى:

— ئەي، ۋەتەنداشلار، ئاللا بىزنى ئېبىز قىلىپ ياراتقان بىز مەخلۇقاتنىڭ ئەڭ ئېبىزى، لېكىن خەلقىمىز قالاق، مەدەنىيەتسىز بولغاچقا ياخشى- يامانىنمۇ پەرق ئېتەلمەس دېگۈدەك ھالغا كېلىپ قالدى. بىز بۇ ھالەتكە خاتىمە بېرىپ، كۆزىمىزنى ئېچىشىمىز كېرەك. بۇندىن كېيىنكى ئەمەلىيىتىمىزدە كىمنىڭ بۇزغۇنچى، كىمنىڭ جەمىيەتنى تۈزگۈچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايمىز. سىلەرگە شۇنداق ۋەدە

بىرلەيمەنكى، يېقىن كەلگۈسىدە سىلەر مەندىن ۋە يېڭى مەكتەپتە ئوقۇغان تەلەبىلەردىن رازى بولۇپ قالىسىلەر، بىز ئوغرى- قىمارۋاز، نەشىكەش- لۈكچەكلەرنى پۈتۈنلەي تازىلاپ، ئاتۇشتا ئاجايىپ ياخشى مۇھىت يارىتىمىز! بازاردا بولۇدىغان ئىلگىرىكى ناھەق ئىشلار، ئادەم بوزەك قىلىشلار، ئەدەپ- ئەخلاقتىن چىققان ناشايان قىلىقلار، گەپ- سۆزلەرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتىمىز. ھەممىمىز دوستانە، ئىناق، ئىتتىپاق، ئادەمچە سۈپەتتە، مېھرى- مۇھەببەتتە ياشايدىغان مۇھىت بەرپا قىلىمىز، بىز دېگىنىمىزنى قىلالايمىز!

نامازدىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى جەڭچىلەرنى ئېلىپ ئوڭۈرۈققا قايتتى. ئۇ بۇ يەردە ئوقۇغۇچىلارنى ھەربىي مەشىققە ئۇيۇشتۇرۇپ، جەڭچىلەرنى مەشىققە يېتەكچىلىك قىلىشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى مائارىپنى قوللىغۇچى دوستلارنى لۈكچەكلەرنىڭ تۇتۇلغانلىقىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن كەنتلەرنى ئارىلاپ كەتتى.

بۆگەنگە بىرىپ نۇرۇللا خەلپىتىم بىلەن بىردەم سۆھبەتتە بولۇپ، تۆكۈلگە كەلدى. بۇ يەردە ئىسلىماخۇن خەلپىتىم بىلەن مەكتەپ، كەچ كۇرس قاتارلىق ئىشلار ھەققىدە سۆزلەشكەندىن كېيىن تېجەنگە كېلىپ، ئەمەتھاجىم، قۇناجىملارنى چاقىرىپ، ئۇلارغا تۈنۈگۈندىن بىرى بولغان ئىشلارنى سۆزلەپ بەردى. جامەدە سۆزلىگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۆزىنىڭ كەلگۈسى پىلانلىرى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن خوشلاشتى. مۇللا ئېزىز داموللام ئۇنى دەرقەمتە ئولتۇرۇپ كەچلىك تاماق يەپ كېتىشكە ئۈندىگەن بولسىمۇ، ئۇنىمىدى:

— رەھمەت، داموللام، مەشھەدكە بىرىپ قىلىدىغان ئىشلىرىم بار، بەگ بىلەن كۆرۈشىمەن...

— بەگ يوققۇ دەيمەن. ئالدىنقى كۈنى ئۇ پوچتىغا ئولتۇرۇۋاپتىكەن، سورىسام شەھەرگە كىرىپ بىرەر ھەپتە تۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

— ئۇنداق بولسا يەنە مەيلى. ئابدۇراخمانھاجىم، قۇتلۇقاخۇن خەلپىتىم، ئابدۇكېرىماخۇن خەلپىتىم، مۇپتاخۇنۇم، مىرەھمەت خوجاملار بىلەن سۆزلۈشىدىغان ئىشلىرىم بار. سىز مېنى چۈشۈنىدىغان ئادەم،

ئۆزرەمنى قوبۇل قىلىڭ، ــ دېدى تەۋپىق كۈلۈمسىرەپ.

ــ ئۇ تېجەندىن چىقىپ مەشھەد ساي بويىغا كەلگەندە ئالدىدىن زۆھرەگۈل سەتەڭ چىقىپ قالدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇنىڭ جامائەت ئالدىدا ئۆزىنى ئۇرۇپ سۆزلەپ، ئوقۇغۇچىلارغا بۆھتان قىلغىنىدىن باشلاپ بىلەتتى. كېيىن ئۇنىڭ ئۆيى سايغا يېقىن يەردە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى. كېيىن مەمتىمىننىڭ شۇ ئەتراپتا چۆگىلەپ يۈرگىنىگىمۇ كۆزى چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ شۇندىلا بىر ئىشتىن كۆڭلى پاللىدە يورىغاندەك بولۇپ كەتتى: «مەمتىمىن! خېلىل راخماننىڭ ئارقىسىدا مەمتىمىن بار! بۇ ئايالمۇ ئوخشاش مەخسەت ئۈچۈن پايدىلىنىلغان ياكى ئالدانغان...» شۇڭا ئۇ ئايالغا قارىماسلىقتا تىرىشىپ ئۆتۈپ كېتىشكە تەمشەلگەنىدى، ــ زۆھرەگۈل ئۇنىڭغا سالام قىلدى.

ــ بۇيان چىقىپلا، ئەپەندىم، ياخشى تۇرىۋاتاملا؟

ــ خۇداغا شۈكرى، ــ مەمتىلى ئەپەندى بوغۇز تەرەپكە ــ تاغ چوققىسىغا قاراپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى. ئۇ بۇ ئايالنىڭ ھە دېگەندىلا غىلجىڭلاپ، ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزىگە سۇر بېرىپ تۇردى.

ــ ھېلىقى چاغدا ئەجەپ ئۇقۇشماسلىق بوپتىكەن... خىجىل بولۇپ قېلىۋاتىمەن... ــ دېدى ئايال خېلى سالاپەت بىلەن، ئانچە سۇيۇقلۇق قىلماي.

ــ قايسى ئۇقۇشماسلىقنى دەيسىز؟ــ دېدى مەمتىلى ئەپەندى بىردىنلا دىققىتى قوزغىلىپ ھەمدە ئايالنىڭ پات ئارىدا گېپى تۈگىمەيدىغانلىقىنى پەملەپ ئاتتىن چۈشتى.

ــ ئالدىراش بولسىلا مالال قىلىپ قويارمەنمۇ، ... ــدېدى ئايال چىن كۆڭلىدىن چىققان خىجىللىق بىلەن ئۇنىڭ مۇئامىلىسىدە تەربىيە كۆرگەن ئادەملەرگە خاس ئېلېمېنتلار بار ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

ــ ياق، ئانچە ئالدىرىمايمەن، بەرىبىر كەچ قالدىغان بولدۇم، دەۋېرىڭ، ــ ئۇ زۆھرەگۈلگە يەم بىلەن زەڭ سېلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقى گۈزەللەردىن

ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئۇنىڭ بۇرنىغا يېقىن يېرىدە بىر تال يوغان قارا مەڭ بولۇپ، ئاق يۈزىگە بەكمۇ يارىشاتتى. مەمتىلى ئەپەندى بۇنداق گۈزەل ئايالغا قاراش ۋە ئۇنىڭ ئىپارىدەك خۇش ھىدىنى پۇراش بىلەن ۋۇجۇدىدا ئاللىقانداق تۇيغۇلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ، تەخىرسىز بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. بۇ تۇيغۇ ئويغۇنۇش بىلەنلا گۈگۈم چۈشۈۋاتقان مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ بىلەن يالغۇز تۇرۇشنىڭ پىتنىخورلار ئۈچۈن دەسمايە بولۇدىغانلىقىنى ئويلاپ كېتىشكە ئالدىرىدى. بىراق، ھېلىلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغان تۇيغۇلار ئېھتىياتچانلىقتىن غالىپ كېلىپ كۆپرەك تۇرۇشقا ئۈندەپ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋەتتى.

تەۋپىق بۇ ئايال ئاللا- تۇۋا سېلىپ ئوقۇغۇچىلار ئۈستىدە گەپ تارقىتىپ يۈرگەندىلا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ باققانىدى. ئۇ يېڭىشەھەردىكى خېلى ئابرويلۇق بىر ئائىلىنىڭ ئەتىۋار قىزى بولۇپ، بالاغەتكە يەتكەندە ئۆيدىكى نىمكارلاردىن بىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ نىكاھسىز تۇغۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى دەرھال ياتلىق قىلىپ، ئائىلىنىڭ ئىززىتىنى قوغداش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئۆيدىن يىراق، گەپ- چۆچەكلەردىن يىراقىراق تۇرسۇن دەپ مۇناسىپ بولمىغان تۇرسۇنتازدەك مۇشۇنداق بىر ئادەمگە ياتلىق قىلىشقانىدى.

— ھېلىقى چاغدا مېنى قېيىنئانامنىڭكىدىن كېلىۋاتسام تارتقۇشلاپ، ئاۋارە قىلغان ئەمەسمۇ، مەن ئۇ چاغدا خەق دېگەننى راست دەپ، سىلىنىڭ شاگىرتلىرىدىن كۆرۈپ يۈرۈپتىكەنمەن، بايا ئۆيدىكىلەر نامازدىن يېنىپ بىر خوشخەۋەر يەتكۈزدى، لۈكچەكلەر تۇتۇلۇپتۇ، دەيدۇ. ئاڭلىسام ئۇ خەق مۇشۇ بازارنىڭ لالمىلىرى ئىكەن، سىلىنىڭ يىگىتلەر تۇتۇپتۇ، شۇنداقمۇ؟

— ھە، شۇنداق، ئۇلار تۇتۇلدى.

— مەن بەك خۇشال بولدۇم ھەم ھەق- ناھەق ئايدىڭ بولغىنى بەك ئوبدان بولدى. ھېلىقى چاغدا ئۇقۇشماي سۆزلەپ يۈرگىنىمگە- زە، بەك خىجىل بولۇپ قالدىم، — زۆھرەگۈلنىڭ پوزىتسىيىسى بەك ئەستايىدىل بولغاچقا مەمتىلى ئەپەندى قىلچە گۇمان قىلمىدى، سەمىمىيلىك بىلەن

تەسەللىي ئېيتتى:

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلمىسىڭىزمۇ بولىدۇ، ئوقۇشماسلىق دېگەنگە نېمە ئامال؟ ئەمدى بۇنداق ئىشلار بولمايدۇ. بىز ئۆزىمىز ئاتۇشنى راۋۇرۇس تۈزەيمىز.

— شۇنداق بىر قىلسىلا، ئىگەكىم...— ئايالنىڭ خۇلقلىرىنىڭمۇ ناھايىتى بەلەنلىكىنى تەۋپىق يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدى، — مەشھەدتە مەكتەپ ئاچىدىكەن دەپ ئۇقۇۋاتىمەن، راست گەپمۇ قانداق؟

— راست، ئوقۇيمىكىن دەۋاتامسىز؟

— مېنىڭغۇ خەت- ساۋادىم بار، دېمەكچى بولغىنىم، شۇنداق بولسا قوشنا بولىدىكەنمىز، بىزگىمۇ ئانچە- مۇنچە ئىلىم ئۆگەتسىلە، بىزمۇ ئانچە يامان ئادەملەردىن ئەمەس. ھېچ بولمىسا ئوقۇپ تۇرغىدەك كىتاپ ئول- بول بېرىپ تۇرىلا - دە. يېڭى كىتاپلاردىن بولسا، دەيمەن - دە.

— شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق نىيىتىڭىز بولسا باش ئۈستىگە! قانداق كىتابلارنى ياقتۇرىسىزكىن؟ — مەمتىلى ئەپەندى بۇ تونۇشۇشتىن كۆڭلى سۆيۈنۈۋاتقىنىنى ھېس قىلدى.

— سىلى بەرگەن كىتاپنىڭ ھەممىسىنى ياقتۇرىمەن،— دېدى زۆھرەگۈل سەل سۈيۈقلۇق بىلەن غەلىتە ھىجىيىپ، سىرلىق تۇستە. بۇ ھىجىيىش تەۋپىققە ئاجايىپ شېرىن تەسىر قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ:

— بولىدۇ، ئوقۇيمەن دېگەن ئادەمنىڭ خىزمىتىدە بولۇش مېنىڭ خوشاللىقىم، — دېدى.

— ئۆتكىچە كىرىپ ئۆتەلا، مېنىڭ ئۆيۈم مۇشۇ، شۇ... بولمىسا بۈگۈن يېنىشلىرىدا كىرسىلىمۇ...

— بىلىمەن،... كۆرۈشەرمىز.

— ئەمىسە كىتاب ئالغاچ كەلگەندە ئۆيگە تاشلاپ ئۆتەلا.

— خۇدا بۇيرسا.

— خوش ئەمىسە، تازا مالال قىلدىم. بەگىنىڭ ئۆيگە ماڭغاندەك تۇرىلا...

مەمتىلى ئەپەندى ئەندىكىپ كەتتى. بىراق گەپنىڭ ئاخىرىنى ئېتىۋارغا ئالماي:

— ھېچقىسى يوق، خوش!... — دېدى — ئاتقا مىنىپ بولغاندىن كېيىن زۆھرەگۈلگە يەنە بىر قاراپ قويۇپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇ كېتىۋېتىپ بۇ ئايال ھەققىدە ھەرخىل ئېزىقتۇرغۇچى خىياللار بىلەن بەنت بولدى. كېيىن ئۆز- ئۆزىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ھەر ھالدا بۇ ئايالنىڭ مەمتىمىن بىلەن يېقىن ئىكەنلىكى راست، بۇ نوقتا دىققەت قىلىشقا، ئېھتىيات قىلىشقا يېتەرلىك سەۋەب بولالايدۇ...» دېگەنلەرنى ئويلىدى.

ئەمدى بارىدىغان مەنزىلى، قىلىدىغان ئىشلىرى ھەققىدە ئويلاپ، خىياللىرى قوزغۇلۇپ، تەدرىجىي موللا ئېزىز داموللامنىڭ «بۈگۈن بەگ ئۆيدە يوق» دېگەن گېپىگە كېلىپ توختاپ قالدى. قانداق بولۇپ بۇ خىيالغا كېلىپ قالغىنىنى ھېچ ئەسلىيەلمىدى. بىراق بۇ گەپ يادىغا كېلىش بىلەنلا ئۇنىڭ قەلبىدە تەلۋە ئىستەكلەر ئويغىنىپ، ئابدۇراخمانھاجى بىلەن كۆرۈشكىلى بېرىشتىن يالتىيىپ، مەلىكىزات بىلەن كۆرۈشۈشكە ئالدىرىدى. ئۇ: «بۈگۈن مەن نېمە بولدۇم؟ تۇيغۇلىرىمنى كونتىرول قىلالمايلا قېلىۋاتىمەنغۇ، نېمە سەتچىلىك بۇ؟...» دېگەنلەرنى ئويلاپ ئۆز - ئۆزىنى ئەيىپلەپ باققان بولسىمۇ بولمىدى.

ئەمدى ئۇنىڭ ئېتى توختاپ قالغان بولۇپ، بۇمۇ چۈشۈنۈكسىزلا ئىش ئىدى. قايسى تەرەپكە مېڭىش كېرەك؟ «ئەگەر ئەر كىشى يوق ئۆيگە كىرگىنىم خەقنىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالىدىغان بولسا جىمى پىلانلىرىم توسالغۇغا ئۇچرايدۇ! تۇگىشىمەن!» «ئاتنى بىرەر دالدىغا باغلاپ قويۇپ، ئاستىلا ھويلىسىغا كىرىۋالسام، مەلىكىزاد بىر ئىش بىلەن ھويلىغا چىقىپلا قالسا ئۇنى باغرىمغا بىر بېسىۋالسام خېلى خۇماردىن چىقاتتىم! ئۇ جەزمەن قارشىلىق قىلمايدۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرى ماڭا مەيلى بارلىقىنى ئىزھار قىلىپلا تۇرمامدۇ! تېخى كىم بىلىدۇ، ئۇ مېنى ئاستىلا ئۆزىنىڭ ھوجرىسىغا باشلىسا...»

ئىنسانىدا بولۇدىغان تەبىئىي تۇيغۇلار غالىپ كەلدى. ئاتنىڭ بېشى بەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە بۇرالدى...

ئۇ ئاتنى دالىدىغا باغلاي دەپ ئاتتىن چۈشۈپ تۇراتتى، قېلىن جىگدە شاخلىرى لىڭشىپ كەتتى! بىرسىنىڭ دەرەخ ئارىسىدىن چىقىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكىنى غىل- پال كۆرۈنۈپ قالدى.

«توزاق! توزاق!» بۇ خىيال تەۋپىقنى ئارقىغا ياندۇردى. ئۇ قاتتىق چۆچۈپ كەتكەچكە بەگۇاش خىياللار شىپپىدە تارقاپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ئابدۇراخمانهاجىنىڭ ئۆيگە كېتىۋاتقىچە: «خۇدا بىر ساقلاپتۇ - دە!» دەپ ئويلىدى.

يىگىرمەئىككىنچى باب

مەكتەپتىن بىرسى كۆپەيسە تۈرمىدىن بىرسى ئازىيىدۇ.

— ۋىكتور ھېيوگو

1

ئۆكتەبىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ يېزا- كەنتلەردىكى مەكتەپلەر پۈتۈشكە باشلىدى. شۇڭا تەۋپىق ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ھەر قايسى كەنتلەردىكى ئاتىلار ھەيئىيىتى ئۇنى چاقىرتىپ ئادەم ئەۋەتتى. ھېلى ئۇ مەكتەپنى كۆرۈپ بېقىشقا چاقىرسا، ھېلى يەنە بىر كەنتنىڭ مەكتىپىنى كۆرۈپ بېقىشقا تەكلىپ قىلاتتى.

ئۇ موللا ئەزىز دامولla، ئەمەتھاجىم، قۇناجىملارنىڭ تەكلىپى بىلەن تىجەن مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرۇشىغا تاھىر خەلپەت ئۇنى چاقىرتىپ ئادەم ئەۋەتتى.

ئۆگۈنى سائەت تۆرتلەردە تەۋپىق دەرستىن چۈشۈپ، مەڭلىكاخۇن، نىمەتۇللاھ ئىككىسىنىڭ ھەمرالىقىدا شورۇققا مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن كەلدى. تاھىر خەلپەت قاتارلىق شورۇقنىڭ ئاتىلار ھەيئەتلىرى ئۇنى يېڭى مەكتەپنىڭ ھويلىسىدا كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى. تاھىر خەلپەت ئىشلەۋاتقان ئىمكارلاردىن بىرىنى مېھمانلارنىڭ ئېتىنى باغلاشقا بۇيرۇپ، ئۆزى خۇشال چاقچاق بىلەن مېھمانلارغا قاراپ كەلدى.

— سىزنىڭ مۇبارەك قەدىمىڭىز بىرىنچى بولۇپ پەگا تاختىيىغا دەسسىسۇن دەپ پۈتكەندىن كېيىن ھېچكىمنى كىرگۈزمىدىم، قېنى ئەمىسە كۆرۈپ بېقىڭ، — دېدى ئۇ مېھمانلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈۋاتقىچە.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئادىتى بويىچە،

كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

— شۇنداق بولماي ئەمسە.

— رەھمەت، خەلپىتىم، — دېدى تەۋپىق ھاياجانلىنىپ.

تۇنجى ئوقۇتۇش بىناسى ئۈچ ئېغىز بولۇپ، ئەنئەنىۋى ئۆي سېلىش ئادىتىدە سېلىنغان، ئالدى بوز تاغ تەرەپكە قارايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەۋپىقنىڭ ئارقىسىدىن ئالتە باسقۇچلۇق پەللەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، سىنىپ دالىنىغا كىردى. بۇ ئۆي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېغىر ئۈستىباشلىرىنى ئېسىپ قويىدىغان بۆلۈمچە بولۇپ، ئوڭ ۋە سول تەرەپتە ئىككى سىنىپ باردى. بۇ تەۋپىقنىڭ لايىھىسى بويىچە ئىشلەنگەن قۇرۇلۇش بولۇپ، ئائىلە بىنالىرىنىڭ ئۇسلۇبى بىلىنىپ تۇراتتى.

مەمتىلى ئەپەندى سول تەرەپتىكى سىنىپقا كىردى. سىنىپقا ئىككى قاتار پارتا تىزىلغان بولۇپ، قىرىق نەچچە ئوقۇغۇچى ئولتۇراتتى. ئىشىك بار تامنىڭ ئىشىكتىن باشلاپ ئۇياقتىكى بۇلۇڭغىچە دوسكا چىقىرىلغان، دوسكا ئالدىغا بىر غېرىچ ئېگىزلىكتە سۇپا، سۇپىنىڭ ئالدىغا پارتىلارغا روبىرو قىلىپ ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىش ئۈستىلى قويۇلغانىدى. مەمتىلى ئەپەندى يېڭى ھەرىلەنگەن ياغاچ ھىدى كېلىپ تۇرغان سىنىپقا تەكشى كۆز يۈگۈرتتى، پولنى چىڭ-چىڭ دەسسەپ باقتى. سىنىپنىڭ مەكتەپ ھويلىسى تەرىپىدە ئىككى دەرىزە بولغاچقا شۇنچىلىك ئازادە ۋە يورۇق ئىدى. مەكتەپ ھويلىسىغا قارىغان بىر دەرىزىنىڭ كېشىكىگە"1353 - ھ . رە 6" دېگەن خەتلەر ئويۇپ قويۇلغانىدى. مەمتىلى ئەپەندى بۇلارنى پىچىرلاپ ئوقۇدى:

— بىر مىڭ ئۈچيۈز ئەللىك ئۈچىنچى ھىجرىيە، رەجەپنىڭ 6-كۈنى، — بۇ مەكتەپنىڭ رەسمىي پۈتكەن ۋاقتى ئىدى[1]. بۇ يەردىن چىقىپ ياتاق ۋە ئاشخانىلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشتى. ئاندىن مەكتەپ ھويلىسىغا-جامائەتنىڭ ئالدىغا قايتىپ چىققاندىن كېيىن، مەمتىلى ئەپەندى ئاتلار

---

[1] 1934- يىلى، ئۆكتەبىر (بۇ تەۋەرۈك سىنىپلار 1964- يىلى چېقىۋېتىلدى. مۇئەللىپ بىرىنچى سىنىپنى شۇ يەردە ئوقۇغانىدى)، —ئا.

ھەيئەتلىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم قول سىقىشىپ:

— ئاللاھ رازى بولسۇن، ۋەتەنداشلار، — دېدى ھاياجان بىلەن، — ھەدىستە «كىمكى ئاللانىڭ يولىدا بىر جۇپ نەرسە ئاتا قىلسا ئۇنى جەننەتنىڭ ھەربىر ئىشىكىدىكى ئىشىك باقار ‹ھەي، پالانى، بېرى كەلگىن› دەپ چاقىرىدۇ» دېيىلگەن. «ۋەتەننى سۆيمەك ئىماندىن» دېگەن ئاتىلار سۆزىمۇ بار، سىلەرنىڭ مەكتەپ سالغىنىڭلار خۇدا يولىدا قىلىنغان ساۋاب ئىش. ئەگەر بۇ ئىشقا دىن نۇقتىسىدىن قارىماي، پەن نۇقتىسىدىن- ئىلمىي نۇقتىدىن، ئىنسانى پەزىلەت نۇقتىسىدىن قارىغاندىمۇ بۇ مىسلىسىز ياخشى ئىش. دۇنيادا ئىنسان بالىسىنى تەربىيىلەپ ئادەم قىلماقتىنمۇ شەرەپلىك ئىش بارمۇ؟ ناۋايى ھەزرەت شۇنداق دېگەن: «ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرپ ئوقۇتمىش رەنج ئىلە، ئەيلەمەك بولماس ئانىڭ ھەققىنى ئادا يۈز كەنج[1] ئىلە». «بىر ھەرپ ئوقۇتۇش» ئۈچۈن مەكتەپ كېرەك. ئۇنداقتا مەكتەپ بىنا قىلغۇچىلارنىڭ ساۋابى تېخىمۇ كۆپ- تە. رەخمەت، ۋەتەنداشلار. بۇ بىر قانچە ئېغىز ئۆيلا ئەمەس، مىللەتنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئېچىلغان يول. سىلى بىلەن بىز مانا شۇ يولدا دەسلەپ ماڭغۇچىلارمىز. بىزدىن قالىدىغىنى قۇتلۇق ئىز. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىشەنچ بىلەن ئېيتىمەنكى، بىز كېلىچەك ئەۋلادلارنىڭ خاتىرىسىدە ياشايمىز.

ئاتىلار ھەيئەتلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تەسىراتلىرىنى ئېيتىشتى.

تەۋپىق ئەتراپىغا — سىنىپ، ياتاق، ئاشخانا، ھەيۋەتلىك مەسچىتنىڭ قۇببىلىرىگە ۋە بىنا- ئىمارەتلەر بىلەن قورشالغان كەڭرى مەيدانغا سىنچى نەزىرى بىلەن بىردەم قاراپ چىققاندىن كېيىن تاھىر خەلپەت تەرەپكە بۇرۇلۇپ:

— خەلپىتىم، قاراڭ، بىز مەكتەپنى مۇشۇنداقلا قويمايمىز، مەكتەپ ئەقلىي پائالىيەت مەيدانى بولغانىكەن، مېڭىنى ئاچىدىغان مۇھىت بولمىسا بولمايدۇ. بىز مەكتەپنى باغ- بوستانلىققا ئايلاندۇرىمىز. سىز

---

[1] كەنج — تىللا، — ئا.

باش بولۇپ، مانا بۇ يەردىن بىر ئۇزۇن قىرىم ئالدۇرۇپ تەييارلىتىپ قويسىڭىز، — ئۇ مەسچىت ئالدىنى پاراللىل كۆرسەتتى، — ئەتىيازلىقتا جىمى يىڭى مەكتەپلەرگە كۆچەت قويۇپ، شۇنداق كۆركەرتەيلىكى، بىزنىڭ كىيىنكى ئەۋلادلىرىمىز ئۇ يەردە كۆڭۈللۈك، ئازادە بىلىم ئالىدىغان بولۇدۇ، قانداق؟

— بولۇدۇ، ئەپەندىم، بولمامدىغان.

— «مۆرۈۋۋەت — بارچە بەرمەكتۇر، يىمەك يوق، پۇتۇۋۋەت — بارچە قىلماقتۇر، دىمەك يوق»[1]، شۇنداق ئەمەسمۇ خەلپىتىم؟ — دىدى تەۋپىق. ھەممەيلەن باشلىرىنى لىڭشىتىپ تەستىقلاشتى.

— مەكتەپنى كۆرۈپ بولغان بولسىڭىز، ئەمدى ئۆيگە بارايلى، — دىدى تاھىر خەلپەت مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھارغىنلىقىنى ئىپادە قىلىپ سەل- پەل قىسىلىپ كىتىۋاتقان كۆزلىرىگە قاراپ.

— مىھماندارچىلىقمۇ؟ رەخمەت، خەلپىتىم، مىھماندارچىلىقتا ئۈلگۈرىمىز، ئەمما قولدىن كەتسە تاپقىلى بولمايدىغان پۇرسەتلەردە نىمە قىلىش كىرەك؟ سىز ھىلىقى تىزىملىكتىكى يىڭى تەلەبىلەرنى مەكتەپكە يىغىپ بەرسىڭىز، ئۇلارنى ئازراق بولسىمۇ تەلەبە ئىسكەتىگە كەلتۈرگەچ تۇرسام ئوبدان بولاتتى. يىڭى مۇئەللىملەر ھە دىگەندە جاپا تارتىپ قالمىغاي دەيمەن، — ئۇ ئۆتۈنۈش ئىپادىسى بىلەن كۆزلىرىنى سەل قىسىپ كۈلۈمسىرەپ قارىدى، ئوڭ كۆزنىڭ قۇيرىقىدىكى كىچىككىنە تارتۇقى كۆزلىرىنىڭ سەل قىسىلىشى بىلەن ھاسىل بولغان پۇرۇك تاللىرى ئارىسىدا غايىپ بولدى، — ماۋۇ ئىككى ئىنىمىز سىلىنىڭ ئۆيدە دەم ئىلىپ تۇرسا، مەن قاراڭغۇ چۈشكىچە مۇشۇ يەردە بولۇپ، ئاندىن ئۆيگە بارسام رەنجىمەسسىز؟

تاھىر خەلپەت تەۋپىقنىڭ قەتئىيەت چىقىپ تۇرغان، ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە يىقىنلىق، مىھرىبانلىق يىغىپ تۇرغان كۆزلىرىگە

[1] ئۆزى يىمەي بىرىش — ئادىمگەرچىلىك، دىمەستىن ئىشلەش — مەرتلىكتۇر، (ناۋايى)، — ئا.

قاراپ دېدى:

— ئۆتكەندىكى سۆزىڭىز بويىچە، ھەر قاچان سىز كېلىدىغان كۈنى باللارنى مەكتەپكە ھازىر قىلىپ تۇرىدىغان بولغان ئەمەسمۇ، بۈگۈنمۇ ئۇلار مۇشۇ يەردە بارىدى، سىلەردىن تارتىنىپ تاراپ كېتىشتى. لېكىن يىراققا كەتمەيدۇ، مۇشۇ ئەتراپتا بار.

— شۇنداقمۇ؟ تېخىمۇ ياخشى بولدى. دە، كۆپرەك مەشىق قىلىۋالىدىغان بولدۇق.

تاھىر خەلپەت نىمكار يىگىتلەردىن بىرىنى جامەنىڭ ئارقىسىغا چىقىپ، باللارغا قاراپ بېقىشىغا بۇيرىدى. كۆپ ئۆتمەيلا 10 ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان بىرمۇنچە بالا تارتىنغان ھالدا، ئەمما بىر-بىرىگە توختىماستىن پىچىرلاپ بۇ تەرەپكە كېلىشتى. ئۇلار يېقىن كەلگەندە پىچىرلاشلىرىنى توختۇتۇپ، قورۇنغانلىقىدىن ئوڭ سولىغا قارىغىنىچە توختاپ قېلىشتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، باللار،— دېدى تەۋپىق ئەڭ ئاۋۋال سالام قىلىپ ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىغا يېقىنلاپ.

باللار بىر- بىرىنىڭ ئارقىسىغا مۆكۈشكە تىرىشىپ، تارتىنغىنىدىن نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇشاتتى.

— ئەمدى مەن ئۆز ئوغۇللىرىم بىلەن، قېرىنداشلار، سىلەر ئارام ئېلىۋېرىڭلار. سىلەرنى يەنە ئاۋارە قىلىشقا ھەققىم يوق، ئەلۋەتتە، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ئاتىلار ھەيئىتى ئەزالىرىغا.

— مەيلى، ئەپەندىم بىللە كېتىمىز، — دېدى تاھىر خەلپەت كۈلۈپ، — ئۆيگە بارساقمۇ ھەقىچان بىكار ئولتۇرىمىز ئەمەسمۇ.

تەۋپىق ئۇلارنىڭ كەتكىلى ئۇنىمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۇلارنىڭ چېھرىسىگە بىر- بىرلەپ قاراپ چىققاندىن كېيىن:

— ئەمسە مەيلى، مەن ئىشىمغا كىرىشۋېرەي، — دېدى - دە، باللار تەرەپكە بۇرالدى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كەلگەنلىكى، باللارنى مەشكە ئۈگەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قەدەمجاينىڭ دېھقانلىرى بىر- ئىككىدىن مەكتەپ

ھويلىسىغا يىغىلىشقا باشلىدى.

— ئەمدى سىلەر كوچىدا يۈرىدىغان بىكارچىلارغا ئوخشىمايسىلەر، — دېدى ئۇ بالىلارغا قاراپ، — تەلەبىلەردە تەرتىپ — ئىنتىزام بولۇدۇ. تەلەبىلەر ئاۋام خەلققە ھەر جەھەتتىن نەمۇنە بولۇشى كېرەك. مۇئەللىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىشى كېرەك. ئۇقتۇڭلارمۇ؟

— ئۇختۇق! — بالىلار ئېگىز- پەس چۇرقىراشتى. ئەمدى ئۇلارنىڭ تارتىنىشلىرى تۈگەپ بۇ مۇھىتقا چاپسانلا ماسلىشىپ قېلىۋاتاتتى.

— ئۇنداق بولسا بويسېرى قاتار بولۇڭلار، سىلەر قاتار بولغاننى كۆرگەنمىدىڭلار؟ ھەببەللى، مانا مۇشۇنداق،... — مەمتىلى ئەپەندى بىر- بىرىنى ئىتتىرىشىپ، قىستىلىشىپ، قاتارغا تۈزۈۋاتقان بالىلارنى رەتلەشكە باشلىدى.

— بۇنىڭدىن كېيىن سىلەرنى قاتار بولۇڭلار، دەپ چاقىرمايمەن، كېيىن كېلىدىغان مۇئەللىمىڭلارمۇ ئۇنداق چاقىرمايدۇ، «ھازىر بول!» دېگەن كاماندا بېرىلگەن ھامان مۇشۇنداق قاتار بولسىلەر، ئۇقتۇڭلارمۇ؟ ئېزىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن كىمنىڭ ئارقىسىدا، كىمنىڭ ئالدىدا تۇرغىنىڭلارنى ئوبدان كۆرۈۋېلىڭلار. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتساڭلار كوماندا بېرىلگەن ھامان شۇ ئارقىدىشىڭلارنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ تۇرساڭلار بولۇدۇ، — ئارقىسىغا بىر نەچچە قەدەم چېكىنىپ، بۇيرۇق ئاھاڭىدا دېدى،— ئەمىسە مۇشۇ ھەرىكەتنى يەنە بىر قىلىمىز. كىمنىڭ قېشىدا تۇرغۇنۇڭلار ئېسىڭلاردا بولسۇن، — بالىلار ئوڭ ۋە سولدىكى ساۋاقداشلىرىغا قارىۋالغاندىن كېيىن،— قاتاردىن ئازاد بولۇشتا «تارال!» دەپ كوماندا بېرىلىدۇ. شۇ چاغدا ھەممىڭلار سەپتىن چىقىپ ئىختىيارى بولىسىلەر. قېنى ئەمىسە، تارال! — بالىلار بىر نەچچە سېكونت مەڭدەپ قېلىپ، يەنە دەرھال ئېسىگە كېلىشتى- دە تارقىلىشتى. بىراق ئۇلارنىڭ تارىلىش ھەرىكىتى تازا تەبىئىي بولمىدى.

— دىققەت، — دېدى تەۋپىق بالىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن، — ھازىر ئول! — بالىلار بىردەم ئوپۇر- توپۇر بولۇشۇپ قاتارغا تىزىلدى، — تېز، تېز! قاتارغا تىزىلىشقا بۇنداق ئۇزۇن ۋاقىت سەرپ

قىلىشقا بولمايدۇ. تېز بولۇش كېرەك! يەنە باشقىدىن كېلەيلى.

بۇ ھەرىكەت بىر نەچچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن بالىلارنىڭ قاتارغا تىزىلىشى، تارقىلىشى خېلى يامان ئەمەس بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنى مەشكە دەسسىتىش باشلاندى.

ئەتراپتىن يىغىلغان دېھقانلار قاتاردا ئۆز ئوغۇللىرىنى كۆرۈپ بەزىلىرى ئىپتىخارلىق بىلەن كۈلۈمسىرىسە، بەزىلىرى زورمۇ - زور مەكتەپكە بەرگەن باللىرىنى قېچىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلاتتى. لېكىن بۇ يېشى ئىشقا ئالاھىدە قىزىقىپ قالغان بالىلار ئۇنداق ئىشارەتلەرگە ئېرەن قىلماي ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا ماڭاتتى.

مەسچىتنىڭ سۇپىسىغا چىقىدىغان پەللەمپەينىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇدۇللاپ تىكىلگەن ئىككى تۇپ ياش رېدىنىڭ يوپۇرماقلىرى خازان بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، بالىلارنىڭ ئاياق ئاستىدا ئالتۇن رەڭلىك يوپۇرماقلار دەسسەلمەكتە ئىدى. تەۋپىق سەپنىڭ ئالدىدا گاھ بالىلارغا يۈزلۈنۈپ كوماندىغا كەلتۈرۈپ ئارقىچە ماڭسا، گاھ قاتارلىشىپ مېڭىپ ئۈلگە كۆرسۈتەتتى. ئۇنىڭ بىر خىلدا جاراڭلاپ تۇرىدىغان ئاۋازى كىشىگە ھەم قەتئىي ھەم ھەيۋەتلىك ھەم سالماق ھەم جىددىي ئاڭلىناتتى، ئۇنىڭ قەدەم ئېلىشلىرى بولسا بەئەينى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭكىدەك بەردەم، رەتلىك ئىدى. «گۈپ- گۈپ» چۈشۈشلىرىدىن يەر زىرىلداپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنەتتى...

ئۇ بالىلار بىلەن قاش قارايغىچە مەشىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ئۇلارنى ئازاد قويۇۋەتتى. قاتاردىن تارالغانلار ئىچىدىكى كونا تونۇشلىرىدىن ئەكبەرنى ئالاھىدە ئەركىلىتىپ قويدى ۋە ئۇنىڭدىن ئابلەققە ياخشى قاراشنى تاپىلىدى:

— سەن ئابلەقنى باشلاپ كېلىشىڭ كېرەك ئىدىغۇ؟ — تەۋپىق قاتاردا ئابلەقنى كۆرمىگىنىدىن كۆڭلى يېرىم ئىدى، شۇڭا ئەكبەردىن سورىدى.

— ئۇنى كىچىك دەپ ئانىسى خەتلەتمەپتۇ، — دېدى ئەكبەر چاقماقتەك سۆزلەپ.

— ئۇنداق دېگەن بولسا مەن ئانىسىنى ماقۇل كەلتۈرەي، ئەمما ئەكىلىپ ئەكەتىشتە سەن ئۇنىڭغا ئاكا بولۇسەن، بولامدۇ؟ باشقىلار بوزەك ئېتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن.

— ئانىسى بەرسىلا مەن ئەكىلىمەن، ئاخشامدا ئاپىرىپ ئۆيىگە تاپشۇرىمەن، كىم ئۇنىڭغا چېقىلىدىغان بولسا تۇمشۇقىنى ئېزىۋېتىمەن، گەپ يوق، — دېدى ئەكبەر شوخلۇق بىلەن.

— ئەمىسە شۇنداق پۈتۈشتۇق، خوش، — شۇنداق دەپ ئەكبەر بىلەن خوشلاشتى. ئاندىن مەيدانغا يىغىلغان دېھقانلار بىلەن دوستانە سالاملىشىپ، ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بېرىشى ھەققىدە بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلغاندىن كېيىن ھەممەيلەن بىلەن خوشلاشتى.

تاھىر خەلپەت، موللاقادىر، ئابدىرېھىماخۇن، ياقۇبھاجىلار ئۇلار بىلەن بىللە كەتتى. ئەمدى ئۇلار تاھىر خەلپەتنىڭ ئۆيىدە مەكتەپنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرى ھەققىدە مۇزاكىرە قىلىشى كېرەك ئىدى. ئۇ بۇ ئىشلارنى تۈگۈتۈپ يېرىم كېچىلەر بىلەن ئاران ئوڭۇرۇققا قايتىپ كېتەلەيتتى. كۆزنىڭ بىلىنەر- بىلىنمەس سالقىنى ئاللىقاياقلاردىن قوناق شېخىنىڭ دۈتىنى ئېلىپ كېلەتتى. تەۋپىق ھېلىلا پۈت- قوللىرى تېلىپ ئېغىرلىشىپ كەتكەندەك ھېس قىلغان بولسىمۇ، مانا ئەمدى سوغاق ھاۋانى قانغۇدەك سۈمۈرۈپ نەپەس ئېلىپ، يەنە تېتىكلىشىپ قالدى. شۇڭا ئۇ بىر كېچە ئۇخلاپ پۈتۈنلەي ھاردۇقى چىققاندەك روھلۇنۇپ، ئاللىقانداق خوشاللىق ئىلكىدە پەپىلىنىپ، تاھىر خەلپەت بىلەن ئۇچۇق- يورۇق چاقچاقلىشىپ ماڭدى. گاھىدا مەڭلىكاخون بىلەن نىمىتۇللاغىمۇ چاقچاق قىلىپ قوياتتى. ئەمما بۇ ئىككى جەڭچى ئۆزلىرى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ۋە ئۇلۇغ بولغان بۇ كىشىگە چاقچاق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشقا قۇرۇناتتى. گەرچە ئۇلار مەمتىلى ئەپەندى بىلەن بىرىنچى ئۇچرۇشۇشتىلا ئەسرالىشىپ، قېرىنداشلاردەك بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ۋەزىپىسى ئۇلارنى چەكلەپ تۇراتتى.

— خەلپىتىم، — دەپ خىتاپ قىلدى تەۋپىق ئۇشتۇمتۇت بىر مۇھىم ئىش يادىغا يەتكەندەك، — مېنىڭ ھېلىقى كىچىك دوستۇم ئابلەق

مەكتەپكە خەتلەنمىدىمۇ؟

— ئۆزىنىڭمۇ خەتلەنگۈسى با ئىدى، ئۆگەي ئانا بولغانىدىكىن تەس دەڭا، بالا كىچىك، كېلە يىلى بارا دەپ باھانە قىلىپ قالدى. ئۈنى ئۈلاق باقتۇرۇش، تېزەك تەدۈرۈش قاتارلىق ئىشلاغا سالماقچى ـ دە.

— مەنمۇ ئۈنى كېلەر يىلى ئوقۇشقا باشلىسۇنمۇ دەپ ئويلىغان، كىچىكرەك باشلىسا تېخىمۇ ياخشى بولۇدۇ، ئەمەسمۇ، بېرىپ كېلىشتە مەسىلە بولسا ئەكبەرگە تاپىلىساق، بىللە ئاپىرىپ ئەكەلسە بولۇدۇغۇ؟ ئەمسە مەن ھازىر ئاۋۋال شۇلارنىڭكىگە بېرىپ، ئاتا ـ ئانىسىنى كۆندۈرەي، ئۈنىڭ بېشى ساقايدىمىكىن، ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرۈپ باقاي. دورىنى سابىتتىن ئەۋەتىپ، ھەپتىدە بىر قېتىم چېپىپ قويۇشنى شۇ بالىغا ھاۋالە قىلغانىدىم، ئوغۇ راستچىل بالا.

ئۇلار بىر مەسچىت ئالدىدا ئاچا يولغا كەلگەندە مەمتىلى ئەپەندى ئېتىنى باشقا تەرەپكە بۇرىدى.

— سىلەر كىرىپ كېتىۋېرىڭلار، مەن ئەبلەقنى كۆرۈپ چىقاي ھېلىلا ھوزۇرۇڭلاردا ھازىر بولىمەن، — دېدى ئۇ. جەڭچىلەرگىمۇ تاھىر خەلپەت بىلەن كىرىپ كېتىۋېرىشنى بۇيرىدى. ساھىپخانلار سەل ئىككىلىنىپ قېلىشتى ـ يۇ، تەۋپىقنىڭ لەۋزىدە تۇرىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئىلاجىسىز رازى بولۇشتى.

2

ئۆكتەبىرنىڭ ئاخىرىقى كۈنلىرىدىن بىرى ئىدى. بىر پەيشەنبە كۈنى دەرستىن چۈشكەندە مەمتىلى ئەپەندى ئىككى مۇھاپىزەتچىسى بىلەن كاتتايايلاقا بارماقچى بولدى. مۇھەممەد داموللا بىر ئاي ئىچىدە مەكتەپ بىنا قىلىشقا ئۈلگۈرگەن ۋە ئۈنى كۆرۈپ بېقىشقا تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇ ئوقۇشقا تەسىر يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن كاتتايايلاقا بېرىشنى دەم ئېلىش كۈنىگە توغرىلىغانىدى. پەيشەنبە كۈنى كەچتە بېرىپ جۈمە كۈنى كەچكىچە قايتىپ كەلسە ئوقۇش ئاقسىمايتتى.

ئالدى بىلەن ئۆيگە قايتىپ ئاكىسىنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويغاچ، ئازراق دورا- دەرمەك ئېلىۋېلىش، جەڭچىلەرنىڭ ئازراق بىر نەرسە يېۋېلىشى ئۈچۈن بويامەتكە كەلدى. ئۆيدە يېرىم سائەتمۇ ھايال بولماي سەپەرگە ئاتلاندى.

ئۇلار بويامەتنىڭ كوچىسىدا كېتىۋاتقاندا مەمتىلى ئەپەندى بىر دەرۋازا ئالدىدا بىردەم توختاپ، يول بويىدىكى ئېرىققا، قويۇق سۆگەتنىڭ قويۇق گوستاڭلىرىغا ۋە دەرۋازىغا دەممۇ دەم قاراپ چىقىپ، ئاخىرىدا شۇ ئۆينىڭ ئۆگزىسىگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بۇ يەرلەر ئۇنىڭغا بىر كونا ئەسلىمىنى خاتىرىلىتاتتى. بۇ يەردە ئۇ تۇنجى ياشلىق ھىسلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن، پاجىئەلىك ئاخىرلاشقان ئاشىقلىق رومانىنىڭ تۇنجى سەھىپىلىرى ئىدى. ئۇ ئىچىدە مەنسانىڭ گۇناھلىرىنى ئاللاھتىن تىلىدى...

ئۇلار قويۇق تۇغراق ئورمىنى بىلەن قاپلانغان ئاچيارنى بېسىپ ئۆتۈپ، بۆگەن بېزىسىنى ئارىلاپ، تۆركۈل بىلەن ۋاقۋاقتا كەلدى. ئەسلىدە ئۇ بۆگەندە نۇرۇللا خەلپىتىم بىلەن كۆرۈشۈپ مېڭىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، ئۈچرىشالمىدى. شۇڭا ئۇ ۋاقۋاق بىلەن مېڭىپ سارىخېنىمغا سالام بېرىپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلدى.

(ئۇنداق قىلمىسا 20 نەچچە كىلومېتىر يولنى بېسىپ كاتتايلاققا يېتىپ بېرىش ئۈچۈن بەك كەچ بولۇپ كېتەتتى). ئۇ سارىخېنىمنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ، ئاندىن سالاھىدىن ئەپەندى، مۇشپىقە خانىملار بىلەن كۆرۈشتى - دە، خېنىمنىڭ زورلاپ چايغا تەكلىپ قىلىشىغا، تاماققا تۇتقىنىغا ئۇنىماي ئۆزر ئېيتىپ يولغا چىقتى. لىۋاھىدىنىڭ نەۋرە ئاكىسى بىلەن بىللە بولغۇسى كېلەتتى. تەۋپىق ئۇنىڭ خاھىشىنى چۈشىنەتتى، بىراق كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ، مېھرىبانلىق بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ئېتىنى يورتۇپ يۈرۈپ كەتتى.

ئۇلار كېچىڭىزنىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى ياردىن ئۆتكەندىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى جىم- جىت كېتىۋاتقان ئىككى جەڭچىنىڭ كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن چەتئەل لەتىپىلىرىدىن

ئىككىنى ئېيتىپ بېرىپ ئۇلارنى راسا كۈلدۈردى. ئاندىن ئۇ ئىزوپ مەسەللىرىدىن «دوك داۋالاش»نى سۆزلەپ بەردى:

— بىر دوك كىشى بارىكەن، ئۇنىڭ ئىككىڭلاردەك قاۋۇل ئۈچ ئوغلى بارىكەن. ئۇلارنىڭ هال- كۈنى ياخشى، قولىمۇ ئۇزۇن ئىكەن. بىراق ئوغۇللار دادىسىنىڭ دوكلىقىدىن كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلىشىدىكەن. كېيىن بۇ يۇرتقا دوك داۋالايدىغان بىرسى كەپتۇ. ئوغۇللار دادىسىنى دوك داۋالىغۇچىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. تېۋىپ دوكنى ساقايتىشقا هۆددە قىپتۇ. ئۇلار باهاسىنى كېلىشىپ، پۇتۇشكەندىن كېيىن، ئوغۇللار دادىسىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ ئۆز ئىشلىرىغا كېتىپتۇ. تېۋىپ دەرهال ئىشقا كىرىشىپتۇ. دوكنىڭ پۇت-قوللىرىنى ماتاپ،كۆكسىگە تاقاق قويۇپ، دۈم ياتقۇزۇپ تۇرۇپ دۈمبىسىدىكى بۆرتۈپ چىققان يېرىگە دەسسەشكە باشلاپتۇ. دوكنىڭ پەريادلىرىغا قۇلاق سالماپتۇ. كېيىن دوكنىڭ ئاۋازىمۇ ئۆچۈپتۇ. بۇ چاغدا دوكنىڭ بېلىمۇ تۈپ- تۈز «ساقايغان» ئىكەن. كەچتە ئوغۇللار دادىسىنى ئېلىپ كەتكىلى كەپتۇ. «دادام ساقايدىمۇ؟» دەپ سوراپتۇ ئۇلار «هە، ساقايدى، مېنىڭ ئىش هەققىمنى بېرىپ ئېلىپ كېتىڭلار» دەپتۇ تېۋىپ. ئوغوللار دادىسىنى كۆرمەك بولۇپ، قارىغۇدەك بولسا دادىسى ئاللىقاچان ئۆلۈپ قالغانىكەن! «هوي، تىجىمەل، سەن قانداق تېۋىپ؟ دادىمىزنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپسەنغۇ؟» دەپ ۋارقىراپتۇ ئوغوللار. «مېنىڭ كەسپىم دوكنى داۋالاش، ئادەمنىڭ هاياتى بىلەن چاتىقىم يوق. دوك ساقايغان بولسىلا مەن ئىشىمنى ياخشى قىلغان بولىمەن. ئىش هەققىنى بېرىسىلەر - دە كېتىۋېرىسىلەر» دەپتۇ تېۋىپ. «دوكنى ساقايتىشنىغۇ ساقايتىپسەن. لېكىن ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ دوكنى ساقايتقىنىڭنىڭ نېمە پايدىسى؟ دادامنى تۆلەيسەن!» دەپ تېۋىپقا ئېسىلىپتۇ دەر غەزەپ بولغان ئوغۇللار. «سىلەر بىلەن ئەتتىگەن پەقەت دوكنى ساقايتىش هەققىدىلا سۆزلەشكەن، باشقا گەپ ئارتۇقچە. ئىش هەققىمنى بېرىپ داداڭلارنى كۆزۈمدىن يوقىتىۋېتىڭلار» دەپ ۋارقىراپتۇ تېۋىپمۇ بوش كەلمەي. ئوغوللار هەر قانچە قىلسىمۇ تېۋىپكە گەپ تېپىپ بېرەلمەپتۇ. دادىسىنىڭ جەسىتىنىمۇ ئېلىپ كېتەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن

تىۋىپقا «ئىش ھەققى» تۆلەشكە مەجبۇر بوپتۇ.
نىمىتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇن چىن دىلىدىن يايراپ كۈلۈشتى. مەمتىلى ئەپەندى تېخىمۇ يايراپ كۈلدى ئاندىن جەڭچىلەرگە قاراپ:
— ئەمدى سىلەرمۇ بىر نەرسە سۆزلەپ بەرمەمسىلەر؟ — دېدى كۈلۈپ:
ئىككىسى بىر - بىرىگە قارىشىپ مەڭدەپ قېلىشتى.
— بىز نىمىنى سۆزلەپ بېرەرمىز، ئەپەندىم؟ دېھقان ئىدۇق، كېيىن ئەسكەر بولدۇق. ئازراق خەت ساۋادىمىز بولغاننى ھىسابقا ئالمىغاندا كۆرگىنىمىز، بىلىدىغىنىمىز ئاز، — دېدى نىمىتۇللا.
— ئەمىسە قىلغان جەڭلىرىڭلار ھەققىدە سۆزلەپ بېرىڭلار، قانداق قوزغالدىڭلار، قۇرال تۇتۇشنى قانداق ئۆگەندىڭلار، نەچچە دۈشمەننى يوقاتتىڭلار، مانا بۇلارنى سۆزلىسەڭلار تېخىمۇ قىزىق ئەمەسمۇ؟ قىزىق بولمايدۇ دېسەڭلار لاپ ئاربلاشتۇرسىلەر - دە.
نىمىتۇللا مەڭلىكاخۇنغا قاراپ قويدى. ئۇ بولسا بۇنىڭغا «سەن سۆزلىگىن» دېگەندەك ئىشارەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن نىمىتۇللا ئىنقىلابقا قاتنىشىش جەريانىنى، ئۆزى باشتىن كەچۈرگەن بەزى جەڭلەرنى ھىكايە قىلىشقا باشلىدى.
يول تېخى تۈگىمىگەنىدى. نىمىتۇللانىڭ سۆزى تۈگىگەندىن كېيىن مەڭلىكاخۇن تەۋپىقتىن سورىدى:
— ئەپەندىم، بىر ئىشنى سوراي دەيمەن، ھېچ پۇرسەت بولمايدۇ، پۇرسەت بولغاندا ئېغىز ئاچالمايمەن...
— سوراۋېرىڭ، — دېدى تەۋپىق چىن كۆڭلىدىن.
— بايا بويامەتتىن چىققىچە بىر دەرۋازا ئالدىدا بىر ھازا تۇرۇپ قالدىڭىز، ئىلگىرىمۇ بۇنداق ئىش بىر نەچچە قېتىم بولدى، بۇنىڭ تېگىدە بىر گەپ بارغۇ دەيمەن؟
— شۇنداقمۇ؟ — تەۋپىق بىر ھازا شۈكلەپ كېتىپ، — شۇنداق، بىر گەپنىڭ بارلىقى راست. بۇ ھويلا ماڭا يىگىرمە نەچچە ياشلىق دەۋرىمنى ئەسلىتىدۇ. شۇ مەھەللە مېنىڭ شېرىن ۋە ئاخىرى ئازابلىق بولغان

كەچمىشىمگە چېتىلىدۇ. ئۇ بويامەتنىڭ يۈز بېشىسى ئابدۇلباقى چوڭنىڭ ئۆيى... — دېدى. بىر ھازا سۆكۈتتىن كېيىن شۇ كەچمىشنى ھېكايە قىلىپ بەردى .

بۇ كەچمىشنى ئەسلەش بىلەن مەيۈسلەنگەن كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن چاقچاق باشلاپ:

— سىلەرچۇ؟ تەلپۈندۈرىدىغان دەرۋازاڭلار بولمىغانمۇ؟ — دەپ سورىدى، — ئاتۇشقا كەلگەندىن بېرى زېرىكىپ قالدىڭلار ھەقچان، بىرلىرىگە ساقال تاشلاپ يۈرمىگەنسىلەر؟ بىزنىڭ قىلغۇاتقان ئىشلىرىمىز ئۇلۇغ ئىش. مۇھىتىمىز ناھايىتى زىل شۇڭلاشقا دۈشمەننىڭ سۆز- چۆچەكىگە باھانە تېپىپ بەرمەسلىككە تىرىشىڭلار، ئىنىلىرىم. ئەگەر ھەقىقىي تۈردە بىرسىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان بولساڭلار بۇنىڭ ھۆكۈمى بۆلەك، ئۆزۈم باش بولۇپ تويۇڭلارنى قىلىپ قويىمەن.

ئۆلارنىڭ ئاياق ئاستىدا ئۈستى قېتىشىپ تازنىڭ بېشىدەك پوستەك ئۆرلەپ قالغان، ئەمما ئاستى ناھايىتى بوش بولغان شورلۇق يېيىلىپ ياتاتتى. سول تەرەپتە ئاتۇش بىلەن ئاغۇ يېزىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان بوز تاغ گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇرغاننى ھىسابقا ئالمىغاندا ئالدى تەرەپ (شەرق) ۋە ئوڭ تەرەپ تاكى ئۇپۇق سىزىقىغىچە ئەنە شۇنداق شورلۇقتەك تۈپ- تۈز يېيىلىپ ياتاتتى. شورلۇقنىڭ ئۈست قەۋىتىدىكى قېتىشما ئېغىرلىقنى كۆتۈرەلمەي «پوس» قىلىپلا يېرىلاتتى ـ دە، ئاستىدىكى يۇمشاق قەۋەتكە پېتىپ كېتەتتى. 15 ـ 20 سانتىمېتىر، گاھىدا 30 سانتىمېتىر پېتىپ كېتەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا پىيادە يۈرگۈچىلەرلا، ئەمەس، ئاتلىقلارمۇ ھەربىر قەدەمنى بۇنداق چوقۇرلۇقتىن تارتىپ مېڭىشقا توغرا كەلگەچكە چاپسانلا ھېرىپ قالاتتى.

ئۆلارمۇ شۇ تەقلىدتە گاھ شورلۇقنى ئۇدۇل كېسىپ، گاھىدا ئەگرى- بۈگرى چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ، ئەل ئايىقى جىمىققاندا كاتتايلاق يېزىسىنىڭ قوغان كەنتىگە يېتىپ كەلدى. ئەڭ ئاۋۋال مەھەللىدىكى ئىتلار تۇشمۇ- تۇشتىن قاۋاب كېچە جىمجىتلىقنى غەۋغالىرى بىلەن

تولدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن غۇر-غۇر شامال چىقىپ تۇرغان كېچە يەنىلا خاس ئىمتاسلىقى بىلەن ھوۋۇلداپ تۇراتتى.

مۇھەممەد داموللام مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كېلىشىدىن خەۋەردار بولغاچقا ئۇخلىماي كۈتۈپ ئولتۇرغانىدى. شۇڭا مېھمانلار دەرۋازىنىڭ ھالقىسىنى تاراقلاتقان ھامانلار گەپ قىلغاچ دەرۋازىنى ئاچقىلى كەلدى:

— ئۆزەممۇ ئەمدىلەتىن كېلىپ قالىدىغۇ دەپ ئولتۇراتتىم، — دېدى ئۇ. ئاندىن مېھمانلار بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۆيگە باشلىدى، — مەن سىزگە دىمىدىمۇ پات ئارىدا مەندىن خوشخەۋەر كۈتسىڭىز بولىدۇ، دەپ مانا، دېگىنىمنى قىلدىم. قانداق بولغىنىنى ھېلى سۆزلەپ بېرىمەن، — دامولللام مېھمانلارنىڭ ئېتىنى جايلاشتۇرۇۋېتىپ قىزغىنلىق بىلەن سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ جىمى قىلىقلىرىدىن بىر خىل ئەسەبىي قىزغىنلىق، توغان بۇزۇپ ماڭىدىغان كەلكۈندەك خاراكتېر بىلىنىپ تۇراتتى.

ئۇلار ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرۇشى ھامانلا ساھىپخان ئايالىنى داستىخان راسلاشقا بۇيرۇپ، ئۆزى كاتتايلاقنىڭ مەشھۇر قوغۇنى بولغان كۆك بەھرى، قارا كۆسەيدىن بىردىن ئىككىنى ئېلىپ كىردى. ئۇ مېھمانلارنىڭ قورسىقى تازا ئاچقانلىقىنى بىلگەنىدى. مېھمانلارمۇ قورۇق تەكەللۇپ قىلىپ ئولتۇرۇشمىدى. يۈزىگە كۈنجۈت ۋە سىيادان سېپىلگەن قاتلىما نانلار بىلەن قوغۇن داستىخانغا كەلتۈرۈشى بىلەنلا ئۆزلىرىنىڭ يولدا يېيىش ئۈچۈن ئېلىۋالغان نانلىرىنى يېيىش ئىسىدىن چىقىپ قالغىنىنى بىلدى. مەڭلىكاخۇن يېنىدىكى نانىنى داستىخاندا قويغاندا ساھىپخان بىلەن مېھمانلار تەڭلا كۈلۈشۈپ كەتتى.

— «مازار ئاتلاپ كەلگەن نان» دېگەن شۇ، بۇ چىشقا دورا بولارمىش. ئەمدى بۇ نانلارنى «ھىندىستاندىن كەلگەن دورا» دەپ سىلەر يەڭلەر، بىز مۇنۇسىنى يەيلى، — دېدى تەۋپىق كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئەمسە بىز بۇنى تەۋەررۈك قىلىپ ساقلاپ يېسەك بولغۇدەك. قېنى ئەمسە، قورساقنى ئازراق قارا باستۇرۇپ تۇرۇڭلار، — دېدى مۇھەممەد دامولللا چاقچاق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ، — تاماقمۇ تەييارلا بولۇپ

قاپتىكەن. شۇنداق بولسىمۇ، سىلەرنى يەنە بىردەم ساقلىتىشقا كۆڭلۈم ئۇنىمىدى.

— دېيىشىدىغان گېپىڭلارنى دېيىشكەچ تۇرساڭلار، ۋاقتىنى تېجەپ، ئەپەندىمگە دەم بېرىش كېرەكتى، ئۇنىڭ ماجالى قالمىغان بولسا كېرەك، — دېدى نىمىتۇللا.

— ئەلۋەتتە، دۇرۇس گەپ. بۇ تەرىپىنى ئويلىماي بولمايدۇ، — دېدى مۇھەممەد داموللا دەرھال قوشۇلۇپ.

— بىراق، بۇ گەپلەرگە ئالدىراپ ئىشىنىپ كېتىشكىمۇ بولمايدۇ، — دېدى تەۋپىق چاقچاق قىلىپ، — كىم بىلىدۇ مۇشۇلارنىڭ ئۆزى چارچاپ كېتىپ شۇنداق دەۋاتامدۇ تېخى.

— بەرىبىر،— دېدى داموللام كۈلۈپ، — مەن قورسىقىدا گەپ ياتمايدىغان بىر ئادەممەن، بۇ گەپلەرنى تاماق ئۈستىدىلا سۆزلەپ تۈگەتمەيمۇ ئىچىمگە پاتقۇزالمايمەن، ئەلۋەتتە، — گېپىنى توختۇتۇپ چىقىپ كەتتى. كۆپ ئۆتمەي پەتنۇس كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى، — ئاۋۋال سۇيۇق- سەلەڭ ھاردۇق ئېشى ئىچكەچ تۇرايلى، — دېدى ئۇ پەتنۇستىكى ھورى كۆرۈلۈپ تۇرغان خام قىيمىلىق ئۇگرىنى مېھمانلارغا سۇنۇپ. ئاشتىن زىرىنىڭ لەززەتلىك پۇرىقى گۇپۇلدەپ پۇراپ تۇراتتى.

مېھمانلارنى ئاشقا تەكلىپ قىلىپلا مۇھەممەد داموللام ھېكايىسىنى باشلىدى. ئۇ گاھ- گاھ ھىسسىياتىنى باسالماستىن ۋارقىراپ كېتەتتى.

— سىزگە ئېيتقىنىمدەك مەن بايلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىگە ئىئانە بېرىش، مەكتەپ سېلىش ھەققىدە تەرغىبات قىلىشقىلا قاراپ تۇرمىدىم. ئوقۇغۇچىلارنى توپلىدىم. سوغۇن تەرەپتىكى تاغ ئارىسىدا بىر توغراقلىق بار ئىدى. قاچاندىن باشلاپكىن، ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ھېچكىم بۇ توغراقلىقتىن بىر تال تاياق ئوشتۇشقىمۇ جۈرئەت قىلىشمايدىغان بولۇپ قېلىشقانىكەن. ئوتۇنچىلار نەچچە كۈنلۈك يەرگە بېرىپ ئوتۇن ئەكىلىشكە رازى ئىدىكى بۇ توغراقلىقنى مۇقەددەس جاي ئۇنىڭغا چېقىلىشقا بولمايدۇ، چېقىلغان ئادەمنىڭ قولى تۇتماس بولۇپ قالىدۇ، كۆزى قويۇلۇپ

كېتىدۇ. دەپ ئىشىنىپ، ئۇ يەردىن ئەيمىنىپ كەلگەنىدى. مەن ئۇقۇشقا خەتلەنگەن باللارنى باشلاپ، بىر نەچچە هارۋا، ئۇلاغ بىلەن شۇ ئورماننى كۆزلەپ ئاتلاندىم. باللار توغراقلىقتا بېرىپ نىمىشكە كەلگەنلىكىنى بىلىشكىنىدە بىر- بىرىگە تاپا- تەنە قىلىشتى، كەتمەكچى بولۇشتى. بۇ ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورقۇپ ئۆزىنى يوقۇتۇشتى. مەن دېدىم «ئەي، باللار، يامان بولۇدۇ دېگىنى زادى نېمە؟ قانداق يامان بولۇدۇ؟ هازىرنىڭ ئۆزىدىلا يامان بولۇدىغان ئىش بولسا قانداق يامان بولۇدىغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش ئاسان» دېدىم ـ دە، بىرىنىڭ قولىدىكى پالتىنى ئېلىپ قۇرۇپ قالغان ئەڭ چوڭ توغراققا پالتا سالدىم. هەممەيلەن تەشۋىش، قىزىقىش ئىلكىدە مېنىڭ هەرىكىتىمگە قاراپ تۇرۇشتى. بۇنداق قاراپ تۇرۇش تاكى مەن توغراقنى يېقىتىپ بولغۇچە داۋام قىلدى. توغراقنى يىقىتىپ بولۇپ، دېمىقىنى راستىلىۋېلىپ، يەنە «مانا، مېنىڭ قولۇم تۇماس بولۇپ قالمىدى، كۆزۈممۇ، ئۆزۈممۇ ساق، شۇنداق ئەمەسمۇ؟» دېسەم قاراپ تۇرىشىدۇ. «بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، بۇنىڭ يامىنى بۇ دۇنيادا بولمايدىكەن. دېمەك بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولساڭلار بولۇدىكەن. يامىنى ئۇ دۇنيادا بولامدۇ؟ كىم غەيپتىن قارار بېرىشكە جۈرئەت قىلالايدۇ؟ بالا قازا بېرىشكە كىم قادىر؟ ئاللاھ! بەخت ـ ئامەت بېرىشكە كىم قادىر؟ ئاللاھ! مۇشۇنداق دەل ـ دەرەخلەردىن ــ مەخلۇقتىن بالا ـ قازا بېرىشمۇ، بەخت ـ ئامەت بېرىشمۇ كەلمەيدۇ، سىلەر ئەمەس، مەن داموللا، ئۇنداقكەن، سىلەر بىلەمسىلەر، مەن ياخشىراق بىلەمدىمەن؟ ئەگەر دەرەخلەرنىڭ قولىدىن بالا بېرىش كېلىدۇ دېسەڭلار، مۇهەققەقكى، مۇشرىكلىك بولۇدۇ! گۇناھ بولۇدىغان ئىش بولسا ماڭا بولسۇن، ئەگەر ساۋاب بولۇپ قالسا ساۋابى سىلەرگە بولسۇن، قانداق؟» دىدىم .

شۇ گەپ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا غۇلغۇلا باشلىنىپ كەتتى. بەزىلەر : «داموللام دەۋاتقاندىكىن نىمە بولسا بولمامدۇ ، خۇدا ئۆزى كۆرۈپ تۇرۇدىغۇ» دييىشتى. بەزىلەر : «يامىنى هازىر بولمىغان بىلەن كيىنچە ئادەمنى نەس باسىدۇ» دييىشتى. ئاخىرى، مۇنازىرىنىڭ دائىرىسى تارىيىپ، «داموللام نىمە كۆرسە بىزمۇ شۇنى كۆردۇق» دييىشتى- دە،

قولىرىغا سايمانلىرىنى ئېلىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. مانا شۇنداق قىلىپ بىز يېتەرلىك ياغاچ ۋە بادىرىنى ئاشۇ ئورماندىن ئېلىپ كەلدۇق. كۆرمەمسىز، بۇ ئورماندا قۇرۇپ، چىرىشكە باشلىغان ياغاچلارمۇ نۇرغۇنكەن، بىكاردىن- بىكار ئاشۇنداق بىر قۇرۇق گەپكە ئىشىنىپ، ئۆزى كۆكلەپ، ئۆزى قۇرۇپ، چىرىپ كېتىۋاتقان ئورمانغا ئىچىڭىز ئاغرىيدۇ. بىز بۇ ئورماندىن ئەنە شۇنداق قىلىپ ساۋابلىق ئىش ئۈچۈن پايدىلاندۇق. يەنە بىر مۇنچە ھۆل ياغاچلارنى ھەم كېسىپ تاشلىۋەتتۇق، كېلەر يىلى مەكتەپنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ ئىشلىتىمىز. ئوغرى ئېلىپ كېتىدىغان خەۋپمۇ يوق. بىزدەك تەلۋىلەر ئالمىسا باشقىلاردا ئۇنچىلىك يۈرەك يوق.

مەمتىلى ئەپەندى مۇھەممەد داموللىنىڭ سۆزىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ ئولتۇراتتى. داموللا شۇ يەرگە كەلگەندە ھېكايىسىنى توختۇتۇپ:

— ئەپەندىم، قاراڭ، ئەسكەرلىرىڭىز نېمە بولغان ئۆزى، — دەپ قالدى.

مەمتىلى ئەپەندى شۇندىلا ئەسكەرلەرگە قارىۋىدى، ئۇلار ئاشنى ئىچىپ بولۇپ چىنىسىنى قويۇپتۇ - دە، ئولتۇرغان يېرىدە تامغا ۋە بىر- بىرىنىڭ مۈرىسىسگە يۆلۈنۈپ ئۇخلاپ قاپتۇ.

— مەيلى، ئاشۇنداق ئۇخلىۋالسۇن، ئۇلار ماڭا مۇھاپىزەتچى بولغىنىغا تويدىغۇ دەيمەن. بەك چارچاپ كەتتى. بىز سۆزىمىزنى تۈگەتكىچە كۆزىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋالسۇن، ئاندىن قوزغايلى، — دېدى مەمتىلى ئەپەندى ۋە تېخىچە قولىدا تۇرغان ئاشنى چاپسانلا ئىچىپ تۈگۈتۈپ چىنىنى قويدى.

— ئەستاغ، بۇلار تاماقنى يىمەيلا ئۇخلامۇ ئەمدى؟

— مەيلى، ئۇخلىسۇن، ئاشتىن ئۇيقۇ تاتلىقراق، پولۇنى ئىككىمىز يەۋېرىمىز. قېنى داۋامىنى سۆزلەڭ.

— توختاڭ، مەن ئاشقا چىقىپ باقاي، گەپنى ئەتە قىلىشمىساق بولمىغۇدەك، ئاشنى قويۇپ سىزمۇ ئۇيقۇ سەھراسىغا كېتىپ قالماڭ يەنە،

— مۇھەممەد دامولла چىقىپ كېتىشى بىلەنلا تەۋپىق ئۆگە-ئۆگىلىرىنىڭ سىقىراۋاتقانلىقىنى، كۆزىنىڭ قۇم قويغاندەك ئېچىشىپ، ئۆز - ئۆزىدىن يۇمۇلۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇمۇ ئولتۇرغان جايىدا ئۇخلاپ قالغۇدەك ھالدا ئىدىيۇ، لېكىن ئۇ تېخى ئۆزىنى قىزىقتۇرىدىغان بىرمۇنچە ئىشلارنى سوراپ بىلىۋېلىشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قانداق سورۇن، ھەرقانداق كىشى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈرۈشنى مىسلىسىز ھار ئالاتتى. شۇڭا بېشىنى قاتتىق سىلكىپ، كۆزىنى ئۇۋۇلاپ ئۆزىنى سەگەكلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. شۇ تاپ ئۇنىڭ ھەر قانداق ئېسىل تاماققىمۇ ئىشتىيى يوق ئىدى. دەممۇ-دەم بېشى بىر ياققا قىشىيىپ، قانداقتۇر كاتاڭ يولدا يار- يار ھارۋا ئۈستىدە ئۇخلاپ كېتىۋاتقاندەك، ھارۋىنىڭ تاراقلىشى ۋە تىنىماي سىلكىنىشىدىن پات- پات ئويغۇنۇپ كېتىپ، كۆڭۈلدىكىدەك ئۇخلىيالمايۋاتقاندەك روھى ھالەت ئۇنى قىينايتتى. كۆزى ئوچۇق تۇرغاندەك قىلىپمۇ قۇمدەك ئۇششاق چۈشلەرنى كۆرەتتى. ئۇ راستىنلا ئاشۇ ھارۋىدا كېتىۋاتقاندەك، قانداقتۇر كاتاڭغا چۈشۈپ كېتىش بىلەن سىلكىنىپ كەتكەندەك ئىتتىك بېشىنى كۆتۈردى. ئەسلىدە ئۇ بېشىنىڭ تېخىمۇ يامانراق قىشىيىپ كېتىشىدىن چۆچۈپ ئويغانغانىدى. ئۇ راستىنلا مۈگدەپ قالدىمۇ ياكى خىيال قىلدىمۇ، ئۆزى ھەم ئېنىق ئاڭقىرالمايتتى. ئىشقىلىپ بۇ يېرىم ئۇيقۇلۇق بىر ھال (كەشپى) ئىدى.

شۇ چاغدا مۇھەممەد داموللام گۆش ۋە بېھى بېسىلغان بىر لىگەن پولونى كۆتۈرۈپ كىرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئاشۇ ھالىتىنى بايقاپ قالدى ۋە چەكسىز خىجىللىق ئىلكىدە دېدى:

— كەچۈرۈڭ، ئەپەندىم، بىز خەقنىڭ مېھماندارچىلىقىمۇ شۇ ھاشاردەك، بەزى ھاللاردا مېھماننى قىيناپ بىر يەرگە ئاپىرىدىكەن.

مەمتىلى ئەپەندى روھى ھالىتىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، چىن دىلىدىن ئېچىلىپ كۈلدى:

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ئۇ ئاندىن ئۆزى جاۋاب بېرىپ، — شۇنداق.

بەزىدە توق قورساقتا يەنە بىر مۇنچە نەرسىنى يېيىشكە مەجبۇر بولۇسەن، — ئۇ ئىشتىيى ئۇيقۇچىلىقتا تۇتۇلۇپلا قالغان بولسىمۇ ساھىپخانىنىڭ كۆڭلى ئۈچۈن ئاشقا باقتى. ئاشنى زورمۇ زور چاينىغاچ ئەتە كاتتايلاقنىڭ مەكتىپىنى كۆرۈپ بولۇپلا قايتسام ئاۋۋال قايسى ئىشنى قىلىمەن، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە كەلگۈسى ئىش پىلانىنىمۇ كۆڭلىگە پۈكۈۋالدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

جەمئىيەت ئۈچۈن بىردىن-بىر خەۋپ — جاھالەتتۇر.

— ۋىكتور گيۇگو «خارلانغانلار»

1

«يۇرت مۆتىۋەرلىرى» يەنە قاراڭغۇ بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا ئۇچرىشىپ، زامان يېڭىلىقلىرىغا بولغان تەتۈرلىكىدىن بىر يولدا جەم بولۇپ، ئورتاق نىشان ئۈچۈن سۆھبەتلەر قىلىپ، «مۇقەددەس ئىسلام دىنىني قوغداش»، «ئاسىي مۇسۇلمانلارنى گۇناھ ئۆتكۈزۈشتىن ساقلاپ قېلىش» ئۈچۈن ۋەدە قىلىشقاندىن كېيىن، ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ يېزا مەھەللىرىدىكى مەسچىتلەردە ئاق-قارىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىنى يوقۇتۇشقىچە بېرىپ يەتكەن نادان خەلققە تېرە تارقىتىپ ۋەھىمە سېلىشنى باشلىۋەتكەنىدى.

«كىمكى ئۆز بالىسىنىڭ دىلىغا ئىمان سالمىسا، ئۇنى گۇناھلىق يولىدىن توسمىسا بالىنىڭ بارلىق جىنايىتىگە شۇ ئاتا-ئانا جاۋاب قىلىدۇ» دېگەندەك سۆزلەر ئېتىقادى خۇراپات بىلەن چىرمىلىپ قالغان دېھقانلارنىڭ يۈرىكىنى زىرىلداتماي قالمايتتى. ئۇلار بۇنداق پەتىۋالار راستىنلا قۇرئانغا پۈتۈكلۈكمۇ ياكى موللىلار ئۆزلىرى ئويلاپ تېپىۋاتامدۇ، بۇلارنى بىلمىگەچكە، موللىلار نېمە دېسە شۇنى راست دەپ ئىشىنىشەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار بالىلىرىنى ئىلاجى قىلىپ مەكتەپتىن قاچۇرۇشقا ئۇرۇناتتى. باشقا يېزىلاردىكى تۇققانلىرىنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىۋېتەتتى. نەتىجىدە بىرى بالا يوق دەپ قۇتۇلسا، ئىككىنچى تەرەپ: «بۇ بالا ماڭا ئامانەت، ئۆزىنىڭ ئاتا-ئانىسىدىن بى جاۋاب مەكتەپكە بېرەلمەيمەن» دەپ قۇتۇلۇشاتتى.

بالىلار بولسا ئوقۇشقا قىزىقاتتى. چۈنكى يېڭى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى موللىنىڭ تالىپلىرىدەك بولماي، ئادەمنىڭ زوقى كەلگىدەك ئىش - ھەركەتلەرنى قىلاتتى، نۇرغۇن كۆڭۈللۈك ئويۇنلارنى ئوينىشاتتى. ھەيۋەتلىك سەپ بولۇپ، گۈرسۈلدىتىپ قەدەم تاشلاپ مېڭىشاتتى. بۇنى كۆرگەن كىشى قانداقمۇ قىزىقمىسۇن؟ بىراق ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانىسى ئۆز بالىلىرىنى دوزاق ئازاۋىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن (ئۆزلىرىچە بالىلارنىڭ بەختىنى كۆزلەپ) ھەرىكەت قىلاتتى.

تەۋپىق بۇنداق كەيپىياتنىڭ يەنە باش كۆتۈرۈپ قىلىۋاتقانلىقىنى سەزدى. ئۇ يېڭى تىزىملانغان بالىلارنى مېڭىش- تۇرۇشقا ئۆگىتىش ئۈچۈن سەپكە تىزغاندا ھامان بىر- ئىككى بالا كېمىيىپ باراتتى. سۈرۈشتۈرگەندە يە ئۇلار «ئاغرىپ» قالغان بولاتتى ياكى ھاممىسىنىڭ، تاغىسىنىڭ ئۆيىگە كەتكەن بولاتتى. ئۇ شورۇققا بارغاندا ئابلەقنىڭمۇ قاتاردا بولماسلىقى بەكلا ئاچچىقىنى كەلتۈرگەندى. كېيىن تاھىر خەلپەتتىن بالىنىڭ ئۆگەي ئانىسى كاشىلا قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىگە سۆھبەتلەشكىلى كىرىپ، ئۇنىڭ دادىسى ۋە ئۆگەي ئانىسىغا ناھايىتى كۆپ گەپ قىلغاندىن كېيىن نامازدا موللىلارنىڭ ۋەز ئېيتىپ تەھدىد سېلىۋاتقانلىقىنى سەل- پەل سەزدۈردى. بۇ قۇتراتقۇلۇقنىڭ ئارقىسىدا ھابۇلھاجىم، قازى رەئىس قاتارلىقلارنىڭ پىتنە مەنبەئەسى ئىكەنلىكى بىلىنەتتى. ئەمما ئۇلار بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا چىقماستىن باشقىلارنىڭ قولى بىلەن جىنايەت ئۆتكۈزۈش شۇملىقىنى قىلىشاتتى. بەلكى ئۇلارنىڭمۇ ئارقىسىدا يەنە باشقا بىر كۈچ بولۇشى چوقۇم. تەۋپىق بۇلارنىمۇ كۆز ئۆڭىدىن ئۆتكەزدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇ سەۋرىسى ئاخىرقى چەككە يېتىپ، كاتتايلاقتىن قايتىپ كېلىپلا بۇ ئىش ئۈستىدە باش قاتۇردى ھەم ھەر جۈمە كۈنى بىر كەنتنىڭ ئازنا مەسچىتىدە ناماز ئوقۇيدىغان ۋە نامازدىن كېيىن كۆپچىلىككە، شۇنداقلا مۇئەسسىپلەرگە ۋەز ئېيتىدىغان بولدى.

ئۇ ئىشتاچىدا، ئازغاندا، تىجەندە، بۆگەندە مۇشۇنداق نۇتۇق يىغىنلىرىنى ئېچىپ، موللىلارنىڭ نەپسىيانەتچىلىكىنى، ئۇلاردا ۋەتەن،

مىللەت تۇيغۇسىنىڭ كەملىكىنى مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈردى. ھەممە بۇنداقلارغا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ چىقتى.

ئۇ شورۇقتا بولۇۋاتقان مۇتەئەسسىپلىك ئارقىسىدا كەنجى قازاخۇنۇم بارلىقىنى سېزىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ بەزى پىتنە- ئىغۋالىرىنى ئۇ كۆپ قېتىم ئاڭلىغان، راسا بىر ھىساب- كىتاب قىلىشماقچى بولۇپ يۈرەتتى. نويابىرنىڭ ئاخىرىدىكى بىر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىغا شورۇقنىڭ بۇستان مەسچىتىگە يېتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا نامازخانلار سەپراس بولۇشۇپ بولغان بولۇپ، مەمتىلى ئەپەندى ئىككى جەڭچىسى بىلەن ئاخىرقى سەپتىلا تۇرۇشتى. ئۇنىڭ كېلىپ قالغىنىنى كۆرۈپ سالام قىلماقچى بولغانلارغا «نامازدىن كېيىن كۆرۈشەيلى» دەپ ئىما قىلدى. چۈنكى بۇ چاغدا كەنجى قازاخۇنۇم ۋەز ئېيتىۋاتاتتى.

نامازدىن كېيىن كەنجى قازاخۇنۇم يەنە ۋەز باشلاپ قالدى.

— مۆمىن مۇسۇلمانلار، ئاگاھ بولۇڭلاركى، يۇرتتا دەھرىلىك ئەدەپ، ئىسلام دىنىنىڭ چىرىقى خىرەلەشمەكتە. دەھرىلەر ئەۋلادلىرىمىزنى دىندىن چىقىرىشقىچە بېرىپ يەتمەكتە. بۇ ھالنى بۇگۈن يەر تەۋرەشتىنمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ، — ئۇ ساقاللىرىنى تىترىتىپ، تەھدىد ئاھاڭىدا سۆزلەيتتى. شۇڭا نامازخانلارنىڭ ھېچقايسىسى مەسچىتتىن چىقىپ كېتىشكە جۈرئەت قىلىشالمايتتى. قازاخۇنۇم ئېڭىكىنىڭ ئاستىنى تاتىلاپ قويۇپ داۋام قىلدى، — يەر تەۋرەشنىڭ ئۆزى خۇدانىڭ غەزىۋى! بەندىلەر گۇناھقا پېتىپ كەتكەندىلا ئاللاھ يەر يۈزىگە ئاشۇنداق ئاپەتلەرنى ئەۋەتىپ، بەندىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. تەۋۋا قىلىشقا ئۈندەيدۇ. يەنە بولمىغاندا تېخىمۇ بەتتەر بالايى - قازا ئەۋەتىپ دۇنيانى كومپەيكۇم قىلىۋېتىدۇ! نوھنىڭ قەۋمى توپان ئاستىدا قالغان،... ئاد قەۋمى، سەمۇد قەۋمى گۇناھقا پاتقانلىقىدىن جازالانغان. بۇ مانا شۇنداق ئىش! مۇسۇلمان بەندە ئۈچۈن ئەركىشىنىڭ چاچ قويىمىقى، كالتە چاپان كەيمىكى نېمىدىن بىشارەتتۇر؟ ئاينىڭ ، يۇلتۇزنىڭ ۋە يەنە يەر شارى دىگەندەك نەرسىلەرنىڭ گېپىنى مۇسۇلمان بالىلىرىغا ئۈگۈتۈش نەقلا دەھرىلىك ئەمەسمۇ!؟ بۇنى

ئۇگەنگەنلەر گۇناھقا پاتىدۇ! يەر شارمۇ، چاسىمۇ بۇ دىگەن ئاللاھنىڭ ئىلكىدىكى ئىش! غەيبىنى بىر ئاللاھ بىلىدۇ! بۇنداق گەپلەرنى قىلغانلىق خۇدالىق داۋاسى قىلغانلىق! خۇدالىق دەۋاسى قىلغان پىرئەۋن نىمە بولدى؟ نەمرۇد، شەددادلار نىمە بولدى؟ ئىبرەت ئالمامدۇق؟ ئاللاھنىڭ سىرلىرىنى كوچلاش مۇسۇلمانلار ئۇچۇن ناتوغرا. بۇنداق ئادەملەر ئۇ دۇنيادا سۇرتى مۇبەددىل بولۇپ، ھايۋان سىياقىدا قوپىدۇ! بىز سىزلەرنى يامان يولدىن يانسۇن دەيمىز، توغرا يولغا ھىدايەت قىلىمىز، گۇناھقا پاتمىسۇن دەيمىز. ياخشىلىقنى بىلمىگەنلەر دەۋزىخىدۇر!...

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تاقىتى پۇتتى. ئۇ خالايىقنىڭ چېتى بىلەن مەسچىت سۇپىسىغا چىقىش ئۇچۇن ماڭدى. مەڭلىكاخۇن بىلەن نىمتۇللا ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئەگەشتى.

ئىككى قۇراللىق ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتىدىكى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مۇنبەردە پەيدا بولۇشى بىلەن كەنجى قازاخۇنۇمنىڭ گېلىغا بىر نىمە تۇرۇپ قالغاندەك ئۇنى ئۆچتى.

— خوش كەپلا... تەقسىر... — ئۇ ساقىلىنى يۇقۇرى قىلىپ ئېڭىكىنىڭ ئاستىنى تاتىلىدى.

— نىمە دەپ زەھەر چېچىۋاتىسەن، يىلان!؟— دەپ ۋارقىرىدى مەمتىلى ئەپەندى غەزەپتىن تىترەپ،— نىمە دېمەكچىسەن؟ قايسى مەقسەتكە يەتمەكچىسەن!؟ سەندەك شۆتاڭغا بالا بەرگەنلەر جەننەتكە كىرىپ، ئۆزىنىڭ زوۋانىدا ئىلىم ئوقۇغانلار دوزاققا كىرەمدۇ؟ سۆزلە! قانداق دەھرىلىك ئەدەپ كەتتى؟ نېمىسى دىنغا مۇخالىپ؟ قۇرئان ھەدىستىن دەلىل كۆرسەت! چاچ قويسا يامان بولۇدىغان، كاپىر بولۇپ كېتىدىغانغا دەلىلىڭنى كۆرسەت! بارمۇ دەلىل؟ سۆزلە!

كەنجى قازاخۇنۇم ئۆزىنى يۇشۇرىدىغان تۆشۈك ئىزدەپ ئوڭ-سولغا، ئالاق- جالاق قاراشقا باشلىدى. ئۇ توپ ئارىسىغا كىرىپ كەتمەكچى بولۇپ تەمشىلىۋىدى، نىمتۇللا ئۇنى توسىۋالدى ئۇ نەچچە يۇزلىگەن ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدا شۈمشەيگىنىچە بوينىنى قىسىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ جىم تۇراتتى. ئۇنىڭ ھېلىلا خالايىققا سۇر كۆرسۇتۇپ ۋارقىرىغان

چاغدىكى ھەيۋىتىدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

— سەن بايا دېگەن تۆھمەتلىرىڭنى جامائەت ئالدىدا بوينۇڭغا ئالمايدىغان بولساڭ، قۇرئان ھەدىستىن دەلىل كۆرسىتىپ، توغرا دېگەنلىكىڭنى ئىسپات قىل! بارمۇ دەلىلىڭ؟!

— ...

— كىمىكى ئاللاھ نامىدىن يالغاننى توقۇيدىكەن، ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ لەنىتى ياغىدۇ، دېگەن ھەدىسنى ئاڭلىغانمۇ سەن؟

— ...

— بايا دېگەنلىرىڭ دىن نامىدىن، ئاللاھ نامىدىن يالغان توقۇش بولمىسا دەلىلىڭنى قوي! — مەمتىلى ئەپەندى جامائەت ئىچىگە بىر قۇر كۆز يۈگەرتىپ، — ئىچىڭلاردا دىننى بىلگەن باشقا ئادەم يوقمۇ؟ بىزنىڭ قىلىۋاتقانلىرىمىزدىن دىنغا خىلاپ كېلىدىغان ئىشلار بولسا دەلىلى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭلار، بىز تۈزىتەيلى، بارمۇ سۆزلەيدىغانلار؟

خالايىق زۇۋان سۈرمىدى. تىرىك قىلغان ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتى. ھېچكىم زۇۋان سۈرۈشكە پېتىنالمايتى. موللا ئەمەس بىرسى يۈزلەپ ئايەت كەلتۈرسىمۇ ئىشىنىپ كەتمەيدىغان بۇ ئادەملەرگە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى قايىل قىلىش رولى ئوينىدى دېيىشكىمۇ بولار، ئەمما، بىر مىلتىقلىق ئادەمدىن پۈتۈن بىر يۇرت قورقۇپ سىيىۋېتىدىغان بۇ خەلق كۆز ئالدىدا ئىككى قوراللىق ئەسكەر تۇرغاندا ئىشەنگەن موللىسىنىمۇ ھىمايە قىلالمايتى. ئۇقۇمۇشلۇقلاردىن بەزىلىرى گەرچە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دېگەنلىرىنى توغرا تاپسىمۇ، ئەنئەنىدىكى توغرا- خاتا بىلەن ھىساپلاشماي قىلىنىۋېرىدىغان «يۈز- خاتىرە» تۈپەيلى، كەنجى قازاخۇنۇمغا قارشى مەيدان تۇتۇشقا «يۈزى چىدىمايتى». ئەپەندى دېگەن كېتىدۇ، بىز يەنە قازاخۇنۇم بىلەن قالىمىز دېگەنلەرنى ئويلىشاتتى.

— خەلقنى توغرا يولغا باشلىماقچىمۇ سەن؟ ياكى ئەگرى يولغىمۇ؟

— خاتا يولغا باشلاپتۇق، ئۆزى...

— تۇفبې! — دېدى مەمتىلى ئەپەندى بۇ بىچارە ھالەتكە چۈشكەن، كەچكۈزدىكى چىۋىدەك دۈگدەرەپ قالغان، گويا بېشىدىكى ئادەتتىن

تاشقىرى يوغان سەللىسىنى كۆتۈرەلمەي قالغانلىقى ئېنىق. ساقاللىق
كەتكەن بايقۇشقا نەپرەت بىلەن تۆكۈردى. ئارقىدىن ئۇنىڭ بېشىغا
بىگىز بارمىقى بىلەن نوقۇپ تۇرۇپ، — ھەي، شەرمەندە! ھىلى سەن
خەلقنى توغرا يولغا ھىدايەت قىلغۇچى بولۇپ ئىشەنچ بىلەن گەپ
قىلىۋاتاتتىڭ، ھالىڭ شۇمىدى؟ ئۆزەڭ قىلىۋاتقان ئىشنىڭ ھەقىقەتەن
توغرا ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلالماي قالدىڭمۇ ياكى ئاغزىڭدا مۇقەددەس
دەپ چەل تەگدۈرمەي كۆتۈرۈۋالغان ئېتىقادىڭدىن جېنىڭ ئەۋزەلراق
تويۇلۇپ، ئۆزەڭنى ئەيىبلەۋاتامسەن؟! ئەگەر سەندە راست ئېتىقاد بولسا
مېنىڭ مىلتىقىمدىن قورقماي توغرىسىنى سۆزلە! «زالىم پادىشاھ
ئالدىدا بىر ئېغىز ھەق گەپنى قىلىشمۇ جىھاد قىلغانلىق بولىدۇ»
دېگەن ھەدىسكە كۆرە، ئۆزەڭنى ھەق دەپ بىلسەڭ دەلىل بىلەن سۆزلە شۇ
ھەقنى! يالاقچىلىقىڭدىن شۆتاڭغا بالا بەرگىنىڭ ھىدايەت ئىچىدە
بولغىنىڭمىدى؟ بۇ مەكتەپ ئاللاھنىڭ سۆزى، ئاللاھنى تەسدىقلايدىغان
ئىلىملەر ئۆگىنىلىدىغان مەكتەپقۇ؟ يەنە نېمە دەيسەن؟!
— ئازماس ئاللاھ... ئىنسان دېگەن خام سۈت ئەمگەن ... — كەنجى
قازاخۇنۇم بىچارىلىك بىلەن غۇدۇڭشىدى.
— ئېيتىپ باقە، بايا قىلغان تەرغىباتلىرىڭنىڭ خاتا بولغانلىقىنى
ئۇشتۇمتۇت ھېس قىلىپ مۇشۇنداق دەۋاتامسەن ياكى جانىڭ
تاتلىقلىقىدىنمۇ؟
— ھۆكۈمەتنىڭ ئەمرى ۋاجىپ، تەقسىر، سىلى دېگەندىن كېيىن
بىز ئۇنى توغرا دېمەي بويۇن تاۋلىق قىلىپ بېشىمىز ئۇنمۇ؟...
— ئاڭلىدىڭلارمۇ، ۋەتەنداشلار؟ بۇنداق ئادەملەردە ۋىجدان دېگەن
نەرسە بولمايدۇ. ئۇلار سىلەرگە ئىماننى، ئېتىقادنى تەشۋىق قىلىدۇ. يۇ،
ئۆزىنىڭ ئىمانى، ئېتىقادى مۇستەھكەم ئەمەس. ئازراق مۇشكۈلگە يولۇقسا
ئىماندىن، ئېتىقادىدىن كېچىپ ئىت جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن
ئۆزىنى- ئۆزى كاچاتلايدۇ. ئۆزىنى - ئۆزى يالغانغا چىقىرىدۇ. ئۇ بايا نېمە
دەپ ۋەز ئېيتقان؟ ئەجەبا مېنىڭ ئىككى ئەسكىرىمنى كۆرۈپلا سىلەرگە
دەۋاتقان، سىلەرگە تەشۋىق قىلىۋاتقان يولىنى ئۆزى خاتا دېدىغۇ؟ بۇنداق

ئادەملەرگە ئەگىشىش توغرىمىكەن؟ــ مەمتىلى ئەپەندى يۇكسەك دەرىجىدىكى ناتىقلىق قابىلىيىتى بىلەن رەقىبىنىڭ ئەينى مەيداندىكى ئىككى خىل ھالىتىدىنلا پايدىلىنىپ ئۇنى شەرمىسار قىلىۋەتتى. خەلق ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان كارتىنىلار بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئويلىغىنىدا قايىل بولمىغىنىمۇ ئاز قالدى. مەمتىلى ئەپەندى سوئالنىڭ كىشىلەر قەلبىدە قانداق تەسىر قوزغايدىغانلىقىنى بىلىپ باقماقچى بولغاندەك، بىردەم كۆپچۈلۈككە سەپ سېلىپ قارىدى. كۆپچۈلۈك چوڭقۇر تىنىپ، جىم- جىت قۇلاق سالاتتى. ئۇ سۆزىنى دادام قىلدى، ــ شۇنداق، ۋەتەنداشلار، بۇنداق رەزىل ئادەملەر مىللەتتىن ئىبارەت بۈيۈك تەنگە چىققان جاراھەتتۇر! ئۇلار ھامان جان قايغۇسى بىلەن ھەلەك. شۇڭا ئۇلار شەخسى پايدىسى ۋە ھاياتىنى قوغداپ قېلىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەر قانداق ھۆكۈمران گۇرۇھقا، ھەر قانداق چەتئەل جاھانگىرلىرىغا ئوخشاشلا يالاقچىلىق قىلىۋېرىدۇ. بىزنىڭ ئىمانىمىز توغرىسىدا ھېلىلا گۇمان بىلەن سۆزلىگەن بۇ ئادەم ئەگەر پەرەڭلەر ياكى ھىندىلار يۇرتىمىزغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن كەلسە مانا شۇنداق تەشۋىقات بىلەن سىلەرنى قوزغاپ چىقىپ ئىسلام دىنىنى قوغداش شوئارى بىلەن ئاشۇلارغا قارشى كۈرەش قىلارمۇ؟ ناتايىن! ئۇ بايا ئېيتقاندەك «ھۆكۈمەتنىڭ ئەمرىنى تۇتماق ۋاجىپ» دەيدۇ- دە، ھىندىلارغىمۇ، پەرەڭلەرگىمۇ، مۇڭغۇللارغىمۇ ئوخشاشلا خىزمەت قىلىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ دىنسىزلىقى، تاجاۋۇزچى بولۇشى، مىللەتنىڭ پايدا- زىيىنىدىن قەتئىينەزەر، پۇل بەرسىلا ئۇلارنىڭ پايدىسىغا پەتىۋا بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ سىياسىتىنى دىنىي ئەھكاملار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مەدھىيىلەيدۇ. بىچارە جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تاپىنىنى يالاپ، يالاقچىلىق قىلىدۇ. مانا، سىلەرگە ئىمان، ئېتىقاد ھەققىدە گەپ قىلغان ئادەمنىڭ ئەھۋالى! ــ ئۇ بىردەم تۇرۇۋېلىپ داۋام قىلدى،ــ ھۆكۈمرانلارچۇ؟ ئۇلار دەل مۇشۇنداق ئىمانى سۇس تېجىمەللەردىن پايدىلىنىپ بىزنىڭ ئۈستىمىزدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. چۈنكى، ھۆكۈمرانلار بىلىدۇكى، بىزنىڭ خۇراپاتلىققا پاتقان خەلقىمىز قىلىچ

شىلتاپ قىلىنغان گەپكە ئۇنىمايدۇكى، قۇرئاننى، خۇدانىڭ نامىنى شېپى كەلتۈرۈپ قىلىنغان سۆزگە شەرتسىز بويسۇنىدۇ. ھۆكۈمران بىۋاستە گەپ قىلغاندا ئاڭلىمىغان خەلق شۇ سۆزنى مۇنىڭدەك يالاقچى كانايلار ئارقىلىق دېسە ئاڭلايدۇ. دېمەك بۇنداق «مۆتىۋەرلەر» مىللىتىمىزنى قۇل قىلغۇچىلارنىڭ قولىدىكى قورال! ئۇلار مۇشۇ تەقلىدتە ھىدايىتۇللاھ ئاپاقنى قانداق ھىمايە قىلغان بولسا، ياقۇپبەگنىمۇ شۇنداق خوشامەت بىلەن قارشى ئالغان؛ رورۇڭتاڭنى قانداق چاچاڭ قۇرۇپ كۈتۈۋالغان بولسا، ياڭ زېڭشىڭغىمۇ شۇنداق ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلغان. ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنىڭ پەرقى يوق. ھامان شۇلار تەرەپتە تۇرىدۇ. پەقەت ئۇنىڭ خۇدانى ۋە خەلقنى ئالدايدىغان، ساختا ئىخلاس بىلەن ئوقۇلۇدىغان نامىزىغا كاشىلا قىلمىسىلا، پەتىۋا چىقىرىپ ئۆز خەلقىنىڭ قېنىنى شوراش ئۈچۈن كالتە قوشۇقنىڭ سېپىنى تۇتقۇزۇپ قويسىلا بولدى. بىر ئۆمۈر ئۇلارغا يالاقچىلىق قىلىۋېرىدۇ. ئەمدى ۋەتەنداشلار، ئۆتمۈشكە نەزەر سېلىپ، بۈگۈننىمۇ كۆز ئالدىڭلاردا قويۇپ، ئويلاپ كۆرۈڭلار، مېنىڭ دېگەنلىرىم راستمۇ-قانداق؟ كىمنىڭ ئىمانى كامىل ئەمەسكەن؟ كىمنىڭ كامىلراق ئىكەن؟

مەيداندا شۇنداق سۈرلۈك جىملىق ھۆكۈم سۈردىكى، كۆپچۈلۈك مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاخىرىنى ئۇلاپ داۋاملىق سۆزلەۋېرىشىگە تەشنا بولۇپ كەتتى. بۇنداق جىم-جىتلىق كىشىنىڭ يۈرىكىنى سىقاتتى. نويابىرنىڭ ئاخىرى بولغاچقا غۇر-غۇر شامال كىشىلەرنىڭ تېنىنى چېقىپ ئۆتەتتى. بەزىلەرنىڭ پۇتى توڭۇشتىن سەزمەس بولۇپ كەتكەنىدى. لېكىن ھېچكىمدە خىيالدا مەسچىتتىن چىقىپ كېتىش خىيالى، ھەتتا پۇتىنى يەرگە ئۇرۇپ ئازراق ھارارەت ھاسىل قىلىش خىيالى يوق ئىدى.

— ۋەتەنداشلار، — مەمتىلى ئەپەندى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ سۆزى مۇلايىملىق بىلەن جاراڭلىدى. ئۇنىڭ تاۋۇشىدا «ئەي خالايىق، نېمىنىڭ توغرا، نېمىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى چۈشەنسەڭلەرچۇ، چۈشەنسەڭلارچۇ!» دېگەن ئىلتىجا بار ئىدى، — ئاراڭلاردا

سودىگەرچىلىك بىلەن چەتئەلگە چىققانلار بار، شۇلاردىن سوراپ كۆرۈڭلار، دۇنيادا يەنە كىملەر بىزدەك ياشايدىكىن؟ كىم بىزدەك ھاياتنىڭ لەززىتىنى سۈرۈشتىن مەھرۇم ھالدا، تىرىك مۇردىلاردەك ياشايدىكىن؟ ئويلاپ كۆرۈڭلار، ۋەتەنداشلار، مۇشۇمۇ ھاياتمۇ؟ ھەربىر ئادەم ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا بېرىلىدىغان قىممەتلىك ھايات مۇشۇنداق قۇرۇتتەك مىدىرلاپ يۈرۈش بىلەنلا قانائەت تاپامدۇ؟ ئەي، بۇغرا ئەۋلادلىرى، بىزنىڭ تومۇزىمىزدا ئاتىللانىڭ، ئاقساق تۆمۈرنىڭ قېنى بارمۇ- يوق؟! بىزنىڭ يورۇق چۈشمەيدىغان چالما ئۆيلەردە ئولتۇرۇشىمىز، توپا تۇزۇپ تۇرىدىغان ۋەيرانە كوچىلاردا يالاڭئاياق يۈرۈشىمىز تەقدىردە پۈتۈلگەنمۇ؟ ئاللاھ بىزنى مۇشۇنداق ياشاشقىلا ياراتقانمۇ؟ بۇنداق دېگۈچىلەر ئاللاھنى تولىمۇ ئادالەتسىز دېمەكچىمۇ ـ قانداق؟ ئەجەبا ئاللاھ بىزگە ئۇ دۇنيادىلا بەخت- جەننەت ئاتا قىلىپ، بۇ دۇنيالىقنى غەيرى مۇسۇلمانلارغا بەرگەن بولسا؟ ياق، ۋەتەنداشلار، بۇلار ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ يالاقچىلىرى مۇسۇلمانلارنى ئالداش، قورقۇتۇش ئۈچۈن ئويلاپ تاپقان يالغان سۆزلەر! سىلەر ئوقۇمىغىنىڭلار ئۈچۈن دۇنيادىن بىخەۋەر، موللىلار نېمە دېسە شۇنى راست دەيسىلەر. ئەگەر ئوقۇغان بولساڭلار ئىدى، ئۇ ھالدا دۇنيادىن بىخەۋەر قالمايتىڭلار ـ دە، دۇنيادا «پانى دۇنيالىقنى بەرگەن» غەيرى مۇسۇلمانلارنىڭمۇ ئىنتايىن نامرات ۋە مەھكۇملۇقتا ياشاۋاتقانلىرى بارلىقىنى؛ «باقى دۇنيالىقنى بەرگەن» مۇسۇلمانلارنىڭ مۇشۇ دۇنيادىمۇ ئىنتايىن پاراۋان ھايات ئىچىدە ياشاۋاتقانلىرى بارلىقىنى بىلگەن بولاتتى. شۇڭا ھۆكۈمرانلار ـــ سىلەرنىڭ قېنىڭلارنى ئىچكۈچىلەر سىلەرنىڭ نادان، گول، ئاخماقراق بولۇشۇڭلارنى ئارزۇ قىلىدۇ. نادان ئادەملەر خۇددى بىر پادىغا ئوخشايدۇ. پادىغا بولسا نەچچە قورۇسى ئۈچۈن پەقەت بىر پادىچى بولسىلا كۇپايە، خوجايىن ئازراق ھەق بېرىپ پادىچىلارنى ياللايدۇ ياكى يۇندىسىنى بېرىپ پادىچى ئىتلارنى باقىدۇ ـ دە، بۇ «پادا»نى باشقۇرۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەنە شۇ «پادىچىلار»، ئەنە شۇ «چوپان ئىتلىرى» مانا مۇشۇنداق مىللىي مۇناپىقلار! بۇ «پادىچىلار» ئۆز پادىسىدىن خالىغان ۋاقىتتا، خالىغان جاننى زامان قاسساپلىرىغا سېتىپ بېرىدۇ ياكى ئۆزى

تۇتۇپ بېرىدۇ، پەقەت خوجايىن شۇنى خالىسىلا!

كۆپچۈلۈك ئېغىر تىنىدى. ئۇلار خۇددى چەكسىز بوشلۇققا تاشلىۋەتكەندەك بولۇپ قېلىشتى. مەمتىلى ئەپەندى يەنە ئازراق پائۇزىدىن كېيىن داۋام قىلدى:

— ئەي، ۋەتەنداشلار، سىلەر ئىنسانمۇ ـ قانداق؟ ئىنسان بولۇپ تۇغۇلۇپ، ئاڭسىز پادا بولۇپ ياشاشنى ۋىجدانىڭلار كۆتۈرەمدۇ؟ خۇدا بىزنى جىمى مەخلۇقاتتىن ئەزىز ۋە ئۇلۇغ قىلىپ ياراتقان تۇرسا، بىز شۇ ئۇلۇغلۇقنى قولغا كەلتۈرەلمەي، باشقا تۆۋەن دەرىجىدىكى ھايۋانلار قاتارىغا چۈشۈپ قالساق بۇ خۇدانىڭ غەزىپىنى كەلتۈرمەسمۇ؟ بۇ خۇدانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئەمەسمۇ؟ ئىنساننىڭ ئىنسان سۈپىتىگە كىرىشى ئۈچۈن بىلىم ئىگىلىشى زۆرۈردۇر. مانا شۇنداق بولغاندىلا ھەرخىل روھى كىشەنلەردىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيمىز. ئۆزىمىزنىڭ بارچە مەخلۇقتىن ئەزىز، ئۇلۇغراق ئىكەنلىكىمىزنى نامايان قىلالايمىز. مانا شۇنداق بولغاندىلا ئادەم دېگەننىڭ ھايۋاندەك ياشىماسلىقى كېرەكلىكىنى، ئەركىن پاراۋان ھۆر- ئازادە ياشاش ئىنساننىڭ ئىززەت-نەپسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز. ئۆزىمىزنىڭ قەدىر- قىممىتىنى بىلىمىز. بىلىم بولغاندىلا ئىنساندەك ياشاشنىڭ شەرت- شارائىتلىرىنى يارىتالايمىز. ۋەتەنداشلار، ئورۇسلار، پەرەڭلەرمۇ ئوخشاشلا ئادەمغۇ؟ ئۇلارنىڭمۇ ئىككى قولى بار، ئەقلى ھوشى بار، بىزمۇ ئوخشاشلا شۇنداققۇ؟ نېمىشكە بىز ماشىنا ياسىيالمايمىز؟ نېمىشقا بىز ئەۋلاتتىن- ئەۋلادقىچە كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرىمىز؟ نېمىشكە ئاسماندا ئۇچالمايمىز؟ خۇدا بىزگە نېمىشقا ئاشۇ نەرسىلەرنى ئاسماندىن تاشلاپ بەرمىدى؟ نېمىشقا شۇنداق بەختىيار تۇرمۇش ئاتا قىلمىدى؟ بۇ بىزنىڭ خۇداغا ئۆگەي بولغانلىقىمىزدىن ئەمەس، ھەممىمىزنى خۇدا ياراتتى. ھەممە مىللەتنى خۇدا ياراتتى، خۇدا ھەممە مىللەتكە ئوخشاش ئەقىل بەردى. ئۆزىمىزنىڭ ئەقىل- پاراسىتىمىزنى جارى قىلالماي يۈرسەك ئەيىپ كىمدە؟ ئەلۋەتتە ئۆزىمىزدە! ئوقۇيلى، ۋەتەنداشلار. بىز مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئەۋلادى. خۇراپاتتىن قۇتۇلمىساق شەرىپىمىزنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمەيمىز،

ساقلىيالمايمىز.

مەمتىلى ئەپەندى سۆزلەپ بولغىچە سۇغا چۈشكەن ئىتتەك شۈمشىيىپ تۇرغان كەجى قازاخۇنۇم مەمتىلى ئەپەندى سۆزىنى تۈگەتكەندە بۆركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش شاتلىقىغا چۆمگەن تۈلكىدەك، يۈرىكى ئويناپ كەتتى. نىمىتۇللاھ ئۇنىڭغا يېقىنراق كېلىپ بۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئالىقانداق يامان تەرغىباتلارنى داۋام قىلىدىغان بولسا ئېتىپ تاشلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ پوپوزا قىلدى. چۈنكى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن قايىل قىلىشقا بولمايدىغان بۇنداق مۇتەئەسسىپلەرگە ئەڭ مۇۋاپىق چارە مەجبۇرلاش ئىدى. ئارقىدىن ئۇ كەنجى قازاخۇنۇمنى مۇرىسىدىن ئىتتىرىۋەتتى. بۇ ئۇنىڭ «ئەمدى كۆزدىن يوقسەڭمۇ بولىدۇ» دېگىنىدى. كەنجى قازاخۇنۇم كېتىشكە تەمشەلدىيۇ، يەنە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ رۇخسەت قىلماسلىقىدىن قورقۇپ ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى، دېگەندەك، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇنىڭغا قىلىدىغان سۆزلىرى باردى.

— قازى، سەن بايا خاتا قىلغانلىقىڭنى ئېتىراپ قىلغانىدىڭ، ئۇنداق بولسا بۇندىن كېيىن خەلق مەنپەئەتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان بۇنداق قىلمىشنى قىلماسلىققا قەسەم قىلىپ باقە!

— بىللاھكى... — كەنجى قازاخۇنۇم شۇنداق دەبدەبىلىك سۆزلەرنى تىزىپ قەسەم قىلىشقا باشلىدىكى، ئۇنىڭ سۆز ۋە ھەرىكەتلىرىدىن بۆركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن جىمىكى ۋاستىلەرنى قوللىنىشتىن يانمايدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

— ئەي، ۋەتەنداشلار، — دېدى تەۋپىق كەنجى قازاخۇنۇمنىڭ تەنتەنىلىك قەسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شائىرانە ئاھاڭدا، — سىلەر مانا مۇشۇنداق ئادەمگىمۇ ئىشىنەمسىلەر؟ ھېلىلا باشقىچە گەپ قىلغان ۋە شۇ گەپلەرگىمۇ خۇدانىڭ نامىنى شىپى كەلتۈرگەن بۇ كىشى ئەمدى ھېچبىر قىزارماستىن قەسەممۇ ئىچىۋاتىدۇ، دېمەك، جىنىنى دەپ ئۆزى توغرا دەپ ئىشەنگەن نەرسىدىن تېنىۋاتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قارشى ئىش قىلىۋاتىدۇ، — تەۋپىق قولىنىڭ بىگىز بارمىقى بىلەن يېنىدىكى كەنجى قازاخۇنۇمنى كۆرسىتىپ سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ بۇنداق تۇرۇشى خۇددى

بىرەر ئەخلەت دۆۋىسىنى ياكى باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىپلاس نەرسىنى كۆرسۇتۇپ تۇرغاندەك تۇيۇلاتتى، — بىز بۇنداق قەسەم قىلمايمىز، بۇنداق ئىككى يۈزلۈك ئەمەسمىز، جېنىمىزنى دەپ ئۆزىمىز توغرا دەپ ئىشەنگەن ئىشنىڭ تەتۈرسىنى قىلمايمىز، بۇندىن ئىككى ئاي ئىلگىرى تەلەبىلەرنىڭ باشلىرى يېرىلغان، ماڭا تەھدىتلەر بولغان، بىراق، بىز ئۆزىمىزنىڭ توغرا قىلىۋاتقانلىقىمىزغا قەتئىي ئىشەنگىنىمىز ئۈچۈن ئارقىمىزغا يانمىدۇق. قالغىنىنى بۇندىن كېيىنكى ئەمەلىيىتىمىزدىن كۆرۈسىلەر قازاخۇنۇمنىڭ ئىچكەن قەسىمىدە قانچىلىك تۇرىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈشكە ئۈلگۈرىسىلەر، ئۇنىڭدا ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىغانلاردا بۇنداق ئەرزان باھالىق قەسەملەر ئاز بولمىسا كېرەك. دېمەك، يەنە بىر كۈنلىرى ئۇنىڭ بۈگۈنكى قەسىمىگە مۇخالىپ يەنە باشقا قەسەملىرىنىمۇ ئىچىدىغانلىقىغا ئىشىنىۋېرىڭلار! — ئۇ بىردەم توختاپ، سۆزىنى خۇلاسىلىگەندەك قوشۇپ قويدى، — توغرۇلۇق ئاددىي ئادەملىرىنىمۇ ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈدۇ، ئەگرىلىك ئۇلۇغلارنىڭمۇ رەسۋا بولۇشىغا سەۋەپ بولۇدۇ.

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى سۇپىدىن چۈشۈۋېتىپ ئېيتتى. بۇ چاغدا كەنجى قازاخۇنۇم ئاللىقاچان چاشقان تۆشۈككە كىرىپ يوقالغانىدى، مەسچىد هويلىسىدىن چىققاندا ھەربىر كىشى مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆيىگە باشلاپ كىرىش ئۈچۈن چىن قەلبىدىن تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋېلىشتى. ئۇلار تەكلىپ قىلىۋېتىپ، يەنە قازاخۇنۇم ياكى ئىماماخۇنۇم دېگەنلەر بىر بۇلۇڭدا كۆرۈپ تۇرغان بولمىسۇن دېگەندەك ئەيمىنىپ ئەتراپقا قاراپ قوياتتى. دېمەك، ئۇلار قورقۇپ ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ھەممەيلەنگە سىلىقلىق بىلەن ئۆزرە ئېيتتى. ئۇ مېھمان بولۇپ يۈرۈشكە ئېشىنالمايتتى. دەل ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئاغۇ يېزىسىغا قاراپ مېڭىپ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش زىدىيەتنى ھەل قىلىپ كەلمىسە بولمايتتى.

— رەخمەت، ئاكىلار، سىلەرنىڭ ئىشىمىزنى قوللىغانلىقىڭلار بىز ئۈچۈن قوي سويۇپ بەرگەندىن ئارتۇق بولۇدۇ، بۇنىڭدىنمۇ كاتتا

مېھماندۇسلۇق بارمۇ؟ رەخمەت، مەن يەنە ئىش قىلىشىم كېرەك.

*

**

يەنە بىر جۈمە كۈنى ئۇ سۇنتاغ مەسچىتىدە بولدى. بۇ يەردىمۇ نامازدىن كېيىن جامەتكە تەشۋىق تەرغىبات قىلغاندىن كېيىن قايتىۋاتقاندىمۇ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ كۆپچۈلۈكى ئۇنى خۇددى ئەڭ يېقىن دوستى بىلىپ، ئاغرىنغان ھالدا ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى.

— ھېچ بولمىسا بىر پىيالە چاي ئىچىپ كېتىڭ، ئەپەندىم.

— بىزگە ھېچ ھەشەم يوق، قوي سويامتۇق، ئاسقان ئۈزۈملىرىمىز بار، سوغۇق كۆرسۈتۈپ كەسكەن. ئېغىز تىگىپ ماڭسىڭىز بولاتتى. ياز چىكەتتى، ئېغىز تەگمىدىڭىز...

— ئەمسە ئاناردىن بىر نەچچىنى ئېلىۋېلىڭ...

ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۇنى تۇتۇپ قىلىشقا تىرىشاتتى. مەمتىلى ئەپەندى ھەممە ئادەمنى ئىللىق مۇئامىلە، يېقىملىق سۆزلىرى بىلەن پەپىلەپ، تەكلىپلىرىنى ئۇنتۇلدۇراتتى. كىشىلەردە ئۇنى مالال قىلماسلىق خاھىشى پەيدا بولاتتى.

ئۇلار مەسجىد قەۋمىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ماڭمايلا (تېخى ئاتلىرىغا مىنىشكىمۇ ئۈلگۈرمەي) ئىشىك ئالدىدا تۇرغان بىر كىشى ئۇلارنى توسۇپلا ئالدى.

— بىر پىيالە چېيىمنى ئىچىپ كەتمىسەڭلا بولمايدۇ. بوسۇغامدىن ئۆتۈپ كەتسەڭلا بەك سەت بولىدۇ، — دېدى ئۇ. قارىغاندا ئۇ نامازدىن چىقىپلا ئىشىكى ئالدىدا ساقلاپ تۇرغان بولسا كېرەك، — مېنىڭ ئىسمىم سەمەد، مەن سىزگە يۈز كېلەلمەيمەن.

— نېمىشكە؟ سىز مېنىڭ ئالدىمدا ئەيىپ ئىش قىلغىنىڭىز يوققۇ؟

— تەۋپىق يېقىملىق تەبەسسۇم قىلىپ سورىدى.

— ھېلىقى چاغدا... تالادا ئادەم ئۈرىدىكەن، خوتۇنلارغا ئېسىلىدىكەن، ... دەپ ئۇستۇڭلاردىن گەپ تارقاتقاندا شۇ گەپلەرگە ئىشىنىپ

جۈگەنىكەنمەن... مەكتەپكە خەتلەنگەن بالامنىمۇ ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ ئۆچۈرگۈزۈۋەتكەنتىم...

— ھەي، سادا دوستۇمەي، ئۇ گەپلەر نىۋاققى گەپ؟ بولدى، بولدى، ئۇنى كۆڭلىڭىزدىن چىقىۋېرتىڭ، ماقۇل خەير...

— ئۆيدىغۇ ئۆزەم يالغۇز... بالىلا بىلەنلا...ئايال كىشى بولمىسىمۇ سىزنى با- يوقۇم بىلەن مېھمان قىلىمەن، كىگىزچىلىك قىلىمەن، ھال- كۈنۈم يامان ئەمەس، خۇداغا شۈكرى، بالىلانىمۇ ئوقۇتقۇچىلىكىم با...

— شۇنداقمۇ؟ بۇمۇ ياخشى بولدى، دوستلۇشۇپ قالدۇق، يەنە بىر قېتىمدا...

— مۇشۇنداقلا كەتسەڭلار سەت بولۇدىغۇ؟ مەن تېخى ھېلىقى توغرۇلۇق كۆڭلۈمدىكىنى تۆكەمەن دەپتىم...

— سەت بولمايدۇ، نېمىشكە سەت بولاتتى؟ دوستلۇق جەڭدە سىنىلىدۇ. داستىخان دېگەندە ھەممە ئادەم دوست، بايا كۆپچۈلۈكنىڭ ئېپادىسىدىن مېنى قوللايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. دېمەك، سىلەرنىڭ دوستلىقىڭلاردىن گۇمانلانمايمەن. شۇنىڭ ئۆزى بولمىدىمۇ؟ چايدىن باشقا ئۇسۇل بىلەن دوستلۇقنى بىلدۈرگىلى بولمامدىكەن؟ — ئۇ سەمەدكە بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن،— بىر-بىرىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئۇنىڭسىزمۇ يېتىۋېرىمىز، مەسىلەن: بايا يالغۇزمەن دېدىڭىزمۇ؟ ھە، دېمەك ھەمرىيىڭىز سىزدىن بۇرۇن كېتىپ، سىزنى دەرتتە قويۇپتۇ - دە، تېخى ياشكەنسىز، ئەلھەكمىلىللا دەپ تۇرۇڭ، بىز سىزنى يەنە ئۆيلەيمىز، شۇنداق، بۇ دېگەن دوستنىڭ بۇرچى - دە.

— ئۇغۇ شۇنداق... بىراق... مەن ھېلىقى چوڭ بالامنى يەنە مەكتەپكە خەتلەتكەن، ئۇنى سىزگە تاپشۇرسام، سىز ئوقۇتسىز ئەمەسمۇ... — دېدى سەمەد تەمتىرەپ، ئۇنىڭ ئىنتايىن سادda ۋە يۇۋاشلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. دەممۇ دەم ئۇڭ- سولغا قاراشلىرىدىن بىرەر موللا كۆرۈپ قېلىپ كېيىن زەھىرىنى تىقىپ يۈرمىسۇن دەپ ئەنسىرەۋاتقانلىقىمۇ چىقىپ تۇراتتى.

ئۇنىڭ سادda سۆزلىرىدىن كۆلكىسى كەلگەن، تەۋپىق ئۇنىڭغا

چاقچاق قىلىپ:

— بالىڭىزنى ئوقۇتقىنىم ئۈچۈن زەللە ئالىدىكەنمەن. دە، هاها... بىز بۇرۇنقىلارغا ئوخشىمايمىز، پەيشەمبىلىك ئۈچۈن قىلمايمىز. بىزنىڭ مەقسىدىمىز جان بېقىش ئەمەس، خەلقنىڭ كۆزىنى ئېچىش، خەير، دوستۇم سەمەد، كېلەر قېتىم كەلگىنىمدە ئەگەر ۋاقتىم بولسىلا ئۆيىڭىزگە كىرىپ ئۆتىمەن. بالا ئوقۇتقۇنۇم ئۈچۈن ئەمەس. بەلكى دوستلۇشۇپ قالغىنىم ئۈچۈن داستىخىنىڭىزغا داخىل بولىمەن.

سەمەد ئىككى ئەسكەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا پاكار بوز ئاتقا ئەپچىل جايلىشىپ ئولتۇرۇپ كېتىۋاتقان بۇ يېقىملىق ئادەمنى كۆز نۇرى بىلەن ئۇزۇتۇپ قالدى. غۇر- غۇر شامال تېرەك ئۈچىدا نېمىشقىدۇر چۈشەي قالغان بىر تال قورۇق يوپۇرماقنى ئۈچۈرۇپ كېلىپ بېشىغا چۈشۈرگەندىلا ئاندىن ئۆزىگە كېلىپ:

«خۇدا يەتكۈزگەن ئادەم ئوخشايدۇ جۇما، بۇ... قۇرۇپ كەتكۈر بويتاقچىلىق، بولمىسا راستىنلا چىڭ تۇتاتتىم. ئە كىشىنىڭ تۇللىقىدىن يامان ئىش يوقكەن. ...» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى. مۇشۇ خىيال بىلەن بىللە ئۇنىڭ يۈرىكىدە ئاجايىپ بىر خىل قىزغىن مېھرى- مۇھەببەت قوزغۇلۇپ ئوغلىنى ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن مەكتەپكە بېرىشكە ۋەدە قىلدى.

2

مەمتىلى ئەپەندى ھەر كۈنى دەرستىن چۈشكەندە بىر يېزىغا بېرىپ، ئىپتىدائىي مەكتەپكە تىزىملانغان يېڭى ئوقۇغۇچىلارغا دەسلەپكى ئوقۇغۇچىلىق ھەركەت قائىدىلىرىنى، دەسلەپكى پائالىيەتلىرىنى ئۆگىتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، دېكابىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يىگىرمە تۆرت مەكتەپكە قاتناپ يۈرۈپ ئىككى مىڭ ئوقۇغۇچىغا قاتار بولۇش، مەش دەسسەش، سىنىپتا قانداق ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىش، يوقلىما قىلغاندا قانداق جاۋاب بېرىشكىچە ئۆگىتىپ چىقتى. ھەر بىر مەكتەپتە

ھەربىر سىنىپنىڭ يوقلىمىسى بار ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى يوقلىمىغا تىزىملاپ، سىنىپ باشلىقى، تازىلىق باشلىقى قاتارلىق سىنىپ ھەيئەتلىرىنى بېكىتىپ، يېڭى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن ھامان قىيىنچىلىققا يولۇقماسلىقى، زېرىكىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئىشنىڭ باشلىنىشىدىكى قىيىن ئۆتكەنلەرنى ئۆزى ھەل قىلىپ قويماقتا ئىدى.

دارىمۇئەللىمىندىكى ئوقۇش يەنە بىرەر ئايدىن كېيىن تاماملىناتتى. بۇ ۋاقىت ئىچىدە كەنتلەردىكى ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنىڭ يېڭى ئوقۇغۇچىلىرىغا بىر نەچچە جۈملە خەت ئۆگۈتۈپ چىقىشقا بولۇدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، يەنە دەرستىن چۈشكەن ھامان ئېتىنى مىنىپ يېزىلارغا كېتىدىغان ئادىتىنى توختاتمىدى. ئۇنىڭ دىلىدا ئاتۇش يېزىلىرىنىڭ بىر رويخېتى بولۇپ، شۇ رويخەتتىكى رەت بويىچە ھەر كۈنى بىرىگە باراتتى. جۈمە كۈنلىرى بىر نەچچىسىگە باراتتى، جۈمە نامىزىدىكى تەشۋىقاتىنىمۇ قولدىن بەرمەيتتى.

بۈگۈن نۆۋەت تەختىھون مەكتەپكە كەلگەندى.

ئۇ تەختىھون ئىپتىدائىي مەكتىپىگە كەلگەندە يېڭى ئوقۇغۇچىلار ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشقاندى. سىنىپتىكى تەكىرە مەشتە قاقشال ئوتۇن گۆرۆلدەپ سىنىپ ھارارەت چېچىپ تۇراتتى. تەۋپىق ئادەتتە قايسى ۋاقىتتا كېلىدىغانلىقىدىن ئالدىن خەۋەر بېرەتتى. ئاتىلار ھەيئىتى باللارنى مەكتەپكە ھازىر قىلىپ تۇراتتى. شۇڭا باللارنى كۈتۈش بىلەن ۋاقىت زايا بولمايتى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ پاكار تورۇق ئېتىنىڭ بېشى كوچىنىڭ ئاغزىدا كۆرۈنۈشى بىلەنلا ئوقۇغۇچىلار سىنىپلىرىغا كىرىپ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۆگۈتۈلگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلىرىغا ئولتۇرۇپ، ئەپەندىنىڭ سىنىپقا كىرىشىنى كۈتۈشەتتى.

تەۋپىق ۋاقىتنى تېجەش ئۈچۈن ئاتىلار ھەيئىتىنىڭ شۇ كۈنكى نۆۋەتچىسى بىلەن قىسقىلا تېنچلىق سورۇشۇپ، سىنىپقا قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئىشك باسقۇچىدا قېلىشتى. مەمتىلى ئەپەندى دالاندىن ئاۋۋال ئوڭ تەرەپتىكى سىنىپقا كىرگەندە بوم ئاۋازلىق، شۇ

سىنىپتىكىلەرگە نىسبەتەن يېشى ھەم بويى يوغانراق بىرسى:

— ھۆرمەت! — دەپ ۋارقىرىدى. ئۇ بۇ سۆزنى دېيىش ۋاقتى ھەقىقىي يېتىپ كەلگىچە نەچچە قېتىم مۇشۇ ھاياجانلىق مىنۇتلارنى كۆڭلىدە تەكرالاپ كۆرگەن، ھەمىدە ۋۇجۇدى تىترەپ كەتكەنىدى. رەسمىي ۋاقتى كەلگەندە بولسا قانچە يادلاپ تۇرغىنىغا قارىماي يەنە سەل مەڭدەپ، بىر سىكۇنتچە ھايال بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ قانداق روھىي ھالەتتە ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ تۇرغان تەۋپىق ئۇنى ئەيىبكە بۇيرىمىدى.

قالغان ئوقۇغۇچىلارمۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇتقۇچى كىرگەندە قانداق سالام قىلىش ھەققىدىكى ئۈگۈتۈشلىرىنى ئەسلەشكە تىرىشىپ، ئوڭ قولىنى باش ئۈستىگە (ئالقىنىنى ئالدى تەرەپكە قارىتىپ) كۆتۈرۈشنى كۆپ قېتىم كۆڭلىدىن كەچۈرگەن، سىنىپ باشلىقىنىڭ سالامغا چاقىرىشىنى كۈتۈپ جىددى روھىي ھالەتتە تۇرۇشقانىدى. سىنىپ باشلىقىنىڭ خىتابى جاراڭلىغاندا بولسا ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسى مەڭدەپ كېتىپ سالام تەكشى بولمىدى ئورنىدىن تۇرغاندىمۇ تاراق- تۇرۇق بەك ئۇزاققا سوزۇلغاندەك بىلىنىپ كەتتى. بۇ ھالىتىمۇ تەۋپىق روھىي ھالەتنىڭ جىددىيلىشىپ كېتىشىدىن، چالا ئۈگەنكەنلىكىدىن ئەمەس دەپ ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇلارنى ئەيىبكە بۇيرۇمىدى.

مەمتىلى ئەپەندى، ئىللىق كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتتى ۋە ئىنتايىن مۇلايىم، رازىلىق ئاھاڭىدا «ئولتۇرۇڭلار» دېدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئولتۇرۇش ۋاقتىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغاندەك تۇيۇلدى. يەنە بىر پەس تاراق- تۇرۇق بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ خىيالىدىن بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرقى مۇھىتى، ئىلگىرىكى ئەھۋالى ئائىلە تەربىيىسى ۋە ئائىلە مۇھىتى، ئاتا- بۇۋىلىرىنىڭ ئۆتمۈشى قاتارلىق ناھايىتى كۆپ ئىشلار چاقماق تېزلىكىدە ئۆتتى. دېمەك، ئۇ شۇنى ئويلىدىكى ھازىرقى مۇنداق كوللىكتىپ ھالدا بىر سىنىپتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە پارتىلاردا ئولتۇرۇپ مۇنداق تەرتىپكە ئۈگۈنۈش بۇ بالىلار ھەم ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىغا كەلمىگەنلا ئىشلار ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇلار ئۆزلىرىگە ھەم غەلىتە ھەم قىزىق تۇيۇلغان بۇ ئىشلارنى ئۆزلىرى بىۋاستە باشتىن كەچۈرۈپ ئولتۇرۇشاتتى.

تەۋپىق بۇ سەبىي بالىلاردىن ئىبارەت بىر پارچە بوز يەرگە ئۇرۇق چېچىپ، ئۇنىڭدىن هوسۇلنىڭ بىخلىرىنى كۆرگىنىدە كۆڭلى سۆيۈنۈپ، هاردۇقى چىققاندەك بولۇپ قالدى.

— ئەي، تەلەبىلەر، — دېدى تەۋپىق ناتىقلاردەك توختۇلۇپ، هەمدە شائىرانە ھىسسيات بىلەن، — يېقىن ئارىدا سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا كېلىپ سىلەرنى ئوقۇتۇدىغان مۇئەللىملەر هازىر ئۆزلىرىمۇ تېخى تەلەبە، ئۇلارنىڭ يېشى سىلەردىن بەك چوڭمۇ ئەمەس، شۇڭا ھە دېگەندە قىيىنلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن سىلەر تەرتىپلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىۋېلىڭلار. هازىرمۇ خېلى ئوبدان ئۆگەندىڭلار يەنە شۇنداق بولسىمۇ، يېڭى ئۇستازىڭلارنى ئۆزەڭلارغا تېخىمۇ ئامراق قىلىۋېلىش ئۈچۈن ئەمدى بىز بىر مۆجىزە تەييارلاپ قويايلى. مەن سىلەرگە ئىككى جۈملە خەت ئۆگىتىپ قوياي، بۇ خەت تاختىغا يېزىقلىق تۇرسۇن، مۇئەللىم سىلەردىن بۇنى سورىغاندا دەرھال جاۋاب بېرىپ، ئۇنى هەيران قالدۇرىۋېتىڭلار يېڭى مۇئەللىم ئىچىدە: «بۇ بالىلار دەرس ئاڭلىماي تۇرۇپلا خەتلەرنى ئۆگىنىۋاپتۇ، تازا زەكى(چېچەن) بالىلار ئىكەن» دەپ ئويلاپ خوش بولۇپ كەتسۇن بولامدۇ؟

— بۇ ئۇنىڭ بىر خىل ئۆگىتىش مىتودى ئىدى، بۇنىڭ بىلەن بالىلار بىر قىيىن ۋەزىپىنى ئورۇنداۋاتقاندەك ئەمەس، بىر كۆڭۈللۈك ئويۇن ئويناۋاتقاندەكلا تۇيماستىن ئۆگىنىپ قالاتتى.

— بولىدۇ! — بالىلار بىر ئېغىزدىن چۇرقىراشتى.

بۇ چاغدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپكە كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان دېھقانلار بىر- ئىككىدىن مەكتەپكە كىرىشىپ، دېرىزىلەردىن سىنىپقا قاراپ تۇرۇشاتتى. ئەزەلدىن مۇنداق يېڭىچە مەكتەپ، يېڭىچە تەرتىپنى كۆرمىگەن، تېخىمۇ مۇھىمى، نامرات ۋە قالاق تۇرمۇشتا، خۇراپىي مۇھىتتا مەدەنىي هاياتتىن مەھرۇم بولغان خەلق، ئەمەك ئۈچۈنمۇ تەنتەربىيە ئويناۋاتقان بالىلارغا قاراپ تۇرۇشنى چوڭ كۆڭۈل خۇشى ھىسابلايتى.

مەمتىلى ئەپەندى دېرىزىدىن قارىشىۋاتقانلارغا بىر نەزەر تاشلىدى. ئەمما ئۇلارغا گەپ قىلماستىن بورنى قولىغا ئېلىپ مۇنبەرگە چىقتى ۋە

يوغان- يوغان قىلىپ، «ياشىسۇن ۋەتەن! ياشىسۇن مىللەت!» دېگەن خەتلەرنى يازدى. بۇ خەتلەرنىڭ ئاستىغا ئۇدۇل قىلىپ، شۇ سۆزلەرنى «ۋ + ە+ تـ+ ە + ن ...» شەكلىدە ھەرپلەر بويىچە ئايرىپ يازدى ئاندىن كۆرسەتكۈچ تاياق بىلەن كۆرسىتىپ:

— ياشىسۇن ۋەتەن! ياشىسۇن مىللەت! — دەپ جاراڭلىق ئاۋازدا ئوقىدى، — مۇشۇ ئىككى سۆزنى ئۆگىنىۋېلىڭلار، ساۋادىڭلارنى مانا شۇ ئىككى سۆزدىن باشلاپ چىقارماقنى زۆرۈر دەپ ئويلايمەن. بۇنىڭ مۇھىملىقىنى سىلەر ئىپتىدائىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ رۇشتى مەكتەپكە چىققاندا چۈشەندۈرۈپ قويىمەن. ئەمىسە ئالدى بىلەن ھەجىلەپ ئوقۇيلى، ماڭا ئەگىشىپ ئوقۇڭلار.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئۆزگىچە ئىدى. ئۇ ئادەتتە ئېلىپبەنى بىر ھەرپ- بىر ھەرپتىن ئۆگىتىشنى ھەم ئۈنۈمسىز، ھەم ۋاقىتنى ئىسراپ قىلىدۇ، دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ كۆز قارىشىچە يەككە ھەرپلەر تولىمۇ ئابستراكىت بولۇپ، تېخى ھېچنەرسە بىلمەيدىغان بالىلارنىڭ بۇنداق مەۋھۇم بەلگىلەرنى ئەستە تۇتىۋالمىقى تەسىدى. شۇڭا ئۇ ئەڭ ئاۋۋال ئومۇملاشقان، تۇرمۇشتا كۆپ ئۇچرايدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆگىتىش بىلەن ھەرپ ئۆگىتىشنى بىرىكتۈرۈپ ئېلىپ باراتتى. بۇنداق بولغاندا ئوقۇغۇچىلار كونكرېت ئوقۇملارنى ئاسانلا يادلىۋالالايتى- دە، يادلىۋالغان جۈملىلەردىكى ھەرپلەرنىمۇ بىرلىكتە ئۆگۈنۈپ كېتەتتى. بۇنداق بولغاندا ۋاقىت ناھايىتى كۆپ تېجىلەتتى. ئۇ بىر ئاي ئىچىدە ساۋادلىق قىلىپ بولۇشنى نىشان قىلاتتى. بىر ئاي ئىچىدە ساۋاد چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىيالمىغان مۇئەللىم ئەڭ يارامسىز مۇئەللىم دەپ ھېسابلايتتى.

ئۇ زېھنى غۇبارسىز ئۆسمۈرلەرگە ئىككى جۈملە سۆزنى چاپسانلا يادلىتىپ بولدى. بىر پارچە ئاق قەغەزدە ئەڭ دەسلەپكى رەڭ بەلگىلەر قانداق روشەن ۋە ئاسان ئىز قالدۇرسا، بۇ بالىلاردىمۇ ئىككى جۈملە سۆز شۇنداق ئىز قالدۇردى. ئۇ كۆپ قېتىم ئوقۇتۇپ ئاندىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئوقۇپ بېقىشقا بۇيرۇدى. ئوقۇغۇچىلار ھەر بىر جۈملىنى يادلىۋېلىپلا

قالماي، بۇ جۈملىلەردە ئىشلىتىلگەن تاۋۇشلارنىڭ نامىنىمۇ تەرتىپ بويىچە ئېيتىپ بېرەلەيدىغان بولدى.

— ئەمىسە، مەن سىلەر بىلەن شۇنچىلىكلا بىللە بولىمەن، بۇ مېنىڭ سىلەرگە ئاخىرقى قېتىم ئۆگىتىشىم بولۇپ قالىدۇ. بۇ سۆزلەرنى يېڭى مۇئەللىمىڭلار كەلگىچە ئۇنتۇپ قالساڭلار ئەيىبكە قالىسىلەر شۇڭا ھەر كۈنى كېلىپ ئوقۇپ كېتىڭلار ئەمدى ئۆزۈڭلار ئوقۇڭلار، مەن يەنە بىر سىنىپقا كىرەي، دېدى ئۇ.

تەۋپىق يەنە بىر سىنىپقا كىرىپ، ئۇ يەردە كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئۆسمۈرلەرگە خۇددى شۇ ئىككى جۈملىنى ئۆگىتىشكە باشلىدى.

دەريا بوغۇزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تىك تاغنىڭ ئۈستىدە كەچكى شەرپەق جىلۋىلەنگەندە تەۋپىق تەختىھوندىن قايتتى. ئۇ بۈگۈن مەكتەپكە قايتماي، بويامەتكە — ئاكىسىنىڭ ئۆيىگە بارماقچى ئىدى. ئۇ يولدا بارغىچە ئىككى جەڭچىسىگە يەنە بىر مۇنچە لەتىپىلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇلارنى جانلاندۇرۇپ قويدى. ئادەتتە ئۇ بۇ ئىككى ئەسكىرى ھەققىدە ھەمىشە «ئۇلار زېرىكىپ قېلىۋاتامدىغاندۇ؟ بىرلىكتە جەڭ قىلغان سەپداشلىرىدىن ئايرىلغىنى ئۈچۈن نارازىمىدۇ؟ ئۇلارغا مېنىڭ ئارقامدا يۈرۈشتىن قوشۇندا يولداشلىرى ئارىسىدا بولغىنى ئەلۋەتتە كۆڭۈللۈكرەك بولسا كېرەك، مەن بىلەن بولۇپ يا كېچىسى، يا كۈندۈزى ئارام تاپمىسا، ياش ئادەمنىڭ ئىچى سىقىلماي قالامدۇ؟» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن كەچۈرەتتى. ئادەتتە ئۇلار بىلەن ئەسرالىشىدىغان بۇنداق پۇرسەت يول ئۈستىدىلا بولاتتى. كەچتە بولسا جەڭچىلەر ئەپەندىنىڭ بارى- يوقى بىر نەچچە سائەتلا بولغان دەم ئېلىش ۋاقتىنى ئالماسلىق ئۈچۈن ئۇنىڭ قاتتىق تۇتقىنىغا ئۇنىماي ئۇخلايلى دەپ ئالدىرايتى. ئۇلارغا بىرەر كۆڭۈللۈك ئەمەك تېپىپ بېرەلمەيۋاتقىنىغا ئۆكۈنۈپ قالغان ئەپەندى «سۈرناي» تاماكىسىدىن چىقىرىپ ئۇلارغا بىر تالدىن تۇتتى. ئۇ تاماكىنى ناھايىتى ئاز چېكەتتى ھەم خەلق ئالدىدا چەكمەيتى.

ئۇ كېتىۋېتىپ، ھېچنەرسىنى ئويلىماسلىققا، پۈتۈن ھېسسىياتى بىلەن ھازىرنىڭ ئۆزىدىكى سۆھبەتنى، جەڭچىلەرنىڭ پارىڭى ۋە ئۇلارغا قانداق

لەتىپنى سۆزلەپ بېرىش بىلەنلا بولۇشقا تىرىشتى. ئادەتتە ئۇ يول ئۈستىدە ئەنە شۇنداق دەم ئالاتتى.

بىگىرمە تۆرتىنچى باب

1

دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئازلا قالدى. رامىزان ئايلىرى بولغاچقا تەقسىم قىلىش پائالىيىتىنى رامىزاندىن كېيىنگە قالدۇرۇش ئۈچۈن مەكتەپتە يەنە نۇرغۇن قېتىملىق تەنتەربىيە پائالىيىتى، نۇتۇق سۆزلەش، ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلار قەدىر كېچىسىنى[1] قوشنا دېھقانلار بىلەن تۈنەپ ئۆتكۈزدى. بۇ تۈنەك كېچىسى شۇنداق مەزمۇندار ئورۇنلاشتۇرۇلدىكى، مەدرىس ئەتراپىدىكى دېھقانلار ھاياتى بويى ئۇنىڭ لەززىتىنى تېتىپ قالدى: ئىبادەت قىلىندى، قۇرئان تەپسىرى ئۈچۈن موللا ئېزىز داموللام تەكلىپ قىلىنغانىدى، ھەدىستىن تۇرمۇشىمىزدىكى بىدئەتلەرنىڭ چەكلىنىشىگە دائىر مەزمۇنلارنى تاھىر خەلپەت سۆزلەپ بەردى، چەتئەلدىكى ھايات يېڭىلىقلىرى، تەرەققىياتلار ھەققىدە تەۋپىق سۆزلەپ بەردى، ئابدىراخمان شائىر، سابىتلار شېئىر ئوقۇپ بەردى... بۇنىڭ يەنە شۇنداق ئەھمىيىتى بولدىكى، ئۆتكەندە ئۇلار ئۈستىدە توقۇلغان پىتنىلەر، دەھرىلىك بۆھتانى، ناسارا، جوھۇت دېگەندەك بەدناملار خەلقنىڭ قەلبىدىن ئەبەدىيەن يۇيۇپ تاشلاندى! خەلق ھېچقاچان بۇنداق مەنىلىك تۈنەك باقمىغانىدى. ئۆزلىرىنى دىنىنىڭ ھامىسى، تەرغىباتچىسى كۆرسىتىدىغانلار بۇندىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ھېچ زامان بۇنداق چۈشىنىشلىك تەرغىبات قىلىپ باقمىغان، بۇنچىلىك كۆپ دىنىي ساۋاق بەرمىگەنىدى.

دارىلمۇئەللىمىن پۈتۈش ھارپىسىدا تەۋپىق قەشقەردىكى دوستلارغا خەۋەر قىلغانىدى. قەشقەردىن ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا قاتنىشىش

[1] قەدىر كېچىسى — رامىزاننىڭ 27 ـ كۈنى، قۇرئان شۇ كۈندىن باشلاپ چۈشۈرۈلگەن، — ئا.

ئۈچۈن ئەخمەد ئەپەندى بىلەن مەجىددىن ئەپەندى چىقتى.

— باشقىلار ئۆز ئىشلىرىدىن ئېشىنالمىدى. دوستۇم، — دېدى دوختۇر، — يەنە مەن «قېرى» دوستىڭىز خۇشاللىقىڭىزغا ئورتاق بولۇدىغان بولدۇم.

— ئۆتكەندە مەن يامان كۈنلەرگە قالغاندىمۇ سىز كېلىپ قايغۇمغا ئورتاق بولغانىدىڭىز، ئەمدى خۇشاللىقىمغا ئورتاق بولمىسىڭىز بۇ خۇددى جاپاسىنى تارتىپ، ھالاۋىتىنى كۆرمىگەندەك بىر ئىش بولاتتى، — تەۋپىق ئەخمەد ئەپەندىگە قاراپ ئەھۋاللاشتى، — خوش، دوستۇم، ئۆزىڭىز، ئىشلىرىڭىز ھەممىسى جايىدا، ئەمدى ھېلىقى دوستىمىز رىھىم — قاچاق ئەسكەر نېمىش تۇتۇۋاتىدۇ؟ ئوقۇشى قانداق؟ مال بولۇدىغاندەك قىلامدۇ؟

ئەخمەد ئەپەندى كەم سۆزلىكىگە يارىشا بىر ئېغىزدىن ئۈزۈپ - ئۈزۈپ جاۋاپ بەردى. رىھىمنى بىر - ئىككى ئېغىز ماختاپ قويدى.

— ئەخمەد ئەپەندىنى ماڭا ھەمراھ بولۇڭ دەپ شۇنچە قىلدىم، رەت قىلغىلى تاسلا قالدى. مۇشۇنداق بىر ئادەم قانداق دوست بولسۇن؟

بۇ چاقچاقلارغا ئەخمەد ئەپەندى مىيىقىدا كۈلۈپ، جىمجىت قۇلاق سالاتتى. ئۇ ئىلگىرىكىدەكلا خىيالچان ۋە كەم سۆز ئىدى.

دوستلار كېلىپلا تەۋپىقنىڭ ئىشلىرىغا ياردەم بېرىشكە كىرىشىپ كەتتى. ھەر قايسى كەنت مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنىدىغان مۇئەللىملەرنىڭ رويخېتىنى تەييارلاش، ھەر بىر كەنت ئېپتىدائىي مەكتەپلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئارخىپ ئۈچۈن تەپسىلىي خاتىرىلەش ۋە كېيىنكى بىر يىللىق ئوقۇتۇش پىلانى قاتارلىقلارنى قولمۇ- قول پۈتتۈرۈۋەتتى. ئىش ئۈستىدە مەجىددىن ئەپەندى قەشقەردىكىلەرنىڭ ھەر بىرى توغرۇلۇق راست بىلەن يالغاننى قوشۇپ لەتىپىلەر سۆزلەپ بېرەتتى. ئىشنى ئاساسەن ئەخمەد ئەپەندىلا قىلدى دېسىمۇ بولاتتى. ئۇ ئىشتىن باش كۆتۈرمەيتى. ھەم كۈلمەيتى. تەۋپىق بولسا قولى ئىش بىلەن بولاتتى- يۇ، ئاغزى بولسا مەجىددىن ئەپەندىنىڭ لەتىپىلىرىنى كوچىلاشتىن توختىمايتى.

— زىيانىڭ گېپىنى تېخى قىلمىدىڭىزغۇ؟ ئۇ ھەقتە تازا كۈلكۈلۈك لەتىپە بولسا سۆزلەپ بەرسىڭىز ئىدى، مەن قەشقەرگە بارغىنىمدا لەتىپىڭىزدىن پايدىلىنىپ ئەدىپنى بېرەتتىم.

— دېمىسىڭىزمۇ تازا كۆڭلىڭىزدىكىدەك بىر لەتىپە بار، — دەيتتى. مەجىددىن ھاسىسىنى پىرقىرىتىپ ئولتۇرۇپ كۈلۈپ تېلىققان ھالدا لەتىپىنى باشلاپ.

— شەۋقى بوۋاي ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟ ئەخمەد ئەپەندىنى قېشىمىزدا دەپ يۈز خاتىرە قىلىپ ئولتۇرماڭ جۇمۇ، — تەۋپىق دوختۇر بىلەن قەۋەتلا چىقىشقاچقا ھەم بىر- بىرىنىڭ مىجەزىنى بىلىشكەچكە بىردەممۇ چاقچاقسىز تۇرۇشالمايتتى.

تەۋپىق ھەر قايسى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنغان مۇئەللىملەر ۋە شۇ مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ ئىسمى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنى يېڭى خىزمەت ئورۇنلىرىغا ئۇزۇتۇشنى بىر خىل داغدۇغلۇق پائالىيەت تەرىقىسىدە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ خېلىدىن بېرىلا مۇشۇنداق قىلىشنى ئويلاپ كېلىۋاتاتتى. بۇنداق بولغاندا بۇ نوقۇل يېڭى مۇئەللىملەرنى خىزمەت ئورۇنلىرىغا تەقسىم قىلىشلا ئەمەس، بىر قېتىملىق يېڭى مەدەنىيەت تەرغىباتى — يەنە كېلىپ كونكېرىت ۋە جانلىق تەشۋىقات بولاتتى. ئۇ ئاخىرقى كۈنلەردە شاگىرتلىرىغا «بىز — مۇئەللىم!» دېگەن ناخشىنى ئۆگىتىشكە ئۈلگۈرگەنىدى.

شەۋۋالنىڭ ئونلىرىدا[1] ئۇلار ئاخىرى يولغا چىقىدىغان بولدى. جىمى تەييارلىقلار پۈتكەنىدى. يولغا چىقىدىغان كۈنى سەھەردە ئۇلار مەدرس ھويلىسىدا سەپ تۈزۈپ، يەر- جاھان ئارقارغىچە مەشىق قىلىشتى. ئۆگۈرۈق خەلقى ئۇلارنىڭ «ئەپەندى» بولۇپ، بالا ئوقۇتۇش ئۈچۈن تاراپ كېتىدىغانلىقى ۋە ئەمدى نەچچە ۋاقىتتىن بېرى قايناپ تۇرغان مەدرىس ھويلىسى جىمىپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە چوڭ بىر بوشلۇق ھاسىل بولغاندەك بولدى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار شاۋقۇنلىرىغا

[1] 1935 - يىلى يانۋارنىڭ ئوتتۇرلىرى، — ئا.

ئۆگۈنۈپ قالغان كىشىلەر ئۆلارسىز بۇ يەرنىڭ چۆلدەرەپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا كۆڭۈللىرى يېرىم بولغانىدەك بولاتتى. شۇڭا ئۇلار بۆگۈن ئاخىرقى قېتىم بۆلارنىڭ «ئويۇن»لىرىنى كۆرگەچ بالىلارنى ئوڭرۇقتىن ئۆزۈتۈپ قويماقچىدى.

دارىلمۇئەللىم ئوقۇغۇچىلىرى — ئەتىنىڭ مۇئەللىملىرى «بىز — مۇئەللىم!» دېگەن ناخشىنى ياڭرىتىپ مەكتەپ ھويلىسىدا كۆچلۈك قەدەملىرى بىلەن ئەكس سادا ياڭرىتىپ بىر نەچچە مەيدان ئايلانغاندىن كېيىن، غەرب تەرەپكە — دەرۋازىغا قاراپ يۈزلەندى، مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارنى ئادەتتىكى ئۇسۇلى بويىچە بوم ئاۋازلىقلار، زىل ئاۋازلىقلارنى ئايرىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ سېپى ئالدىدا بايراق ۋە تۆمۈر قاسقانلىق يېڭى دۇمباق ۋە بارابانلار باردى. (بۇ خىلدىكى تەنتەربىيە سايمانلىرى توختاجىنىڭ تىرشچانلىقى بىلەن يېقىندىلا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەنىدى) بايراقنىڭ ئارقىسىدىلا نىمتۇللا بىلەن مەڭلىكاخۇن ئىككىسى تولۇق قوراللانغان ھالدا مېڭىشقان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىغا تېخىمۇ سۈر ھەيۋە قوشقانىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئىنتايىن چاققان ۋە تېتىك قەدەملەر بىلەن گاھ سەپنىڭ ئالدىغا، گاھ سول تەرەپكە، گاھ ئوڭ تەرەپكە ئۆتۈپ، خۇددى ياغاچچىلار رەندىلىگەن تاختىغا قارىغانىدەك قاراپ سەپنى تۈزلەيتتى. كىمنىڭ بىلىكى چىقىپ قالغانلىقىنى خاتاسىز سېزەتتى ـ دە، شۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ۋارقىرايتتى. قاتار شۇنچىلىك ئەستايىدىل ۋە قاتتىق قوللۇق بىلەن يۇقىرى تەلەپتە تىزىلغاندىن كېيىن ئۇ ھەربىي قوماندانلاردەك كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازاد كوماندا بەردى:

— ئالدىغا قا ر ا پ، — ئۇ سوزۇپ توۋلىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى سەھەردە موربىلاردىن چىققان تۈتۈن بىلەن تۇمان ئارىلاشقان سوغۇق ھاۋادا تىترىگەندەك بولۇپ يىراقلارغا كەتتى. ئېغىز- بۇرۇنلاردىن توختاۋسىز ھور كۆتۈرىلەتتى، — قەدەملەپ، مارش! — مەمتىلى ئەپەندى كوماندا بىلەن تەڭلا سەپنىڭ يېنىدا گاھ ئالدىغا، گاھ ئارقىغا يۈگرەپ، ئېگىشىپ تۇرۇپ توغرا قاتارنىڭ قەدەم ئېلىشقا بىرمۇ-بىر قاراپ چىقتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ

قەدەم ئېلىشى گويا ھەربىي پاراتتىكى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭكىدەك تەكشى، يەرگە چۈشكەن ئاۋازى خۇددى بىرلا ئاياقتىن چىققاندەك رىتىملىك ئىدى. توغرا قاتاردىكى تۆت ئوقۇغۇچىنىڭ ئالدىغا چىقىرىلىرىۋاتقان پۇتى ۋە ئارقىدا قېلىۋاتقان پۇتى خۇددى ئىچىلىپ يېپىلىۋاتقان دەرۋازا قانىتىدەك بولسىمۇ تەۋپىق قاتارنىڭ يېنىدا يەل تاپاندەك سىلىق يۈگرەپ، ئەستايىدىل كۆزۈتەتتى. ئۇ ھەتتا قەدەم تىۋشىنىڭمۇ بىر خىل چىقىشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇ بەزى ـ بەزىدە:

ــ ئابدۇغۇپۇر، ئوغلۇم، پۇتۇڭنى بەك چىڭ ئۇرىۋەتتىڭ! رىتىمنى بۇزما! مۇھەممەد قارى، سەن چىڭراق دەسسىگىن! ــ دەپ ۋارقىراپ تۇراتتى.

ــ ئابلىمىت قارى، پۇتۇڭ سەل بۇرۇن چىقىۋاتىدۇ، دىققەت قىلغىن ئوغلۇم!

باياتىن بېرى ئۇلارنىڭ مەش دەسسىگىنىنى كۆرۈپ تۇرۇشقان خەلق ئارقىدىن ئەگىشىپ چىقىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار بېسىپ ئۆتۈدىغان يوللارغىمۇ خەلق دەۋرەپ چىقىپ، ئىختىيارسىز تەشكىللەنگەن قارشى ئېلىش مۇراسىمى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئاجايىپ قوشۇنغا، ھەيۋەتلىك دۇمباق ساداسى، رىتىملىك سۇناي ۋە يەنە بىر خىل مۇزىكىدەك رىتىملىق قەدەم ئۇرۇشىنى ئاڭلاپ ھاياجانلىناتتى. بۇ سەپتە ئوغۇللىرى بارلار بولسا گويا ئۆزى ئاشۇ سەپتە كېتىۋاتقاندەك پەخرلىنىپ كېتەتتى.

ــ ناخشا! ــ دەپ توۋلىدى تەۋپىق.

پۈتۈن سەپ ناخشا باشلىۋەتتى:

بىز ــ مۇئەللىم، يۇتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
ۋەتەن، مىللەت باشىگە نۇرلار ساچىمىز.
ئۆتمىسۇن دەپ ئەۋلادلار ئەمدى قۇل بولۇپ،
بىز قان كېچىپ، جان بېرىپ يوللار ئاچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،

ئىلىم- ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ھۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلەنگەي ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئىرپانغا يۈرتىمىز ئاتۇش،
ئىرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز.

مارش تېمپىسىدا ئېيتىلغان بۇ ناخشىنى ئوقۇغۇچىلار شۇ قەدەر جۇشقۇن، شۇ قەدەر مۇھەببىتى بىلەن ئوقۇشتىكى، يول بويلىرىدا تۇرغان بىر مۇنچە كىشىلەر يىغلىۋېتىشتى. قېرى مومايلار دۇنيادىكى ئەڭ نازۇك، ئەڭ نەپىس ئىسىملار بىلەن ئاتاپ، ئەڭ تاتلىق سۆزلەر بىلەن ئۇلارنى ئەركىلىتىشەتتى، ماختىشاتتى. ھەمدە ئاللاھ سۇبھان ۋە تائالانىڭ ئۇلارنى يامان كۆز، يامان تىلدىن ساقلىشىنى تىلەپ دۇئا قىلىشاتتى. بوۋايلا ساقاللىرىنى سىپاپ:

— مەمتىلى ئەپەندى ئاز تېپىلىدىغان ئادەم جۇما، مۇنداق مۆجىزىنى ئاتىمىز كۆگەنما، ئانىمىز كۆگەنمۇ؟ ھە، مانا، كوچا- كوتاڭدا ئاپتاپ سۇنۇپ، بىكاچىلىقتىن بۇزۇلۇپ كېتىدىغان بىژ توپ كۆك پوتلىلانى تۈزۈكلا ئادەم قىلىپ قويۇپتىغۇ؟ قارىماسىز، ئۇلانىڭ مېڭىشلىرىنى! — دېيىشەتتى زوقلۇنۇپ.

ئۇلار ئاچىياردىن ئۆتۇپ بويامەت مەكتەپكە تەقسىم قىلىنغان ئۈچ نەپەر يولدىشىنى يېڭى مەكتەپنىڭ ھويلىسىغا قەدەر ئۇزۇتۇپ كىرىشتى.

ئاندىن ئۇلار بىلەن بىللە سىنىپنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن كىرىشىۋىدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ رەتلىك ئولتۇرۇشىقىنىنى كۆرۈشتى. تەكرەمەشتە[1] گۈرۈلدەپ ئوت كۆيۈۋاتاتتى. سىنىپ ئىسسىق، ئوقۇغۇچىلار رەتلىك كىيىم- كېچەك كىيگەن(تەۋپىقنىڭ تەلىپى بويىچە ھەر يۇرت ئاتىلار ھەيئىتى يېڭى ئوقۇغۇچىلارغا مەمتىلى ئەپەندى تەمىنلىگەن ئەندىزە بىلەن پىچىپ تىكتۈرۈلگەن ئوقۇغۇچىلىق فورمىسى — ماشرەڭ فورما كىيدۈرگەنىدى)، سەبى چىرايلىرى پاكىز ۋە ئىللىق ئىدى. ھەممىگە قىزىققۇچى كۆزلىرى بۈركۈت كۆزلىرىدەك چاقناپ تۇراتتى.

سىنىپ باشلىقىنىڭ «ھۆرمەت» خىتابى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئوڭ قولىنى چېكىسىگە كۆتۈرۈپ سالام قىلدى. بۇ ھال يېڭى مۇئەللىملەرنى چەكسىز سۆيۈندۈرۋەتتى. تەۋپىق بۇ يەرگە تەقسىم قىلىنغان مۇئەللىملەرنى ئوقۇغۇچىلارغا تونۇشتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مۇراسىم تۈگىگەندە كېلىپ رەسمىي ئىشقا چۈشۈدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن خەيرلەشتى.

يېڭى مەدەنىيەت قوشۇنى سەپىرىنى داۋام قىلدى. ئۇلار ھەربىر كۆچۈم مەھەللىگە كەلگەندە «بىز — مۇئەللىم» دېگەن ناخشىنى تىڭلىشاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن «ئىزچىلار مارشى» نى ۋە باشقا ناخشىلارنى ئوقۇيتى. ئۇلار بويامەتتىن چىقىپ غەربىي جەنۇپ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، يەنە ئاچيادىن ئۆتۈپ، تېتىر يېزىسىغا كىرىشتى. تېتىردا يېڭى مۇئەللىملەرنى مەكتەپكە ئەكىرىپ قويدى ۋە يەنە ناخشا ياڭرىتىپ، تېتىردىن ئۆتتى. ئۇ يەردىن مېيى مەكتىپىگە قاراپ مېڭىشتى. بۇ يېزىلاردىمۇ خەلق كوچىلارغا دەۋرەپ چىقىپ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە پەرزەنتلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىنى ئۇزۇتۇپ قېلىشاتتى. تاغ تەرەپتىن سوقۇپ تۇرغان ئىزغىرىن يانۋار شامىلى يۈزلەرنى نەشتەردەك چاقاتتى. لېكىن جىددىيلەشكەن، ھاياجانلانغان، يۈرىكىدە ئىپتىخار ئوتى يېنىپ تۇرغان كىشىلەر سوغۇقنى سەزمەيتى.

---

[1] تەكرەمەش — ئوتۇن قالاشقا باپ كېلىدىغان بىر خىل مەش، — ئا.

ئۇلار مېيى مەكتەپكە تەقسىم قىلىنغان سۇلتان ئۆمەر قاتارلىق يولداشلىرىنى ئۇزۇتۇپ سىنىپقىچە بىللە كىرىشتى. بۇ يەردىمۇ تەرتىپكە كەلتۈرۈلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرمەت سالىمىنى قوبۇل قىلىشقاندىن كېيىن، شۇ يەردە ئارام ئېلىشتى ۋە چۈشلۈك تاماق يېيىشتى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ سەپەرنىڭ مۇساپىسىغا ئاساسەن قايسى چاغدا قەيەرگە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى، قەيەردە تاماق يەپ، قەيەردە قونىدىغانلىقىنى كەنتلەردە ئاتلار ھەيئىتىگە ئۇقتۇرۇش قىلىغانىدى.

كۈن قىسقا بولغاچقا ئۇلار تاماقتا كىرىشكەندە چۈشتىن سەل ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلار ياتاقلاردا تاماق يەۋاتقاندا ئاتلار ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى مەجىدىن ۋە ئەخمەت ئەپەندىلەرنى مۇئەللىملەر ياتىقىغا تەكلىپ قىلدى.

— ھېرىپ قالمىغانسىز، دوختۇر؟ ئاتنى مىنىۋېلىشقا ئۈنىمىدىڭىز، ئەمدى ئۆز ئۈۋالىڭىز ئۆزىڭىزگە.

— ياق، ھارغىنىم يوق. ئاغىنىڭىزدىن سوراپ كۆرۈڭ، مەن تېخى ئۇنى يۆلەپ ماڭدىم.

— بۇ گەپچىزە ئەخمەت ئەپەندىگە يۈك بوپسىز- دە؟ — دېدى تەۋپىق ئەھۋالنى چۈشۈنۈپ.

— ياق، يۈك بولمىدى،— دېدى ئەخمەت ئەپەندى تۈزلا.

تاماق ئۈستىدە تەۋپىق ئاتلار ھەيئىتى بىلەن خىزمەت توغرۇلۇق پاراڭلاشتى، ھەم چاقچاق قىلىپ ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشتى. ئۇ كەچلىك تاماق ۋە قونىدىغان جاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئاتلار ھەيئىتىدىن بىرنى ئاتلىق ئىشتاچىغا ئەۋەتتى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ «تاماشاسى»نى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتراپتىن يىغىلغان دېھقانلار، باللار ۋە ياشلار ئۇلارغا بىر مۆجىزىگە قارىغاندەك ھەۋەسلىنىپ قارىشاتتى. ئۇلار بۇ ياشلارنىڭ يۈرتتىشى، ۋەتەندىشى ئىكەنلىكىگە ئىشەنگىسى كەلمەيۋاتقاندەك قىلاتتى. تېخى تۈنۈگۈنلا بىۋاش، سايىق كۆرگەن «چۆجە خوراز»لارنىڭ بۈگۈن مۇشۇنداق ئادەمگە ئايلانغىنىغا

ھەيران قالاتتى. ئۇلارنىڭ تەڭتۇشلىرىدا بۇ ھەيرانلىق «سەندەك بولالماسمەنغۇ، خەپ...» دېگەندەك بەسلىشىش تۇيغۇسىنى ــ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇپ ئۆزىمۇ شۇنداق ياراملىق ئادەم بولۇش ئىستىكىنى ئويغاتسا؛ ئاشۇلار بىلەن تەڭتۇش بالىلىرى بار كىشىلەردە «مەمتىلى ئەپەندى بالىلارنى ئەدەبلىك، ياراملىق قىلىپ بېرىدىغان چېغى، بالىلىرىمىزنى بەرسەك بولغۇدەك» دېگەن قارارنى مۇستەھكەملەيتتى.

تەۋپىق ھەر جايدا خەلقنىڭ مۇشۇنداق يىغىلىدىغانلىقىنى، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەنە بىر قېتىم ئاقارتىش تەرغىباتى قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلىگەنىدى. شۇڭا ھەر توختىغان يەردە توپلانغان جامائەتكە ئوقۇشنىڭ پايدىسى ھەققىدە سۆزلەشنى قولدىن بەرمىدى؛ بۇ يەردىمۇ دۇنيا يېڭىلىقلىرى، بىزنىڭ ھالىمىز، ئوقۇشنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىقلارنى چۈشەندۈردى. ھەممە ئوقۇش دېگەننىڭ ياش-قېرى دەپ چەكلەنمەيدىغانلىقىنى، ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىپلا قالماي، ئۆزلىرىنىڭمۇ كەچكۈرسىلاردا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقىرىۋېلىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ئۇلار بۇ قىسقا مۇراسىمدىن كېيىن جەڭگىۋار سېپىنى تۈزەپ، يەنە شۇنداق ھەيۋەت بىلەن مارشلار ياڭرىتىپ ئىشتاچىغا قاراپ ماڭدى. مېيى، تېتىر خەلقى ئۇلارنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئۇزۇتۇپ قالدى.

ئۇلار ئاۋۋال ئىشتاچى مەكتەپكە كىرىپ، يېڭى مۇئەللىمنى سىنىپقىچە ئۇزۇتۇپ كىردى. بۇ يەردىمۇ ئوخشاشلا بالىلار تەرتىپلىك ئولتۇرۇشاتتى. ئازادە ۋە يورۇق سىنىپ گۈپپىدە ئىسىغان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ روھىدىن تېتىكلىك جۇش ئۇرۇپ تۇراتتى. مۇئەللىملەرنى كۆرۈش بىلەن ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئوڭ قوللىرىنى كۆتۈرۈپ سالام قىلدى. ئۇستەلدە يوقلىما تۇراتتى. ئۇنىڭدا بالىلارنىڭ ئىسمى تەۋپىقنىڭ چىرايلىق پوچۇركىسى بىلەن كۆچۈرۈلگىنىنى كۆرۈشتى.

يېڭى «ئەپەندىلەر» ئاتىلار ھەيئىتىنىڭ باشچىلىقىدا مەكتەپنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن ساھىپخانلارنىڭ داستىخانىغا داخىل

بولــدى. ئانــدىن ئــۇلارنى تەييارلانغــان ئــۆيلەرگە باشــلاپ، دەم ئېلىشــقا ئورۇنلاشتۇردى.

****

ئەتىسى ئۇلار بويۇنلىرىغا بىر خىلدا كۆك رەڭلىك شارپا ئوراشتى. ماشىرەڭ ئۇستىباش، پەتىنكە كىيگەن يىگىتلەرگە شارپا بەكمۇ ياراشقان ئىدى. ھاۋانىڭ تېخىمۇ سوغۇقلۇشۇپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلار ئىشتاچىدىن يولغا چىقىپ يەنە داغدۇغا بىلەن ئايلىنىشنى داۋام قىلىپ، تېجەنگە كەلدى.

تېجەن مەكتەپ ئاتلار ھەيئىتى مۇدىرى ئەمەتھاجىمنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا — كۆل بويىدا ئىدى. ھازىر قەھرىتان قىش بولغاچقا دەل-دەرەخلەر يالىڭاچلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ياز كۈنلىرى بۇ يەرنىڭ تولىمۇ ھاۋالىق بۈككىدە دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان راھەتبەخش جاي ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

ئۇلار سەيپىددىن، ئابدۇلباي ۋە ئابدۇرەشىد قاتارلىق مۇئەللىملەرنى ئاتلار ھەيئىتىگە تونۇشتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، بىر ئاز دەم ئېلىپ، يولنى داۋام قىلىشتى. چۈشلۈك تاماق تەختىھونغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

چۈشتىن كېيىن ئازغان مەكتەپكە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ بازار (مەشھەد) غا كېلىشتى. بۇ يەر يەنە بىر قونالغۇ ئىدى. شۇ كۈنى ئۇلار يېڭى مۇئەللىملەرنى سىنىپلارغىچە ئۇزۇتۇش ۋە ئاتلار ھەيئىتىگە تونۇشتۇرۇش رەسمىيەتلىرىنى تۈگۈتۈپ، ئابدۇراخمانھاجى، قۇتلۇقاخۇنلارنىڭ ھەمراھلىقىدا رۇشتى مەكتەپ، قۇمباغدىكى ئىپتىدائىي مەكتەپ ۋە كەلگۈسىدە سېلىنىدىغان قىزلار مەكتىپىنىڭ ئورنى قاتارلىقلارنى كۆرۈشتى. ئاندىن ياتاقلارغا جايلاشتى. ئەتىسى بۇ يەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكچىدى.

ھەزرەت سۇلتان جامەسىنىڭ ھويلىسىدا، خانىقا ھوجرىلىرىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا تەۋپىقنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مەش دەسسەش، سەپ تۈزەش، خەت ھاسىل قىلىش ماھارىتىنى كۆرسىتىۋاتقاندا قارا كۈچلەر ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئابرويىنىڭ مىسلىسىز ئۆسۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ دەملىرى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. ئەسلىدىنلا قىتغۇر كېلىدىغان بۇ تائىپە ئەمدى خەلق ئالدىدا ھۆرمەت مۇسابىقىسىدە تەۋپىق تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن يۈرىكىدىكى ئۆچمەنلىك ئوتى تېخىمۇ يامانراق تۇتۇشۇپ كەتتى.

ھابۇلھاجىم ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ، توپ- توپى بىلەن ھەزرەت سۇلتانغا قاراپ ماڭغان جامائەتكە ئەلەم ۋە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايتتى. كىشىلەر «مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بالىلىرى» مەش ئوينايدىكەن دېگەن گەپنى ئاڭلاپ پۈتۈن مەشھەدتىن، يەنە ئازغاندىن، تېجەن، شورۇق، سۇنتاغ قاتارلىق قوشنا كەنتلەردىن كېلىشمەكتە ئىدى.

ھەزرەت سۇلتانغا يېقىن ھويلىلارنىڭ بىرى ئالدىدا بۇ تاماشاغا بارمىغان بىرنەچچەيلەن تۇرۇشاتتى.

— ھاجىم، بۇنىڭ ئۆزى...؟ — دېدى بىرى ئېغىز تاتىلاپ، خوشامەتكۈيلۈق بىلەن، ھابۇلھاجىمغا يولدا كېتىۋاتقان كىشىلەرنى ئىما قىلىپ،— ئۇلۇغ جامەنىڭ ھويلىسى قىيامەت، ئادەم ئۈستىگە ئادەم!...

— ھە، بۇ دەججاللىنىڭ ئېشىكىنىڭ ئارقىسىدىن ماڭىدىغانلار مېڭىپ تۇرسۇن، بارىدىغان يېرى قىيامەت- ئازاپ! دوزاققا تۇترۇق بولىدىغانلار! — باياتىن بېرى بىر خىل بىچارىلىك، مەيۈسلۈك بىلەن يېتىملىك ھېس قىلىپ، پەقەت مەغلۇپ بولغۇچىلاردا بولۇدىغان تۆۋەن كەيپىياتتا قېشىنى ئېتىپ تۇرغان ھابۇلھاجىم يېنىدا خوشامەتچىلەر پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا چىشىنى چىقارغان ھامان قايتىدىن ئۈمىد تۇغۇلغاندەك كەيپىياتقا كېلىپ، چىرايى خېلى ئېچىلىپ قالدى، لېكىن ئۇ بالدۇرقىغا قارىغاندا بەك ئېھتىياتچان بولۇپ كەتكەنىدى. قورقۇشتىن باشقا ئاشۇ توپ ئىچىگە جامائەتنىڭ كۆز ئۆنىدە قېتىۋەتكەن بالىسىنىڭ بولۇشى بىر ئاز

تىلىنى قىسىپ تۇراتتى.

جامە تەرەپتىن يەرنى زىرىلدىتىپ قەدەم ئاۋازى، دۇمباق ۋە بارابانىنىڭ تاغ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈۋاتقاندەك، تۇمەنمىڭ ئات يىراقتىن چىپىپ كېلىۋاتقاندەك «گۇمبۇر، گۇمبۇر، گۇمبۇر» قىلغان رىتىملىك ئاۋازى، ياشلارنىڭ پۈتۈن زوق- شوقى بىلەن ئوقۇۋاتقان ناخشىسى بۇ يەرگە ئاشكارە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئاۋازلار ھېلىقىلارنىڭ قۇلىقىغا مۇش ئۇرغاندەك ئىشىتىلەتتى. بارابانىنىڭ قارىنىغا بېكىتىلگەن بوم تارىنىڭ زىرىلدىشى بۇلارغا توغرىدىن- توغرا يۈرىكى زىرىلداۋاتقاندەك تويۇلاتتى.

— جاھان مۇشۇنداقلا بولسا ھەممە ئادەم دەۋزىقى بولۇپ كېتىدىغۇ، ھاجىم؟ — دېدى كىچىك بېشىغا تولىمۇ يوغان سەللە ئورىۋالغان بىرى بۈيۈك ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ تەقدىرىدىگە كۆڭۈل بۆلۈپ.

— ئاللاھ ئۇلۇغ! - دېدى يوغان سەللە ساقىلىنى سىپاپ، شەيتانلارچە ھېجىيىپ، — ئاللاھ ھەلىم[1]، پىرئەۋنگىمۇ مۆھلەت بېرىلگەن. دىنىي ئىسلامنىڭ نۇرىنى ئۆچۈرمەكچى بولۇشقانلار كۆپ بولغان، ئامما لېكىن ئىسلام دىنى يەنىلا مۆمىنلەرنىڭ كۆڭۈللىرىنى يورۇتۇپ تۇرۇپتۇ. بۇمۇ بى ۋاقىتلىق ئىش. باقى دۇنيادىغۇ ھېچقانداق گۇناھ ئاللاھنىڭ جازاسىدىن قۇتۇلالمايدۇ، مۇشۇ دۇنيادىمۇ بۇلارغا كۆگۈلۈك جىق!

— لېكىن بۇلا... مەمتىلى ئەپەندى پىرئەۋن، نەمرۇد، مەنسۇر ھەللاجلاغا ئوخشىمامدىكىن دەيمەن...

— شۇنداق، بۇنىڭ پوپاڭلىرى ئۇلارغا قارىغاندا ھېچگەپ ئەمەس تېخى! — دېدى توپىنىڭ چوڭى — ھابۇلھاجىم قىزىلباش، يۈرىكىنىڭ ئاجىز دۈپۈلدەپ تۇرۇشىغا قارىماي، باشقىلارنى ئۈمىدلىكرەك قىلغۇسى كېلىپ.

بۇ چاغدا جامە تەرەپكە ماڭغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەنىدى. ئۇ تەرەپتىن بولسا گۈلدۈرمامىدەك جاراڭلاپ چىقىۋاتقان كوماندا ئاۋازى بىلەن

[1] ھەلىم — ئاللاھنىڭ ئىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ، گۇناھكارلارنى جازالاشقا ئالدىراپ كەتمەيدىغان سۈپىتىنى بىلدۈرىدۇ. — ئا.

ناخشا، ناغرا- سۇناي ئاۋازى گۈمبۈرلەپ ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— تەقسىر، ئۆزلىرىمۇ جىنلارنىڭ ساماسىنى كۆرۈپ باققىلى ماڭىلىمۇ؟ — دەپ تەئەددى قىلدى جاھالەت ھامىلىرىنىڭ توپىدىن بىرى، بىر مويسىپىت ئۆتكۈنچىگە.

خەلق ئاخىرىقى ھىسابتا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ جارچىلىرى ۋە غالچىلىرى بولغان قازى قۇززات، مۇپتى، ئەلەم دىگەندەكلەرنىڭ قامالى ئاستىدا بولغاچقا، يەنىلا ئۇلاردىن ئەيمىنىدى. ھامان بىر كۈنى ئۇستۈنلۈككە چىقىپ ئۆزلىرىدىن ھىساب ئېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭىڭدەك بۇ مويسىپىت كىشىمۇ چوڭامىنىڭ زەھەردەك تەئەددىسىنى چۈشۈنۈپ مەڭدەپ قالدى. ئۇنىڭدا رەددىيە بېرىپ مەردانىلەرچە يۈرۈپ كېتىشكە جۈرئەت يوق ئىدى.

— يوغسۇ، تەقسىر، ھېلىقى، ئۆزى، بىزنىڭ ھېلىقى ئوغۇل شۇيان كېتىپ قاپتىكەن، شۇنى قولىقىدىن تاتىپ كېلەي دەپ... — ئۇ ئۆزنىڭ جۈرئەتسىزلىكى تۈپەيلىدىن يالغان سۆزلەشكە مەجبۇر بولغانىدى. شۇڭا يالغىنى ئۆزىگىمۇ ھار كېلىپ قىزىرىپ كەتتى، ئۇ ھودۇقۇشىنى بىلىندۈرمەسلىك ئۈچۈن، يەنە بىر مەررە خوشلۇشۇش مەنىسىدە قولىنى كۆكسىگە ئالدى - دە، ئالدىراپ يۈرۈپ كەتتى.

توپتىكىلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمىگەنىدى. بىراق قارشى تەرەپنىڭ ئۆزىدىن تەپ تارتىپ يالغان سۆزلەشكە مەجبۇر بولغانلىقى، بارلىق سامان قوساق «مۆتىۋەر»لەرگە ئوخشاشلا ئۇلارنىمۇ قانائەتلەندۈرگەنىدى.

— ھەزرىرىتى ئېلىنىڭ قىلىچى كېرەك، بۇ ئاداشقانلارغا! — دېدى ئۇ بىر قېشىنى زەردىلىك لىكىلدىتىپ.

ئۇنىڭ تىنىمسىز پۈتنى يۆتكەپ، ھەدەپ يالغان ئەسنەشلىرىدىن تىت- تىت بولىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۆتكۈنچىلەرنىڭ ئايىقى بېسىققاندا ئۇ ھەمتاۋاقلىرىغا:

— قېنى بىزمۇ يېقىنراق بېرىپ، نىمە سىرى - ئەسنا بارلىقىنى كۆرۈپ باقمايلىمۇ؟ ھېچ بولمىسا يېقىنراقتا بىرسىنىڭ ھويلىسىدا،... —

دەپ تەكلىپ بەردى ئۇ. قارىغاندا ئۇمۇ ھەزرەت سۇلتاندا نېمە كارامەتلەر بولىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە قىزىقىپ قالغاندەك قىلاتتى. لېكىن بۇ قىزىقىشنىڭ بىر تەرىپىدە چەككە يەتكەن كۆرەلمەسلىك، ئىچى يامانلىق تۇيغۇسىمۇ بارئىدى.

— بۇنىڭ ئۆزى...؟ — دېدى سۇخەنچىلەر تازا ئىشىنەلمەي.

— ھېچقىسى يوق، بىز شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسىگە ئالدىنىپ كەتمەيمىز.

ئۇلار جامە تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بىراق ئۇلار شۇنچىلىك قورقۇشتىكى، ئۆزىچە ھەربىر ئادەم بۇلارنىڭ شۇ ياققا ماڭغىنىنى مەسخىرە قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ئىزا تارتىشتى. ئۇلاردا كەم كۆرۈلىدىغان نومۇس تۇيغۇسى پەيدا بولغاندىمۇ ئەنە شۇنداق ئورۇنسىز تۇغۇلغاندى.

*

**

مەتىمىننىڭ مەيداندىن چىقىپ كېتىۋاتقىنىغا ئىككى ئادەم دىققەت قىلدى. بىرى توختى زۇنۇن، يەنە بىرى يېڭىدىن مەكتەپكە تىزىملانغان قۇربان جاپپار ئىدى. بالا تامغا مىنىپ ئولتۇرغاچقا ئىگىزدىن ھەممىنى كۆرۈپ تۇراتتى.

مەتىمىندە ئۆزىنىڭ «شەرەپلىك» ۋەزىپىسىگە نىسبەتەن مۇھەببەت بارىدى. ئۇ ئۆزىنى قالتىس چاغلايتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ باشقىلارنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇۋاتقىنىنى كۆرسە چىداپ تۇرالمايتتى. خەلقتىن ئۆزىنىڭ قالتىسلىقىنى ھېس قىلمىغىنى ئۈچۈن ئاغرىناتتى. بۇنداق چاغلاردا ھەممە ئادەمنى قىيما- چىيما قىلىۋەتكۈسى، ئاندىن: «ئاكاڭ قارىغاينىڭ نوچىلىقىنى كۆردۈڭمۇ؟» دېگۈسى كېلەتتى. پات- پاتلا جاللاتلىق تەبىئي باش كۆتۈرۈپ مەخپىي خىزمەتنىڭ ئىنتىزامىنى بۇزۇپ قوياتتى.

ئۇ مەتىلى ئەپەندىگە نېمىشقىدۇر بارغانسېرى ئۆچ بولۇپ كېتىۋاتاتتى. بۇنىڭدا خىزمەتنىڭ تەلىپى، كۈرۈتۈش ئوبيېكتى بولغانلىق سەۋەبىدىن باشقا، كۆرەلمەسلىكمۇ ئېغىر ئىدى. گاھىدا ئۇنىڭدا

مەمتىلى ئەپەندىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋېتىپلا بىر ياققا قېچىپ كېتىش خاھىشى ئويغۇناتتى. لېكىن ئۇ قېچىپ كېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چۈنكى ئۇ خىزمەت كۆرسۈتۈپ ئۆسۈشى، يۇرت سوراپ خەقنىڭ كۆزىدىن ئوت چىقىرىۋېتىشى كېرەك ئىدى. بارلىق ئىچى تار ئادەملەرگە ئوخشاش باشقىلارنىڭ مۇۋەپپىقىيىتىنى كۆرگەندە رەڭگى تاتىرىپ، ئۇنى ئۆچۈپ كېتىدىغان ئادەت بارىدى. ئەگەر مۇۋەپپىقىيەت قازانغۇچى ئۆزىنىڭ ئىنىسى ياكى خوتۇنى بولسىمۇ ئوخشاشلا ئىچى كۆيەتتى. ئۇنداقكەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ غالىبىيەت مارشىنى ياڭرىتىپ يۈرۈشى ئۇنىڭدا ئىچىنى مۈشۈك تاتىلاۋاتقاندەك ھەسەت ئويغاتماسلىقى مۇمكىن ئەمەس - تە!

ئۇ جامەنىڭ ئۆگزىسى، تېرەكلەرنىڭ شاخلىرى، دائىرە تاملىرىنىڭ ئۈستى، قوشنا ئائىلەرنىڭ ئۆگزىسى ۋە تاملىرىدا سانجاق-سانجاق بولۇپ تۇرۇشۇپ، كەتكەن ئادەملەرگە قاراپ ئىچىنى قىزىق بىر نەرسە كۆيدۈرۈپ ئېچىشتۇرىۋەتكەندەك بولدى. بېشى پىررىدە قايدى - دە، بۇ يەردە تاماشىبىنلارنىڭ ئىدىيە ھالىتىنى ئىگىلەش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۇنتۇپ، مەيداندىن سوغۇرۇلۇپ چىقتى. ئەسلىدە ئۇنىڭ يۈرىكىگە تولغان ئۆچمەنلىك ئۇنى بىرەر شۇملۇق قىلىشقا، مۇشۇ خۇشال- خۇرام سورۇننىڭ كەيپىنى بۇزۇشقا ئۈندەپ ئارام بەرمىگەنىدى. ئۇ شۇ يەردىلا بۇ خىيالنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، خەقنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرۈشنى خالايتتىيۇ، لېكىن بۇنداق چوڭ سورۇننى بۇزۇۋېتىش ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. شۇڭا بىر شۇملۇقنى كۆڭلىگە پۈكۈپ چىقىپ كەتتى.

شۇ چاغدا ئۇنىڭ ھېلىگەر خۇجايىنىنىڭ مۈلۈنىڭدەك چاقىقان كۆزلىرى مەمتىمىننى ۋە باشقا ئادەملىرىنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ مەمتىمىننىڭ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپكە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مىجەزىگە ۋە كەسپى ئادىتىگە مۇۋاپىق كۈلۈمسىرەپ تۇرىۋەردى.

مەمتىمىن تامنىڭ ئارقىسىغا چىقىپ شۇ يەردە ئاۋۋال قويۇن يانچۇقىدىن ئايرىمايدىغان «رىۋالىر» تاپانچىسىنى ئالدى ۋە سوۋالمىغان

يىلنىڭ قات تامنىڭ يىرىقىدىن ئىچى تەرەپكە قارىدى. مەمتىلى ئەپەندى يۈچۈقنىڭ ئۇدۇلىدا پەيدا بولدى. مەمتىمىن تاپانچىسىنى بەتلىدى. لېكىن ئۇزاق ئىككىلىنىپ، ئاتالمىدى. مەمتىلى يەنە غايىپ بولدى. بۇ چاغدا ئۇ پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتكىنىدىن قاتتىق پۇشايمان قىلدى. يەنە بىردەم كۈتتى. بۇ قېتىم مەمتىلى ئەپەندى يوچۇقنىڭ ئۇدۇلىدىن تېزلا ئۆتۈپ كەتتى... يەنە بىر قېتىم پۇرسەت كەلدى. بىراق، ئۇ يەنە ئاتمىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بەستلىك ئىككى ئەسكەرنىڭ سىماسى غىل- پال گەۋدىلىنىپ، تېنى شۈركۈنۈپ كەتتى. ياق، ئۇ بۇ قارامىلىقنى قىلسا ھېچنىمىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئۇ ئۆسۈشى، باشلىق بولۇپ يۇرت سورىشى كېرەك! ئۇنىڭدا يەنە مەخپىي خىزمەت ئىشلىگۈچىلەرگە خاس تەمكىنلىك پەيدا بولدى. جانمۇ تاتلىق بىلىنگەنىدى. شۇڭا قولىدىكى تاپانچىنى باشقىلارنىڭ كۆرۈپ قېلىش خەۋپىنى ئويلاپ تىترەپ كەتتى ۋە دەرھال قويىنىغا يوشۇرۇۋالدى. چۈنكى ئۇنىڭ باش ئۇستىدىلا تامغا مىنىپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىۋاتقان باللار ۋە چوڭ كىشىلەر تۇراتتى. ئۇ باشقىلارنى گۇمانلاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ھاجەت قىلماقچىدەك ئىشتان بېغىنى تۇتىۋېلىپ ئۇياق- بۇياققا قاراپ قويۇپ ئىتتىك كەتتى.

ئۇ خىيالىدا تام ئۈستىدىكىلەر ئىچىگە قاراپ تاماشا كۆرۈۋاتىدۇ دېگىنى بىلەن، ئۇنىڭ سورۇندىن چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن قۇربان جاپپار مۇشۇنداق قىزىق سورۇننى تاشلاپ چىقىپ كەتكۈچىگە تەبىئىي ھالدا ھەيران بولۇپ قارىماي قالمايتى. ئەمەلىيەتتىمۇ بالا مەمتىمىننى كۆز ئۆڭىدىن يۈتتۈرمەي، پات- پات قاراپ تۇرغانىدى. ئۇنىڭ تام ئارقىسىدا تىمىسقىلاپ يۈرىشىگىمۇ ئىككى قېتىم كۆز تاشلاپ يەنە ئويۇن كۆرۈش بىلەن بولدى. كېيىنكى قېتىمدا بولسا ئۇ تاپانچىنى كۆرۈپ قالدى ۋە: «ئاپلا! مەمتىلى ئەپەندىنى ئېتىپ قويمىغىدى!...» دېگەن ئەندىشە بىلەن ۋارقىرىۋەتكىلى تاس قالدى. مەمتىمىن تاپانچىنى قويىنىغا سېلىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەنە بېشىنى ئىچىگە بۇراپ ئويۇن كۆردى. ئەمما ھېچ خاتىرجەم بولالمىدى. تام ئارقىسىدىمۇ قىزىق ئويۇن بولۇۋاتاتتى. ئۇ ياققىمۇ قارىغىسى كېلىپلا تۇراتتى.

مەمتىمىن سەلدىن كېيىن، بىر خىل خەتەرلىك ئىشتىن ئۆزىنى توختۇتۇپ قالغان چاغدىكى جىددىيلىكى، ھودۇقۇشى سەل پەسىيىپ، بايا سورۇندىكى چېغىدا پەيدا بولغان ھەم بۇ يەرگە چىقىشقا مەجبۇر قىلغان ئۆچمەنلىك تۇيغۇسى يېڭىباشتىن مېڭىسىنى قىزىتتى. شۇنىڭ بىلەن قېچىشقا ئەپلىكرەك بىر دالدىنى تېپىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئىككى پارچە كېسەكنى تامدىن ئارتىلدۇرۇپ ئىچى تەرەپكە ئاتتى ۋە بەدەر قاچتى.

ئۇ ئەڭ يېقىن بىر ھويلىغا ئۆزىنى ئاتتى. روھى ھالىتىدىن چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن دەرۋازا تۈۋىدە سەل توختاپ ئۆزىنى بېسىۋالدى ۋە نېمىشكە كىرگەنلىكىگە بىر باھانىنى ئويلىۋېلىپ، دادىلىراق چامداشقا تىرىشىپ ئىچكىرى ھويلىغا كىردى. ھابۇلھاجىم ۋە ئۇنىڭ ھەمتاۋاقلىرى مانا مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ پاراڭغا چۈشكەنىدى.

ھابۇلھاجىم شەيتانلىق نەزىرى بىلەن، ئۆيگە كىرىپ كەلگەن مەمتىمىننىڭ ياسىما خاتىرجەم چىرايى ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ھەددىدىن زىيادە ھودۇقۇشنى سېزىپ قالدى. شۇنىڭغا يارىشا بۇ چاغدا جامە ھويلىسىدا ئايرىم قىيا- چىيا ئاۋازلارمۇ ئاڭلىنىپ قالدى. ھابۇلھاجىم ئېنىق بىر نەرسىنى بىلمىسىمۇ قانداقتۇر بىر ئىشنى سېزىپ تۇرغىنىدا ئۆي ئىگىسىنىڭ ئون نەچچە ياشلاردىكى بالىسى يۈگرەپ كىرىپ:

— بىر ئادەمنىڭ بېشى يېرىلىپ كېتىپتۇ، — دېدى تۇساتتىنلا.

— نېمە گەپ، بۇ ئۆزى؟ — دېدى ھابۇلھاجىم بىرىنچى بولۇپ، قېشىنى گۇمان بىلەن لىكىلدىتىپ.

— بىرسى تامنىڭ كەينىدىن چالما ئاتقانىنىڭ گېپى بار. مەمتىلى ئەپەندى يارىسىنى تېڭىپ قويۇپتۇ. ھېلىقى ئىككى چىرىك تامنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئىزدەۋاتىدۇ.

مەمتىمىننىڭ رەڭگى تېخىمۇ ئۆڭۈپ كەتتى. بۇ چاغدا پەقەت ھابۇلھاجىم «ئىتتىپاقداش»نى ھولۇقۇش ئىچىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سىپايىلىق بىلەن:

— خۇدانىڭ بەرگەن جازاسى! خۇدانىڭ ھويلىسىدا جىنىنىڭ ساماسىنى سالغاندىكىن تويسۇن! بۇنى خۇدا پەرىشتە سۈپەت بىرسىنىڭ دىلىغا سىلىپ قىلدۇرغان. ھە، دېمەك، خۇدا ئەۋەتكەن بالا! بۇ جازانى باشقىلارنى كۆرسۇن دېگىنى! قانداق دېدىم، مەمتىمىناخۇن؟ نىمىشكە پەگادىلا تۇرسىز؟ بۇ يەرگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇڭ، — ھابۇلھاجىمنىڭ ئوغلى روزىمۇھەممەدمۇ بۇگۈنكى «جىنلار ساماسى»دا بولسىمۇ ۋە ئۇمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بۆگەن مەكتەپكە تەخسىم قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنى پەقەت مەھمۇد مۇھەتىدىن قورقۇپلا مەكتەپكە بەرگەچكە، ئىچىدىن قايىللىقى بولمىغان ھابۇلھاجىم يەنىلا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە ئىدى.

«پەرىشتە سۈپەت» مەمتىمىن بۇ سۆزدىن خېلى مەدەت تېپىپ، سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى. كۆپ ئۆتمەي جامەدىكى پائالىيەتمۇ تۈگىدى. كىشىلەر تارقاشقا باشلىغانىدى. مەمتىمىن بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن كىشىلەر تويىغا ئارىلىشىپ قايتىپ كەتتى.

ئۇ كىشىلەر چېھرىسىدىكى رازىمەنلىكنى كۆرۈپ، بەزىلەرنىڭ سورۇننى بۇزماقچى بولۇپ قىلغان دۈشمەنلىكى ھەققىدە غەزەپ بىلەن قىلشقان سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ يەنە ئوغىسى قايىندى. ئۇ رەقىبىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق غەلىبە تەنتەنىسى ئىچىدە يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا كېتىۋېتىپ، كۆڭلىگە ئەڭ رەزىل، ئەڭ زەھەرخەندە پىلانلارنى پۈكەتتى. كېيىنكى كۈنلۈكتە ئەگەر قولىغا كېلىپ قالسا رەقىبىگە قانداق جازالارنى بېرىش ھەققىدە ئويلاپ كەتتى. بۇ جازالار كىشى ئاڭلاپ باقمىغان دەرىجىدە ئازاپلىق، چەكتىن ئاشقان بولاتتى، ئەلۋەتتە.

بۇ خىيالى ئۆچ ئېلىش مەنزىرىسى ئۇنى خېلى يېنىكلەشتۈرۈپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۈگۈن ئاخشام قىلىدىغان ئىشلىرىنى ئويلاپ ھەممىنى ئۇنۇتتى. ئۇ ئاۋۋال ئۈلپەتلىرى بىلەن تېپىشىپ، كەيپ قىلىپ، ئاندىن قىمار ئويناشنى ئويلىدى. ئارقىدىنلا بۈگۈن تۇرسۇنتازنىڭ ئۆيىدە بولمايدىغانلىقىنى ئېسىگە ئالغىنىدا، زۆھرەگۈل سەتەڭنىڭ قېشىغا كىرىش خىيالى ئۇنى يېنىكلەشتۈرۈۋەتتى. بىردىنلا ئۇ ئۆزىنىڭ نەقەدەر قالتىس ئادەملىكىنى ھېس قىلىپ قالدى. ئۇ «بىر بېشى بار

ئادەم»گە تېتىيالايدىغان نوچىلىقىنى، «بازارنىڭ گۈلى»، ھاياتىنىڭ
پەيزىنى سۈرۈپ، «مەيدىسىنى كېرىپ» ياشاشنى بىلىدىغانلىقىنى،
ھەتتا خېلى مۇھىم ئادەملىكىنى ھېس قىلىپ قالدى. بۇ ھال ئۇنىڭدا
بىر خىل غالىبلىق كىبىرسىنى پەيدا قىلدى. كېچە-كۈندۈز بالا
ئوقۇتۇش ئىشىنى دەپ پالاقشىپ، مەنىسىز ھېرىپ-چارچاپ، جاھاننىڭ
خوۋلىقىنى كۆرمەي ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ بارغان، مۇشلۇشۇشنى
بىلمەيدىغان رەقىبى ئۇنىڭغا بىچارە ۋە كۈلكۈلۈك تويۇلدى. شۇڭا ئۇ
مەمنۇنىيەت بىلەن ھىجىيىپ، ساي بويىغا زۆھرەگۈلنىڭ ھوزۇرىغا
ئاتلاندى.

3

مەتىللى ئەپەندىنىڭ يېڭى مەدەنىيەت قوشۇنى مەشھەدتىكى
مۇراسىمنى تۈگۈتۈپ، ئابدۇراخمانھاجى، قوتلۇقئاخۇن خەلپىتىم باشلىق
خەلق توپىنىڭ ئۇزۇتۇشى بىلەن يولىنى داۋام قىلىپ شورۇق مەكتەپكە
كەلدى.

بۇ يەردە سابىت، بەدرىدىن، ئابدۇراخمان تاش، مەتنىياز، ئوبۇلخەيراخۇن
قاتارلىق يولداشلىرىنى سىنىپقىچە ئەكىرىپ، ئوقۇغۇچىلارغا تونۇشتۇرۇپ،
ئاندىن ئاتلار ھەيئىتىنىڭ باشلامچىلىقىدا مەكتەپنى كۆزدىن كەچۈرۈپ،
چۈشلۈك تاماقنى يېگەندىن كېيىن، بۇ يەردىن قوزغۇلۇپ باغلا،
كېچىڭىزلەرنى ئارىلاپ ۋاقۋاققا كەلدى. ۋاقۋاق مەكتەپكە مۇھەممەد قارى
قاتارلىق مۇئەللىملەرنى تونۇشتۇرۇپ، يەنە بىر قونغاندىن كېيىن،
ئەتىسى تۆركۈل، سۇنتاغ، بۆگەن قاتارلىقلارنى ئارىلاپ، ھەربىر مەكتەپكە
تەقسىم بولغان مۇئەللىملەرنى شۇ يەردىكى ئاتلار ھەيئىتىگە
تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈپ، ئوڭۇرۇققا قايتىپ كېلىشتى.

كەچتە مەتىللى ئەپەندى مەجىددىن، ئەخمەد ئەپەندىلەرنى باشلاپ
بويامەتكە قايتىپ كەلدى.

— سىلەرنى تازا ھارغۇزىۋەتتىم، ئەمدى نەغمە بىلەن ھاردۇغۇڭلارنى

چىقىرىپ، ئەتە ئۇزۇتۇپ قويمەن، — دېدى ئۇ كۈلۈپ.

— ھارغۇزۇشنى ئىلگىرىكىن ھارغۇزدىڭىز، بىراق شۇنداق ئاسان قۇتۇلماقچى بولغىنىڭىز قىزىق، — دېدى مەجىددىن ئەپەندى چاقچاق قىلىپ، — كۆردىڭىزمۇ، نىزامىددىن، ئىنىڭىزنىڭ ئۇستاتلىقىنى.

— ئەخمەد ئەپەندىنى يۆلەپ ماڭمەن دەپ بەكرەك ھېرىپ كەتتىڭىزدە، — دېدى تەۋپىق ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ.

— گەپنى ئاۋۇتماي تەمبۇرنى قولىڭىزغا ئېلىڭ،— دېدى مەجىددىن.

تەۋپىق تەمبۇرنى سازلاپ مۇقام مۇقەددىمىلىرىدىن، خەلق سەنەملىرىدىن تاللاپ چېلىشقا باشلىدى. ئۇ تاكى مەجىددىن دوختۇر قولىدىكى ھاسىنى پىرقىرىتىشتىن توختىغانغا قەدەر چالدى. مەجىددىن بوۋاي جايىدىلا ئۇخلاپ قالغانىدى.

— رەخمەت دوستۇم، — دېدى ئەخمەت ئەپەندى ئېغىر تىنىپ، — كونا-يېڭى ئەسلىمىلەرنى قوزغىۋەتتىڭىز، دوختۇر ئۇخلاپ قالمىغان بولسا مېنىڭ تېخى خۇمارىم قانمىغانىدى، ...

مەمتىلى ئەپەندى دوستىغا ئىچ ئاغرىتىش نەزىرىدە قارىدى. ئۇ ئەخمەد ئەپەندىنىڭ تۈركىيىدە قالغان ئايالى ۋە بالىسىنى ئويلاپ شۇنچىلىك ئېزىلىپ كەتكىنىنى بىلەتتى. ئۆزىمۇ ئەدىبىنى ۋە تۈركىيىدىكى كەچمىشلىرىنى ئەسلەپ قالدى. بۇ ئەسلىمىلەرنىڭ مۇڭلۇق زەربىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن گەپنى چاقچاققا بۇراپ:

— دوختۇرنىڭ ئۇخلاپ قالغىنىنى ئەتە ئۆزىگە ئېيتىپ بېقىڭ، ئۇ جەزمەن تېرىكىدۇ، كۆزۈمنى يۇمۇپ ساز ئاڭلىدىم، ئۇخلىغىنىم يوق دەپ تۇرۇۋالىدۇ، — دېدى.

ئەتىسى مېھمانلار قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى.

— سىزنىڭ بۇ ئاجايىپ مۆجىزىڭىزدىن قەشقەردىكىلەرنى خەۋەردار قىلىمىز. گېزى كېلىپ قالسا سىجاڭنىڭ ئۆزىگىمۇ سۆزلەپ بېرىمىز — دېدى مەجىددىن، — ھەقىقەتەن قالتىس ئىش بولدى.

— دوستلارغا سالام ئېيتىڭلار، مەنمۇ يېقىن ئارىدا بارىمەن. ئەمدى بۇرۇنقىدەك ئالدىراش بولمايمەن، — دېدى تەۋپىق.

— شۇنداقلا بولسىغۇ، بۇ يەنە بىر مۆجىزە بولاتتى. بىراق، دوستۇم، مەن سىزنىڭ بوش- بىكار بولۇپ قېلىشىڭىزنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمەن، خەير!

— خەير، ئاق يول بولسۇن!

*

**

خىزمەت تەقسىمات مۇراسىمى ۋە يېقىندا «ئەپەندى» بولۇپ خىزمەتكە كىرىشىشتىن ئىبارەت پەۋقۇلئاددە خوشاللىق، ئىپتىخار بارلىق يېڭى مۇئەللىملەرنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، ھەممە ئادەمگە سۆزلەپ بەرگۈسى كېلىپ يۈركى تىپىچەكلەيتى. ئۇلارنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىمۇ ھەۋەسلىنىش، پەخىرلىنىش تۇيغۇسى تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇلارمۇ خوشاللىقنى ئورتاقلىشىشتا مۇڭداش خۇمارداپ قېلىشقانىدى. ئاتۇشتا بولۇپ ئۆتكەن بۇ پەۋقۇلئادە يېغىلىقنىڭ كىشىلەر قەلبىدە قالدۇرغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ چوڭقۇر بولدى.

سابىت ۋە ئۇنىڭ سۆيگۈنى گۈلزادىمۇ بۇ خىل روھى ھالەتتىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. ئۇلار تولىمۇ ئىنتىزارلىق ئىچىدە ئۇچراشتى.

— ئەمدى سىزمۇ ئەپەندى بولدىڭىزما؟ — دەپ سورىدى قىز، ئۇنىڭ كىيىۋالغان ئۇستىباشلىرى زىلۋا قامىتىگە زادىلا ماس كەلمىگەن بولسىمۇ، نىمىشقىدۇر ئۇ كىچىك بالا ئەركىلەپ چوڭ كىشىلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىۋالغاندەك ئامراقلىق كەلتۈرەتتى.

— ھەئە، ئەپەندى بولدۇم، سەنمۇ مەكتەپكە بارساڭ ياخشى بولاتتى.

— ۋىيەي، ئەمدى مېنى ئوقۇتقىڭىز كەپقالدىما؟ ئانام شۇ تاپتا دەللە خوتۇنلار بىلەن مۇقۇلدىشىپلا قالدى. ئۇنىڭ خىيالى ماڭا ئە تېپىش. سىز تېخى مەتتەپنىڭ (مەكتەپنىڭ) گېپىنى قىلىسىز... — گۈلزادە بىردىنلا مىشىلداپ يىغلىۋەتتى.

ئۇلار باغنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى سۆڭگۆچ تۈۋىدە تۇرۇشاتتى. قىشنىڭ غۇر- غۇر سوغۇق شامىلى تېنىنى شۈركەندۈرەلمىگىنى بىلەن يالىڭاچلانغان دەل- دەرەخلەرنىڭ يوشۇرالماسلىقى ئۇلارنى ئەنسىرىتەتتى.

بۇ ئىككى ئاشىق- مەشۇق ئالدىنقى نۆۋەت گۈلزادىنىڭ ھويلىسىدا ئۇچرۇشۇپ، ئۇنىڭ ئۆگەي ئانىسىغا كۆرۈنۈپ قالغاندىن بېرى قىزنىڭ بېشىدا غەم سايىسى ئەگىپ قالغانىدى.

— شۇ كۈندىن تاتىپ ئۇ دەججال ھە دېسە مېنى «ئە سارىڭى» دەپ ئېغىز ئاچۇمايدۇ، ئىككى گەپنىڭ بىرى بولسا دادامغا «قىزىڭغا ھېزى بول، بولمىسا بىرسى بىلەن قېچىپ كېتىشتىن يانمايدۇ، بۇ شەقىقە» دەپ كوتۇلدايدۇ. كېيىن دادامۇ ئۇنىڭ تاپا- تەنىلىرىگە چىدىماي ھەم ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، مېنى ياتلىق قىلىۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپ قالدى، دادامنىڭ ئالدىدا ئۆزۈمنى ئاقلاي دېسەم نومۇس قىلىپ تىلىم بارمىدى... دەللىلە پات- پاتلا ئانام بىلەن پاراڭلىشىدۇ... پىچى- پىچى قىلىشىپ...

سابىت قوپال قوللىرىنى ئىختىيارسىز ئۇزۇتۇپ ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋە تىوم قارا چاچلىرىنى سىلاپ، ئۇنى بەزلىمەكچى بولدى - يۇ، لېكىن يەنە گويا قىممەتلىك قوشنى ھۈركۈتۈپ قويۇشتىن قورققاندەك قولىنى يىغىۋالدى. بىر قولى بولسا دەرھال يانچۇقىغا يۆگەردى ۋە غاڭزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇنىڭ يوغان بەستى، يېتىلگەن مۇسكۇللىرىغا قارىماي، قەلبىنىڭ بۇنچىۋالا نازۇكلىقى غەلىتە ئىدى. ئۇ يە قىزنى بەزلەيدىغان سۆزگە ياكى ھەرىكەتكە ياراقسىزلىقتىن خىجىل بولۇپ، تەمتىلەپ قالدى. تېخى بايىلا كېلىۋېتىپ ئۇزۇندىن بېرىكى سېغىنچ خۇمارىنى چىقىرىش ئۇچۈن ئۇچراشقان ھامان ئۇنىڭ نازۇك بەللىرىدىن قاماللاپ تۇتۇۋېلىپ، يومران ۋە قىزىل، ھۆل ۋە ئىسسىق لەۋلىرىدىن سۆيۈۋېلىشقا ئۆز - ئۆزىگە سۆز بەرگەنىدى. بۇ رومانتىك مىنوتلار ئۆزىنىڭ دائىمى خىيال بىلەن تولۇپ تۇرىدىغان، تاشقى كۆرۈنۈشى تۇتۇق ھەم خاراموش بولغىنى بىلەن ئىچكىي جەھەتتىن ئىنتايىن ئورۇنلۇق تەپەككۇر قىلىدىغان روشەن تەسەۋۋۇردا نۇرغۇن قېتىم باشتىن كەچۈرگەنىدى. ھەتتا ئۇ تەسەۋۋۇردا بۇ ئىشنىڭ ھەرخىل شەكىلدىكى ئورۇنلىنىش ھالىتىنى سىلىشتۇرۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ تەسىرلىك ۋە ئەڭ رومانتىك بولغىنىنى تاللاشقا تىرىشقان، ھەتتا لەۋلىرىدە لەززەتلىك تەمنىمۇ ھىس قىلغاندەك

بولغانىدى.
لېكىن، بۇ يوغان بەستلىك، «يېرىلمىغان كۆتەكتەك» يىگىت، ئاشۇ نازۇك ۋە ئاجىز قىزنىڭ يېنىغا كەلگەن ھامان، ئۆزىنى ھەممە ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىۋېتىلگەن ئەسىردەك ياكى مەھبۇستەك ئىتائەتمەن ھالەتتە ھېس قىلىدى. «ئىھ، مۇھەببەتنىڭ سېھرى قۇدرىتى!» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە. ئۇ ئەمدى قىزنى سۆيۈۋېلىشقا جۈرئەت تاپالمىدى. شۇڭا بۇ خىيالنى كاللىسىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى. چۈنكى بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدىغانلىقىغا تولۇق كۆزى يەتكەنىدى.
— ئۇنداق دېگىنىڭىز بىلەن قىز بالا دېگەن ئاجىز، ئۇچۇپ كېتىدىغان قانىتىم، ئۇ خەقنى قورقۇتقۇدەك كۈچۈم بولمىسا...
بۇ گەپ بىلەن سابىتنىڭ خىيالىغا سەبى باللارچە بىر ئوي كەچتى. «سەن ئۆزۈڭنى ئاجىزمەن دېگىنىڭ بىلەن، مېنى قورقۇتسەن ئەمەسمۇ؟ سېنى كۆرسەملا ئۆزۈمنى بوشۇشۇپ كەتكەنىدەك ھېس قىلىمەن، تىترەيمەن...» . لېكىن ئۇ بۇ خىيالنى چاپسانلا كۆڭلىدىن چىقىرىپ تاشلاپ:
— بولمايدىغان يېرى كەلسە مەمتىلى ئەپەندىگە ئېيتىمىز، ئۇ بىزنىڭ بەختىمىزنى ئويلايدۇ، ئەلۋەتتە.
— ئۇ ئادەم ئۆيىگىزنى ئېلىپ بەردى. ئەمدى يەنە ئۇنىڭغا ئەھۋال ئېيتسىڭىز، نېمە ئانداق گېپى تۈگىمەيدىغان نېمە بۇ دەپ قالا... — قىز ئانچە ئىشەنچ قىلماستىن شۇنداق دېدى ۋە يىگىتكە لەپپىدە قاراپ قويدى. گىرىمسەن يورۇق بولغان كەچقۇرۇندا ئۇنىڭ كۆزلىرى بىرجۇپ چولپاندەك نۇرلۇق بىلىندى.
— ئۇنداق ئەمەس، سەن ئۇ ئادەمنى تازا بىلمەيسەن، ئۇ ياشلارنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىدۇ، بىزنىڭ بەختىمىز ئۈچۈن جەزمەن قولىدىن كەلگىنىنى قىلىدۇ.
— ئۇ ئادەمغۇ شۇنداق قىلا...
— ئەپەندى ئارىلىشىپلا قالسا ئۆزۈپ چىقىدۇ.
— لېكىن، ما خەق بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ، ئالدىراپلا بىر ئىش

قىلىۋېتىپ قالامدىكىن دەپ ژۇرۇكىم سۇ. ھېلىقى دەللە ئارىلاشقان ئىش بولماي قالمايدۇ. ھەقىچان ماڭا ئوخشاش يېتىمەككە تەييار تۇرغان بايۋەچچە يىگىت نەدىتى، دېسەم- دېمىسەم نەچچە بالا بىلەن تول قالغان قېرىدىن بىرىنى تاپىدۇ، تايىنلىق ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆلۈپلا تۈگەشسەم ياخشىراق ئىدى... — ھەر ھالدا گۈلزادە سەل جۈرئەتلىكراق بولۇپ چىقتى. ئۇنىڭ نازۇكلىقىغا قارىماي قوپالراق سۆزلۈشى، كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇ دېيىشى ھەقىقىي سەھرا قىزىغا مۇناسىپ ساددىلىقىنى ئىپادىلەيتتى،— ئىشقىلىپ مەن بەك ئەنسىرەۋاتىمەن... ژۈرىكىم ئۆيەپ كېتىۋاتىدۇ...

— ياق، خاتىرجەم بول، مەمتىلى ئەپەندى با، بۇنداق ناھەق ئىشنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ...

— خۇدا بىزدەكلەنىڭ بەختى ئۈچۈن شۇ كىشىنىڭ بېشى ئېسەن قىلسۇن، ئىگەكىم...

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پات- پاتلا ھۆكۈم سۈرىدىغان جىمجىتلىق ئارىسىدا پەقەت يۇقۇرىقى سۆھبەتلا بولۇپ ئۆتتى. ئەمدى ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن بۇ ئۇچرۇشۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. مۇشۇ دەقىقىدە سابىت پۇشايماندىن ئۆرتۈنۈپ كەتتى. ئۇ مەھبۇسىغا تەسەللى ئېيتىقىنى بىلەن ئۆزىمۇ ئۈمىدسىزلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇنىڭ قەلبىدە ئاللىقانداق بىر سادا «ئەمدى ئۇ قولۇڭدىن كېتىدۇ، ئەبىدى سۆيەلمەيسەن، ئۇنىڭ ۋەسلىگە ئېرىشىشىڭ يوق گەپ!...» دېگەندەك بولدى. شۇڭا بۇ ئاچچىق ئاقىبەت ئۇنىڭدا ھېچقاچان كۆرۈلمىگەن جۈرئەتنى تۇغدۇردى. ئۇ «مەن مۇقەددەس بىلىپ يېقىنلىشىشتىن ئەيمەنگەن تەننى باشقا بىرى، يەنە كېلىپ بىر قېرى مىجىقلىشى مۇمكىنغۇ» دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، مۇشۇ پۇرسەتتە ئۇنىڭ لەۋلىرىدىن ۋىسال كەۋسىرى ئىچۈلىشنى، ھېچ بولمىسا شۇنىڭغا ئېرىشىشنى نىيەت قىلىپ قالدى ۋە خوشلۇشۇپ ئارقىغا — باغنىڭ يان ئىشىكى تەرەپكە بۇرالغاندا قىزنىڭ مۈرىسىگە ئاستا قول ئۇزاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىمىلەر بولۇپ ئۆتكىنى ئۆزىگىمۇ نامەلۇم، لەۋلىرى قىزىق بىر نەرسىگە يېقىلدى، ۋۇجۇدى

دىرىلدەپ، نەپەس يېتىشمىگەندەك ئېغىر-ئېغىر تىنىپ قالدى، قىزنىڭ «ئەسكى!» دېگەن سۆزىمۇ چۈشىدىكىدەك ئاڭلاندى.

ئۇ قىزنىڭ ئارقىسىدىن ئۇنىڭ نازۇك بەستىگە مۇناسىپ بولمىغان پولامبايي پاختىلىق چاپان، پۇتىغا پىيما كىيىۋالغان تۇرقىغا — ئېرىقلاردىن يېنىك ئاتلاپ، يۈزىنى تۇتقىنىچە قېچىشىغا ھەۋەس ۋە قىيالماسلىق ئىلكىدە قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بۇ قېلىن كىيىملەر ئىچىگە چۆكۈپ قالغان نازۇك بەدەن تېخىمۇ يېقىملىق، پەقەت سابىتقىلا مەلۇم بولغان ئالاھىدە بىر خىل نازاكەتلىك كۆرۈنەتتى.

گۈلزادە يان ئىشىككە كىرىپ كەتتى. پەقەت شۇ چاغدىلا سابىت چۈشىدىن ئويغانغاندەك ئورنىدىن قوزغۇلۇپ، يوغان-يوغان چامداپ كېتىپ قالدى. ئۇ كېتىۋېتىپ بايا بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى «چۈشۈممۇ؟ ئوڭۇممۇ؟» دەپ قايتا-قايتا ئەسلەيتى ۋە خىيالىدا يېڭىباشتىن كۆرۈپ، ئىشنىڭ زادى قايسى تەرتىپتە بولۇپ ئۆتكىنىنى بىلىۋېلىشقا تىرىشاتتى. لەۋلىرىدە ئاجايىپ بىر خىل تەم سېزىلىپ تۇراتتى. خۇددى ياخشى نىمەتكە ئېرىشكۈچى ئۆز رىسقىنىڭ قولىدىن كېتىپ، بۇ خىل لەززەتتىن قۇرۇق قېلىشنى جان-پېنى بىلەن يامان كۆرگەندەك، ئۇنىڭدىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆز بەختىنى قوغداش، جان تىكىپ قوغداش ئىرادىسى پەيدا بولدى. كۆڭلىدە: «گۈلزادە مېنىڭ بولۇدۇ، ئۇ چوقۇم مېنىڭ بولۇشى كېرەك! ھاياتلا بولسام...!» دېگەن قەتئىيەت پەيدا بولدى.

ئۇ بۈگۈن خىيالىي تەسەۋۋۇرلارنى قىلىش ئۈچۈن تۈگىمەس خام ماتېرىيالغا ئىگە بولغانىدى. ئۇ ئەمدى گۈلزادىنىڭ ھەربىر ئېغىز سۆزىنى قايتىدىن تەكرارلىسىمۇ، ئۇنىڭ قوپال كىيىملەرگە چۆكۈپ قالغان زىلۋا بويىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسىمۇ بولاتتى. ئۇنى ئېسەنكىرىۋەتكەن سۆيۈش توغرىسىدا تېخىمۇ گەپ ئىشلىمەيتتى. شۇڭا ئۇ مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈپ قويدى. شۇتاپ ئۇنى خوشاللىقتا چۈمدۈرىدىغان ئىش بولا ئەمەس، ئۇ «ئەسكى» دېگەن سۆزنى ھەربىر ئەسلىگىنىدە ۋۇجۇدى لاۋىلداپ ياناتتى... بۇنىدىن باشقا ئۇ ھازىر «ئەپەندى» بولغان، كىشىلەر ئۇنىمۇ «سابىت ئەپەندى» دەپ ئاتايدىغان بولغان. ئۇ ئەمدى ئۆزى ئەڭ-ئەڭ

ھۆرمەتلەيدىغان ۋە سۆيۈدىغان ئۇستازىدەك خەلقنى ئاقارتىش ئىشىغا ـ ئەڭ ئۇلۇغ ئىشقا كىرىشەتتى. دەرستىن چۈشكەن چاغدىكى ھارغىنلىقتىن بىر مۇنچە مەنىۋى لەززەت ئالاتتى. تېخى باللارنى ئازات قىلىۋەتكەندىن كېيىن چوڭلارنى يىغىپ كەچكۇرۇسقا تەشكىللەيتى. كەچكۇرۇسقا قاتناشقانلار چوڭ ـ كىچىك بولۇپ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئادەمگە بىرلا ۋاقىتتا بىلىم بېرەتتى. ئۇ بۇنداق قىلغاندا 16ـ18 سائەت جىددىي ئىشلەشكە توغرا كەلسىمۇ، ئۆزىنىڭ قاتارغا قوشۇلۇپ، خەلققە مەنىۋى تۇرمۇش يارىتىپ بېرەلەيدىغان بولغىنىدىن زادىلا ھارغىنلىق ھېس قىلمايتتى. ئۇ ئەمدى قايتىپ بېرىپلا كىتاپ ئوقۇشى كېرەك. ئۇنى ئاجايىپ خەيرلىك ئىشلار كۈتمەكتە...

1987ـ يىل، يانۋاردىن 1987 ـ يىلى مايغىچە بىرىنچى ئارگىنال پۈتتى، 1988ـ يىل 31ـ ئاۋغۇست ئىككىنچى قېتىم تۈزۈتۈلدى.

ئاتۇش ـــ شورۇق.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىمىنجان ھەمدۇللا
مەسئۇل كوررېكتورى: رەنا ئابلىمىت
زۇلەيخا ئەزىز
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

باياۋاندىكى گۈلخان (1)

(تارىخىي رومان)

ئاپتورى: غۇلام ئۆمەر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى داجىنما مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168، 1/32 مىللىمېتىر
باسما تاۋىقى: 14.125 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2003 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN 7-228-08202-8
ئومۇمىي باھاسى: 60.50 يۈەن